МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені Юрія ФЕДЬКОВИЧА

КАФЕДРА ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ПИТАННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Збірник наукових статей
Том 9

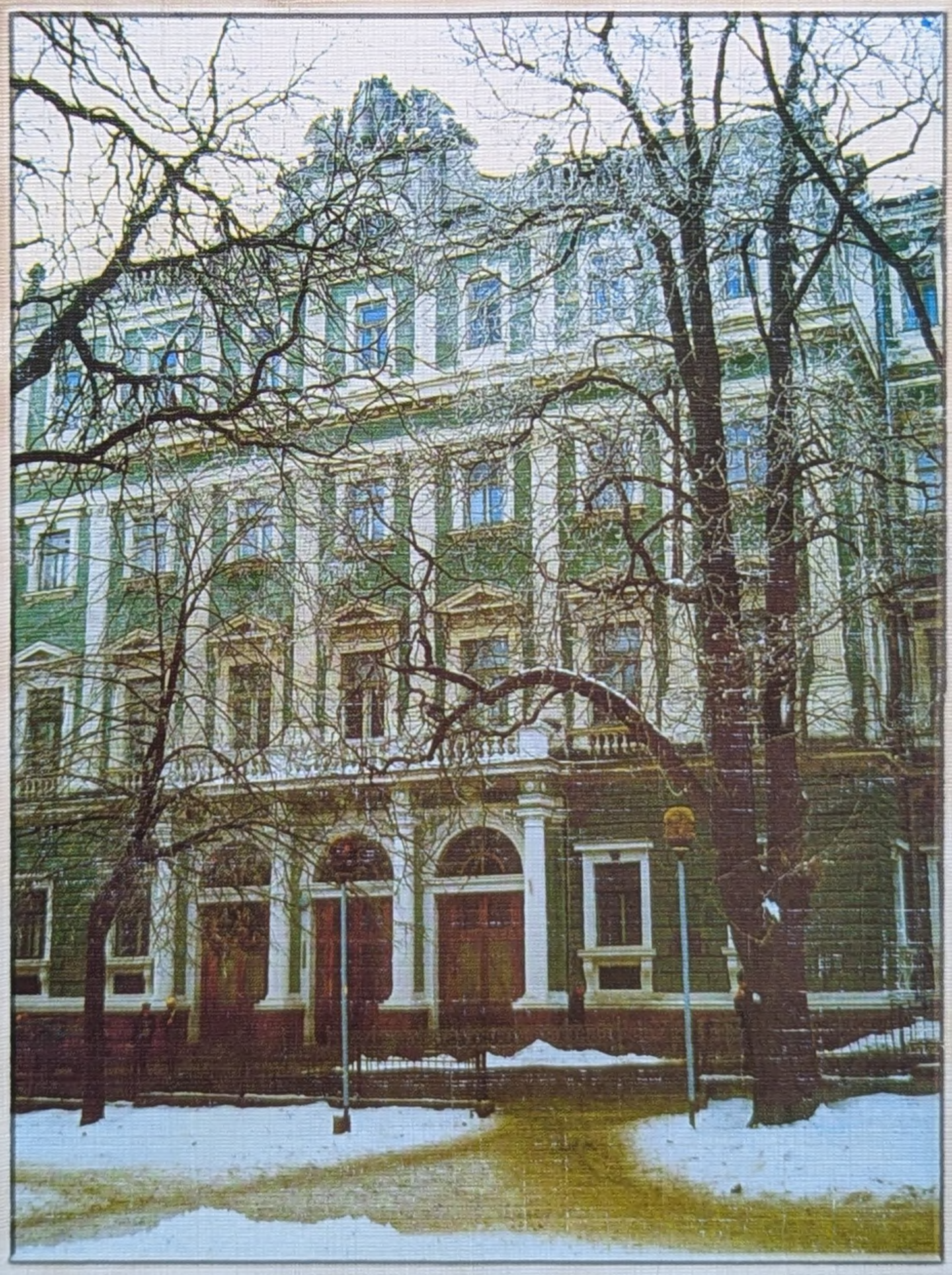

Чернівці Зелена Буковина 2006

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА

3856

КАФЕДРА ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ПИТАННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Збірник наукових статей

Том 9

ЧЕРНІВЦІ • ЗЕЛЕНА БУКОВИНА • 2006

ББК 63.3 (4 УКР)
П 35

П 35 **Питання історії України**. Збірник наукових статей. – Чернівці: Зелена Буковина, 2006. – Т.9. – 264 с.
ISBN 966-8410-48-3

Збірник наукових праць зареєстровано Вищою атестаційною комісією України як фахове видання із спеціальностей "Історичні науки". – (Див.: Бюлетень ВАК України. – 1999. – №6).

Рецензенти: д.і.н., проф. Алексієвець М.М.,
д.і.н., проф. Задорожний В.Є.,
д.і.н., проф. Михайлина П.В.

Редколегія: д.і.н., проф. Баженов Л.В.,
д.і.н., проф. Ботушанський В.М. (наук. редактор),
д.і.н., проф. Брицький П.П.,
д.і.н., проф. Даниленко В.М.,
д.і.н., проф. Добржанський. О.В. (заст. наук. редактора),
д.і.н., проф. Кожолянко Г.К.,
д.і.н., проф. Макар Ю.І.,
д.і.н., проф. Марусик Т.В.

Друкується за ухвалою вченої ради
Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

У збірнику вміщені статті з різних періодів української історії і тематики: стосунки Русі з Візантією, утвердження християнства, магнатсько-шляхетські усобиці, українська політична еміграція, польсько-українські стосунки в Галичині, суспільно-політичне життя, боротьба за українську державність, реабілітація репресованих. Публікуються також статті з спеціальних та допоміжних історичних дисциплін, рецензії, документи, наукова інформація

Для науковців, викладачів ВНЗ, учителів шкіл, студентів, краєзнавців, усіх, хто цікавиться вітчизняною історією.

This collection contains articles about different periods of Ukrainian history and various subjects: relationships of Russia with Byzantium, claiming of Christianity, magnate-noble quarrels, Ukrainian political emigration, Polish-Ukrainian relations in Galychyna, social and political life, fight for the Ukrainian state system, rehabilitation of repressed persons. There are also articles published in special and auxiliary historical disciplines, reviews, documents, scientific information.

It is presupposed for the scientists, high school lecturers, school teachers, students, country studies experts, for everybody who is interested in domestic history.

ББК 63.3 (4 УКР)

Зважаючи на свободу наукової думки, редколегія бере до друку й статті тих авторів, погляди яких не в усьому поділяє.

© Кафедра історії України
Чернівецького національного університету, 2006
© Зелена Буковина, 2006

ISBN 966-8410-48-3

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Боднарюк Богдан (Чернівці)
Християнізація давнього населення Галицької Русі й Галицька митрополія у складі Православної Церкви в Україні (кінець VIII – середина XIV ст.) 9

Микола Шкрібляк (Чернівці)
Конфлікт між Львівським Свято-Успенським братством і єпископом Гедеоном (Балабаном) як визначальний чинник Берестейської унії 17

Михайлина Павло (Чернівці)
Міжусобна боротьба магнатів і шляхти: до питання про умови соціально-економічного розвитку міст та містечок України (друга половина XVI – перша половина XVII ст.) 21

Яценюк Галина (Чернівці)
Дипломатична діяльність українського еміграційного уряду протягом 1714-1720 рр. 29

Жулканич Неля (Ужгород)
Ретроспективний аналіз аграрних перетворень в областях Українських Карпат (середина XVIII – середина XX ст.) 33

Герегова Світлана (Чернівці)
Роль колегії Павла Галагана у становленні "українофільства" Агатангела Кримського 37

Скорейко Ганна (Чернівці)
Погляди Івана Франка на місце і роль жінки у новому суспільстві 41

Шологон Лілія (Івано-Франківськ)
Спогади про видатних діячів української культури другої половини XIX – початку XX ст. на сторінках періодичних видань Західної України міжвоєнного періоду 47

Плекан Юрій (Коломия)
Польсько-українські взаємини на початку XX століття у Галичині (За матеріалами архівних збірок Ягелонського університету) 50

Адамович Сергій (Івано-Франківськ), Яценюк Тадей (Чернівці)
Загальна українська культурна рада (1915 – 1918 рр.): маловідома сторінка з історії українських культурно-освітніх організацій 52

Демчучен Олександр (Київ)
Українська піхота у боротьбі за державну незалежність УНР (1919 – 1920 рр.) 55

Коваль Михайло (Київ)
Трагедія наркома В.П.Затонського (за матеріалами слідчої справи) 59

Мизак Нестор (Чернівці)
Боротьба ОУН за суверенну і незалежну українську державу на початковому етапі німецько-радянської війни 1941 р. (на матеріалах Тернопільської обл.) 61

Сич Олександр (Івано-Франківськ)
Вбивство Степана Бандери та протистояння закордонних частин Організації українських націоналістів і радянських спецслужб у сфері пропаганди (1959-1962) 66

Місінкевич Леонід (Хмельницький)
Соціальна адаптація жертв політичних репресій в 50 - 60-ті роки XX століття 71

Мельников Дмитро (Вінниця)
Молодіжна політика в Україні як необхідна умова залучення молоді до управління державними та суспільними справами: досвід, проблеми реалізації (80 - 90-і рр. XX ст.) 77

Стрельчук Наталія (Чернівці)
Участь України у миротворчих операціях на Балканах (90-ті роки XX ст.) 81

ІСТОРІЯ БУКОВИНИ ТА ПІВНІЧНОЇ БЕССАРАБІЇ (ХОТИНЩИНИ)

Чучко Михайло (Чернівці)
Між релігією та нацією: проблема вибору пріоритетних орієнтирів ідентичності в середовищі православної спільноти Буковини XIX – початку XX ст. 85

Добржанський Олександр (Чернівці)
Деякі аспекти взаємин І.Франка та С.Смаль-Стоцького 89

Гуйванюк Микола (Чернівці)
Іван Франко та січовий рух у Галичині й Буковині на початку XX ст. 94

Брицький Петро (Чернівці)
Письменник Теодот Галіп – громадський діяч і дипломат 98

Фостій Іван (Чернівці)
Жорстоке винищення буковинців і бессарабців комуністичним режимом у 1930–1940 рр. 104

Білецький Борис, Карпо Василь (Чернівці)
Мала енергетика: її розвиток і застосування в сільській електрифікації Чернівецької області (1944-1950) 113

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО, ІСТОРИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО, ЕТНОГРАФІЯ, АРХЕОЛОГІЯ, ДОПОМІЖНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

Возний Ігор (Чернівці)
Оборонні вали городищ X – першої половини XIII ст. на території Північної Буковини 117

Ліщук Дмитро (Чернівці)
Козацька військова розвідка в Хотинській війні 1621 р.: історіографічний аспект 126

Масан Олександр (Чернівці)
Середньовічний Цецин в історіографії XIX – початку XXI ст. 128

Ботушанський Василь, Чайка Галина (Чернівці)
З історії розвитку пивоварної промисловості м. Чернівців (кінець XVIII – кінець XX ст.) 132

Зуляк Іван (Тернопіль)
Періодичні видання „Просвіти" і звіти – важливе джерело дослідження діяльності товариства у міжвоєнний період 138

Піддубний Ігор (Чернівці)
Журнал „Промінь" як історичне джерело 143

Храбатин Наталія (Івано-Франківськ)
Вітчизняна історіографія про хронологічні рамки реорганізації політичних партій Західної України у міжвоєнний період 150

Мойсей Антоній (Чернівці)
Плювіальний обряд папаруда у порівняльному контексті 152

Олександр Огуй (Чернівці)
Особливості грошового обігу Буковини перед державним банкрутством Австрії (1792-1811 рр.) 157

ПРАЦІ МОЛОДИХ НАУКОВЦІВ

Филипчук Олександр (Чернівці)
Образ Русі у візантійській історичній традиції XI – XII ст: крізь призму дихотомії ворога / друга 167

Богачик Тамара (Чернівці)
Освіта у Північній Бессарабії в дореформений період (1812-1868 рр.) 173

Федоряк Юлія (Чернівці)
Ідея поділу Галичини під час революції „весни народів" 1848-1849 рр. 177

Проскуряк Василина (Чернівці)
З історії гімназійної освіти в Чернівцях 180

Добржанський Сергій (Чернівці).
„Руська бесіда" на Буковині (1869 – 1940): історіографія проблеми 186

Чайка Галина (Чернівці)
Важливе джерело для вивчення історії буковинської заокеанської еміграції в кінці XIX ст. в Манітобі (Канада) 188

Більцан Оксана (Чернівці)
Український національний рух на Буковині – передвісник появи політичних партій.....191

Кузь Анатолій (Чернівці)
Життя та діяльність митрополита Володимира Репти 195

Суровцев Олег (Чернівці)
Політика Румунії у вирішенні „єврейської проблеми" у Північній Буковині та Хотинщині в липні-серпні 1941 року 199

Сандуляк Іван (Чернівці)
Історико-культурна спадщина Буковини в контексті розвитку туристичної галузі в другій половині XX ст. 206

Підлубний Володимир (Чернівці)
Село Онут у боротьбі за українську державність (1940-1950 рр.) 213

Мельничук Галина (Чернівці)
Роль та інтереси України у придністровському конфлікті 219

ДОКУМЕНТИ

Ботушанський Василь (Чернівці)
Документ, що свідчив про зростання національної свідомості буковинських українців і їх готовність до захисту своїх прав 225

Ботушанський Олег (Чернівці)
Документи, що свідчать про боротьбу громадськості Буковини проти зловживань у сільському самоврядуванні 227

Брицький Петро (Чернівці)
Документи про зв'язки буковинського українського діяча Т.Галіпа з М.Грушевським та послом УНР у Швейцарії М.Васильком 231

Добржанський Олександр, Никирса Марія (Чернівці)
Ще один документ про виселення етнічних груп з Буковини 233

РЕЦЕНЗІЇ

Ботушанський Василь (Чернівці)
Філологія та історія на службі в істини: рецензія на монографію О.Д. Огуя „Історія обігу грошових одиниць та їх найменувань на Буковині: Австрійські часи (1774-1918/21). – Чернівці: Зелена Буковина, 2005. – 476 с. / Рекомендовано до друку Інститутом історії України НАН України 235

Коцур Галина, Демочко Віктор (Чернівці)
Вища освіта і Болонський процес: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / Дмитриченко М.Ф., Хорошун Б.І., Язвінська О.М., Данчук В.Д. – К.: Знання України, 2006. – 440 с. 237

ІНФОРМАЦІЯ ПРО НАУКОВУ ДІЯЛЬНІСТЬ КАФЕДРИ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ЧЕРНІВЕЦЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ В 2005 р.

Ботушанський Василь (Чернівці)
Наукові дослідження на кафедрі історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича у 2001-2005 рр. (Аналітичний огляд) 241

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ 262

CONTENTS

HISTORY OF UKRAINE

Bodnaryuk Bohdan (Chernivtsi)
The Process of Christianizing of Halych Rus Ancient Population and Halych Metropolis under the Domination of Orthodox Church in Ukraine (late 8th century –middle 14th century) 9

Shkriblyak Mykola (Chernivtsi)
Conflict between Lviv St. Dormition Fraternity and the bishop Gedeon (Balaban) as a determinative of Beresteyska union 17

Mykhailyna Pavlo (Chernivtsi)
Intestine fight of magnates and gentry: to the problem of the conditions of socio-economic development of cities and townships of Ukraine (within the second half of the 16th and the first half of the 17th centuries) ...21

Yatsenyuk Halyna (Chernivtsi)
Diplomatic activity of the Ukrainian emigrant government within 1714-1720 29

Zhulkanich Nelya (Uzhgorod)
Retrospective analysis of agrarian transformations in the areas of Ukrainian Carpathians (within the middle of the 18th and the middle of the 20th centuries) 33

Herehova Svitlana (Chernivtsi).
Pavlo Galagan Collegium's Fundamental Role in Agatangel Krymskyi's "Ukrainofilstvo" Establishment 37

Skoreyko Anna (Chernivtsi)
Ivan Franko's views on the place and role of woman in a new society 41

Sologon Lilya (Ivano-Frankivs'k).
Reminiscences about the prominent figures of Ukrainian culture of the second half of the 19th and the beginning of the 20th centuries on the pages of periodicals of Galychyna within interbellic period 47

Plekan Yuriy (Kolomyia)
Ukrainian and Polish relations in Galychyna at the beginning of the 20th century (from the archives of Yagelonskyi University) 50

Adamovych Serghiy (Ivano-Frankivs'k), Yatsenyuk Tadey (Chernivtsi)
All-Ukrainian Culture Council (1915-1918): Insufficiently Explored Period in the History of the Ukrainian Cultural and Educational Organizations 52

Demchuchen Alexander (Kyiv)
The Ukrainian infantry in the fight for state independence of UNR (1919 - 1920) 55

Mykhailo Koval' (Kyiv)
The tragedy of the narkom V.P.Zatonskyi (on the materials of his inquest) 59

Nestor Myzak (Chernivtsi)
Fight of OUN for the sovereign and independent Ukrainian state on the initial stage of German-Soviet war in 1941 (on the materials of Ternopil' region) 61

Olexandr Sych (Ivano-Frankivsk)
The assasination of Stepan Bandera and struggle of the Organization of Ukrainian Nationalists foreign units against soviet special services in the sphere of propaganda (1959-1962) 66

Leonid Misinkevych (Khmel'nytskiy)
Social adaptation of victims of political repressions within 50 – 60ties of the 20th century 71

Mel'nykov Dmytro (Vinnytsya)
Youth policy in Ukraine as the compulsory condition to involve young people into state and society affairs: experience, realization (80-90-ies of 21th century) 77

Strel'chuk Nataliya (Chernivtsi)
Ukraine's participation in peacemaking operations in the Balkans (90-ies of 21th century) 81

HISTORY OF BUKOVYNA AND NORTHERN BESSARABIA (KHOTYNSHCHYNA)

Chuchko Mykhaylo (Chernivtsi)
Between Religion and Nation: a problem of choice the priority-markers of identity in Bukovinian orthodox community within the 19th and the beginning of the 20 centuries 85

Dobrzhans'kyi Oleksandr (Chernivtsi)
Some aspects of relations between I. Franko and S. Smal'-Stots'kyi 89

Guyvanyuk Mykola (Chernivtsi)
Ivan Franko and Sich movement in Galychina and Bukovyna at the beginning of the 20th century 94

Bryts'kyi Petro (Chernivtsi)
A writer Teodot Galip as a public man and diplomat 98

Fostiy Ivan (Chernivtsi)
The Cruel Massacre of Bukovinians and Bessarabians by the Communist Regime in 1930-1940 104

Biletskyi Borys, Karpo Vasyl' (Chernivtsi)
Small power engineering: its development and application in rural electrification of Chernivtsi region (1944-1950) 113

HISTORIOGRAPHY, SOURCE STUDIES, HISTORICAL STUDY OF LOCAL LORE, ETHNOGRAPHY, ARCHEOLOGY, OPTIONAL COURSES

Vozny Ihor (Chernivtsi)
The rampers of town settlements of the 10th – 13th century on the territory of Northern Bukovyna 117

Dmytro Lischuk (Chernivtsi)
Cossack military secret service in the war of Khotin (1621): historiography aspect 126

Masan Oleksandr (Chernivtsi)
The Fortress of Tsetsyn in the Historiography of the 19th and early 21st centuries 128

Botushans'kyi Vasyl, Chaika Halyna (Chernivtsi)
From the history of brewery in Chernivtsi (late 18th – late 19th centuries) 132

Zuljak Ivan (Ternopil')
„Prosvita"- periodic publishing and reports as an important source of the study to society activities in the within-war period.....138

Piddubnyy Ihor (Chernivtsi)
Magazine "Promin" as historical source 143

Khrabatyn Natalia (Ivano-Frankivs'k)
Domestic historiography about the chronologic scopes of reorganization of political parties of Western Ukraine in the interbellic period 150

Moysey Anton (Chernivtsi)
The Pluvial ceremony of paparuda in a comparative context 152

Oguy Oleksandr (Chernivtsi)
The peculiarities of money circulation in the Bukovyna before state bankruptcy of Austria (1792-1811) 157

WORKS OF NOVICE SCIENTISTS

Fylypchuk Oleksandr (Chernivtsi)
The Image of Rus' in Byzantine Historiography of XIth – XIIth century: friend or enemy 167

Bohachyk Tamara (Chernivtsi)
The Education in Northern Bessarabia in a before the reforms period (1812-1868) 173

Fedoriak Julia (Chernivtsi)
The idea of dividing of Galychyna during "The folk's spring revolution" 1848-1849 177

Proskurniak Vasylyna (Chernivtsi)
On the history of gymnasium secondary education in Chernivtsi 180

Dobrzhans'kyi Serghiy (Chernivtsi)
"Rus'ka Besida" in Bukovyna (1869 - 1940): historiography of the problem 186

Chajka Halyna (Chernivtsi)
The important source for studying of the Bukovynian transatlantic emigration at the end of 19 centuries in Manitoba (Canada) 188

Bilzan Oksana (Chernivtsi)
Ukrainian national movement in the Bukovyna within the 19th and 20th centuries 191

Kuz' Anatoliy (Chernivtsi)
Life and activity of the metropolite Volodymyr Repta 195

Surovtsev Oleg (Chernivtsi)
The policy of Romania in the solving of „the Jewish problems" in the North Bukovyna and district of Khotyn in July-August, 1941 199

Sanduliak Ivan (Chernivtsi)
Historic-Cultural Heritage of Northern Bukovyna in the Context of Tourist Branch Development in late 20th century 206

Volodymyr Pidlubniy (Chernivtsi)
The village of Onut in the fight for independence of the Ukrainian state (1940-1950) 213

Melnychuk Halyna (Chernovtsi)
Role and Interests of Ukraine Relating to the Transdniestria Conflict 219

DOCUMENTS

Botushanskyi Vasyl' (Chernivtsi)
The dokument, which testified the growth of national consciousness of Bukovyna Ukrainians and their readiness to defense the rights 225

Botushanskyi Oleh (Chernivtsi)
Dokuments which testify the fight of public of Bukovyna against abuses in rural self-government 227

Britskyi Peter (Chernivtsi)
Dokuments about the links of the Bukovyna Ukrainian public figure T. Galip with M. Hrushevskyi and UNR ambassador in Switzerland M. Vasyl'ko 231

Dobrzhanskyi Olexander, Nikirsa Maria (Chernivtsi)
One more document about eviction of ethnic groups from Bukovyna.....233

REVIEWS

Botushanskyi Vasyl' (Chernivtsi)
Philology and history on the service of the truth: review on the monograph of O.D. Oguy „History of money circulation and the monetary denominations in the Bukovyna: Austrian times (1774-1918/21). - Chernivtsi: Zelena Bukovyna, 2005. - 476 s. / recommended by the Institute of history of Ukraine of NAN 235

Kotsur Halyna, Demochko Victor (Chernivtsi)
Higher education and Bologna process: a manual for the students of higher educational establishments / Dmytrychenko M.F., Khoroshun B.I., Yazvins'ka O.M., Danchuk V.D. - K.: Znann'a Ukrayiny, 2006. - 440 p. 237

INFORMATION ON SCIENTIFIC ACTIVITIES OF THE HISTORY OF UKRAINE'S DEPARTMENT OF THE YURIY FED'KOVYCH CHERNIVTSI NATIONAL UNIVERSITY

Botushans'kyi Vasyl' (Chernivtsi)
Scientific researches at the department of the history of Ukraine of the Yuriy Fed'kovych Chernivtsi national university in 2001-2005 (analytical review) 241

INFORMATION ABOUT AUTHORS 262

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК: 27(477.83/86) "07/13"

Богдан Боднарюк
(Чернівці)

ХРИСТИЯНІЗАЦІЯ ДАВНЬОГО НАСЕЛЕННЯ ГАЛИЦЬКОЇ РУСІ Й ГАЛИЦЬКА МИТРОПОЛІЯ У СКЛАДІ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ В УКРАЇНІ (КІНЕЦЬ VIII – СЕРЕДИНА XIV СТ.)

Перше коло питань (з тих двох, що визначені в назві даної статті), пов'язаних з дослідженням етнічної історії племен, які населяли Галичину в період Раннього Середньовіччя, та їх чіткою ідентифікацією на тлі тогочасних державотворчих процесів в науковому, а, отже, і в історіографічному сенсі залишається актуальним, зокрема через відсутність відповідних аналітичних й узагальнюючих праць, в першу чергу ґрунтовних фахових статей і монографій. Так само потребує окремого комплексного вивчення й тема шляхів і особливостей християнізації Галицьких земель від часів духовно-просвітницької діяльності Солунських братів до офіційного введення християнства на Русі св. Володимиром Великим (980-1015), оскільки її розробка на сьогоднішній день теж залишається недостатньою як в методологічному плані, так і в концептуально-аналітичному осмисленні.

Ряд вчених XIX – першої половини XX ст. – Я.Шафарик [60], Є.Голубінський [17], І.Чистович [57], І.Ляпушкін [33], А.Мацеєвський [38], О.Клеванов [29, 30], А.Петрушевич [40-44], Д.Зубрицький [20, 21], І.Філевич [55], В.Вертоградов [10], В.Регель [50] та ін. [32, 36, 45, 49, 52, 53, 54, 56, 59], які займались історією Галицької Русі, в своїх роботах окремо не розглядали зазначені вище питання. Отже, можна констатувати, що етнорелігійні аспекти в історії Галицько-Волинського князівства ще чекають на ґрунтовне висвітлення вченими. Разом з тим при розгляді виділеної проблематики найважливішим джерелом для нас продовжують залишатись давньоруські літописи – Іпатіївський [2] та Лаврентіївський [3]. Дані саме цих літописів висувають на історичну сцену в IX –X ст. низку окремих слов'янських племен в межах території Південної Русі.

Текст означених джерел фіксує досить великий в географічному вимірі регіон від Карпатських гір до Донецького кряжа не лише зайнятий численним слов'янським населенням, але й саме населення описується як поділене на окремі племінні об'єднання з різними етнічними й субетнічними назвами. Загальною назвою для слов'янського населення Південної та Південно-Західної Русі вже слугувало, за твердженням Я. Шафарика, не слово "анти", як було раніше [60, с. 18], а слово "слов'яни"; зокрема ним подаються (з використанням відповідних цитат із літописів) наступні локалізовані назви племен: сіверяни, поляни (або руси), деревляни, дреговичі, волиняни (бужани або дуліби), хорвати, уличі й тиверці. Серед цих гілок існувало й багато менших етнічних груп: лютичі, пружани, нарев'яни, поросяни, запрози, ободрити, низовці, лукомляни, бродники та ін [60, с.85]. На північній стороні Карпат вже з V ст. згадуються хорвати, і земля їх – Біла та Велика Хорватія, в якій візантійський імператор Константин VII Багрянородний (913-959) виділив область, котру місцеве населення називало Бойки. Визначаючи етноси Східної Європи, літописець Нестор наводить свідчення про заселення Прикарпатського краю слов'янами, в першу чергу виділяючи тих же хорватів. Слов'янську автохтонність для даного регіону визначає, наприклад, В. Вертоградов, акцентуючи увагу на аналізі "топографічної номенклатури Карпатського погір'я", яка у переважній більшості є слов'янською [10, с. 248].

За свідченням давньоруських і польських літописів, в IX й X ст. на території майбутньої Галицької Русі мешкали племена волинян, бужан, дулібів, уличів, дреговичів, тиверців і хорватів. Літописець говорить: "***Бужанє, занє сідят на Бугу, послє же волинянє. Дулєбі живяху по Бугу, гдє нинє волинянє і улучі і тіверци сідуху по Бугу і по Дніпру і бє множество іх***" [2, с.6-7]. Отже, можна зробити висновок, що бужани, які жили не лише по Східному Бугу, але й по обох боках Західного Бугу, його верхній течії, у Волинській, Люблінській та Седлецькій землях, належали до волинян; звідси витікає, що бужани й дуліби – ті самі бужани та волиняни. Хорвати, або біло-хорвати у VIII-X ст. складали крайній на заході племінний етнос у межах широкого слов'янського ареалу, займаючи терени Карпатських гір. Літописець вважав хорватів сусідами сербів, констатуючи: "***А сє ті же словєні Хорватє балії і Сєрєбєнь***" [2, с.3], а серби, на думку Я. Шафарика, тотожні бужанам [60, с. 84-86]. Сучасні білоруси, таким чином, є родичами стародавніх білосербів і білохорватів. Назви деяких міст і місцевостей в Білорусії та між Віслою й Бугом, – на Люблінщині та Сандомирщині, – вказують на існування там білоруських хорватів – Білосток, Більс, Білополье, Біловоди і т.п. [10, с. 248]. Існує також Білоозеро (Люблінщина), Біла ріка побли-

зу гирла Вісли, інша Біла ріка під Годишевим. Стосовно назви Червона Хорватія свідчать відповідні назви давніх міст Червоної Русі: Червень, Червенськ над Віслою, Червенськ, Червоноград та ін. [53, с.36].

Разом з тим слід відзначити, що в Білій та Великій Хорватії залишили сліди свого перебування й волохи (сучасні румуни), про яких літописець під 898 роком говорить: "***Ідоша Угрі мімо Кієв-город ... І прішедше от востока і устємішася чєрєз гори вєлікіє, іже прозвавшеся гори Угорскіє, і почаша воєвати на живущая ту. Сєдяхо бо ту прєжє словєнє, і волховє прєяша зємлю словєнскую***" [2, с.14]. На думку А. Петрушевича, дуліби, що жили по Північному і Південному Бугу, були румунського походження [41, с.46]. Доказом непідпорядкованості хорватів полякам, вважає В. Вертоградов, слугувала назва "білі", і той факт, що вони мали власних князів і керманичів [10, с.248]. За тлумаченням А. Мацеєвського, назва народу "білий" означає його незалежність (непідкореність) та могутність, а слово "чорний" в етнополітичному контексті варварського світу, навпаки, ототожнюється з рабством і демонструє залежність одного племені від іншого [38, с.218]. Отже, не випадково в європейських джерелах [1, 4, 5, 6] хорватів іменують саме білими. Дане припущення підтверджується й тим, що, за свідченням Константина Багрянородного, у хорватів і білохорватів існували привілейовані князівські роди, представники яких залишили помітний слід в середньовічній європейській історії [5, с.15-30; 36, с.563-564]. Наприклад, життєпис одного з них (IX ст.), сучасника першого чеського християнського князя Борживоя I (874-879) – Івана, королевича Хорватського – було складено старослов'янською і латинською мовами [6, с.111-120; 41, с.7-59]. Крім того, багато стародавніх поселень (IX-X ст.) між Краковом, Сандомиром і Любліном носять давньоруські назви [10, с.249]. Зокрема, тогочасна назва Сандомирка – Судомир [2, с.523, 548]; вона свідчить про те, що справи в місті вирішувались народним віче, як в Новгороді та інших слов'янських містах [41, с.63].

Переходячи до розгляду шляхів християнізації території Галичини, необхідно відзначити наступне. Серед населення Червоної, або Галицької Русі – Білої та Червоної Хорватії – православна віра поширилась завдяки місіонерсько-проповідницькій діяльності учнів святих Кирила та Мефодія. Зовнішні причини щодо поширення на означених землях православ'я сформувались в площині міжнародних військово-політичних та дипломатичних стосунків декількох центральноєвропейських держав, переважно протягом VIII – першої половини IX ст.

Великоморавський князь Святополк I (870-894) перебував у постійній боротьбі з імператорами Священної Римської імперії – Людовиком II Німецьким (855-875), Карлом II Лисим (875-877) та Карлом III Товстим (881-887) за вплив на слов'ян. Німецькі володарі намагались спрямувати слов'ян-язичників в русло впливу західної ментальності та релігії, й реалізувати цей вплив через поширення серед них латинського обряду. Святополк, навпаки, вважаючи себе представником традицій візантійського православ'я, духовності і культури, вбачав з боку Заходу небезпечне суперництво з далекоглядними перспективами й папоцезаристськими тенденціями, й тому мав на меті попередити і (якщо вдасться) зупинити дану загрозливу інвазію за допомогою союзників (створення з ними потужної антиримської коаліції) із самих слов'ян. Для цього він підкорив своїй владі Польщу та Хорватію. Оскільки ж міцність союзу могла ґрунтуватись в середньовічному християнському світі в першу чергу на вірі, то Святополк намагався через місію св.св. Кирила і Мефодія (які, до речі, мали тісний зв'язок з Римською курією) навернути князів польського і хорвато-руського [10, с.249]. Коли польський князь Попель II (837-842) відмовився прийняти учнів Солунських братів, вони охрестили сина Пяста (842-861) – Земовіта (861-892) в Гнєзно й сприяли обранню його на польський престол. Святополк, як відомо, переміг старого Попеля, вигнавши останнього за межі Польщі, внаслідок чого новообраний князь Земовіт став союзником великоморавського кермарнича [42, с.568].

Відомий дослідник кінця XIX ст. О.Лонгінов наводить цікаві історичні свідчення, де мова йде про те, що св. Мефодій проповідував Євангеліє в Прикарпатському регіоні через своїх учнів [35, с.72]. В "Паннонському Житії" болгарського просвітителя згадується, що за його напученням прийняв хрещення "***поганєск князь сілєн вєльмі сєдя в Вислєх***" [12, с.108]; в агіографічній літературі, присвяченій св. Кирилові, говориться, що він проповідував слово Боже у моравян, ляхів та чехів, за словами ж ченця Паїсія, преподобні Кирило і Мефодій зі своїми учнями Клементом, Саввою, Наумом, Еразмом й Ангелярієм "***собіралі рєчі ізрєдни і праві і от болгар, от сербіє, от русі ... за много врємя ловілі рєчі от тія народи доклє суоставілі Псалтір і Євагєліє і другі книгі ... Послє же білі поставлєни єпіскопи в Морава славяном ... тамо білі за нєколіко єпіскопствовалі і учілі славяни вєру хрістіанскую***" [1, с.122].

З 880 р. місіонерська діяльність св. Мефодія, хоча й була звужена до меж лише Моравського архієпископства (збереглись відповідні бреве папи Іоанна VIII (872-882) [4, Col.615]), проте на сході Європи ці межі Римом не визначались, оскільки його завдання полягало не лише в розширенні церковної юрисдикції та просвітництві охрещених народів, але й в поширенні християнства серед язичників [50, с.298-351]. Західні хроністи традиційно залишають першу (офіційну) спробу поширення Євангельського вчення на землях Карпатсько-

го регіону за трирським ченцем, майбутнім архієпископом Магдебурзьким Адальбертом (968-981), котрий у ролі латинського проповідника з'являвся в Галицькій Русі після заснування германським імператором Оттоном I (936-973) єпископства в Майнці, та Празьким єпископом Войтехом (983-997). Однак першого невдовзі вигнали язичники, а другий був убитий. Слід відзначити, що місіонерська діяльність Войтеха на Галичині, як і багатьох інших західних (переважно бенедиктинських) ченців-проповідників X – першої половини XI століття (серед них, зокрема, можна згадати імена Бруно Кверфуртського (974-1009) і Титмара Мерзебурзького (975-1018) [59, с.75-76; 17, с.190-193]) була здебільшого спрямована не на навернення язичників у християнство, а на перехрещення проваславних за латинським обрядом.

Таким чином, необхідно підкреслити, що не лише на слов'янських землях між Бугом та Віслою, але й в завіслінській області, котра розкинулась до Кракова – "кордони руських окраїн" ("fines Russe extendente usque in Cracoa"), за словами Мураторія [4, Col.831], грецький (візантійський) церковний обряд був від початку пануючим – тобто місцеве населення в ті часи переважно сповідувало православ'я. Досить вагомі аргументи стосовно цього твердження наводить і Д. Зубрицький; він цитує ряд дотичних джерел, де описується, як святі Кирило та Мефодій споряджали проповідників в Сілезію, Польщу і Київську Русь [20, с.16]. Коли ж під кінець XI ст. Моравська держава остаточно занепала, з її території почались хвилі міграції православного населення на сусідні землі. Цілком зрозуміло, що частина слов'ян, які дотримувались візантійського обряду, після переселення в Галичину та на Волинь [20, с.20-21], природно, передали ("перещепили") традиції ортодоксального православ'я автохтонам Галицької Русі, сформувавши надалі остаточні ідейно-світоглядні умови та відповідне духовно-релігійне підґрунтя для зміцнення пріоритетів саме грецької (східної) Церкви.

Розглядаючи друге коло питань (також актуальне через недостатній рівень вивченості), але вже пов'язаних з формуванням передумов і складових чинників, які вплинули на утворення митрополії в Галицько-Волинському князівстві та виділенням комплексу автономістичних тенденцій, котрий реалізувався на початку XIV ст., необхідно зазначити, що ці визначальні організаційні елементи складають структурну сукупність соціально-історичних та церковно-політичних (світоглядно-релігійних) витоків окресленої проблематики. З другого боку, аспекти аналізу статусного рівня Галицької митрополії у складі Української православної Церкви доби середньовіччя безпосередньо залежать від обраного ракурсу дослідження або відповідної конфесійної спрямованості.

Історіографія з даної теми не є обширною. З вчених XIX – початку XX ст., які вивчали давню історію Галичини та Волині, а також частково торкалися проблем розвитку християнства в Україні, й зокрема особливостей становлення і короткого періоду існування Галицької митрополії, можна згадати імена М.Тихомирова [54], митрополита Московського Макарія [36], М.Грушевського [16], О.Павлова [45], Л. Крижановського [24], М.Петрова [46, 47], О.Андріяшева [8], П.Іванова [23], І.Лінниченко [34], М.Кордуби [25], А.Рогозинського [49], А.Лонгінова [35]. Досить глибокі дослідження з означеної тематики із залученням значного фактологічного матеріалу у той період також проводили такі відомі фахівці, як А.Будилович [9], архієпископ Чернігівський Філарет [56], М.Смірнов [52], П.Сум [53], І.Шараневич [59], М.Дашкевич [18], Я.Головацький [15], А.Добрянський [19], М. Чубатий [58].

У XX ст. ряд світських і церковних авторів – В.Пашуто [48], І.Крип'якевич [31], А.Карташев [32], Я.Щапов [61], М.Воєйков [12], Д.Александров [7], О.Майоров [37], вже згадуваний В.Вертоградов [10], Л.Войтович [11], В.Грабовський [14], О.Головко [13], Я.Ісаєвич [22], К.Софроненко [51], М.Котляр [6-8], у своїх монографіях та наукових публікаціях лише побіжно (без акцентованої уваги) торкались питань щодо висвітлення специфіки утворення Галицької митрополії, не зупиняючись на всебічному узагальнюючому аналізі внутрішніх та зовнішніх причин, осмисленні об'єктивних та суб'єктивних передумов, характеристиці тогочасних складних і суперечливих реалій у східно-європейських міжнародних відносинах з точки зору релігійно-церковних пріоритетів (політико-централізаторських інтересів) та домінуючих духовно-соціумних орієнтирів українського православ'я. Проте, використовуючи наявний фактологічний матеріал, спробуємо принаймні визначити й послідовно виділити основні фундуючі чинники, які склали територіально-організуючий (функціонально-рушійний) сегмент в руслі князівських владних прерогатив, і стали підґрунтям процесу формування митрополії в Галицько-Волинському князівстві.

Як відомо, територія стародавнього Галицького князівства, яке розташовувалось на південно-західних землях Київської Русі (князівство з центром у Галичі виникло в результаті об'єднання князем Володимирком Володаревичем галицьких земель протягом 1141-1144 рр.), мала кордони від східних Карпат (Вісли та Дністра) до Західного Бугу. Столицею, зрозуміло, був Галич на Дністрі. Рівнинна частина князівства отримала назву "Червенські міста" на честь старовинного містечка Червеня з його околицями [35, с.43]. Джерел, де можна знайти дані відносно історії поширення християнства у Галицькій Русі від начатків до її завоювання польським королем Казимиром III Великим наприкінці 40-х рр. XIV ст., не так багато. Перша згадка про Червенські міста вміщена у тому ж Іпатіївському літописі під 981 роком: "***Ідє Володімєр к***

ляхам і зая: гради їх – Перемишль, Червен і іни гради, іже, суть і до ссго днє под Русью" [2, с.54]. Ще є уривчасті свідчення в Лаврентіївському літописі [3], Київському, Галицько-Волинському, "Повісті минулих літ", в матеріалах з "Архіву Південно-Західної Росії" (Т.VI. – Ч.І.), в польських хроніках Мартіна Галла (XII ст.), Вінцентія Кадлубека (XIII ст.), Яна Длугоша (XV ст.), в ряді чеських та угорських хронік [39, с.117-121].

Узагальнюючи територіальні описи з літописних джерел, А.Лонгінов, вже згадуваний автор окремого дослідження історії міст Галичини, констатує: "З половини XI століття, поряд з Люблінською землею, на території Несторових (згадуваних літописцем Нестором. – Б.Б.) Червенських міст почали виділятись окремі області – Брестська, Холмська, Белзька, Галицька та Перемишльська. Вся територія (що залишилася. – Б.Б.), яка не ввійшла до складу цих областей, зберегла назву "Червенської землі" [35, с. 96]. І далі дослідник продовжує : "Під Червенськими містами наш початковий літопис (Іпатіївський. – Б.Б.) розуміє обширну країну, котра містила у собі Галицько-Перемишльську область разом із землями Белзькою, Бузькою, Любачевською, Звенигородською і Теребовлянською, забужні частини землі Брестської, землі Холмсько-Червенську та Люблінську" [35, с.187]. Така уява стосовно кордонів Червенської землі ґрунтується лише на вже цитованому уривку з Іпатіївського літопису під 981 роком; однак, там прямих вказівок і більш конкретних даних немає. Отже, висновки А.Лонгінова базуються переважно на власних (авторських) припущеннях, а не на документах.

Інший дослідник означеного питання О.Андріяшев, аналізуючи літописне повідомлення про Червенські міста, вираз "*іни гради*" відносить тільки до одного Червна, оскільки, на його думку, якби літописець вважав і Перемишль за червенське місто, то він, цілком природно, підвів би Перемишль під поняття Червенських міст, назвавши спочатку головне місто Червен, а потім вже Перемишль та "*іни гради*"; проте літописець, підкреслює О.Андріяшев, ставить Перемишль окремо, між якимись польськими містами [8, с.82]. Внаслідок цих міркувань, Андріяшев обмежує територію Червенських міст пізнішими князівствами – Холмсько-Червенським і Белзьким з Бузькою землею, які в XI-XIII ст. перебували у тісному взаємозв'язку. З огляду на існуючу в історіографії ще з кінця XIX ст. полеміку безсумнівним залишається те, що Червенська область не могла у X ст. входити до складу Польської держави, котра почала зароджуватися за Мєшка I (960-992). Лише Болеслав Хоробрий, як відзначає А.Мацеєвський, у 999 році, розсунув межі Польщі до Кракова (перед тим Краків належав Богемському князю Болеславу II) [38, с.232-233].

Географічне розташування (фіксовані кордони) Галицької землі у XI ст. було нестійким, оскільки на Карпати нападали племена угрів, на Червенські міста – поляки, а з південного сходу Галичу постійно загрожували степові кочовики – половці. Саме тому Галич (а також Волинь) вважався у Київській Русі "непрестижним" князівством, і саме тому зі стольного Києва відправляли сюди здебільшого наймолодших князів та князів-ізгоїв (тих, хто не мав вотчинних земель для правління). З іншого боку, така зневажлива політика Києва не знаходила підтримки (і відповідного унійного ентузіазму) серед місцевої племінної знаті; як результат – з кінця XI ст. почалася активна боротьба за відособлення Галичини. Початковий етап утворення відокремленого князівства у Галицькій землі в джерелах описується досить побіжно (узагальнено-схематично), але загальну картину перебігу подій (у своїй логічній послідовності) відтворити можна.

Так, у 981 році відбувся похід Київського князя Володимира Святославича у Побужжя, в результаті якого він приєднав до Русі "Червенські гради" – Червен, Грубешів та ін. [49, с.35-36].; в 1018 році (серпень – вересень) до Києва вступив син князя Мешко I (960-992) Болеслав I Хоробрий (967-1025) (в 1025 році він першим прийняв титул короля Польщі) та син св.Володимира Великого Святополк Окаянний (за намовою Святополка було вбито двох його молодших братів – Бориса і Гліба, пізніше канонізованих Православною Церквою як страстотерпці), після чого польський князь захопив "Червенські гради" [52, с.91-92]. Восени 1031 року Ярослав Мудрий (1019-1054) разом із чернігівським князем Мстиславом Володимировичем (1024-1036) та військами германського імператора Конрада II Франконського (1024-1039) здійснив спільний похід проти Польщі; внаслідок цього походу Ярослав повернув Київській Русі Червенські міста [29, с.104-108]. Врешті, 1084 р. тут з'явилися три брати Ростиславичі (правнуки Ярослава Мудрого), князі-ізгої – Рюрик, Володар й Василько. Вони захопили головні міста краю – Перемишль, Теребовль і Звенигород.

Спираючись на допомогу Візантії (вони мали тісні контакти з імператором Олексієм I Комніном (1081-1118) та Миколаєм III Кирдиніатом Грамматиком (1084-1111), Константинопольським патріархом) і половців (особливо після офіційного визнання свого князівства легітимним на Любечеському з'їзді князів) Ростиславичі завдали поразки військам угорського короля Коломана (Кальмана I Книжника (1095-1116), сина Ендре I (1046-1060) [55, с.155]) у 1099 році на річці Сян; вони також з успіхом боролися проти Польського королівства (короля Болеслава III Кривоустого (1102-1138) [55, с.157-158]) на тлі загального поширення в ті часи княжих усобиць. Але ні на з'їзді у Любечі в листопаді 1097 р., де було зроблено спробу досягти єдності (кожен князь зобов'язувався "тримати отчину свою"), ні на подібних з'їздах князів у Ви-

тичіві 1100 р. та Долобові 1103 р. проблема припинення міжусобиць розв'язана, як відомо, не була.

Після смерті братів, син Володаря Володимирко об'єднав усі галицькі землі в єдине князівство (з 1144 р. столицею стає Галич). За князювання Володимирка Володаревича (1144-1152) – енергійного політика й завбачливого дипломата – Галичина зміцнила свою могутність. Він, після того, як вийшов переможцем у боротьбі (з 1144 по 1146 рр.) проти чернігівського князя Всеволода Ольговича (1139-1146), котрий захопив стіл у Києві й напав на Галич [30, с.142-144], спромігся досить успішно протистояти намаганням королівств Польського та Угорського захопити території Галицького князівства, і навіть дещо розширив свої володіння по Дністру, Сірету й Пруту. Розквіт галицьких земель почався за правління Ярослава (Володимировича) Осмомисла (1153-1187). Ярослав розсунув кордони князівства на південь аж до гирла Дунаю, на терени сучасної Молдови. В часи Ярослава воно мало самостійні дипломатичні стосунки з Візантією, Болгарією, Угорщиною та Польщею, і навіть впливало на Київську княжу політику [59, с.107].

Помираючи, Ярослав передав Галицькі землі Олегові (синові від своєї коханки Настаськи), а законному синові Володимиру призначив Перемишль, що зумовило початок нової усобиці. Бояри вигнали Олега "Настасієвича" з Галича (він втік у Овруч) і запросили того ж року "на правління" Володимира, сподіваючись таким "подарунком" його приборкати й зробити слухняним їх волі. Однак вони помилились: князь не виправдав сподівань. Крім того, він виявив схильність до пияцтва та, як його батько, до перелюбства. Маючи дружину й сина, завів коханку-попівну, відбивши її у священика; від неї Володимир мав двох дітей (за два роки). Бояри пригрозили вбити коханку і дітей: князь віддав перевагу коханню [59, с.113-114]. Прихопивши з собою скарбницю, попівну та дітей, він втік 1189 р. до Угорщини (під захист короля Бели III (1173-1196), брата отруєного ним же Іштвана III (1162-1173) [55, с.162]). Владу в Галичі передали Роману Мстиславичу, князю Волинському (з 1170 р.), котрий відкрито інтригував проти Володимира, використовуючи хиби останнього у взаєминах з боярами [23, с.162-163]. Проте, дії Романа успіху йому (поки був живий Володимир) не принесли.

Спираючись (після підступної зради Бели III, котрий посадив правити у Галичі свого сина Андрія, майбутнього угорського короля Ендре II (1205-1235), і втечі з угорського полону) на підтримку могутнього німецького імператора Фрідріха I Барбароси (Гогенштауфена; 1152-1190) (Барбароса доводився Володимиру родичем через Адельгейду-Євфросинію, сестру Володимира Мономаха (1113-1125) й дружину імператора Священної Римської імперії Генріха IV (1190-1197), і обіцяв допомогти князю за умови щорічної виплати Галичем данини [53, с.95]) та короля Польщі Казимира Справедливого (1173-1194) (протекцію склав той же Фрідріх I) Володимир „відвоював" собі Галич (Роман, без підтримки зрадливого боярства, втік із залишками скарбниці; бояри ж винесли ключі від міста переможцю). У підсумку, боротьба Володимира Ярославича (1189-1199) з боярською опозицією призвела до початку занепаду (втрати політичної ваги князівства у вимірі міжнародного статусу в епоху Середньовіччя) Галичини наприкінці XII ст. Зі смертю Володимира династія Ростиславичів припинила своє існування. В тому ж 1199 р. Роман Мстиславич знов зайняв Галич, створивши єдине Галицько-Волинське князівство (князював до 1205 р.), і об'єднавши дві єпископські кафедри під своїм патронатом – Володимиро-Волинську та Галицьку.

Він, і його син Данило Романович (1238-1264) у своїх політичних заходах заклали реальні організаційні підвалини для створення на теренах Південно-Західної Русі держави "європейського взірця" (за соціально-економічними ознаками), але з суто "візантійськими" політико-правовими пріоритетами та локальними владними прерогативами (упровадження традицій цезаропапізму в стосунках з Православною Церквою, коли структура місцевої єпископської або митрополичої влади має повністю залежати від світської (княжої) волі, й повинна завжди узгоджувати свою діяльність (в межах визначеної території) з князем, всебічно підтримуючи його зовнішню та внутрішню політику за будь-яких умов і обставин).

Надалі, упродовж другої половини XIII ст., дані державотворчі тенденції автономізаційного (децентралізаторського) характеру сформували об'єктивні (політичні) і суб'єктивні (соціально-економічні) передумови й обумовили відповідні широкі перспективи та напрямки розвитку виділеного регіону в руслі реалізації ідеї консолідації сусідніх дрібних князівств навколо нового потужного центру в Галичі, де вже існувала достатньо сильна княжа влада, яка мала практичну можливість перейняти на себе "стольну спадщину" від занепадаючого Києва. І саме в цій ситуації починається зумовлений значною мірою політичними чинниками процес, який в результаті цілком передбачувано призвів до швидкого зміцнення, піднесення й територіально-адміністративної і статусної трансформації Галицького єпископства у митрополію, з її тимчасовим повним відокремленням (в структурі Української Православної Церкви) на початку XIV ст.

Історія формування церковних єпархій в Київській Русі бере свій початок з 90-х рр. X ст., за часів св. Володимира. Саме він започаткував розділення підлеглої території на уділи й почав роздачу цих уділів своїм синам в управління (правда, під власною верховною владою). Літопис нараховує до дванадцяти Володимирових синів. Володимиро-Волинська область, до складу котрої входи-

ла тоді й Галичина, дісталась Всеволоду (987-1015) [29, с.156]. Роздаючи синам уділи, Володимир Великий "*посла с німі свящєннікі, заповєдая сиом своім, да кождо во области своєй повєлєваєт учіті і крєстіті людєй і церкві ставіті, іже і бисть*", щоби православна віра стала зв'язуючим (консолідуючим) чинником збереження та зміцнення інституту княжої влади на місцях, і одночасно підпорядкованості всіх автономних організаційно-контролюючих структур удільної адміністрації центру (тобто Києву). В 992 р. у тільки-но зведеному Володимирі-Волинському була створена (точніше перенесена з Червня) єпископія (після розорення цього міста у Холмській Русі), підпорядкована Київському митрополиту. Цього ж року великий князь Володимир ходив війною на повсталих галицьких хорватів, які мешкали у верхів'ях Дністра (територія належала Польщі), й зворотною дорогою, відвідавши 993 р. місто Володимир-Волинський, за переданням заклав там із військом кам'яну церкву (Василіївську), а власноруч – Успенський кафедральний собор (на честь перемоги над хорватами) [47, с.89]. Київський князь привіз сюди (до нового міста) й двох єпископів [47, с.92].

Спаську церкву в Галичі заклав Володимир Ярославич, де його після смерті відспівували. З цього приводу в Іпатіївському літописі записано: "*Володімір пойдє к божніці, к святому Спасу по вєчєрнюю, і якоже би на пєрєходєх до божніці, і ту відє Пєтра, єдуща і поругася єму... І отпєвшє вєчєрнюю Володімір пойдє от божніці*" [2, с.59]. Стосовно Богородицької церкви у тому ж Іпатіївському літописі під 1187 р. можна прочитати наступне: "*Того же лєта прєставілся Галіцкій князь Ярослав син Владімєрь, мєсяца октября в 1-й дєнь, а во 1-й дєнь положен бисть во церкві Святиє Богородіці*" [2, с.61]. (Цей храм був соборним, і в ньому у 1208 р. возвели на княжий стіл Данила Романовича.) Під 1189 р. літопис, описуючи смерть пораненого у війні з угорцями князя Ростислава Івановича, сповіщає й про церкву святого Іоанна Хрестителя: "*Угрє же усмотрівше то (*поранення. – Б.Б.) **і пріложившє зєльє смєртноє к ранам, і с того умрє і положива і** (його. – Б.Б.) *в церкві святого Іоанна і прічтєся к дєдом своім і ко отцем своім*" (тобто, судячи зі слів літопису, можна зробити висновок, що в цьому храмі були поховані пращури князя Ростислава – його батько Іоанн Берладник та дід – Ростислав Володаревич Перемишльський, котрий помер 1127 р.) [2, с.63].

Серед відомих святинь Галицької землі слід також згадати церкву святого великомученика Пантелеймона, зведену Данилом Галицьким у середині XIII ст. (її історію досить повно висвітлив ще А.Петрушевич [40]); на Волині великим центром паломництва став Зимненський (Святогорський) монастир. Протягом XIII ст. на землях Галицько-Волинського князівства виникло багато чернечих обителів. Зокрема, в літописах згадуються новоутворені монастирі: Башевський (1244 р.), Полонинський в Карпатах, Онуфріївський в м. Лаврові (1270 р.), у Львові – Георгіївський (1272 р.), Онуфріївський, Свято-Михайлівський (1292 р.), Сазоніївський і Спасо-Преображенський (1297 р.), у Володимирі-Волинському – Богородицький, Михайлівський, Святих Апостолів (80-90-ті рр. XIII ст.), Верхратський св. Петра – на Белзькій землі біля річки Рати (1298 р.) [56, с.325-329].

Володимиро-Волинській єпископській кафедрі з 992 по 30-ті рр. XII ст. підпорядковувалась вся Волинь і тодішня Червонна Русь (до початку утворення нових єпископій). З тамтешніх православних єпископів, про котрих збереглися в джерелах деякі свідчення, можна відзначити душпастирську діяльність: Стефана I (очолив кафедру з 992 р.); св.Стефана II (учня преп. Феодосія Печерського), рукопокладеного „во єпископи" Київським митрополитом Іоанном (Стефан помер у Володимирі 1094 р.); Амфілохія (рукопокладений митрополитом Никифором 27 серпня 1105 р., помер у 1122 р.); Симона (висвячений зі старців Печерських у 1123 р., помер 1136 р.); Феодора (єпископ з 1137 р., був присутній на Київському Соборі 1147 р.); Іоасафа (з ченців Святогорського Володимирського монастиря, єпископом став у 1229 р.); Василія (також з ченців цієї обителі); Никифора Станила (з бояр князя Василька); Косми; Марка (очолював Володимиро-Волинську кафедру з 1271 по 1287 р.), Євстигнея (єпископував протягом 1287-1289 рр.); Афанасія (1349-1363 рр.) [10, с.255]. У 1141 р. з цієї великої єпископії виділилась Галицька єпархія (за активного сприяння князя Володимира Володаревича), в 1220 р. – Перемишльська, 1205 р. – Угровська (1223 р. її перевели до Холму), і, нарешті, у 1288 р. – останньою, четвертою, відокремилась Луцька єпархія [17, с. 570-573, 578, 579].

Цей процес був зумовлений утворенням удільних князівств – Галицького, Перемишльського, Холмського, й відповідно Луцького. В XIII ст. поступово здійснювалось зосередження (концентрація) всієї повноти цивільної феодальної влади в столицях князівств, що передбачало, у свою черг, й відкриття там нових єпископських кафедр для повної (офіційної) легітимізації та автономізації княжих владних прерогатив. З другого боку, збільшення кількості православних єпископій на території Південно-Західної Русі також диктувалось об'єктивною необхідністю у зв'язку із загальним посиленням у цей час римо-католицького місіонерства. Сама Православна Церква в Україні наприкінці XIII – початку XIV ст. так само зазнала зовнішніх деструктивних впливів внаслідок поглиблення старих княжих усобиць, одночасно втрачаючи на місцях свою централізаторську організаційно-контролюючу роль. Відбулась локальна рольова переорієнтація традиційних єпископських функцій і обов'язків у ієрархічній структурі Київської митрополії в бік їх територіально-

адміністративного відособлення. Князі, зі свого боку, високо цінували духовний і соціальний авторитет єпископів та митрополитів; вони досить часто покладали на ієреїв відповідальні дипломатичні (посольські) доручення й місії. Всі князівські грамоти XIII-XIV ст. починалися словами: "За благословенням отця нашого митрополита", і скріплювались митрополичим (або єпископським) підписом та печаткою, – тобто вони (князі), як володарі своїх уділів, діяли, спираючись не стільки на юридичне, скільки на морально-духовне підґрунтя саме сакралізованого релігійного інституту. Єпископи й митрополити також брали участь (разом із боярами) в засіданнях княжої ради [54, с.75].

Отже, узагальнюючи викладений матеріал, слід зазначити, що в цілому історія утворення Галицької митрополії фактично свідчить про важливе консолідуюче значення митрополичих центрів, де в значній мірі зосереджувались всі визначаючі реалії церковного та політичного життя князівства, і красномовно вказує на той духовно-моральний вплив, який здійснювали українські митрополити на вірних своєї кафедри, підносячи національне значення князя, й переконуючи тим самим народ бачити в ньому опору благоденства і захист від зовнішніх та внутрішніх ворогів. Чим вищим був авторитет митрополита, чим сильнішим та ширшим був його вплив на паству, тим більше зростав у очах суспільства і авторитет самого князя. Й, навпаки, із занепадом митрополичої влади (її сили, повноважень або прерогатив), природно, відбувалась „нівеляція" ореола політичного значення, сакралізованого символу і державної могутності союзу князя (уособлення світської влади) та митрополита (втілення влади духовної). Усвідомлюючи і розуміючи всю вигоду від такого всебічного митрополичого сприяння, галицькі князі небезпідставно воліли мати безпосередньо у себе „під рукою" такого духовного помічника.

Необхідно також підкреслити, що питання стосовно відкриття окремої, самостійної Галицької митрополії тісно пов'язане з питанням розвитку протягом XIII ст. геополітичної відособленості південно-західного регіону України-Русі, а тому одну з найголовніших причин пошуків Галичиною самостійної митрополії слід вбачати у суто політичних інтересах князівства (як показали події першої третини XIV ст. – з ліквідацією митрополії швидко занепадає й сама князівська влада). Галицькі князі, виходячи з ситуативних (в першу чергу кон'юнктурних) умов тогочасних міждержавних взаємовідносин у Центрально-Східній Європі, і, одночасно добре усвідомивши всі переваги від своєї церковної самостійності (поряд із територіальною), не лише природно, але й цілком об'єктивно (з огляду на політичні та дипломатичні перспективи в руслі власних правових пріоритетів і владних прерогатив) повинні були активно домагатися цієї церковної самостійності.

І ось, під кінець XIII – на початку XIV ст., можна спостерігати наполегливі спроби з боку галицьких князів утворити в межах своїх володінь самостійну митрополію. Реалізація даної мети остаточно би зафіксувала і утвердила на юридичному (правовому) рівні політичну незалежність всієї Південно-Західної Русі. Подальший перебіг подій виявив, що дійсно, провідну роль у поставленні окремого митрополита для Галицької Русі відіграли саме місцеві князі. В цій ситуації, за словами М. Тіхомірова, Константинопольські патріархи так чи інакше були лише слухняним засобом, котрим галицькі володарі користувались більш-менш успішно [54, с.27]. В 1347 році хрисовулом (грамотою) візантійського імператора Іоанна VI Кантакузина (1347-1354) і постановою наступника Константинопольського патріарха Іоанна XIV Каліки (1334-1347) – патріарха Ісидора I (1347-1350) Галицька митрополія була ліквідована (міжнародна політична ситуація дозволила це зробити), а кафедра знов повернена під юрисдикцію митрополита Київського Феогноста.

За даними тих документальних матеріалів, які збереглися, можна констатувати, що протягом першої половини XIV ст. (до 1349 року – коли відбулося захоплення Галичини польським королем Казимиром III Великим (1333-1370), тобто в правління Лева II та Андрія Юрійовичів (1315-1323) і мазовецького княжича Болеслава-Юрія II Тройденовича (1324-1340) (титулувався "королем Малої Русі"; отруєний боярами в рік, коли поляки напали на Галицькі землі й Львів) існування у Галицько-Волинському князівстві православної митрополії було дуже нестабільним: митрополича кафедра виявилась принципово нестійким утворенням з рядом штучних цивільно-адміністративних повноважень за слабнучого княжого врядування. Створена 1303 р. з ініціативи та значного сприяння (для підвищення власного політичного авторитету та посилення дипломатичного впливу князівства на європейській арені у міжнародних стосунках) сина Лева I Даниловича (1264-1301) – Юрія I Львовича (1301-1315), вона (у складі Володимирської, Перемишльської, Луцької, Туровської та Холмської єпархій під омофором першого Галицького митрополита, грека Нифонта) проіснувала лише до 1308 р., коли її другий владика – св. Петро Ратенський, залишивши Галицько-Волинську землю, й прибувши до Суздаля, того ж року став митрополитом у Володимирі-на-Клязьмі, а згодом і ***„всєя Русі на Москві"*** (з 1326 р.) [56, с.386]. Далі джерела фіксують нетривале митрополиче служіння у Галичі Гавриїла, відомого лише за грамотою короля Казимира III [29, с.81]. Нарешті, відносно останнього – Феодора, можна, як підкреслює професор церковної історії Московської Духовної Академії В.Вертоградов, з певною достовірністю констатувати, що він залишався митрополитом не більше якихось чотирьох або п'яти років [10, с.273].

Усе це змушує визнати значну долю історичної істини в словах хрисовула Іоанна Кантакузина про минулу долю Галицької митрополії, яку він закрив за постановою квітневого патріаршого собору: "І в минулі часи (тобто, не вперше за митрополита Феодора. – Б.Б.) замислювана була така новина (зведення Галича в ранг митрополії. – Б.Б.), проте вона занепадала й руйнувалась на самому початку" [20, с.319]. Той же візантійський імператор у іншому хрисовулі до Литовського князя Димитрія-Любарта Гедиміновича, сина Великого князя Литовського Гедиміна (1316-1341), котрий у 1340-1385 рр. правив на землях Волині, говорить про минулі, неодноразові та невдалі спроби князів перетворити стару Галицьку єпископію на митрополію, як про справу, добре відому самому адресатові [20, с.325-326].

З іншого боку, в Андроніковому розписі архієрейських кафедр за чином, після ліквідації 1347 р. Галицької митрополії, стосовно неї було внесено таке зауваження: "Галицькому архієрею часто надавалась митрополича честь, однак тепер, завдяки владній наполегливості руського митрополита, (його. – Б.Б.) знову зведено на ступінь єпископа" [45, с.16-17]. Таким чином, повністю автономний статус Галицької митрополії (в часи її відособленого існування) у складі Православної Церкви в Україні по-перше, не був повністю легітимним з точки зору церковної юридично-правової практики; по-друге, цей статус, як виявилось, не мав необхідної реальної державно-представницької ваги і відповідної дипломатичної підтримки ні з боку Константинопольського патріархату, ні тим більше з боку візантійських імператорів; і, врешті, він також напряму залежав від князівської влади (тобто світського волевиявлення) та зовнішньополітичної ситуації на теренах Центрально-Східної Європи, котра склалася у першій половині XIV ст. Отже, в історичному сенсі, митрополича кафедра в Галичі була приречена на ліквідацію.

Джерела та література

1. История славено-болгар / Список Н.С. Тошкевича. – М., 1908.
2. Летопись по Ипатьевскому списку // Полное собрание русских летописей (ПСРЛ). – СПб., 1871. – Т. 2.
3. Летопись по Лаврентьевскому списку // ПСРЛ. – СПб., 1873. – Т. 1.
4. Antiquitates Italiae. – Romae, 1858. – Vol. V. – Col. 831.
5. Monumenta Poloniae Historica, Bielowski. – Lwow, 1864. – T. I.
6. Fontes rerum Bohemikarum. – Praze, 1873. – Vol. 5.
7. Александров Д. Н. Галицко-Волынская земля в XII – первой четверти XIV вв. – М., 1997.
8. Андрияшев А. М. Очерк истории Волынской земли до конца XIV столетия. – Киев, 1887.
9. Будилович А. свящ. О недвижимых имуществах Западной Русской Церкви // Холмско-Варшавский вестник, 1878. – № 3-4.
10. Вертоградов В. С. Православная Церковь в Галиции в древнейший русский период. Церковноисторическое исследование // Богословские труды, 1989. – Вып. 30.
11. Войтович Л. Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII – XVI ст. – Львів, 1996.
12. Воейков Н. Н. Церковь, Русь и Рим. – Минск, 2000.
13. Головко А. Б. Объденительные процессы на Руси в первой половине XIII в. (на примере Волыни и Галичины) // Вопросы истории СССР, 1983. – Вып. 28.
14. Грабовський В. Нарис історії Галича. – Галич, 1997.
15. Головацкий Я. Карпатская Русь // ЖМНП, 1875. – Июнь.
16. Грушевський М. С. Історія України-Руси: В XI-ти т., 12-ти кн. – Київ, 1993. – Т.III.
17. Голубинский Е. Е. История Русской Церкви: В 4-х т. – М., 1997. – Т.2.
18. Дашкевич Н. П. Княжение Даниила Галицкого по русским и иностранным известиям. – Киев, 1873.Добрянский А. О западных границах Подкарпатской Руси со времён св. Володимира // ЖМНП, 1880. – Март.
19. Зубрицкий Д. И. Критико-историческая повесть временных лет Червонной или Галицкой Руси. – М., 1845.
20. Зубрицкий Д. И. История древнего Галичско-Русского княжества. – Львів, 1852 – 1855. – Ч. I – III.
21. Ісаєвич Я. Д. Загарбання земель Галицько-Волинського князівства іноземними державами // Торжество історичної справедливості: Закономірність возз'єднання західноукраїнських земель в єдиній Українській Радянській державі. – Львів, 1968.
22. Иванов П. А. Исторические судьбы Волынской Земли с древнейших времён до конца XIV века. – Одесса, 1895.
23. Крижановский Л. Забужская Русь. – СПб., 1885.
24. Кордуба М. Суспільні верстви і політичні партії в Галицькім князівстві до половини XII ст. // ЗНТШ. – Львів, 1899. – Т. XXXI – XXXII.
25. Котляр М. Ф. Данило Галицький. – Київ, 1979.
26. Котляр М. Ф. Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX – XII вв. – Киев, 1985.
27. Котляр М. Ф. Галицко-Волинска Русь. – Київ, 1998.
28. Клеванов А. История Юго-Западной Руси от её начала до половины XIV века. – М., 1849.
29. Клеванов А. Летописный рассказ событий Киевской, Волынской и Галицкой Руси от её начала до половины XIV века. – М., 1871.
30. Крип'якевич І. П. Галицько-Волинське князівство. – Київ, 1984.
31. Карташев А. В. Очерки по истории Русской Церкви: В 2-х т. – М., 1997. – Т.I.
32. Ляпушкин И.И. Славяне Восточной Европы накануне образования Древнерусского государства. – Л., 1968
33. Линниченко И. А. Черты из истории сословий в Юго-Западной (Галицкой) Руси XIV – XV вв. – М., 1894
34. Лонгинов А. В. Червенские грады. Исторический очерк, в связи с этнографией и топографией Червонной Руси. – Варшава, 1885
35. Макарий, митрополит Московский. История Русской Церкви: В IX-ти т., 11- ти кн. – М., 1997. – Т. IV. – Кн. 1-2
36. Майоров А. В. Галицко-Волынска Русь. Очерки социально-политических отношений в домонгольский период. Князь, бояре и городская община. – СПб., 2001
37. Мацеевский А. История первобытной христианской Церкви у славян. – Варшава, 1840.
38. О Галицкой и Венгерской Руси // ЖМНП, 1848. – Июль.

39. Петрушевич А. С. Историческое известие о церкви святого Пантелеймона близ города Галича. – Львов, 1881.
40. Петрушевич А. С. Краткие исторические известия о введении христианства в предкарпатских странах. – Львов, 1882.
41. Петрушевич А. С. О времени введения христианства в Галицкой Руси. – Львов, 1882.
42. Петрушевич А.С. Критико-исторические рассуждения о надднестрянском городе Галиче и его достопамятностях. – Львов, 1888.
43. Петрушевич А. С. О соборной Богородичной Церкви в городе Галиче, происходящей из первой половины XIII столетия. – Львов, 1899 – 1900. – Вып. I – II.
44. Павлов А. С. О начале Галицкой и Литовской митрополий и о первых, тамошних митрополитах по византийским документальным источникам IV века. – М., 1894.
45. Петров В. И. Холмская Русь. – СПб., 1887.
46. Петров Н. И. Волынь. – СПб., 1888.
47. Пашуто В. Т. Очерки истории Галицко-Волынской Руси. – Б. м., 1950.
48. Рогозинский А. М. Древнейшие эпохи в истории Галицкой Руси и их влияние на её современное состояние. – Киев, 1915.
49. Регель В.А. Учредительные грамоты Пражской епархии. – М., 1902.
50. Софроненко К. А. Общественно-исторический строй Галицко-Волынской Руси XI – XIII вв. – М., 1955.
51. Смирнов М. П. Судьбы Червонной или Галицкой Руси до соединения её с Польшею (1387 год). – СПб., 1860.
52. Сум П. Ф. Историческое рассуждение о Галиции и Лодомерии // ЧОИДР, 1846. – Кн.V.
53. Тихомиров Н. А. Галицкая митрополия. – СПб., 1896.
54. Филевич И. П. Борьба Польши и Литвы-Руси за Галицко-Владимерское наследие. – СПб., 1890.
55. Филарет, архиепископ Черниговский. История Русской Церкви. Период I. – Чернигов, 1862.
56. Чистович И. Очерк истории Западно-Русской Церкви. – СПб., 1882. – Ч.I.
57. Чубатий М. Західна Україна і Рим в XIII віці у своїх змаганнях до церковної унії // ЗНТШ. – Львів, 1917. – Т.CXXIII – CXXIV.
58. Шараневич И. И. История Галицко-Володимерской Руси от найдавнейших времён до року 1453. – Львов, 1863.
59. Шафарик Я.И. Славянские древности: В 3-х т. – М., 1896. – Т.III.
60. Щапов Я. Н. Княжеские уставы и церковь в Древней Руси XI – XIV вв. – М.,1972.

Summary

Bohdan Bodnaryuk
(Chernivtsi)

The Process of Christianizing of Halych Rus Ancient Population and Halych Metropolis under the Domination of Orthodox Church in Ukraine (late 8th century –middle 14th century)

The article deals with the discussion about the stages and the peculiarities of the Christianizing of Halych Rus ancient population in the late 8th century and in the early 11th century. The article also discloses the ways of Halych Metropolis creation and its status under the domination of Orthodox Church in Ukraine.

УДК 2 – 67 – 9(477)

Микола Шкрібляк
(Чернівці)

КОНФЛІКТ МІЖ ЛЬВІВСЬКИМ СВЯТО-УСПЕНСЬКИМ БРАТСТВОМ І ЄПИСКОПОМ ГЕДЕОНОМ (БАЛАБАНОМ) ЯК ВИЗНАЧАЛЬНИЙ ЧИННИК БЕРЕСТЕЙСЬКОЇ УНІЇ

Церковні історики та світські науковці, які досліджували питання внутрішнього життя Руської церкви (Київської митрополії) та спроби духовенства і мирян вивести церкву з глибокої кризи, яку вона переживала у XVI ст., уже тоді окреслили коло найважливіших питань, пов'язаних із братським рухом.

Результатом їхніх досліджень стало те, що в історіографії склалася тенденція, відправною точкою якої є позитивна оцінка ролі братств у збереженні національно-релігійної свідомості, просвітництві, шкільництві, книгодрукуванні та навіть у впливі на внутрішньоцерковне життя і устрій. Однак чи ненайбільшою заслугою братств, на думку більшості з них, є його боротьба з унією на території Київської митрополії. Автори, які у своїх працях ревно культивують приведену тезу, замовчують той факт, що саме боротьба за сфери впливу, вивищення в церкві ролі братств і намагання звести до мінімуму в ній духовну владу єпископа чи митрополита, стало одним із визначальних чинників Берестейської унії 1596 р. Адже і одні, й другі, борючись за власні інтереси, у кінцевому рахунку сприяли вимощенню дороги для поглинення Київської митрополії Московською патріархією та Римським апостольським престолом.

Варто зазначити, що сама історія конфлікту добре представлена джерелами й реконструйована в окремих історичних розвідках [3, с.92–106, 500–526; 10, с.103–112; 13, с.79–82; 19, с.36–52; 25, с.166–168, 170–173, 196–197, 202–236].

Ми не ставимо собі за мету піддати сумніву чи критиці існуючі оцінки, що стосуються братського руху і його ролі в тогочасних супільно-релігійних перетвореннях. Наше завдання полягає в об'єктивному висвітленні взаємовідносин церковних братств і духовенства у другій половині, а особливо ж наприкінці XVI ст. Актуалізація нашого дослідження зумовлена передусім тим, що об'єктивне витлумачення природи конфлікту, який точився між мирянами і духовенством, головним чином між Львівським Свято-Успенським братством та однойменним єпископом Гедеоном і, безумовно, справляв серйозний вплив і на решту суб'єктів церковно-релігійного середовища, проливає світло на витлумачення природи Берестейської унії. Це ставить перед дослідниками принципово нове завдання, яке полягає у детальнішому, комплекснішому осмисленні та науково виваженій оцінці не лише появи та присутності у суспільно-релігійному середовищі братств, а й активного

втручання світського елементу у внутрішнє життя церкви, що завдяки потуранню східних патріархів призвело до вивищення ролі братств, а відтак і узурпації ними влади в церкві, що, в свою чергу, збудило у єпископату Руської православної церкви інстинкти самозбереження власного духовного авторитету шляхом унійного поєднання з Римською церквою, де влада єпископа була абсолютною.

Зазначимо, що незважаючи на досить багату історіографію, присвячену братствам, питання про їх появу та функціонування на ранніх етапах дуже скупо представлені джерелами. Дискусійним залишається і питання, які громадські об'єднання, що існували на українсько-білоруських землях Польсько–Литовської держави, можуть називатися церковними братствами. Відомий сучасний російський дослідник унійної проблематики М.Дмитрієв пише, що у цьому контексті "принципово важливим є переконливо обгрунтований висновок", зроблений Я.Ісаєвичем про те, що "братствами, у відповідності до термінології самих джерел, слід називати ті організації, які поширилися у Західній Україні з 80-х – 90-х років XVI ст." [10, с. 93]. Автори "Історії православної церкви в Україні" С.Головащенко, В.Климов та П.Яроцький на території їх появи не наголошують, однак стверджують, що "православні церковні братства виникли в останній третині XVI ст" [13, с.79]. Але якщо брати до уваги визначення академіка Ісаєвича, то співпадають тут лише географічні, а не хронологічні межі. Поява першої такої організації, яку вслід за Я.Ісаєвичем потрібно називати "братством", якщо брати до уваги лише перший критерій, – було Львівське Свято–Успенське братство. Проте з'явилося воно набагато раніше – 1439 року [18, с. 35], а не в другій половині XVI ст. Львівське братство понад століття було єдиним конкурентноспроможним духовно-культурним і просвітницьким осередком на тлі релігійного й суспільного занепаду в умовах планомірної полонізації українсько-білоруського народу.

Отже, під часом появи братств, про який говорять історики, слід розуміти хіба що той період, коли діяльність братств була легалізована східними патріархами шляхом затвердження їхніх статутів (1586 р.) та надання Львівському і Віленському братствам ставропігійного статусу (1589), що насправді мало місце у другій третині XVI століття [12, с. 40]. Власне, тоді, як справедливо зазначає Б.Гудзяк, настав "вирішальний момент у процесі трансформації неформальних об'єднань руських мирян у формально організовані братства" [9, с.187].

Історичні джерела свідчать, що взаємини між братствами та церковними ієрархами були конфліктними з самого початку їх появи як самостійної організації. Приводом до протистояння послужило прагнення братств впливати не лише на суспільно-культурне, а й церковно-релігійне, суто внутрішнє життя церкви. Проте кульмінаційного моменту протистояння між братствами та духовенством сягають лише напередодні унійного поєднання частини Руської церкви з Римським апостольським престолом. Головною причиною такого стану речей було відчайдушне намагання братств контролювати діяльність духовенства [16, с.14–41].

Особливо ж складними, нерідко ворожими, були взаємини Львівського Свято-Успенського братства з місцевими православними єпископами. Щоправда, не зі всіма. Наприклад, з єпископом Макарієм Тучапським братство поводилося досить-таки лояльно, визнаючи його духовний авторитет.

Після смерті єпископа Львівського Макарія 1548 року кафедра була передана Арсенію Балабану. Сам прихід, як і решта часу перебування владики на єпископській кафедрі Львова, супроводжувався багатьма конфліктами з мирянами та братством, які завершувалися перемінним успіхом то для однієї, то для іншої сторони. Примирення наступало лише тоді, коли діяльність братстваперебувала повністю поза впливом єпископа [17, с. 137–139], на що єпископ Арсеній врешті-решт погодився без серйозного спротиву. Нам видається, що владика, скоріше за все, пішов на нормалізацію стосунків з братством і мирянами, погодившись на вивищення їхнього авторитету з меркантильних інтересів. Під останніми слід розуміти реалізацію задуму про поставлення Львівським єпископом свого сина Гедеона. Джерела свідчать, що Арсеній Балабан "ще за життя постарав ся 1566 р. о королівський привілей на львовске епископство для свого сина Гедеона Балабана" [20, с. 34].

Варто зазначити, що для того, аби унаслідувати Львівську єпископію, Гедеону Балабану довелося кілька років поспіль боротися з шляхтичем Іваном Лопаткою-Осталовським, якого підтримували братчики. Гедеон Балабан, осівши в Стратині, розпочав безрезультативну судову тяганину за церковну посаду. Боротьба припинилася 1576 року зі смертю єпископа Осталовського. Цей рік прийнято вважати роком поставлення Гедеона Балабана Львівським єпископом. Його кафедрою став Свято–Юріївський собор у місті Львові [20, с. 34].

Конфлікт між Львівським братством і місцевим єпископом активізувався в середині 1580-х років, коли братство, борючись за сфери впливу у Львівській єпархії, заявило про повну і абсолютну незалежність від місцевого єпископа. Слід пам'ятати, що доба єпископства Балабанів – це доба проникнення та стрімкого поширення ідей протестантизму, особливо на західноукраїнських землях, що серйозно підточувало догматичні та літургійні підвалини Київського православ'я. Львівське братство намагалося стати на захист православної віри, інтенсивно відпрацьовуючи теологію та філософію в умовах контрреформаційного руху на території Польсько–Литовської держави. Проте відсутність у інфраструктурі братства, як і в Руській церкві

загалом, серйозної богословської школи призводило до того, що братчики іноді самі виступали генераторами та пропагаторами єретичних ідей. Власне, в останніх Гедеон Балабан вбачав найбільше джерело "смущенія в народі" та розповсюдження ересей. Так, у грамоті від 22 березня 1586 року Львівський єпископ засуджує як єретиків тих, хто відмовляється сам і закликає інших не святити паску у Великий Воскресний день [25, с.134]. Історики доводять, що Константинопольський патріах Єремія II у цій справі не лише був повністю солідарний з братством, а й навіть накладав офіційні табу на свячення русинами пасок [5, с. 292].

Очевидно, що такий жест з боку самого патріарха додавав впевненості братчикам у власній діяльності і відіграв впливову роль у тому, що їхні ідеї почали належно сприйматися духовенством. Адекватно реагуючи на ситуацію, 30 квітня цього ж року Гедеон Балабан звертається з роз'ясненням до всіх священнослужителів своєї єпископії та міщан Львова, в якому застерігає вірних від Юрія та Івана Сідлярових, які спокушають духовенство та простолюд "новими науками", через що серед релігійно неграмотних множиться єресь і сіється васнь* .

Єпископ був переконаний, що все, що стосується основ віри і благочестя, належить виключно до компетенції духовних владик, а, отже, є його прерогативою. У цьому контексті діяльність братства йому видавалася не лише небезпечною, а й шкідливою. Тому Гедеон Балабан заборонив міщанам спілкуватися з Сідлярами [25, с.136–137]. У відповідь на дії місцевого єпископа львівські братчики звернулися за допомогою та правовим захистом до Константинопольського патріарха. В листопаді 1587 року патріарх Єремія I, пригрозивши відлученням від Церкви, заборонив Гедеону Балабану протидіяти братству будь-яким способом. У своєму посланні патріарх називає Львівського єпископа "вбивцею", "ненависником блага", який поступає не як той, який має духовну владу, але "як ворог Божий і чужий до віри Його" [25, с. 148–150].

Упродовж наступних років конфлікт лише розгорався, включаючи щораз ширше коло нових питань. Гостроти, як побачимо нижче, додавали поспішні й недалекоглядні дії східних патріархів. Останні, подорожуючи в пошуках матеріального зиску та інших вигод до Москви, заодно "візитували" українсько-білоруські землі (канонічну територію Руської церкви), що перебувала на той час в духовній єдності з Константинополем.

У загостренні конфлікту між Львівським єпископом і Свято-Успенським братством немаловажну роль відіграв спочатку Антіохійський патріарх Йоаким, який з благословення Константинопольського 1586 року прибув до Львова. Хоча візит Антіохійського патріарха для Львівського братства виглядав великою несподіванкою, однак досить надійною опорою в непримиренній боротьбі з місцевим душпастирем. Уперше свою принципову рішучість на користь братства патріарх Йоаким продемонстрував, видавши 1 січня 1586 року грамоту, якою затверджувалися зміни до їхнього статуту [9, с. 187]. Нова його редакція налічувала 41 правило. Головною метою братства відтепер стало "викривати противне Христу та всяке безчинство від церкви відлучати". Братство також набувало прав судочинства не лише над своїми членами, а й над духовними особами. Львівським братчикам надавалося право контролю за діяльністю церковних ієрархів, головним чином за діяльністю їхнього єпископа. Коли б останній порушував норми, вони мали право противитися йому "яко ворогові правди". Наприкінці грамоти патріарх Йоаким зазначив, що єпископ має підлягати Статуту братства "без усякої суперечки. А якби хто спротивився цьому й порушив це духовне право чи то архієпископ, чи єпископ, чи піп, чи хто з князів, і простих людей, то на такім нехай буде прокляття всіх чотирьох патріархів вселенських" [22, с. 1–21; 25, с. 113–119].

Таким чином, зреформоване патріархами Львівське братство перестає бути замкнутою церковною організацією із обмеженим колом осіб, що мала захищати лише вузько-ремісничі та окремі релігійно-культурні інтереси її членів. Із одержанням ставропігійного статусу воно набуває всестанового характеру, а в його діяльності пріорітетними завданнями стають ті, що належать виключно духовним особам. Йдеться передусім про церковне судочинство над духовенством та відлучення від церкви. М.Грушевський не випадково наголошував на легковажності й порушенні своїми діями канонічних норм. Історик, зокрема, писав: "Наділення з боку патріарха такими величезними правами сеї організації, за своїм складом у кожнім разі випадкової, не було вчинком розважним. Такі права братств рішуче противилися всьому канонічному устроєві православної церкви і могли мати своє обяснення тільки в дуже сумних поглядах патріархів на українську церкву й її ієрархів. Се мало нещасливі наслідки: владики українські були ображені такою самоволею патріархів, і се було одним з важніших мотивів переходу на унію" [7, с.113].

Однак візитація та діяльність патріарха Йоакима на території Київської митрополії ні за формою, ні за змістом не дорівнювала тій, яку раптом, через два роки, розпочав Константинопольський патріарх Єремія II (Транос). Адже саме його візит поклав початок революційним подіям, що мали місце за останнє десятиліття XVI ст. в Руському православ'ї загалом і в Київській митрополії зокрема. Діяльність патріарха Єремії така ж контро-

---

* *"Васнь"* у перекл. з церковнослов'янської означає злість, ненависть, породжена суперечками і сварками.

версійна за своєю суттю, як і весь процес унійних пошуків єпископату Руської церкви. Йдеться передусім про те, що поряд з негативними тенденціями, які виходили від патріарха, ним же були зроблені й спроби, спрямовані на проведення реформ у Київській митрополії.

На відміну від дореволюційних, сучасні історики діяльність Єремії II на території Київської митрополії майже в унісон розцінюють як грубе втручання в її справи. Його дії їм видаються поспішними, недалекоглядними, а нерідко й антиканонічними [7, с.113–114; 8, с. 12–13; 13, с. 79–81].

Перше, що зробив патріарх Єремія, перебуваючи 12 днів у Вільному – це потвердив Статут Львівського братства, видав благословенну грамоту Віленському братству про легалізацію його діяльності та з намови того ж таки Львівського братства втрутився у затяжний конфлікт, що точився між Гедеоном Балабаном і єпископом Феофаном на предмет володіння Жидачівським монастирем. Перша спроба невдалого його розв'язання належить патріарху-першопрохідцю Йоакиму. Цього разу патріарх Єремія був категоричнішим і пригрозив Балабану скиненням, якщо той не відмовиться від монастиря та його володінь [14, с. 455; 21, с. 458–460].

Відвідини Київської митрополії вдруге, тобто на зворотньому шляху з Московії, характерні рішучішими і ще більш нерозважливішими діями, аніж попередні. Впевненості в своїх прагненнях йому, очевидно, додавала офіційна королівська санкція на візитацію українсько-білоруських православних земель Польсько-Литовської держави. Універсал про дозвіл на пастирський огляд Київської митрополії патріарх отримав у Вільно під час зустрічі з молодим новообраним королем Сигізмундом III, який зупинився проїздом у місті, їдучи на побачення до свого батька – короля Швеції [14, с. 455].

Метою візитації було "церкви закону Грецького і їхніх служителів з повинності своєї навідати і до духовенства їх приглянутися" [1, с. 20]. Проте, як справедливо зазначають історики, "закликавши українсько-білоруську ієрархію до відповідального управління церковними справами і стараннішого виконання пастирських обов'язків, патріарх порушив status quo даної митрополії" [8, с. 12]. Йдеться передусім про усунення правлячого митрополита Онисифора Дівочку, встновлення фактичного двовладдя в церкві шляхом узаконення абсолютної влади братств та внесення остаточної неясності у ієрархічний устрій Руської Церкви, заснувавши нову, досі невідому в Руській Церкві, посаду патріаршого екзарха, призначивши на неї Кирила Терлецького (грамота від 14 серпня 1589 р.) [2, с.29].

М.Дмитрієв пише, що "відомі сьогодні джерела не дають змоги зрозуміти, що рухало Єремією і чому Терлецький зумів увійти в таку довіру до патріарха" [10, с. 108]. Ми намагаємося пояснити це таким чином. Оскільки Михайло Рогоза був ставленіком короля, сенаторів і шляхти, що видно з грамоти від 27 липня 1589 року [2, с. 25], або ж, як переконують деякі історики, креатурою єзуїтів, а не патріарха [11, с. 24; 21, с. 482–484; 24, с. 13], то останній міг забажати мати *свою* людину у Київській митрополії, на що охоче погодився єпископ Кирило. Хоча визначальну роль і цього разу могли зіграти гроші. Власне, історія з патріаршими грамотами, виданими спочатку на користь Львівського єпископа Гедеона Балабана – проти Свято-Успенського братства та Кирила Терлецького, а пізніше на користь братства і того ж Кирила Терлецького – проти Гедеона Балабана [10, с. 108–110], чи не найяскравіше підтвердження на користь наведеного нами другого аргументу. Історики пишуть, що "пояснення меркантильними, цілком земними причинами суперечливої поведінки Єремії в Україні відповідає й головній меті його поїздки в Східну Європу – збиранню коштів" [15, с. 454–455].

Перебуваючи на території Речі Посполитої, патріарх не упустив жодної можливості відвідати будь-який найменший релігійно-культурний осередок: чи то монастир, чи храм, чи братство. Кожного разу він видавав різного роду грамоти, що головним чином стосувалися конфліктів, які точилися між Львівським єпископом Гедеоном і Свято-Успенським братством [22, с. 14–18, 20–22; пор.: 2, с. 27, 29–30; 25, с. 197, 200, 202–203–205; пор.: 1, с.115] та самими церковними ієрархами Київської митрополії, зокрема митрополитом Михайлом Рогозою, патріаршим екзархом Кирилом Терлецьким та єпископом Львіським Гедеоном Балабаном [2, с. 21, 27–29; пор.: 21, с.491]. Зовсім мало зустрічається грамот, спрямованих на полагодження релігійно-просвітницького життя у Київській митрополії, виведення церкви з кризи та зміцнення її духовного авторитету.

Таким чином, навіть неозброєним оком можна легко побачити суперечливий характер дій та розпоряджень східних патріархів під час їхніх відвідин Київської митрополії. Надання Львівському Свято-Успенському братству величезних повноважень та ставропігії, що фактично санкціонувало протистояння між братством та правлячим архієреєм, введення двовладдя у систему церковного управління та між самими ієрархами – це ті головні сегменти патріаршого втручання у справи Київської митрополії, які спонукали єпископа Львівського Гедеона Балабана першим вдатися до підготовки та реалізації проекту унійного поєднання з Римом. Втручання патріарха Єремії у внутрішні справи Руської Церкви лише поглиблювали затяжний конфлікт між єпископом Львівським Гедеоном і Свято-Успенським братством.

За потуранням східних патріархів для останнього були створені такі умови, за яких їхня діяльність жодним чином не залежала від єпископа і навіть митрополита. Безпрецедентними стали

повноваження Львівського братства особливо щодо місцевого єпископа. До того ж було серйозно дезорганізоване і церковне управління, тоді коли жодна із проблем, що стояли перед Київською митрополією, залишалася нерозв'язаною.

Отже, Гедеон Балабан чітко усвідомлював, що в Руській Церкві, яка перебувала в кризовому стані, в якій авторитет митрополита зведено до мінімуму, а патріархи стоять винятково на боці братства, виправити становище духовних владик без унії з Римом не вдасться. Вважаючи, що становище та роль духовенства в Католицькій церкві є абсолютними і священними, Гедеон Балабан вирішив шукати собі порятунку в унії з Апостольською столицею.

В цьому контексті стає цілком зрозумілою позиція Львівського єпископа Гедеона Балабана та єпископа Перемиського Михайла Копистенського, які першими вдалися не лише до розробки унійних ідей, а взяли на себе ініціативу зі скликання робочих нарад і соборів, де ставилися питання про вихід з кризи й зміцнення духовної єпископської влади в церкві шляхом підпорядкування Київської митрополії Римському апостольському престолові.

Джерела та література

1. Акты, относящиеся к истории Южно-Западной России / Изд. А.Петрушевич. – Львов, 1868.
2. Акты, относящиеся к истории Западной Росссии, собране и изданные Археографическою Комиссиею. – СПб, 1848–1853. – Т.1, 3 – 5.
3. Архив Юго-Западной России, издаваемый комиссией для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторстве. – Львів, 1868. – Ч.1. – Т.10,12.
4. Бантыш-Каменский. История Малой России. – Репринт. – К.,1993.
5. Блажейовський Д. Берестейська ре–унія та українська історична доля і недоля. – Львів: Каменяр, 1995. – Т.1.
6. Григоренко О. Унія в історії України–Русі: короткий історичний нарис. – Житомир, 1995.
7. Грушевський М. Культурно-національний рух на Україні в XVI – XVII ст. – Львів, 1995.
8. Гудзяк Б. Історія відокремлення: Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії. – Ковчег / Збірник статей з церковної історії. – Львів, 1993. – Ч.1.
9. Гудзяк Б. Криза і реформа: Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії / Пер. з англ. – Львів, 2000.
10. Дмитриев М. Между Римом и Царьградом: Генезис Брестской Церковной Унии 1595 – 1596 гг. – М.: Изд. Московского университета, 2003.
11. Іларіон. Митрополит. Берестейська унія її генеза, теорія, практика: хронологічна канва. – Вінніпег (Канада), 1993.
12. Ісаєвич Я.Д. Братства та їх роль в розвитку української культури XVI – XVIII ст. – К., 1966.
13. Історія православної Церкви в Україні: Збірка наукових праць. – Четверта хвиля , 1997.
14. Карташов А.В. История Русской Церкви. – М., 2005.
15. Крижанівський О.Плохій. Історія Церкви та релігійної думки в Україні. – К.: Либідь, 1994.
16. Крипякевич І. Львівська Русь у першій половині XVI в. // ЗНШТ., (1907) 79.
17. Крыловский А. Львовское ставропигиальное братство: опыт церковно-исторического исследования. – К., 1904;
18. Кущинський А. Коротка історія Української православної церкви. – Чикаго, 1971.
19. Лукашова С. Конфликт епископа Гедеона Балабана и Львовского Успенского братства в 80-х годах 16 в.: попытки реформы церкви или борьба за имущественные интересы? // Славянский альманах. – М.: Индрик, 1999.
20. Львовская и Перміская епархіа передъ стома леты, описана по донесенію; поданому до Римской куріи Преосвященнійшим Львом Шептицкімь, Епіскопомъ Львовскімъ, Галицкім і Каменецкімъ. – Львовъ: Типомъ Ставропигійского Институтa, 1860.
21. Макарий (Булгаков), митрополит. История Русской Церкви. – Т. 9. – Кн. IV.: История Западнорусской или Литовской митрополии. – СПб.,1879.
22. Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов. – Изд. 2, дополн. – Т.3.
23. Полонська– Василенко Н. Історія України: В 2-х т. – К.: Либідь, 1995. – Т.1.
24. Феодосій (Дикун–Ваколюк М.Н.), архієпископ. Щире слово до галицької молоді. – Полтава, 1995.
25. Monumenta Confraternitatis stauropigianae Leopoliensis: у 2-х т. / ред. W. Milkowicz. – Leopolis, 1895–1896. – Т.1 – 2.

Summary

Mykola Shkriblyak (Chernivtsi)

Conflict between Lviv St. Dormition Fraternity and the bishop Gedeon (Balaban) as a determinative of Beresteyska union

The article analyzes the relation between Lviv St. Dormition brotherhood and bishop Gedeon Balaban. This conflict between the church-goers and clergies was one of the reasons which lead to the union.

УДК: 94(477) „15/16"

Павло Михайлина
(Чернівці)

МІЖУСОБНА БОРОТЬБА МАГНАТІВ І ШЛЯХТИ: ДО ПИТАННЯ ПРО УМОВИ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ МІСТ ТА МІСТЕЧОК УКРАЇНИ (друга половина XVI - перша половина XVII ст.)

Серед проблем, що стосуються історії становища міст і містечок України та їх населення в другій половині XVI – першій половині XVII ст., є ряд аспектів, які недостатньо досліджені як у вітчизняній, так і зарубіжній історіографіях. Зокрема, ці питання пов'язані з руйнівною міжусобною боротьбою магнатів і шляхти, т.зв. „домашніми війнами", які вкрай негативно позначались на економічному становищі міст і містечок та їх населення. Часткове відображення це питання знайшло в працях українських і російських дослідників, а саме: О.І.Барановича [11], С.Т.Білецького [12, с.15-24], М.П.Василенка [13], Я.П.Кіся [17, с.79-89], М.І.Костомарова [18, с.517-533], П.О.Куліша [19], О.Мальченка [20, с.94-113], М.І.Павліщева [23], Н.М.Яковенко [25], В.Липинського [32] та ін. Ця проблема тією чи іншою мірою висвітлена в роботах польських істориків – Й.Антоні [26], Е.Горнової [31], В.Лозінського [33], Я.Рутковського [24], Ш.Старовольського [37], К.Дембського [28, с.49-96], що в цілому

торкалися ряду питань становища українських міст, містечок та їх населення в зазначений період, але розглядали їх з досить тенденційних, іноді навіть шовіністичних позицій.

Дана стаття є доповненням попередніх досліджень автора [21, с.52-58; 22, с.6-25] та спробою більш повного висвітлення на основі відповідного джерельного і літературного матеріалу міжусобної боротьби, „домашніх війн" між магнатами та шляхтою і негативний вплив цієї боротьби на економічне становище міст, містечок та їх населення.

Польща середини XVI – першої половини XVII ст. була феодально-кріпосницькою державою. Великі зміни в соціально-економічних відносинах і політичному ладі, зокрема зародження і розвиток у надрах феодалізму елементів капіталістичного способу виробництва, виникнення і зміцнення централізованих держав з сильною монархічною владою, що відбулися в цей час у Західній Європі, не позначились на розвиткові шляхетської Польщі. Тут залишались сильними феодальні виробничі відносини, посилювався процес політичної децентралізації. Провідне місце в економічному й політичному житті Речі Посполитої належало магнатам і заможній шляхті. Ці можновладці прибрали до своїх рук десятки і сотні сіл, міст і містечок, а також державний апарат на місцях. Вони брутально не рахувалися з центральною королівською владою, не визнавали ніякого права, все підпорядковували своїм хижацьким інтересам. Сучасники тих подій мали усі підстави називати їх „короликами" на місцях [23, с.247; 30, с.163, 295]. Ф.Енгельс так писав про суспільно-політичне становище Речі Посполитої цього періоду: „Оперта на кріпосництві дворянська демократія, в тому вигляді, як вона існувала в Польщі..., є однією з найпримітивніших суспільних форм..." [15, с.375].

Усі ці негативні явища ще в більш потворній формі проявлялись на поневолених українських землях. Згадані можновладці „королики" – магнати та багата шляхта постійно ворогували між собою, з ненавистю з-під лоба споглядали на маєтності і багатства один одного, зі шкіри вилазили, щоб випередити своїх суперників у збагаченні. Все це відбувалось в першу чергу за рахунок пограбування, а то й руйнування міст і містечок, які у переважній своїй більшості, понад 80 відсотків [21, с.17], перебували у приватному володінні і тих же вельмож. Заручившись найманими платними збройними загонами, впевнені у своїй безкарності, вони з відвертою нахабністю і розбоєм нападали на маєтності, в тому числі міста і містечка один одного, грабували, а часто і руйнували все, що попадалось на їхньому шляху. Так намагались за рахунок суперників збагатіти, а самих їх фізично і морально розорити, принизити.

Наприклад, постійні чвари і ворогування магнатів Г.Бутовича і М.Немирича привели до нападу останнього на містечко Топорище. Згідно зі скаргою Бутовича, 15 вересня 1584 року „пан Матфей Немерич... сам особою своею, з многими слугами и помочниками своими... з дели, з гаковницами и з ручницами, и з иншею многою стрелбою и оружем, войне належачой, конно и збройно, не смотречи на пана Бога... и на зверхность правную, наехавши моцно, кгвалтом... на местечко Топорища, ночным обычаем... стреляли, обложивши вколо место... все побрал, попалил, попустошил" [3, док.53, с.143-144]. Населення містечка, піддані Бутовича, чинили опір, що привело до жертв. Найбільш активних захисників, за свідчення документа, насильники „на смерть позабивали, помордували", а міщанинові П.Гречанику Немирич „руки... пообтинал" [3, док.53, с.143; Див.: 16, с.174]. Після цього нападу містечко залишилось спустошеним, „яко... татары порубили" [3, док. 53, с.144; Див.: 16, с.174].

У червні 1608 р. шляхтичі Р.Ружинський і К.Кевлич, заручившись допомогою збройних загонів та своїх прибічників, напали на місто Черемошне, що належало князеві Я.Корецькому [3, док.107, с.350]. Як, свідчить скарга потерпілих, Р.Ружинський і К.Кевлич „войско не малое, человека о шесть тисечей зобравши... з великою гарматою, з делами, з гаковницами, з ручницами, з мушкетами, сагайдаками, с копями, рогатинами та з иншими бронями, войне належачими, конно, збройно и пешо, з хоругвами, з бубнами, трубами и сурмами, обычаем неприятельським" напали на „местечко... Черемошку и замок, при том мистечку будучий" [3, док.107, с.350-351].

У цьому ж документі наводяться подробиці нападу і дій противників скаржника. Так, Ружинський і Кевлич „найпервии тим всим войском замок и место около обточивши, дела, гаковницы и всю гармату до замку и до места нарихтовавши, а потом в трубы, сурмы и бубны вдаривши и окрик великий справивши... стрелять почали, а потом до штурму, так до миста... яко теж и до замку... приступили... и навальностю добывали" [3, док.107, с.351]. Після взяття міста і замку, свідчить Корецький, пани-свавільники „так слуг, шляхтичов почтивых, яко теж и подданых княжат... в местечку и в замку на тот час будучих... без боязни Божее окрутне а нелютостиве з жонами и з детми позабияли, постреляли, посекли, помордовали и поранили, и маетности што... хто мети мог, вси, от мала и до велика, моцно, кгвалтом забрали и злупили... до домов своих отпровадили" – Ружинський до м. Паволочі, а Кевлич – до м. Ружина [3, док.107, с.352-353]. Під кінець, підкреслюється в скарзі, наїзники „место и замок обычаем поганским и неприятельским на корень спалили и внивеч обернули" [3, док.107, с.352].

Характерним прикладом міжусобної боротьби були „домашні війни" між всевладним магнатом С.Стадніцьким та шляхтичами Опалінським, Дрогойовським і Гербуртом.

Як свідчать матеріали, в 1608-1609 рр. С.Стадніцький неодноразово нападав із збройними загонами на володіння Опалінського. Особливо спустошливого наїзду зазнало містечко Соколів, де Стадніцький, за твердженням очевидців, кількох міщан забив, чимало поранив, інших вигнав з міста, а добро їх пограбував [33, с.280].

Спустошливим розоренням і жорстокій розправі були піддані мешканці Перемишля через боротьбу між С.Стадніцьким і Т.Дрогойовським, яка велась майже п'ять років. В одній із збройних сутичок у Перемишлі загинув сам Дрогойовський [33, с.105-108].

Запекла боротьба того ж С.Стадніцького і його брата Адама з Гербуртом привела в 1606 р. до своєрідної облоги м.Львова, яка тривала понад три тижні. У відповідь Гербурт у 1607 р. нападає на Перемишль. Під час цих подій Львів і Перемишль зазнали значних руйнувань, а їх населення – знущань і грабунків. Боротьба між Стадніцьким і Гербуртом припинилась аж у 1616 р., після смерті останнього [33, с.110-134].

У 1614 р. приватні війська князя Я.Острозького, очолювані управителем його маєтків В.Закревським, оволоділи Тернополем. Так Острозький „доводив" своє право на місто, що належало в цей час вдові брата Анні Острозькій. Міщани, які чинили опір нападникам, зазнали жорстокої розправи, а кількох представників міських властей було заарештовано і кинуто в тюрму. У Тернополі з цього часу „настав період страшного терору і беззаконня" [31, с.278-279].

В лютому 1648 р. Л.Душа-Подорецький, родич дружини власника м.Чуднова Михаловського, посварившись з останнім, нападає на нього „з своєю челяддю". Шляхетської шаблі попробував не лише Михаловський, якому, згідно з поданою скаргою, розтято голову „до кості", але й чимало його підлеглих міщан [2, ф.11, оп.1, спр.12, арк.98-98 зв.].

Вкрай негативно відбивались на становищі міст, містечок і їх населення часті наїзди, напади збройних загонів магнатів і шляхти без усякого на те приводу. Той чи інший магнат або шляхтич, який почував себе сильнішим у розумінні свого високого становища та опори на власні озброєні загони і був впевненим у повній безкарності, нападав на маєтки, міста і містечка інших панів, менш „сильних" і впливових. При цьому ставилась одна мета – грабунок, нажива, збагачення за рахунок іншого. Такі наїзди ставали початком майбутніх сутичок, міжусобної боротьби, яка часто тривала роками. Адже потерпілий всіляко намагався використати сприятливі обставини, щоб відстояти свій магнатський чи шляхетський гонор. Як свідчать документи, все це було звичайним, дуже поширеним явищем в Україні.

Так, 6 травня 1633 р. коронний гетьман С.Потоцький нападає на місто Вижву і на „кгрунты выжевские", де його люди „новые перисеки место границ чинили", тобто загарбали частину міських земель. Міщан, які прибули сюди, щоб відстояти свою правоту, Потоцький та зграя його озброєних людей „за ними аж до самого места Выжвы гнали, бьючи, мордуючи" [5, док.79, с.136]. Тут же вказується, що вижовчанам „грабежи... немалые починили". На жаль, про їх розміри нічого не говориться, а є тільки згадка, що про „грабежи особная акция зоставуютсе" [5, док.79, с.136], тобто складається окремий документ, знайти який нам не вдалось.

Як свідчить запис у житомирських гродських (міських) книгах від 19 червня 1643 р., шляхтич В.Барановський „нашол... з немалою купою людей" на Я.Бартошевського „в месте Барашах". Результат цього наїзду, як і попередніх, – грабунки, знущання. Значну кількість населення наїзник „посек обухами", інших „казал збить" [1, ф.11, спр.22403, арк.1].

У першій половині 1646 р. збройний загін брацлавського воєводи М.Потоцького нападає на містечко Межирічку, власність Ф.Тишкевича. Останній подає скаргу на М.Потоцького, з якої видно, що „в местечку Межиречу" йому і підлеглим міщанам завдано „не малых... шкод" [1, ф.2, спр.22415, арк.1].

Великих розорень, грабунків і знущань зазнало населення містечка Переволочна у серпні 1647 р. після наїзду С.Кричевського з двохтисячним збройним загоном [32, док.3, с.349-350, док.4, с.351-353].

Постійно грабував населення та завдавав великої шкоди економіці міст своїми наїздами С.Іскоростенський. Він так „успішно справлявся" з цим, що протягом лише одного 1609 року 29 разів був „оскаржений за грабунки" [26, с.62].

А Ян і Марцін Сташкевичі знахабніли до того, що навіть вимагали від потерпілих розписок-посвідчень, що вони „не мають і не будуть мати в майбутньому до них ніяких претензій". Матеріали свідчать, що брати організували збройний загін чисельністю понад 300 чоловік, з яким часто нападали на „двори і містечка" [26, с.71].

Часті набіги на окремі містечка приводили до того, що населення забирало своє майно і втікало з насиджених місць, ховалось у лісах, або ж знаходило притулок у більш захищених місцях. Таке, наприклад, становище склалось у містечку Свинюхи в кінці XVI ст. Як свідчить запис у володимирських гродських книгах від 5 вересня 1588 р., через часті наїзди „месчане тамошние все разбеглися... поутекали" [4, док.67, с.199]. Це ж стверджує і возний* Володимирського повіту, який „ездил... до местечка Свинюх" і „там будучи... жадного человека... не видел... все... повтекали... для наяздов

---

* *Возний* - судовий виконавець, який вручав виклики до суду, оголошував вироки та здійснював огляд місць злочину.

частократных пана Я.Жоравницкого" [4, док.67, с.200].

Окремі магнати і шляхтичі з метою власного збагачення, розширення своїх володінь здійснювали збройні напади на міста і містечка, захоплювали і протягом певного часу, а іноді і роками тримали їх у своєму підпорядкуванні як об'єкти наживи, грабунку і насилля.

Заява шляхтичів Олізарів-Волчковичів, подана 20 січня 1646 р. до гродського суду на коронного гетьмана С.Конєцпольського, свідчить, що 30 травня 1645 р. він, „наславши слуг своих – панов Александра и Яна Касперского и при них немало людей розных служалых... до шестисот человека... моцно, кгвалтовне, арматно, з оружем розным до войны належачым на маетность власную панов протестуючих, местечко... Иванков и замек там будучий и иншие села до того местечка приналежачые" [8, док.29, с.68]. В заяві говориться, що збройний загін „кгвалтовне безправне... розные речи в местечку Иванкове в замку будучые, побрали" [8, док.29, с.69]. Великої шкоди було завдано і мешканцям містечка. З цього ж документа дізнаємось, зокрема, що „у подданых иванковских... вшелякие спряты домовые так дани медовые, яко и чынше, збоже озимое повибиравши... на пожиток" С.Конєцпольського, Касперських та інших учасників нападу забрано [8, док.29, с.70]. Крім того, Олізари-Волчковичі скаржаться й на те, що їх із згаданих маєтностей „безправне не слушне выбили... одняли и вытиснули" і протягом 9 місяців (з травня 1645 р. до січня 1646 р.) С.Конєцпольський тримає у своєму володінні [8, док.29, с.70]. В результаті наїзду, пограбувань і захоплення маєтностей С.Конєцпольський лише до дня подачі заяви завдав скаржникам шкоди „на петнадцат тисечей золотых" не рахуючи збитків, яких завдано населенню м.Іванкова [8, док.29, с.70].

Характерним прикладом свавільного загарбання населених пунктів можуть служити „діяння" відомого магната І.Вишневецького. Так, 14 травня 1644 р. І.Вишневецький на чолі „личбе великои людей, розно узброеных з, дракганами и хоругвами и бубнами... арматне и збройно" напав на м.Ромни, незадовго до цього віддане польським королем своєму прибічникові надвірному маршалку О.Казановському [5, док.248, с.412]. Незважаючи на його протести, збройні сутички між противниками, постанову сеймового суду, Вишневецький силою зброї утримував Ромни у своїх руках, грабував місто, знущався над беззахисним населенням. Дійшло до того, що король Владислав IV видав декрет, в якому засуджував Вишневецького на баніцію*, але на сеймі не знайшлось відважних виступити проти всесильного магната, і король вимушений був поступитись: зняв з Вишневецького баніцію і визнав за ним Ромни [10, с.134].

І.Вишневецький, підбадьорений таким ходом подій по суті своєю перемогою над самим королем, дедалі нахабнів. 19 листопада 1645 р. він із зграєю озброєних людей до „пяти тисечей... з стрельбою огнистою... зо вшелякими аппаратем до войны належачим... яко противко неприятелови кришка святого" пограбував і привласнив собі містечко Межирічку [8, док.31, с.77]. У липні 1646 р. цей магнат, „скупивши купу немалую людей збройних... которых личба 7000 людей выносила", маючи на озброєнні „арматы и вси апараты военные до буреня оборон вшеляких наличачие... яко противко неприятелеви коронному, способом военным...", напав на володіння коронного хорунжого О.Конєцпольського на Лівобережжі. Спочатку грабіжники нападають на м.Гадяч. З документа довідуємось, що загін Вишневецького „под место (Гадяч. – П.М.) подступивши... людом збройним в шику воєнным з розвиненными хоругвями, оточил, армату, дела и гаковницы на розных местцях розсадивши, стрельбу огнистую выпустивши, штурм припустил и, страшним стрелянем з дел и гаковниц, места добиваючи, браму месткую кгвалтом высекли и выломали... до замку там будучого кинулись и там, браму кгвалтовне выбивши... все место и замок зо всеми достатками опановавши...". Грабіжники жорстоко розправились з населенням Гадяча. Оволодівши містом, „насланий люд (збройні загони Вишневецького. – П.М.)... розные кгвалти и усилства над обивателями тамошними доказуючи, а праве всех потугою потлумивши..." [5, док.267, с.447].

Прибравши до своїх рук Гадяч, Вишневецький „розделавши люд (збройні загони. – П.М.) на части таковым же способом кгвалтовным и военным" оволоділи Полтавою, Кременчуком, Зіньківим, Глинським, Лютеньками, Олесним, Соколовою Горою, Добриком, Краснопіллям, Крукполем, Ахтиром, Зикгмунтовим, Бороком, Опочинським, Рухавкою. Ці міста і містечка та їх населення тех були пограбовані. До речі, згаданий документ підкреслює, що наїзники у населення „речи вси... побрали" [5, док.267, с.447-448; Див.13, с.514; 19, с.275].

О.Конєцпольський скаржився, що цим бандитським нападом йому завдано збитків на суму „пяткрот 100000 золотых" [5, док.267, с.448].

Заволодівши вказаними населеними пунктами, І.Вишневецький при допомозі озброєних загонів тримав їх у своїх руках. Документ від 5 грудня 1646 р. вказує, що згадувані міста і містечка зграя озброєних розбишак Вишневецького „дотоль пустошат и способом... войсковым... трымают..." [5, док.267, с.448]. А з щоденника Б.Машкевича дізнаємось, що загарбані свавільним магнатом міста і містечка ще в квітні 1647 р. були у його володінні [6, с.408-409; Див.19, с.275].

Але особливо „відзначився" розбишацькими діями і тероризуванням міст і міського населення

---

* *Баніція* – позбавлення громадянських прав.

України в першій половині XVII ст. коронний стражник* Самуїл Лащ.

Як згадує сучасник подій хроніст Іоахім Єрлич, Лащ завжди мав при собі „по кілька сот... чоловік розбійників і злодіїв" (серед яких були навіть татари, цигани і німці) і „чинив наїзди на маєтки та мешкання почесних шляхтичів, творив насильства, вбивства, калічив, деяким відрубував вуха і носи..." [9, с.49].

Лащ почував силу і розраховував на повну безкарність, оскільки діяв за спиною одного з найбагатших і найвпливовіших магнатів в Україні – коронного гетьмана С.Конєцпольського, який всіляко захищав грабіжника [9, с., 17, 20; 19, с. 162; 24, с.80].

Згадуваний Єрлич писав, що Лащ „мав могутнього оборонця в розбишацтві і наїздах в особі... пана... гетьмана Конєцпольського,... що ця безчесна і безбожна людина (С.Лащ. – П.М.) мала за ніщо князів, панів, воєвод, а меншу шляхту він убивав, наїжджав, грабував, чинив насильства... і все це йому сходило з рук" [9, с.50]. Інші матеріали свідчать про те, що Лащ з своїми збройними загонами, „готовими на всяку сваволю, вільно волочився по країні..., безчинствував" [34, с.20]. Документи характеризують його як „налогового п'яницю" і „бандита" [26, с.109, 114, 119; Див.36, с. , 4].

Лише за один 1630 рік на нього 26 разів подано до суду за грабунки, недодержання контрактів, несплату боргів і т.д. і т.п. [26, с.100]. А в цілому за час перебування в Україні цей свавільник був засуджений 236 разів на баніцію і 37 – на інфамію** „за різні злочини" [9, с.50], в першу чергу – за напади на міста і містечка.

Наприклад, у 1629 р. Лащ збройно напав і „зруйнував людне містечко" Романів [26, с.100]. Наступного року знищив „половину Івниці" – містечка, що перебувало у володінні Немиричів. Через деякий час коронний стражник „знищив, спалив Браїлов", „вигнав з Котельні власника міста і заволодів його маєтністю" [26, с.100]. У квітні 1635 р.., „зібравши кілька сот чоловік", Лащ напав на містечко Бородянку, власність О.Люшні-Герановського. Нападник пограбував містечко і „насильно... взяв" його, тобто приєднав до своїх володінь [2, ф.11, оп.1, спр.9, арк.17 зв.; 4, док.159, с.517]. До речі, документи згадують, що ще у квітні 1646 р. Лащ володів Бородянкою [2, ф.11, оп.1, спр.11, арк.571 зв.-572]. Шляхом відкритого насилля він приєднує до своїх маєтностей містечко Макарове і робить його центром своїх володінь [2, ф.11, оп.1, спр.11, арк.571 зв.-572; 33, с.156; 34, с.21].

Мало хто з покривджених наважувався виступити проти Лаща. Очевидець подій зазначав: „Коли ж хто робив спробу вдатися до права, тоді він вимушений був зректися дружини і дому та й тікати в світ за очі" перед помстою Лаща [9, с.50; Див.33, с.157].

Наявні матеріали свідчать про те, що збройні загони магнатів і шляхти не нападали на знатних вельмож, а Лащ дозволяв собі і це. Так, один із дослідників „діяльності" С.Лаща писав, що „лише коронний стражник становив – грабував всіх одинаково, крім маєтків, що належали гетьману Конєцпольському", його покровителю [26, с.71]. Згадуваний вже І.Єрлич прямо вказує, що Лащ „мав великі сутички з князями Вишневецьким, Корецьким і київським воєводою Тишкевичем, робив на них наїзди, плюндрував, грабував, руйнував їх маєтки протягом багатьох років" [9, с.50]. У виявлених документах згадується лише один випадок, коли І.Вишневецький відважився напасти на містечка Піщане та Золотоношу, що були у володінні Лаща [4, док.160, с.520-521]. Про наслідки цього наїзду нічого не відомо.

Сам король вимушений був зайнятися свавільником, висилав комісії для розслідування злочинів Лаща, писав листи до київського воєводи Я.Тишкевича з наказом збирати „посполите рушення" проти біснуватого стражника, сеймові суди неодноразово заочно виносили грізні вироки Лащу [2, ф.11, оп.1, спр.9, арк.17-20, спр.11, арк.571 зв.-572; 4, док.159, с.515-519; 34, с.17]. Але не так легко було заспокоїти буйного шляхтича, за спиною якого стояв гетьман Конєцпольський.

Тільки після смерті С.Конєцпольського (березень 1646 р.) київський воєвода Я.Тишкевич наважився виступити проти Лаща. Виконуючи розпорядження короля, воєвода оголошує „посполите рушення" київської шляхти. Зібравши до 12 тис. чоловік „озброєної шляхти під воєводською хоругвою", в жовтні 1646 р. Тишкевич вирушує проти коронного стражника [9, с.50; 33, с.158; 34, с.21]. Але, як згадує сучасник подій, Лащ „передбачаючи це, за кілька днів перед тим... утік" [9, с.50-51]. Тишкевич вигнав дружину і дітей Лаща з містечка Макарова. Згадується, що у Лаща було віднято староство і позбавлено його посади стражника [9, с.50-51; 26, с.130; 34, с.21]. Однак, як довідуємось з матеріалів, Лащ втік до Польщі, втерся в довір'я князя Д.Заславського, а пізніше і короля, одержав навіть глейт* і преспокійно дожив свого віку (помер у лютому 1649 р. у Кракові) [9, с.101; 26, с.135; 34, с 22, 26].

Не припинились наїзди шляхти на міста та містечка і під час Національно-визвольної війни українського народу (1648-1658 рр.). Правда, у зв'язку із загальним становищем, яке склалось у ході воєнних дій в Україні, кількість і масштаби цих наїздів різко падають. Однак наявні матеріали свідчать: як тільки відступали козацькі війська

---

* *Коронний стражник* – службовець королівської влади. наділений на визначеній території правом нагляду за громадським порядком.

** *Інфамія* – позбавлення честі.

* *Глейт* - охоронна грамота короля.

і на деякий час припинялись воєнні дії, а також після укладення угод про перемир'я між гетьманським урядом Б.Хмельницького і шляхетською Польщею окремі магнати та шляхтичі із збройними загонами нападали на міста і містечка, руйнували їх економіку, грабували і знущались над населенням [22, с.16-19]. Це питання спеціального дослідження.

Питання міжусобної боротьби („домашніх війн", наїздів, грабунків і т.п.) часто розглядались у сеймах та судах, де також справи вирішувались на користь сильних впливових. І тут противники часто-густо вдавались по допомогу до своїх збройних загонів і навіть регулярних жовнірських частин. Наведемо лише два приклади, які показують, до чого доходила анархія магнатів і шляхти.

У 1647 р. сейм розглядав питання про згадуваний уже наїзд І.Вишневецького на міста і містечка О.Конєцпольського. Вишневецький прибув на сейм у супроводі чотиритисячного війська. За свідченням сучасника, напередодні засідання сейму він заявив, що коли питання буде вирішуватись не на його користь, „тоді ж намірений рубати... (Конєцпольського. – П.М.) і всіх, хто став би підтримувати його... хоча б і самого короля". „А ви, – наказав він своєму збройному загону, – всі до одного... вривайтесь в палату сенаторів і підтримайте мене» [6, с.409].

Під час розгляду справи на луцьких гродських судових рочках* між шляхтичем М.Лешнєвським і одним із чиновників м.Луцька 14 квітня 1594 р. виникла збройна сутичка. Як свідчить скарга луцьких міських властей до канцлера Я.Замойського, Лешнєвський заручається допомогою жовнірів з рот Л.Складковського і М.Мишковського на чолі з поручником А.Гловацьким, з якими прибув на суд. Із цієї скарги, а також з розпорядження Я.Замойського від 13 травня 1594 р. дізнаємось, що понад сто жовнірів на чолі з Гловацьким „збройно з рушницями... прибули до замку", де засідав суд. У ході розгляду справи, коли вона вирішувалась не на користь Лешнєвського, жовніри, „зняв-ши збройну бучу... вчинили великий розбій... розгромили замкові брами... поранили кількох шляхтичів", а самого противника Лешнєвського „чуть не забили". Дійшло до того, що не тільки було зірвано роботу суду, але „міський уряд мусів утікати з міста" [2, ф.25, оп.1, спр.45, арк.641 зв., 643].

Можна уявити собі, які рішення ухвалювали сенат, суд чи інші державні установи у подібних ситуаціях.

Загрозливий характер шляхетської анархії часто розуміли й самі представники панівного класу шляхетської Польщі і навіть намагались (чи робили видимість цього) протидіяти такому негативному явищу. Так, шляхта Волинського воєводства, зібравшись у Луцьку 27 липня 1574 р. для створення каптурового суду**, домовлялась всіляко запобігали міжусобній боротьбі, наїздам, грабункам і т.п., щоб „милость промежку нас захована была", а „кгде бы кому якое укривжене в чом колвек было, жебы правом, а не кгвалтом... доходил". А то, вказується у постанові сеймику, „чего Боже вховай" твориться: „кгвалтовне на дом наехал, в дому, в месте, в селе, на дорози... збил, зранил, забил, разбил, злупил... огнем... спалил, именя, люди, кгрунты якие взял, забрал, отнял, з спокойного держанья вабил" і т.п. і все це стало звичайним явищем. Учасники сеймика домовляються всі суперечки, конфлікти вирішувати лише в суді і не вдаватись до „ґвалтовного" вирішення справи [3, док.2, с.20]. Це ж наболіле питання часу розглядалось тією ж волинською шляхтою у червні 1632 р. на створенні каптурового суду після смерті короля Сігізмунда III Вази (квітень 1632 р.). Тоді, як і понад півстоліття тому, знову йшла мова про розгнуздану сваволю, і знову шляхта зобов'язувалась вжити рішучих заходів до тих, хто вдаватиметься „до насилля, наїзду... загарбання замку, міста, дворів, сіл, ґрунтів, людей, вбивста... грабунку і розбоїв" [3, док.15, с.165]. При цьому великі надії покладались на каптуровий суд, який, „керуючись правом", повинен був розглядати „кровавi справи свавілля, наїздів, грабунків, вбивств" і винних „карати на смерть" [3, док.15, с.167]. Однак ці ж суворі заходи волинської шляхти, як і інших воєводств, ними ж безцеремонно нехтувались, оскільки саме в період безкоролів'я анархія панівної верхівки була особливо поширеною [18, с.653-654].

Загрозливі розміри і наслідки сваволі магнатів і шляхти примусили короля в листопаді 1614 р. звернутись з інструкцією на сеймики. З цього документа дізнаємось про тривогу короля і його заклик до шляхти й магнатів схаменутись, прийти до розуму, „до спільного порозуміння", добитись „ґрунтовного заспокоєння", бо коли „своєчасно не запобігти цьому", то це може привести до „загибелі Річ Посполиту". А то „змилуйся Боже, – читаємо в інструкції, – дійшло до того, що хто тільки, може вдається до насилля, військами суди займають, наїхати один на одного стало звичайним явищем, так ніби зверхності, ніби пана, ніби права у Польщі не було". Щоб запобігти такому становищу, король вважав, що треба «суворого права, бо давне (існуюче право. – П.М.) вже так притупилось, що його боїться лише той, хто сили не має". Королівська інструкція націлювала сеймики на прийняття відповідних заходів, внесення пропозицій,

---

**Гродські судові рочки* – щорічні міські судові засідання з розгляду порушень громадянських прав.

* *Каптурові суди* обирались у Польщі сеймиками (з'їздами шляхти, що відбувались по воєводствах або землях) на період безкоролів'я для розгляду переважно кримінальних справ шляхти в зв'язку з припиненням діяльності всіх судів. Вперше такі суди були створені в 1572 р. після смерті польського короля Сігізмунда II Августа.

спрямованих на ліквідацію свавілля магнатів і шляхти [7, док.110, с.152-153]. Але їм самим не так легко було розв'язувати це питання, тобто рубати сук, на якому сиділи. Далі гучних розмов, суперечок і образ справи не йшли. Наявні джерела свідчать, що все залишалось по-старому, більше того, анархія розвивалась дедалі інтенсивніше.

Міжусобна боротьба, наїзди, які супроводжувались розоренням міст і містечок, паралізували їх економіку. Об'єктами нападу і грабунків ставали переважно крамниці, лавки, купецькі склади товарів, ремісничих виробів, сільськогосподарської продукції і т.п. Серед загальних фраз в документах про занепад економіки міст і містечок знаходимо й конкретні дані про те, що наїзди завдавали великої шкоди торгівлі, ремеслу, промислам. Так, у червні 1579 р. під час ярмарку в Берестечку на містечко нападає „компанія" шляхтичів із збройними загонами, які пограбували місцевих та приїжджих купців і ремісників, жорстоко знущались над населенням. Як свідчить документ, нападники „совершили невероятый погром" у містечку [1, ф.1, спр.3875 (додаток)]. Згадуваний управитель маєтків Я.Острозького В.Закревський із збройним загоном пограбував у Тернополі „ряд крамниць" (1614 р.). За свідченням сучасників згаданих подій – тернопільських міщан, набіглі „постійно... грабували у перекупок рибу, оселедці, бублики, хліб та інші харчові продукти" [31, с.278-279]. Під час нападу на місто Гощу в лютому 1640 р. брати Немиричі забрали багато майна, в тому числі „вина... бечок осм... медов сыцоных бечок двадцат" та багато іншої продукції, призначеної для продажу. У документі вказується, що нападники забрали також „котлов миденых розных малых и великих двадцат", які використовувались на міських промислах [8, док.2, с.7-8]. Збройний загін І.Вишневецького під час наскоку на містечко Межирічку (19 листопада 1645 р.) пограбував велику кількість „розных товаров" [8, док.31, с.78].

Великих збитків зазнала економіка м.Іванкова від нападу С.Конєцпольського у травні 1645 р. Документи свідчать, що грабіжники забрали „слодов пивных мир десет... слодов горлычаных мирок петнадцат... котлов горелчаных с притрубками шест... котел великий пивный... горелки бочок три, в каждой бочци было по тисечи кварт... вовны рун сто... железа возов десет... рыбы солоное бочок шест... рыбы сухое розное великое две тисечы... мяса солоного бочок п'ят" та багато іншого добра [8, док.29, с.69]. А про які, хоча б мінімальні, умови розвитку економіки міста Махновки можна говорити, коли в жовтні 1611 р. князь Я.Острозький „о килка тысечей" чоловік загарбав приміські землі і заклав тут „слободу Новый Пыков", в результаті чого було закрито всі виїзди і в'їзди до міста. Із скарги власника міста Ф.Тишкевича дізнаємось, що збройний загін, який перебував тут, грабував міщан, з міста і в місто „доброволне припустити не хочет", а тих, хто за певну плату одержував дозвіл на проїзд, нападники грабували і знущались над ними. Зокрема вказується, що купець Курило був пограбований, „кгды ехал на ярмарку с Прилуки» [4, док.115, с.376-380].

Часто при наскоках ставали жертвами або зазнавали фізичних травм безпосередні виробники матеріальних благ – ремісники та трудівники промислів. Окремі з потерпілих на певний час або назавжди втрачали працездатність. Все це негативно відбивалось на ремісничому і промисловому виробництві. Переконливим прикладом цього був набіг на містечко Вижву збройного загону С.Потоцького (травень 1633 р.), який жорстоко розправився з населенням, в тому числі з ремісниками і трудівниками промислів, котрі чинили опір грабіжникам. З позову вижовчан дізнаємось, що зграя розбишак „Стефанови, шевцови, голень на нозе правой перекрутили, руку левую перебили, так теж и обухами по плечах разов немало синих, крвавых, обуховых, позадавали... Якимови Кравцови ногу с клуба левое сторони выбыто, так же и на руце правой раз подле разу ран пять задали... Рафалови Ковалеви ран 7 на розных месцах киевых, кровью набеглых... Иванови Кугайловичови, бортникови, на твари рану тятую, кривавую, в руку левую ран 2 штыйховых... Васикови Гончарови рану в голову... тятую, барзо шкодливую... Уласа, млынаря, барзо збили змордовали... от которого збитя и змордованя ледво жив зостал" [5, док.79, с.136].

Систематичні магнатські чвари, „домашні війни", збройні напади, наїзди завдавали великої шкоди і такій важливій галузі економіки містечок, як сільське господарство. Майже всі документи про наскоки чи напади магнатів та шляхти на містечка свідчать про загарбання земель, руйнування сільськогосподарських знарядь, господарських приміщень, посівів, грабіж сільськогосподарських тварин, птиці, збіжжя, сіна і т.п. Доходило того, що після таких пограбувань значна частина населення містечок, і в першу чергу нижчі його верстви, втрачала засоби для існування, позбавлялась можливості обробляти сільськогосподарські угіддя, займатись сільським господарством. Так, наприклад, насильно були загарбані землі населення містечок Махнівки (1611 р.) [4, док.115, с.377] і Вижви (1633 р.) [5, док.79, с.136]. А з скарги міщан Котельні видно, що вони не могли вести осінніх польових робіт: „не мають чим орати", бо пан Бонковський пограбував у них (середина XVII ст.) волів, корів та знаряддя обробітку землі [2, ф.11, оп.1, спр.14, арк.139 зв.].

Розглянуті матеріали дають підставу констатувати, що міжусобна боротьба, „домашні війни", наїзди та взагалі анархія магнатів і шляхти, які були результатом посилення процесу політичної децентралізації шляхетської Польщі, завдали величезної шкоди економічному, політичному і культурному розвитку України. Феодальна анархія на-

брала в Польщі таких згубних розмірів і форм, котрі вже немислимі були в інших європейських державах. Цей ганебний процес турбував прогресивно настроєну громадськість тогочасної шляхетської Польщі. Так, сучасник подій, відомий проповідник П.Скарга звертався до панівної верхівки країни із суворим попередженням: „Ви не розумієте, що Польщі не можна триматись безвладдям... чвари заведуть вас у полон, в якому всі вольності наші потонуть і в сміх обернуться [цит. за: 14, с.46; Див.29, с.10]. А інший сучасник цих подій польський історик і публіцист Ш. Старовольський, який теж негативно ставився до розбещеності і свавілля магнатів і шляхти, іронічно завважував, що вони „спішили на грабіж як оси на мед". Він же констатував, що такі беззаконня „є вічною ганьбою для... вітчизни" [37, с.106; Див.:16, с.174]. Цієї позиції дотримувалися й інші польські дослідники та громадські діячі. Зокрема, історик і публіцист XIX ст. В.Лозінський рішуче засуджував згадані події. Він вказував, що „домашні війни", анархія верхівки тогочасні Речі Посполитої були причиною розорення „знаменитих замків і великопанських резиденцій", які були гордістю середньовічної Польщі, а „стали жертвою воістину дикої жорстокості і вандалізму безсоромного" свавілля і жадоби войовничих вельмож [33, с.111]. А польський прогресивний історик XIX ст. Т.Чарновський підкреслював: свавілля, войовничість магнатів і шляхти, їхні „грабунки, насилля і розбої переходили межі правдоподібного" [33, с.111; Див.:16, с.174]. На згадані негативні явища звертали увагу і українські дослідники минулого, які займалися дослідженням історичних процесів, що проходили у шляхетській Польщі. Так, зокрема, видатний історик М.Костоморов з цього приводу писав: „... пани жили між собою вороже, і хто з них тільки почув за собою силу, той поривався показати її при першій нагоді. Посвариться пан з паном, збирає свою команду, наїжджає на .... суперника, грабує, забирає дорогоцінності..." [18, с.654].

У ще потворніших формах проявилось свавілля магнатів і шляхти в Україні, де вони вважали себе всевладними і зовсім безконтрольними у своїх розбійницьких діях. Міжусобна боротьба, „домашні війни", постійні наїзди і напади панівної верхівки шляхетської Польщі на міста і містечка України, що супроводжувались розоренням, грабунками, насиллям і знущанням над беззахисними городянами, основними виробниками матеріальних благ, дезорганізовували міське життя, підривали економіку міст, були серйозною перешкодою на шляху розвитку міської торгівлі, ремесел і промислів України.

Джерела та література

1. Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського НАН України. – Інститут рукописів.
2. Центральний державний історичний архів України у м. Києві.
3. Архив Юго-Западной России (далі – Архив ЮЗР): В 35-ти т., 8-ми ч. – К., 1861. – Т.1, Ч.2: Постановления дворянских сеймов в Юго-Западной России.
4. Архив ЮЗР. – К., 1887. – Т.1. – Ч.6: Акты об экономических и юридических отношениях крестьян в XV-XVIII веке (1498-1795 гг.).
5. Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы: В 3-х т. – М., 1953. – Т.1: 1620-1647 годы.
6. Дневник Богуслава Машкевича // Мемуары, относящиеся к истории Южной и Западной Роси (1643-1649). – К., 1896. – Вып.2: Первая половина XVII ст.
7. Жерела до історії України-Русі: В 11 т. – Львів, 1908. – Т.8: Матеріали до історії української козаччини по р. 1631.
8. Україна перед Визвольною війною 1648-1654 рр.: Збірка документів (1639-1648 рр.). – К., 1946.
9. Latopis albo kroniczka Joachima Jerlicza, z rękopismu wydał K.Wł.Wójcicki. – Warszawa, 1853. – T.1.
10. Pamiętniki Albrechta Stanisława X.Radziwiłła kanclerza W.Litewskiago,wydane z rękopismu przez Edwarda Raczyńskiego. – Poznań, 1893. – T.2.
11. Баранович А.И. Украина накануне освободительной войны середины XVII в. (социально-экономические предпосылки войны). – М., 1969.
12. Білецький С.Т. Боротьба міщан Львова проти засилля шляхти в першій половині XVII ст. // З історії західноукраїнських земель. – К., 1957. – Вип.1.
13. Василенко Н.П. Очерки по истории Западной Руси и Украины. – К., 1916.
14. Голобуцкий В.А. Дипломатическая история освободительной войны украинского народа 1648-1654 гг. – К., 1962.
15. Енгельс Ф. Селянська війна в Німеччині // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. – К., 1961. – Т.7.
16. Історія Української РСР: В 8-ми т., 10-ти кн. – К., 1979. – Т.1. – Кн.2: Розвиток феодалізму. Наростання антифеодальної і визвольної боротьби (друга половина XIII – перша половина XVII ст).
17. Кісь Я.П. До питання про умови розвитку міст на території Руського і Белзького воєводств у XIV–XVII ст. // Вісник Львівського університету. – Львів, 1970. – Вип. 6.
18. Костомаров Н.И. Собрание сочинений: монографии и исследования. – СПб., 1903. – Т.3. – Кн.1.
19. Кулиш П.А. Отпадение Малороссии от Польши (1340-1654). – М., 1888. – Т.1.
20. Мальченко О. Шляхетські наїзди у світлі маєткових актів кінця XVI – першої половини XVII ст. (військовий аспект) // Київська старовина. – 1997. – № 3-4.
21. Михайлина П.В. Визвольна боротьба трудового населення міст України (1569-1654 рр.). – К., 1975.
22. Михайлина П.В. Міста України в період феодалізму (До питання про становище міст в умовах іноземного поневолення в кінці XVI – першій половині XVII ст.). – Чернівці, 1971.
23. Павлищев И.П. Польская анархия при Яне Казимире и война за Украину. - СПб., 1887. – Т.1.
24. Рутковский Я. Экономическая история Польши (Пер. с поль. Л.В.Полянського). – М., 1953.
25. Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XVI до середини XVII ст.: (Волинь і Центральна Україна). – К., 1993.
26. Dr. Antoni J. Szkice i opowiadania. Kraków-Warszawa, 1887. Serya 5.
27. Czarnowski T. Ukraina i Zaporoże czyli historia kozaków od pojawienia się ich w dziejach, do czasu ostatecznego przyłączenia do Rossyi. – Warszawa, 1854. T.1.
28. Dembski Kr. Wojska nadworne magnatów polskich w XVI i XVII wieku // Zeszyty naukowe uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Poznań, 1956. Zeszyt 1. Historia.
29. Dubiecki M. Kudak twierdza kresowa i jej okolice. Kraków, 1879.
30. Garzycki K. Zarys społeczny historyi Państwa Polskiego. Lwów-Warszawa. 1901.
31. Hornowa E. Stosunki ekonomiczno-społeczne w miastach ziemi Halickiej w latach 1540-1648. Opole, 1963.

32. Lipiński W. Stanisław Michał Krzyczewski. Z dziejów walki szlachty ukraińskiej w szeregach powstańczych pod wodzą Bohdana Chmielnickiego. Kraków, 1912: Annexa.
33. Łoziński W. Prawem i lewem. Obyczaje na Czerwonej Rusi w pierwszej połowie XVII wieku. Wydanie szóste. Kraków, 1960. T.2: Wojny prywatne.
34. Prochaska A. Lwów a szlachta. Lwów, 1919.
35. Rulikowski E. Opis powiatu kijowskiego. Kijów–Warszawa, 1919.
36. Samuel Łaszcz, strażnik koronny. Kijów, 1865.
37. Starowolski Sz. Reformacja obyczajów polskich. Wszystkimstanom ojczyzny naszej i t.d. Kraków, 1859.

Summary

Pavlo Mykhailyna (Chernivtsi)

Intestine fight of magnates and gentry: to the problem of the conditions of socio-economic development of cities and townships of Ukraine (within the second half of the 16th and the first half of the 17th centuries)

The article touches upon socio-economic conditions of the cities and townships' development influenced by intestine fight of magnates and gentry in the period between the second half of the 16th and the first half of the 17th centuries.

УДК: 94(477) „1710/1742":32

Галина Яценюк
(Чернівці)

ДИПЛОМАТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОГО ЕМІГРАЦІЙНОГО УРЯДУ ПРОТЯГОМ 1714-1720 рр.

Українська політична еміграція сформувалася в 1709 р. після Полтавської битви, яка стала катастрофою для України. Рятуючись від переслідувань російського царя Петра I, український гетьман Іван Мазепа та шведський король Карл XII змушені були відправитись в Молдавію, в Бендери, на підвладну Туреччині територію. Разом з гетьманом Іваном Мазепою в еміграцію відправилося 50 провідних старшин та близько 2 тисяч козаків.

Тодішні українські емігранти поділялися на кілька різних груп. До однієї з них, найменшої за чисельністю, але найважливішої політично, належала старшина. І саме вона й утворила там козацький провід у вигнанні. Серед них були деякі з найвидатніших представників української козацької еліти, зокрема гетьманів небіж і єдиний спадкоємець Андрій Войнаровський, писар Війська Запорозького Пилип Орлик, прилуцький полковник Дмитро Горленко, генеральний бунчужний Клим Довгополий, сини полтавського полковника брати Іван, Григорій та Атанас Герцики, Іван Максимович, Ілля Ломиковський, Федір Мирович та інші. Людей із цієї групи до кінця життя вважали за щирих "мазепинців".

Іншу категорію складали прості козаки з Гетьманщини, вояки Мазепиних найманих полків, канцелярські чиновники та писарі. Їх було небагато, оскільки 2700 здалися в Переволочній росіянам.

З перших днів перебування в еміграції сподвижники Мазепи сподівалися на швидке повернення на батьківщину. Своє вигнання з України і притулок на чужині, в Туреччині, вважали тимчасовим явищем. Весь час емігранти жили сподіваннями, що невдовзі за допомогою шведських і турецьких військ зможуть вчинити збройний виступ проти Москви та звільнити свої землі з-під її впливу. Тому одразу ж почали свою військову та дипломатичну діяльність, яка була спрямована на повернення Україні її прав та вольностей.

Діяльність уряду української політичної еміграції поділяється на три періоди: перший це так званий "бендерський" (1709-1714 рр.); другий – європейський (1715-1720 рр.) і третій (1723-1740 рр.) – турецький. Якщо перший період характеризується в основному військовою діяльністю українського еміграційного уряду, то другий мав більш політичне спрямування.

Отже, другий етап діяльності еміграційного уряду розпочався в 1714 р. з походу Карла XII через усю Європу. Як свідчать документи, "25 жовтня 1714 р. Карл XII вирушив у свій славнозвісний похід через усю Європу. Їдучи з карколомною швидкістю, він подолав відстань від турецької застави Пітеші до шведської фортеці в Штральзунді за неймовірно короткі тринадцять днів і чотири з половиною години" [14, с.123].

Цей похід викликав в українських емігрантів занепокоєння, оскільки він поставив українських і польських емігрантів у скрутне становище. Перед ними поставало життєво важливе питання: що вони мають тепер робити, куди йти? Адже згідно з договором, який був підписаний між Пилипом Орликом, гетьманом України в еміграції, та шведським королем в 1710 р., Карл XII був протектором України і мав допомагати емігрантам.

Тому з виїздом із Туреччини почався новий період діяльності П.Орлика. Урвався зв'язок з батьківщиною, довелося покинути і ту решту війська запорозького, що ще вірно підтримувала його. Запорожці здебільшого верталися на Олешківську Січ під безпосередню татарську протекцію.

За Орликом пішли тільки деякі з його ближчих сподвижників: Клим Довгополий, Федір Третяк, Іван Мирович, Ф. Нахимоський та Григорій Герцик зі своїми двома братами, Іваном і Атанасом [7, с.103]. Інші, як уже говорилося, скористалися з царської амністії, щоби повернутися на Лівобережну Україну, серед них Горленко і Максимович. Також з гетьманом-емігрантом була його численна родина: дружина Анна, сини Григорій, Михайло і Яків (останній народився в Бендерах, хрещеним батьком у нього був Карл XII) та дочки Настя, Варвара і Марта (народилася в Бендерах). Подорож почалася одразу по від'їзді шведського короля, їхали майже тим самим шляхом, що й Карл XII, зі своїм оточенням: через Угорщину до Відня, з Відня до Штралзунду. В Штралзунді Орлик перебував недовго з огляду на облогу фортеці. Українських емігрантів поміщено було на острові Рюгені, де в Орликів народилася ще дочка Марія, а потім відправлено в саму Швецію. Гетьман, отри-

мавши помешкання в Кристіанстаді, залишився тут на довгий час, але окремі члени його свити були розміщені в м. Карлскрона [7, с.94; 9, с. 41]. Існують деякі сумніви щодо того, де саме проживав П.Орлик з сім'єю в Кристіанстаді. Збереглося розпорядження губернатора м. Мальме Карла-Густава Шитте та магістрату м. Кристіанстаді від 23 листопада 1716 р., в якому доручається розмістити "воєначальника Орлика" в поміч начальника митниці в Огусі. У той же час є дані про лист, датований груднем 1716 р., в якому Шитте просить магістрат в Кристіанстаді прийняти "козацького воєначальника Пилипа Орлика" з його свитою у складі 37 осіб, що за наказом короля має бути "з почестями прийнятий і розміщений", Карлом XII виділено для цього певну суму грошей, яку "магістрат одержить пізніше" [11, с.152-153].

Залишивши турецьку територію, Орлик і його співвітчизники полегшено зітхнули. Проте, як пише І. Борщак, "вони б не так раділи зі свого від'їзду, якби знали, що попереду їх чекали розчарування ще гірші, ніж прикрощі "бендерського" періоду. Хоч яким тяжким було становище мазепинців у Бендерах, але там вони принаймні мали якийсь вплив на хід подій. Орлика визнавали за командувача чималого війська, він і генеральна старшина (останні з козацьких провідників) укладали міжнародні угоди, і справа, яку вони представляли – справа незалежної чи автономної української козацької держави – становила інтерес для великих держав, втягнутих у Північну війну, особливо на її східному театрі. Втратив зв'язок Пилип Орлик і з Іваном Скоропадським. Карл XII, зосередившись на території Північної Німеччини, не вважав (принаймні поки що) козаків та їхню справу дуже важливою. Проте честь не дозволяла йому зовсім нехтувати своїми зобов'язаннями перед українцями. Тому він на утримання емігрантів виділив 13 тис. талерів річно [7, с.105]. Але призначеної їм шведським королем щорічної пенсії в 13 тис срібних талерів, які скоро були замінені знеціненими асигнаціями, ніяк не вистачало, бо треба було утримувати родину, своїх співробітників і службу. Іноді, як казав гетьман, не було за що купити "ні хліба, ні дров, ні світла". Доводилось заставляти державні клейноди і решту власних дорогоцінностей. Гетьман думав поліпшити своє становище, вимагаючи від шведського уряду повернення тої позики в 60 тис. талерів, яку взяв Карл XII з державних фондів України під час перебування в Будищах. Але успіху не мав. На цей фонд разом з іншими претензіями заявила своє право пані Войнаровська. З нею родина Орликів мала весь час прикрі непорозуміння і сварки [12, с.5]. Що ж до самого Андрія Войнаровського, то він, поки не потрапив у полон до рук Петра I, не переставав допомагати Пилипу Орлику у його боротьбі за визволення України. Так, у квітні 1714 р. перебуваючи в Демотиці біля Адріанополя, він пише до шведського уряду листи, пов'язані з грошовими операціями [4, с.223]. На початку 1715 р. Войнаровський вирушає до Відня. Давні знайомства (Іван Мазепа, розуміючи важливість закордонного досвіду, відправляв А.Войнаровського ще за свого життя вчитися до Німеччини, Англії, Франції) та великі капітали давали йому змогу жити широко й бувати при дворі.

У 1716 р. Войнаровський покидає Відень і вирушає до Швеції. Він хотів бачити Орлика, напевно, в якихось політичних справах, бо перед від'їздом кілька разів зустрічався з англійським послом у Відні. А вже літом 1716 р. Войнаровський прибув до Гамбурга. Це місто на той час було осередком багатьох партій і етносів. Тут зав'язувалися необхідні знайомства, велися ті чи інші політичні інтриги, перебували явні й таємні агенти, не кажучи вже про звичайних шпигунів. Войнаровський досить активно сприяв новій, так званій "англійській орієнтації" української еміграції і був знайомий з англійським послом Матесоном, а той саме перебував тоді у Гамбурзі [6, с.247]. Ставлення англійського посла Матесона до А.Войнаровського видно з його листа, написаного до уряду Англії: "Вчора, 18 вересня 1716 року – я мав довгу розмову з Войнаровським, Мазепиним сестрінком. Він змалював мені ситуацію в Північній Європі та вказав на загрозу інтересів Його Величності від царя. Господар Лівонії – цар, незабаром зможе контролювати цілу Північну Європу, де рівновага буде назавжди порушена. Одним із засобів ослаблення царської могутності є, на думку Войнаровського, підтримати козацьку націю, нині знищену в своїх правах і вольностях. Англія, казав мені пан Войнаровський, знає, яке це страждання для цілої нації бути в неволі, тим більше що козацька нація є нацією вільнолюбною" [14, с.43].

Використовуючи сприятливий момент, Войнаровський у розмовах з англійським дипломатом вказував на небезпеку для Англії на Балтиці. Саме тоді в парламенті йшли дебати щодо Росії, а англійський уряд навіть видав цілу брошуру про "Торгівлю на Балтиці", в якій, між іншим, можна було прочитати: "Москалі зайняли на Балтиці місце всіх інших європейських народів... Торгівля, колись вільна на цьому морі, нині стогне під деспотією московського царя і кличе цілу Європу до помсти" [8, с.180].

Однак не судилось племіннику Мазепи довго попрацювати на користь України, його стосунки з Матесоном та іншими дипломатами стали відомі російському резидентові Беттігерові, який і сповістив про акцію Войнаровського царя Петра I, що тоді саме перебував зі своїми міністрами в союзнім Копенгагені. Цар з великим невдоволенням прийняв цю новину, оскільки у своїй далекосяжній державній акції мав багато ворогів, внутрішніх і зовнішніх, найзапекліщими з них вважав "мазепинців" і завжди думав про їх знищення. Тому не

дивно, що 13 листопада 1716 р. А. Войнаровський за розпорядженням царя був арештований. Його спочатку піддали допиту в Петербурзі, а потім відправили на заслання в Сибір, в Якутію, де він і помер в 1742 р.

Під час переходу Пилипа Орлика з його оточенням з Бендер до Швеції Петро І, боячись того, що гетьман-емігрант наблизився до кордонів України, 1716 р. наказав І. Скоропадському, щоб той вирушив проти Орлика. Туди ж був направлений і генерал-лейтенант Сулима [2, с.227].

Зважаючи на такі обставини, до яких додавались і матеріальні труднощі, Пилипу Орлику досить важко було здійснювати політичну діяльність. Однак, як зазначає А. Єнсен, "незважаючи на таке сумне, безвідрадне становище, Орлика більше займала будучність України, ніж його власна користь або особиста потреба, і, власне, цей негаснучий ідеалізм робить так симпатичною особу Орлика..." [7, с.95]. Але разам з тим А. Єнсен називає Орлика нестійким у своїх політичних планах та вважає, що гетьман "піддається фантазії" [7, с.96].

Одночасно це була доба сепаратних переговорів Карла XII з Петром І, під час яких російські дипломати і чути не хотіли про Орлика, хіба що подавали надію на можливість амністії, але взамін вимагали видати тих людей, які пішли за Мазепою в Туреччину. Орлик підкреслював, що він не є підданцем царя і тому не потребує його амністії.

На початку грудня 1718 р. Орлика спіткало ще одне нещастя: помер його протектор король Швеції Карл XII. Орлик втратив в його особі помічника в обороні української справи.

У цей час такі сильні європейські держави, як Англія і Австрія разом з польським королем Августом II вирішили зорганізувати європейську коаліцію, щоби витіснити росіян (російські війська були вже в Мекленбурзі) за межі Західної Європи. Здавалося, що перед Орликом відкривалися сприятливі перспективи і він ретельно взявся до праці. Однак він розумів, що українська дипломатична акція буде мати тільки тоді вагу, коли він сам стане на чолі Запорозького війська, яке поки що знаходилося під татарською зверхністю. Треба було виїхати з Швеції і змобілізувати всі можливі сили. Але знову на заваді стали фінансові труднощі. Існують дані, що для того, щоб поїхати в Стокгольм, П. Орлик був змушений закласти за 200 рикталерів у ювеліра Конрада Кампфа обидві булави, прапор та відзнаку воєначальника – бунчук. Всього за період проживання у Кристіанстаді він заборгував 4386 рикталерів [11, с.153]. У другій половині 1719 р. матеріальне становище Орлика покращилося. З червня 1719 р. він отримав жалування за півроку, і це дало йому змогу почати активну підготовчу дипломатичну діяльність.

Він планує виїхати з Швеції і очолити Запорозьке військо, яке після зруйнування Чортомлицької Січі перебувало у володіннях кримського хана, в Олешках [3, с.74]. Через Григорія Герцика Орлик мав на меті зав'язати зносини з польськими магнатами, і тому у 1719 р. гетьман відправляє його через Мальме та Копенгаген до Польщі з рекомендаційним листом, сподіваючись через посередництво короля Августа добитися для українських вигнанців права на висилку у Польщу. Однак по прибутті до Варшави посланця Орлика за наказом російського резидента князя Г. Ф. Долгорукого було заарештовано й перевезено до Петербурга, де його посадили у Петропавловську фортецю, а 15 березня 1721 р. піддали допиту. І вже під тортурами він признався, що Орлик звертався до графа Таубе з проханням надати йому житло у Стокгольмі, але граф відповів дуже грубо, мовляв, зараз не ті часи, що за життя Карла XII, тож хай він собі шукає житло та харч, де сам знає. У темниці на Неві Герцик пробув до 1728 р.

Через Нахимовського Пилип Орлик намагався зв'язатись з Січовим військом і листовно через міністра графа Флемінга – з Августом II. На підтвердження цього у "Матеріалах до історії Козаччини з 1709-1722 рр.", які зібрані в Шведському архіві Філаретом Колессою, міститься "Лист Орлика до Запорожців" (записаний в архіві під 1719 р.), в котрім Орлик говорить про смерть шведського короля, що був протектором Запорозького війська, та просить їх не піддаватись на провокації Росії, оскільки склалася сприятлива міжнародна ситуація: "погодное и благоприятное время для вызволенія отчизни нашей, Малой Россіи, отъ ярма московского". Також тут же вміщений "Лист від війська Запорозького до Орлика" від 9 травня 1719 р. з підписом кошового отамана Івана Малашевича. Запорожці дякують Орликові, що "в далекій північній стороні пам'ятає про них і журиться їх справами та тішаться обіцянкою, що сусідні держави незабаром підуть війною на Москву і "висвободять Україну з тяжкого московського ярма". Просять, щоб Орлик вистарався о поміч Козакам у шведської королевої та щоби сам чим скорше прибував до них із-за моря або хоч би вказав, де вони мають його ожидати, щоби усі станули під його рукою проти ворога". Пилип Орлик відправляє також листи до татарського хана та польського короля [1, с.10-14].

Нестерпні умови життя, непевність становища змушували олешківців щораз частіше скаржитися володареві Кримського ханства. Новий (з 1719 р.) хан Саадет-Гірей так дратувався цим постійним невдоволенням, що наказував хапати окремих козаків і продавати в рабство.

Ніщо не допомагало січовикам, навіть клопотання за них П.Орлика перед монархами, та все-таки у 1720 р. П. Орлику вдається переконати шведського короля Фредеріка І взяти запорожців, які перебували в Олешківській Січі, під свою протекцію. Король запевняє запорожців: "Аби ви завжди були впевнені у милості й протекції нашій",

шведський монарх обіцяє допомогти в захисті "вольностей, безпеки і користі вашої супроти ворожих утисків", також говорить про свою повагу до Орлика, "над котрого достойнішого такого уряду гетьманського ніколи не знайти" [10, с.46]. Проте якихось реальних кроків до реалізації своїх намірів король так і не зробив.

Побачивши можливість знову порушити українське питання перед Європою, Орлик гаряче заходиться біля пропаганди утворення європейської антиросійської коаліції на користь України. Діяльність Орлика відтепер полягає в широкій інформації про українську справу, в ознайомленні з нею європейських урядів, у прагненні зацікавити Україною та її справою європейських можновладців і широкі кола європейського суспільства. Швеція підтримує всі демарші гетьмана Орлика в українській справі. Таємна нарада Шведської королівської ради в 1720 р. ухвалює видати Орликові листи до європейських володарів, а трохи згодом від імені шведської корони пишуться й листи до цісаря, Голландських Генеральних Штатів, королів англійського, французького, іспанського, турецького султана та хана кримського з пропозицією підтримати гетьмана Орлика.

Крім таких суто дипломатичних заходів, гетьман Орлик прагне ширше ознайомити Європу із завданням "мазепинців", висвітлити намір Росії щодо Європи та вказати на небезпеку для неї з боку всезростаючої російської могутності. Тому у Швеції гетьман Орлик пише й друкує під анонімним іменем книжку "Пропам'ятне письмо про те, як могутність царя небезпечна для Європи".

Цікавими на той час є стосунки між українським урядом в еміграції та французьким урядом. Останній сподівався протиставити російській загрозі бар'єр із Швеції, Речі Посполитої й Оттоманської імперії. Мазепинцям та їхній "великій революції" французькі стратеги відводили роль відволікаючого засобу, який можна використати в момент, коли Росія спробує завдати удару по цих країнах. Французам і їхньому протеже Лещинському здавалося, що за невелику ціну й без жодного ризику Орлик створить для них можливість тактичного вибору [5, с.40].

Отже, протягом 1715-1720 рр. в основі планів Орлика лежав проект створення спеціальної східної коаліції для поборення Росії в складі Польщі, Швеції, Туреччини, Криму, буджацьких татар, до яких, безперечно, приєдналися б, з одного боку, запорожці, лівобережні і донські козаки, з другого – підлеглі цареві магометани, татари астраханські і казанські. Але для цього треба було покинути Швецію. Гетьман поспішав, боячись зміни сприятливої поки що для нього європейської коаліції. В цей час стало відомо, що антиросійська партія в Швеції, котра була особливо сильна при Карлові XII і відігравала неабияку роль в коаліції, почала зменшуватись, і в шведських урядових колах запанувало бажання помиритися з Росією, бо затяжна війна приносила тільки матеріальні і людські втрати. Орлик почав вживати всіх заходів, щоб мир не був підписаний. Однак новий шведський король не хотів сутичок з Петром I через уряд української політичної еміграції. Тому він, як стверджує Субтельний О., "за умови, що українські емігранти не повернуться більше до Швеції", гетьманові та його родині було виділено кошти на подорож. 11 жовтня 1720 р. гетьман зі своїм товариством покинув Швецію. Виїжджаючи, емігранти не знали, що сама підстава їхніх планів і сподівань - Віденський союз - уже починала руйнуватися. Під тиском своїх англійських підданих Георг I мусив шукати порозуміння з Росією. Невдовзі це ж зробили правителі Польщі і Швеції.

Джерела та література

1. Колесса Ф. Материяли до історії Козаччини з рр. 1709-1722. Зібрані в шведськім державнім архіві в Штокгольмі. – Львів: Друкарня Івана Айхельберга, 1910. – 35 с.
2. Шерер Ж-Б. Літопис Малоросії, або Історія козаків-запорожців та козаків України, або Малоросії. Переклад з французької В.В.Коптілов. – К.: Український письменник, 1994. – 311 с.
3. Апанович О. Міжнародна політична діяльність гетьмана України в екзилі Пилипа Орлика // Політика і час. – 1998. – № 3. – С.68-70.
4. Борщак І. В книгозбірці гетьмана Орлика // Літературно-науковий вістник. – Т.LXXIX. – Кн. 3. – 1923. – Львів.
5. Борщак І. Українська і французька дипломатія // Нова Україна. – Прага-Берлін, 1923. - № 3. – 140 с.
6. Бровко Б. Андрій Войнаровський // Енциклопедія українознавства. – Київ, 2002.
7. Єнсен А. Орлик у Швеції // Записки Наукового товариства ім. Т.Г.Шевченка. – Львів, 1909. – Т. XCII. - Кн. 6. – С.93-169.
8. Єнсен А. Родина Войнаровського у Швеції // Записки Наукового товариства ім. Т.Г.Шевченка. – Львів, 1909 . – Т. XCIII. – С.170-193.
9. Крупницький Б. Гетьман Пилип Орлик 1672-1742. - К: Дніпро, 1991. – 79 с.
10. Мельник Л. Гетьман Пилип Орлик і Запорожжя у 20-х – на початку 30-х років XVIII ст. // Пам'ять століть. – 1998. – № 6. – С.45-53.
11. Хеггман Б. Пилип Орлик у Швеції (1716-1719 рр.)// Український історичний журнал. – 1996. – №3. - С.151-154
12. Хорунжий Ю. Пилип Орлик // Урядовий кур'єр. - 1998. – 10 жовт. – С.5.
13. Субтельний О. Мазепинці. – К.: Либідь, 1994. – 160 с.
14. Шведський архів. Відділ "Cossaciaca" //Записки Наукового Товариства. – Львів. – Т. 134-135. – С.23-125.

Summary

Halyna Yatsenyuk (Chernivtsi)

Diplomatic activity of the Ukrainian emigrant government within 1714-1720

This article was written about diplomatic activity of hetman-emigrant Pylyp Orlyk within 1714-1720 in European countries. The aim of his diplomatic attempts was to organize an antimoskow coalition.

УДК 63 (477.87)

Неля Жулканич
(Ужгород)

РЕТРОСПЕКТИВНИЙ АНАЛІЗ АГРАРНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ В ОБЛАСТЯХ УКРАЇНСЬКИХ КАРПАТ (середина XVIII – середина XX ст.)

Дослідження історичних аспектів розвитку аграрних відносин сучасного українського села є надзвичайно актуальним на даний час. Адже нинішні зміни форм господарювання в сільському господарстві за своїми масштабами і радикальністю перевершують сутність соціально-економічних трансформацій, які відбувалися в аграрній сфері України у XIX-XX ст. Проте, здійснюючи сучасне реформування аграрного сектора незалежної України, слід враховувати уроки минулого.

Питання формування аграрних відносин в областях Українських Карпат привертали й продовжують привертати увагу багатьох науковців-дослідників. Проблеми аграрних реформ та аграрних відносин в регіоні відображені у працях Баланюка І.[1], Ботушанського В.[2,3], Герасименко М.[4], Ілька В.[7], Кравченка І.[10], Лендєла М.[11], Черниша Й.[18] та ін.

Впродовж сторіч, до возз'єднання з Українською Радянською Соціалістичною Республікою, західноукраїнські землі в різні періоди перебували під гнітом кількох іноземних держав. З середини XIV століття в Галичині закріпилася шляхетська Польща, на Буковині – Молдавське князівство, на Закарпатті – Угорщина.

З розпадом Польщі у 1772-1974 рр. землі Галичини і Буковини увійшли до складу Австрії . Однак це не змінило соціально-економічного становища населення названих земель. Воно залишалося злиденним через відсталі аграрні відносини, колоніальні методи панування австрійського уряду. Фільваркове поміщицьке господарство формувало уклад тогочасного села, селяни використовували лише невеликі клаптики ріллі. Аграрні реформи, проведені австрійським урядом у Галичині та Північній Буковині (рустикалізація землі), не принесли значного полегшення становища основної маси селянства [16, с.19]. Внаслідок реформи поміщикові заборонялося на свій розсуд розпоряджатися селянськими наділами, а селянам надавалося право спадкового користування землями, лише без права передавати чи ділити їх. Однак привласнення селянської землі шляхтою не припинялося. Феодальне право поміщика на землю згідно з урядовими розпорядженнями (урбаріальних патентів) залишалося незмінним.

У Закарпатті, як і у всій Угорщині, у 1767 році було проведено аграрну реформу*. Маніфест австрійської імператриці Марії-Терезії покликаний був урегулювати відносини кріпосних селян із землевласниками. Урбаріальна реформа в незначній мірі зменшувала панщину, чіткіше визначала решту повинностей та мінімальні розміри земельних наділів селян[14, с.140]. Однак в результаті селяни втратили значну частину своїх наділів. У 1775 р. Марія-Терезія видала патент для Галичини, чим намагалася обмежити свавілля шляхти щодо селян та покращити їх становище. Прогресивним заходом австрійської влади було також оголошення земель, які станом на 1 листопада 1786 р. перебували у користуванні селян навічно селянськими. Ці землі могли використовуватися селянами лише для власних потреб, що повинно було забезпечити зростання продуктивності землеробства та основ сталого селянського землекористування[4, с.140]. Однак внаслідок проведених реформ селянське питання залишилося нерозв'язаним, а феодально-абсолютистське панування на селі ще більше зміцніло.

В середині XIX ст. в ряді країн Європи відбулися революції, основним завданням яких була ліквідація феодально-кріпосницьких відносин, повалення абсолютистських монархій, національне визволення та створення національних держав. В Австрійській імперії така революція мала місце у 1848-49 рр. Незважаючи на те, що революція зазнала поразки, окремі її здобутки – скасування кріпосної залежності, ліквідація обмежень в розвитку ремесел, дозвіл купівлі-продажу землі та інше – створили сприятливі умови для розвитку капіталізму. Проте цей розвиток був нерівномірним і неоднаковим для різних територій Австрійської імперії. Відсталі в економічному відношенні землі, а саме: Закарпаття, Галичина, Буковина, перетворилися у агросировинний придаток більш розвинутих у промисловому відношенні провінцій.

В ході революції 1848 – 49 років австрійським урядом було проведено селянську реформу. Результатом її стало скасування феодальних відносин. На Закарпатті вони ліквідовувалися згідно із законом, прийнятим 18 березня 1848 р.; у Галичині – згідно із законом австрійського імператора Фердинанда I від 17 квітня 1848 р.; на Буковину дія цього закону була поширена декретом від 1 липня 1848 р. [6, с.732] і закріплена спеціальним патентом від 9 серпня 1848 р. [2, с.22].

Однак ліквідація кріпосницької залежності в результаті революції не змінила суттєво на краще становище селян. Аграрна реформа, проведена урядом, ліквідувала панщину, однак не розв'язала аграрного питання, не зачепила основ поміщицького землеволодіння. Кількість поміщицької землі (включаючи державну та церковну) залишалася незмінною і складала понад 40%. Кількість же дрібних селянських господарств постійно збільшувалася. У Східній Галичині, на Буковині та в Закарпатті кількість дрібних селянських господарств була найбільшою.

---

* Реформа торкалася лише Угорщини та Закарпаття.

Наприклад, у Східній Галичині у 1859 р. вона становила 534 тис, у 1902р. – вже 650 тис. [23,с.12].

Низькою залишалася продуктивність сільськогосподарських земель, що перебували у володінні селян. Основними причинами цього були відсталі методи обробітку ріллі, повільне впровадження передових агротехнічних заходів. Тож середня врожайність пшениці у Східній Галичині складала у 1869 р. – 8,9 ц з га, у 1896 р. – 10,5; жита відповідно – 8,7 та 8,5; вівса – 5,9 та 6,2 ц з га [17, с.14]. Впродовж другої половини XIX ст. урожайність основних сільськогосподарських культур в регіоні залишалася у півтора-два рази нижчою, ніж у більш економічно розвинутих країнах Європи.

Маючи в користуванні невеликі наділи землі, селяни не могли навіть задовольнити власні потреби в продуктах харчування, змушені були шукати додаткових заробітків, наймаючись до поміщиків. Розорюючись, селяни поповнювали ряди сільського пролетаріату. На початку XX ст., як, зрештою, й напередодні Другої світової війни, населення західноукраїнських земель проживало на селі і було зайнято в сільськогосподарському виробництві [17, с.17]. У селянських господарствах регіону Українських Карпат на 1 га ріллі припадало в два рази більше працездатних від потреби. Це зумовило масовий відтік працездатного населення в інші країни. У другій половині XIX ст. лише із Закарпаття та Галичини виїхало понад 500 тис. осіб [9, с.34].

Не покращилося становище селян і після розпаду Австро-Угорської імперії та окупації західноукраїнських земель Польщею, Румунією й Чехословаччиною. Уряд кожної з цих країн намагався врегулювати аграрне питання шляхом проведення реформ.

Своєрідно відбувалися аграрні перетворення на Закарпатті. 21 березня 1919 року в Угорщині перемогла соціалістична революція, проголошено Угорську радянську республіку. Протягом трьох днів по всій країні була встановлена радянська влада. Такі владні органи були встановлені і на території Закарпаття, що не була окупована військами Румунії та Чехословаччини. Хоч радянська влада проіснувала в Угорщині 133 дні, а на Закарпатті лише 40 днів (з 21 березня до 29 квітня 1919 р.) [11, с.93], але за цей короткий період існування в краї були проведені певні соціально-економічні й культурні перетворення.

Слідом за декретом Революційної урядової ради Угорщини від 26 березня 1919 р., за яким були націоналізовані великі й середні промислові та транспортні підприємства, торговельні заклади і магазини, банки, ощадкаси та фінансові установи, було підготовлено закон про аграрну реформу. Однак закон прийнято в період, коли в Закарпатті політичне та соціально-економічне становище було надзвичайно складним. Боротьба проти капіталістичної експлуатації, за революційне розв'язання аграрного, зокрема земельного питання, – такими основними проблемами були зайняті селяни в період включення Закарпаття до складу Чехословаччини (за Сен-Жерменським договором у вересні 1919 р.).

Щоб відвернути трудящих від революційної боротьби, створити класову опору на селі, чехословацький уряд також вдався до земельної реформи. Вона проводилась у два етапи: в 1919-1925 і 1925-1929 рр. Її суть полягала в тому, що в маєтках, які мали понад 100 га землі, зайвина підлягала відчуженню і продажу безземельним та малоземельним селянам. З 200 тисяч га земель і пасовищ у 1920-1923 рр. було продано 31 тис. га землі, проте біднякам і середнякам – лише четверту частину з них, інші перейшли у володіння держави, а згодом – до чеських колоністів і місцевої буржуазії [19, с.101].

У кінці XIX – на початку XX ст. Східна Галичина у складі Австро-Угорщини також була перетворена на аграрно-сировинний придаток промислових центрів метрополії. Основну частину населення Прикарпаття становили селяни – 76,6% у 1890 році. Не покращилося становище населення Прикарпаття і під владою Польщі. Основна галузь економіки – сільське господарство залишалося відсталою та низькопродуктивною. 70% кращих земельних угідь Прикарпаття перебувало в руках поміщиків, монастирів та церкви, які становили 6% від усіх землевласників. Решті – 94% селянських господарств належало лише 30% земель[5, с.4]. У Східній Галичині польський уряд проводив аграрну реформу у формі парцеляції деяких поміщицьких фільварків, однак розподілено ці землі виключно серед польських переселенців-колоністів.

Певні спроби вирішити проблеми західноукраїнського селянства були здійснені в період існування Західноукраїнської Народної Республіки, створеної після завершення Першої світової війни на території Галичини та Північної Буковини. 14 квітня 1919 р. Українська Національна Рада ухвалила закон про земельну реформу. Він передбачав наділення землею найбідніших верств сільського населення. Однак внаслідок падіння Західноукраїнської Народної Республіки, анексії території Галичини Польщею закон практично не був реалізований.

30 липня 1921 р. румунський уряд видав закон про аграрну реформу для Буковини, Бессарабії та Семигороддя. Вона зберігала поміщицьке володіння, встановлювала його розмір – до 250 га родючої землі. Реформа передбачала вилучення 144,2 тис. га землі та розподіл її (за викуп) між 90 тис. господарів. Землю вилучали у іноземців, які до 1 серпня 1914 р. не мали буковинського або румунського громадянства, а також у братств, фондів, товариств. Зрештою вилучено було лише 63 тис. га земель, які розподілили між 50 тис. господарів[13,

с.271]. Новими власниками стали здебільшого заможні румуни.

Отже, з вищенаведеного можна зробити висновок, що реальних проселянських аграрних реформ за аналізований період в західноукраїнських землях регіону Карпат не відбулося.

З початком Другої світової війни у вересні 1939 року радянські війська згідно з таємним додатковим протоколом до пакту Молотова-Ріббентропа вступили на територію Польщі і першим зайняли Станіславське воєводство [8, с.31]. Згодом, у жовтні 1939 р. у Львові відбулися Народні збори Західної України, які прийняли рішення про встановлення радянської влади на території Західної України (крім Закарпаття та Буковини), а також проголосили конфіскацію поміщицьких земель, націоналізацію банків та промисловості.

Після возз'єднання Прикарпаття з Радянською Україною тут швидкими темпами проведено масову колективізацію. Якщо у 1940 році було створено 26 колгоспів, то у травні 1941 – вже налічувалося 250 [5, с.6]. Аналогічні соціалістичні перетворення щодо аграрної сфери були здійснені у Північній Буковині та на Закарпатті, які увійшли до складу Радянської України відповідно 28 червня 1940 р. та 29 червня 1945 р.

В перші повоєнні роки в Львівській та Станіславській областях було відбудовано МТС, відновлено колгоспи. Держава всіляко сприяла масовому розгортанню колгоспного руху, надаючи довгострокові кредити, насіннєві позики, техніку, готуючи спеціалістів сільського господарства. У відповідності до постанов Політбюро ЦК КП(б)У „Про заходи по підготовці масових кадрів для західних областей УРСР" (1945 р.) та „Про заходи по підготовці масових кадрів для західних, Ізмаїльської та Закарпатської областей УРСР" (1949 р.) [18, с.85] здійснювали підготовку спеціалістів середні, вищі сільськогосподарські навчальні заклади, одно- та дворічні сільськогосподарські школи. Завдяки масовій організаційній роботі державних органів влади у всіх напрямках аграрного господарювання суцільну колективізацію в областях Українських Карпат (крім Закарпаття) було завершено на початок 1950 року.

Певні особливості характерні для аграрних перетворень радянського періоду на Закарпатті. Започаткував їх Перший з'їзд Народних комітетів (26 листопада 1944 р.), який ухвалив постанову „Про наділення селян, робітників, службовців Закарпатської України землею і лісом". Згідно з постановою було конфісковано „всі землі і помістя, що належали мадярським і німецьким поміщикам і ворогам народу". З'їзд доручив Народній раді „виробити практичні заходи і передати безплатно через місцеві Народні комітети конфісковані землі в особисту власність безземельних і малоземельних селян"[20, с.81].

28 лютого 1945 року Народна рада прийняла постанову про порядок розподілу земель, у якій зазначалося: „...Землі, конфісковані у німецько-угорських поміщиків, чужоземних фірм, акційних спілок, зрадників народу тощо, підлягають конфіскації, передачі безплатно в особисту власність безземельним і малоземельним селянам, а також робітникам і службовцям під особисті городи". Декрети Народної ради визначили максимальну норму землекористування на одне селянське господарство – до 2,2 гектара, а в гірських районах – до 2,8 гектара.

Внаслідок широкомасштабної роботи Народних комітетів за час проведення реформи землю одержали 54463 із 145196 господарств Закарпаття, тобто 37,5%. Їм було передано 52737 гектарів, у тому числі 35019 гектарів поміщицьких земель і розподілено 17718 гектарів земель за рахунок обмеження землекористування [21, с.67]. 15 грудня 1945 року Народна рада прийняла декрет про передачу землі трудящим селянам „у безстрокове і безплатне користування".

Отже, земельна реформа 1945 року в краї, здавалось, усунула соціальну несправедливість, що століттями супроводжувала закарпатське селянство. Наділення землею малоземельних і безземельних селян стало першим зародком формування справжнього власника на селі, бо землю отримав той, хто її обробляв. Земельна реформа стала важливим соціально-економічним заходом нової влади. Однак колишні безземельні та малоземельні селяни господарювали на закріплених землях тільки неповні три роки. Докорінні перетворення на селі, здійснена земельна реформа 1945 року, яка фактично вперше закріпила право власності селянина на землю, не виправдали розрахунків трудового селянства щодо вільного господарювання на власній землі. В 1946-1950 роках в Закарпатті розгорнувся новий етап реформування в аграрному секторі – суцільна колективізація, яка була завершена до середини 1950-х років.

В областях Українських Карпат колгоспна форма організації сільськогосподарського виробництва одержала більше поширення, ніж радгоспна. Станом на 1950 рік у Закарпатті, наприклад, налічувалося 294 колгоспи та 12 радгоспів [15, с.28], в Чернівецькій області відповідно 487 та 8 [10, с.55]. Більшість останніх були приміськими господарствами плодово-овочевого та молочного напрямків, в Закарпатті ще й виноградарськими.

У перші повоєнні роки особливу роль у становленні й утвердженні колгоспного ладу в регіоні відіграли машинно-тракторні станції (МТС). З організацією та відновленням роботи колгоспів постало питання їх технічного обслуговування, запровадження механізованих способів обробітку ґрунту і вирощування сільськогосподарських культур. Адже раніше в аграрному секторі всі процеси у сільськогосподарському виробництві здійснювалися з використанням ручної праці.

У всіх областях створювалися МТС. До прикладу, в Закарпатті у 1953 р. їх працювало 11 та 2 машинно-тваринницькі станції. Функціонували вони до кінця 1958 року. Весною 1958 року розпочалася реорганізація МТС, яка передбачала зосередження техніки в колгоспах та радгоспах. Власне, про це йшлося у постанові ЦК КПРС „Про дальший розвиток колгоспного ладу і реорганізацію машинно-тракторних станцій". Згідно з нею техніка МТС передавалась у власність колгоспів шляхом викупу. Лише на Закарпатті протягом 1958 року колгоспи викупили 788 тракторів різних марок, а також значну частину сільськогосподарських машин [22, арк.14]. Ця акція створила і певні труднощі для колгоспів та радгоспів. Одночасні великі фінансові витрати на купівлю і обслуговування техніки стали надто обтяжливими для господарств. Зрештою, в наступні роки цей крок посприяв скороченню ручної праці, збільшенню можливостей впровадження механізованого обробітку і вирощування сільськогосподарських культур, зростанню продуктивності праці, галузі господарства ставали на промислову основу. Вже на початку 1950-х років у колгоспах було механізовано найбільш трудомісткі та найважливіші польові роботи. У 1958 році близько половини зернових, третину цукрових буряків та понад 10% картоплі збирали за допомогою комбайнів. Кількість зайнятих (працездатного віку) у сільському господарстві знижувалася. Так, в західних областях України у 1939 р. вона становила майже 3 млн. осіб, а до 1950 р. скоротилася на третину. Постійно вдосконалювалася структура посівних площ. Площі під малопродуктивними культурами зменшувалися, під економічно ефективними – збільшувалися. Структура посівних площ була приведена у відповідність з природно-грунтовими та економічними умовами окремих географічних зон Карпатського регіону. Все це викликало необхідність в наступне десятиріччя поглибити поділ праці, забезпечити внутрішньогосподарську спеціалізацію і концентрацію виробництва, в основному шляхом переозброєння аграрного виробництва.

Однак в цілому колективізація сільського господарства в областях Українських Карпат була проведено грубо й насильницькими методами, внутрішньо обірвала одноосібну господарську діяльність десятків тисяч селян, не замінивши її скільки-небудь розгорнутою участю останніх в управлінні колгоспними артілями. Будучи формально господарями артілі, а насправді в чиновницькій залежності, колгоспники практично втратили мотивацію до праці та право розпоряджатися її результатами.

Джерела та література

1. Баланюк І. Науково-практичні аспекти розвитку аграрних відносин у регіоні Карпат. – К.: Інститут аграрної економіки., 2000. – 104 с.
2. Ботушанський В. М. Сільське господарство Північної Буковини (II пол. XIX – поч. XX ст.). – Чернівці: Золоті литаври, 2000. – 340 с.
3. Ботушанський В.М. Розвиток сільськогосподарської освіти на Буковині (70-ті роки XIX – початок XX ст.) // Питання історії України: Зб.наук.статей. - Чернівці, 1997. – Вип.1. – С. 94-104.
4. Герасименко М.П. Аграрні відносини в Галичині в період кризи панщинного господарства. – К, 1959.
5. Гуцуляк О.М. Розквіт економіки Прикарпаття в єдиному народногосподарському комплексі країни // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. – 1983. Вип. 17. – С.3-7.
6. Довідник з історії України. К., 2001. – 1135 с.
7. Ілько В.І. Колективізація на Закарпатті: погляд на проблему // Новини Закарпаття, 1992. – 12 вересня.
8. Історія міст і сіл УРСР. Івано-Франківська область. – К., 1971. – 639 с.
9. Коломиец И.Т. Социально-экономические отношения и общественное движение в Закарпатье во второй половине XIX ст. – Томск, 1962. – Т.1.
10. Кравченко І.М. Розквіт буковинського села. Соціально-економічний нарис . – Ужгород: Карпати, 1970.- 127 с.
11. Лендєл М.А. Аграрні відносини на Закарпатті: Уроки минулого і сучасність. – Ужгород, 1999. – 275 с.
12. Міщанин В.В. Аграрна політика на Закарпатті: 1944-1950 рр. – Ужгород, 2000. – 138 с.
13. Нариси з історії Північної Буковини. – К.: Наук. думка, 1980. – 380 с.
14. Нариси історії Закарпаття. – Ужгород, 1993. – Т.І. - 435 с.
15. Народне господарство Закарпатської області. Статистичний збірник. – Ужгород, 1957 р. – 168 с.
16. Павлюк С.П. Традиційне хліборобство України: агротехнічний аспект. – К.: Наук. думка, 1991. – 224 с.
17. Соціальні перетворення у радянському селі. - К.,1976. – 144 с.
18. Черниш Й.Д. Комуністична партія України – організатор соціалістичних перетворень на селі в західних областях УРСР (1939 – 1958 рр.) – Львів: Вид-во Львів.ун-ту, 1963. – 267 с.
19. Шляхом до щастя. – Ужгород: Карпати, 1973. – 288 с.
20. Шляхом Жовтня. Збірник документів. Т.6. – Ужгород, 1965 – 408 с.
21. Яремчук В.Т. Встановлення народної влади на Закарпатті і створення передумов для соціалістичного перетворення сільського господарства (жовтень 1944 – червень 1945 рр.) // Наукові записки УжДУ - Ужгород, 1959.– Т.32. – С.66 – 78.
22. Державний архів Закарпатської області. Ф.П-1, оп.1, од.зб. 3307. – арк.14.
23. Maly rocznik statystyczny. – Warszawa, 1938.

Summary

Nelya Zhulkanich
(Uzhgorod)

Retrospective analysis of agrarian transformations in the areas of Ukrainian Carpathians (within the middle of the 18th and the middle of the 20th centuries)

This retrospective analysis is dedicated to agrarian transformations in the Ukrainian Carpathians which took place between the middle of the 18th and the middle of the 20th centuries

УДК: 94(477) „18/19" (092)

Світлана Герегова
(Чернівці)

РОЛЬ КОЛЕГІЇ ПАВЛА ГАЛАГАНА У СТАНОВЛЕННІ "УКРАЇНОФІЛЬСТВА" АГАТАНГЕЛА КРИМСЬКОГО

Навіть побіжне знайомство з життям та діяльністю Агатангела Юхимовича Кримського свідчить про те, що ним зроблено більше, ніж могла би зробити одна людина протягом свого життя, підтвердженням цьому може слугувати перелік сфер діяльності, до яких доклав свої сили й здібності Агатангел Кримський: визначний науковець, сходознавець, фольклорист, письменник, поет, перекладач. Будучи одним з найбільш відомих поліглотів свого часу, вільно володіючи більше ніж 60-ма мовами народів світу, знаючи всі діалектні особливості української мови, А.Кримський зробив значний внесок в українське сходознавство та україністику.

Не дивно, що особа науковця Агатангела Кримського, яка за словами І.Франка, "незвична своєю енергією, пристрасною любов'ю до України та різнорідністю знання і силою талану", викликає чималий інтерес у дослідників. При дослідженні життя та діяльності А.Кримського надзвичайну цінність представляє видання його творів у п'яти томах. В окремому, 5-му томі (у двох книгах) [7] уміщене листування А.Кримського, де розкриваються сторінки його цікавої біографії, зокрема навчання у Колегії Павла Галагана, стосунки з учителями, друзями, що мало визначальний вплив на становлення "українофільства" та формування наукових інтересів майбутнього академіка.

Народився Агатангел Кримський 15 січня 1871 р. у м.Володимирі-Волинському, куди перебралися з Білорусії з метою отримання роботи його батько Євфимій (українською – Юхим), який походив з татарсько-білоруського роду, та мати Аделаїда Матвіївна Сидорович "полька литовська". Власне, Кримські – тюркською мовою Киримли [3, с.421]. Про своє походження А.Кримський писав до свого друга Бориса Грінченка у листі від 17 червня 1901 р.: "До речі, питаєтеся, яким робом з мене татарин. ...Перший наш прадід, виходець із ханства, мав охреститися більш-менш 1698 р. у Мстиславці (тепер Могилівська обл. Білорусі. – С.Г.). Це я виводжу із запису в стародавнім молитовнику" [7, с.360].

Невдовзі після народження Агатангела сім'я вчителя історії та географії Юхима Кримського переїхала до Звенигородки Київської губернії (тепер Черкащина). На гроші, зароблені від видання підручника з географії для "двокласних шкіл", Кримські побудували дім, і з цього часу назавжди "осіли" на українській землі. Агатангел навчився читати, маючи три з половиною роки [5, с.59]. Пізніше він напише у листі Б.Грінченкові: "Мусю вам признатися, що в мене й кровинки української немає... Я родився і виріс на Вкраїні й українізувався". Слово "українізувався" в іншому листі він пояснить: "українство вросло в мене органічно, без мого відома..." [7, с.68, 114]. Отже, важливим чинником формування національної свідомості майбутнього науковця було етнічне середовище: українську мову він чув навколо себе з дитинства, нею розмовляла його мати.

У п'ятирічному віці його "віддали на навчання" до Звенигородського "городського училища", де він "здобував науку цілих п'ять років". Свою хворобливість та фізичну кволість намагався компенсувати читанням книг: у його батька була надзвичайно велика бібліотека. У листі до Б.Грінченка (17 червня 1892 р.) він писав: "Од читання книг я очі геть зіпсував ще на 12-му році (а тепер у мене 6-е ч. окулярів) і фізично недорозвився (мій старший брат виглядає далеко старшим од мене)...хлопці-товариші, цінуючи фізичну силу, не поважали мене, я часто був для них якимось покидишем, але так я вчився дуже гарно і багацько начитався, то вважав себе дуже розумним і був певен, що ніколи вищого од мене немає (звісно, такі гадки я пильно хоронив при собі і нікому не висловлював)" [7, с.59]. Тоді ж він почав вивчати іноземні мови: крім "салонових" мов краю – польської та французької, ще й англійську та німецьку.

У 1881-1884 рр. Агатангел навчався в протогімназії у м. Острог на Волині, де мешкала сестра його батька. Вона працювала завідувачкою міської бібліотеки, завдяки чому хлопець мав доступ до книгосховища для дорослих. Агатангел читав надзвичайно багато, різними мовами, що сприяло розширенню його ерудованості. Наступною сходинкою у навчанні стала Друга київська гімназія Кромера, до четвертого класу якої його було зараховано. Через рік Агатангел склав конкурсний іспит на стипендіата престижної колегії Павла Галагана. Роки навчання в Колегії стали для Кримського роками початку його національного самовизначення.

Для того, щоб зрозуміти особливість цього навчального закладу, варто звернутися до історії його створення. Фундатор Колегії Григорій Павлович Галаган, маючи непересічні природні здібності та блискучу освіту, був відомим політичним, громадським, науковим і культурним діячем свого часу, – одним із тих представників української інтелігенції, які всупереч шовіністичній політиці царського уряду у другій половині XIX ст. на українських землях, що входили до складу Російської імперії, розгорнули активну просвітницьку діяльність, чи то самостійно, чи об'єднуючись у різноманітні товариства. Вони ставили перед собою мету не лише навчити народні маси грамоти, а й розкрити багатство навколишнього світу пе-

ред людиною; дати можливість людині не лише заглянути в минуле свого народу, а й навчити осмислити його. Створювалися нові навчальні заклади, відкривалися народні доми, влаштовувалися народні читання, створювалися гуртки з вивчення історії, географії тощо. У цьому контексті заснування Колегії стало найяскравішим виявом громадської свідомості Г.Галагана в царині поширення освіти.

До створення цього вищого навчального закладу Григорія Галагана спонукала смерть єдиного сина в родині Галаганів – шістнадцятилітнього Павла у квітні 1869 р. Батьки покладали на юнака великі надії, прагнули виростити гідного діяча своєї вітчизни, виховуючи його в українофільському дусі. Хлопчик нерідко бавився із селянськими дітьми-однолітками, вчився співати народні пісні, танцювати під акомпанемент бандуриста, в Сокиринському парку навіть мав власну українську хатку [13, с.137]. Внаслідок передчасної втрати сина прибиті горем батьки вирішили, щоб їх "нещасний син продовжував жити в інших, у своїх ближніх і для своїх ближніх", і з цією метою заснували Колегію імені Павла Галагана, яка відчинила двері для учнів 1 жовтня 1871 р. На утримання закладу Григорій Галаган передав 8 тис. десятин землі в ряді сіл, садибу в Києві з двома будинками і кількома флігелями, значну суму грошей [2, с.16]. Отже, на знак пам'яті про свого сина Г.Галаган вирішив дати можливість юнакам отримати необхідну для вступу до університету освіту і таким чином забезпечити постійне поповнення нового покоління інтелігенції, головною метою якої було би служіння народу.

Згідно зі статутом колегія планувалась як закритий приватний середній навчальний заклад, який у своїх правах прирівнювався до класичних гімназій МНО. Відповідно до законодавства такі права надавалися лише невеликій кількості приватних шкіл, засновниками яких були визначні педагогічні діячі. Відомий громадський діяч Григорій Галаган користувався авторитетом в урядових колах, що й дало можливість отримати йому дозвіл на відкриття цього навчального закладу.

У Колегії мали право навчатися не лише діти з багатих родин (через надто високу оплату), але й учні-стипендіати (майже 50% контингенту учнів) без оплати за навчання: з числа найкращих випускників 4-го класу гімназій лише після успішного складання конкурсного іспиту. Колегія складалась із чотирьох класів, які за програмою відповідали чотирьом старшим класам класичних гімназій. У статуті Колегії визначалась мета закладу: надати певному числу незаможних молодих людей підготовчі можливості для отримання університетської освіти; сприяти розвиткові самостійної педагогічної справи в Росії (в Україні. – С.Г.) шляхом навчально-виховної практики. Григорій Галаган вважав, що в Колегії "виховання і навчання мають сприяти розкриттю в душах і умах юнаків любові і розуміння головних основ життя", що в результаті мало би "зробити їх здатними служити дійсним інтересам країни і допомагало б їм бути гарними громадянами дорогої вітчизни" [13, с.139].

Зауважимо, що викладацький склад Колегії формувався та поповнювався надзвичайно ретельно. Тут викладали відомі науковці й творчі особистості, серед них Єлисей Трегубов (історія), живописці Микола Мурашко і Микола Пимоненко (малювання), Василь Сиповський (історія, словесність), член-кореспондент Російської академії наук Павло Житецький (словесність) та ін. Чимало з викладачів, водночас члени різноманітних товариств та організацій – осередків освітньо-культурної, педагогічної й наукової діяльності у краї, були однодумцями Г.Галагана: вважали найкращим засобом поширення й зміцнення національної свідомості саме просвітницьку діяльність. Із заснуванням закладу вони отримали легальну можливість хоча б в обмежених рамках впливати на формування світогляду молодого покоління. При цьому вони ставили своїм завданням допомогти віднайти свою етнічну ідентичність українським дітям як з бідних сімей, так і з аристократичних родин.

В колегії, на відміну від державних гімназій, викладалися й українознавчі дисципліни. Поясненням, напевно, може слугувати еволюція у шістдесятих роках слов'янофільських поглядів в українофільські засновника Колегії Г.Галагана. Цьому, без сумніву, сприяли його знайомства з Шевченком, Кулішем, Максимовичем, листування з Бодянським, Метлинським, Рігельманом, Далем. Українські уподобання Галагана виявилися також у його збірнику "Южноруські пісні з голосами" (1857), а пізніше – у праці "Про відмінювання малоросійських імен (1869) тощо. У Колегії панував "високий дух", про що свідчать слова вихованця першого випуску Колегії, а пізніше її директора, літературознавця Андроника Степовича: "Із холодного казенного гімназичного середовища ми потрапили до сім'ї молодих вихователів, натхненних кращими прагненнями та ідеями" [12].

Для формування етнічної самосвідомості учнів педагоги використовували різні засоби: знайомили юнаків з українською духовною спадщиною; забезпечували їм можливість спілкуватися з художниками, твори яких мали виразно національний характер, стежити за кращими творами театрального й музичного мистецтва. Зокрема, Г.Галаган учив вихованців дотримуватися різних народних обрядів і звичаїв, залучав останніх до вивчення українських народних пісень. Крім того, П.Житецький викладав національний фольклор, Ф.Яреш розповідав про відмінності української мови від інших слов'янських мов тощо [9, с.25].

Саме у цій Колегії й навчався з 1885 по 1889 рр. майбутній науковець А.Кримський. Внаслідок

того, що виконання навчального плану в Колегії було зорієнтовано насамперед на опанування учнями гуманітарних наук та мов, сумлінний Агатангел удосконалив знання французької й польської мов та опанував грецьку, італійську, турецьку, латинську.

Під час студій Агатангела в Колегії відбулося його інтелектуальне дозрівання, а також відкриття власної національної приналежності. Через листування А.Кримського можна відстежити різнобічну характеристику ним цього навчального закладу: "зовнішню", так би мовити, офіційну та "внутрішню" – неофіційну. Так, у листі до професора української літератури Омеляна Огоновського (21 червня 1893 р.) А.Кримський зауважив, що це "невеличка школа, закрита (себто з інтернатом)", де завдяки учням-стипендіатам "збирається дуже живий, свіжий елемент, вельми сприяючий розумовому розвиткові: виробляється пошана до розумової праці й до науки, виробляється навіть жадність до знання"[7,с.115].

У листі до свого друга Б.Грінченка (12 червня 1892 р.) А.Кримський дав неофіційну характеристику Колегії та свого навчання у ній, згадуючи справжню картину свого перебування у цьому навчальному закладі: "Великою школою життя була задля мене Колегія... Це закрита школа, трохи з українським духом, ...із страшенно високою платою – 750 крб. річно" за навчання, що було під силу лише дітям з багатих "аристократичних або плутократичних родин". Проте з 60 осіб, які навчалися в Колегії, половина студентів були стипендіатами і вступали до навчального закладу за конкурсним іспитом. Всі вони, до їх числа належав й Агатангел, були "пролетаріями і плебеями". Між студентами Колегії завжди була ворожнеча, яка приводила до утворення двох таборів: у "стипендіатів зброя – знання, бо всі вони були в гімназіях першими учениками", а в "своєкоштних – пиха, висока гадка про своє дворянство, князівство чи гроші". Сам Агатангел був "надзвичайно гордий" з того, що і в Колегії став першим учнем, і незважаючи на фізичну слабкість, "зумів поставити себе так, що аристократи не сміли мене чіпати". Проте "навіть маленький натяк на адресу плебса сіяв у мене насіння ненависті, злоби та гіркоти. І ми вели боротьбу" [7, с.59-60]. Під впливом цієї "боротьби" між учнями Колегії Агатангел почав читати літературу 60-х років: "Спершу Писарєв, далі другі писателі того часу мали на мене великий вплив. Вони формулювали мені мої змагання, - писав А.Кримський в листі, - дали систему моєму світоглядові, навчили мене думати" [7, с.67].

Деякі викладачі Колегії стимулювали своїх вихованців читати твори Т.Шевченка, М.Костомарова, В.Антоновича, М.Драгоманова. Зокрема, вчителі П.Г.Житецький та Є.К.Трегубов давали писати "колегіантам шкільні роботи ("сочинения"), наприклад, на такі теми: "Козачество по Тарасу Бульбе" Гоголя і ін.", при цьому рекомендували використовувати "Исторические песни" В.Антоновича та "Малорусские народние предания" Драгоманова [6, с.13]. "Малорусские народние предания" Драгоманова приносив до Колегії товариш по навчанню Михайло Чубинський із бібліотеки свого батька, до того ж з власноручним підписом автора, що надавало ще більшої цінності прочитаному.

Розширило зацікавленість Агатангела до української мови та культури під час навчання в Колегії знайомство з Іваном Франком. Каменяр двічі відвідав Колегію Павла Галагана і навіть деякий час працював у її бібліотеці, а в 1886 р. у церкві св. Петра і Павла при Колегії І.Франко взяв шлюб з Ольгою Хоружинською (сестрою дружини викладача Є.Трегубова). Між І.Франком та Агатангелом зав'язалось листування. Напевно, це знайомство і стало поштовхом до початку поетичної діяльності А.Кримського, адже Каменяр, всіляко заохочуючи переклади Агатангелом творів східних поетів українською мовою, надзвичайно позитивно ставився до його спроб оригінальної творчості у віршах і поезії.

Проте найбільший вплив на "колегіальне виховання" Агатангела мав все ж таки викладач філології П.Г.Житецький, який зумів викликати неабиякий інтерес у нього не лише до української мови та літератури, а власне, потяг до наукової праці. Саме завдяки його старанням Агатангел прилучився до "українофільства", а згодом став писати українською мовою. Так, у 1889 р. в журналі "Зоря" була надрукована його перша публікація – переклад українською мовою вірша І.Нікітіна "Ранок на березі ставу" з підписом "А.Хванько".

Важливою віхою в усвідомленні А.Кримським українськості стало прочитання на останньому курсі Колегії передмови М.Драгоманова до повістей Юрія Федьковича. "Я зрозумів, що мусю бути українофілом – і це я зрозумів цілком свідомо. В цій свідомості була певна частина одвіту на мої мучительні сумніви, і от я жадібно ухопився за українство", - писав А.Кримський у листі до Б. Грінченка (24 червня 1892 р.) [7, с.65]. Він зауважував: "Переднє слово" Драгоманова... розкрило мені очі на правдиву роль Галичини в нашім письменстві" [6, с.626]. А.Кримський став активним дописувачем до галицьких часописів. За станом на перше півріччя 1893 р. 22-річний юнак співпрацює з часописами "Зоря", "Правда", "Народ", "Дзвінок", "Наукові записки НТШ", з видавництвом І.Франка "Літературно-наукова бібліотека".

Отже, під час навчання у Колегії Павла Галагана під впливом П.Житецького ("учителя учителів", як називали його випускники Колегії), творів М.Драгоманова, спілкування із І.Франком у Агатангела Кримського сформувався стійкий професійний інтерес до української філології, славістики й мовознавства.

Водночас в останніх класах Колегії А.Кримський серйозно захопився мовами й культурами східних, насамперед мусульманських народів. Блискуче закінчивши у 1889 р. колегіальний курс та відчуваючи у собі потяг до наукової праці, Агатангел вирішив продовжувати навчання за даним напрямом. У тому ж році поступив на факультет арабістики до Лазаревського інституту східних мов у Москві. Після закінчення Лазаревського інституту його залишили на кафедрі арабської філології, йому було запропоновано дістати науковий вишкіл на східному факультеті у Санкт-Петербурзі, що означало необхідність його відмови від українофільських і славістичних інтересів й присвяти себе лише "чистій науці арабістиці". Агатангел Юхимович вирішив продовжити наукові студії зі слов'янської філології та всесвітньої історії на історико-філологічному факультеті Московського університету.

Після закінчення Московського університету А.Кримського направили на стажування до Сирії та Лівану. Оселившись у Бейруті, подорожував містами Близького Сходу з метою вивчення стародавніх рукописів, вдосконалення спілкування арабською мовою. Писав праці різними мовами, публікував їх у місцевих наукових журналах. Повернувшись із Сходу, А.Кримський з 1898 р. працював у Московському університеті приват-доцентом, пізніше – професором. Одночасно викладав у Лазаревському інституті, де у 1901 р. очолив кафедру арабської лінгвістики, будучи професором арабської літератури та історії мусульманського Сходу. Його наукова діяльність того періоду знайшла відображення у грунтовних дослідженнях з семітології, ісламу, історії та літератури арабів, персів, турків.

1890-ті роки були для А.Кримського роками остаточного становлення його національного самовизначення. У 1892 р. він писав Б.Грінченкові з Москви, що "дуже старанно виучував усе те, що читалося на лекціях", навчався на "відмінно" з усіх предметів, адже "можна закінчити десять факультетів і залишитися "неуком". Далі він вказував, що вважав за гріх "не побігти на пособу ненці", яку він "обрів" і тому "кожнісіньку вільну од офіціальних занять хвилину присвячувався Україні. Перша ознака національності є мова, і нею я пильно заклопотався..." [7, с.68]. І саме слово, тобто українська мова, стало визначальним у його пошуках національної ідентичності.

Свідченням його туги за Україною та її культурою були вірші українською мовою і невеликі прозаїчні твори, вперше опубліковані у 1895 р. Зусиллями Михайла Павлика вийшла книжка Кримського "Повістки та ескізи з українського життя". Цікаво, що свій вибір "бути українофілом" двадцятирічний юнак, студент Лазаревського інституту підтвердив у листі до І.Франка із Москви: "Ми, московські українці..." [7, с.22]. Звичайно, життя у Москві та наукова творчість російською мовою внесли певний дисонанс у свідомо обраний шлях українофільства А.Кримського. Втім, пошуки "остаточної" політичної платформи привели його до твердого "політичного українства". Він категорично не прийняв "поверхове українофільство". Мало того, в подальшому він виявився "більшим українцем", ніж "українці за кров'ю". А з позицій переконаного націоналіста навіть полемізував з М.Драгомановим.

Отже, уже на початку XX ст. Агатангел Юхимович Кримський мав високий науковий авторитет сходознавця і славіста. Багато його праць було перекладено основними європейськими мовами. Значною мірою завдяки його дослідженням історію і культуру народів Сходу у світовій науці почали розглядати як органічну складову всесвітнього соціокультурного процесу. А.Кримський фактично стояв біля витоків української сходознавчої школи, практично знищеної в роки сталінських репресій.

Без сумніву, на становлення наукового світогляду, формування непересічної особистості А.Кримського велике значення мало навчання у Колегії Павла Галагана. Адже цій інституції, що брала активну участь в освітньо-культурному житті суспільства, у цьому процесі належало особливе місце в ряду інших, рівних їй за статусом навчальних закладів останньої третини XIX – початку XX ст. З часом, оцінюючи діяльність Колегії, А.Кримський зауважив, що "вона вважалася за розсадник українства, але творячи "можливе в межах можливого". Щоб потихеньку, як каже Возний, "хитро-мудро і невеликим коштом" виховати українську інтелігенцію позакласову, де можна всіх аристократів і плебеїв з'єднати в одну націю" [10, с.146].

Органічно вписавшись у коло української інтелігенції, Кримський одразу посів у ньому гідне місце. Можна із впевненістю констатувати, що поставлені свого часу засновником Колегії Г.Галаганом і викладені у Статуті завдання "розкриття в душах і умах юнаків любові і розуміння головних основ життя" з основною метою – "служіння дійсним інтересам країни" повною мірою були реалізовані в особі академіка Академії наук України, її Неодмінного секретаря - Агатангела Юхимовича Кримського, патріота, який власне життя присвятив науці та її розбудові в Україні (при цьому не маючи у собі ні краплі української крові...).

Джерела та література

1. Визначні українці: В 3-х кн.– К.: Либідь, 2001. – Кн.2.
2. Гісцова Л.З. Родовий фонд Галаганів ЦДІАК України // Архіви України. – 2000 - № 4-6.
3. Дмитрієнко М., Ясь О. Агатангел Кримський // Історія України і особах: XIX – XX ст. – К.: Україна, 1995. – С. 420-425.
4. Зайченко І. Григорій Галаган і його Колегія // Педагогіка. – К., 1993. – Вип. 32. – С.74-81.

5. Кримський А. Твори в 5-ти томах. – 1972-1974.– Т.2. – К. : Наукова думка, 1972.
6. Кримський А. Твори в 5-ти томах. – 1972-1974.– Т.2. – К. : Наукова думка, 1972.
7. Кримський А. Твори в 5-ти томах. – 1972-1974. – Т.5. Кн.1. Листи (1890-1917) .– К.: Наукова думка, 1973.
8. Пріцак О. Агатангел Кримський // Київська старовина. – 1992. - № 1 (Січень-лютий). – С.12-15.
9. Смольницька М. Колегія Павла Галагана в українському національному русі XVII – поч. XX ст. // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. Вип. 6. – К.: Інститут історії України НАН України, 2002. – С.21-29.
10. Стенограма виступу А.Кримського на сесії АН УРСР, присвяченій 70-річчю з дня народження Лесі Українки, 22 лютого 1941 року // Київ. – 1988. - № 8. - С. 142-146.
11. Тригубенко В. Колегія Галагана // Освіта. – 1991. – 9 квіт.
12. Хорунжий Ю. Григорій Галаган // Кримська світлиця. – 2004. – 3 верес.
13. Хорунжий Ю. Українські меценати: доброчинність наша риса. – К.: Либідь, 2001. – 365 с.
14. Циганкова Е. Академік Агатангел Кримський // Члени-засновники Національної академії наук України. – К: Інститут історії України НАН України, 1998. – С. 60-91.

Summary

Svitlana Herehova (Chernivtsi)

Pavlo Galagan Collegium's Fundamental Role in Agatangel Krymskyi's "Ukrainofilstvo" Establishment

This article elucidates the fundamental role of Pavlo Galagan Collegium in establishing "Ukrainofilstvo" to a would-be Academician of the Academy of Sciences of Ukraine. Furthermore, the article deals with scientific interests of Agatangel Krymskyi as a specialist of Slavic Languages and Literature and Orientalist.

УДК: 94 (477) „18"

Ганна Скорейко
(Чернівці)

ПОГЛЯДИ ІВАНА ФРАНКА НА МІСЦЕ І РОЛЬ ЖІНКИ У НОВОМУ СУСПІЛЬСТВІ

XIX сторіччя принесло такі великі потрясіння і глобальні зміни, які зачепили устої великих держав, зруйнували старі моделі соціальної ієрархії, принесли нові цінності та ідеї, серед яких найбільш революційною була ідея свободи. Абсолютно закономірно, що заглядаючи в далеку перспективу розвитку суспільства, нові ідеології неодмінно стикалися з ключовим питанням, без вирішення якого неможливо було знайти розв'язання будь-яких соціально-економічних, політичних чи духовно-культурних проблем - жіноче питання.

Ідея, що жінка може мати ті самі права, що й чоловік, та, як і він, вповні за себе відповідати, скрізь знаходила як гарячих противників, так і оборонців. Вважати жінку за нижчу людську породу, за дитину, невільницю або ляльку для розваги привикли споконвіків і скрізь перш за все самі жінки. І ця байдужність жіночих мас до власної долі у попередні часи дещо припізнила успіхи емансипаційного руху. Однак активізація різноманітних модерних рухів, суспільно-політичних течій неодмінно потребувала розширення свого активного поля за рахунок не тільки різних соціальних верств, але й жіночої частини суспільства. Соціалізм один із перших звернув на це увагу та шукав союзників у жіночих масах, серед робітництва й тої верстви, що була основою його існування.

В цьому руслі набирав сили реформаторський дух львівської студентської молоді, на чолі якої стояли Іван Франко й Михайло Павлик. Порушуючи питання жіночої емансипації, молоді люди шукали шляхи майбутнього розвитку. Це були, як пише Ірена Книш, щедрі душі, спраглі побудови кращого життя на землі, справедливішого й добробутного, в якому не буде упосліджених і пропащих [5, с.7].

Однак саме Іван Франко – один з найбільших геніїв, що коли-небудь являв світові український народ – виявився найбільш послідовним у своїй боротьбі за надання жінкам рівних прав у суспільстві. Саме його пізніше назвали ідеологом жіночої емансипації. А теплого вечора 31 травня 1916 року українське жіноцтво устами молодої Орисі Величківської назавжди прощалося з Іваном Франком такими словами: „І ми жінки клонимо голови перед Тобою, великий наш мученику, пророче, Мойсею, каменярю, поете української долі. Клонимо голову перед тим, хто простував духові шлях, хто бажав для скованих волі, бажав для нещасних долі і рівного права для всіх. І ми, жінки, прийшли у стіп Твоєї могили зложити наші серця, нашу найглибшу пошану Тобі, що виступав в обороні всіх пригнічених і зобиджених, що бажав рівних прав для поневоленої жінки" [2, с.46].

На формування Франкових ідей щодо жіночого питання вплинуло чимало факторів. Їх спробував систематизувати Ярослав Грицак у грунтовній праці „Пророк у своїй вітчизні. Франко і його спільнота" [3, с.305-333]. Серед них він виокремлює такі впливи: традиційне галицьке бачення ролі жінки із його легітимізованим чоловічим насильством і приниженим становищем жінки; родинне виховання, яке дало мало досвіду через ранню смерть матері, але закарбувало відсутність емоційного зв'язку в родині (коли помирала мати, вітчим чесав вовну); нові цінності та нова мораль, що проникали в галицьке суспільство другої половини XIX ст., на що вказує навіть новий австрійський сімейний кодекс 1868 р., який дозволяв розлучення через взаємну непоборну відразу подружжя; знайомство з новою літературою та модерними ідеологіями, які проникали в студентське середовище і проповідували свободу в усіх її проявах,

в тому числі й захоплення соціалістичними ідеями.

Особливий вплив на формування теоретичних поглядів Франка на шлюб, на переконання автора, стала рекомендована М.Драгомановим література, понад усе роман М.Чернишевського „Що робити?", який був настільною книгою всіх російських жінок, що прагнули свободи. Ідеологія й практика націоналізму, яка не так усувала жіночу неволю, як видозмінювала її (до ролі жінки-матері додавалася ще роль патріотки), навпаки змусила Франка шукати способи поєднати соціалістичні зміни із національними ідеями, де жінка мала б відігравати особливу роль.

Всі ці впливи могли б залишитися без будь-якого наслідку, якби не особлива спостережливість і здатність Франка підмічати ті особливості поведінки та взаємовідносин людей із свого оточення, які характеризували ціле суспільство. Він спостерігав ставлення до дівчинки, виховання якої у родині було збитковим, адже вона нічого не приносила, навпаки, виходячи заміж, забирала з собою частину сімейного статку; підневільне становище жінки у традиційному галицькому суспільстві, яка була переобтяжена подвійним тягарем: на неї покладався головний обов'язок по вихованню дітей, але ніхто не звільняв її від роботи в господарстві [4, с.14].

Проте Франко в результаті своїх спостережень, аналізу зібраних ним етнографічних матеріалів дійшов цікавих висновків про те, що в українському суспільстві мав місце специфічний патріархальний сімейний устрій: при незаперечному домінуванні чоловіка мали місце й демократичні взаємини у сім'ї. „Русини поводяться з своїми жінками далеко лагідніше, далеко гуманніше й свобідніше, аніж їх сусіди. Свобідна воля жінки знаходить тут далеко більше пошанування, ніж напр. у великоросів, в родині жінка займає дуже поважне й почесне становище, ба навіть веде своє окреме (жіноче, домашнє) хазяйство побіч чоловічого і до якого мужик рідко коли мішається. Ніякого важнішого діла мужик не робить без поради з жінкою, ба, дуже часто розумна й одважна жінка вміє в усім поставити свою волю супроти мужикової" [10, с. 213].

Більше того, Франко фіксував навіть особливо вільну поведінку одружених жінок, які нехтували громадським осудом і своїми обов'язками задля глибокого почуття. Все це він довів у статті „Жіноча неволя". Як приклад, він навів популярну пісню „Про шандаря", сюжет якої пізніше ліг в основу його „Украденого щастя". Цікаво, що поет не засуджує жінку за те, що вона просить для себе смерті, щоб лежати не біля страченого чоловіка, а біля вбитого „шандаря": понад усе він цінує велике почуття „гарячої і невмираючої любові, яка є головним двигачем цілого життя й поступування", і вважає, що її не можна назвати зіпсованою чи неморальною [10, с.250].

Ще він звернув увагу на те, що в українських сім'ях силуване заміжжя через розрахунки батьків були явищем нерідкісним, але його втішало те, що часто дівчата виявляли спротив, проявляючи почуття до власного волевиявлення, не бажаючи коритися батькам та чоловікові. Франко був переконаний, що „доля нашого жіноцтва стоїть тепер на переломі, що нові обставини життя суспільного - ростуча біднота і др. - заявляють тенденцію змінити становище нашого жіноцтва і, розуміється, змінити його на гірше! Маймо надію, що гнет той чим далі буде зменшуватися і що жіноцтво наше без перепони буде поступати дорогою духового розвою в міру поступу цілого руського народу" [10, с.251].

Особлива волелюбність української жінки, почуття власного достоїнства мали б стати основою для подальшої боротьби за власні права, особливо в економічній сфері, яку Франко вважав значно складнішою перепоною: „жінка працює в чоловіка гірш наймички, бо наймичці треба платити, а жінці ні,- наймичка не схоче бути, то геть піде, а жінка ні. Та ще й жінці приходиться на своїх плечах зносити всякі мужикові примхи, невдоволення й всякі хиби його характеру, а крім того головно на ній лежить обов'язок - годувати та пильнувати дітей. Не диво затим, що поперед усього жінка виступає проти того, щоб бути наймичкою у свого чоловіка, бути у всім йому покірною слугою"[10, с.246].

Однією із перших спроб з'ясувати для себе особливий тип галицької української жінки, яка аж ніяк не потребує „звільнення" від пут, тому що сама є верховодою в домі, являється замальовка побуту, який спостерігав тоді ще юний Іван Франко у Дрогобичі. Яскравим прикладом стала флячниця Якубова, яка заробляла на хліб, продаючи фляки (свинячі або телячі тельбухи) на ринку і таким чином допомагала своєму чоловікові-ремісникові утримувати сім'ю. Але вже тоді юнак підмітив, що саме ця непоказна жіночка тримає першість у родині, адже сусіди навіть не називали її чоловіка по імені, а тільки як „чоловік Якубової". Проживши вісім років у дрогобицькому ремісничому середовищі, заглядаючи у тісні домівки робітного люду, Франко виніс дуже глибокі враження щодо жіночого впливу. „Жінки в цих родинах займають коли не верховодне, то бодай рівнорядне становище з чоловіками, визначаються інтелігенцією й енергією, а над все вертким та невтомленим язиком. Ні перед тим, ні потім у моїм житті я не чув, щоб хтось говорив по руськи так швидко, як деякі дрогобицькі передміщанки. Оця духова перевага над чоловіками пливе, мабуть, із того, що мужі-ремісники, змушені спеціялізуватися в одній, механічній, звичайно посидющій роботі, а корпаючи над нею день у день, тиждень за тижнем і рік за роком, тратять елястичність духа, енергію й оборотність, натомість жінки, на яких плечі спадає і хатнє госпо-

дарство, і заходи коло дітей, і праця в огороді, а часто й переговори з сторонами, що приходить за роботою, або продаж готового товару на торговиці, власне набирають тих прикмет, що роблять їх верховідцями в домі" [8, с.262].

Ці спостереження дали поштовх до переоцінки ролі жінки в першу чергу в подружньому житті. Особливо ці думки утвердилися під впливом спілкування з Михайлом Павликом, який проповідував ідею „вільної любові", „пташиних" („як серед пташок") відносин між чоловіком і жінкою, а шлюб називав не інакше як „цвинтар, котрий зовуть сім'єю" [7, с. 477]. Новий час диктував свої вимоги до принципів побудови родини. В студентському середовищі все частіше критикувалася другорядна і принизлива роль жінки-наложниці, і натомість пропагувалися погляди на шлюб як на рівноправний союз, скріплений почуттями любові, де жінка мала б бути спільником і соратником, з яким можна було б спільно вчитися і працювати.

Саме ці ідеї лягли в основу листа Франка до своєї коханої Ольги Рошкевич, датований 20 вересня 1878 р. [9, с.214-218]. Він став унікальним за своїм змістом і розмірами. Далекий від звичного для закоханого молодого хлопця стилю, він більше нагадує наукову розвідку. В ньому Франко представив дівчині, з якою зібрався зв'язати своє життя шлюбними узами, своє світоглядове віровизнання. Це була декларація його економічних, політичних, релігійних, соціологічних і практичних поглядів. Сам Франко аргументував появу цього листа необхідністю з одного боку, розсіяти деякі ілюзії, а з другого „скріпить її віру в нього і в ті принципи, за які він хоче боротися до останньої хвилини життя". Тому він так мотивує цей лист: "...Як колись ми будемо жити разом (я вірю твердо, що ми будем жити разом), а Ти, наприклад, почнеш знов в'язати моє переконання і здержувати мене від зроблення того, що мені велить робити совість, то я перестану Тебе любити, покину Тебе, не питаючи на жадні побічні огляди. Тому, думаю, тим потрібніше тепер прояснити нам обопільно свої переконання бодай у найзагальніших рисах, і то у всіх головних питаннях».

"...Подружжя по моїй думці, треба все вважати з двох оглядів: яко акт релігійний, формальний... і яко акт соціологічний, означаючий сполучення двох людей спільною волею і симпатією до спільної, обом любої праці...". І.Франко переконаний, що люди, які вирішили створити сім'ю, повинні мати однаково сильні почуття любові, які б не щезли за прозаїчним, щоденним побутовим життям. Запорукою цього, на думку молодого чоловіка, мало б стати абсолютно тверезе, не засліплене сприйняття одне одного без ідеалізації і „небувалих прикрас". „Любов правдива може повстати в чоловіка здорово й нормально розвиненого, - вона спокійна, чиста, похожа більше на щиру приязнь, на почуття своєї рівности й солідарности з коханим предметом, - і така любов спосібна перетривати всякі нещастя, - бо вона одно з люблячих робить для другого конечним, природним складником життя, так як повітря, хліб, книжку, працю" [9, с.215].

Якщо в сучасних умовах роздуми І.Франка про взаємну любов як запоруку міцного шлюбу нікого не дивують, то в третій чверті XIX ст. ці думки були доволі революційними. Дівчата з так званих „добрих родин" з покоління в покоління виховувалися в тому дусі, що їх призначенням на цій землі є стати частиною нової „доброї родини". Про подружню любов говорити було не прийнято, це не належало до доброго тону. „Панни на відданні" мусіли чекати свого часу, коли батьки вирішать їхню долю. І великою удачею були випадки, коли симпатія між молодими людьми співпадала з інтересами родин.

Проте, на думку Франка, глибокі почуття любові не можуть бути достатньою умовою для створення сім'ї. Обов'язково молодих людей мала б зв'язувати висока, гуманна й чесна ціль, „за яку тото подружжя боролося спільною силою ввесь вік; тота боротьба одна може вічно піддержувати їх любов, бо люблячи спільну ціль мимоволі любиться й ціниться кожного, хто йде до тої самої цілі"[9, с.215]. Щоправда, сама Ольга відчула на собі тягар відповідальності за результати „спільної боротьби", коли після арешту Франка в будинку її батьків вчинили обшук, а батько категорично заборонив їй підтримувати стосунки з „арештантом".

Третьою умовою для щасливого подружжя Іван Франко вважав визнання взаємної свободи у справах: „одне не повинно в'язати другого, повинно бути вирозуміле на всякі похибки другого, від яких не є свобідний ні один чоловік, - загалом повинні поступати приязно й тактовно..." [9, с.216].

Тут Іван Франко вперше виписав свій ідеал жінки. „Ідеал мій це жінка в повному значенні слова, жінка-людина, жінка - мисляча, розумна, чесна й переконана, ... а втім до того ідеалу загального додати ще лиш жінку люблячу, гарячу, сердечну, щиру, і це ввесь мій ідеал" [9, с.214]. Отже, через свою модель майбутньої сім'ї 22-річний Франко змалював образ суспільства майбутнього, де жінка має займати достойне місце поруч із своїм чоловіком, має бути рівнозначною частиною родини. Як висновок, Франко стверджує, що він „признає для жінки право й обов'язок зовсім рівного розвитку і становища в суспільності, як і для мужчини".

Про те, що думки Івана Франка щодо зміни ролі жінки у новому суспільстві не були ситуативними, відповідними його уявленню про образ власної дружини, а носили глобальний характер, свідчить його наукова праця „Що таке соціалізм?", написана цього ж 1878 р. Тут він стверджує: „Ідея соціалізму прагне до цілковитого зникнення всяких класових привілеїв і усіх станів, і до цілковитого

зрівняння прав жінки з правами чоловіків. Бо, доки жінка буде займати другорядне становище, порівняно з чоловіком, дотих не можна говорити про рівність, про жодну свободу" [11, с.50]. Ідея свободи і рівноправності в суспільстві стала основним лейтмотивом всіх наукових праць Івана Франка: „Щоби кожна людина, чоловік чи жінка, були свобідні і мали б рівні права у всім і до всього" "[13, с.161].

Отже, зростання впливу соціалістичних ідей на українську молодь стало одним із важливих чинників формування ідеї ґендерної рівності у суспільстві, яку чітко вперше сформулював Іван Франко. Однак він не обмежився тільки постановкою проблеми. Впродовж всієї своєї дослідницької діяльності вчений крок за кроком, штрих за штрихом з'ясовував особливості та проблеми українського суспільства з точки зору становища жінки. Він присвятив цій проблемі не тільки спеціальне дослідження "Жіноча неволя в руських народних піснях", але й не проминав нагоди наголосити на проблемі гендерної нерівності як однієї із важливих проблем і у працях: „Мислі о еволюції в історії людськості" [12], „Чого хоче галицька робітницька громада?" [13], „Соціальна акція, соціальне питання і соціалізм" [15] та багатьох інших.

По суті підсумком його досліджень можна вважати працю „На склоні віку", де устами своїх головних героїв автор чітко розставив акценти щодо ролі жінки, які характеризували тодішнє українське інтелектуальне середовище. Зокрема, тут доволі переконливо автор доводить, що проблема емансипації у своїй суті аж ніяк не є ґендерною. Йдеться про те, що найбільшим здобутком XIX століття – епохи капіталізації не тільки економіки, але й всіх інших сфер людського буття – стало звільнення селян від панщини, панів від феодальних маєтків, науковців та митців від заскорузлого мислення. Серед емансипаційних здобутків XIX ст. найвагомішим І.Франко поставив емансипацію людини від соціальних, політичних та духовних пут [14, с.296]. Емансипація жінки є всього лишень складовою частиною загального процесу звільнення.

Більше того, вона стала закономірною і неминучою саме в XIX ст., коли ринкові умови, диктуючи поведінкову модель економічною доцільністю, дали найсильніший поштовх до зміни співвідношення ваги чоловіка і жінки у суспільстві. Капіталізм, стверджував І.Франко, основуючи весь суспільний лад на продукції і продуктивності людської праці, тим самим підірвав у самій основі поняття римського „patria potestas", давши кожному членові сім'ї своєю працею здобути незалежне життя. Таким чином, послабивши римське поняття підлеглості жінки, нові суспільні відносини спричинили потужний емансипаційний рух жінок [14, с.391]. Ще більше нівелювало вплив патріархальної сім'ї та батьківської опіки запровадження обов'язкової освіти, що дало змогу дівчатам вже замалечку шукати форми самовираження.

Однак емансипаційні тенденції носили чітко виражений соціальний характер. У робітничому середовищі, особливо другої половини XIX ст., коли некваліфіковані робітники найчастіше втрачали роботу, саме жінки брали на себе турботу про формування сімейного бюджету, займалися економічно вигідною діяльністю, в той час, як чоловік опинявся в ролі хатньої робітниці, на повному утриманні своєї дружини. Такого роду „пролетарські сім'ї" стали частим явищем в Галичині і яскраво ілюстрували зміну ролі жінки у родинних відносинах, а значить і у суспільстві. Однак це не було досягненням тривалої боротьби жінок за свої права працювати нарівні з чоловіками. Це стало можливим тільки через необхідність виробляти в собі вміння адаптуватися до нових економічних реалій, адже насправді жінки за „чоловічу" роботу отримували значно меншу платню, що робило їхню працю більш економічно вигідною для працедавців. „Селянка чи робітниця думає про емансипацію? Ні! Вона спільниця і товаришка в праці мужа і коли сей бореться за поліпшення свого побуту, вона бореться разом з ним", - стверджує одна із героїнь Євфрозина [14, с.296].

Натомість у середній верстві, стверджує автор, жінка аж ніяк не може бути ні подругою, ані однодумцем свого чоловіка: через відсутність відповідної освіти й підготовки вона не може цікавитися його службовими справами, не може активно впливати на фінансове становище родини тощо. А отже така жінка приречена зайняти місце неодмінного атрибута певного соціального статусу чоловіка. Саме в цьому середовищі найчастіше проявлялося невдоволення жінок своєю роллю „мебля" у домі. Відчувши себе зайвими в житті, вони захотіли знайти своє достойне місце поряд з чоловіком. Але найчастіше, стверджує І.Франко, замість бути помічницею чоловіка, інтелігентна жінка стає йому конкуренткою, навіть ворогом.

Конкуренцію між чоловіком і жінкою на ринку праці І.Франко вважав таким же природним явищем, породженим капіталістичними відносинами, як і конкуренцію бізнесову. Але жіночий сепаратизм, до якого доходить суперництво між чоловіками і сучасними інтелігентними жінками, на думку вченого - це явище ненормальне і для справи поступу шкідливе [14, с.298].

Вихід І.Франко бачив у зворотному процесі - вчити жінок і чоловіків спільного життя і спільної праці, щоб здобувши освіту нарівні з чоловіками, жінки могли отримати можливості реалізувати свої здібності, конкуруючи в сфері розумовій, чи будь-якої іншої праці тільки на користь суспільству [16, с.452]. ..

Свої ідеї Іван Франко з успіхом втілював у життя. Молодий поет витрачав дуже багато часу, щоб зацікавити жіночу молодь питаннями літератури й науки, щоб її саму заохотити до писання. Наприклад, Ольга Рошкевич під впливом Франка доволі

багато читала й була обізнана з новими течіями, які нуртували між тодішньою молоддю. Він був послідовним наставником, домагаючись усвідомленого сприйняття всього прочитаного, щоб його кохана жінка була йому цікавим співрозмовником, щоб можна було обмінюватися думками: „Якби Тобі було що неясне, то напиши, а мені буде дуже приємно пояснити Тобі, що треба, – а особливо дуже мене це втішить, що Ти думаєш над тими поняттями, аналізуєш їх"[9, с.128].

В багатьох листах до Ольги знаходимо заклики Франка: „Пиши, працюй, збирай матеріял, - скільки можеш, - це ж єдина наша надія, яка поможе нам перемогти лиху долю, з'єднає нам узнання й забезпечить життя. Праця, думка й сміле поступування". Як писав М.Возняк, з цих його вказівок, розкинених у листах до Ольги „можна б скласти підручник для початкової науки письменницького звання" [1, с.162]

Однак варто зазначити, що наполягання Франка на занятті літературною працею стосувалися не тільки Ольги Рошкевич. Подібні поради він давав всім своїм знайомим дівчатам, в яких вбачав хист до інтелектуальної чи літературної праці. Він вважав, що озброєна знаннями жінка не тільки цікавий співрозмовник у інтелігентному товаристві, не тільки вірний соратник у громадській роботі, що, без сумніву, зближує людей. Франко вбачав у високій освіті жінок шлях до самостійного вибору життєвого шляху, до самореалізації: „Коли я налягаю на те, щоб Ти пробувала своїх сил в літературній роботі, – так це не для того, що, думаю (так як і Павлик), що на цім полі найшвидше будеш мати з часом дещо заробити і що на всякий спосіб робота подібна до моєї зближує Тебе зо мною, може вказати найбільше спільних інтересів ніж усяка друга, і тим самим скріпити нашу любов і збільшити наші сили. Але коли по пробах покажеться, що Твоя сила замала до подібної роботи, то вір мені, серденько, - що займаючися всякою другою працею, будеш мені так само дорога як і тепер. А знаєш, чому б я ще дуже бажав, щоб Ти пробувала зайнятися літературною роботою? Ось чому: тота робота ще найбільше веде з собою свободи, розвитку думки, незалежности, - вона для жінки відкриває далеко ширше, краще й надійніше поле до самостійного життя, як усякий другий зарібок, усякий другий уряд, до якого вони бувають допущені..." [9, с.298]

Свого часу саме Франко дав почин до студентських мандрівок, які в 80 рр. XIX ст. відбувалися в різні закутки Галичини, Буковини і навіть Закарпаття. Тут молодь давала концерти, знайомилася з місцевим населенням і „будила до життя тамошню мертвеччину". Ці студентські мандрівки гуртували молодь і мали своїм наслідком пожвавлення життя в глухій провінції, поширення найновіших книжок, які роздобувалися з бібліотек Франка й товариства „Січ" у Відні. Тут найактивнішими були дівчата, які пізніше відіграли передову роль в емансипаційному жіночому русі: Наталія Кобринська, Михайлина Рошкевич, сестри Окуневські, Бурачинські й інші. Вони походили в основному із інтелігентних українських родин: о. Озаркевича, колишнього посла до державної ради в селі Белелуя Снятинського повіту, Окуневських в Яворові Косівського повіту, Бурачинських у Криворівні й інших. Сюди заїздив і Франко. Своїми палкими дискусіями він дав почин до емансипаційного руху серед молодого жіноцтва, вчив дівчат писати, виправляв їх перші твори й виробляв їх письменницький хист. Як стверджує сучасник Франка І.Куровець, „якби не Франко, емансипаційний рух стояв би довгі літа облогом. Наталія Кобринська й інші передові жінки тих часів це духові діти Франка" [6, с.17-29].

Свої погляди на український жіночий рух висловив Франко у доповідях, виголошених у березні 1901 р. у Перемишлі про останні десятиліття XIX віку. Тоді у вступі він заявив, що хоче показати, як разом із літературною творчістю розвивалася не тільки мова, поетична форма, обсяг інтересів..., але і „щось далеко більше: розвивався рівень нашої цивілізації, сила нашого національного почуття". Велику роль у розвитку національних ідей, на думку Франка, відіграло українське жіноцтво, яке ввесь час міцно стояло на національних позиціях, не даючи себе звести міражам інтернаціоналізму, залишаючись глибоко національним. Безперечною лідеркою, яка визначала і форму, і зміст українського жіночого руху в Галичині, він визнав Наталію Кобринську. Саме вона поклала своєю метою „розворушити наше жіноцтво, працює не тільки на полі белетристики, але робиться також публіцисткою й піонеркою жіночого руху в нас, організує жіноче товариство, агітує за подаванням петицій в цілі поширення жіночої освіти й жіночих прав, нав'язує зносини з жінками інших національностей, з німками та чешками, одним словом силкується втягти наше жіноцтво в сферу ідей і інтересів передового європейського жіноцтва" [17, с.8].

Особливо високу оцінку Франко дав жіночому альманаху"Перший вінок", що видала Наталя Кобринська у Львові. В ньому він побачив, як у дзеркалі „і сумний, безтямний стан нашого ніби інтелігентного жіноцтва в давнішому часі, і перші початки та умови нового руху, і сучасний економічний і соціяльний стан української жінки селянки й інтелігентки, та почуття й ідеали жіночої молоді, надиханої новими змаганнями. Голоси жінок галичанок і придніпрянок переплітаються й зливаються в одну гармонію, почуття дружности й духової близькости, незважаючи на політичні межі виявляється досить ясно, бодай у сфері найбільш освічених, вільних жінок."

Слід зауважити, що І.Франко був свідомий того, що переоцінювати стан жіночого руху не варто. Він бачив чимало проблем у налагодженні

справді організованої і систематичної громадської діяльності жіночих товариств: „Певна річ, ця публіцистична й агітаторська діяльність пані Кобринської не знайшла відповідно приготованого ґрунту, велася може не досить систематично й не досить свідомо та не викликала такого руху, як надіялася ініціяторка, але її літературна діяльність почалася в щасливу добу і викликала чимало свіжих сил" [17, с.28].

Однак І.Франко висловлював тверді переконання, що саме жіночі організації мають такий вплив на формування національної свідомості, як ні один інший прояв суспільної активності. Основну причину цього він вбачав у тому особливому психологічному кліматі, який формує жінка довкола себе. „Жіноцтво з природи своєї більш консервативне, більше держиться форми і вважає на форму, ніж мужчини. Ідеї, погляди, уподобання й привички, впоєні вихованням, домашньою традицією, довше держаться серед жіноцтва, ніж серед мужчин. Наше жіноцтво до половини XIX в. виростало без рідної традиції. В Росії воно від малку переймалося московщиною, у нас польщиною. Через жіноцтво загніжджувалася в українські домашні огнища там московська, тут польська псевдоаристократичність, нехіть і нетолеранція до свого рідного, байдужість до українства. Той погубний дух висисали з матірнім молоком молоді покоління української інтелігенції. Поява цілого ряду молодих українок на літературній ниві, під стягом української мови і нових демократичних і народолюбних ідей, була першим доказом, що національне почуття будиться вже в самому ядрі українського народу, доходить до тих кругів, де воно звичайно доходить найпізніше і найтяжче. Від тепер можна було надіятися кращого, швидшого росту нашого розвитку - і ця надія, незважаючи на всі переміни політичних констеляцій, не завела" [17, с.36].

Іван Франко виявився найбільш послідовним у своєму прагненні змінити українське суспільство через не тільки соціальні зміни в цілому, а в першу чергу через досягнення реального рівноправ'я жінок. Він швидше за інших з сучасників побачив величезні можливості й ефективність залучення жінок до процесу культурного, економічного й політичного відродження української нації. Він глибоко переживав історичну долю української жінки, обурювався ставленням тодішнього суспільства до жінок і розуміння їхньої ролі. Франко допомагав галицькому жіноцтву формувати перші організації, був натхненником для діяльності таким провідницям українського жіночого руху й відродження української жінки як Наталія Кобринська, Ольга Кобилянська, Уляна Кравченко. І вони були вдячні йому за таку підтримку.

Джерела та література

1. Возняк М. Нариси про світогляд Івана Франка. – Львів: В-во Львівського ун-ту, 1955.
2. Возняк М. Пам'яті Івана Франка. – Відень, 1916.
3. Грицак Я. Пророк у своїй вітчизні. Франко і його спільнота. – К.: Критика, 2006.
4. Кісь О.Р. Жінка в українській селянській сім'ї другої половини XIX – початку XX ст.: Автореф. дис. канд. іст. наук. – Львів, 2001.
5. Книш І. Іван Франко та рівноправність жінки. - Вінніпег, 1956.
6. Куровець І. Іван Франко в моїх згадках // Спомини про Івана Франка. – Львів 1927.
7. Павлик М. Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом. – Чернвці, 1910. – Т.2.
8. Франко І. У столярні - із моїх споминів // Зібрання творів. – К., 1982. – Т. 28.
9. Франко І. До Ольги Рошкевич // Зібрання творів. - К., 1986. – Т. 48.
10. Франко І. Жіноча неволя в руських народних піснях // Зібрання творів. – К., 1982. – Т.26.
11. Франко І. Що таке соціалізм? // Зібрання творів. - К.: Наук. думка, 1985. – Т.45. – С.44-55.
12. Франко І. Мислі о еволюції в історії людськості // Зібрання творів. – К.: Наук. думка, 1985. – Т.45. - С. 76-139.
13. Франко І. Чого хоче галицька робітницька громада ? // Зібрання творів. - К.: Наук. думка, 1986. – Т.46.. - С. 151-164.
14. Франко І. На склоні віку // Зібрання творів. - К.: Наук. думка, 1985. – Т.45. – С. 286-299.
15. Франко І. Соціальна акція, соціальне питання і соціалізм // Зібрання творів. - К.: Наук. думка, 1985. - Т.45. – С.377-400.
16. Франко І. Програма галицьких соціалістів // Зібрання творів. - К.: Наук. думка, 1985. – Т.45. – С. 448-456.
17. Франко І. Останні десятиліття XIX віку // Молода Україна. – Вінніпег, 1920. – С. 7-36

Summary

Anna Skoreyko
(Chernivtsi)

Ivan Franko's views on the place and role of woman in a new society

The author described typical Ivan Franko's views on the place and role of woman in a new society touching upon his quotations.

УДК: 94 (477.83/86) „18/19"

Лілія Шологон
(Івано-Франківськ)

СПОГАДИ ПРО ВИДАТНИХ ДІЯЧІВ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ. НА СТОРІНКАХ ПЕРІОДИЧНИХ ВИДАНЬ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ МІЖВОЄННОГО ПЕРІОДУ

На сторінках періодичних видань Західної України впродовж 20-30-х рр. XX ст. з'явилося чимало спогадів про видатних діячів української культури другої половини XIX – початку XX ст. Це було зумовлено неабияким інтересом громадськості до діяльності непересічних літераторів, композиторів, науковців, які своєю працею сприяли національному відродженню українців.

Вивчення життєвого та творчого шляху відомих діячів української культури другої половини XIX – початку XX ст. становить особливий інтерес для дослідників, тому важливо вивчити всі наявні джерела про їхню діяльність. Досить цікавими є документи особового характеру, зокрема спогади сучасників. Їхнє вивчення є важливим для історичної науки, оскільки дозволяє з'ясувати вплив відомих українських митців другої половини XIX – початку XX ст. на події національно-культурного життя Галичини згаданого періоду.

Обрана тема ставала уже об'єктом уваги багатьох дослідників. Окремі її аспекти знайшли відображення в працях радянських, діаспорних та сучасних науковців. Вивчення згаданої проблеми започаткували радянські історики, присвятивши їй певну увагу в узагальнюючих працях з історії культури [6], [21] та ряд спеціальних досліджень [1], [22]. Інформацію фрагментарного характеру про зміст періодичних видань Західної України міжвоєнного періоду і висвітлення на їхніх сторінках життя та творчості видатних митців другої половини XIX – початку XX ст. подано на сторінках англомовних діаспорних видань [26], [27]. На особливу увагу серед україномовних праць, виданих за кордоном, заслуговують спогади А.Франко-Клочко [24]. В наукових розвідках сучасних українських вчених М.Романюка [18], М.Галушко [4], В.Качкана [7], присвячених історії української преси та культури, досліджуються тільки окремі аспекти обраної теми.

Метою статті є аналіз джерел особового характеру на шпальтах періодичних видань Західної України міжвоєнного періоду, щоб вивчити творчість видатних діячів української культури другої половини XIX – початку XX ст., отримати інформацію про маловідомі факти біографій, з'ясувати їхній вплив на розвиток як національно-культурного, так і суспільно-політичного життя.

Безперечно, найвидатнішим літератором Галичини другої половини XIX – початку XX ст. був Іван Франко. Кожен свідомий українець вважав за велику честь знайомство і спілкування з Великим Каменярем, а після його смерті в 1916 р. поділитися своїми спогадами про письменника. Зважаючи на неабияку зацікавленість постаттю І.Франка, ряд західноукраїнських часописів опублікували досить цікаві згадки про нього. Літературно-публіцистичний часопис „Світ", вшановуючи десяту річницю з дня смерті, один з випусків за 1926 р. присвятив творчості та життєвому шляху Івана Франка. Дописувач журналу І.Кобилецький написав про те, яке враження на нього справила творчість Великого Каменяра: „Будучи в другій гімназійній клясі в Дрогобичі, приняли мене до гімназійного кружка і старші товариші давали читати твори Франка, якими я цілковито був захоплений і одну річ перечитував по кілька разів" [9]. Автор розповів і про особисту зустріч та спілкування з І.Франком, який після короткої розмови запропонував йому: „Я буду цілі вакації в Нагуєвичах, приходіть до мене, підемо на гриби та рибу ловити" [9]. Крім цього, І.Кобилецький пригадав про свої зустрічі з І.Франком на з'їздах Української радикальної партії, промови видатного письменника та активного громадсько-політичного діяча, які справили на нього неабияке враження. Також автор поділився незабутніми спогадами про приїзд І.Франка в 1901 р. на відкриття читальні в Ясениці Сільній (село, де письменник навчався в початковій школі) і його цінний подарунок для селян: багато книг та пожертву на її розвиток; про своє листування з Великим Каменярем на початку XX ст. і останню зустріч з письменником в 1915 р., здоров'я якого було серйозно підірвано: "Коли зустрів в 1915 р., І.Франко був низенький, сивий дідусь, лише жмінка костей..."[9].

На сторінках науково-популярного часопису „Життя і знання" в травні 1935 р. сучасник письменника Б.Романенчук розповів про роки навчання І.Франка в сільській школі в Ясениці Сільній і дрогобицькій міській школі, в Дрогобицькій гімназії, яку успішно закінчив в 1875 р. Якщо спогади про перші дві з них лягли в основу оповідань „Грицева шкільна наука", „Олівець", „Каліграфія" тощо, то в гімназії панувала зовсім інша атмосфера, і майбутній письменник та вчений мав можливість реалізувати свій потяг до знань. З цього приводу автор писав: „Але головне було те, що тут Франко почував себе душевно добре. Це задоволення давала йому наука. З муравлячою пильністю збирав і читав книжки, вчився, вчився, вчився, бо жадний був знання і освіти, хотів усе знати, тим то й читав кілько міг" [17].

Не менш цікавими були спогади про І.Франка літератора В.Пачовського, опубліковані в цьому ж номері журналу „Життя і знання". Автор пригадав, яке глибоке враження справила на нього, учня Золочівської гімназії, повість „Захар Беркут", про те, що на його прохання письменник надсилав й інші свої твори до Золочева, які із захоплення читали українські патріоти. 1896 р. відбулася особи-

ста зустріч В.Пачовського з І.Франком, де вони обговорювали літературні та громадські справи. Згодом за сприяння Івана Яковича поезії автора з'явилися на сторінках „Літературно-наукового вістника". І.Франко у цьому ж виданні у 1900 р. вмістив також схвальний відгук про збірку поезій В.Пачовського „Розсипані перли". Поет також завітав до будинку, де мешкав великий митець, тому згадував про скромну обстановку, але надзвичайно доброзичливу атмосферу, яка панувала в помешканні І.Франка [13].

Українські часописи Галичини не оминули увагою діячів, які своєю працею намагалися підняти на належний рівень українське театральне мистецтво. Вшановуючи тридцяті роковини з дня смерті Михайла Старицького, часопис "Життя і знання" в 1934 р. писав про нього: „Великий поет, організатор театру, і заслужений для розвитку письменницької мови... він, як перед ним Куліш, творив собі нові вислови, або як тоді казали „кував" нові слова... Бо Старицький добре знав закони мовні, побував в різних кутах України..." [16].

1933 р. пішов з життя видатний діяч українського театрального мистецтва Микола Садовський. З цього приводу педагогічний часопис „Рідна школа" опублікував згадку про гастролі театральної трупи, якою керував М.Садовський , до Галичини в 1905-1906 рр., які пройшли „з небувалим успіхом" [10].

З нагоди п'ятдесятих роковин з дня смерті видатного буковинського митця Юрія Федьковича на сторінках журналу „Рідна школа" вмістили розвідку про його творчість і оцінку її М.Драгомановим: „Повісті, які напечатав Федькович у галицько-українських часописах до 1867 р., це діла його власні, самостійні, яких не було ні перш ні після в галицькому письменстві" [14].

Досить цікавими були спогади Марії Бобикевич – дочки письменника Миколи Устияновича про батька. Авторка згадувала про життя родини Устияновичів в Сучаві, книги відомих українських авторів – Т.Шевченка, Марка Вовчка, П. Квітки-Основ'яненка, П. Куліша, які читали в них вдома, і знайомство з родиною Кобилянських. М.Бобикевич писала і про політичні переконання батька: „Та все з відомим осудом про тата, що він був москвофіл, є зовсім переборщене й необдумане. В нашій хаті до смерті тата лише ця мова була пануюча, якою я пишу ті спомини. Не забуду тих знаменних слів тата: „Шануйте кожну чужу мову, – але свою, дітоньки, цілим серцем, усією душею любіть" [3]. Проте далі авторка спогадів зазначила, що батько не використовував фонетичного правопису і більш зручним для нього був етимологічний. М.Бобикевич звернула увагу і на певні факти з біографії М.Устияновича, зокрема на те, що батькові не вдалося отримати місце священика у Чернівцях "і це його боліло", про смерть від невиліковної хвороби" [3].

Про життя родини Устияновичів також опублікувала спогади на сторінках часопису „Світ" 1928 р. внучка М.Устияновича Клавдія Бобикевич. Особливу увагу авторка звернула на дружні стосунки їхньої родини з Ольгою Кобилянською, зокрема писала, що письменниця „любила заїздити до моїх родичів наче до своєї рідні. Відвідувала їх як ще жили у Вижниці, любила дуже цю гірську околицю, – а коли переїхали у 1905 р. у Галичину, у село Саджавку, надвірнянського повіту, письменниця й тут гостила у нас" [2].

Безпечно, жінки-письменниці відігравали далеко не другорядну роль в літературному житті Галичини кінця XIX – початку XX ст. Впродовж 20-30-х рр. XX ст. з'явилося чимало згадок про їхній творчий та життєвий шлях, активну громадську позицію. 1933 р. часопис, призначений для родинного виховання „Нова хата", вшановуючи двадцяті роковини з дня смерті Лесі Українки, опублікував спогади Олени Пчілки про життя видатної письменниці в Колодяжному, що на Волині, творчість цього періоду, знайомства з видатними письменниками та громадсько-політичними діячами, про приїзд Івана Франка до помешкання Косачів [15].

Чимало цінної інформації про життя та творчість Лесі Українки можна отримати, опрацювавши розвідку, опубліковану в „Літературно-науковому вістнику" за 1925 р. „Шість листів Лесі Українки до Надії Кибальчич-Козловської". Ділове листування між двома письменницями швидко переросло в дружній обмін думок. Саме тому згадані листи Лесі Українки, написані в Ялті, Єгипті, де вона проходила черговий курс лікування, є цінним матеріалом до вивчення її біографії, світогляду та літературної творчості [25].

Серед українських письменниць Галичини кінця XIX – початку XX ст. відзначилася неперевершеним літературним талантом Наталя Кобринська. Оскільки вона була організатором першого українського жіночого товариства в Станіславі 1905 р., то дуже часто зі своїми колегами обговорювала наболілі проблеми. В першу чергу, як допомогти стати своїй сучасниці матеріально незалежною та політично свідомою. Як правило, спілкування з Н.Кобринською справляло неабияке враження на українське жіноцтво. Це підтверджують спогади, опубліковані на сторінках жіночих часописів впродовж 20-30-х рр. XX ст. Письменниця О.Кисілевська в тижневику „Жіноча Доля", вшановуючи десяту річницю з дня смерті Н.Кобринської, вмістила згадку про неї, де зазначила: "Це ж вона перша (враз із чешками) внесла від імені українського жіноцтва прохання до віденського парламенту про допущення жінок до університетських студій. Це ж вона, Кобринська, скликала жіноцтво на збори, щоб заснувати перше жіноче Т-во в Галичині... Та всю велич жіночого руху й жіночих здобутків на всіх ділянках життя можуть зрозуміти тільки ті, які

бачили перший засів, що між жіноцтвом кинула своєю ніжною рукою Наталя Кобринська там, на перших сходинах в Станіславові!" [8].

Поетеса Уляна Кравченко в „Практичному календарі-порадник для українського жіноцтва" також розповіла про своє знайомство з Н.Кобринською в залі „Народного дому" в Станіславі, коли відзначали чергові роковини з дня народження Т.Шевченка. „Такою величною, як тоді, такою достойною, таким світлом на визвольному шляху – полишається на все у споминах моїх Вона – Наталя Кобринська... Громадянство наше згадує про Кобринську більше, як про піонерку жіночого, визвольного руху, ніж як про письменницю – хоча учений наш Михайло Грушевський вже у праці своїй, поміщеній в Літературно-Науковому Вістнику в р. 1900 признає Кобринській першорядне місце в українській новелістиці," – писала авторка [23, с.45] .

Часопис „Нова хата" 1928 р. опублікував спогади про поетесу, народну вчительку Уляну Кравченко однієї з учасниць „Кружка українських дівчат". Авторка, згадуючи про зустріч з активною громадською діячкою, писала: "Видалась мені доброю, вирозумілою як мама" [12]. Крім того, вірші поетеси, надруковані в альманаху для жіноцтва „Перший вінок", „найбільше припали до вподоби". Уляна Кравченко, як згадувала її молодша колега, розповіла про збірку „Хроніка народної учительки", яка не вийшла у світ, хоча вона підготувала її до друку в згаданому часописі, про свою нелегку працю в школі, „про розчарування і прикрости, які зазнала від чужих і своїх" [12]. Авторка, спілкуючись з поетесою, дізналася про непрості побутові умови її життя і писала з цього приводу наступне: „Стала мені ясною тиха трагедія людини глибокої душею і великим серцем, що змушена була жити в наших тісних обставинах, учителювати під чужим, ідейно і національно режимом, серед важких родинних обов'язків" [12].

Періодичні видання Західної України 1939 р. не могли оминути увагою постаті видатного українського історика і громадсько-політичного діяча М.Грушевського і не згадати його величезний внесок в розвиток національно-культурного руху українців Галичини другої половини XIX – початку XX ст.: „Адже проф. Грушевський багато років очолював кафедру історії України у Львівському університеті... біля праці над розбудовою духовного життя нації скупчує проф. Грушевський своїм організаційним геніем всі наукові і літературні сили" [11].

Редакція літературного-мистецького часопису „Дзвони" один з випусків за 1936 р. присвятила відомому українському історику В.Липинському. Вшановуючи п'яту річницю з дня його смерті, вона опублікувала згадку про нього В.Залозецького, який високо оцінив науковий рівень вченого: „Історичний доробок – здобутий не з кабінету „збирачів історичних реквізитів", а опанований всіма фібрами душі історика-патріота, який заслуговує, щоб його назвати класичним представником української історіографії та поставити поруч подібних представників у інших народів" [5].

Вагомий внесок в розвиток національно-культурного життя українців Галичини другої половини XIX – початку XX ст. зробив видатний композитор Микола Лисенко. Особливо цікаві спогади про нього впродовж 30-х рр. XX ст. опублікувала письменниця С.Русова, яка з 1873 р. була знайома з композитором. 1932 р. вона розповіла читачам часопису „Життя і знання" не лише про музичну творчість М.Лисенка, але й про його непересічний патріотизм, коли „за всяку найменшу образу української справи Микола Віталійович схвильовано здіймав свій голос, сміливо йшов до верхів київської адміністрації з протестом і на диво – нікого так не шанувала ця сама російська адміністрація, як нашого великого музику" [19].

Вшановуючи двадцяту річницю з дня смерті композитора М.Лисенка, часопис „Жіноча Доля" також опублікував спогади про нього С.Русової. На думку письменниці, творчість композитора тісно переплітається з поетичним талантом Т. Шевченка, адже багато творів з „Кобзаря" отримали і музичне звучання завдяки його таланту. Авторка розповіла й про непрості умови його побутового життя, про надзвичайно доброзичливе ставлення до навколишніх: „Сам наш композитор був дуже цікава людина, з надзвичайно чистою душею і дитячою наївністю... Лисенко жив убого, заробляв лекціями з музики, мав велику родину, – але кожен українець, що приїздив до Києва чи з провінції, чи з Галичини, чи з слов'янських земель, зустрічав у хаті Миколи Віталійовича щире гостинне прийняття" [20].

Таким чином, на сторінках періодичних видань Західної України міжвоєнного періоду було опубліковано чимало спогадів про видатних діячів української культури другої половини XIX – початку XX ст., де автори вмістили згадки про їхню творчість, маловідомі події життя, особисті риси характеру, що суттєво розширює кругозір дослідника, який вивчає події національно-культурного життя зазначеного періоду. Крім того, на шпальтах часописів Західної України у 20 – 30-х рр. XX ст. були зроблені спроби оцінити діяльність відомих діячів літератури, науки та музичного мистецтва другої половини XIX – початку XX ст. На думку авторів публікацій, творчість та активна громадська позиція багатьох з них сприяла національному відродженню української нації і заклала передумови для її подальшого поступу.

Джерела та література

1. Андрієвський В. Микола Лисенко в соту річницю народження 1842 – 1942. – Львів: Українське видавництво, 1942. – 62 с.
2. Бобикевич К. Мої спомини // Світ. – 1928 – Ч. 15-18 (серпень – вересень).

3. Бобикевич М. Спомини дочки М.Устияновича // Мета. – 1936. – 28 червня.
4. Галушко М. Українські часописи Станіслава 1879 – 1944 рр.: історико-бібліографічне дослідження. – Львів, 2001. – 304 с.
5. Залозецький В.Липинський як історик // Дзвони. – 1936. – Ч. 6 – 7.
6. Історія української літератури. – К.: Наук. думка. – 1987. – Т 1. – 617 с.
7. Качкан В. Нариси історії української культури в персоналіях (XIX – XX ст.): Навчальний посібник. Хрестоматія. – Коломия: Вік, 2005. – 416 с.
8. Кисілевська О. Спогад про Наталю Кобринську // Жіноча Доля. – 1930. – 26 січня.
9. Кобилецький І. Мої спомини про І. Франка // Світ. – 1926. – Ч. 11 – 12 (травень).
10. Микола Садовський 1856 – 1939 // Рідна школа. – 1933. – 15 лютого.
11. Михайло Грушевський – Некролог // Рідна школа – 1938. – 15 грудня.
12. Олена О. Спогади // Нова хата. – 1928. – Ч. 12 (грудень).
13. Пачовський В. Мої спомини про Івана Франка // Життя і знання. – 1935. – Ч. 5 (травень).
14. Пушкар М. Осип Юрій Федькович (У 50-ліття смерти) // Рідна школа. – 1938. – 1 квітня.
15. Пчілка О. Із спогадів матері (У 20-ті роковини смерті Л.Українки) // Нова хата. – 1933. – Ч.7-8 (липень – серпень).
16. Романенчук Б. Михайло Старицький (1904 – 1934) // Життя і знання. – 1934. – Ч.4 (квітень).
17. Романенчук Б. Про Франкові дитячі роки у школі // Життя і знання. – 1935. – Ч.5 (травень).
18. Романюк М. М., Галушко М.В. Українські часописи Коломиї 1865 – 1999 рр.: історико-бібліографічне дослідження. – Львів, 2000. – 238 с.
19. Русова С. Микола Лисенко (1842 – 1912). Спомини // Життя і знання. – 1932. – Ч.14 (листопад).
20. Русова С.Микола Лисенко // Жіноча Доля. – 1937. – 15 травня.
21. Сиваненко М. Сторінки історії української літератури і фольклористики. – К.: Наук. думка, 1990. – 250 с.
22. Спогади про Миколу Садовського. – К.: Мистецтво,1981. – 182 с.
23. Уляна Кравченко. Уривки спогадів // Практичний календар-порадник для українського жіноцтва. – Коломия: Накладом редакції часопису "Жіноча Доля", 1938. – С. 38 – 46.
24. Франко-Клочко А. Іван Франко і його родина. Спомини. – Торонто: Ліга визволення України, 1956. – 130 с.
25. Шість листів Лесі Українки до Надії Кибальчич-Козловської // Літературно-науковий вістник. – 1925. – Т.88. – Кн.10. – С.131 – 142.
26. Magocsi P.R. A Gude to Newspapers and Periodicals. – Toronto: Chair of Ukrainian studies University, 1983. – 40 p.
27. Yaremko M. Galicia – Halychyna. From Separation to Unity. – Toronto – New-York – Paris, 1967. – 292 p.

Summary

Lilya Shologon (Ivano-Frankivs'k)

Reminiscences about the prominent figures of Ukrainian culture of the second half of the 19th and the beginning of the 20th centuries on the pages of periodicals of Galychyna within interbellic period

This article deals with reminiscences about the prominent figures of the Ukrainian culture of the second half of the 19th and the beginning of the 20th centuries on the pages of periodicals of Galychyna within interbellic period.

УДК: 94 (947: 943) „19"

Юрій Плекан
(Коломия)

ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКІ ВЗАЄМИНИ НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ У ГАЛИЧИНІ (За матеріалами архівних збірок Ягеллонського університету)

Дослідження проблемних питань польсько-українських взаємин на початку XX ст. в Галичині, перебуває в останній час в полі зору багатьох науковців Польщі та України. Це позитивно впливає на об'єктивне висвітлення в наукових розвідках даної проблематики [1].

Джерельною базою для написання означеної статті стали архівні матеріали відділу рукописів наукової бібліотеки Ягеллонського університету – в Кракові у Польщі (Biblioteka Jagiellońska. – Ю.П.), зокрема кореспонденція Галицького намісника Михайла Бобжинського, матеріали до історії Галичини на початку XX ст., які відносяться до шкільних та релігійних справ в краї, висвітлюють дискусії щодо заснування українського університету у Львові, боротьбу за реформу виборів до Галицького сейму та австрійського парламенту [2].

В досліджуваний період польсько-українські взаємини в Галичині набули особливої гостроти та протистояння пов'язані з тим, що українці активно включились в громадсько-політичне життя краю, використовуючи всі можливості та права, надані їм австрійською конституцією 1867р.

Поступово український національний рух, спираючись на конституційні принципи національної рівноправності народів, здобував для українців все більше прав та свобод, не зважаючи на шалений опір польської панівної адміністрації Галичини та неадекватну до різних ситуацій позицію офіційного Відня. Український національний рух став у цей період рівноправним та гідним конкурентом польському засиллю в Галичині.

Розв'язання питання зміни виборчого законодавства для Галицького сейму було на початку XX ст. в Галичині основною проблемою, над якою точились „криваві" словесні та справжні баталії серед польсько-українського політичного проводу як в стінах сейму чи парламенту, так і на сторінках громадсько-політичних часописів обох таборів, громадських зібраннях, конференціях, з'їздах та вічах.

До розв'язання даної політичної проблеми краю прагнув у той час і відомий краківський консерватор, історик, професор Ягеллонського університету, а в період 1908-1913 рр. галицький намісник Михайло Бобжинський (1849-1935рр.) [3, с.128-129]. Польський політичний провід, бачачи, що розв'язання проблеми виборів до сейму є вже на часі і неминучим, старалися різними сеймовими постановами, законами, як-то про урядову мову в адміністраціях краю, про поширення компетенції

Крайової шкільної ради, тощо, забезпечувати „польський характер" відносин в краї.

Тим часом Українська парламентська репрезентація (представництво. – Ю.П.) здобула в австрійському парламенті відчутну перевагу та значимість, з якою змушений був рахуватися як центральний уряд, який не раз потребував українських голосів при ухваленні законів та постанов, так і польський парламентський клуб. Український провід поставив перед австро-угорським урядом українську справу та проблему польсько-українських взаємин не як домашнє галицьке питання, а як одну з найважливіших державних проблем [3, с.128-129].

Зважаючи на це становище українських депутатів і гучні протести в сеймі та парламенті після „нерівних" галицьких виборів 24 лютого 1908 р., до якого депутатами сейму було обрано всього дванадцять українців, тодішній галицький намісник граф А. Потоцький почав шукати контактів з українським політичним проводом. Зокрема, він запропонував своєрідний план налагодження польсько-українських взаємин:

1.Голова українського сеймового клубу д-р Є.Олесницький мав стати крайовим віце-маршалком (заступником голови крайового сейму).

2.Українець мав також стати другим віце-президентом Крайової шкільної ради.

3.Піти назустріч у вирішенні культурних і економічних домагань українців та відмовитись від підтримки намісництвом москвофільського руху в Галичині.

Однак вбивство 12 квітня 1908 р. А.Потоцького українським студентом М.Січинським перекреслило будь-які попередні домовленості та знову загострило польсько-українські взаємини [4, с.473].

З приходом до керівництва Галичиною М.Бобжинського починається новий, більш поміркований з боку певної частини польської політичної еліти період взаємин обох етносів. Звернемо увагу на ті проблеми взаємовідносин, яким було приділено найбільше уваги намісником, зокрема справі відкриття українського університету у Львові. Точилися кількарічні дискусії та суперечки на сторінках галицьких часописів, з трибун сейму та парламенту під час слухань та дебатів над різними законопроектами, подавалися петиції та заяви до намісництва та віденського уряду з питань відкриття українського університету. В намісництві була створена погоджувальна комісія з даного питання з представників обох політичних таборів, в якій розглядалися різні проекти та пропозиції щодо вирішення цієї проблеми [5, арк.1-40].

Значна увага приділялась намісником справі компромісного вирішення проблеми реформи виборів до Галицького сейму. В збірках архіву знаходимо документи, які підтверджують особливу принципову позицію намісника під час проведення переговорів, дебатів між польським та українським делегатами з питання проведення реформи, які сприяли виробленню компромісних рішень, зокрема щодо чисельності депутатських мандатів українцям, створення національних виборчих округів, надання виборчого права певним верствам населення, створення нових урядових посад для українців, зокрема в керівних органах сейму та Крайового виділу (виконавчого комітету сейму) [6].

Особливу цінність мають матеріали збірки, в яких зберігаються листи до М. Бобжинського, написані відомими діячами українського національного табору, – К.Левицьким, Є.Олесницьким, Т.Окуневським, Ю.Романчуком та іншими в справі відкриття українського університету, реформи виборчої системи в Галичині, скарги на дії та зловживання польських урядовців у краї, петиції щодо вирішення проблем під час виборчих перегонів в українських виборчих округах [7].

Провід Української парламентської репрезентації в період до 1910 р. перебував під керівництвом Ю. Романчука, а від 1910 р. – К.Левицького. Це були відомі розважливі та поміркувані політики, що своєю довголітньою працею на благо української ідеї згромаджували національно свідомі та активні сили краю на здобуття еволюційним шляхом все нових прав та свобод для українців Галичини.

Коли в боротьбі за виборчу реформу до Галицького сейму поміркована тактика українського сеймового клубу не мала успіху, то дотеперішній голова Є.Олесницький зрікся в 1910 р. депутатського мандата, а на його місце був обраний відомий політик д-р. Є.Петрушевич. З його приходом до сейму тактика українських депутатів набрала небувалої гостроти. У своїй першій промові Петрушевич сказав, звертаючись до польської більшості: „Віддайте нам наше право! Вступайтесь звідси, бо це наше місце! Ми викличем вам тут у соймі і в цілім народі таку бурю, від якої вам і за плечима армії стане лячно!'. Поляки були змушені погодитись на виборчу реформу та певні зміни крайового статуту в користь українців. Хоча реформа затрималась через вибори у куріях, однак вводила в сільські та міські курії загальне, безпосереднє і таємне голосування, чим розпочала певну демократизацію виборчої системи в Галичині.

Українці дістали право обирати своїх представників не тільки з сільських громад, але й з міської курії, курії великої земельної власності. В майбутньому сеймі українці залишалися ще в меншості – 27,2%, однак були помітною меншістю, з якою потрібно було рахуватися. Результати виборчої реформи стали значним кроком вперед на шляху до політичної автономії українців Галичини, це була велика перемога українського політикуму і, зокрема, її проводу на чолі з К.Левицьким та Є.Петрушевичем. Однак початок Першої світової війни не дав змоги в повній мірі скористатися здобутками парламентської реформи [8, с.160-162].

Джерела та література

1. Михальський Ю. Польська суспільність та українське питання у Галичині в період сеймових виборів 1908 р. – Львів, 1997. – 44 с.; Мудрий М. Виборчі кампанії до Галицького сейму: суспільство, політика та міжнаціональні взаємини (60-70 рр. XIX ст.) // Республіканець. – 1995. – № 1-2. – С.35-42.; Сухий О. Галичина: між Сходом і Заходом. Нариси історії XIX- початку XX ст. – Львів, 1999. – 226 с.; Чорновол І. Поляки і українці в політиці Австро-Угорщини в другій половині 80-х років XIX ст.(„Українська інтрига" графа Г.Кальнокі) // Україна: Культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 1995. – Вип.2. – С.71-81.; Чорновол І. Польсько-українська угода 1890-1894 рр. – Львів, 2000. – 247 с.; Чорновол І. Українська фракція Галицького крайового сейму. 1861-1901 (Нарис з історії українського парламентаризму). – Львів, 2002. – 288 с.; Grodziski St.Sejm krajowy galicyjski 1861-1914. – Warzawa, 1993. 216 s.; Łazuga W. „Rzady polskie" w Austrii. Gabinet Kazimierza br. Badeniego 1895-1897. Poznań, 1991. – 252 s.; Łazuga W. Michał Bodziński. Mysl historyczna a działność polityczna .-Warszawa, 1982. – 278 s.; Partacz Cz. Od Badeniego do Potoskiego. Stosunki polsko-ukraińskie w Galicji w latach 1889-1908. – Toruń, 1996. – 280 s.
2. Biblioteka Jagiellońska, odzial rękopisów: Teki M.Bobrzyńskiego,sygn. 8090/Ш-8110/Ш.
3. Михальський Ю. Польські демократи та українське питання в Галичині напр. XIX – на поч. XX ст. (до 1914 р.). // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 1998. – Вип. 33. – С.122-131.
4. Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців. 1848-1918 рр. – Львів, 1926-27 рр. – Т. 1. – 432 с.
5. Biblioteka Jagiellońska, odzial rękopisów: Teki M.Bobrzyńskiego,sygn. 8110/III.
6. Biblioteka Jagiellońska, odzial rękopisów: Teki M.Bobrzyńskiego,sygn. 8106/Ш – 8107/Ш.
7. Biblioteka Jagiellońska, odzial rękopisów: Teki M.Bobrzyńskiego,sygn. 8090/IП – 8093/IП.
8. Історичні постаті Галичини XIX-XX ст. – Нью-Йорк. – Париж.-Сідней. – Торонто, 1961. – 246 с.

Summary

Yuriy Plekan
(Kolomyia)

Ukrainian and Polish relations in Galychyna at the beginning of the 20th century (from the archives of Yagelonskyi University).

The article presents the analysis, based upon the study of archives sources of the scientific library of Yagelonskyi University (Krakow, Poland) and upon the materials of M.Bobzhynskyi, the famous Polish politician and governor of Galychyna from 1908 to 1913, of the development of the Ukrainian and Polish relations in Galychyna at the beginning of the 20th century.

УДК: 94 (477.8) „1915-1918"

Сергій Адамович
(Івано-Франківськ),
Тадей Яценюк
(Чернівці)

ЗАГАЛЬНА УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРНА РАДА (1915 – 1918 рр.): МАЛОВІДОМА СТОРІНКА З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКИХ КУЛЬТУРНО-ОСВІТНІХ ОРГАНІЗАЦІЙ

В умовах Першої світової війни актуалізація українського питання в міжнародних відносинах та діяльність західноукраїнських політичних структур (Головної української ради, Загальної української ради, Української парламентарної репрезентації) і наддніпрянських політичних організацій створили передумови національно-визвольних змагань 1917-1921 роках.

В історіографії вивченню українського суспільно-політичного життя у 1914-1917 роках значну увагу присвятили О.Добржанський [2], М.Кугутяк [3], І.Михальський [4], І.Патер [5], С.Попик [6], В.Расевич [8], О.Реєнт [9]. Однак менш дослідженою залишається діяльність українських громадських та культурно-освітніх інституцій, що створили пізніше широку народну підтримку українській революції. Автори ставлять перед собою завдання проаналізувати діяльність створеної у період Першої світової війни для опіки над шкільництвом та культурним життям українців Австро-Угорщини Загальноукраїнської культурної ради (ЗУКР).

Створення Загальноукраїнської культурної ради зініціював "Інформаційний комітет для українського учительства Галичини і Буковини". На нараді, скликаній цим комітетом 22 січня 1915 р. за участю представників українських культурних товариств і парламентських клубів, обговорювалося питання формування організації. Керівникам зборів доручено підготувати статут майбутньої інституції, який було розглянуто на наступних нарадах 30 січня, 4-5 лютого 1915 р. [12, спр. 2, арк. 1-2].

У нарадах взяли участь представники більшості західноукраїнських громадсько-політичних організацій* та представники депутатського корпусу. Запрошення отримали також наддніпрянські політемігранти з Союзу визволення України (СВУ) [11, спр.66, арк.16].

Нарада 5 лютого 1915 р. започаткувала діяльність ЗУКР. На ній було ухвалено назву організації, обрано керівництво. Президентом

---

* "Просвіта", "Шкільний союз", "Учительська громада", Товариство імені П.Могили, Українське педагогічне товариство, товариство "Взаїмна поміч", Товариство імені Т.Шевченка, Музичне товариство імені М.Лисенка, товариство "Львівський Боян", "Руська Бесіда", "Інформаційний комітет українського народного вчительства", товариство "Січ", "Український запомоговий комітет".

Ради став старійшина української політики, депутат австрійського парламенту Ю.Романчук, його віце-президентами – професор Львівського університету О.Колесса, крайовий інспектор О.Попович, депутат Галицького сейму І.Макух. [12, спр.2, арк.3]. До її складу увійшли представники політичних структур Галичини, Буковини і Наддніпрянщини та найбільш значних західноукраїнських культурно-просвітніх товариств і організацій. Основу структури ЗУКР становила Головна управа, яка поділялася на три секції: 1) народного шкільництва; 2) середнього шкільництва; 3) вищих шкіл, науки, літератури, штуки і популярних викладів [12, спр.2, арк.3-4]. До третьої секції увійшли наддніпрянці А.Жук і О.Скоропис-Йолтуховський, причому А.Жука було обрано заступником голови секції [1. – 1915. – Ч.9-10. – С.22]. У Загальній українській раді ЗУКР перебрала на себе виконання функцій просвітньої секції: вона ставила перед собою завдання "надавати головні напрями нашому культурно-освітньому життю" [12, спр.2, арк.5]. Її робота, за словами буковинського діяча О.Поповича, "була більш продуктивною", аніж діяльність Загальної української ради [7, с.96].

Члени ЗУКР організували у Відні 13 лекцій і літературних вечорів для української інтелігенції, проводили засідання секцій; їх редакційний комітет працював над шкільними підручниками [13. – 1917. – Ч.3-4. – С.195]. Водночас ними розпочався збір експонатів для Українського військового музею та архіву [12, спр.2, арк.14]. Після виставки виробів домашнього вжитку українських емігрантів на початку 1916 р. ЗУКР прийняла рішення укласти "великий атлас" народних вишивок [1. – 1916. – Ч.95-96. – С.296].

ЗУКР також опікувалася питаннями культурно-освітнього життя таборів для українських емігрантів. Завдяки зусиллям Культурної ради відкрилися таборові школи у Гмінді, Вольфсберзі і Хоцені [13. – 1917. – Ч.3-4. – С.196]. Так, школа у Гмінді під керівництвом В.Кабаровського була однією з найбільших. У ній здобувало освіту 2545 учнів. Навчання проводилось у 52 відділах, які складалися із школи народної, виділової, промислової, ремісничих, господарських та гімназійних курсів. У школі проводилося навчання для непись-менних, діяли курси німецької мови [15, арк. 11-12]. Навчальний таборовий комплекс у Гмінді відвідали вищі австрійські посадові особи, журналісти з Швеції, Норвегії, Данії, Голландії, Іспанії, Португалії, Швейцарії та Уругваю [12, спр.2, арк.12].

Організацією надавалася всебічна допомога українським школам у Відні, за рахунок асигнувань Українського запомогового комітету вчителям приватних шкіл доплачували 50% до державної допомоги. Незважаючи на умови воєнного часу, президія Культурної ради домоглася проведення у липні 1915 р. випускних екзаменів в учительських семінарійних курсах та "доповнюючих наукових курсах для народних вчителів". Восени 1915 р. у Відні заходами ЗУКР повторно організовано семінарійні курси, директором яких було призначено о. Й.Застирця [12, спр.2, арк.7-8]. ЗУКР сприяла розширенню мережі українських шкіл в Австро-Угорщині. 3 жовтня 1915 р. професор О.Колесса на засіданні президії Культурної ради повідомив, що австрійський міністр освіти погодився відкрити у Відні ще одну українську гімназію [6, с.81]. Спеціальна комісія Культурної ради підготувала "Меморіал у справах шкільництва народного, середнього та вищого". Щоб відновити українське шкільництво в Галичині, члени Ради намагалися відкликати частину вчителів з військових підрозділів [12, спр.2, арк.9-10].

Для налагодження приватного шкільництва Рада скликала спільно з "Організацією українських учителів шкіл приватних" дві наради за участю представників „Шкільного союзу", „Учительської громади", „Просвіти", „Українського педагогічного товариства". На цих зборах ЗУКР спробувала перебрати у сферу своєї компетенції функції „Шкільного союзу", а особливо управління приватними школами. Однак через незгоди між учасниками нарад досягнути бажаного результату не вдалося [12, спр.2, арк.9].

Українським гімназіям в Яворові і Долині Культурна рада надала субвенції у розмірі 3000 крон і 500 крон відповідно [13. – 1917. – Ч.3-4. – С.196]. 28 серпня 1915 р. К.Левицький, Ю.Романчук і О.Колесса провели зустріч з міністром освіти Австрії М.Гусареком. Під час зустрічі члени ЗУКР торкнулися питання відкриття українського університету, надання допомоги українським приватним школам. М.Гусарек погодився перевести на державний баланс Яворівську і Рогатинську гімназії, пообіцяв надати матеріальну допомогу приватному шкільництву [10, арк.113]. Представники Культурної ради також досягли успіхів у питанні поновлення субвенцій для Наукового товариства імені Т.Г.Шевченка та "Просвіти" [12, спр.2, арк.10].

Очолювана О.Поповичем Шкільна комісія, яка діяла у складі І секції, відповідала за добір педагогічних кадрів для шкіл ЗУКР і видання шкільних підручників. На її засіданнях було заслухано виступи крайового шкільного інспектора І.Копача "Найновіший напрям у вихованні", директора гімназії А.Крушельницького "Про національне виховання", народної учительки С.Кабаревської "Про душу української дитини", народного учителя Б.Заклинського "Про українські шкільні підручники". Під час цих виступів і дискусій, що виникли в ході обговорень, вироблено основні концептуальні засади діяльності редакційного комітету з підготовки букваря [12, спр.2, арк.12-13]. Для цього видання Культурна рада закупила виготовлені на етнографічних мотивах ілюстрації

художниці О.Кульчицької [12, спр.2, арк.10]. Проте тільки у жовтні 1917 р. у м. Вецлярі (Німеччина) розпочався друк підготовленого Б.Лепким, О.Поповичем і А.Крушельницьким "Букваря", який було видано у 1918 р. двадцятитисячним тиражем [12, спр.103, арк.8].

Завдяки Українському запомоговому комітету ЗУКР отримала урядові субвенції на видання книг українською мовою [12, спр.2, арк.10]. Так, за сприяння Культурної ради побачили світ літературні твори Б.Лепкого, пісенні збірки Ф.Колесси і В.Щурата, "Молитовник для українських жовнірів-католиків" О.Корінця, "Слово о полку Ігоревім" у перекладах українських авторів [1. – 1916. – Ч.73-74. – С.112].

ЗУКР активно співпрацювала з Союзом визволення України. Ю.Романчук уже 9 березня 1915 р. надіслав Союзу "з щирим поздоровленням і правдивим поважанням" прохання допомогти українською літературою [11, арк.230]. Натомість СВУ в серпні 1916 р. просив у Культурної ради "безплатно певну кількість… книжечок" для полонених [12, спр.103, арк.5] та сподівався з допомогою Ради друкувати і розповсюджувати ряд своїх видань [12, спр.103, арк.1]. Тільки у 1917 р. обидві організації здійснили між собою обмін літературою на 800 крон [12, спр.103, арк.8].

Союз визволення України докладав зусиль для залучення ЗУКР до національно-освітньої діяльності на окупованих північно-західних українських землях. Так, 27 серпня 1915 р. полонені-українці з Фрайштадту, який перебував під опікою Союзу, надіслали Культурній раді прохання домогтися відкриття українських гімназій в Берестю, Холмі і Володимирі. Наприкінці травня 1916 р. ЗУР спільно з Союзом визволення України зобов'язали ЗУКР підготувати шкільні підручники, у змісті яких були б враховані особливості українського населення Холмщини, Волині і Підляшшя [12, спр.90, арк.1]. Пізніше, в 1917 р. Культурна рада взяла безпосередню участь у відкритті нових українських шкіл на Волині [12, спр.33, арк.1-2].

А.Жук як член ЗУКР брав активну участь у засіданнях президії і Головної управи ради. У березні 1916 р. він започаткував видання іноземною мовою протесту проти календарної реформи, відстоював принципову позицію "тверезого добору" під час призначення на вчительські посади в табори для емігрантів, брав активну участь у розв'язанні конфлікту навколо школи в таборі Хоцен [12, спр.8, арк.32-38].

У зв'язку з виїздом після австрійського наступу влітку 1915 р. української інтелігенції в Галичину і Буковину діяльність ЗУКР у деяких напрямках послабилася чи навіть припинилася. Організація, за словами тогочасного автора, почала хворіти на "мегаломанію", переоцінювала свою роль у розвитку освіти та культури [13. – 1917. – Ч.3-4. – С.195, 198]. На початку вересня 1916 р. під час обговорення діяльності ЗУКР на засіданнях Загальної української ради діячі СВУ А.Жук і О.Скоропис-Йолтуховський критично оцінили стан справ у таборах українських емігрантів. Окрім того, А.Жук зауважив, що "Культурна Рада не скликається і звітів не подає", а він як член ЗУКР не поінформований про зміни в таборах [10, арк.296]. У відповідь на ці зауваження Ю.Романчук повідомив, що засідання ЗУКР не скликалися через відсутність кворуму, зате президія працювала постійно. Він закликав членів СВУ до співпраці, щоб "з всякими замітами відноситися до комітету, а він справи буде розглядати" [10, арк.300, 303]. Надалі керівництво ЗУКР повідомляло А.Жука про свою діяльність і він брав активну участь в багатьох проектах ЗУКР. Його конструктивна робота позитивно впливала на покращення роботи Ради, сприяла координації співпраці ЗУКР і СВУ в таборах полонених і в школах Волині, видавничій справі.

Останнє засідання Культурної ради, як засвідчують архівні документи, відбулося 29 липня 1918 р. [12, спр.8, арк.50]. Незважаючи на задекларовані наміри, ЗУКР за час існування не вдалося повною мірою вирішити культурно-освітні проблеми українців Австро-Угорщини. Разом з тим освітня діяльність Культурної ради в таборах для вселенців, лобіювання інтересів національного шкільництва Галичини перед австрійською владою, організація лекційних курсів і культурно-масових заходів для української еміграції у Відні, продукування українознавчої та навчальної літератури сприяли зростанню національної свідомості галичан і буковинців, їх духовно-культурному єднанню. Перспективи подальших розвідок у даному напрямку полягають у більш глибокому дослідженні стосунків ЗУКР з офіційною австрійською владою та українськими політичними організаціями.

Джерела та література

1. Вістник Союзу визволення України. – 1915 – 1916.
2. Добржанський О. Національний рух українців Буковини другої половини XIX – початку XX ст. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – 574 с.
3. Кугутяк М. Галичина: сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. – 1939 рр.) – Івано-Франківськ, 1993. – 200 с.
4. Михальський І.С. Український національно-визвольний рух і розвиток ідеї української державності в роки Першої світової війни 1914- лютий 1917 рр.: Автореф. дис. канд. істор. наук: 07.00.01 / Київський національний університет ім. Т.Шевченка. – К., 1995. – 26 с.
5. Патер І. Союз визволення України: проблеми державності і соборності. – Львів: Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2000. – 346 с.
6. Попик С. Українці в Австрії 1914 – 1918: Австрійська політика в українському питанні періоду Великої війни. – К.; Чернівці: Золоті литаври, 1999. – 236 с.
7. Поповичь О. Відродження Буковини. Спомини. – Львів: Червона калина, 1933. – 120 с.

8. Расевич В. Засади політичної незалежності України у програмі Української національно-демократичної партії // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – 2000. – Вип.7. – С.229-242.
9. Ресин О. Світова війна і загострення суспільної кризи в Україні // Історія в школі. – 1998. - № 5-6. – С.15-18.
10. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВОВУ України). - Ф.3807, оп.2, спр.3.
11. ЦДАВОВУ України. - Ф.4405, оп.1.
12. Центральний державний історичний архів України у м. Львові. – Ф.391, оп.1.
13. Шляхи. – 1917.

Summary

S. Adamovych (Ivano-Frankivs'k), T. Yatsenyuk (Chernivtsi)

All-Ukrainian Culture Council (1915-1918): Insufficiently Explored Period in the History of the Ukrainian Cultural and Educational Organizations.

This article elucidates the activities of All-Ukrainian Culture Council established during World War I aiming at the schooling and the Ukrainians cultural life concern on the territory of the Austrian-Hungarian Empire. The authors assert that the educational activities of the Council in the expulsion camps, lobbying of the national schooling interests at the Austrian authorities, arrangements of cultural and educational events for Ukrainian emigrants in Vienna, publishing of the literature on Ukrainian studies and education facilitated the growth of national identity of Galicians and Bukovynians.

УДК: 355.233(477)

Олександр Демчучен
(Київ)

УКРАЇНСЬКА ПІХОТА У БОРОТЬБІ ЗА ДЕРЖАВНУ НЕЗАЛЕЖНІСТЬ УНР (1919 – 1920 рр.)

Відновлення державної незалежності України дало можливість розвитку об'єктивної вітчизняної історичної науки. Дослідники зосередили свою увагу на найменш вивчених проблемах періоду 1917 – 1920 рр. Проте аналіз сучасного стану розробки військово-історичної науки свідчить, що незважаючи на суттєві здобутки, залишається ще багато недостатньо вивчених проблемних тем. Однією з них є організація піхоти Армії Української Народної Республіки періоду Директорії УНР. Мета даної статті полягає у вивченні організації української піхоти наприкінці 1918 – 1920 рр.

У роботі над даною статтею використано архівні документи, мемуарну літературу, наукові праці [1, с.10]. Це, зокрема, роботи О.Удовиченка, Є.Шанковського, М.Капустянського, В.Кучабського і ін. Використані автором архівні документи дають змогу виявити важливі відомості щодо чисельності та укомплектованості частин і підрозділів піхоти Української армії, порівняти штатний і наявний склад військовослужбовців.

Піхота була найважливішим і найчисленнішим родом зброї Української армії. Можна стверджувати, що в основному Українська армія воювала піхотою. Л.Шанковський відносить піхоту Наддніпрянської армії (Армії УНР) „до типу швидких формацій, поскільки вони пересувалися на возах, а обслуга кулеметів – на тачанках" [10]. Даючи загальну характеристику української піхоти доби 1917-1920 рр., Л.Шанковський зазначає, що „в наступі вона була кращою, ніж в обороні, а це тому, що ніколи не мала забагато набоїв. У наступі вона дуже часто здобувала ворожі становища атакою на багнети. Українські піхотинці були метким стрільцями, а крім того, вирізнялися ще й підприємливістю й парадністю, малою вибагливістю та витривалістю у маршах. Мало який вояк був би здатний воювати в таких поганих умовах, у яких майже завжди діяла українська армія. До цього ще треба додати, що український вояк, якщо не рахувати деяких формацій..., що постійно дбали про вишкіл, був слабо вишколений. Він жив тим, чого навчився в чужих арміях та боях, бо на організацію свого вишколу ніколи не було часу" [10]. Незадовільні умови діяльності Армії УНР не сприяли планомірному налагодженню бойової підготовки у військах. Отже, організація бойової підготовки не завжди була задовільною.

На базі повстанських формувань передбачалося створити регулярні військові частини і з'єднання Армії УНР. З цією метою 1 січня 1919 р. Головний отаман військ УНР С.В.Петлюра підписує наказ № 22, що визначав загальну організацію українських військ. Згідно з ним Дієва армія УНР складалася з 10-ти корпусів. До складу корпусу входило 2-3 піхотні дивізії, які включали по 3 піхотні і 3 артилерійські полки [1]. Піхотний полк включав 3 курені, по одній сотні розвідки, зв'язку, хіміків, санітарну чоту, полкову обозну валку та оркестр. До складу куреня входили 3 піхотні сотні та 1 кулеметна. Піхотна сотня складалася з 3-ох піхотних чот по 3 рої, кулеметна сотня включала 3 кулеметні чоти по 2 важких і 4 легких кулемети.

Чисельність піхотного полку за штатами воєнного часу за категоріями військовослужбовців виглядала так: старшин – 112, лікарів – 5, військових урядовців – 9, панотець – 1, козаків муштрових – 3318, козаків немуштрових – 877, коней – 657. Озброєння: гвинтівок і карабінів – 3260, револьверів – 247, кулеметів – 12 [3].

На озброєнні української піхоти були гвинтівки та кулемети здебільшого російських або австрійських зразків. В основному це була, як правило, магазинна трьохлінійна гвинтівка С.І.Мосіна зразка 1891 р. калібру 7, 62 з дальністю стрільби 2000 м. Регламентована дотація набоїв до гвинтівок та кулеметів була відповідно 213 та 18000, але, за свідченням Л.Шанковського, їх постійно не вистачало [10]. Від інших родів зброї Української армії

піхота відрізнялася синім приладним кольором кашкетів, петлиць і т.д.

Такою мала бути типова організація української піхоти. Проте в дійсності довести частини і з'єднання до необхідної кількості особового складу, як передбачав штат, та відповідного рівня забезпечення так і не вдалося. Ні одна з військових частин Української армії не була доведена до повного штату.

Виходячи з штатної чисельності піхотного полку, піхотна дивізія, включаючи 3 піхотні полки, мала числити приблизно до 10000 козаків і 340 старшин. Але на практиці було далеко не так. Це добре прослідковується на прикладі 61-го піхотного полку 17-ї піхотної дивізії 10-го корпусу. Станом на 7 лютого 1919 р. полк нараховував 40 старшин та 676 козаків [2]. Тобто загальна чисельність полку була приблизно в 5 разів меншою від кількості, потрібної за штатом військового часу. В подальшому кількісний склад змінювався незначно.

Проаналізуємо тепер рівень укомплектованості піхотних полків старшинами. Архівні документи з фондів ЦДАВО України свідчать, що в тому ж 61-у полку станом на 21 березня 1919 р. з 112 старшин було в наявності лише 40, тобто ненабагато більше 30 % від потрібної кількості [2]. Найбільше не вистачало командирів первинної ланки – командирів чот. Зокрема, з 48 потрібних за штатом в наявності було лише 9. Крім того, не вистачало полкового священика, зв'язківців, хіміків і лікарів [2]. Подібна ситуація мала місце і в інших частинах Дієвої армії УНР. Так, у серпні 1919 р. під час походу українських армії на Київ 2 піхотні полки Сірої дивізії мали лише по 285 козаків, полки групи Січових стрільців нараховували приблизно від 398 до 830 бійців. Кількість старшин в полках рідко перевищувала цифру 60 [2].

Щодо старшинського корпусу необхідно зазначити, що спеціалістів не вистачало ще й з тих причин, що не була відповідним чином налагоджена їх підготовка. Такі спеціалісти, як зв'язківці та хіміки були порівняно новими для більшості тогочасних армій і їх не вистачало навіть у збройних силах розвинених країн. Командирів первинної ланки також необхідно було готувати, але в умовах рухливої війни без добре організованого тилу це питання надто важко вирішувалося. Уряд УНР і командування Української армії намагалися створити мережу військово-навчальних закладів усіх родів зброї, але це можливо було лише в мирних умовах, яких у 1919 – 1920 рр. майже не було, за винятком грудня 1918 – січня 1919 р., коли Директорія УНР перебувала в Києві, але цього часу виявилося занадто мало, щоб налагодити планомірний процес навчання і виховання військових кадрів.

У 1920 р. організація української піхоти зазнала суттєвих змін. Вона складалася з дивізій: 1-ша Запорозька (ком. – генерал-хорунжий Т.Гулий-Гуленко), 2-а Волинська (ком. – ген.-хор. О.Загродський), 3-я Залізна (ген.-хор. О.Удовиченко), 4-а Київська (ком. – ген.-хор. Ю.Тютюнник), 5-а Херсонська (ком. – полковник А.Долуд), 4-а Січова (ком. – ген.-хор. М.Безручко). Пізніше створено Кулеметну дивізію в складі 2-х бригад. Як кадри майбутніх корпусів, дивізії були організовані так, щоб їх легко можна було розгорнути в корпуси тридивізійного складу. Кожна піша дивізія поділялася на три бригади по три курені піхоти в кожній [10].

Корпус Січових стрільців створено на базі Окремого загону Січових стрільців, що був сформований за часів гетьманату. Він став першою військовою частиною, яка перейшла на бік Директорії, і її політичні лідери могли впевнено покластися на переважну більшість Січового стрілецтва. Січовики були основною частиною республіканських військ під час протигетьманського повстання. Він складався з двох дивізій, які після реорганізації Наддніпрянської армії в травні 1919 р. отримали порядкові номери 10 і 11. Крім того, до корпусу була приєднана 9-а Залізнична дивізія.

Характеристику січовикам дає М.Капустянський: „Січові Стрільці виявляли велику самостійність, не завжди рахуючись з розпорядженнями вищого командування, що шкодило справі. Цю групу було краще інших забезпечено всім потрібним. У неї було найбільше гармат і скорострілів. За нею йшли цілі ешелони з постачанням" [6]. Командиром корпусу Січових стрільців був полковник Є.Коновалець, начальником штабу – полковник М.Безручко, що так пише про січовиків: "Основою корпусу... залишилися славні кадри полку СС..., - підсилені молодими, свіжими й зразково вишколеними сердюками... те, що сердюки були дітьми заможніших селян-хліборобів, робило корпус... надто відпорним на гасла комуністичної Москви". Він робить висновок на користь цього з'єднання: "...У корпусі... щасливо поєдналися найліпші риси придністрянського і наддніпрянського українського вояки, що разом з одержаною доброю військовою підготовкою в цілості складалось на видатну боєздатність..." [4].

Група (пізніше – корпус) Січових стрільців становила приблизно четверту частину Армії УНР і являла собою досить поважне як за чисельністю так і за озброєнням військове з'єднання. Зважаючи на високий рівень військової дисципліни та бойової підготовки, поважний досвід участі у бойових діях, Січові стрільці були одним з найбоєздатніших формувань Української армії і зразковим військовим з'єднанням.

На прикладі цього з'єднання можна прослідкувати динаміку зміни чисельності українських військ в цілому. В. Кучабський пише: „... Січові стрільці мали в самих лише піших частинах: 18 березня 1919 року майже 500 старшин і 7000 рядо-

виків, 9 травня 1919 року – майже 300 старшин і 4500 рядовиків, до 1 червня – 319 старшин і 8067 рядовиків, з чого бойовиків було 5172 багнети. ... Ця численність у червні й липні швидко стала наслідком загальних воєнних подій до половини, а то й більше. В серпні-вересні вона завдяки поповненням із коша січових стрільців зросла майже до давньої сили у фронтових частинах, а в коші до декількох тисяч новобранців, але вже в жовтні почала таяти внаслідок тифу так, що в листопаді 1919 року найсильніші полки січових стрільців, що ще недавно мали до 1500 багнетів, налічували лише по кілька десятків людей" [7].

В матеріалах М. Безручка знаходимо важливі відомості щодо січової піхоти: „Піхота складалася з п'ятьох полків. Кожний піший полк складався з трьох куренів, одної чети кінних розвідників та відділу зв'язкового при штабі полку. Чисельний стан полків і куренів був неоднаковий, тому що організація й розвиток частин відбувались поступово, в міру припливу добровольців та мобілізованих. Найсильнішими полками були 1-й, 3-й і 5-й піші полки. Останній молодий полк сформовано у березні в м. Проскурові. Курінь складався з 3 сотень піших і одної кулеметної з 6 кулеметами. Полки піхоти не були зведені в дивізії, а кермував ними безпосередньо штаб корпусу... Група Січових стрільців в українській армії являлася найкраще зорганізованою частиною тогочасної Української армії. Трійкова система взята за основу й додержана до кінця. Частинам додано потрібну кількість кулеметів. ... Негативною стороною було, перше, те, що 5 полків, а пізніше 6 не були зведені в будьякі вищі посередні одиниці – бригади чи дивізії. Подібний стан надзвичайно ускладнював провід у час бою, затрудняв координацію роботи частин, вимагав величезної витрати енергії й засобів для підтримання зв'язку, а все це шкідливо відбивалося на операціях, надто тоді, коли обстановка вимагала швидко рішитись і негайно перевести рішення в життя" [4].

Доблесною формацією в Українській армії, що вкрила себе славою у боротьбі за Українську державність, був Запорозький корпус. До його складу входили 6-та, 7-ма і 8-ма дивізії. М.Капустянський у своїй праці так характеризує це військове з'єднання: „Многостраждальна Запорозька група – не мало було над нею зроблено експериментів, але цей сильний військовий організм не зруйнувався. Надто міцний фундамент заклали при заснуванні запорозьких частин отаман Натієв і Болбочан... За командирів корпусу призначалися відомі авантурники або неуки (Данченко, Волох та ін.) ще до того ведено агітацію різними партіями (особливо есерами), які не могли помиритися з організованістю цієї групи... Часта зміна командирів сприяла поширенню настроїв невизначеності серед вояків. Так погіршувався моральний стан старшин і козаків, вузько-партійна агітація сіяла розбрат, знижувала рівень військової дисципліни і боєздатності, понижувався авторитет військового керівника". Про участь запорожців у бойових діях М. Капустянський пише так: „На долю Запорожців під час боїв за Лівобережжя... випало тяжке завдання оборони Харківщини, де вони понесли великі втрати. Надалі вони прикривали район на південний схід від залізниці Фастів – Козятин – Жмеринка. Нарешті, ..., пробилися до Дністра й обібрані до нитки „дружньою нейтральною" Румунією, зосередилися в районі Радивилів – Н.Почаїв. Голі, хворі й беззбройні Запорожці мали високий дух" [6].

Під час походу на Київ командування корпусом прийняв полковник В.Сальський. Він мав значний досвід участі у бойових діях та відповідну освіту.

М. Капустянський дає стислу характеристику особовому складу Запорозької групи: „Дуже гарний склад старшин, багато кадрових... Міцне злютування поміж старшинами та козаками. Своєрідна і сувора дисципліна..." [6]. На прикладі Запорозького корпусу видно, наскільки шкідливий вплив на моральний стан воїнів може здійснити партійна агітація, що протиставлялася патріотичному вихованню у військах і з легкої руки деяких політиків фактично підміняла його.

Обидва військові з'єднання складали ядро Армії УНР і на них завжди лягав головний тягар бойових дій. Це були найстаріші її частини з міцними бойовими традиціями. Тут зберігалися також найкращі традиції старих армій, що сприяло збереженню дисципліни і боєздатності. Той же М.Капустянський стверджує: „Між Січовиками та Запорожцями тривало суперництво за перше місце в Українській Армії, але як ті так і другі мали свої великі заслуги перед Україною" [6].

За часів Директорії УНР у ході збройної боротьби створювалися нові військові частини Такою була 3-я дивізія під командуванням полковника О.Удовиченка і в подальшому на відзначення своїх героїчних подвигів отримала почесну назву „Залізна". Вона була утворена на базі 16-го пішого загону і спочатку отримала порядковий № 2, а в результаті подальшої реорганізації стала 3-ю. Наприкінці травня 1919 р. вона нараховувала до 2000 старшин і козаків, до 35 кулеметів і 13 гармат [9]. Влітку 1919 р. дивізія відзначилася у боях під Могилевом-Подільським. Вояки дивізії билися з Південною групою військ Червоної армії. Боротьба велася за Вапнярський залізничний вузол. Угруповання радянських військ чисельно перевищувало 3-тю дивізію, але дивізія О.Удовиченка змогла утримати Вапнярку. За це дивізії була надана почесна назва „Залізна". Про це пише командир дивізії О.Удовиченко: „Вагу запеклих боїв 3-ої дивізії проти всієї 14-ої совєтської армії наше вище командування цілком розуміло й її переможні бої належно оцінило. Коли б 3-тя дивізія... не витри-

мала й покотилася назад, то всі пляни наступу на Київ... зійшли нанівець, якщо не назавжди то тимчасово... Після переможних боїв за Вапнярський залізничний вузол комдив 3 одержав телеграму наступного змісту: "Повідомляю, що за високу боєздібність і витривалість, за надзвичайне лицарство 3-ої дивізії їй надана почесна назва „Залізна..." Цей наказ оголошено по всіх частинах 3-ої Залізної дивізії. Він став стимулом для Залізних Стрільців: ще з більшим завзяттям, ще з більшою самопосвятою продовжували вони боротьбу з віковічним ворогом України" [9]. Даний приклад промовисто свідчить, що роль командира у бойових діях є винятковою. Здібним військовим керівником виявився командир 3-ої Залізної дивізії полковник О.Удовиченко. Про нього так пише М. Капустянський: „Видатний старшина, шляхетна, скромна людина і талановитий керівник дивізії. В своїх операціях виявляв розумну самодіяльність і велику активність. Завжди своїми атаками попереджував ворожі зосередження і заміри" [6]. Приклад успішної бойової діяльності 3-ї Залізної дивізії підтверджує, що роль командира завжди є винятково важливою в організації і проведенні бойових дій.

Сучасні дослідники дійшли висновку, що теорія і практика організації бойових дій у роки існування УНР складалися з урахуванням бойового досвіду періоду Першої світової війни та бойового досвіду власних українських військових формувань, що боронили незалежність України. Наступ розглядався як головний вид бою, а оборона повинна була виконувати допоміжну роль та носити тимчасовий характер. Бойовий порядок піхотних з'єднань і частин у наступі складався з бойових ділянок та резервів, які виділялися у всіх підрозділах до піхотної сотні включно. Як і під час Першої світової війни, основою бойової ділянки був стрілецький цеп. Однак у ході війни нерідко застосовувався груповий бойовий порядок, ядром якого був станковий чи ручний кулемет. При прориві глибоко ешелонованої оборони збільшення глибини бойового порядку досягалося ешелонованим шикуванням піхотних підрозділів, частин та з'єднань, котре забезпечувало систематичне нарощування сили удару аж до завершення прориву всієї тактичної оборони [5].

Бойові дії піхоти підтримувалися вогнем кулеметів та артилерії. Після розгрому противника частини і підрозділи, які наступали, переходили до фронтального та паралельного переслідування противника, намагаючись вийти на шляхи його відходу [5]. У цих динамічних умовах бойових дій важливу роль відігравали ініціативність, рішучість та сміливість командира, його глибокі професійні знання в галузі тактики та оперативного мистецтва. В Армії УНР служили здібні військові керівники, що стояли на чолі військових частин. Це насамперед: М.Безручко, А.Долуд, О.Загродський, В.Сальський, М.Омелянович-Павленко, О.Удовиченко і ін.

Українська піхота в організації наслідувала російські зразки. Це пояснюється тим, що переважна більшість військових керівників мала освіту, одержану в російських військових навчальних закладах та службовий і бойовий досвід російської армії. Багато з них мали певний бойовий досвід участі у російсько-японській і 1-й світовій війнах. Переважна більшість особового складу також мала досвід служби, в основному російської армії за винятком більшості Січових стрільців, які служили в австро-угорській армії, і російська організація була звичною для них. Вона була прийнятною з того боку, що відповідала потребам сучасної війни.

Можна вважати, що українська піхота в період 1919 – 1920 рр. могла відповідати всім тогочасним вимогам і зробити свій вагомий внесок у боротьбу за державну незалежність України. Але для створення повноцінного роду зброї не вистачало часу і сприятливих умов, тому всі організаційні заходи здійснювалися в ході рухливої війни під час майже безперервних бойових дій.

Формуванню повноцінних частин піхоти заважало наступне:

1. Величезний брак старшинського складу, особливо первинної ланки. Уряд УНР і командування Української армії не змогли налагодити їх підготовку, що і призвело до нестачі командних кадрів у військах.

2. Постійна, майже хронічна неукомплектованість особовим складом, і в першу чергу тому, що значна частина населення з недовір'ям поставилася до Армії УНР та її завдань, а відтак ігнорувала потреби війська (за винятком 1920 р.). Такі настрої переважали і в часи Гетьманату, і пізніше. Влучне зауваження в зв'язку з цим робить М.М.Могилянський: „Не вистачало одного, але надто суттєвого – солдатів. І вся біда була в цьому: нізвідки було взяти надійних солдатів" [8].

3. Протягом 1919 – 1920 рр. не вдалося забезпечити Українську армію, в тому числі і піхоту, у потрібному обсязі зброєю і боєприпасами. Військові частини отримували зброю в боях, або використовували наявну. На території України не було налагоджено військове виробництво, крім того, західні держави, що могли допомогти зброєю, боєприпасами та іншим майном, не підтримали боротьбу УНР за відстоювання власної державності, що також прискорило поразку.

Джерела та література

1. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОВ України), м. Київ. – Ф.1078. Оп.1. Спр.90.– Накази Дієвої Армії УНР. Вирізки із газет про події на Україні;
2. ЦДАВОВ України. – Ф.1078. Оп.1. Спр.94. – Документи про створення 61-го полку під командуванням Волинця (рапорти, відомості, розпорядження);
3. ЦДАВОВ України. – Ф.1078. Оп.2. Спр.6. – Тимча-

сові штати Генерального штабу і в/частин Армії УНР;
4. Безручко М. Від Проскурова до Чарторії // Історія Січових Стрільців. – Київ.,1992. – С.202-286.
5. Військове будівництво в Україні у XX столітті: історичний нарис, події, портрети / За. заг. ред. Кузьмука О.І. – К.: Видавничий Дім Ін Юре, 2001. – 448 с.
6. Капустянський М. Похід українських армій на Київ – Одесу в 1919 році (короткий воєнно-історичний нарис): в 2-х кн. – Мюнхен, 1946. – (103+200) с.
7. Кучабський В. Від первопочинів до Проскурівського періоду // Історія Січових Стрільців. – Київ, 1992. – С.12-201.
8. Могилянский Н. Трагедия Украины // Революция на Украине. – Москва-Ленинград, 1930. – С.115-135.
9. Удовиченко О. Третя Залізна дивізія. Матеріали до історії війська УНР. – Нью-Йорк: Червона Калина. – Т.1. Рік 1919. –1971. – 264 с.; Т.2. Рік 1920. – 1982. – 230 с.
10. Шанковський Л. Українська армія в боротьбі за державність. – Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1958. – 319 с.

Summary

Alexander Demchuchen (Kyiv)

The Ukrainian infantry in the fight for state independence of UNR (1919 - 1920)

On the basis of archival sources and scientific literature the author of the article considers the features of the organization of military detachments of UNR infantry during the Directory. The infantry was the most important and numerous detachment of the Ukrainian army of that time.

УДК: 94(477) „19" (092)

Михайло Коваль
(Київ)

ТРАГЕДІЯ НАРКОМА В.П.ЗАТОНСЬКОГО (ЗА МАТЕРІАЛАМИ СЛІДЧОЇ СПРАВИ)

Володимир Петрович Затонський (1888 – 1938 рр.) належав до відданих діячів більшовицької партії в Україні, впродовж 1918 – 1938 рр. займав ключові керівні посади в республіці, неодноразово призначався на пост наркома освіти УСРР. Однак, як і більшість його сучасників, Затонського не минула хвиля сталінських репресій, що в 1930-х рр. накрила колишній СРСР. Ціною стало життя наркома. Майже двадцять років про нього згадували як про „ворога народу", потім, упродовж 1950-х – 1980-х рр. характеристика змінилася на полярно – позитивну [1; 2; 3] й, починаючи з початку 1990-х років його діяльність здебільшого набула діаметрально протилежної, негативної оцінки в сучасній українській історіографії [4; 5]. (Хоча й існують спроби об'єктивно виокремити позитивні та слабкі напрями його політичної, культурно-освітньої, громадської діяльності) [6]. Донедавна історикам, краєзнавцям, педагогам, широкій громадськості нічого не було відомо про обставини арешту Володимира Затонського, про хід та специфіку слідства, про останній рік життя наркома в в сталінських катівнях. Першою публікацією, що пролила світло на цю „білу пляму", стало інтерв'ю із сином наркома, академіком НАН України Дмитром Володимировичем Затонським на сторінках „Киевских ведомостей" за 2001 рік [7]. Більш повну картину обставин, причин арешту, деталей слідства наводить публікація Ю.В.Телячого та М.В.Коваля (2005 рік) [8].

Матеріали чотиритомної слідчої справи В.П.Затонського, що зберігається в архіві Служби безпеки України (м. Київ), розкривають технологію діяльності репресивно-каральних органів у 1930-х роках, день за днем відтворюють трагізм долі людини (навіть такого рангу, як нарком), що опинилася у катівнях НКВС [9].

Перший том відкривається постановою, виданою 16 жовтня 1937 р. в м.Києві УДБ НКВС УРСР щодо звинувачення Володимира Затонського у злочинах за статтями 54-8, 54-11 КК УРСР з констатацією, що „він є активним учасником терористичної організації правих" і тому є необхідним його „утримання під вартою в спецкорпусі Київської тюрми" [9. – Т.1. – Арк.1]. Постанова про арешт була підписана 20 листопада 1937 р. [9. – Т.1. – Арк.2]. Наступного дня затвердили ордер на його арешт та право обшуку [9. – Т.1. – Арк.3]. (Протокол обшуку помешкання Затонських по вул. Кірова складений ще 4 жовтня. – Авт.) [9. – Т.1. – Арк.4-15]. Анкета заарештованого повідомляє про основні етапи біографії В.П.Затонського: народився 27 липня (ст. ст.) 1888 р. в селі Лисець Ушицького повіту Подільської губернії в сім'ї волосного писаря, українець, освіта вища, закінчив Київський університет св. Володимира, за спеціальністю хімік, до революції 1917 р. працював викладачем хімії Київського політехнічного інституту, член КП(б)У з 1917 р. [9. – Т.1. – Арк.16-16 зв.]. (В анкеті, складеній 10 листопада, повідомляється, що Затонського заарештували 3 листопада. – Авт.).

Постанову щодо звинувачення В.Затонському оголосили 7 листопада 1937 р. В ній йдеться про те, що „він є активним учасником контрреволюційної організації, що мала на меті насильницьким шляхом ліквідацію керівництва ВКП(б) і Радянської влади" [9. – Т.1. – Арк.17]. 12 листопада наркома виключили з лав КП(б)У [9. – Т.1. – Арк.18].

Зламаний допитами, Володимир Петрович Затонський 10 листопада подає заяву на ім'я секретаря ЦК ВКП(б), наркома внутрішніх справ СРСР М.І.Єжова, у котрій надає неправдиву, надуману, замовлену інформацію про власну „контрреволюційну діяльність", а також розповідає про підривну роботу своїх „спільників" (Любченка, Якіра, Балицького, Рикова, Бубнова, Антонова, Хатаєвича, Демченко, Палладіна та ін. – Авт.). Текст закінчується словами: „Я зробив великий злочин. Усвідомлюю величезну шкоду, котру я завдав цим партії. Прошу лише про одне – не дати мені загинути з тавром зрадника. Якщо мені збережуть життя, я невтомною працею буду змивати з себе пляму контрреволюціонера" [9. – Т.1. – Арк.23-28].

Ця записка визначила подальший трагізм долі Затонського: 14 листопада він став давати неправдиві свідчення, котрі йому підкладали слідчі НКВС [9. – Т.1. – Арк.39]. Шляху назад уже не було. Чергові допити відбулися 19-20 листопада, 5, 14 грудня [9. – Т.1. – Арк.59, 109, 111, 143]. Враховуючи „особливий статус заарештованого", його „важливість свідчень", які можна було успішно використати, в першу чергу, проти вищого партійного керівництва Радянської України, слідство фабрикувало нові звинувачення. 25 березня 1938 року Затонського допитував особисто нарком внутрішніх справ УРСР Успенський (протокол допиту містить 92 сторінки машинописного тексту) [9. – Т.1. – Арк.168-276]. Невдовзі В.П.Затонського переводять до московської в'язниці (Анкета заарештованого складена в Москві 11 червня 1938 року) [9. – Т.2. – Арк.1]. Останній раз наркома допитували 27 липня [9. – Т.2. – Арк.2]. Саме у цей день було припинено слідство у його справі [9. – Т.2. – Арк.46]. У обвинувальному висновку зазначалося, що (далі – мовою оригіналу. – Авт.) „На Украине органами НКВД вскрыта и ликвидирована антисоветская украинская фашистско-националистическая организация, действовавшая в борьбе против ВКП(б) и Советского правительства в направлении восстановления капитализма в СССР и отторжения Украины от Советского Союза при помощи интервенции иностранных фашистских государств в блоке с правыми и троцкистскими антисоветскими формированиями.

Привлеченный по настоящему делу в качестве обвиняемого Затонский Владимир Петрович, является одним из руководителей этого антисоветского подполья.

Следствием установлено, что Затонский В.П. еще в 1917 году вступил в ВКП(б) с двурушнической целью, скрыв от партии свое активное участие в 1916 г. в массонской ложе „Заря" в г. Киеве (л.д. 24, 61, 62). В 1918-19 г.г. Затонский вместе с врагами народа Бубновым, Пятаковым и С.Косиором участвовали в группе так называемых „левах" коммунистов и вел активную борьбу против политики партии. В 1927-28 г.г. Затонский через Антипова и Рыкова установил организационные связи с центром антисоветской организации правых и стал на путь активной борьбы против руководства ВКП(б) и Советского правительства.

В 1931 году Затонский по указанию центра антисоветской организации правых связался с руководителем антисоветской украинской фашистско-националистической организацией Любченко и одним из руководителей воєнного заговора – Якиром, и вошел в руководство этой организации.

Украинская антисоветская фашистско-националистическая организация в блоке с правотроцкистской и др. а/с. формированиями, одним из руководителей которой являлся обвиняемый Затонский, проводила: широкую подрывную работу в сельском хозяйстве, на промышленных предприятиях и на фронте – национально-культурного строительства, организацию диверсионных групп на промышленных предприятиях; создание повстанческих отрядов для вооруженной борьбы против советской власти; подбор и подготовку террористов с целью совершения террористических актов против руководителей ВКП (б) и Советского правительства.

В 1936 году по заданию эмиссара Пилсудского – руководителя антисоветского подполья на Украйнє – С.Косиора – Затонский через врага народа Подольского – б. советника Полпредства СССР в Польше, устанавливает связь с министром польского правительства Свентославским, с которым вел переговори об интервенции фашистской Польщей и Германией против Советской Украины.

Затонский В.П. виновным себя признал. Изобличается показаниями обвиняемых: С.Косиора, Подольского, Дьяченко, Кузьменко, Васильева, Койнаша, Петруни, Белинга, Давидова, Глущенко и др.

На оснований изложенного – Затонский Владимир Петрович, 1888 года рождения, уроженец села Лысец, Миньковецкого р-на, Каменец-Подольской области, служащий, образование высшее, б. член партии меньшевиков с 1905 г., б. член ВКП(б) с 1917 г., из партии исключен как враг народа, несудившийся, гражданин СССР, до ареста Наркомпрос УССР, обвиняется в том, что он: а) являлся одним из руководителей антисоветской украинской фашистско-националистической организации; б) лично организовывал и руководил повстанческими кадрами этой организации; в) подбирал и подготовлял террористов для совершения террористических актов против руководителей ВКП(б) и Советского правительства; г) организовывал подрывную работу на фронте национально-культурного строительства в УССР; д) вел переговоры с представителями фашистского правительства Польши об интервенции против советской Украины, т.е. в преступлениях, предусмотренных ст.ст.58-1[а], 58-2, 58-7, 58-8-11 УК РСФСР.

На основании вышеизложенного – Затонский В. П. подлежит суду Военной Коллегии Верховного Суда СССР с применением закона от 1 декабря 1934 г. [9. – Т.3. – Арк.312-315].

Жити наркому залишилося зовсім недовго - всього два дні. 28 липня відбулося підготовче засідання військової колегії Верховного суду СРСР на чолі з армійським військовим юристом С.Ульріхом та заступником прокурора СРСР Рогінським, на якому вирішили „справу заслухати на закритому судовому засіданні, без участі обвинувачення і захисту, і без виклику свідків" [9. – Т.3. – Арк.316]. Тоді В.П.Затонському видали копію обвинувального висновку [9. – Т.3. – Арк.317]. 29 липня 1938 р. о 14 годині 20 хвилин відбулося закрите судове засідання виїзної сесії військової колегії Верховного Суду СРСР під головуванням С.Ульріха, яке тривало 20 хвилин. Підсудний цілком визнав себе винним підтвердив дані свідчення. У останньому слові він сказав, що „про виправдання йому про-

сити важко, але якщо можливо, просить про пом'якшення" [9. – Т.3. – Арк.318-318 зв.].

Вирок був жорстоким і невмолимим: „Затонського В.П. засудити до вищої міри покарання – розстрілу з конфіскацією ... майна. Вирок остаточний і ... підлягає терміновому виконанню" [9. – Т.3. – Арк.319-320].

Довідка, яка міститься у справі, інформує, що „вирок про розстріл Затонського Володимира Петровича приведений у дію в м. Москві 29 липня 1938 р. Акт ... зберігається в Особливому архіві 1-го спецвідділу НКВС СРСР..." [9. – Т.3. – Арк.321].

Так завершилося життя В.П.Затонського, державного і партійного діяча УРСР, голови ЦВК КП(б)У, організатора КП(б)У, голови Галицького ревкому, секретаря ЦК КП(б)У, голови ЦК КП(б)У, неодноразового наркома освіти Радянської України.

Дана розвідка не вичерпує широкі аспекти слідства, сфабрикованого органами НКВС проти В.Затонського. Разом із тим на окрему увагу заслуговує дослідження багаторічного процесу реабілітації В.П. Затонського, що відбувся 10 березня 1956 р.

Джерела та література

1. Українська радянська енциклопедія. Видання друге. – К.: Гол.ред. УРЕ, 1979. – Т.4. – С.221.
2. Морозов В.А. Володимир Петрович Затонський. – К.: Политиздат Украины, 1988. – 157 с.
3. Гамрецький Ю.М. В.П. Затонський. Матеріали до біографії визначних діячів Жовтневої революції та громадянської війни на Україні // Укр.істор.журнал. – 1990. – №1. – С.100-104.
4. Лікарчук І. Л. Міністри освіти України: В 2-х т. – К.: Видавець Ешке О. М., 2002. – Т.1 (1917 – 1943 рр.). – С.232-263.
5. Марочко В., Хілліг Г. Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1929 – 1941). – К.: Наук, світ, 2003. – 302с.
6. Телячий Ю.В. В.П. Затонський: спроба осмислення ролі та місця в історії України // Дунаєвеччина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій: матеріали наукової конференції. – К.: Рідний край, 1997.-С.90-92.
7. Тинченко Я. Мой отец – нарком Затонський // Киевские ведомости. – 2001.– 6 ноября. – №247 (2468). – С.14.
8. Телячий Ю.В., Коваль М.В. Подолянин В.П. Затонський: останній рік життя // Освіта, наука і культура на Поділлі: Збірник наукових праць. –Т.5. – Кам'янець-Подільський, 2005. – С.177-186.
9. Справа по звинуваченню В.П. Затонського // Архів Служби безпеки України (м. Київ). – Спр. 49834: В 4-х т. – Т.1. – 276 арк.; Т.2. – 46 арк.;Т.3. – 168 арк.; Т.4. – 277 арк.

Summary

Mykhailo Koval' (Kyiv)

The tragedy of the narkom V.P.Zatonskyi (on the materials of his inquest)

This article deals with the inquest about the narkom V.P.Zatons'kyi performed by the Soviet investigation bodies. The author describes the personal tragedy of narkom.

УДК: 94 (477)

Нестор Мизак
(Чернівці)

БОРОТЬБА ОУН ЗА СУВЕРЕННУ І НЕЗАЛЕЖНУ УКРАЇНСЬКУ ДЕРЖАВУ НА ПОЧАТКОВОМУ ЕТАПІ НІМЕЦЬКО-РАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ 1941 р. (на матеріалах Тернопільської обл.)

Нападаючи на Річ Посполиту 1 і 17 вересня 1939 р., Німеччина та СРСР розпочали Другу світову війну. Лідери двох держав вважали, що наспіли сприятливі умови для здійснення власних користолюбивих планів. Було зрозуміло, що війна поширюватиметься й захоплюватиме у своє русло нові держави, що у найближчому часі виникне німецько-радянський конфлікт.

"Організація українських націоналістів", – пише у передмові до книги "Українське державотворення" колишній головнокомандувач УПА Василь Кук (пс. "Коваль"), — вирішила використати воєнне становище у разі, якщо воєнні операції почнуться на українських землях. У тому напрямі організувала всю тодішню діяльність як в Україні, так і поза її межами" [1, с.6].

Про те, як розгорталися події у перші місяці нацистсько-більшовицької війни, пов'язані з проголошенням Акта відновлення української держави 30 червня 1941 р., існує багато літератури. Однак про відгомін на Акт у селах та містечках Східної Галичини, де відбувалися багатотисячні маніфестації, віча, плебісцитові акції, перепоховання полеглих борців за волю України, створення озброєних відділів "Українського війська", "похідних груп ОУН" на східноукраїнські землі, написано мало в сучасній історичній науці. Такі заходи мали не тільки протисовєтське, а й протинімецьке спрямування, адже у численних промовах, листівках, гаслах відмічалось, що патріоти борються і гинуть за незалежність України від рук окупантів [2].

У даній публікації ставимо за мету висвітлити діяльність ОУН у перші місяці нацистсько-совєтської війни, яка трактується неоднозначно істориками різних поколінь та політичних орієнтацій.

Відзначимо, що ОУН на західноукраїнських землях зазнала великих кадрових втрат після вступу більшовицьких військ у 1939-1941 р. Проте основний потенціал Організація зберегла і була готова до боротьби в нових умовах.

Ідейно-політичною платформою націоналістично-державницької ідеології та визвольної концепції ОУН цього періоду стали рішення Другого великого збору ОУН, що відбувся в квітні 1941 р. у Кракові. У політичних постановах Збору стверджувалось: "Ідея Суверенної Соборної Української Держави стала у нашому столітті основою українського світогляду (...). Визвольно-революційну боротьбу за визволення всіх українських земель, за з'єднання їх в одну Соборну й Незалежну Державу вела ОУН, спираючись на власні сили украї-

нського народу, відкинувши в принципі орієнтацію на чужі сили, а зокрема на історичних ворогів України (...). Чужинецьке панування в усій основі підтвердило правдивість націоналістичного твердження, що українцеві нема життя без власної держави. "Здобудеш Українську Державу, або згинеш у боротьбі за неї" [3, с.25]. Шляхом до осягнення наших цілей є Українська Революція в московській імперії СССР у парі з визвольною боротьбою поневолених Москвою народів під гаслом: "Свобода народам і людині" [3, с.31].

У травні 1941 р., через місяць після Другого великого збору ОУН, Провід опрацював і розіслав низовим ланкам "Політичні вказівки в умовах війни", у яких застерігав членство від надмірної надії на визволення чужими силами: "Якщо фронт боротьби третіх держав з Москвою буде пересуватися через українські землі, тоді військова окупація подібними військовими силами неминуча (...). Україна не може висунути тепер такої збройної сили, яка могла б сама утримувати фронт протимосковської війни на відтинку власних кордонів. "Наше завдання в такій ситуації: не допустити, щоб Україна була тільки тереном розігри чужих сил з нашим ворогом, вслід за тим об'єктом чужого володіння". У документі пояснювалось, що ОУН не буде пасивним спостерігачем подій, а навпаки, створюватиме реальну підставу для унормування відносин України з державними союзниками. На звільнених землях, не очікуючи на ніщо, ОУН проголосить відбудову Української Держави.

У разі ворожого ставлення союзників до відродження української державності визвольна боротьба, стверджували оунівці, увійшла б у новий період [1, с.27-28].

Національно-визвольний рух, керований ОУН між Першою і Другою світовими війнами, втрати, яких зазнала Організація у 1939-1941 рр., були серйозною підставою до сміливого політичного кроку націоналістів — відновлення української державності у червні 1941 р. та створення ними центральних і місцевих органів влади.

Українські революціонери передбачали на прикладі загибелі Карпатської України, що німецькі чинники вороже сприймуть їхні дії. Але з обраного шляху не зійшли – моральним стимулом їх ризику була довголітня боротьба українського народу за незалежність та усвідомлення її необхідності у різних політичних умовах.

З метою виконання світлої ідеї до Львова вирушила похідна група ОУН у складі близько п'ятнадцяти патріотів на чолі з Ярославом Стецьком.

30 червня 1941 р. о шостій годині пополудні в будинку "Просвіти" у Львові відбулися Народні збори, на яких одноголосно прийнято Акт відновлення Української Держави. На його основі прем'єр Я.Стецько приступив до організації Тимчасового уряду України – Державного Правління.

У Акті проголошувалося:

"1. Волею українського народу Організація Українських Націоналістів під проводом Степана Бандери проголошує відновлення Української Держави, за яку поклали свої голови цілі покоління найкращих синів України (...)".

2. На західних землях України твориться Українська Влада, яка підпорядковується Українському Національному Урядові, що створиться у столиці України –Києві з волі українського народу" [4, с.239].

Збори обрали Ярослава Стецька на голову Державного правління, який почав підбирати кандидатури міністрів. Одночасно з радіостанції Львова, яку назвали ім'ям Євгена Коновальця, двоє дикторів Зенон Тарнавський і Юліан Савицький передавали у світ про відродження Української Держави [5, с.15].

1 липня делегація Зборів попросила благословення Голови Української греко-католицької церкви Андрея Шептицького, водночас інша група виїхала до єпископа Української православної церкви Полікарпа у Луцьк. Обидва вони радо виступили з пастирськими посланнями на підтримку проголошеної Державності [5, с.15-17].

Після проголошення Акта 30 червня 1941 р. на землях України здійснювалася відбудова зруйнованої у 1918-1920 рр. Української держави. 5 липня 1941 р. Ярослав Стецько сформував уряд, до складу якого увійшли три представники Південної Тернопільщини: доктор Михайло Росляк, голова товариства "Рідна Школа" у Чорткові, якого призначено начальником президіальної канцелярії, Роман Ільницький (нар. у 1915 р. в с.Михалків Борщівського повіту), який став державним секретарем при міністрові народного господарства, та Євген Храпливий (нар. у 1898 р. в с.Лисівці Заліщицького повіту, доктор економічних наук), який став міністром сільського господарства [4, с.240-241].

На заклик Державного правління швидко почала організовуватися українська адміністрація на місцях. Відповідний Український комітет або Окружна управа організувались у Заліщиках на чолі з Іваном Малюком (нар. у 1900 р. в с.Ворвулинці. Вояк УГА, закінчив Заліщицьку учительську семінарію. Працював на різних учительських посадах. Член ОУН (р.). Заарештовувався німецьким гестапо. Заходами голови Українського центрального комітету Володимира Кубійовича був звільнений. Помер на еміграції у США).

До складу Комітету увійшли: Яків Гандзюк – кооперативний діяч, Григорій Кравецький – повітовий лікар, Олександр Сось – голова міської управи м. Товсте, Роман Стефанович – адвокат, Михайло Малюк (1889 р. н., с.Ворвулинці. Вояк УГА. У 1913 р. закінчив Заліщицьку учительську семінарію. В 1941-1944 рр. – інспектор народних шкіл у Заліщицькому повіті), Михайло Дубецький – районний провідник ОУН, Леонід Гелюк – голова м. Заліщики, Михайло Побігун – учитель-сек-

ретар Комітету, Михайло Красій, Михайло Гембатюк та інші [6].

Згідно зі звітом голови Тернопільської обласної управи, провідного діяча ОУН Василя Охрімовича до складу Бучацької окружної управи увійшли наступні особи: Онуфрій Пендзей – голова управи Бучацької округи (н. 1898 р. у с.Ліщинці. Освіта гімназійна. Від 1926 р. люстратор (ревізор) кооператив при ПСК в Бучачі. Співзасновник т-ва "Просвіта", кооперативи "Згода", т-ва "Луг". Помер 1949 р. в Торонто, Канада); Тадей Крамарчук – референт відділу безпеки (н. 1890 р. у Бучачі. Четар УГА. Довголітній голова управи кооперативи "Поступ". Помер 1960 р. в Детройті, США); Віктор Петрикевич – референт відділу освіти викладач української та латинської мов у Бучацькій гімназії. У 1938 р. переведений до Станиславова); Бабій (?) – референт транспортного відділу; Михайло Крижанівський – референт відділу торгівлі і промислу (н. 1909 р. у Бучачі. Підприємець. Помер на еміграції в США); Хроневич (?) – референт фінансового відділу; Папірчук Іван (?) – референт відділу праці; Тихий (?) – референт земельних справ; Василь Новосад – референт пропаганди (н. 1897 р. на Холмщині. Від 1931 р. працював ревізором кооператив. Помер 1943 р. в Бучачі, там похований); Довгополий (?) – голова міста; Левицький (?) – голова Золотопотіцького району; Керницький (?) – голова Монастириського району; Федір Василик – голова Коропецького району. (н. 1899 р. у с. Сороки. Усус. Від 1926 р. співробітник ПСК Бучача. Помер 1952 р. в м. Буенос-Айресі, Аргентина) [7, спр. 15, арк. 57-61; 8, с. 299].

Проте в окупаційних умовах окружні управи до виконання своїх функцій так і не приступили, їх підмінила німецька адміністрація.

Незважаючи на тривожні симптоми з боку німецьких властей, у західноукраїнських селах у зв'язку з проголошенням Акта відновлення української державності відбувалися маніфестації, віча, перепоховання загиблих героїв, висипання і посвячення могил "Борцям за волю України".

У святкові дні збиралися тисячні маси народу, молодіжні хори співали патріотичні пісні, актив виступав з промовами. У почесних стійках біля символічних могил стояли підпільники ОУН з нарукавними пов'язками з написом "Українське військо". Молодь давала клятву боротися до загину за Українську Державу.

"Піднесення було велике, – розповідає підпільник Петро Пасічник (пс. "Див") із с. Зелена Бучацького р-ну. Ми, молоді, гуртувалися в організацію. Багато молоді вступало тоді в ОУН. Всі ми надіялися на кращі часи й хотіли віддати свої сили для добра і щастя України. 20 серпня у Бучачі освячували могилу. З піснею на устах "Ми зродились із крові народу" наша група ОУН пішла до міста. Під час освячення там виступив районний провідник Йосип Пасічник (пс. "Панас").

Провідні націоналісти у селах зачитували Акт. У Русилові, наприклад, Іван Головецький (його дружину з маленьким сином більшовики вивезли до Сибіру і вони там загинули. Патріот Іван за німецької окупації поринув у підпільну діяльність. Потім служив у дивізії "Галичина". Опинившись на Заході, не одружувався й повністю віддав себе громадсько-політичній роботі. У 2000 р. на 90 році життя повернувся до рідного села).

У Золотому Потоці Акт проголосив провідний член ОУН Степан Капуш (пс. "Батько" і "Бук"). Його обрали головою міської ради. Уникнувши німецького арешту, продовжував працю у підпіллі. З другим приходом червоних зброї не склав. Полонений 1947 р. у с. Уніж Городенківського р-ну з дружиною Софією. Загинув у концтаборі. Депортовані родичі його загинули в Сибіру.

У с. Базар Чортківського пов. ініціаторами проголошення Акта 30 червня були Михайло Голик і Данило Мазур. На честь події промову біля могили виголосив чл. ОУН Петро Мотуз. За це його більшовики закатували в ЧА. У Петликівцях Старих пам'яті загиблих героїв могилу висипали біля школи. Зі славетної гори Лисоні, скропленої кров'ю січового стрілецтва у 1916 р., привезли землі. Освячував могилу отець Василь Жарий. З полум'яним словом про потребу боротьби за волю України виступив молодий учитель Василь Гейна [9, с. 42, 45, 51, 72].

Слід згадати, що напередодні відступу більшовиків з цього села сміливець Володимир Родзіба скинув червоний прапор і встановив синьо-жовтий.

Колишній підрайонний ОУН Космин Чорній у листі до автора даного дослідження оповідає, що організація здійснила величавий похорон бойовикові ОУН Петрові Кавецькому з Бобулинців, який загинув від кулі енкаведиста під час виконання завдання. На його честь побудували каплицю. Таких патріотичних заходів на хвилі національного піднесення улітку 1941 р. у краї відбувалось багато [10].

Грандіозне віче з дефілядою відбулося у двадцятих числах липня 1941 р. у Бучачі. Народу зійшлось стільки, що запруджені вулиці не вміщали людей. Кожне село представляли велелюдні делегації у національних строях. Демонстрантів вітали представники українських організацій з німецьким командуванням. Відкривала колону сотня "Українського війська" з Коропця. Воїни в касках йшли у колоні, озброєні крісами. За ними кінний відділ, який вів Микола Кізюк. Маніфестанти несли синьо-жовті прапори, тризуби, оздоблені квітами та рушниками. Відбулося дійство біля будинків, що навпроти міської ратуші. На полі від с. Озеряни тисячні маси народу відслухали подячну Службу Божу за визволення від більшовицьких окупантів. Розповідають старожили, що організаторами здвигу, крім ОУН, були священики Василь

Мельник-Лімниченко із с. Зелена, Василь Стрільбицький з Жизномира та о. Іоан Галібей зі Скоморохів. З описаної історичної маніфестації збереглась серія цінних фотодокументів, на яких зафіксовано тогочасні події. На них же бачимо перші колони жовнірів "Українського війська" [9].

З вибухом німецько-совєтської війни Провід ОУН направив у центральні, східні та південні області України три похідні групи добровольців для організаційної, пропагандистської діяльності у світлі проголошеного Акта 30 червня 1941 р.

Серед них багато тернопільчан із Золотого Потоку – Ярослав Гребенюк, соратник Мирона "Орлика", крайового провідника ОУН на східноукраїнських землях [11, с. 274]. Із с. Жизномир – Олекса Бабій (пс. "Арієць", "Білий"). Ще за часів польської окупації краю, уникаючи переслідувань, він емігрував до Парижа. У Франції на початку Другої світової війни вступив до "Чужинецького легіону" й брав участь у боях з німецькою навалою у 1940 р. Організував "Хор українських легіонерів" й використовував кожну мить для ознайомлення французів з самобутньою українською культурою, проблемами національно-визвольного руху. Після окупації Франції нацистами Олесь Бабій вирушив на Україну під керівництвом Богдана Онуфрика (пс. "Коник") й працював на теренах Харківщини і Полтавщини [12, с.133].

Ще на Сході України були краяни: Дмитро Трубчак, Микола Деременда із с. Базар Чортківського пов. Дмитра зловили гестапівці, але його звільнили друзі. Загинув він пізніше, виконуючи завдання ОУН у Любліні на території Закерзоння. Микола Деременда також врятувався з німецьких таборів, загинув в УПА під пс. "Дубенко", "Буревій".

З Бураківки Чортківського пов. у похідних групах брали участь члени ОУН: Василь Мельник 1899 р.н., Микола Лабанда 1897 р.н., Микола Дорош 1899 р.н., Степан Жовтюк 1921 р.н.

Акт 30 червня 1941 р. безкомпромісно проголошував світові, що українці бажають будувати власне самостійне державне життя.

Сміливий поступ ОУН дезорієнтував німецьких окупантів. Гітлерівці були вражені несподіванкою і не могли прийняти відповідно швидкого рішення. Згодом вимагали від Проводу ОУН відкликання Акта; отримавши відмову, почали арештовувати націоналістів.

Але історично вони запізнилися. Від Акта 30 червня 1941 р. почався в історії українського національно-визвольного руху новий період боротьби проти німецького нацизму і московського комуно-більшовизму.

Водночас з вищезгаданими заходами Провід ОУН в західних областях України звернувся до народу із закликом брати до рук зброю й організовувати повстанські загони: "Дотепер ми діяли з підпілля. Там готувалися до зриву і відбивши наступ ворога, що хотів нас і тебе знищити, тепер виходимо наверх. Починаємо вже наявну збройну боротьбу. На наказ Крайового Проводу ОУН вийшли в бої перші колони — жовнірів Української Національної Революції, перші її стежі. Вони вже б'ються з ворогом. Український народе! Ти ніколи зброї не кидав. Не кидай зброї і тепер! Бери її в свої руки, нищ ворога! Ставай до будови Української Самостійної Держави. Ставай у лави Української Революційної Армії у лави ОУН" [13, с. 37].

1 липня 1941 р. крайовий провідник ОУН, член Українського державного правління Іван Климів ("Легенда"), він же начальний командант Української національної армії видав наказ про створення армії для захисту Української держави.

Наказ вимагав усім стихійно посталим групам негайно зв'язатися з Начальною командою Української національної революційної армії та підпорядкуватися їй у всіх своїх діях. Про Німеччину дипломатично говорилося, як про союзницю у боротьбі з Москвою і необхідність допомагати їй усіма засобами. Наголошувалось, що "водночас творимо власну армію".

"Жовнірам Української Революційної Армії одіти однострої позосталі від совітських збройних сил. На лівім рукаві повище ліктя, кожен вояк повинен мати синю опаску з жовтим написом "Українське військо".

На теренах, де нема військових гарнізонів, сільські ради повинні взяти під охорону державне майно. У кожному селі, містечку створити для цих цілей відділи національної самооборони – Січові Стрільці – "Січі", до яких мають входити усі військовозобов'язані.

Наявну на місцях зброю негайно передавати відділам Української державної служби безпеки. У кожному районі створити військові команди, які мають організувати набір до війська".

Документ закінчувався словами, що війна, яку "починаємо, свята. Її мусимо виграти, тому усі на фронт" [14, спр.18, арк.86, 86 зв.].

У повітових центрах краю негайно з'явились сотні молодих людей з синьо-жовтими пов'язками і написом "Українське військо". Відділи марширували центральними вулицями міст зі співом патріотичних пісень. У Підгайцях "Українське військо" налічувало 200 стрільців. Командантом вишколу був Спиридон Тихий, а начальником реєстрації військовиків С. Лотоцький. 12 липня у місті при великому зібранні народу Акт відновлення Української Держави зачитав Михайло Лушак [15, с.207].

Великий відділ Української національної революційної армії утворився в Коропці на Бучаччині. Організатори формування назвали його зав'язком "Коропецької дивізії". Вояки мали кріси різних систем і часів, каски, мундири. Невідомий фотограф залишив нам дві унікальні світлини. Одна з

них ухопила мить під час входження "Українського війська" з Коропця до Бучача на початку липня 1941 р., коли бучачани масово відсвяткували Акт 30 червня 1941 р., на другій – вояки відділу "Коропецької дивізії" стоять у почесній варті під час урочистостей [9].

Отже, без усякого застереження можна визнати, що українці Східної Галичини у червні-липні 1941 р. масово взялися за зброю. У селах створювались загони самооборони. Михайло Капуш із Золотого Потоку згадує, що у перших днях вересня 1939 р відбувся збір чл. ОУН та їх симпатиків, які готувалися до війни. Михайло Гребенюк передав до лісу десяток крісів, які таємно зберіг з часів Першої світової війни [16, с. 19].

У с.Олеша діяла озброєна група підпільників ОУН на чолі з Данилом Плиткою. В с. Ковалівка вони здійснили операцію проти більшовицьких фінансових органів й придбали для потреб організації 10 тис. крб.

Із с.Жизномир старшиною першого куреня "Українського війська" ім. "Холодного Яру" на Волині служив Степан Ґуляк, 1903 р.н. Полк брав участь у святі Української державності 27 липня 1941 р. в м. Рівне [17, с.758].

У липні 1941 р. озброєні відділи січовиків функціонували у Чорткові, Борщеві, Товстому, Заліщиках.

Душею і організатором Товстенської "Січі" став повітовий провідник ОУН Микола Круцяк (пс. "Супрун") з Ворвулинців. До цієї військової формації кожне село делегувало своїх кращих синів. "Січ" налічувала біля 60 стрільців. Озброїлися січовики трофейними крісами, покинутими совєтськими військами на полях під час відступу.

Заліщанських січовиків очолювали Дмитро Капчак та Федір Савчук. На збережених фото бачимо їх серед стрільців під час вишкільних вправ. Загін налічував 34 вояки.

На жаль, Провід ОУН не міг у короткий час створити армію. Частину добровольців включили до української допоміжної поліції, інших відправили додому очікувати сприятливішого моменту. "Січі" проіснували недовго. 30 серпня 1941 р., підтверджує районний провідник ОУН Василь Сеньків ("Вишитий"), губернатор Франк видав наказ про заборону формувань. Більшість учасників "Січей" перейшли у підпілля й почали організовуватися у групи самооборони проти дій боївок польської підпільної Армії Крайової (АК), а згодом – у перші відділи УПА [18, с.88].

Провід ОУН у липні 1941 р. видав унікальний звіт під назвою "Українська партизанка. Збройна боротьба ОУН за Українську Державу 22.1 – 20. VII 1941 р.", у якому в хронологічному порядку перелічуються і описуються бої збройних відділів українських повстанців на території Підгаєцького, Бучацького та інших повітів Тернопільщини.

Матеріали з червня-липня 1941 р. насичені конкретними деталями з місць подій, прізвищами загиблих бойових друзів, даними про кількість вбитих та полонених більшовиків. Українські повстанці активно нищили ворожі комунікації, визволяли з тюрем в'язнів. Це був період масового розгортання повстанського руху.

У вступі до згаданого матеріалу говорилось, що український народ іде назустріч своєму цілковитому визволенню. Ніхто не стримає ходи нової Хмельниччини, що розгортається під проводом керованої Степаном Бандерою Організації українських націоналістів. Водночас зауважувалось, "що про повноту образу боротьби українських партизанів важко взагалі думати, бо багато груп були цілковито знищені ворогом і нікого з учасників їх не осталось, щоб подати звідомлення про їхні змагання. А таких партизанських груп, про які всяка вістка загинула, було дуже багато. Бо безпощадною була боротьба: за нецілі останні два роки масковсько-большевицької займанщини впало в бою або пропало безвісти 35 тисяч боєвиків-партизанів [19, с.1-18].

У "Календарику націоналіста" за 1942 р. подано приблизний реєстр 150 членів і симпатиків ОУН з Тернопільщини, загиблих у 1939-1941 рр. [20, с.31-41].

"Українське військо", сформоване з тисяч ідейно загартованих борців, стало б найбоєздатнішою армією народу в боротьбі за УССД.

Лише несприятливі політичні умови, докорінно відмінні від листопадових 1918 р., зашкодили молодим повстанським силам об'єднатися у визвольну армію, як у добу Визвольних змагань в Українську галицьку армію.

Німецькі аналітики добре володіли знаннями з Визвольних змагань України 1918-1920 рр. Адже українське січове стрілецтво, вишколене на статутах австро-німецької армії, потім роззброїло їхні частини у Львові. Тому за декілька тижнів після остаточної окупації Західної України повстансько-партизанські частини німці розформували, зброю відібрали.

5 липня 1941 р. А. Гітлер зібрав у своїй штабквартирі членів партії й наказав "зробити порядок з цією бандою". Того ж дня заарештували у Кракові Степана Бандеру й вивезли до Берліна [11, с.117].

11 липня "СС-Айнзацгруппе" у Львові з головного штабу Гітлера арештувала Я.Стецька. Після цього схопили декількох членів уряду [2, с.272].

У Берлін викликали на розмову Степана Бандеру і Ярослава Стецька, щоб скасували Акт відновлення Державності, а 1 серпня 1941 р. німецькі нацисти проголосили включення Східної Галичини до Генерального гебернаторства.

Лідери української національно-визвольної боротьби відмовилися відкликати Акт. У відповідь почалися німецькі репресії, особливо з середини вересня 1941 р. [11, с.131].

У західних українців помалу зникла ейфорія довір'я до німецьких "визволителів", хоча у ряді сіл надія залишалася.

Наприклад, у с. Шутроминці-Заліщицького пов. селяни спалили на вигоні всю більшовицьку літературу з бібліотеки й прийняли при цьому резолюцію такого змісту: "Ми, селяни села Шутроминці, зібравшись на збори з нагоди ліквідації більшовицької літератури, просимо фюрера Великонімеччини, щоб повернули на Україну членів Проводу ОУН".

Таких акцій на підтримку Акта 30 червня 1941 р. та протестів проти німецьких репресій було багато. Частину їхніх резолюцій відсилали до Проводу ОУН-революціонерів, і подальша доля безцінних документів народного плебісциту невідома.

Підсумовуючи, слід визнати, що кадри ОУН на початковому етапі війни доклали великих зусиль в утвердженні національних ідей й ціною власної крові відстоювали їх. Відродження Державності Актом 30 червня 1941 р., без сумніву, сколихнуло мільйонами українських сердець, навічно закарбувалось у свідомості поколінь як державницьке устремління до свободи і незалежності.

Джерела та література

1. Кук Василь. Державотворча діяльність ОУН Акт відновлення Української держави 30 червня 1941 р. / / Українське державотворення – Львів-Київ. Літературна агенція "Піраміда", 2001. – 360 с.
2. Стецько Ярослав. 30 червня 1941 р. Накладом: Ліги Визволення України, Торонто, Онтаріо, Канада, Організації Оборони Чотирьох Свобід України, Нью-Йорк, США і Української Видавничої Спілки, Лондон, Англія, 1967. – 464 с.
3. ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929-1955 рр. (збірка документів). Видання Закордонних Частин ОУН, 1955. – 372 с.
4. Сергійчук Володимир. ОУН-УПА в роки війни: нові документи і матеріали. – К.: Дніпро, 1998. – 494 с.
5. Бедрій Анатоль. Українська держава відновлена Актом 30 червня 1941 р. Українська Центральна Інформаційна Служба. Нью-Йорк-Лондон-Мюнхен-Торонто, 1981. – 48 с.
6. Фотокопія світлин членів повітового Українського Комітету з архіву Заліщанського райвідділу КДБ. – 1991, архів автора.
7. ЦДАВОВУ. – Ф, 3833, оп. 1.
8. Бучач і Бучаччина. Історико-мемуарний збірник. – Нью-Йорк-Лондон-Париж-Сідней-Торонто, 1972. – 944 с.
9. Спогади учасників подій 1941 р. Записано у 1992 р. – 95 с. Архів Бучацького т-ва "Меморіал". – Бучач Тернопільської обл.
10. Спогади Космина Чорнія. — Австралія. Електронний диск. – 2004., архів автора.
11. Косик Володимир. Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів (1941-1942 рр.). Том 2. – Львів, 1998. – 384 с.
12. Верига Василь. Втрати ОУН в II світовій війні, або "Здобудеш українську державу або загинеш у боротьбі за неї". 2[ге] виправлене видання. – Торонто. Канада, 1991. – 208 с.
13. Кук Василь. Степан Бандера (1909-1999). – Івано-Франківськ, 1999. – С. 37.
14. ЦДАВОВУ. – Ф. 3833, оп. 2. Опубл.: Українське державотворення. С. 129-131.
15. Черевко Михайло, Минко з Винниць, Сена Ярослав. Хроніка – опис міста Підгайці // Підгаєцька земля. – Нью-Йорк-Париж, Сидней – Торонто, 1980. – 740 с.
16. Григоришин Галина. Село Соколів. Минувшина і сьогодення. – Тернопіль, 1998. – 138 с.
17. Шипилявий Степан. Меценати, фундатори і передплатники Пропамятної книги "Бучач і Бучаччина" // Бучаччина...
18. Мизак Нестор. За тебе, свята Україно. Заліщицький повіт у визвольній боротьбі ОУН-УПА. — Чернівці.: "Золоті литаври", 2002. – 420 с.
19. Визвольна боротьба ОУН за українську державу (Партизанка 1939-1941 рр.). Кінець липня 1941 р. Циклостилевий відбиток. – 18 с., архів автора.
20. Упавші члени і симпатики ОУН Тернопільської області в боротьбі з більшовиками у 1939-1941 рр. Видавництво не вказано, 1942. – 62 с.

Summary

Nestor Myzak (Chernivtsi)

Fight of OUN for the sovereign and independent Ukrainian state on the initial stage of German-Soviet war in 1941 (on the materials of Ternopil' region)

The article under review deals with the struggle of the OUN for the sovereign independent Ukrainian state at the beginning of the Soviet-German War (1941). The events described in the article focus on the Ternopil region only.

УДК: 94 (477+323. 112)

Олександр Сич
(Івано-Франківськ)

ВБИВСТВО СТЕПАНА БАНДЕРИ ТА ПРОТИСТОЯННЯ ЗАКОРДОННИХ ЧАСТИН ОРГАНІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТІВ І РАДЯНСЬКИХ СПЕЦСЛУЖБ У СФЕРІ ПРОПАГАНДИ (1959-1962)

З часу відновлення Української держави історична наука отримала змогу розкрити ряд т.зв. „білих плям" національної історії. До їх переліку належить й історія українського національно-визвольного руху в XX ст., в т.ч. боротьба Організації українських націоналістів (ОУН) та Української повстанської армії (УПА) за державну незалежність України. Невід'ємною складовою цієї історії є діяльність осіб, що стояли на чолі цих організацій, символізують їх діяльність і отримують неоднозначну оцінку в сучасних наукових дослідженнях. До таких постатей треба віднести і С.Бандеру.

Ще в 1959 р., невдовзі після трагічної загибелі С.Бандери, провід Закордонних частин (ЗЧ) ОУН прийняв рішення про видання наукової праці про нього, яка мала б складатися з двох томів – монографії про С.Бандеру та збірника його вибраних творів [13, арк.3]. Найкраще вдалося зреалізувати

ідею збірника праць, що побачив світ у 1978 р. під редакцією Д.Чайковського та С.Ленкавського [1].

Від часу смерті С.Бандери українськими еміграційними і сучасними істориками та публіцистами видано значну кількість праць і документальних збірників про життя і діяльність С.Бандери [19, с.185-205].

Досліджуючи постать С.Ленкавського, провідного діяча ОУН, що очолив Закордонні частини (ЗЧ) ОУН після смерті С. Бандери, автор підготував окрему статтю із порівняльним аналізом цих двох історичних постатей та 2 томи творів С.Ленкавського, ряд праць з яких також стосуються життя і діяльності С.Бандери [18; 4].

Однак до сьогоднішнього дня так і не видано наукової монографії про С.Бандеру. Завданням цієї статті є висвітлити одну із сторінок в політичній біографії С.Бандери – його загибель, пропагандистське протистояння ЗЧ ОУН та радянських спецслужб в атмосфері таємничих і невияснених обставин цієї смерті, суд над виконавцем злочину агентом КДБ Б.Сташинським та роль у підготовці судового процесу С.Ленкавського.

Перед замахом на С. Бандеру Служба безпеки (СБ) ЗЧ ОУН вже знала про його підготовку. „Дня 2 жовтня 1959 р. Служба Безпеки ОУН отримала інформації з кіл КГБ, що на С.Бандеру, С.Ленкавського, Я.Стецька і С.Мудрика мають бути виконані замахи. Такий наказ отримало КГБ від найвище поставлених чинників КГБ в Москві", – згадує С.Мудрик. Інформатор стверджував, що замах на С.Бандеру вже підготовлений і міг відбутися будь-якого дня і з використанням досі невідомих технічних засобів. Однак детальніша інформація коштувала великої суми грошей, яких в розпорядженні проводу ЗЧ ОУН не було. А тому на його засіданні 5 жовтня 1959 р. С.Бандері було запропоновано тимчасово виїхати не тільки з Мюнхену, але й з Німеччини. Він відмовився від цього, погодившись натомість на підсилення власної охорони, якою, як потім виявилося, легковажив [6, с.282-283].

15 жовтня по обіді до канцелярії Проводу ЗЧ ОУН зателефонувала дружина С. Бандери і повідомила про його смерть на сходах власного помешкання. На місце випадку відразу ж виїхали заступник голови проводу С.Ленкавський, секретар проводу Я.Бенцаль та керівник СБ І.Кашуба. Зібравши необхідні свідчення, вони відвідали лікарню, куди вже було відвезено тіло С.Бандери. Огляд покійного вказував на відсутність явних ознак насильства. Лишень насторожували дрібні, немов уколи, цяточки навколо уст та незрозумілого походження білі краплі на його одязі. Оскільки при огляді тіла при вбитому було виявлено револьвер, то лікарі негайно повідомили про це кримінальну поліцію, а тіло перевезли до медично-судового інституту. На домагання проводу ЗЧ ОУН до медичної експертизи та розтину тіла було допущено і українського лікаря – декана фармацевтичного факультету Українського вільного університету (УВУ) проф. Я.Гинилевича. 16 жовтня в організмі С.Бандери було виявлено залишки ціаністого калію [6, с.23-26, 34-35; 10].

З двох живих членів президії („трійки") проводу, обраної останньою конференцією ЗЧ ОУН, – тобто С.Ленкавського і Я.Стецька – на місці був тільки С.Ленкавський. Йому довелося зайнятися всіма терміновими організаційними справами, в т.ч. і організацією похорону С.Бандери. Телеграмами, листами і телефонним зв'язком були повідомлені теренові організації ЗЧ ОУН в Англії, Бельгії, Німеччині, Франції, Голландії, Іспанії, Австрії, Канаді, США, Аргентині, Венесуелі, Бразилії, Австралії. Повідомлення отримали також українські та міжнародні засоби масової інформації. Вже 17 жовтня вийшов спецвипуск газети „Шлях перемоги", друкованого органу проводу ЗЧ ОУН. У зверненні проводу наголошувалося: „Париж, Роттердам, Білогорща, Мюнхен – криваві етапи на шляху до визволення України, на яких поклали свої голови найкращі борці – є доказом великої жорстокости відвічного ворога України, Москви, що фізичним нищенням провідників намагається обезголовити організовану бойову силу українського народу". Таким чином, Провід ЗЧ ОУН відразу ж зайняв однозначну позицію щодо причин смерті С.Бандери. Похорон відбувся 20 жовтня на кладовищі Вальдфрідгоф. У траурному поході брали участь тисячі людей з вінками від багатьох українських і неукраїнських організацій. Групу членів проводу ЗЧ ОУН та теренових провідників з різних країн світу в ньому очолював С.Ленкавський [6, с.25-27; 5.- Т.2. - С.109; 3].

Відразу ж після похорону, 21-го жовтня 1959 р., відбулися наради Проводу ЗЧ ОУН та провідних членів, що прибули з інших країн-теренів. На них було затверджено С.Ленкавського виконуючим обов'язки голови Проводу до часу скликання наступної конференції. „С.Ленкавський серед усіх користувався найбільшим авторитетом. Його називали сумлінням ОУН і обрали головою одноголосно", – згадує тодішній член проводу ЗЧ ОУН С.Мечник. На цьому ж засіданні створено спеціальну комісію під керівництвом Я. Рака для дослідження обставин смерті С.Бандери та прийнято рішення створити Фонд визвольної боротьби ім. С.Бандери і заініціювати побудову памятника на його могилі. На завершення засідання Провід прийняв Комунікат та Звернення з приводу смерті С.Бандери, що закликали „послідовно продовжувати політику, стратегію і тактику, що були сформовані й здійснювані сл. пам. Провідником Степаном Бандерою" [5. - Т.2. - С.111; 8, с.66; 6, с.460-464].

Намагаючись нейтралізувати політичну діяльність української еміграції, керівництво радянської держави діяло випробуваним вже мето-

дом. Як у передвоєнні роки з його наказу було знищено авторитетного провідника ОУН Є.Коновальця і при цьому спровоковано в її рядах протистояння, так і тепер вбивство С.Бандери переслідувало аналогічну мету. Адже ЗЧ ОУН тільки-но вийшли з довгої смуги внутрішніх дискусій та опозиції, проявляли себе найактивніше в середовищі української еміграції і стояли безкомпромісно на антирадянських позиціях.

Про це, зокрема, свідчить такий факт. Невдовзі після смерті С.Бандери, 29 жовтня 1959 р., з України надійшла телеграма нібито від М.Матвієйка, члена проводу ЗЧ ОУН, що був висланий для налагодження контакту з проводом ОУН в Україні. „...Дивує і обурює безпорадність друзів, що не вжили заходів щодо безпеки Провідника. Вимагаємо найстислішого слідства, не зупиняючись при тому навіть, коли підозра впаде на когось з його оточення, чи близьких. Уважаємо, що друзі, які несли відповідальність за безпеку Провідника і якщо вони через свій недогляд дали ворогові виконати атентат, повинні стати перед революційним судом ЗЧ ОУН", – обурювався він та просив повідомити, хто обраний наступником С.Бандери. Але в Служби безпеки ЗЧ ОУН на той час вже була інформація, що М.Матвієйко знаходиться в руках КДБ. Отож, ставало зрозумілим, що воно намагалося спровокувати взаємні підозри і внутрішні конфлікти в Проводі ЗЧ ОУН та отримати інформацію про нового керівника [9, с.115].

В той же час для деморалізації рядів ЗЧ ОУН радянські спецслужби використали захоплених раніше чільних членів ОУН. 19 вересня 1960 р. в радянському радіоефірі прозвучав виступ В. Кука „Леміша", провідника ОУН в Україні та Головного командира УПА. А дещо пізніше стаття „Діяльність українських націоналістів не відповідає цілям українського народу і його державі" від його імені і з його фото була надрукована в газеті „За повернення на Батьківщину", друкованому органі „Комітету за повернення на батьківщину", що слугував легальним прикриттям для підривної діяльності КДБ серед української еміграції. В 1961 р. аналогічне звернення прозвучало і від імені М.Матвієйка [21, с.204-206, 262].

Задум частково досяг мети. „Ми всі цим зверненням були пригнічені", – згадував С.Мудрик. Однак після аналізу ситуації голова проводу ЗЧ ОУН С.Ленкавський прийшов до висновку: „Якщо КГБ Кука використовує проти нас по-пропагандистському, то для нас є зрозумілим те, що Кук-Леміш не пішов з КГБ на провокацію проти нас на еміграції". Сам В.Кук, даючи в 1993 р. відповідні пояснення для Служби безпеки ОУН, вказав, що ту статтю, одну з багатьох, які йому пропонували в ув'язненні для підпису, він дещо скоригував і підписав з метою донести до націоналістів за кордоном інформацію про розгром підпілля в Україні та контроль КДБ над його зв'язками [8, с.140-142].

Отож, після смерті С.Бандери між радянськими спецслужбами та ЗЧ ОУН розгорнулася справжня інформаційна війна. В таких умовах головним змістом початкового періоду діяльності С.Ленкавського на посаді голови Проводу ЗЧ ОУН стала нейтралізація провокацій з боку КДБ, подолання нестабільності в організації, викликаної вбивством С.Бандери, з'ясування обставин його загибелі та розвінчування дезінформацій, пов'язаних із цим фактом. А тому С.Ленкавський перш за все взявся за вдосконалення системи безпеки. Він припинив засилання членів ОУН з еміграції в Україну, посилив вивчення планів КДБ проти ЗЧ ОУН, доручив зміцнити і поширити діяльність Служби безпеки ОУН та розвідки ЗЧ ОУН. Натомість за його розпорядженням контакт з Україною було переведено в іншу площину. На зібрану Референтурою підсовєтських справ (РПС) величезну кількість адрес почалася надсилка з різних країн світу пропагандистської літератури, спеціально розрахованої на читача в Україні. За вказівкою проводу ЗЧ ОУН з інформаційною метою розвинулося налагодження контактів з тими українцями, що приїжджали з України за кордон як туристи, ділові люди тощо. Як свідчать деякі доступні сьогодні секретні видання КДБ, це відомство також зауважило таку зміну в тактиці діяльності ЗЧ ОУН і навіть активізацію під її впливом підпільного націоналістичного руху в Україні. Одночасно С.Ленкавський заборонив реагувати на полеміку проти ЗЧ ОУН, що влаштовувалась її політичними опонентами з українського політичного табору, оскільки на прикладі діяльності розкритих агентів П.Яблоня-„Ярового", І.Бесаги-„Барда" ставало зрозумілим, що вона часто інспірується спеціалістами КДБ [9, с.125-128; 21, с.130, 166].

В справі вбивства С.Бандери радянська пропаганда активно поширювала через сітку своєї агентури, радіостанції Східної Німеччини, Польщі і Чехословаччини та друковані видання дезінформацію різного характеру, яку можна класифікувати на такі основні групи: а) С.Бандеру знищено на доручення західнонімецьких уряду чи розвідки; б) до вбивства причетні американські урядові кола; в) вбивцю слід шукати в близькому оточенні жертви; г) С.Бандера покінчив життя самогубством. Закиди в бік західнонімецького уряду та розвідки активізували німецькі слідчі органи, але одночасно інші дезінформації заводили їх на манівці. Врешті, після року безуспішного слідства німецька прокуратура 8 вересня 1961 р. надіслала до секретаріату проводу ЗЧ ОУН повідомлення про закриття справи. Версії про причетність до вбивства близького оточення С.Бандери чи його самогубство мали на меті деморалізувати членство ЗЧ

ОУН. Їх підсилювала велика кількість організованих анонімок про те, що вбивцю слід шукати в самому проводі ЗЧ ОУН. У відповідь на це свої висновки у вересні 1960 р. опублікувала і внутрішня „Комісія для дослідження обставин смерті Провідника ОУН С.Бандери". Вона принципово стверджувала, що С.Бандера загинув від отрути в результаті детально спланованого замаху, однак не змогла назвати персональних виконавців. До аналогічних висновків прийшли і запрошені проводом ЗЧ ОУН англійські детективи [6, с.37-44, 46; 22; 10].

Однак 12 серпня 1961 р. до Західної Німеччини втік агент КДБ Б.Сташинський і добровільно зізнався американській та німецькій поліції в тому, що за завданням КДБ здійснив вбивство С.Бандери, а ще два роки перед тим – Л.Ребета. З 1 вересня ц.р. Б.Сташинського поміщено у німецьку слідчу в'язницю. Однак з вигідних німецькому урядові причин ця інформація була закрита від громадськості. Отримавши її своїми каналами, провід ЗЧ ОУН в п'ятницю 17 листопада 1961 р. організував прес-конференцію, на якій вперше озвучив для засобів масової інформації ім'я вбивці С.Бандери. Німецька преса назвала цей день „чорною п'ятницею КГБ". А С.Ленкавський 4 грудня 1961 р. писав у внутрішній інструкції до теренових проводів: „Арешт Сташинського, виявлення, що вбивником є кагебіст, отряс з нас намул ворожих обмов і знищив довкола нас атмосферу сумнівів і підозрінь, будованих на преріжних версіях ворогів і противників..." [6, с.55-56; 4. - Т.1. - С.319; 12, арк.1].

На плечі голови проводу ЗЧ ОУН С.Ленкавського та секретаря Я.Бенцаля ліг тягар підготовки до судового процесу над Б.Сташинським – підбір і найм адвокатів, збір коштів серед громадськості, пропагандистський супровід тощо [2; 6, с.601-602; 12; 14; 15; 16; 17]. В згаданій інструкції С.Ленкавський детально розпланував пов'язану з ним пропагандистську кампанію ЗЧ ОУН. Вона поділялася на чотири фази. Перша – оперативне реагування на інформацію про арешт Б.Сташинського та його зізнання у вбивстві С.Бандери – вже минула. Друга була пов'язана з підготовкою до судового процесу. Її зміст полягав у тому, що на зібрані українською громадськістю фонди іноземними мовами (англійською, французькою, німецькою та іспанською) надрукувано ряд творів, які розкривали світові очі на злочинну сутність тоталітарного режиму в СРСР: „Російський колоніалізм в Україні", „Петлюра, Коновалець, Бандера – замордовані Москвою", „Злочини Хрущова в Україні", "Концентраційні табори в СРСР", „Ганьба XX-го сторіччя". Дезінформаційні схеми радянської пропаганди у справі вбивства С.Бандери розкрив і сам С.Ленкавський у глибоко аналітичній праці „Совєтсько-московські морди (вбивства. – О.С.) за кордоном і спроби їх маскування – Три провідники українського визвольного руху, замордовані Москвою", що також була надрукована вказаними іноземними мовами [2; 6, с.98, 605-614; 23; 24; 25; 26; 27]

Процес над Б.Сташинським відбувався 8-15 жовтня 1962 р. в західнонімецькому місті Карльсруге перед найвищим судом ФРН – Федеральною судовою палатою. З початком судового процесу наступила третя фаза пропагандистської кампанії ЗЧ ОУН. „Через сензаційний характер морду (вбивства. – О.С.) весь політичний зміст стане в центрі уваги західнього читача. Його зацікавленість на коротку мить спалахне до отрутно-револьверових сензацій і позавтру згасне. Нам дуже важно, щоб цей масовий читач при нагоді споживання сензацій проковтнув також непотрібну й нецікаву йому правду про Україну, бо вона залишиться декому в закутку голови", – писав С.Ленкавський [4.- Т.1. - С.320; 12, арк.2].

Тому до Карлсруе з'їхалися організовані проводом ЗЧ ОУН численні представники української громадськості та преси: з Німеччини, Великобританії, Франції, Голландії, Канади та США. Для щоденного інформування іноземних політиків та журналістів про особу С. Бандери і українську визвольну справу Провід ЗЧ ОУН організував роботу чотирьох редакцій вісника „Українська кореспонденція" (на англійській, німецькій, французькій та українській мовах), залучивши до їх складу 39 осіб, в т. ч. 9 – неукраїнського походження [6, с.110; 20, Ч.1-7].

Особливо продуктивним в передсудовій пропагандистській підготовці був день 7 жовтня, коли „Українське видавництво" з Мюнхена організувало прес-конференцію для впливових західних журналістів. С.Ленкавський, як голова проводу ЗЧ ОУН, в ній двічі детально зупинявся на темі національно-визвольної боротьби в Україні. Поряд з ним у прес-конференції брав участь американський конгресмен Чарльз Керстен. В цей же день до спеціального інтерв'ю його та інших учасників судового процесу запросила інформаційна агенція „Асошієйтед Прес". На прохання кореспондентів С.Ленкавський виклав визвольну концепцію ОУН та напрямні її сучасної політики. При цьому він наголосив, що на шкоду собі західний світ намагається не помічати української проблематики: „Американські політики можуть не розуміти справи, що самостійність України автоматично розв'язала б проблему втручання Совєтського Союзу в справи Середземного моря, Близького Сходу. Але я ніяк не можу зрозуміти, чому цього не бачать европейські політики? Тому я уважаю, що західня преса, яка має висловити вільну й незалежну думку, стоїть перед великим завданням використати всяку нагоду в цьому процесі, щоб поінформувати

публічну опінію світу про його політичне тло" [6, с.111-114; 20.- Ч.2. - С.3-4].

Під час зізнань на судовому процесі Б.Сташинський висвітлив ряд політичних проблем у невигідному для українських націоналістів світлі. Зокрема, він згущеними фарбами змалював українсько-польське протистояння під час Другої світової війни. За роз'ясненнями іноземні журналісти звернулися до українців і провід ЗЧ ОУН 10 жовтня 1962 р. організував другу широку прес-конференцію. С.Ленкавський з'ясував перед кореспондентами ряду видань хоч і непростий, але дійсний стан справ у польсько-українських взаємовідносинах. Зокрема, всупереч суцільному негативу у поданні Б.Сташинського, він навів факти співпраці українських та польських підпільних формувань – контакти УПА з польськими військовими формаціями Армія Крайова (АК) та „Вольносць і Неподлєглость" (ВіН) для координації дій і їхні спільні акції проти радянських спецпідрозділів. Нагадав також, що підпільний повстанський передпарламент – Українська головна визвольна рада (УГВР) – проводив переговори з еміграційним польським урядом в Лондоні [6, с.341; 20.- Ч.4. - С.2-3].

15 жовтня судовий процес завершився. „Точно у третю річницю з дня смерти Бандери, 15 жовтня 1962 р., вбивник Сташинський вичисляв перед німецьким судом прізвища своїх зверхників, організаторів скритовбивчого морду: Шелєпіна і високих чиновників КГБ в Москві, від яких він одержував накази морду (вбивства. – О.С.), яким складав звіт про виконання і від яких одержав за це відзначення високим большевицьким орденом", – писав С.Ленкавський. Вирок було оголошено 19 жовтня 1962 р. Вищий суд німецької держави звинуватив у вбивстві С.Бандери і Л.Ребета уряд СРСР, а Б. Сташинського визнав безпосереднім виконавцем цього злочину та засудив на 8 років ув'язнення. У цей же день після зачитання вироку провід ЗЧ ОУН втретє скликав журналістів західних видань на прес-конференцію і повідомив, що домагатиметься, аби радянський уряд було поставлено перед міжнародним судом в Гаазі. Цією заявою він фактично переходив до четвертої фази своєї широкомасштабної пропагандистської акції [4. - Т.1.- С. 358, 324; 6, с.341-342; 20.- Ч.7].

Суд в Карлсруе над агентом КДБ Б.Сташинським, виконавцем вбивства С.Бандери, остаточно підвів підсумки пропагандистського протистояння радянських спецслужб та Закордонних частин ОУН у справі трактування обставин та мотивів загибелі С.Бандери. Правда виявилася на боці останніх. Для закріплення результату у п'яту річницю з дня смерті С.Бандери у формі збірки статей про С.Бандеру та суд у справі його вбивства було випущено чергове і останнє число „Української кореспонденції". У той же час здійснювалася оперативна підготовка до видання об'ємного збірника документів та матеріалів „Московські вбивці Бандери перед судом", що побачив світ у 1965 році [6]. Як висловився у вказаному числі „Української кореспонденції" голова проводу ЗЧ ОУН С.Ленкавський, „...не лише діяльністю свого життя Ст. Бандера був для окупантів шкідливий. Він не перестав бути для Москви шкідливим і по своїй смерті"[20.- Ч.8. - С.2].

Отож, голова проводу ЗЧ ОУН С.Бандера був знищений в 1959 р. агентом КДБ Б.Сташинським за наказом уряду СРСР. Спосіб убивства дозволяв декілька років тримати в таємниці обставини його смерті. Радянські спецслужби використали цей факт для нагнітання атмосфери внутрішніх підозр у проводі ЗЧ ОУН та розгортання проти них широкомасштабної пропагандистської кампанії ззовні. Однак після виявлення особи виконавця злочину і в процесі підготовки до суду над ним пропагандистська ініціатива перейшла до ЗЧ ОУН. В свою чергу, їх Провід, очолюваний С.Ленкавським, чітко розпланував та зреалізував пропагандистську кампанію, завдяки якій в країнах Заходу було широко висвітлено процес над вбивцею С.Бандери, а в зв'язку з ним і стан національно-визвольної боротьби українського народу.

Джерела та література

1. Бандера С. Перспективи Української Революції. – Мюнхен: Видання Організації Українських Націоналістів, 1978. – 640 с.
2. Звернення [Проводу ЗЧ ОУН] до українського громадянства з приводу процесу Сташинського від 25.1.1962 р. // Архів С.Ленкавського при Українському інституті освітньої політики в Мюнхені. – 4 арк.
3. Леник В. Дні скорботи і протесту // Шлях перемоги. – 1 листопада 1959 р.
4. Ленкавський С. Український націоналізм. Твори. За ред. Олександра Сича. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ. –2002. – Т. 1. – 600 с; 2003. – Т. 2. – 524 с.
5. Малащук Р. З книги мого життя. Спомин. – Торонто: видання Видавничої спілки "Гомін України" і Дослідного Інституту "Студіюм", 1987. – Т. 1. – 358 с.; 1988. – Т. 2. – 416 с.
6. Московські вбивці Бандери перед судом. Збірка матеріялів за редакцією Данила Чайковського. – Мюнхен: Українське видавництво, 1965. – 695 с.
7. Мудрик С. Від оприччини до КГБ духовність московського імперіалізму. – Мюнхен: Українське видавництво, 1981. – 332 с.
8. Мудрик-Мечник С. Закордонні Частини Організації Українських Націоналістів (причинки до історії). – Львів: Галицька Видавнича Спілка, 1995. – 150 с.
9. Мудрик-Мечник С. ОУН в Україні і за кордоном під проводом С. Бандери (причинки до історії, спогад). – Львів: Галицька Видавнича Спілка, 1997. – 142 с.
10. Обставини смерти Провідника // Шлях перемоги. – 18 жовтня 1959 р.
11. Правда про те, хто справді вбив Степана Бандеру. Чорні діла геленівської розвідки. – Торонто: Накладом Канадського Слов'янського Комітету, 1961. – 32 с.

12. [Пропагандивна підготовка до процесу в Карлсруе]. Інструкція Терновим Проводам від 4.12.1961 // Архів С. Ленкавського при Інституті освітньої політики в Мюнхені. – 7 арк.
13. Протокол засідання Проводу ЗЧ ОУН 28.3.1961 // Архів С.Ленкавського при Інституті освітньої політики в Мюнхені. – 5 арк.
14. Протокол засідання Проводу ЗЧ ОУН від 15.2.1962 // Архів С.Ленкавського при Українському інституті освітньої політики в Мюнхені. – 3 арк.
15. Протокол засідання Проводу ЗЧ ОУН від 19.3.1962 // Архів С.Ленкавського при Українському інституті освітньої політики в Мюнхені. – 3 арк.
16. Протокол засідання Проводу ЗЧ ОУН від 2.5.1962/ Архів С.Ленкавського при Українському інституті освітньої політики в Мюнхені. – 3 арк.
17. Протокол засідання Проводу ЗЧ ОУН від 22.5.1962 // Архів С.Ленкавського при Українському інституті освітньої політики в Мюнхені. – 8 арк.
18. Сич О. Два провідники: Степан Бандера і Степан Ленкавський // Степан Бандера – символ нації (матеріали наукової конференції, присвяченої 90-річчю від дня народження Провідника ОУН Степана Бандери). – Івано-Франківськ: Галичина, 1999. – С. 35-42.
19. Степан Бандера: документи і матеріали (1920-1930 рр.) / Упорядник Микола Посівнич. – Львів, 2006. – 248 с.
20. Українська кореспонденція. – 1962-1964. – Ч. 1-8.
21. Шульженко Б.С., Хамазюк И.В., Данько В.Т. Украинские буржуазные националисты. – Москва, Высшая школа Комитета государственной безопасности при Совете министров СРСР имени Ф. Дзержинського, 1963. – 290 с.
22. Штенгль А. Вбивство на Цепелінштрасе, 67 // За повернення на Батьківщину. – Грудень 1960, № 89.
23. Concentration Camps in The USSR. – Munchen: Ukrainischer Verlag, 1962. – 80 S.
24. Khrushchov's Crimes in Ukraine. – Munchen: Ukrainischer Verlag, 1962. – 94 S.
25. Petlura – Konovalez – Bandera von Moskau ermordet. – Munchen: Ukrainischer Verlag, 1962. – 80 S.
26. Russischer kolonialismus in der Ukraine. Berichte in Dokumente. – Munchen: Ukrainischer Verlag, 1962. – 447 S.
27. The Shame of The Twentieth Century. – Munchen: Ukrainischer Verlag, 1962. – 80 S.

Summary

Olexandr Sych
(Ivano-Frankivsk)

The assassination of Stepan Bandera and struggle of the Organization of Ukrainian Nationalists foreign units against soviet special services in the sphere of propaganda (1959-1962).

In the article the author analyses the struggle of the Organization of Ukrainian Nationalists foreign units against soviet special services after the secret assassination of Stepan Bandera and in the atmosphere of elucidating the reasons and circumstances. For the first time the analysis includes a number of materials from migratory publications and archival collections.

УДК 323(477)

Леонід Місінкевич
(Хмельницький)

СОЦІАЛЬНА АДАПТАЦІЯ ЖЕРТВ ПОЛІТИЧНИХ РЕПРЕСІЙ В 50 - 60-ті РОКИ XX СТОЛІТТЯ

Із проголошенням України незалежною державою почали проявляти свої барви колишні білі плями в її історії. Інтерес до документів, що правдиво розкривають трагічні події репресивної політики тоталітарної системи, сьогодні величезний. І це зрозуміло, адже нинішнє життя вимагає справедливої оцінки через правдиве документальне висвітлення подій реабілітації жертв політичних репресій.

Досліджувана нами тема соціальної адаптації реабілітованих, на жаль, належним чином не висвітлювалася як в історичній, так і в історико-правовій науці. Певні проблеми реабілітаційного характеру були викладені В. Савицьким. Його публікація започаткувала висвітлення наукових обґрунтувань не лише майнових проблем відновлення прав реабілітованих, але й захист честі, гідності, ділової репутації та доброго імені[1, с.48-56]. У дослідженнях Б. Цоя, Л. Бойцової та В. Бойцової відстежуються напрямки становлення та розвитку законодавчої реалізації ідеї відповідальності держави за "помилки правосуддя", розкриваються вузькі місця законодавства про реабілітацію, яке не позбавлене недоліків у реалізації принципу повного повернення як моральних, так і матеріальних втрат, розширення переліку юридичних підстав щодо повернення причиненої шкоди, відсутній надійний механізм захисту трудових прав реабілітованих[2, с.15-17].

Мета зазначеної праці – висвітлити діяльність партійно-державних органів щодо врегулювання проблем працевлаштування та загального трудового стажу, пенсійного забезпечення, вирішення житлових проблем та повернення конфіскованого майна реабілітованим громадянам. Зазначена тема дозволяє проаналізувати радянське законодавство 50 – 60-х років XX століття, в якому розкриваються підходи реалізації соціальних проблем реабілітованих жертв політичних репресій.

Необхідно зазначити, що нормативно-правові акти, розроблені і прийняті у 1953-1955 рр., створювали умови для започаткування реабілітаційної роботи. Це призвело до звільнення із місць позбавлення волі великої кількості незаконно засуджених громадян. Більшість з них, вийшовши на волю, залишилася без житла, власного майна, грошових заощаджень та інших життєво необхідних матеріальних цінностей, які були втрачені в одночасні при арешті.

Першим документом, у якому були зазначені шляхи розв'язання соціальних проблем реабілітованих, стала постанова Ради Міністрів СРСР, прийнята 8 вересня 1955 року за № 1655 „Про тру-

довий стаж, працевлаштування та пенсійне забезпечення громадян, необґрунтовано притягнутих до кримінальної відповідальності та згодом реабілітованих"[3, с.168-169].

Цей утаємничений документ встановлював порядок нарахування пенсій, трудового стажу та компенсаційних витрат жертвам сталінських репресій. Ним передбачалося визнавати строк перебування в ув'язненні, засланні беззаконно засуджених і звільнених у зв'язку з припиненням кримінальної справи або за виправданням суду, зараховуючи його як до загального трудового стажу, так і до стажу роботи за фахом. Строк ув'язнення зараховувався до безперервного трудового стажу за умови, що перерва між днем повідомлення про реабілітацію або звільнення з ув'язнення, заслання і днем влаштування на роботу не перевищувала шести місяців. Державні та господарські органи отримали відповідні розпорядження щодо обов'язкового порядку прийому реабілітованих на роботу та видачі їм трудових книжок з внесенням до них запису про загальний стаж.

Постанова передбачала виплату двомісячної заробітної плати безпідставно засуджених за колишнім місцем роботи, виходячи з існуючої на день реабілітації місячної ставки займаної посади або ставки іншої аналогічної посади. У випадку відсутності підприємства або установи, в якій працював реабілітований, двомісячну заробітну плату оплачував правонаступник або відповідне міністерство. При посмертній реабілітації двомісячна заробітна плата виплачувалася сім'ї незаконно репресованого.

Оцінюючи "благодійний жест" держави щодо одноразової виплати двомісячної зарплати безневинно репресованим жертвам сталінізму, можна вважати його як блюзнірство в оцінці моральних та фізичних тортур, заподіяних репресивними органами. У зазначеному випадку, на нашу думку, найсвятіше – життя людини прирівняли до вартості двомісячної заробітної оплати.

На реабілітованих поширювались пільги, які встановлювалися для працівників підприємств та установ, що перебували в районах Крайньої Півночі та віддалених місцевостях, які прирівнювалися до них. Прагнучи закріпити реабілітованих у регіонах Крайньої Півночі, держава передбачала зарахування до загального стажу роботи існуючих пільг за умови їхнього працевлаштування в цих районах.

Призначення пенсій реабілітованим проводилося при наявності необхідного стажу та при досягненні пенсійного віку, незалежно від того, чи працювали громадяни після звільнення з місць ув'язнення або заслання. За постановою надавалась можливість визначати розмір пенсії, виходячи із заробітної плати, яку отримували громадяни на посаді до арешту або відповідно до іншої аналогічної посади. У випадку посмертної реабілітації громадян їх сім'ям призначалися пенсії як таким, що втратили годувальника[3, с.168-169].

Зазначена постанова уряду СРСР визначила форми організації роботи для своєчасного усунення на місцях гострих невирішених проблем, які виникали у реабілітованих. Проте утаємниченість документа призвела до необізнаності самих посадових осіб, які неспроможні були надати ґрунтовні консультації реабілітованим громадянам, наслідком чого були скарги у республіканські та центральні органи. Так, реабілітований громадянин В.С.Остапенко з Мало-Висковского району Кіровоградської області вимушений був звертатися в редакцію газети „Правда" за роз'ясненням підстав виплати двомісячної допомоги після звільнення з місць позбавлення волі та встановлення трудового стажу для отримання пенсії[4, арк.7].

Крім зазначеного, реабілітовані мали право на позачергове отримання житла від виконавчих комітетів рад депутатів трудящих. Це питання було досить важливим, оскільки після звільнення більшість з них фактично стали бездомними, адже за роки ув'язнення та заслання вони в переважній більшості втратили рідних та близьких. Проте ця проблема на місцях вирішувалася досить складно. Розв'язання житлової проблеми реабілітованих інвалідів вирішувалася дещо краще, тому що Міністерство соціального забезпечення надавало їм місця в будинках інвалідів[3, с.168-169].

Безперечно, урядова постанова окреслила коло проблем, які необхідно було вирішувати, надаючи соціальні права та гарантії громадянам, що постраждали від свавілля тоталітарного режиму. Проте на практиці виконання цих завдань проводилося повільно, а подекуди навіть і формально. Давалася взнаки не лише відсутність необхідних засобів, але й вороже ставлення до реабілітованих. Навішані ярлики „ворог народу" та „контрреволюціонер" ставали на перешкоді при розв'язані проблем на будь-яких рівнях.

Як переконуємося з довідки секретаря Харківського обкому КПУ В. Тітова, станом на квітень 1956 р. в область прибуло 54 особи реабілітованих у зв'язку з безпідставним засудженням у 1937 – 1938 роках. З їхнього числа 35 звільнених із ув'язнення було працевлаштовано, 17 – оформлені всі необхідні документи для отримання пенсій. І лише кожний другий реабілітований отримав двомісячну грошову допомогу [5, арк. 38]. У Дніпропетровську область на той же час із місць позбавлення волі прибуло 34 особи. Кожен другий з них отримав двомісячну грошову допомогу за попереднім місцем їхньої роботи. Рішеннями райвиконкомів лише 13 реабілітованим надано позачергове житло[5, арк. 39].

Документальні матеріали Київського обкому КПУ розкривають роботу виконавчих комітетів щодо вирішення проблем 146 реабілітованих, які прибули на поселення в м. Київ. Так, житлова проблема була вирішена лише кожного третього беззаконно засудженого, а кожному п'ятому були призначені пенсії. У роботі райкомів партії, виконкомів районних рад депутатів трудящих був недостатній контроль за працевлаштуванням[11] . До прикладу, характерні дії байдужості до реабілітованих відзначалися у керівництва Сталінського району м. Києва. Так, член КПРС з 1905 р. Волошин Я. В. та його син Волошин О. Я., член КПРС з 1923 р. після реабілітації в кримінальному та партійному порядку через зволікання радянських органів тривалий час залишалися бездомними, їм не призначалися пенсії[5, арк. 37].

Необхідно визнати, що не завжди партійно-державні органи на місцях проявляли турботу щодо реабілітованих та їхніх сімей. Заяви, які надходили в прокуратуру Вінницької області, засвідчували, що зазначену категорію населення не завжди зустрічали із співчуттям та підтримкою. Далеко не всі реабілітовані або їхні сім'ї мали змогу отримати передбачену законом двомісячну грошову компенсацію. Так, реабілітований Берштейн, який працював до арешту завідуючим загальним відділом облвиконкому, та Трачук, колишній директор однієї із шкіл міста Вінниці, отримали двомісячну грошову допомогу лише після втручання обласної прокуратури. Дружина реабілітованого колишнього директора школи с. Заливанщина Калинівського району Білоус Олена більше трьох місяців не могла отримати грошову компенсацію за репресованого чоловіка через бездіяльність посадових осіб. Спочатку районний відділ народної освіти запропонував їй представити документи, які б підтверджували шлюбні стосунки з Білоусом, а коли вони були надані, відповіли, що очікують відповіді з Міністерства освіти і грошей не видали[6, арк. 6].

Переміни політичного життя, започатковані в державі, не залишилися непоміченими в суспільстві. Відстежувалася стабільна тенденція зростання кількості звернень та скарг до державних установ, партійних структур, комісій та органів, що займалися реабілітацією з конкретними проханнями поновлення прав репресованих.

Архівні матеріали дають нам підстави стверджувати, що вирішення питань соціальної адаптації жертв репресій значною мірою залежали від діяльності партійно-державних органів, їхньої відповідальності щодо вирішення проблем реабілітованих. Зацікавлені та чуйні підходи відстежувалися в організації роботи партійних та радянських органів Бродівського району Львівської області до осіб, які повернулися з місць ув'язнення. Тут в полі зору перебували всі реабілітовані. Як правило, вони запрошувалися до райвиконкому, де в ході співбесіди з'ясовувалися індивідуальні проблеми й кожному пропонувалася відповідна робота. Це дозволило працевлаштувати всіх 202 реабілітованих на підприємствах і колгоспах району [7, арк. 153].

До прикладу, керівництво заводу „Львівсільмаш" залучило до суспільно корисної праці 61 особу з колишніх репресованих. Всі вони оволоділи спеціальностями і сумлінно працювали на заводі [7, арк. 152]. У Глинянському районі цієї області з 314 осіб – 256 осіб були працевлаштовані в різних галузях народного господарства. А реабілітований Ратушний, який освоїв професію комбайнера, став одним із найкращих механізаторів МТС.

Зважаючи на надзвичайно обширний спектр діяльності щодо реалізації проблем політичного, економічного, соціального та культурного характеру в області, Львівський обком партії віднаходив можливості активно вникати у невирішені питання реабілітаційної роботи. Зокрема, 11 серпня 1956 р. на засіданні секретаріату обкому розглядалося питання „Про заходи по залученню до громадсько-корисної праці і вихованню громадян, що прибули з місць ув'язнення". Прийнято конкретні заходи щодо оперативного поліпшення цієї роботи. А у вересні того ж року на бюро обкому партії секретарі райкомів звітували про хід виконання постанови секретаріату [7, арк. 153].

Доцільно відзначити, що з боку державних та партійних органів Хмельницької області теж було прийнято низку конкретних заходів щодо виконання постанови Ради Міністрів СРСР „Про трудовий стаж, працевлаштування та пенсійне забезпечення громадян, необґрунтовано притягнутих до кримінальної відповідальності та згодом реабілітованих". Запроваджені заходи уможливили працевлаштувати 2595 осіб із майже 3 тисяч, які повернулися з місць позбавлення волі в 1955-1956 рр.

Узагальнюючи недоречності та проблеми реабілітованих з боку радянських та правоохоронних органів, Прокуратура УРСР інформувала Раду Міністрів республіки про суттєві недоліки, допущені в роботі виконкомами місцевих рад депутатів трудящих щодо виконання Постанови Ради Міністрів СРСР і ЦК КПРС від 25 жовтня 1956 р. „Про заходи поліпшення роботи Міністерства внутрішніх справ СРСР і постанови Ради Міністрів УРСР від 16 листопада 1956 р. за № 1390-0044 в частині найшвидшого залучення до корисної праці осіб, що звільнені з ув'язнення.

Проведені перевірки дали підстави стверджувати, що в багатьох органах виконавчої влади ніхто конкретно не займався цією роботою і не вівся облік осіб, які поверталися з місць позбавлення волі. Це, своєю чергою, призводило до того, що

значна кількість реабілітованих тривалий час не була працевлаштована і багато з них ставали на шлях здійснення кримінальних злочинів [8, арк. 7].

Зокрема, Чернавін А. Г. із Волинської області писав: „...16 років я перебував у кігтях банди Берії. Заарештований як „ворог народу" в березні 1938 року, а повернувся в січні 1955 року. Верховним судом СРСР повністю реабілітований, а КПК при ЦК КПРС поновила в лавах партії з відновленням попереднього стажу з 1929 року. Після сибірського заслання був декілька місяців без роботи, а потім „зі скрипом" взяли продавцем книжного кіоску. На цій роботі з успіхом могла працювати дівчина, а мені доцільніше було доручити більш серйозну роботу, використовуючи життєвий та партійний досвід". Про ще складнішу життєву ситуацію розповідав у листі до ЦК КПРС харків'янин Камфор А. І.: „З 1936 року я був відірваний від сім'ї і терпів митарства, які відобразилися у відбуванні строку в трудовому таборі та висланого поселенця. В 1953 році був реабілітований. З тих пір не можу ніде влаштуватися на роботу за спеціальністю. Впродовж півтора року об'їздив Харківську, Запорізьку та Кримську області і ніде за будь-яких причин не був прийнятий на роботу. Я агроном з вищою освітою і міг би багато зробити корисного для сільського господарства" [9, с. 60-61].

Аналіз матеріалів діяльності обласних комісій, що вивчали справи осіб, засуджених за „контрреволюційні злочини", та місцевих комісій, Президії Верховної Ради СРСР, які розглядали справи ув'язнених за політичні, посадові та господарські злочини, дали підстави Раді Міністрів Союзу РСР прийняти постанову 4 жовтня 1956 р. „Про трудовий стаж громадян, яким при перегляді кримінальних справ знижена міра покарання" за № 1369. Постанова визначала трудовий стаж громадянам, яким у зв'язку з переглядом кримінальної справи була знижена міра покарання, а час їх перебування в місцях ув'язнення понад встановлений строк зараховувався в загальний трудовий стаж. Дія постанови поширювалася також і на громадян, яким міра покарання була знижена при перегляді кримінальної справи до прийняття постанови [10, с. 171].

Враховуючи певні ускладнення, що мали місце у пенсійному забезпеченні реабілітованих, та прагнучи зняти гостроту тих невирішених соціально-побутових проблем, які були в житті репресованих, Державний комітет Ради Міністрів СРСР з питань праці та заробітної плати за дорученням Ради Міністрів держави 14 серпня 1957 року подав роз'яснення „Про деякі питання пенсійного забезпечення реабілітованих"[10, с. 181-182] . У них передбачалися певні можливі варіації щодо вибору призначення пенсій. Зокрема, громадянам, які перебували у місцях позбавлення волі та у засланні, при призначенні пенсійного забезпечення надавалося право вибору нарахування пенсійної оплати із ставки, яка передувала арешту, або з заробітку, що був після ув'язнення чи заслання.

Після оприлюднення листа Державного комітету з праці та соціальних питань від 8 березня 1958 р. за № 12-374 стало відомо, що особам, які були повністю реабілітовані, до трудового стажу зараховувався час перебування у місцях ув'язнення, незалежно від того, що вони не працювали як робітники чи службовці до арешту[10, с. 172].

17 липня 1959 р. Рада Міністрів СРСР прийняла постанову „Про громадян, необґрунтовано засланих або висланих в адміністративному порядку". Цей документ поширювався на осіб, які були незаконно вислані або перебували на засланні в адміністративному порядку за політичними мотивами. Проте перерахунки щодо вказаних громадян по зарплаті, відсоткових надбавок за роботу в районах Крайньої Півночі та прирівняних до них віддалених місцевостей, за вислугу років при прийнятті цієї постанови не проводилися. Її дія не поширювалася на громадян, висланих в адміністративному порядку із заборонених місцевостей і прикордонної смуги в порядку провадження паспортного режиму, а також на громадян, які перебували на спецпоселенні.

Лише через п'ять років за рішенням Державного комітету з питань праці та заробітної плати 20 жовтня 1964 р. реабілітованим, які відбували покарання в районах Крайньої Півночі та прирівняних до них місцевостях, час перебування в ув'язненні зараховувався до трудового стажу в пільговому порядку[10, с. 171] .

Вирішуючи правові питання щодо трудового стажу, пенсійного забезпечення реабілітованих громадян у 1955 – 1964 роках, держава прагнула певною мірою покращити як моральне, так і матеріальне становище тих її громадян, які пройшли через тортури сталінських таборів, пережили злидні заслання та поневіряння виселенців. Формально держава вирішила ці завдання, але низка проблем, що були пов'язані з вирішенням питань – за короткий термін провести працевлаштування, забезпечити житлом та повернути конфіскований майно, залишалися нерозв'язаними.

Задекларована державою право повернення реабілітованих до нормального життя місцева влада з певних об'єктивних причин неспроможна була реалізувати. Узагальнені проблеми реабілітованих були викладені у записці Загального відділу ЦК КПРС від 5 квітня 1956 р. „Про листи реабілітованих громадян зі скаргами на незадовільне вирішення питань щодо відновлення їх прав, працевлаштування і соціально-побутових потреб"[9, с. 59-63]. На підставі цього документа та записки голови КДБ при Раді Міністрів СРСР І. Серова і заступ-

ника міністра фінансів СРСР В. Гарбузова 12 листопада 1956 р. був підготовлений лист „Про порядок розрахунків щодо повернення реабілітованим громадянам конфіскованого в них майна", який передбачав порядок відшкодування вартості майна відповідно до існуючого законодавства.

Вирішення соціальних проблем реабілітованих громадян в обсязі повернення незаконно конфіскованого майна зводилося до двох невирішених моментів – величезний масштаб конфіскату та відсутність необхідних документів для його оцінки. Необхідно відзначити, що тогочасний економічний стан держави практично виключав можливість справедливого вирішення цього питання для широких мас реабілітованих.

Доцільно відзначити, що лист Міністерства фінансів СРСР та Військової колегії Верховного Суду СРСР від 28 листопада 1958 р. за № 31-173/с/ 01672 передбачав підстави розгляду заяв та інших наявних документів реабілітованих громадян, або їхніх родичів, а через опитування свідків установлювався характер вилученого й конфіскованого майна [3, с. 181-182]. Іншим листом голови Військової колегії Верховного Суду СРСР від 10 лютого 1959 р. обумовлювалися дії голови військового трибуналу щодо комісії відповідного фінансового органу при розгляді матеріалів, добутих в процесі перевірки заяв реабілітованих та їхніх родичів при поверненні конфіскованого майна[3, с. 183-184] .

Важливо підкреслити, що в ході відновлення справедливості від судових органів республіки надходило чимало запитань щодо порядку повернення реабілітованим особам конфіскованого майна або його вартості в тих випадках, коли в кримінальних справах не виявляли описів та документів про реалізацію вилученого майна, хоча в дійсності конфіскація була проведена. Роз'яснення щодо дій судів у цих ситуаціях давалося у листі начальника управління судових органів Міністерства юстиції УРСР від 22 квітня 1960 р., в якому зазначалося:

„Заяви реабілітованих осіб або їхніх спадкоємців про повернення майна й цінностей, конфіскованих судовими органами за вироком суду, коли не збереглися описи та документи, що стверджують фактичне вилучення цього майна та передачу його фінансовим органам, торговим організаціям, повинні розглядатися відповідно до загальних правил про поновлення кримінальних і цивільних справ, по яких судочинство втрачено в зв'язку з обставинами воєнного часу (наказ НКЮ СРСР і Прокурора СРСР від 23.V.1942 р. № 35/175), судами, які вирішували справу, а якщо такі ліквідовано, то обласними судами за місцем засудження.

При розгляді таких заяв суди повинні вживати всіх залежних від них заходів до поновлення опису втраченого майна, а також документів, що стверджують передачу його для реалізації відповідним органам, та з'ясовувати характер самого майна (найменування, кількість, розмір, стан).

Такі справи відповідно до ст. 193 ЦПК УРСР повинні розглядатися судами з участю прокурора, представника фінансових органів і торгових організацій та, якщо виникне необхідність, з викликом експерта.

Ухвали суду про поновлення цих документів належить направляти до комісії при фінансових органах, яка визначить розмір, що підлягає до виплати компенсації за майно й цінності, а також суму коштів, що підлягають поверненню"[3, с. 183].

У повсякденній ситуації реалізація проблем, пов'язаних із поверненням власності реабілітованим, була далеко непростою справою. Чимало складностей виникало при вирішенні таких питань з місцевою владою. Як правило, чиновники на місцях не бажали вникати в ту складну ситуацію, в яку потрапили реабілітовані, що повернулися з ув'язнення або зі спецпоселення. Чиновники від влади намагалися трактувати законодавство так, як вони бажали, а це призводило до певних нарікань і невдоволень з боку реабілітованих та їхніх сімей.

Необхідно зазначити, що протягом 60-х років продовжувала вдосконалюватися нормативно-правова база стосовно відновлення майнових та соціальних прав реабілітованих громадян. Зокрема, 28 вересня 1962 р. було поширене роз'яснення Державного комітету з питань праці та заробітної плати, яке надавало підстави сім'ям громадян, розстріляних за вироком суду, а згодом посмертно реабілітованих, призначати пенсії в зв'язку із втратою годувальника за умовами й нормами, передбаченими для робітників та службовців, що померли внаслідок трудового каліцтва при наявності документів, які видані органами суду й прокуратури щодо причин смерті зазначених громадян [3, с. 190].

За цих обставин значна частина рідних посмертно реабілітованих громадян стала клопотати перед владними структурами щодо призначення пенсій у зв'язку із втратою годувальника. Проте для багатьох із них ці намагання були марними через те, що потрібно було подати документи про смерть своїх рідних. В органи державної безпеки, міліції та прокуратури надходили тисячі заяв від рідних реабілітованих із проханням видачі довідок про смерть безпідставно засуджених, оскільки місце їхнього перебування із часу арешту та засудження залишалося невідомим. Оцінюючи цю ситуацію, міністр внутрішніх справ УРСР О. Бровкін у звіті в ЦК КПУ відмічав, що МВС УРСР не завжди може задовольнити розгляд заяв через відсутність необхідних матеріалів. Підтвердженням цьому було те, що за 1959-1960 роки не вдалося розшукати понад 700 осіб, засуджених, а пізніше

реабілітованих громадян. Судові органи, не маючи потрібних архівних матеріалів, не могли видати довідки про смерть реабілітованого. Без зазначених довідок родичі реабілітованих не в змозі були врегульовувати майнові та інші спадкові правовідносини [11, с. 118].

З погляду міністра внутрішніх справ УРСР, розв'язання цієї проблеми можна було вирішити з допомогою Верховної Ради УРСР, яка б прийняла відповідний указ, що дозволяв судовим органам визнавати померлих осіб, притягнених до кримінальної відповідальності й згодом реабілітованих, безвісна відсутність яких дозволяє вважати їхню смерть на підставі довідки, поданої до судових органів про реабілітацію та результати розшуку. У разі неможливої подачі громадянами відповідних документів до суду, останній має витребувати їх із відповідних органів. Такі закони вже діяли у союзних республіках СРСР, зокрема у Грузії, Білорусії та в ряді інших.

Безперечно, запропонована система щодо призначення пенсій у зв'язку із втратою годувальника була дуже складною через те, що значна частина репресованих громадян була засуджена до розстрілу позасудовими органами, а це надзвичайно ускладнювало пошук документів. Ось чому лише незначна частина сімей, рідні яких під час репресій були розстріляні, змогла домогтися призначення вищезазначених пенсій.

Аналіз матеріалів, пов'язаних із проведенням заходів щодо соціальної адаптації жертв політичних репресій, дає підстави зробити такі висновки:

- діяльність партійно-державних структур спрямовувалася на формування та вдосконалення нормативно-правової бази в руслі гуманного вирішення проблем реабілітованих громадян. Особлива увага приділялася вирішенню правових питань щодо проблем працевлаштування, загального трудового стажу, пенсійного забезпечення, вирішення житлових проблем та повернення конфіскованого майна реабілітованим громадянам. Найбільш активна робота в цьому напрямку була проведена в 1955 – 1958 роках. Щорічне внесення змін до існуючих правових документів давали можливість у певному обсязі врегульовувати не лише процес реабілітації, але й позитивно вирішувати проблеми й подальші долі реабілітованих;

- архівні матеріали дають підстави стверджувати, що вирішення питань соціальної адаптації жертв політичних репресій значною мірою залежало від діяльності партійно-державних органів, їхньої відповідальності щодо розв'язання проблем реабілітованих. Адже вирішення подібної ситуації для радянської політичної та правової системи було абсолютно невідомою й новою справою. Створення правової бази відбувалося досить складно й не завжди вчасно;

- вирішуючи правові питання реабілітації, держава прагнула певною мірою домогтися того, щоб покращити моральне та матеріальне становище її громадян. Проте реабілітаційні заходи носили переважно обмежений характер, і більшість громадян, звільнених від ув'язнення та заслання не отримали повної реабілітації, не відновили свої права. Суспільно-політичне життя зберігало рудименти тоталітарної системи, а задекларованє право щодо повернення реабілітованих до нормального життя місцева влада з певних об'єктивних і суб'єктивних причин не змогла реалізувати.

Джерела та література

1. Савицький В.М. По поводу уголовно-процесуальных прав невиновного на реабилитацию // Советское государство и право. – 1965. - № 9.
2. Бойцова Л.В., Бойцова В. В. Восстановление и охрана прав жертв массовых репрессий: состояние и перспективы законодательного регулирования // Государство и право. – 1992. - № 6. – С. – 15 – 17. Они же: Реабилитация необоснованно осужденных граждан в современных правовых системах. - Тверь, 1993. 105 с.; Бойцова Л. В. Возмещение ущерба жертвам правосудия в России // Российская юстиция. – 1994. – С. 45 – 47.; Цой Б. С. Социальные и экономические аспекты реабилитации народов и граждан, репрессированных в СССР по политическим мотивам // Государство и право. – 1994. - № 12. – С. 12 – 20.
3. Реабілітація репресованих: законодавство та судова практика – К.: Юрінком, 1977.
4. Центральний державний архів вищих органів виконавчої влади України (далі - ЦДАВО України). – Ф. 288, оп. 9, спр. 1011.
5. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі - ЦДАГО України) – Ф. 1, оп. 24, спр. 4403, арк.38.
6. Державний архів Вінницької області. – Ф. П. 136, оп. 42, спр. 207.
7. ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 24, спр. 4306, арк. 153.
8. ЦДАВО України. – Ф. 228, оп. 9, спр. 1149, арк. 7.
9. Реабилитация: как это было. - М.: МФД, 2003. -Том II.
10. Сборник законодательных и нормативных актов о репрессиях и реабилитации жертв политических репрессий. -М., 1993.
11. Цокур Є.Г. Реабілітація жертв політичних репресій в Україні у 1953 – 1964 роках. – Запоріжжя, 2000.

Summary

Leonid Misinkevych(Khmel'nytskiy)

Social adaptation of victims of political repressions within 50 – 60ties of the 20th century

The politics of the Soviet State is retraced on the basis of analysis of the archives documents and the normative-legal acts. It was directed for social adaptation of rehabilitated victims in the period of Stalin's mass repressions.

Retrospective analysis of the normative-legal basis reveals the points of view of government bodies. The politics of this government bodies solves the problems of working places for amnestied persons, restitution the seize of their properties and fixed their length of service.

Key words: exculpation, the repression, socialist rights, to placing in a job.

УДК: 94(477)"19":329.78

Дмитро Мельников
(Вінниця)

МОЛОДІЖНА ПОЛІТИКА В УКРАЇНІ ЯК НЕОБХІДНА УМОВА ЗАЛУЧЕННЯ МОЛОДІ ДО УПРАВЛІННЯ ДЕРЖАВНИМИ ТА СУСПІЛЬНИМИ СПРАВАМИ: ДОСВІД, ПРОБЛЕМИ РЕАЛІЗАЦІЇ (80 – 90-і рр. XX ст.)

Участь громадян в управлінні державними та суспільними справами є гарантованою нормою Основного закону нашої країни [8, с.23]. Враховуючи, що громадяни старшого віку частину свого життя прожили в умовах тоталітарної системи, яка „ зробила свій внесок ” у формування їх світогляду, політичних переконань, надія нової влади на молоде покоління, на прояв її активності в сфері управління державними та суспільними справами є логічно обґрунтованою, необхідною умовою реалізації конституційних положень, процесу демократизації суспільного та політичного життя в країні.

Для успішної реалізації цих намірів владні інститути з перших років існування незалежної української держави розпочали запроваджувати в країні державну молодіжну політику. Вона передбачала насамперед організацію системної діяльності держави у відносинах з особистістю, молоддю, молодіжним рухом, що здійснюється в законодавчій, виконавчій, судовій сферах і ставила за мету створення соціально-економічних, політичних, організаційних, правових умов та гарантій для життєвого самовизначення, інтелектуального, морального та фізичного розвитку молоді. Одним з головних завдань цієї політики було створення необхідних умов для зміцнення правових та матеріальних гарантій щодо здійснення прав і свобод молодих громадян, діяльності молодіжних організацій для повноцінного соціального становлення та розвитку молоді [5, с.197].

Враховуючи те, що право молодих громадян України брати участь в управлінні державними та суспільними справами є одним з визначальних у формуванні їх громадянської позиції, однією з головних ознак демократичного суспільства, важливо здійснити аналіз діяльності партійних та комсомольських організацій у 80-х роках XX ст. та органів державної влади незалежної України для того, щоб переконатись у недоцільності форм та методів, які використовували Комуністична партія та комсомол у 80-х роках, показати нові, прогресивні заходи, які здійснювали органи державної влади та управління в незалежній Українській державі по залученню молоді до цієї діяльності.

Проблема порівняльного аналізу діяльності Комуністичної партії, комсомолу у 80-х роках та органів державної влади у незалежній Україні щодо залучення юнаків та дівчат до управління державними та суспільними справами на сьогоднішній день ще недостатньо досліджена вченими України. Публікації, які стосуються цієї теми, як правило, мають фрагментарний характер. Заслуговують на увагу праці В.Головенько та О.Корнієвського [3]. Проблеми, уроки формування та реалізації молодіжної політики у 80-і роки, здійснення її у першій половині 90-х років в Україні дослідив у своїй монографії М.Головатий [1]. Деякі аспекти проблеми, яку досліджує автор статті, вирішені в книзі В.Соколова та В.Рябіки „Молодежь Украины: вчера, сегодня, завтра ” [15].

Проблеми реалізації в Україні державної молодіжної політики, деякі аспекти участі молоді в управлінні державними справами, розвиток молодіжного руху висвітлюється в щорічних доповідях Державного комітету України у справах сім'ї та молоді, Державного інституту проблем сім'ї та молоді при Президентові України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України „Про становище молоді в Україні ” [10].

Наукова новизна статті полягає в тому, що її автор робить спробу дослідити проблему, яка ще не стала предметом ґрунтовного вивчення вченими, а саме: через співставлення показати роль Комуністичної партії, комсомолу в радянський період та державних органів, громадських організацій по залученню молоді до управління державними та суспільними справами в незалежній Україні.

У 80-і, як і в попередні роки, молодь України перебувала під особливою увагою з боку Комуністичної партії. Це було продиктовано програмними намірами партії щодо виховання підростаючого покоління. Партія впливала на молодь через комсомол, здійснювала політику комплексного підходу до її виховання, виділяючи її як об'єкт виховного впливу. Практична діяльність молоді була під постійною увагою партійних організацій. Вони розробляли напрямки роботи з молоддю, контролювали діяльність комсомолу, громадських організацій, в яких переважала молодь.

Комуністична партія через комсомол організовувала роботу по залученню молоді до управління державними та суспільними справами. Одним з таких напрямків була робота партійно-комсомольської номенклатури по залученню молоді до роботи в радах. На жаль, участь молоді, як і інших прошарків населення, які були представленні в радах, була далекою від їх справжньої суті. Демократичні за змістом ці представницькі органи влади були перетворені на партійно-державну структуру, догматичну за змістом, тоталітарну за способом дії.

Основною причиною нівелювання участі молоді в роботі цих органів державної влади була відсутність у неї прав на вільне та рівне волевияв-

лення. Молодь була позбавлена прав вільно обирати та бути обраною до органів державної влади. Як правило, до них обиралися ті, хто влаштовував партійні та державні органи. Як відбувався цей процес?

Партійні та комсомольські організації відшуковували підхожих для них кандидатур молодих людей. Згодом на зборах трудових колективів за дорученням партійних та комсомольських комітетів ці кандидатури, як правило, одноголосно рекомендувалися до балотування в народні депутати. Вибори були безальтернативними, що прямо порушувало одну з важливих ознак демократії – свободи та рівного права під час виборів народних депутатів.

Комсомол мав квоту в радах різних рівнів. Наприклад, серед депутатів Верховної Ради України на початку 80-х рр. молоді було не менше 2% від загальної кількості депутатів, в 1985 – 14%. У місцевих радах усіх скликань до 1985 р. молодь складала не менше 20%, а з 1977 р. по 1985 р. – більше 30% [11, с.84-85].

У період так званої перебудови Комуністична партія взяла курс на зміну своєї політики щодо молоді. На XIX Всесоюзній партійній конференції вона заявила про необхідність впровадження в країні державної молодіжної політики. Вперше заявлено про необхідність державним органом самостійно займатися проблемами молоді. На XXVIII з'їзді КПРС ці вимоги оформлено у спеціальній резолюції, в якій партія визнала молодь суб'єктом суспільних відносин, силою, яка здатна вплинути на суспільне життя, стабілізувати розвиток країни.

Наслідком перебудовчих процесів у країні та республіці стала діяльність неформальних об'єднань молоді. Це були групи молоді, яких цікавила музика, танці, пісні, спорт тощо. Відчувши реальну можливість самостійно вирішувати питання щодо задоволення своїх культурних потреб, юнаки та дівчата розпочали створювати творчі клуби, групи, об'єднання молоді. Популярними серед них стали клуби, які культивували нетрадиційні види спорту та військово – патріотичного спрямування. В містах, обласних та районних центрах, у сільській місцевості з допомогою органів влади, „афганців " створено клуби, в яких вчорашні воїни проводили роботу з молоддю з патріотичного, фізичного та морального виховання. Юнаків та дівчат вчили володіти технікою, допомагали органам внутрішніх справ у профілактиці правопорушень серед неповнолітніх, брали участь в охороні правопорядку на місцях. В 1989 р. в Україні в кожній області працювали ради воїнів запасу. З їх безпосередньою допомогою створено школи юних десантників, танкістів, прикордонників. В республіці на цей час їх було більше 800 [16].

Політизація суспільної свідомості молоді в зв'язку з перебудовчими, реформаційними процесами в молодіжній політиці партії та державних органів сприяли розкриттю т.зв. „білих плям" в історії українського народу, пробудили національну свідомість, підвищився інтерес у молоді до політичної діяльності, до культурологічних та екологічних проблем суспільства. Як результат цього в другій половині 80-х років у республіці виникли десятки молодіжних об'єднань, груп, які ставили своєю метою відродити кращі традиції історичного та культурного минулого народу.

В 1987 р. група молодих художників, архітекторів, аспірантів ВНЗ м. Львова створили „Товариство Лева". Згодом воно перетворилося в організацію молодіжного руху з філіями в Тернополі, Луцьку, Чернівцях, Самборі, Умані, Києві та інших містах України. Члени цієї організації проводили роботу щодо залучення молоді до вивчення історії свого народу, реконструкції пам'яток історії та архітектури, відродження національних традицій та промислів, залучали її до вирішення екологічних проблем.

Інтерес до національної історії, культури українського народу, який виник у результаті широкої популяризації цих проблем через різні джерела інформації, підштовхнув молодь інших регіонів республіки до створення подібних організацій та груп. В лютому 1988 р. група київських студентів, об'єднавшись з молодими вченими АН УРСР, створили клуб „Спадщина ". Члени цієї групи брали участь у проведенні мітингів на захист національної культури [2, с. 77].

Значним поштовхом до активізації молодіжного руху в Україні стала поява та діяльність народного Руху України. Восени 1989 р. в Києві створена Спілка незалежної української молоді (СНУМ). Спілка вбачала за необхідне виховувати молодь на традиціях національно-визвольного руху, боротися за вихід України із складу СРСР, за демонтаж соціалізму і перехід до капіталізму, створення незалежної української держави. Тільки за період із серпня 1989 по травень 1990 рр. цією молодіжною організацією проведено 27 масових суспільно-політичних акцій, 23 з яких були несанкціонованими [7, с. 6].

Нові тенденції у взаємовідносинах партії і комсомолу почали прослідковуватися на початку 90-х років. Переконавшись у неефективності політики , яку проводила партія щодо молоді, вона стала на шлях пошуку нових форм взаємодії з молоддю. Компартія України приступила до створення нової концепції щодо молоді. Цю роботу взяв на себе Секретаріат ЦК ЛКСМУ, комісії ЦК Компартії України у справах молоді. На допомогу їм був створений тимчасовий творчий молодіжний колектив, до якого входили вчені, партійні, радянські та комсомольські працівники.

Подібна робота була організована і в областях, містах та районах України. Отримавши право на самостійну розробку молодіжної політики, партійні організації розпочали створювати свої концепції щодо розвитку молоді, в яких прослідковувалися ідеї партнерства, допомоги молоді, реальної турботи про молоде покоління.

Перебудова докорінно змінила ставлення держави та партії. Відбувся розподіл функцій цих двох соціальних інститутів. За багато років свого існування партія вперше стала набувати ознаки політичної сили, віддаючи державі притаманні їй функції. Але цей процес відбувався досить повільно, з великими труднощами та проблемами. Не без підстав можна стверджувати, що і державні органи не були готові до того, щоб взяти на себе функції щодо захисту молоді, розробки молодіжної політики.

Вбачаючи в молоді реальну силу для успішної реалізації реформаційних процесів з урахуванням політичних реалій, державні органи по-новому почали формувати молодіжну політику в незалежній Україні. Основою для розвитку цієї політики, її правової бази, практичної діяльності органів державної влади та управління стали Декларація „Про загальні засади державної молодіжної політики в Україні", прийнята Верховною Радою України в 1992 р., та Закон України „Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні" 1993 р. Ці два закони заклали основи проведення в Україні державної молодіжної політики, започаткували реалізацію ідеї соціального становлення молоді в нових соціально – економічних умовах.

Українське законодавство практично зняло всі обмеження щодо створення та діяльності молодіжних об'єднань, за винятком тих, які є деструктивними. Наслідком цього стало створення з ініціативи молоді нових молодіжних об'єднань. У 1992 р. 26 молодіжних та дитячих об'єднань набули статусу всеукраїнських організацій та претендували на цей статус близько 200 регіональних обласних об'єднань молоді [4, с.88]. В 1996 р. в Мін'юсті України вже зареєстровано 41 всеукраїнську та кілька сотень регіональних молодіжних об'єднань [6, с.18].

Головною рисою молодіжного руху була його демократичність. Як правило, більшість молодіжних об'єднань створювались і функціонували з ініціативи самої молоді. За даними Державного комітету молодіжної політики, спорту і туризму України на кінець 1999 р. зареєстровано 79 всеукраїнських об'єднань, 302 обласні відділення всеукраїнських організацій, 587 обласних молодіжних та дитячих організацій. На міському та районному рівнях діяло 2054 громадські молодіжні та дитячі структури. Це набагато більше, ніж наприкінці 1998 р. (тоді в Україні існувало трохи більше 500 об'єднань з обласним і понад 1000 з районним та міським статусом) [13, с.73].

Варто вказати на те, що масштаби поширення громадських молодіжних об'єднань у різних регіонах України були не одинакові. Наприклад, якщо на обласному рівні у Дніпропетровській обл. в 1999 р. діяло 69 громадських молодіжних та дитячих об'єднань, у Львівській обл. – 67, у Донецькій – 61, то у Херсонській – 10, Чернігівській – 4 [14, с. 73].

Проте кількісне збільшення молодіжних об'єднань ще не було показником якості реалізації їх програмних намірів. Частка молоді, задіяна в них, залишалась незначною. Це підтверджують дані соціальних досліджень і кількісний склад всеукраїнських молодіжних та дитячих організацій: за свідченням їх керівних органів, лише Спілка піонерських організацій України та Асоціація профспілкових організацій студентів України нараховували по декілька сотень тисяч членів, близько десяти організацій мали у своїх лавах 10-15 тис. членів, а всі інші – лише по 2-3 тис. [12, с.73].

Така полярність членства молоді в молодіжних організаціях, на думку автора, була обумовлена певними причинами. По-перше, приналежність молоді до певних соціальних інститутів природно обумовлювала її потребу в функціонуванні організації. Прикладом цього була багаточисельна Асоціація профспілкових організацій студентів України. По-друге, регіони України були неоднорідними щодо суспільно-політичної активності громадян. В тих регіонах, де активність громадян була вищою, кількість молодіжних об'єднань мала тенденцію до зростання і навпаки, там, де прояви їх суспільно-політичної активності були малопомітними, молодіжний рух не мав тенденції до розвитку. По-третє, бажання молоді брати участь у роботі молодіжних об'єднань обумовлювалось їх віковими особливостями. Дослідження соціологів показали, що найвища суспільна політична активність притаманна юнакам та дівчатам 18-19 років. Чого не можна сказати про молодь, якій було за двадцять років. Інтерес до членства в молодіжних організаціях в неї поступово згасав. Це в певній мірі було обумовлено тим, що в молоді змінилися життєві орієнтири (багато молодих людей в цьому віці одружуються, вступають в сімейне життя), а також віковими особливостями молоді, які в деякій мірі змінюють її погляди на життя, оточуючий світ.

У зв'язку з набуттям Україною статусу незалежної держави, вибором нею демократичних форм організації і здійснення державної влади в молоді виникли широкі можливості брати участь у роботі органів державної влади і управління. Використовуючи юнацький максималізм, прагнення проявити себе в сфері державного будівництва, частина молоді не без впливу радянських традицій вияви-

ла бажання стати народними депутатами рад різних рівнів. На жаль, кількість молодих людей, які одержали депутатський мандат у 90-х роках, була незначною. Так, з 224 молодих кандидатів до Верховної Ради України XII скликання депутатами стали 34 чол. [9]. Ще менше було молодих депутатів у Верховній Раді XIII та XIV скликань. Значно зменшилось представництво молодих депутатів у місцевих радах.

До причин, які зумовили зменшення кількості молодих депутатів у радах, слід віднести відсутність у молоді досвіду боротьби у такій нелегкій справі, як вибори, коштів для проведення агітаційної роботи. Хоча молодіжний рух у 90-х рр. вже в деякій мірі був структуризованим, ефективність його діяльності, особливо в другій половині десятиріччя, була незначною. В 90-х рр. зменшувалась кількість молодих людей, які бажали б стати народними депутатами. Це обумовлено рядом причин. Насамперед тим, що юнаки та дівчата віком від 18 до 28 років вступають в самостійне життя, процес, який вимагав дуже багато сил та енергії для його нормального влаштування. Політична діяльність, як правило, набагато обмежувала ці прагнення молоді. Крім того, значна частина молоді ще не в повній мірі визначила свої політичні інтереси. Не останнє місце у формуванні державницької позиції молоді, її прагнення стати народними депутатами займало політичне протистояння між представниками вищих гілок державної влади, яке особливо відчутно проявлялося у 90-х роках.

Таким чином, молодіжна політика, яку проводили КПУ і комсомол у 80-х рр., та державні органи - в 90-х рр., були прямою протилежністю одна одній. Перша була яскравим підтвердженням тоталітарних форм впливу партії на молодь, створювала видимість участі молоді в управлінні державними та суспільними справами. Друга – молодіжна політика в незалежній українській державі проводилась на принципово нових засадах, програмних намірах з тим, щоб молоді громадяни України відчули турботу про них з боку держави, брали участь в управлінні державними та суспільними справами. Позитивного в реалізації цієї політики було чимало, на жаль – і багато проблем, на вирішення яких потрібен був час, зусилля державних, громадських інститутів, самої молоді.

Для активізації ролі молоді в управлінні державними та суспільними справами автор вбачає за необхідне з допомогою державних органів, громадських інститутів посилити роль молодіжних організацій в тих виробничих та навчальних колективах, де переважає молодь. Необхідно активізувати в них роботу щодо виховання в юнаків та дівчат громадянської позиції, патріотів України, розвивати в молоді прагнення бути причетними до процесів, які відбуваються в суспільно-політичному житті країни, в містах, районах, де вона безпосередньо мешкає.

Джерела та література

1. Головатий М.Ф. Молодіжна політика в Україні: проблеми оновлення. - К.: Наук. думка, 1993. – 236 с.
2. Головатый Н., Булавин А., Выдрин Д. Молодежная политика партий, движений, общественных организаций республики на современном этапе // Молодежь Украины: состояние, проблемы, решения. - К.: Украинский НИИ проблем молодежи, 1992.
3. Головенько В.А., Український молодіжний рух у XX столітті (історико – політичний аналіз основних періодів).- К.: А.Л.Д., 1997.- 158 с.; Головенько В.А., Корнієвський О.А. Український молодіжний рух: історія та сьогодення. - К.: Наук. думка, 1994. – 111 с.
4. Головенько В.А., Корнієвський О.А. Український молодіжний рух: історія та сьогодення. – К.: Наук. думка, 1994
5. Декларація „Про загальні засади державної молодіжної політики в Україні". Закон України від 15 грудня 1992 року // Молодіжний рух в Україні. Довідник. – К.: Столиця, 1998. - Частина 1.
6. Довідкові матеріали про становище молоді в Україні та хід реалізації державної молодіжної політики // Поточний архів Міністерства України у справах сім'ї та молоді за 1997 рік.
7. Інформаційний матеріал інформаційного центру Вінницького обкому ЛКСМ (МДС). – Вінниця, 1991.
8. Конституція України. – К.: Офіційне видання Верховної Ради України, 1996.
9. Попереду нелегка робота // Молодь України. – 1990. – 27 березня.
10. Про становище в Україні (за підсумками 1997 року). - К.: НВФ „Студцентр" / НІКА – Центр, 1998. – 147 с.
11. Про становище молоді в Україні (за підсумками 1997 року). – К.: НВФ „Студцентр" / НІКА – Центр, 1998.
12. Про становище молоді в Україні (за підсумками 1999 року). – К.: Український інститут соціальних досліджень, 2000.
13. Про становище молоді в Україні (за підсумками 1999 року). – К.: Український інститут соціальних досліджень, 2000.
14. Про становище молоді в Україні (за підсумками 1999 року). – К.: Український інститут соціальних досліджень, 2000.
15. Соколов В.М., Рябика В.Л. Молодежь Украины: вчера, сегодня, завтра. – Одесса: Маяк, 1998. – 149 с.
16. Цибух В.І. Перебудова і проблеми молоді // Український історичний журнал. – 1989. - №6. – С.49-56.

Summary

D.Mel'nykov

The article highlights the rise of youth movement in Ukraine in the 80s of the 20th century in their fight for Ukrainian independence and youth participation in the social and political life of the country in the 20th century.

УДК: 327(477)

Наталія Стрельчук
(Чернівці)

УЧАСТЬ УКРАЇНИ У МИРОТВОРЧИХ ОПЕРАЦІЯХ НА БАЛКАНАХ (90-ті роки XX ст.)

Залучення збройних сил різних країн до миротворчих операцій під егідою ООН чи інших міжнародних організацій країн сьогодні є важливим фактором деескалації конфліктів. Україна бере участь у миротворчих операціях Організації Об'єднаних Націй (ООН) з липня 1992 р. Тільки за період з 1992 р. по 2000 р. наша держава надала до різних операцій ООН понад 12 тис. військовослужбовців Збройних сил (ЗС) та 180 працівників Міністерства внутрішніх справ (МВС) України, які виконували почесну місію в Анголі, Гватемалі, Боснії та Герцеговині, Македонії, Таджикистані, Хорватії [10].

Нормативна база, що визначає принципи участі України у миротворчих операціях, включає Конституцію України, Закон України "Про Збройні сили України", Закон України "Про участь України в міжнародних миротворчих операціях", низку постанов Верховної Ради та інші нормативні акти. У ст. Конституції України закріплено, що право на прийняття рішень про надання військової допомоги іншим державам і про направлення підрозділів ЗС України до іншої країни належить виключно Верховній Раді [6]. У квітні 1999 р. Верховна Рада України прийняла Закон „Про участь України в миротворчих операціях", що підтвердило прагнення нашої держави до продовження участі в міжнародній миротворчій діяльності. Ст.1 Закону дає визначення терміна "миротворчі операції" у такому значенні: "Міжнародні миротворчі операції – міжнародні дії або заходи, які здійснюються за рішенням Ради Безпеки ООН відповідно до Статуту Організації Об'єднаних Націй, ОБСЄ, інших регіональних організацій, які несуть відповідальність у сфері підтримання міжнародного миру і безпеки, згідно з положеннями глави VIII Статуту ООН, а так само дії і заходи багатонаціональних сил, що створюються за згодою Ради Безпеки ООН, які проводяться під загальним РБ ООН з метою: запобігання виникненню міждержавних або внутрішніх конфліктів; врегулювання або створення умов для врегулювання міждержавних, а також внутрішніх конфліктів; подання допомоги у подоланні наслідків конфліктів; усунення загрози миру, порушень миру чи акту агресії" [6].

21 лютого 1992 р. Рада Безпеки ООН прийняла резолюцію №743 про створення миротворчих сил ООН з охорони на території колишніх югославських республік. Враховуючи важливість зміцнення безпеки у Південно-Східній Європі для національних інтересів України та політичні можливості і військовий потенціал ЗСУ, Верховна Рада розглянула питання про можливість участі українського контингенту у підтриманні миру на Балканах. 3 липня 1992 р. Верховна Рада прийняла постанову " Про участь батальйону Збройних сил України у миротворчих силах Об'єднаних Націй у зонах конфліктів на території колишньої Югославії", про направлення 20 співробітників Міністерства внутрішніх справ України до Хорватії. 19 листопада 1993 р. Верховна Рада прийняла постанову "Про збільшення чисельності батальйону Збройних сил України в Миротворчих Силах ООН на території колишньої Югославії та відправлення групи військових спостерігачів", що створило правову основу для формування українського контингенту у складі 1220 осіб. Українські миротворці супроводжували конвої з гуманітарною допомогою цивільному населенню, забезпечували ремонт системи електро- і водопостачання міста, патрулювали зону, вільну від важкої зброї ворогуючих сторін, проводили операції з роз'єднання конфліктуючих сторін.

Після підписання Дейтонських угод та відповідно до резолюції Ради Безпеки ООН №1031 від 15 грудня 1995 р. НАТО було доручено сформувати багатонаціональні миротворчі сили для забезпечення виконання досягнутих домовленостей. 29 грудня 1995 р. уряд України прийняв постанову "Про залучення до складу Сил виконання угоди 240-й особливий батальйон українських миротворців". Таким чином, фактично з 1996 р. Україна стала партнером НАТО у миротворчих операціях у складі Сил виконання угоди (ІФОР – IFOR), пізніше у складі Сил стабілізації (СФОР - SFOR) у Боснії та Герцеговині.

У різні роки Україна надавала піхотний батальйон чисельністю 550 осіб до складу ІФОР та батальйон механізованої піхоти і вертолітний загін загальною чисельністю близько 400 військовослужбовців до складу СФОР. Сили імплементації мали гарантувати припинення бойових дій, забезпечити територіальний поділ та розділити збройні сили утворених територіальних одиниць. СФОР згідно з мандатом ООН мали запобігати відновленню бойових дій та сприяти відновленню в країні сприятливого клімату для розвитку мирного процесу, допомогти біженцям повернутися до їх домівок. 240-й окремий спеціальний батальйон ЗСУ під час перебування у Боснії і Герцеговині, окрім виконання миротворчих завдань, брав участь у відбудові, реконструкції та відновленні лікарні, школи, електромережі, трамвайної колії, надавав гуманітарну та медичну допомогу населенню. На честь українських миротворців перший трамвай, який пройшов відновленою колією, був пофарбований у жовто-блакитний колір [5].

У 1993 р. на прохання македонської влади у країну введені "блакитні шоломи" ООН, або Сили з охорони (UNPROFOR). Відповідно до рішення РБ ООН у операції брали участь 700 військових, 35 військових спостерігачів, 26 цивільних поліцейських і 50 членів адміністрації – громадяни скандинавських країн (Швеції, Данії, Фінляндії та Норвегії). Влітку 1993 р. до них приєдналися 300 вояків зі США. У березні 1995 р. після довгих дебатів у Македонії було продовжено мандат миротворчих сил ООН. Вони стали називатися Превентивними силами ООН (СПРООН, англ. - UNPREDEP). У листопаді 1996 р. Рада Безпеки ООН прийняла ще одну резолюцію про продовження мандата СПРООН у Македонії до 30 квітня 1997 р. Зауважимо, що подібних операцій в історії ООН ще не було. СПРООН були направлені до Македонії всупереч традиційній практиці посилати гуманітарні миротворчі місії тільки в райони, де військові дії надійно зупинені. Можливо, саме присутність СПРООН допомогла зберегти мир в Македонії і не дала втягнути її в кровопролитні конфлікти, які охопили значну територію колишньої Югославії.

Україна брала участь у місії в Македонії з червня 1995 р. по березень 1999 р. Основним завданням військових спостерігачів у Республіці Македонії (РМ) було контролювати прикордонні райони країни та інформувати про будь-які події, які можуть підірвати довіру і стабільність і є небезпечними для її території. За час існування місії у складі UNPRDEP Україну представляли чотири офіцери ЗСУ.

Населення Македонії позитивно оцінювало результати місії UNPREDEP, яка здійснювалася у Македонії за резолюцією РБ ООН . 72,57% опитаних агентством Data-Press у березні 1998 р. висловилися за продовження місії, що свідчило про те, що більшість населення країни, бачачи ускладнення ситуації в регіоні, була впевнена у своїй безпеці за присутності миротворців. На запитання: "Чи далі Македонія залишається безпечним місцем для життя?" – 62,4% опитаних відповіли "так", а 37,5% — "ні". Отже, незважаючи на ескалацію конфлікту у сусідньому Косово, більшість населення Македонії все ще почувала себе в безпеці за присутності миротворців [1,2].

На ситуацію у регіоні відчутно вплинув несподіваний крок македонської влади. Коаліція "За зміни", яка отримала перемогу на парламентських виборах 1998 р., за пропозицією лідера партії "Демократична альтернатива" Васила Тупурковськи, визнала Тайвань, що призвело до дипломатичного конфлікту з Китаєм. Цей акт готувався у повній таємниці навіть від президента К. Глігорова. У спогадах він зізнається, що дізнався постфактум про визнання Тайваню і не міг довго повірити, що це насправді відбулося [4, с.491].

9 лютого 1999 р. КНР розірвала дипломатичні стосунки з РМ. 25 лютого 1999 р. Китай використав право вето у Раді Безпеки ООН і перешкодив прийняттю резолюції про продовження мандата СПРООН (UNPREDEP) у Македонії. Проект резолюції про продовження мандата СПРООН, внесений 8 країнами (Німеччиною, Італією, Канадою, Нідерландами, Словенією, Сполученим Королівством, Сполученими Штатами і Францією), передбачав продовження терміну миротворчої операції на шість місяців. Представник Китаю розповсюдив заяву, де йшлося про те, що уряд КНР вважає, що превентивні місії не можуть тривати безкінечно.

У лютому 1999 р. унікальна місія ООН в Македонії була припинена. На думку македонських журналістів, це був добре спланований і продуманий антимакедонський акт, який би створив загрозу безпеці країни і навіть міг привести до її чергового поділу [16, с.14-15]. Можливо, що за цим стояли США (В. Тупурковські тривалий час проживав у США), і це пояснює збіг цих подій у часі із підготовкою операції НАТО проти СРЮ і використанням для цієї операції території Македонії.

Заключним етапом балканської кризи можна вважати війну у Косово, яка, сподіваємося, стала останнім масштабним кровопролитним конфліктом на території колишньої Югославії. 23 вересня 1998 р. Рада Безпеки ООН прийняла резолюцію №1199, яка вимагала негайного припинення військових дій у Косово. У резолюції йшлося, що у разі їх неприпинення ООН розгляне подальші дії і додаткові заходи з підтримки і відновлення миру і стабільності у регіоні. Щоби примусити виконувати цю резолюцію і відвернути загибель тисяч людей, НАТО оголосила, що завдасть авіаударів по Сербії, якщо вона не виконає резолюцію ООН. Весною 1999 р. НАТО розпочала операцію проти СРЮ за відсутності мандата ООН, що суттєво вплинуло на подальше вирішення косовської кризи і ускладнило вироблення відповідної резолюції РБ ООН. Тільки 10 червня 1999 р. Радою Безпеки ООН було ухвалено резолюцію 1244 (1999). Згідно з нею у Косово розгорталася міжнародна цивільна та військова присутність під егідою ООН, а повноваження на це надавалося країнам-членам та відповідним міжнародним організаціям (НАТО). Отже, резолюція 1244 (1999) РБ ООН стала основним документом, який визначає повноваження НАТО щодо здійснення командування операцією КФОР (KFOR - Kosovo Forces). Контингент сил КФОР складається з 5-ти багатонаціональних бригад, основні сили та засоби виділені Францією, Великою Британією, Італією, США, Німеччиною.

Україна бере участь у миротворчій операції НАТО - KFOR у Косово з листопада 1999 р. У Ко-

сово Україну представляє 14-а вертолітна ескадрилья та український контингент 1-ого українсько-польського батальйону, що замінив 37-у окрему роту забезпечення в липні 2000 р., які розгорнуті у складі багатонаціональної бригади „Схід". 14-а вертолітна ескадрилья, яка включає 63 чол. військового персоналу та 4 Мі-8, виконала більш ніж 4300 завдань, налітавши 2300 годин у сприянні діям COMKFOR, транспортуючи 170 тонн устаткування і більш ніж 17000 чол. персоналу, включаючи MEDEVAC і транспортування високоповажних персон. При цьому 14-а вертолітна ескадрилья продемонструвала чудову експлуатаційну придатність і високу безпеку польотів у складних умовах навколишнього середовища. Цей внесок українських вертолітників значно підвищив рівень проведення операції KFOR, і їхня місія в цій операції була продовжена.

Україна залишається в Косово у форматі польсько-українського батальйону, який включає близько 270 українських військових. Спільний українсько-польський батальйон миротворчих сил був створений у 1995 р. згідно з домовленостями між міністрами оборони України та Республіки Польща на базі Прикарпатського та Краківського військових округів. У листопаді 1997 р. підписано Угоду між Україною та Республікою Польща у справі створення спільної військової частини для участі у міжнародних миротворчих і гуманітарних операціях. 1 вересня 1997 р. сформовано 208-й окремий спеціальний батальйон Прикарпатського військового округу. Батальйону присвоїли почесне ім'я гетьманів Петра Сагайдачного та Яна Кароля Ходкевича, які залишили помітний слід у історії українського та польського народів. У вересні 1998 р. за директивою міністра оборони України 208-й окремий спеціальний батальйон Прикарпатського військового округу перейменовано в 1-й окремий спеціальний батальйон Західного ОК [8]. Отже, формування українсько-польського батальйону здійснювалося задовго до його розгортання в Косово і тривало майже чотири роки. Е.Сандал відзначає, що на той момент потрібно було враховувати надзвичайно чутливий політичний контекст, щоб не порушити тонкі політичні баланси і втілювати цю ідею в дійсність з великою обережністю й ретельністю [12].

6 квітня 2000 р. Верховна Рада України ратифікувала угоду між Україною та Республікою Польща щодо створення спільної військової частини для участі у міжнародних і гуманітарних операціях. З 25 липня 2000 р. українська частина спільного миротворчого батальйону приступила до виконання завдань у зоні відповідальності у Косово [5]. Український контингент у Косово виконував такі завдання, як забезпечення гуманітарної допомоги на підтримку зусиль Управління Верховного комісаріату ООН у справах біженців; відновлення основ законності і правопорядку, відновлення цивільного життя; моніторинг, перевірка і примушення в разі необхідності до виконання положень Військово-технічної угоди; несення служби на блок-постах, патрулювання і супроводження конвоїв та ін. [5].

Українсько-польський батальйон (Укрполбат), який розташований в таборі Білий Орел поблизу с. Рака, забезпечує безпеку багатонаціональної бригади „Схід". До завдань батальйону входить ведення розвідки й охорони, ескорту 5-ти щотижневих сербських конвоїв. Українська рота несе постійне чергування на контрольно-пропускному пункті в районі дій польської частини батальйону. Українсько-польський батальйон залучався для конфіскації зброї протиборчих угруповань у листопаді 2000 р. і на початку березня 2001-го був задіяний у операції KFOR на кордоні з Республікою Македонія. Впродовж вересня-жовтня 2001 р. Укрполбат 12 разів брав участь у операції "Кордон і пошук", під час яких затримано 49 порушників, вилучено зброю і боєприпаси, вибухові речовини [10, с.3]. Україна має також чотири змінні офіцерські склади, які призначені для роботи в штабі KFOR. В їх завдання входить контроль за роботою вертолітних підрозділів, збір і опрацювання суспільно значимої інформації, а також координація дій з російськими силами.

Отже, конфлікт на Балканах ще раз продемонстрував, що важливо враховувати посилення ролі військових засобів у припиненні насильства і відверненні гуманітарної катастрофи. У сучасних умовах зростає роль миротворчих акцій для глобальної та регіональної системи безпеки. Участь України в миротворчих операціях під егідою ООН та НАТО має велике значення для підвищення іміджу України на міжнародній арені, а майбутні успіхи миротворчих операцій залежать від якісної та постійної підготовки миротворчого контингенту.

Джерела та література

1. Data Press. Истражувачки извештај: Ѓраѓаните за замнување за УПРЕДЕП од Република Македонија. - 1998. - Март.
2. Data Press. Истражувачки извештај: Колку е безбедна Македонија.— 1998. —Јули.
3. Акулов С. О. Міжнародні миротворчі операції як політичний інструмент врегулювання воєнно-політичних конфліктів // Політичний менеджмент №2(11). – 2005. – С. 165 - 172.
4. Глигоров К. Македонија е се што имаме. — Скопје, 2000. — С.491.
5. Гончаренко М. Українсько-польський батальон та перспектива його застосування у Центральній та Східній Європі //http:www.ukraine-poland.com/u/dosvid/nato.php?id- niss1.txt.

6. Закон України. Про участь України у міжнародних миротворчих операціях// Відомості Верховної Ради України. – 1999.- №22-23.-С.20.
7. Конституція України. – К., 1996..
8. Корчинскі Г. Двостороння кооперація України та Польщі в сфері миротворчості //http:www.ukraine-poland.com/u/dosvid/nato.php?id- niss2.txt.
9. Международные организации и кризис на Балканах. Документы. - М.: Наука. – 2000. - Т. 1, 2.
10. Налаштованість на спільні дії. Інтерв'ю з міністром закордонних справ України Борисом Тарасюком // Дзеркало тижня. – 2000.- 16-22 вересн.
11. Поляков Л., Мельник О. Україна-НАТО: спільна миротворча діяльність //http: // www.uceps.org/ ua/ print/ 453/
12. Сандал Е. Спільні українсько-натівські миротворчі операції // Миротворча діяльність України: кооперація з НАТО та іншими структурами європейської безпеки // Миротворча діяльність України: кооперація з НАТО та іншими структурами європейської безпеки //http://www.niss.gov.ua/book/ Perepel /005.htm
13. Сили виконання Угоди (IFOR). Сили стабілізації (SFOR) //http www.mil.gov.uaindex.php?lang=ua& part=peacekkeeping&sub=histori
14. Троцько В., Акулов С., Троцько Л. Тенденції зміни ролі сил і засобів у проведенні міжнародних миротворчих операцій // Політичний менеджмент. - 2005. - № 4 (13). - С.161-166.
15. Цюрупа М. В. Миротворчі операції як міжнародно-правовий та воєнно-гуманітарний феномен // К.: ВГІ НАОУ, 2003. – 78 с.
16. Шароски С. Тајванска приказна за растурање на Македонија //Старт. – 2002. – 22 март. – С.14-15.

Summary

Strelchuk Natalija (Chernivtsy)

The participation of Ukraine in the peacemaking operations in Balkan countries, namely in Bosnia and Gerzegovina, Macedonia, and Kosovo is analyzed in the article. It is also dwelled upon the formation and participation of the joint Ukrainian-Polish battalion in the KFOR operations.

The conclusions concerning the importance of Ukraine's participation in the international peacemaking operations under the UNO aegis for the image of our country are drawn.

ІСТОРІЯ БУКОВИНИ ТА ПІВНІЧНОЇ БЕССАРАБІЇ (ХОТИНЩИНИ)

УДК 39(477.85)

Михайло Чучко
(Чернівці)

МІЖ РЕЛІГІЄЮ ТА НАЦІЄЮ: ПРОБЛЕМА ВИБОРУ ПРІОРИТЕТНИХ ОРІЄНТИРІВ ІДЕНТИЧНОСТІ В СЕРЕДОВИЩІ ПРАВОСЛАВНОЇ СПІЛЬНОТИ БУКОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.

Тривалий час для народів візантійської культурно-релігійної традиції віра і Церква виступали своєрідними маркерами власної ідентичності, вирізняючи їх з-поміж інших чужих іновірних спільнот. Подібне явище було характерним і для населення Буковини, переважаючу більшість якого становили русини (українці) та молдавани (румуни), котрі в релігійному відношенні тривалий час належали до Молдавської православної митрополії. За умов відсутності етнічної свідомості, не відчуваючи конфесійної різниці між собою, „русини і волохи, – зауважував С. Смаль-Стоцький, – уважали себе за одну громаду, один народ, ба навіть називали себе одним іменем волохів", котре мало тоді „очевидно релігійне а зовсім не етнографічне значення. Але власне та назва волохів, котру русини прикладали також до себе, щоб тим означити, що вони є православні, мала серед нових обставин Австрії важкі наслідки, бо Австрія розуміла це слово в етнографічному а не релігійному смислі, воно стало політичним чинником на Буковині" [24, с.28]. Причому особливого значення цей чинник набув в умовах виклику нової національної доби, яка поставила етноси Буковини перед фактом необхідності вибору чіткої етнічної ідентифікації.

Слід зауважити, що питання, пов'язані із зародженням та розвитком національних рухів на Буковині, а також формуванням у місцевої людності етнічної ідентичності, неодноразово розглядалися в історіографії [15; 16; 17; 18; 19; 20; 21; 22; 24; 26; 27; 28; 29; 30]. Далеко менше публікацій, що стосуються проблеми впливу релігійного чинника на процеси етнічної самоідентифікації православної спільноти краю в період національного відродження ХІХ – початку ХХ ст. [23]. Тому з огляду на актуальність висвітлення цього питання в контексті культурно-релігійних ментальних установок буковинських румунів та українців в той період спробуємо заповнити окремі прогалини в цій важливій історичній проблемі.

Перші паростки національного самоусвідомлення на Буковині виникли в середовищі східнороманської еліти ще наприкінці XVIII ст. На той час вона вже мала за собою тривку державницьку традицію Молдавського воєводства і прагнула об'єднати в рамках давньої Дакії землі Молдови, Валахії та Трансільванії [26, с.48-53; 27, с.36]. Зокрема, меморандум щодо подібного об'єднання всіх румунів у складі Австрії розробив у 1791 р. буковинський боярин В. Балш. Він же у поданій до Відня в 1816 р. власній генеалогії наголошував австрійській владі на домінуванні в середовищі східних романців етноніму „румун", а не „валах", який був візантійського походження.

Рік по тому інший буковинець Т. Ракоче в „Оголошенні для румунських газет" підкреслював, що „хоча румунський народ розділений між багатьма країнами і живе під різним володарюванням, все-таки має одну мову, один закон і однакові звичаї" [22, с.113-114]. На появу в колах чернівецької інтелігенції „дако-романського" патріотизму вказує також німецький мандрівник Й. Г. Коль. У своїй книзі „Подорож по Росії і Польщі. Буковина, Галичина, Краків, Моравія", опублікованій за результатами поїздки в 1841 р., він, зокрема, зазначав: „Набагато більше [...] нас цікавило наше чернівецьке вечірнє товариство. Було двоє молодих освічених молдаван, патріотів-ентузіастів на австрійській службі. Вони розповіли нам про доісторичні часи своєї Батьківщини, про молдавську, або, як вони завжди висловлювались, „дакороманську міфологію, про Штефана Великого і про інших видатних людей і князів своєї Батьківщини. Раніше ми ніколи не бачили молдавських патріотів, і, як мабуть, й усі інші європейці, не знали, що існує взагалі такий характер молдавського патріотизму. На наш подив ми знайшли цей патріотизм досить поширеним. Скрізь, навіть пізніше ще у Львові, багато сердець спалахували ентузіазмом щодо колись так знаменитої за часів Дечебала, і, можливо, з часом теж великої дакської імперії" [14, с.20-21].

Отож початок національного відродження румунів Буковини в 1848 р. поєднав у спільних прагненнях щодо відділення Буковини від Галичини, у складі якої край перебував з 1786 р., всю румунську спільноту [25, с.267-268; 26, с.55-76]. Ця вимога, за твердженням О.Добржанського, стала визначальною для подальшого зростання румунського руху [17, с.132]. У 1849 р., обґрунтовуючи свої виключні права на автономну Буковину, румунська знать та духовенство взялися переконувати австрійський уряд та громадськість через листи та публікації в часописах, що русинами в цьому краї є

лише зайди-уніати, а всі інші місцеві жителі – то православні румуни, інтереси яких вони й репрезентують [20, с.182]. У найбільш завершеному вигляді ця теза пізніше була оформлена у „Апологіях" митрополита Буковини і Далмації Сильвестра Морара-Андрієвича [18, с.14; 16, с.357-360].

Мимовільно утвердженню цієї думки сприяли й самі українці, в тому числі й освічені, які ще тривалий час не мали чіткої етнічної свідомості, а зважаючи на конфесійну спільність з румунами, продовжували ототожнювати себе зі східнороманською спільнотою. Як стверджував пізніше відомий буковинський етнограф Г. Купчанко, „через те волоські князі, бояри та духовні позаводили межи руським народом в Буковині всякі свої, волоські звичаї і порядки" [19, с.14-15].

Особливо це сприяло асимілятивним процесам у місцях змішаного проживання українців та румунів. Народознавець кінця XIX ст. Л.А.Симігінович-Штауфе про особливості перебігу таких процесів в етноконтактних зонах та місцевостях компактного проживання українського і румунського населення писав: „Русин православної віри відвідував одну церкву зі своїми товаришами повірі – румунами доти, поки він або принаймні його нащадок не забував про своє походження і мову та починав сприймати себе як румуна. У тих населених пунктах, де населення було переважно русинським, відбувалася протилежна денаціоналізація. Чого не могла зробити спільна віра, те відбувалося через шлюби" [28, с.38].

Позначилася на процесах денаціоналізації українців Буковини й відсутність у них власної свідомої провідної верстви, яка би будила народну свідомість. Редактор „Буковинського альманаху" писав про це у передмові до видання: „Бояр не маємо ми, а селянські діти задля браку засобів та дороге утримання не можуть вищих шкіл відвідувати. Священство, з котрого в Галичині майже вся інтелігенція постала, тут за дуже малим винятком від найстаршого до наймолодшого вороже налаштоване до всього що руське, а просякнуте румунськими ідеями! І це вже іронія долі: гр. східний катехит руський (!) старається всіма силами своїх учнів зрумунщити" [7, с.VIII]. Більш ніж промовисто говорить про причини такої поведінки православних клірików-українців ідейний предтеча українського національного руху на Буковині, відомий поет і просвітитель Ю. Федькович:

„Так як Петро Христа ся зрік
Та в лож, як в ризу-сь, облік,
Так наші нас зреклись єреї
І потягли у фарисеї,
Бо там усяка благодать:
І благоденствіє, і слад,
І „пояси", й приходи ситі,
А гроші, в Букурештах биті,
Так сип'ються як з міха рінь.
А в нас що? Голод, нужда, тлінь
І непокрита з прутя хата, –
То як же ж нас ся не цурати?" [9, с.224]

Тому неосвічений буковинець-руснак мав слабке уявлення про свою етнічну приналежність, ідентифікуючи себе як православного – „волоха". Наочним прикладом цього може служити діалог російського письменника В. Кельсієва з руснаком-візником, що мав місце під час його подорожі Буковиною в кінці 60-х рр. XIX ст.:

„– Яка це у вас церква? – питав я візника, зазвичай руснака.

– Наша, пане,- відповідав він мені,- молдавська.

– То ти молдаван?

– Ні, пане, я руснак.

– То віра у тебе яка?

– Наша, пане, руська, молдавська".

В. Кельсієв пояснював таку самоідентифікацію руснака за православною конфесійною ознакою небажанням буковинців ідентифікувати себе з русинами греко-католицького віросповідання, що мешкали в Галичині і почасти на Буковині. „Буковина, як відомо, – зауважував письменник, – дуже довгий час належала Молдавії [...]. Потім вона знову перейшла до Польщі, відтак знов дісталася Молдавії, і тому поєднала в собі нарівні два елементи: землеробський – молдавський і панський – польський. Настала унія в кінці XVI століття, і в XVII столітті стала забиратися в Буковину під ім'ям руської віри [...], але руснаки прийняти її не хотіли, і тому свою віру, тобто східну, стали називати молдавською. Це надзвичайно посилило в Буковині молдавський елемент. Щоб бути православним, потрібно було не триматися руської віри і перестати бути руським; тому, руснаки і стали робитися молдаванами" [6, с.288, 289].

Українське національне відродження, що розпочалося на рубежі 50-60-х рр. XIX ст. в середовищі нечисельної місцевої інтелігенції, поставило перед православними українцями Буковини питання визначення власної національної ідентичності. Спершу під впливом зорієнтованих на православну Росію русофілів, які створювали по селах „"руські читальні", вони стали визнавати себе часткою великого російського народу, називаючись „русинами", „руськими", „русскими" [17, с.133]. Однак румунські та зрумунізовані священики продовжували переконувати місцевих українських селян, що вони є „волохами", бо – православні, а русини – уніати. Переконливим прикладом наявності подібних фактів може служити скарга жителів с. Топорівці, опублікована в часописі „Руска Правда" за 1 травня 1889 р.: „Отець Діонісій Митрофанович, скаржаться чесні топорівські господарі, є ворогом їхнім, ненавидить руську мову і руське письмо, відправляє в церкві св. службу Божу на волоській мові, котрого в селі ніхто не розуміє [...]. Особливо ж ненавидить отець Діонісій Митрофанович топорівську руську читальню, говорячи, що руська читальня а унія – то все одно" [5, с.36].

Вносили дезорієнтацію в питання національної та релігійної ідентичності православних українських селян Буковини й греко-католицькі місіонери, які, спекулюючи на етнічному факторі, намагалися перетягнути їх до свого віросповідання. Агітацію щодо цього вони розпочали ще наприкінці XVIII ст. Зокрема, православний парох з Борівців Ілля Петрович доповідав Чернівецькій консисторії, що 25 (4) травня 1789 р. прийшли до його села "духовні особи ордену василіан з великої церкви в Городенці разом з одним писарем" і вели пропаганду на користь унії [2, арк.2].

У XIX ст. уніатські каноніки продовжили свою діяльність у цьому напрямку. За твердженням греко-католицького декана К. Костецького, присланий в 1811 р. зі Львова до Чернівців як місіонер для духовного окормлювання місцевих греко-католиків священик А. Стадницький мав виявити, скільки є в краї віруючих цієї конфесії, а також „в католицькій вірі їх навчати і утверджувати та від переступу до схизми стримати". Це завдання, зауважує К. Костецький, він повинен був „сповняти осторожно, щоби ані духовним, ані свіцким схизматикам не дати поводу до підозріння, що він намічає їх до унії перевести" [12, с.97-98].

І хоча місіонерські заходи греко-католицького духовенства на Буковині особливих успіхів не мали, це спонукало місцевий православний клір до посилення роз'яснювальної роботи серед віруючих щодо недопустимості змішування своєї етнічної приналежності з віросповіданням. Так, у циркулярі Чернівецької консисторії від 28 січня (9 лютого) 1871 р. наголошувалося, що з огляду на існування випадків, „коли православні віруючі, змішуючи поіменування церкви їх віросповідання з найменуванням свого народу" і „прибуваючи в Чернівці, нерідко плутають церкви, відвідуючи уніатську церкву, яку часто називають руською, це роблять особливо русини з півночі краю, так само при записах в міські книги чи в лікарні подають до запису конфесію за національною назвою", священикам наказується, „щоб вони навчали парафіян розрізняти ознаки віри і церкви православної, нехай стережуться таких шахраїв, які під виглядом народності їх від батьківської віри віддаляють". Вони мають „навчати розрізняти віру від народності, що християни одного народу можуть бути різної конфесійної приналежності, натомість різних народностей можуть бути одної віри. І що неправильно називати уніатську церкву в Чернівцях руською, а церкви православні волоськими. Бо це є церкви східно-православні" [11, с.3].

На соборчиках парафіяльних священиків Буковини теж порушувалися питання протидії уніатській пропаганді. Зокрема, на зібранні клірików Кіцманського благочиння, що відбулося 11 вересня 1880 р. в с. Шишківці, парох з Ошихлібів О. Велигорський вказував, що найбільша небезпека православній церкві „від священиків уніатських, які під приводом народності переслідують свої цілі церковні на занепад нашого благочестя, або православ'я на Буковині". А парафіяльний священик І. Менга з Кліводина зазначав, що для „втечі від заходів пропагандистів, потрібно уникати суперечок і непорозумінь з патронами парафіяльними, ухилятися товаришування і розмов з уніатськими священиками, яких обходженням спокушуються наші парафіяни, і навчати народ вірі і спасительним уставам нашої православної церкви, нехай пізнає народ, що віра православна є віра батьків їх" [13, с.79].

Русофільська газета „Русская Правда" у числі за 21 січня 1911 р. теж закликала православних українських селян Буковини розрізняти свою етнічну та конфесійну приналежність, яка під час останнього перепису стала об'єктом статистичних спекуляцій з боку румунських політиків та латинських прозелітів. У ній, між іншим, зазначалось: „З нагоди народного перепису виявилося, що дуже багатьом православним руським мужикам ще не ясно, яку віру вони сповідують і яка різниця між вірою і народністю.

Цю темноту руського народу в справах віри і народності використовують з двох сторін: з одного боку деякі волохи, а з іншого боку латинники-уніати. Волохи називають православну віру „волоською" і тим навмисно туманять наших руських мужиків, говорячи їм, що вони повинні називати себе волохами, коли вони „волоської" віри; а латинники-уніати повторюють те саме, розтлумачуючи руським мужикам, що вони як руські люди не повинні признаватися до „волоської" віри.

І так православну віру підкопують з двох боків: з волоської сторони тому, щоб зволощити руський народ, а з латинського тому, щоби відірвати руський народ від православ'я і перевести його в унію.

Тому-то кожна руська людина повинна твердо пам'ятати:

1) що православна віра не є віра волоська, але є віра православна;

2) що руський народ є православним з того часу, як він прийняв християнство, значить уже більше як тисячу років;

3) що волохи прийняли православну віру від нас, і тому у них всі церковні книги ще донедавна були писані не по-волоськи, а по нашому [...];

4) що не всі волохи православні, бо на уграх половина всіх волохів – уніати;

5) що найбільший православний народ то руський, бо руського православного народу є сто двадцять мільйонів, а волоського лише вісім;

6) що руський народ все боронив всіх православних перед всіми ворогами [...];

7) що в Молдові, до котрої належала також і Буковина сто сорок років тому назад, всі освічені люди, всі бояри і сам молдавський господар (воєвода) розмовляли і писали лише по руськи [...].

Волохи, котрі розповідають людям байки про „волоську" віру, підкопують православ'я і готують тим грунт для польсько-уніатської роботи. Ми би радили волохам цікавитися більше своїми волоськими селами".

„Волощення руських мужиків, – резюмує кореспондент, – то марна праця. Ми її не боїмося. Але шкода через таку пусту роботу сваритися добрим сусідам" [7, с.1-2].

Вибори до органів законодавчої влади, переписи населення, що проводилися урядом, вимагали від православних українців чіткого національного самоусвідомлення. А за умов її відсутності або недостатнього розвитку з цього користувалися у своїх національних цілях румунські політики та духовенство, які вдавалися до спекуляцій з етнічною статистикою. На це, зокрема, ще в 1910 р. звертав увагу часопис буковинських соціал-демократів „Борба". „Багато наших селян і робітників, – зазначалось в газеті, – не знають, до якої їм лісти (виборчої) належати. Они думають, що як ходять до православної церкви, то належать до волоської лісти. Ліста виборча не укладається після віри, а після мови. Як чоловік говорить сам і з своєю родиною по руськи і його родичі говорять по руськи, то він належить до руської лісти, а як по румунськи, то до румунської лісти [...]. Се повинен вже й найтемнійший знати, що вибори не є справою церковною, а політичною і що в лістах треба записуватися не після віри, а після мови" [4, с.1].

Справді, у джерелах є непоодинокі факти агітації румунськими священиками українських селян, щоби ті з огляду на їхню православну релігійну приналежність записуватися під час перепису румунами. Дії одного з таких кліриків – Адріана Андроніка, який, будучи парохом в с. Луковиця Чернівецького повіту, закликав тамтешніх мешканців називати себе при переписі румунами та образив депутата австрійського парламенту народовця М.Спинула, що протестував проти цього, стали в 1911 р. предметом дисциплінарного розслідування Чернівецького повітового управління і православної консисторії [1, арк.1-8].

Варто відзначити, що здобувши домінуючі позиції серед української інтелігенції Буковини в кінці 80-х рр. XIX ст., народовські діячі, на противагу русофільській доктрині загальноруської єдності та православної солідарності, акцентували увагу на „рутенізмі" буковинців та їхній єдності з українцями інших земель. На початку XX ст. вони стали поступово відмовлятися від етноніму „рутен", „русин", „руський" і почали широко уживати нової назви – „українець", яка одразу викликала бурхливі протести з боку польських лідерів та русофілів [22, с.116; 17, с.133]. Слід також наголосити на тому, що в місцевостях, де серед українських селян мали значний вплив православні священики-русофіли, цей етнонім абсолютно не був сприйнятий тоді місцевими жителями, які ідентифікували себе з православним руським народом. Про подібний факт, що мав місце в 1909 р., засвідчує, наприклад, путилівський дописувач „Православной Руси". У числі за 2 жовтня він, зокрема, повідомляє, що „на вічу в Путилові, коли виступив після Василька якийсь Огородник і почав читати якісь резолюції за українську мову в урядах і називав гуцулів українцями, то тоді настав жахливий крик. Посипались слова: ми православний руський народ, тут нема українців і т. д." [3, с.3].

Така негативна реакція буковинських селян на новий етнонім була зумовлена твердженням русофільської пропаганди про те, що ця назва є підступним винаходом поляків та єзуїтів-латинників для відлучення буковинців від „православної Русі" [8, с.1-2]. Офіційному утвердженню на теренах Буковини етноніму „українець", замість „рутен", посприяв лише указ від 13 квітня 1918 р., виданий цісарем незадовго до краху Австро-Угорської імперії.

Отже, православна спільнота Буковини, що майже винятково складалася з українського і східнороманського населення, спершу не відчуваючи своєї поліетнічності, постала в умовах багатонаціональної та поліконфесійної імперії Габсбургів перед вибором пріоритетних орієнтирів власної ідентичності. У румунської громади завдяки теоретичним напрацюванням своєї еліти та наявності по сусідству східнороманських державних утворень, усвідомлення власної етнічної приналежності утвердилося раніше, ніж в українців, які хиталися між румунською спільнотою, зважаючи на єдину з нею віру, і власною етнічною ідентичністю, що перебувала тоді ще у зародковому стані. На грунті цього українська спільнота Буковини стала об'єктом домагань греко-католицьких місіонерів з Галичини та місцевих румунізаторів, що прагнули, використовуючи національну або конфесійну спільність, залучити її в орбіту власних інтересів. А поява русофільських орієнтирів в середовищі української громади засвідчувала перманентність проблеми ідентичності і намагання поєднати ідею православної солідарності із загальноруською. Найбільш яскраво всі ці процеси, пов'язані з вибором пріоритетних орієнтирів ідентичності в середовищі православної людності краю, відобразилися в місцевих етнонімічних трансформаціях XIX – початку XX ст.

Джерела та література

1. Державний архів Чернівецької області (далі ДАЧО). – Ф.3. – Оп.2. – Спр.28526.
2. ДАЧО. – Ф.320. – Оп.4. – Спр.57.
3. Дописи. Изъ Стор. Путилова. Украински политычни дурысвъты передъ гуцулами // Православная Русь. – 1909. – 2(15) октября.
4. До соймових виборів. Волох чи русин? // Борба. – 1910. – 15 грудня. Жалобы и желанія // Русска правда. – 1889. – 1 травня.
5. Кельсиев В. Галичина и Молдавия. Путевыя письма. – СПб., 1868.
6. Передне слово // Буковинскій альманахъ выданый въ пам'ять десятълътного существованыя (1875-1885) общества рускихъ академиковъ „Союзъ" въ Черновцяхъ. – Черновцъ, 1885.
7. Политика въ церкви // Русская Правда. – 1911. – 13(26) мая.
8. Православная въра чи волоская? // Русская Правда. – 1911. – 21 съчня (3 лютаго).
9. Федькович Ю. Твори. Т.1. Поезія. Ч.1. Лірика. – Чернівці, 2004.
10. Фоаеа ордіньчіунілор консісторіулуі епіскопал ін требіле бісерічещті але Діечезеі Буковінеі. Анул 1871. – Черпеуці, 1872.

11. Хроніка парохії гр.-кат. в Чернівцях від її основання аж до часу біжучого 26/2 1912 // Буковинський журнал. – 1996. – Ч. 3-4.
12. Foaea Ordinaciunilor Consistoriului archiepiscopal in trebile bisericesci ale Diecesei Bucovinei. Anul 1885. – Cernauţi, 1885.
13. Kohl J.G. Reisen im Inneren von Russland und Polen: Th.3. Die Bukowina. Galizien. – Dresden u. Leipzig, 1841.
14. Баладыженко К. Буковина („Зелсная Русь") и ся прошлое. Историко-географічсскій очеркъ. – Петроград, 1915.
15. Добржанський О. Національний рух українців Буковини другої половини XIX – початку XX ст. – Чернівці, 1999.
16. Добржанський О. Українське і румунське національне відродження на Буковині другої половини XIX-початку XX ст. // Україна-Румунія-Молдова: історичні, політичні та культурні аспекти взаємин: Матеріали міжнародної наукової конференції. – Чернівці, 2002.
17. Доманицький В. Про Буковину та життя буковинських українців. – Чернівці, 2004.
18. Купчанко Г. Русскій народ. – Въдень, 1889.
19. Маковей О. Життєпис Осипа Юрія Гординського-Федьковича. – Чернівці, 2005.
20. Піддубний Г. Буковина. Її минуле і сучасне. – Чернівці, 2005.
21. Пурич Ш. Этнонимы в румынско-восточно-славянском конвергентном просторе // Україна-Румунія-Молдова: історичні, політичні та культурні аспекти взаємин: Матеріали міжнародної наукової конференції. – Чернівці, 2002.
22. Скорейко Г. Православ'я на Буковині: фактор єдності чи розбрату (др. пол. XIX – поч. XX ст.) // Науковий вісник Чернівецького університету. Історія. – Чернівці, 1996. – Вип. 6-7.
23. Смаль-Стоцький С. Буковинська Русь. Культурно-історичний образок // Зелена Буковина. – 1996-1997. – №3-4.
24. A History of Romania. – Iaşi, 1996.
25. Ceauşu M.-Ş. Parlamentarism, partied şi elită politică în Bucovina Habsburgică: 1848-1918. – Iaşi, 2004.
26. Prokopowitsch E. Die Rumänische Nationalbewegung in der Bukowina und der Dako-Romänismus. – Graz-Köln, 1965.
27. Simiginowicz-Staufe L. A. Die Volkergruppen der Bukowina. – Czernowitz, 1884.
28. Ţugui P. Bucovina – istorie şi cultura. – Bucureşti, 2002.
29. Ungureanu C. Bucovina in perioda stăpinirii austriace (1774-1918): aspecte etnodemografice şi confesionale. – Chişineu, 2003.

Summary

Mykhaylo Chuchko
(Chernivtsi)

Between Religion and Nation: a problem of choice of the priority-markers of identity in Bukovynian orthodox community within the 19th and the beginning of the 20 centuries.

The article deals with a problem of choice of the priority-identity by the orthodox Bukovynians of Ukrainian and East-Roman origin within the Austrian period. A complex process of self identity of Bukovynian Ukrainians attracts the most attention.

УДК: 94(477)"18/19"(092)

Олександр Добржанський
(Чернівці)

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ВЗАЄМИН І.ФРАНКА ТА С.СМАЛЬ-СТОЦЬКОГО

Серед багатьох міфів радянського франкознавства вагоме місце займала думка про вороже ставлення народовських лідерів Галичини і Буковини до „Каменяра" та повне неприйняття І.Франком не тільки ідей народовства, але й самих провідників цієї течії. Така схема повторювалася в багатьох виданнях. Наголошувалося, що І.Франко був прогресивним революційним демократом, який тільки трохи не дотягнув до справжнього марксизму (в радянському розумінні цього слова), а народовські лідери – буржуазні націоналісти, вороги всього прогресивного українського і, само собою зрозуміло, вороги І.Франка. Звідси шляхом свідомого перекручування або висмикування фактів нав'язувалася думка, що друзів у таборі народовців І.Франко не мав і не міг мати. В радянських виданнях неодноразово смакувалися критичні висловлювання Франка щодо Ю.Романчука, К.Левицького, О.Барвінського та ін. В цьому переліку традиційно називали й С.Смаль-Стоцького. Отже, давно назріла потреба визначити, якими ж були взаємини між цими непересічними особистостями.

Спеціальних досліджень про взаємини І.Франка та С.Смаль-Стоцького досі немає. Варто назвати тільки публікацію відомого франкознавця М.Возняка, в якій оприлюднено одинадцять листів Смаль-Стоцького до Франка [1]. Зараз вони зберігаються у відділі рукописних фондів і текстології Інституту української літератури ім. Т.Шевченка НАН України. В цьому ж відділі вдалося віднайти ще декілька листів, які досі в науковий обіг не вводилися.

Деяка інформація про стосунки І.Франка зі С.Смаль-Стоцьким міститься в монографії В.Даниленка та О.Добржанського „Академік Степан Смаль-Стоцький. Життя та діяльність" [2]. Однак автори не ставили перед собою завдання дослідити ці взаємини докладно і торкнулися їх лише побіжно.

Першу письмову згадку, що засвідчила знайомство І.Франка та С.Смаль-Стоцького, знаходимо за 1884 р. Тоді І.Франко готувався перебрати редакцію газети "Зоря" й шукав талановитих літераторів, щоб залучити їх до співпраці. Він звернувся до С.Смаль-Стоцького через його шкільного товариша В.Коцовського, в той час – співробітника "Зорі", з пропозицією стати постійним дописувачем до газети. Смаль-Стоцький відповів згодою і через Коцовського передав привіт І.Франкові [3, спр. 1618, арк. 739]. Однак тоді надії Франка на редакторство не сповнилися. Саме з того часу відносини між обома стали постійними, активізуючись в окремі періоди.

Один з таких періодів поглиблення стосунків стався в кінці 80-х – на початку 90-х рр. XIX ст. С.Смаль-Стоцький та інші члени чернівецького товариства „Руська бесіда" займалися поширенням збірки І.Франка „З вершин і низин", сприяли публікації в літературно-науковому додатку до газети „Буковина" „Зерна" перекладів болгарських пісень, зроблених І.Франком. Про ці переклади Смаль-Стоцький писав: „Дуже Вам красно дякую за таку цінну річ. Вони мені дуже сподобалися"[3, спр. 1602, арк. 177].

Інший напрям взаємин був пов'язаний з підготовкою до друку повного зібрання творів Ю.Федьковича, за що взялася буковинська „Руська бесіда", доручивши очолити цю справу С.Смаль-Стоцькому. Останній розіслав звернення до всіх, хто мав або міг мати відомості про буковинського соловія. З І.Франком він радився, як краще опублікувати твори Федьковича, пропонував передати матеріали до Чернівців, щоб не дублювати публікацію творчого доробку Ю.Федьковича. Зокрема, він писав: „Отже, і з тої сторони взявши не потреба одного і того самого, аж по два рази друкувати і собі, що непотрібно, конкуренцию робити. Зрештою, прошу се добре зважити, і мені ласкаво написати, що Ви думаєте. Гадаю, що всіх творів Федьковича буде то найменше на 6 спорих томів. Потім ще в осібний том подам єго біографію, характеристику, оцінку творів, зі всіма матеріалами до біографії. Не знаю ще, чи буду споминки ріжних людей містити при єго творах, як се Драгоманов в виданню Кобзаря зробив, чи аж в біографії – се рішится пізніше. Я маю вже в руках цінні споминки про Федьковича. Лучше отже буде, коли б Ви мені ще помогли в збиранню матеріалів, за що Вам дуже буду вдячний з своєї сторони, а не менше і тутка зі своєї . Тож прошу Вас о поміч, тим більше, що в моїх руках находить ся далеко більше матеріалів, як у Вас, а діло вийде спільними силами..." [3, спр. 1602, арк.178-179].

Про видання творів Ю.Федьковича знаходимо згадки ще в кількох листах С.Смаль-Стоцького до І.Франка. Але чернівецький професор з різних причин не зумів довести справу з виданням до кінця. Завершилося все тим, що на початку XX ст. товариство „Руська бесіда" передало права на публікацію повного зібрання творів Ю.Федьковича товариству „Просвіта" у Львові. І тепер уже І.Франко пропонував різні можливості щодо публікації матеріалів про Федьковича, зібрані С.Смаль-Стоцьким. В листі до О.Маковея 1901 р. він писав: „Щодо проф. Стоцького, то він, мабуть, помиляється: не всі папери „Просвіти" прислано до Тов[ариства] Шевч[енка], бо не прислано, власне, паперів Навроцького, а в тім числі й того листа, який цитує Огоновський ("Іст[орія] р[уської] літератури", II, 656). Так само говорив мені Горбаль про якісь рукописні німецькі вірші Ф-ча, які він вислав проф. Стоцькому. Що се за вірші? Чи ті, які прислано до Наук[ового] тов[ариства] ім Шевч[енка]?

З матеріалом, який зібрав проф. Стоцький, я думав би найліпше зробити так: нехай проф. Стоцький дасть (на кошт Наук[ового] тов[ариства] ім. Шевченка) переписати їх, сколаціонує копії і пододає до них свої уваги, словом, прилагодить їх вповні до друку, то вони будуть надруковані в четвертім томі під його фірмою, як його власний причинок під окремим титулом. Коли ж би на се у нього не стало часу, то чом би йому не прислати чи оригінали, чи копії до Наук[ового] тов[ариства] ім. Шевч[енка], де евентуальний редактор IV тому мусить їх використати" [4].

В листах до Франка цього часу Смаль-Стоцький повідомляв, де можна знайти окремі матеріали, що стосувалися життя Федьковича. 1902 року він писав Франкові: „...звертаю Вашу увагу, що в Варшавських „Klasach" з р. 1873 за серпень, ч.424 том XVIII є на стор. 102 розвідка про Федьковича і гарний, зрештою ніде не виданий образ. Варта було б зробити з сего кліш і помістити в виданню" [3, спр. 1634, арк. 329].

1888 р. сталася ще одна подія, яка спричинила до пожвавлення стосунків С.Смаль-Стоцького та І.Франка. Цього року у Чернівцях побачив світ перший випуск журналу „Руська школа". С.Смаль-Стоцький був редактором та головним видавцем цього часопису і покладав на нього великі надії. Він пропонував І.Франкові прорецензувати журнал і взяти участь у продовженні видання. Франко поставився до цієї пропозиції схвально і підготував необхідні матеріали. Однак коштів для продовження видання не було. Про це Смаль-Стоцький декілька разів повідомляв свого львівського товариша. Тільки в 1890 р. вдалося отримати 200 флоринів. І С.Смаль-Стоцький почав працювати над другим випуском "Руської школи". Це ще більше активізувало листування. Декілька разів вони зустрічалися у Чернівцях і Львові. Тим більше, що 1890 р., після того, як у Львівському університеті І.Франкові не дозволили завершити вищу освіту, він подався до Чернівців, де йому була надана ця можливість. У листі до М.Драгоманова 7 грудня 1890 р. І.Франко писав: "Оце приходилось уже два рази побувати в Чернівцях. Я там записався на лекції Стоцького і Калужняцького, лекції обох сих професорів мені подобалися без порівняння ліпше, ніж лекції Огоновського, – все видно більш європейський метод науковий" [5]. Цього ж року Франко подарував Смаль-Стоцькому свою книгу „В поті чола. Образки з життя робочого люду" з надписом: „Вельми шановному Професору і щирому Другови д-ру Степанови Смалю-Стоцкому, щиросердечний і вдячний І.Франко" [3, спр. 2318, арк. 238].

В 1891 р. другий випуск "Руської школи" вийшов з друку. Відкривався він статтею С.Смаль-Стоцького й Т.Гартнера "Про план науки руської

мови в гімназіях". Далі були вміщені "Задачі і метода історії літератури" І.Франка та "Слов'янські перекази о пожертвованню власної дитини" М.Драгоманова. Завершували випуск замітки І.Франка та С.Смаль-Стоцького. Безсумнівно, за науковим рівнем цей випуск став вагомим явищем у інтелектуальному житті Буковини й Галичини. Це окриляло Смаль-Стоцького. Він мріяв перетворити „Руську школу" в центральний науковий орган підавстрійської України і недоброзичливо ставився до намірів Товариства ім. Т.Шевченка започаткувати видання „Наукових записок". Він писав Франкові: „Гадав я справді, що саме в пору вибираюся з „Руської школи", бо вже здавалося, що товариство ім. Т.Шевченка осілося з своїм збірником науковим, тимчасом ні. Не досить, що має за „Зорю" 400 зр. недобору, ще хоче і за „Збірник" викинути гроші. Чи не ліпше було б, щоб вложити ті гроші в „Зорю", а там видобути єї з недоборів? А так і тут і там кириня, а крім того робиться конкуренцію" [3, спр. 1607, арк. 509].

Однак коштів знову не було. Обіцянки влади не виконувалися. С.Смаль-Стоцький до кінця 1893 р. не втрачав надії, про що й писав І.Франкові, але так нічого й не зумів добитися. Отже, проект, пов'язаний з "Руською школою", не зважаючи на підтримку І.Франка, С.Смаль-Стоцькому не вдався. Це, безумовно, негативно позначилося на розвиткові українського громадського життя в краї й становленні Чернівців як важливого центру українства в Австро-Угорщині. Але у співпраці І.Франка та С.Смаль-Стоцького це вагома сторінка, яка засвідчувала чимало спільних інтересів, особливо у видавничій справі.

І.Франко завжди високо цінував наукові заслуги С.Смаль-Стоцького. Він уважно стежив за публікаціями чернівецького професора, відзначав його заслуги у дослідженні української мови, літератури, історії, вказував на упущення, робив поради. Зокрема, у статті "Писання І. П.Котляревського в Галичині" Франко згадує про внесок ще гімназиста і бурсака Ст.Смаль-Стоцького у підготовці до друку першого тому „Руської бібліотеки" Онишкевича, в якій була опублікована „Енеїда" Котляревського [6].

Остання чверть XIX століття в Галичині та на Буковині пройшла під знаком боротьби проти етимологічного правопису за утвердження фонетичного, який ґрунтувався на вимозі фіксувати знаки у письмі так, як вони звучать у розмовній мові. Перемога фонетичного правопису мала велике значення для подальшого розвитку української освіти. Професор Чернівецького університету Степан Смаль-Стоцький спільно з німецьким дослідником слов'янських мов Т.Гартнером розробив принципово нову граматику української мови, створеної на основі фонетичного правопису. Це була велика перемога в науці про українську мову і вона не залишилася непоміченою Франком. Про це він пише в статті про професора Омеляна Огоновського: "Менше щасливий був покійний (О.Огоновський. – О.Д.) зі своєю граматикою... Першу редакцію його граматики внаслідок острої рецензії проф. Партицького відкинула рада шкільна, а хоча по доконанні поправок другу редакцію й видрукувано і одобрено для гімназій, то вже по кількох літах скасовано її і заведено нову граматику проф. Стоцького та Гартнера, основану на системі фонетичній і уложену в дусі здобутків сучасної лінгвістики європейської" [7].

Великий Каменяр зробив чимало для поширення серед широкого загалу української громадськості набутків чернівецького професора. Аналізуючи результати значної дослідницької роботи, котру здійснила група учених і в їх числі польський збирач українського фольклору Кольберг, російський – Сумцов, українські – Драгоманов, Житецький та Тершаковець, Франко наголошує, що останній здійснив "одинокий уступ" "та й то йдучи за слідами Міклошича та проф. Смаль-Стоцького" [8]. В іншому місці Франко, підсумовуючи здобутки української літератури в 1899 році, підкреслює: "У Чернівцях наприкінці 1899 року вийшла гарна розвідка професора Смаль-Стоцького "Буковинська Русь". Він дав рецензію на цю книгу в "Літературно-науковому вістнику" за 1900 рік, зазначивши: „В тій книжечці мусимо повитати перший систематичний і на основі документального материялу зроблений огляд історії, просвітного, літературного і национально-політичного руху буковинської Руси, огляд, якого для галицкої Руси на жаль ще не маємо і не швидко будемо мати"[9: 150]. І.Франко зазначив, що сильним місцем книги став розділ про шкільництво, а слабше і незавершено показано розвій економічного і громадського життя, історію українського літературного руху на Буковині. Підсумовуючи, Франко писав: „...праця професора Стоцкого писана живо, горячо, він оглядає історию справи, до якої прилип усею душею, справи любої і дорогої йому. Він остро судить усіх тих, хто по його думці шкодив тій справі, але при тім оком об'єктивного вченого з поза деталів і особистих інтересів уміє добачувати все одно, головне: елементарний зріст сили, осьвіти, сьвідомости руского народа. З сего погляду книжка професора Стоцкого впливає на нас, як подув сьвіжого вітру в спеку: вона осьвіжує, додає сили" [9: 151]. Отже, і в наукових справах у І.Франка та С.Смаль-Стоцького було взаєморозуміння.

Зовсім інакше розвивалися їхні взаємини в політиці. І.Франко займав радикальніші позиції, прагнучи поєднувати соціальні та національні інтереси. Смаль-Стоцький був поміркованіший, лояльний до офіційної австрійської влади, на перше місце в політиці ставив національні пріоритети і національну ідею, але обмежуючись переважно освітньо-культурними справами. Найяскравіше це проявилося у ставленні до політики „нової ери". Смаль-

Стоцький та буковинські народовці повністю її підтримали і продовжували підтримувати навіть після того, як частина народовців, які були біля витоків компромісу, на чолі з Ю.Романчуком у 1894 р. відмовилася від цієї політики. І.Франко разом з рештою радикалів від самого початку скептично поставився до „нової ери", заперечуючи її позитивні можливості.

1896 р. С.Смаль-Стоцький зробив спробу накреслити програмні завдання народовського руху не тільки на Буковині, а й усій підавстрійській Україні. В газеті „Буковина" він опублікував серію з понад двадцяти статей під загальною назвою „Політика реальна" [11]. В цій праці він спробував осмислити становище українського руху на середину 90-х рр. XIX ст., охарактеризував окремі політичні сили українства і окреслив найважливіші завдання боротьби, переважно, знову ж таки, в національно-культурній сфері. Він закликав максимально використати ті можливості, які відкривала австрійська конституція, а вже потім іти далі, в тому числі, якщо виникне потреба, й на опозицію до офіційної влади. Досить гостро поставив Смаль-Стоцький питання про політичні принципи й програму діяльності народовства. Він підкреслював, що у народовців загалом немає чітких і ясних національних принципів. Без таких принципів опозиційність також не могла дати бажаних результатів. Викладаючи власне бачення цієї проблеми, Смаль-Стоцький писав, що у народу має бути щось одне, спільне, котре б усіх об'єднувало, додавало охоти й сили до праці. "Тим одним, – стверджував він, – є і може бути лиш ідея національна. Одна лиш ідея національна може в нас будити надію, що колись виплинемо наверха" [11. – Ч.74]. Конкретизуючи це положення, він далі писав: "...Треба змагати до того, щоб вибороти собі незалежність, щоб вийти з упосліженого становища і стати попліч з другими народами до загальної людської культурної праці... Для того то справа самостійности руского народу мусить належати до політичної програми Русинів і з тої точки програмової не можна ані на волос попустити, бо вона є істиною самої програми" [11. – Ч.74]. При цьому він виходив із того, що такої національної самостійності можна досягти в межах Австро-Угорської імперії.

Досить різко Смаль-Стоцький розкритикував радикалів і прихильників Ю.Романчука. Непримиренну позицію займав він щодо москвофілів, підкреслював шкідливість їхньої діяльності, закликав не йти з ними ні на які компроміси. Далі він висунув ряд програмних вимог, які мали б покращити національне освідомлення народу, піднести національні ідеали на належний рівень, згуртувати і активізувати український рух навколо національних гасел.

На ці публікації Смаль-Стоцького І.Франко виступив з великою критичною і полемічною статтею „Реалісти чи карієристи" у журналі "Житє і слово" за 1896 р. Оцінюючи в цілому "Реальну політику", він писав: "... се справді ціла книжка, се не зовсім звичайна у нас публіцистична праця!" І далі: "... в праці тій не брак розумних і щирих думок, не брак такого, з чим вповні кождий мусить згодитися, та при тім багато сумнівного або й зовсім невірного, так що конечне було докладне єї обговорення, щоби відділити зерно від полови" [12:74]. Звичайно ж, як один із тодішніх лідерів галицьких радикалів, він відкинув усі критичні випади проти них. Справедливо вказав на деяку сумбурність викладу, відсутність чіткої думки в багатьох місцях, надмірне сподівання на успішну співпрацю з владою, обмеженість програмних положень. Разом із тим у запалі полеміки Франко чомусь не захотів заглибитися в суть "національних засад", викладених С.Смаль-Стоцьким. "Що се за національні засади? Чи національність може бути засадою?... поняття "національної засади" вважаю абсурдним", – писав він. І підкреслював: "... для нас національність не є засадою, а фактом, а дорогою, по котрій треба йти, а вихідною точкою, з котрої треба виходити, чимсь даним, що ми принесли з собою на світ, так само як очи, ніс і т.д. Те, що я русин, є для мене не засада, а факт елементарний" [12: 81-82]. І.Франко тут явно перебільшував та ідеалізував рівень національної свідомості українців Австро-Угорщини кінця XIX ст. Для багатьох питання "Хто він за національністю?" зовсім не було фактом елементарним, а в умовах національної нерівності та гноблення, полонізації, румунізації, мадьяризації та онімечення недооцінка значення цієї проблеми була особливо небезпечною.

Але загалом критика І.Франком С.Смаль-Стоцького була справедливою. Він дуже точно зауважив: „Руська інтелігенція і кацапи очевидно заслонили весь духовний горізонт автора, так що руського мужика він бачить тілько мов крізь сито. А коли порівняємо ту національну язиково-азбучну програму з програмою наших москвофілів, то побачимо, що коли термін „руський" заступити терміном „русскій" обі програми вийдуть тотожні буква в букву" [12: 91].

Ще один раз І.Франко і Смаль-Стоцький пересіклися в політичних дискусіях на початку XX ст. Пов'язано це було з полемікою між газетою „Буковина", за якою стояв С.Смаль-Стоцький, і чернівецьким молодіжним товариством „Січ", яке відстоювало гасло незалежної України через газету „Молода Україна". „Буковина" скептично поставилася до цієї ідеї як такої, що ще не на часі і писала: "Думка наша була така, що сей ідеал дуже трудний до осягнення; що минувшина нам тут нічого не поможе; що бажане своєї держави і розуміне, яка би вона мала бути, у молодіжи невиразне; що ідеал сей може накликати ще більший гнет на ук-

раїнців у Росії, та що краще робити дальше культурну роботу для народу, яку ми вже почали робити, і не морочити собі голову несосяжними ідеалами" [13]. Дискусія тривала декілька місяців. Нарешті в полеміку втрутився І.Франко. В "Літературно-науковому вістнику" він вмістив одну з найкращих статей на суспільно-політичні теми "Поза межами можливого". Як ніколи, він був конкретним, точним і переконливим. Щодо публіцистів з "Буковини" Франко писав: "...Контраргументація "Буковини" основана на вбогім арсеналі "просто хлопського розуму", блискучо доказала повну незгожість і недостаточність цього арсеналу для рішення таких широких і скомплікованих (складних. – О.Д.) питань". Далі І.Франко піддав критиці ідеї М.Драгоманова та марксистську ідеологію за нехтування національними проблемами. "Все, що йде поза рами нації, це або фарисейство людей, що інтернаціональними ідеалами раді б прикрити свої змагання до панування одної нації над другою, або хворобливий сентименталізм фантастів, що раді б широкими "вселюдськими" фразами покрити своє духовне відчуження від рідної нації" [14: 284]. І на закінчення розставив усі крапки в дискусії про ідеали. "Ідеал національної самостійності в усякому погляді, культурнім і політичнім, лежить для нас покищо, з нашої теперішньої перспективи, поза межами можливого, – писав І.Франко. - Нехай і так. Та не забуваймо ж, що тисячні стежки, які ведуть до його здійснення, лежать просто таки під нашими ногами, і що тільки від нашої свідомості цього ідеалу, від нашої згоди на нього буде залежати, чи ми підемо тими стежками в напрямі до нього, чи може звернемо на зовсім інші стежки" [14: 285].

Не зважаючи на деякі політичні розходження, І.Франко і С.Смаль-Стоцький продовжували підтримувати контакти. 1900 р. поет звернувся до С.Смаль-Стоцького з проханням вивчити можливості проходження габілітації у Чернівецькому університеті. Однак С.Смаль-Стоцький у цьому не міг допомогти, пояснюючи, що в колегії професорів повністю переважають німці, які з підозрою ставилися до Франка як політично неблагонадійного. Тому він пропонував Франкові звернутися до міністра освіти, або до відомого славіста В.Ягіча (керівника докторату І.Франка), який мав великий вплив у міністерстві освіти. Як відомо, І.Франкові так і не дали змоги пройти габілітацію.

Останній лист С.Смаль-Стоцького до І.Франка, який зберігся, датується 1908 р. Він стосувався прохання чернівецького професора не допустити виключення відомого громадського діяча Олександра Барвінського з Наукового товариства ім. Шевченка, яке мало статися на засіданні філологічної секції 27 лютого 1908 р. Смаль-Стоцький не міг бути присутній на засіданні і тому й звернувся до І.Франка. Цей лист засвідчував, що взаємини між ними значно поліпшилися, вони зустрічалися декілька разів у Львові і Смаль-Стоцький передавав привіт дружині і тещі поета [3, спр. 1634, арк. 329].

В XX ст., приїжджаючи до Чернівців, І.Франко зупинявся тільки у Смаль-Стоцького. Так сталося, наприклад, 1909 р., коли Франко прямував на лікування до Одеси. Австрійська влада не хотіли йому давати візи на в'їзд до Росії, й Смаль-Стоцький йому допоміг у цьому. Про це гарні спогади залишив син Смаль-Стоцького Роман.

А найбільш відомий приїзд Франка до Чернівців стався 1913 р. на запрошення студентського товариства „Січ". В українському Народному домі І.Франко читав свого знаменитого „Мойсея". В нього залишилися найкращі спогади про перебування в Чернівцях, гостювання в родині Смаль-Стоцьких. Мабуть, тоді ж Франко попросив професора виступити на урочистостях з нагоди сорокаріччя його творчої діяльності. Цей виступ було опубліковано в газеті „Діло" і окремою відбиткою під назвою „Характеристика літературної діяльності І.Франка". Підкреслюючи значення літературної діяльності Франка, Смаль-Стоцький особливо високо поцінував унесок письменника у вироблення, очищення, збагачення літературної мови. "Без пересади можна сказати, що наша теперішня літературна мова – мова Франка. У него вірш повний ніжності, мельодійности, грациї, проза відзначається високим, поетичним летом, а форма найніжніша, блискуча",-писав він [15: 19].

Разом із тим Смаль-Стоцький розкрив трагізм долі письменника, конфліктність його таланту. "Його гаряча душа рвалась до суцільної гармонійності, широкої діяльності, – дійсність ставила його перед самі урізки, щерби, прогалини: він кидався на всі боки, заповнював прогалини, латав, піднімав повалене, валив те, що поставили не до ладу, будував нове, шукав способів підняти до роботи більше рук. Велика сила оттак розбилась на дрібні окрушки. Така доля усіх людей перехідних епох, пори "тяжкого перелому", в якій Франкови приходилося працювати" [15: 19].

Як згадував С.Смаль-Стоцький, І.Франкові дуже сподобався цей виклад, за який він „щиро дякував, бо найшов в нім найліпше зрозуміння своєї творчости" [16, арк. 86-87].

10 березня 1914 р. С.Смаль-Стоцький очолив філологічну секцію НТШ замість вже сильно хворого І.Франка і за його рекомендацією.

Після смерті видатного письменника і вченого С.Смаль-Стоцький, на жаль, опублікував тільки одну статтю про творчість свого багаторічного колеги „Франко і українська літературна мова", в якій ще раз аргументовано розкрив величезний внесок Івана Яковича в розвиток української літературної мови. Характерно, що вперше про це Смаль-Стоцький писав ще в 1888 р.

Понад тридцять років тривала співпраця І.Франка і С.Смаль-Стоцького. Вона дає нам цікаві приклади взаємин двох непересічних поста-

тей. Безсумнівно, головним у цих взаєминах був І.Франко. Смаль-Стоцький завжди був прихильником його письменницького і наукового таланту, про що неодноразово наголошував у листах та публікаціях. Але їхня співпраця давала чимало корисного обом, сприяючи розв'язанню багатьох наукових та житейських проблем. А разом з тим вона була потрібна і всьому українству, всім, хто на початку XX ст. прагнув успішного розвою української літератури, освіти, науки, національної сили українського народу.

Джерела та література

1. Возняк М. С.Смаль-Стоцький і Франко // Літературно-науковий додаток „Нового часу". – 1938. – Ч. 33-38.
2. Даниленко В., Добржанський О. Академік С.Смаль-Стоцький. Життя і діяльність. – К. – Чернівці, 1996. – 232 с.
3. Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т.Шевченка НАН України. – Ф. 3. І.Франко.
4. Франко І. Лист до О.С.Маковея 6 листопада 1901 року – Т.50. – С. 173.
5. Франко І. Лист до М.Драгоманова 7 грудня 1890 р. – Т. 49. – С. 264
6. Франко І. Писання І.П.Котляревського в Галичині. – Т. 31. – С. 334.
7. Франко І. Професор Омелян Огоновський. – Т. 43. – С. 360.
8. Франко І. Іван і Мар'яна. – Т. 42. – С. 76.
9. Франко І. Українська (література за 1899 рік). – Т. 33 – С. 17.
10. Франко І. Буковинська Русь // Літературно-науковий вістник. – 1900. – Т.9. – С.150-151.
11. Смаль-Стоцький С. Політика реальна // Буковина. – 1896. – Ч. 53-88.
12. Франко І. Реалісти чи кар'єристи? // Житє і слово. – 1896. – Т. 5. – С.73-92.
13. Самостійна Україна // Буковина. – 1900. – 25 черв.
14. Франко І. Поза межами можливого. – Т. 45. – С. 276-285.
15. Франко І. Характеристика літературної діяльності І.Франка. – Львів. – 26 с.
16. ЦДІА України у Львові. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 779.

Summary

Oleksandr Dobrzhans'kyi
(Chernivtsy)

Some aspects of relations between I. Franko and S. Smal'-Stots'kyi

The author of the article analyzes relations between I.Franko and a famous Bukovynian public figure and scholar S.Smal'-Stots'kyi, which lasted almost 30 years. Idea debates, cooperation in publishing, scientific and cultural-educational activities are highlighted.

УДК: 94(477.8) „1900/1914"

Микола Гуйванюк
(Чернівці)

ІВАН ФРАНКО ТА СІЧОВИЙ РУХ У ГАЛИЧИНІ Й БУКОВИНІ НА ПОЧАТКУ XX СТ.

Рубіж XIX – XX ст. – переломний етап у розвитку українського національного руху. Насамперед це час масового національного пробудження галицьких і буковинських українців та змагань за волю і свою державність. Особливо з утворенням українських політичних партій національна ідея виходить з суто інтеліґентського середовища і проникає вглиб суспільства. Саме в цей період 5 травня 1900 р. у с.Завалля (Галичина) постало перше українське парамілітарне формування – пожежно-гімнастичне товариство "Січ", яке поклало початок масовому руху національно-патріотичних сил за відродження української державності. "Січі" засновувались як демократичні організації, на зразок Запорозької Січі. Ці товариства були зрозумілі для молодшої генерації галицького і буковинського суспільства. Поступово до праці в "Січах" приєдналися найкращі сили української ідейної інтелігенції, зокрема: Михайло Павлик, Василь Стефаник, Ярослав Весоловський, Сильвестр Яричевський, Василь Сімович, а також Іван Франко. Звичайно, І.Франко не був активним діячем січового руху, адже в той час він належав до іншого, опозиційного радикальним "Січам" політичного табору. Та все ж невтомний Каменяр спостерігав, а нерідко і брав сам участь у деяких публічних заходах, що проводилися січовими товариствами, впливаючи на динаміку їхнього розвитку. Слід зазначити, що спостерігався і зворотній ефект. І.Франко завжди був шанований у колі січовиків, про що свідчать численні задокументовані факти, про які йтиме мова далі.

Загалом українська історіографія та літературознавство нараховують чимало праць, присвячених історії січового руху та вивченню літературної, наукової й громадсько-політичної діяльності І.Франка. Але через певні обставин, передусім через розпорошеність документальних матеріалів по різних архівних, музейних, бібліотечних фондах, що значно утруднює їх систематизацію та аналіз, дана проблема в такій постановці ще не розглядалася. Тому всебічний аналіз взаємин І.Франка з пожежно-гімнастичними товариствами "Січ" на основі залучення нових джерел на сьогоднішній день є актуальним і збагатить як українську історіографію, так і вітчизняне літературознавство.

На початку XX ст. (час зародження січового руху) І.Франко вже був визначною постаттю українського національно-культурного, громадсько-політичного і господарського життя, мав дружні взаємини з багатьма представниками тогочасної української еліти і безпосередньо своїми діями впливав на суспільні процеси в краї. Досить непро-

стими були ці взаємини між І.Франком та К.Трильовським – одним із співзасновників Української радикальної партії, пізніше адвокатом та ідеологом і засновником січового руху. Цікаво, що в найбільш фундаментальних дослідженнях біографії І.Франка, здійснюваних в радянський період, ця проблема замовчувалась, адже К.Трильовський належав до "проскрибованих" діячів минулого, якого звинувачувалося у поширюванні націоналістичних ідей.

На доволі складні взаємовідносини між двома особистостями певне світло проливають спогади К.Трильовського, які стали відомими широкому загалу в останні роки. Ці спогади дають нам змогу побачити І.Франка не тільки як визначного письменника, а і як неординарного політика, дають можливість зрозуміти природу деяких конфліктних ситуацій в Радикальній партії, безпосереднє відношення до яких мав великий Каменяр. Перший такий конфлікт виник у 1894 р. між представниками молодшої генерації радикалів, яку уособлював К.Трильовський, та І.Франком, який без відповідних аргументів виступив проти скликання загальнокрайового віча (зборів) Української радикальної партії. Як з цього приводу зазначав К.Трильовський, "...Франко... у політичних справах не мав щастя і кожного разу діставав доброго прочухана від Михайла Драгоманова" [14,с. 110]. Саме ця подія викликала велике полемічне листування, але, на жаль, у вирі Першої світової війни воно пропало, стверджував К.Трильовський [14, с.111].

Не зважаючи на те, що в 1899 р. І.Франко з певних об'єктивних обставин розірвав з радикалами (неабияку роль в цьому відіграв К.Трильовський) і опинився в таборі народовців, все ж досить прихильно поставився до січового руху, контрольованого радикалами, і підтримував його протягом всього подальшого часу своєї активної діяльності.

Важливе значення у справі поширення січової ідеї надавалося зовнішньому оформленню січовиків та атрибутиці товариств. Згідно з задумами К.Трильовського, товариські відзнаки виконувалися в традиційних українських національних кольорах – малиновому, жовтому та блакитному. Одним із головних і обов'язкових предметів січової атрибутики був прапор. "...З лицевого боку на малиновому полотнищі було зображення одного з видатних українських діячів, наприклад, Б.Хмельницького, П.Дорошенка, Т.Шевченка, М.Драгоманова, **І.Франка** (виділення наше. – М.Г.), або руський герб "лев, що спирається на скалу". Під зображенням напис: "Січ в..." (замість крапок – назва місцевості. – М.Г). На зворотному боці хоругви – січовий знак: восьмикутна зірка, у середині якої зображення двох рук, які в "братерській злуці" тримають серп. Під зображенням напис "В єдності сила!" або "Бодрімося!" На держак хоругви прикріплювалася синьо-жовта стрічка..." [5. – 1903. – С.94]. У 1908 р. К.Трильовський впровадив нову товариську відзнаку – січову медаль із зображенням Т.Шевченка або І.Франка [5. – 1907. – С.161]. Січові медалі були надзвичайно популярні серед січовиків, правда, виготовлялися з дешевого металу місцевими умільцями в домашніх умовах, тому вони не завжди відзначалися високою художньою якістю.

Початок XX ст. також ознаменувався активізацією українського громадсько-політичного життя в Галичині й на Буковині. Одним із його проявів стало піднесення страйкової боротьби селянства, яку зумовила недостатня увага Відня до аграрної галузі. Понад 70% галицьких та буковинських селян не могли забезпечити себе з невеликих власних земельних наділів, тому шукали заробітку на панських ланах. Платня була надто низькою. Чоловіки в середньому заробляли за день 35 – 40 крейцерів (що в натуральному еквіваленті дорівнювало приблизно 1 кг зерна) [6. – 1902. – № 4. – С.15], а жінки – наполовину менше. Зустрічалося чимало випадків знущань роботодавців та їхніх наглядачів над найманими селянами. В аграрних страйках брали активну участь члени українських політичних та культурно-просвітницьких об'єднань, особливо пожежно-гімнастичних товариств "Січ". І все це не пройшло повз увагу І.Франка. Чималу роль в активізації страйкового руху відіграли його публікації "Галицький селянин" [15], "Що то була панщина" [20] та ін., які були в наявності у більшості читалень Галичини та Буковини. В цих публікаціях І.Франко дохідливо доводив українським селянам, що вони не раби, а такі ж самі діти Божі, як і всі інші люди, тому повинні мати власну гідність, не схилятись перед панами, що вже стало традицією. В результаті не без активної допомоги І.Франка влітку 1902 р. сільськогосподарський страйк охопив 12 повітів Галичини. Газета "Громадский голос" писала: "Почали страйкувати самі селяни, і коли страйк захопив більше сіл, то селянам почала допомагати інтелігенція, ...вчителі, українські студенти" [4, 1902. – №18–19. – С.138]. У тих громадах, де сформувалися міцні "Січі", саме січовики були найорганізованішою частиною селянства, а члени січової старшини стали провідниками страйкарів. Про це дізнаємося з численних повідомлень тогочасної місцевої періодики, де подавалися спеціальні відомості про страйки, в яких нерідко зустрічалися вислови: "Засурмила січова сурма, і селяни почали страйк", "Кошовий та писар товариства "Січ" відправились до роботодавця з вимогами". Фіксуємо чимало повідомлень про те, що завдяки наполегливості січовиків страйкарі домоглися підвищення платні на 50-100%. Так, замість дванадцятого чи тринадцятого снопа поміщики змушені були давати дев'ятий чи восьмий або й сьомий сніп.

Великі землевласники, зіткнувшись із проблемою сільськогосподарських страйків під час жнив,

вимагали допомоги органів місцевої влади та війська у їх придушенні. У багатьох повітах запроваджувався надзвичайний стан. Тимчасово призупинялася дія конституційних прав. Для виходу із цієї конфліктної ситуації один із засновників й ідеологів Радикальної партії та січового руху, близький товариш І.Франка – адвокат Северин Данилович у відповідь на вимогу припинення страйкової боротьби запропонував уряду провести нову аграрну реформу. Ним пропонувалося "захистити дрібні селянські господарства від визиску... і одночасно витворювати основи асоціаційної рільничої праці через віддання землі в руки громадських організацій рільничої людності..." [8, с.135], що знайшло підтримку з боку письменника.

Однією з важливих ланок громадської роботи "Січей" була їхня діяльність у боротьбі з пияцтвом серед українського селянства. У січових виданнях регулярно публікувалися матеріали, в яких у доступній, переконливій формі автори доводили шкідливість пияцтва для організму людини, а також вказували шляхи подолання цього зла. Серед цих матеріалів особливе місце займала стаття письменника "Кари за п'янство в Галичині і на Буковині", вперше опублікована в газеті "Діло", Ч. 36 за 1884 р. Цю публікацію пізніше передруковували у січових виданнях кілька разів. В результаті антиалкогольної агітації до якої мав опосередковане відношення І.Франко, більшість січовиків на загальних зборах товариства складали присягу про дотримання тверезого способу життя та бойкот корчем. У результаті антиалкогольної пропаганди, яку активно проводили січовики, у с. Вовчківці Снятинського повіту "... з восьми корчем залишилося тільки дві, та й ті світили в будні пусткою" [11, с.98]. За нашими підрахунками, станом на 1908 р. члени близько 70% "Січей" Галичини утримувалися від вживання міцних алкогольних напоїв, близько 20% вживали тільки пиво [1, арк.1 – 520].

Помітних результатів галицькі та буковинські "Січі" досягли на ниві просвітництва. Для цього до січового руху якнайширше залучалися місцеві вчителі та інші прихильники української справи з числа інтелігенції. При більшості січових товариств активно діяли січові бібліотеки. Це були переважно невеликі (кілька десятків примірників) книгозбірні, які комплектувалися різноманітними українськими виданнями, що виходили у Галичині й на Буковині. Січові бібліотеки були культурно-освітніми центрами січових товариств, а також важливим засобом піднесення національної свідомості селян-січовиків. Січові бібліотеки комплектувалися в основному за рахунок коштів, зібраних під час січових концертів, а також членських внесків. Великою популярністю серед січовиків користувалися: "Громадський голос" (Львів), "Січові вісти" (Львів), "Громадянин" (Чернівці), "Зоря" (Коломия), "Отаман" (Коломия), видання "Просвіти" та "Сільського господаря", в яких регулярно друкувалися як публіцистичні праці, так і поезія І.Франка.

У період з 1901 по 1914 рр., коли письменник проводив літні місяці у с. Криворівня на Гуцульщині [7, с.45], він завжди брав участь у діяльності місцевих січових товариств. З його ініціативи було засновано читальню й товариство "Січ" у гуцульському селі Голови. В 1902 – 1913 рр., подорожуючи селами Покуття й Гуцульщини, І.Франко неодмінно відвідував січові читальні, де виступав перед селянством на політичні теми та декламував свого знаменитого "Мойсея". У спогадах сучасників та на шпальтах тогочасної української періодики збереглося чимало інформації про зазначені події, яку систематизував відомий прикарпатський краєзнавець П.Арсенич. Так, за його твердженням, 11 січня 1912 р. І.Франко прочитав поему "Мойсей" у приміщенні залу ощадної каси в м. Коломия, де "...зібралася вся коломийська Україна (в тому числі й січовики, що підтверджено іншими джерелами. – М.Г.) ...саля була битком набита публікою" [7, с.31]. Неодноразово Каменяр відвідував свого приятеля, великого прихильника січового руху о. Івана Попеля у с. Довгопілля (Гуцульщина). Зокрема, на місцевому етнографічному матеріалі написав оповідання "Гуцульський король" про ватажка опришків Мирона Штолу, яке інсценізували чимало січових драматичних гуртків на Гуцульщині, про що свідчать повідомлення у тогочасних часописах. Також збереглася інформація про те, що письменник зустрічався з січовиками с. Вовчківці та Карлів (Снятинщина), провідуючи своїх приятелів, провідників січового руху у Снятинському повіті І.Сандуляка та Г.Запаринюка.

Не оминув у цей час письменник і січовиків Буковинського краю. Зокрема, 11 січня 1911 р. І.Франко під час відвідин О.Кобилянської та С.Смаль-Стоцького також неодноразово виступав перед буковинськими січовиками з читанням своїх творів. Як стверджує дослідник Б.Мельничук, "...центральною подією Франкового візиту до буковинської столиці був його виступ з читанням поеми "Мойсей" у найбільшій залі "Народного дому", що не могла вмістити всіх бажаючих. Крім університетської та шкільної молоді, чернівецької інтелігенції, були присутні селяни-січовики з Кіцманя" [13, с.8].

Окрім всього вищезазначеного, І.Франко ще був шанованим січовим поетом. Його поезії "Не пора, не пора!", "Розвивайся, ти високий дубе" та "Гімн селян-радикалів" [10, с.281] стали невід'ємним атрибутом культурно-масових заходів, що їх постійно проводили січові товариства. Окрім того, вони уособлювали головні постулати української національної ідеї: "...Нам пора для України жить, ...для України наша любов", ...під України єднаймось прапор, у завзятій, важкій боротьбі – ми поляжем, щоб славу, і волю, і честь, рідний

краю, здобути тобі ("Не пора!") [19], "...Встане славна мати Україна, щаслива і вільна, від Кубані аж до Сяну-річки – одна нероздільна", "...Най братерством, щирими трудами Вкраїна воскресне" ("Розвивайся ти високий дубе") [18]. Саме ці поетичні твори значною мірою сприяли піднесенню національної свідомості галицьких і буковинських селян-січовиків, які за якесь десятиліття із аморфної аполітичної маси перетворились в свідомих українців, які з вибухом Першої світової війни масово вступали до лав Українських січових стрільців здобувати волю Україні. Глибоку шану І.Франка до січового руху засвідчує його поезія "Гей, "Січ" іде, красен мак цвіте", яка зразу ж стала популярним січовим гімном. І це не випадково, адже І.Франко у віршованій формі дуже влучно і доступно висловив сутність січової ідеї, її головні засади і принципи. Зокрема, це виражалося такими рядками: "...Разом руки, разом серця, і гаразд буде"; "...В нашій хаті наша воля, а всім зайдам зась" [16].

Підтвердженням вищесказаного є його рецензія на збірник січових пісень, поміщена у "Літературно-науковому вістнику", який вийшов друком у 1906 р. Письменник дав досить кваліфікований аналіз рецензованого збірника. І.Франко високо оцінив своєчасну появу збірника січових пісень, який, на його думку, повинен "...підбадьорювати людей, піддержувати в них надію на красшу будучину..." [17, с.205]. Разом з тим показав слабкі сторони окремих вміщених там поезій, які "...можна було з великим пожитком для збірки пропустити" [17, с.205]. Письменник також справедливо піддав критиці позиції провідників січового руху за досить нетолерантну передмову і наголосив на неприпустимості розпалювання ворожнечі в українському національному русі. Як показав час, попри всі недоліки згаданий збірник став суттєвою допомогою січовим товариствам під час підготовки концертних програм.

"Січі" відігравали провідну роль у культурному житті своїх населених пунктів. При кожній "Січі" діяв драматичний гурток, учасники якого виступали з українськими виставами та концертними програмами, що користувалися великою популярністю серед населення. Численні повідомлення в тогочасній пресі засвідчують, що невід'ємним пунктом програми кожного такого дійства була декламація творів І.Франка "Мойсей", "Каменярі" та ін. Відомий художник В.Касіян згадував, що найбільшою популярністю в січової молоді користувалися "...театральні вистави "Наталка Полтавка", "Москаль-чарівник" та **"Шандар"** (так тоді називалася драма І.Франка "Украдене щастя". – М. Г.) [12. – №56. – С.2].

З метою поліпшення роботи січових товариств за рекомендацією "Головного січового комітету" в кожному повіті створювалися "Повітові Січі", головне завдання яких полягало в організації пожежно-гімнастичних курсів, а також налагодженні культурно-освітньої та громадсько-політичної діяльності місцевих "Січей". Однією з найдієвіших була "Повітова Січ" у Львові. Її першим кошовим з 1908 по 1911 рр. був близький товариш І.Франка – М.Павлик [9, с.231], в результаті чого І.Франко мав можливість отримувати відомості про діяльність січового товариства "з перших рук", а також безпосередньо впливати на його діяльність. Незважаючи на те, що в 1912 р. М.Павлика було змінено на посту кошового львівської "Повітової Січі" [9, с.232], його наступники: О.Семенюк, Я.Весоловський та Р.Дашкевич також із шаною ставилися до свого великого земляка. Тільки з квітня 1913-го по квітень 1914 року делегати "Повітової Січі" у Львові здійснили 188 поїздок до навколишніх сіл [4. – 1914. – 2 марта. – С.8], де виголошували реферати, в тому числі й про життєвий і творчий шлях Каменяра, популяризували його творчість. 15 червня 1913 р. з ініціативи Львівської "Повітової Січі" відбулося у Львові січове свято з нагоди сорокарічного ювілею літературної та громадської діяльності І.Франка. Напередодні свята члени "Повітової Січі" у Львові звернулися до української громадськості із закликом до галицьких "Січей" "...провести Франкові свята, а дохід з них хай іде на ювілейний дар для І.Франка" [2, арк.1]. На цей заклик відгукнулася значна частина січових товариств, а Франкове свято стало поштовхом до ще більшої активізації січового руху не тільки на Львівщині, але і по всій Галичині. Енергійно працювала над активізацією діяльності "Січей" Дрогобицького повіту місцева "Повітова Січ", кошовим якої був племінник письменника Іван Захарович Франко [3. – 1911. – 19 травня. – С.4].

Отже, січовий рух, що на початку XX ст. набув значного поширення на теренах Галичини й Буковини, привернув до себе значну частину української інтелігенції, зокрема І.Франка. Незважаючи на те, що І.Франко не належав до активних діячів січового руху, він завжди цікавився усіма його проявами. А своїми публіцистичними статтями та художніми творами він спричинився до підвищення освітнього та культурного рівня селян-січовиків, піднесення їх національної свідомості. Його поради давали наснагу січовикам у боротьбі за право бути повноправним господарем на своїй землі.

Джерела та література

1. Анкети про заснування, діяльність і керівний склад повітових та сільських відділів товариства "Січ". – Центральний державний історичний архів у м. Львові. - Ф. 847. Головний січовий комітет у Львові, оп.1, спр.2, арк.1-543.
2. Програма роботи "Повітової Січі" та відозва до всіх "Січей" Львівського повіту. – Державний архів Львівської області. - Ф. 290, оп.1, спр.5, арк.1-18.
3. Голос Підкарпаття (Дрогобич). – 1911.
4. Громадский голос (Львів). – 1899-1918.
5. Запорожець (Коломия). – 1902-1913.
6. Зоря (Коломия). 1902-1910.

7. Арсенич П. Прикарпаття в житті каменяра. – Івано-Франківськ: Лілея – НВ, 1995. – 80 с.
8. Данилович С. В справі аграрних реформ. – Львів, 1909. – 140 с.
9. Дашкевич Р., Ничка Г. Товариство "Повітова Січ" у Львові // Гей, там на горі "Січ" іде! /ред. П.Трильовський. – К.: ВІПОЛ, 1993. – С.230-249.
10. Залеський О. Січові пісні // Гей, там на горі "Січ" іде! / ред. П.Трильовський. – К.: ВІПОЛ, 1993. – С.280-282.
11. Зеленко В. Що дала нам "Січ" // Гей, там на горі "Січ" іде! / ред. П.Трильовський. – К.: ВІПОЛ, 1993. – С.96-100.
12. Касіян В. "Січ" на Покутті. Уривок із спогадів // Голос Покуття. – 1996. – №55. – С.2; №56. – С.2; № 57. – С.2.
13. Мельничук Б. Великий Каменяр у взаєминах з краєм Буковинського соловія // Університетський вісник (Чернівці). – 2006. – №7-9. – С.8 – 9.
14. Трильовський К. З мого життя. – Київ – Едмонтон – Торонто: Таксон, 1999. – 278 с.
15. Франко І. Галицький селянин // Зібр. творів: У 50 томах. – К.: Наук. думка, 1986. – Т.44. – Кн.2 – С.501-512.
16. Франко І. Гей, січ іде... // Гей, там на горі "Січ" іде! /ред. П.Трильовський. – К.: ВІПОЛ, 1993. – С.228.
17. Франко І. Збірник пісень патріотичних і січових // Літературно науковий вісник. – 1906. – Т.34. – С.205-206.
18. Франко І. Розвивайся ти високий дубе // Стрілецька голгофа. Спроба Антології / упор. Т.Салига. – Львів: Каменяр, 1992. – С.23-24.
19. Франко І. Не пора... // Гей, там на горі "Січ" іде! / ред. П.Трильовський. – К.: ВІПОЛ, 1993. – С.314.
20. Франко І. Що то була панщина //Зібр. творів: У 50 томах. – К.: Наук. думка, 1986. – Т.44. Кн.2. – С. 495-500.

Summary

Mykola Guyvanyuk
(Chernivtsi)

Ivan Franko and Sich movement in Galychina and Bukovyna at the beginning of the 20th century

In this article the author shows the influence of Ivan Franko upon the Sitch Movement on the basis of resources and scientific researches. The cooperation with Galizian and Bukovynian "Sitches" is also shown, too.

УДК: 94(477) (092):32

Петро Брицький
(Чернівці)

ПИСЬМЕННИК ТЕОДОТ ГАЛІП – ГРОМАДСЬКИЙ ДІЯЧ І ДИПЛОМАТ

Теодота Галіпа старше покоління більше знає як письменника, журналіста, видавця газет і редактора, значно менше знало його як громадського і політичного діяча, ще менше – як юриста-адвоката і майже невідомою була його діяльність на ниві дипломатичної служби української держави. Автор звертає увагу читача саме на цю ділянку його діяльності.

Народився Т.Галіп 19 червня 1873 р. в „невеличкому й убогому, – як він писав, – буковинському сільці Волока" Вижницького повіту (нині Вижницький район Чернівецької області) в родині сільського священика-українця Мелетія Галіпа. Батько „походив з бессарабсько-буковинської шляхетсько-попівської родини з сусідніх Вашківців". Був оборонцем православних українців на Буковині, передплачував часописи з Чернівців і Львова, які читав у сімейному колі. Мати Єфросина Галіп була „шляхтянкою з родини Гафенків, що, за родинним переказом, прийшли на Буковину з Правобережної України (за старою термінологією з „Литви")" [1. – 1943. – Ч.50]. Мати була громадською діячкою, засновницею і головою товариства „Жіноча громада" на Буковині, організаторкою виставок народного мистецтва у Відні, Києві та інших містах. Своїх синів виховувала свідомими українцями.

Перші 9 років Тоцьо провів у Волоці в товаристві сільських хлопчаків, з якими пізнавав всі премудрості сільського життя. В той час у селі у найманій хатчині була відкрита однокласна школа. Дітям пощастило в тому, що їх навчав здібний вчитель, який, крім навчання грамоти, вчив учнів співати, знайомив з музикою, декламував вірші, проводив екскурсії і знайомив з природою. Сільський вчитель підготував своїх учнів так, що наприклад, Т.Галіпа після його однокласної школи прийняли до 4-го класу чернівецької школи, а через рік – до гімназії. Це було непросто, бо тоді у всіх школах Чернівців навчання велося німецькою мовою, а Т.Галіп у дитинстві, крім української, не знав іншої мови. Як стверджував Т.Галіп, у гімназії з 1000 учнів українців було не більше 150.

Під час навчання в гімназії Т.Галіп спочатку попав під вплив москвофілів, але вже в старших класах гімназії з ініціативи старшокласника Іллі Семаки, майбутнього депутата до парламенту, учні-українці вирішили „триматися своєї народності". Саме тому після закінчення гімназії вони „винесли любов до народу і бажання працювати для його національно-культурного піднесення" [1. – 1943. – Ч.52]. У той період прийти до такого рішення було нелегко. Українське національне відродження на Буковині перебувало лише в початковій стадії. Про українську самостійність не було ясного уявлення. Українською мовою писали лише Воробкевич і Федькович. Загал інтелігенції складався майже виключно з духовенства, в якої був потяг до російщини. Цьому сприяло й те, що з Росії даром присилалася значна частина релігійної літератури. Все ж таки з кінця XIX століття на Буковині почав активізуватися український національний рух. Поштовх йому дала діяльність професора Ст.Смаль-Стоцького, освітянина Омеляна Поповича, референта від церковних справ Єротея Пігуляка та ін.

Після закінчення навчання в гімназії Теодот Галіп вступає на юридичний факультет Чернівецького університету. Одержавши диплом юриста, Т.Галіп відкрив у Чернівцях адвокатську канцелярію і стає оборонцем інтересів населення. Водночас бере участь в українському національному житті Буковини.

На початку XX ст. просвітня й організаційна праця старої української Громади вже не задовольняла молодь, яка прагнула модернізувати політичну програму в радикальному дусі. Лідером лівого крила народовців став адвокат Теодот Галіп. У травні 1905 р. він зібрав у Вижниці народне віче, на якому політику українських депутатів було піддано гострій критиці за недемократизм і за зловживання становищем у власних інтересах. Про це ж говорилося 10 червня на нараді прихильників Т.Галіпа у Чернівцях. Москвофіли розцінили це як намагання створення нової політичної партії. Але до розколу народовства у цей час справа не дійшла, вона була залагоджена переговорами Ст.Смаль-Стоцького, М.Василька і Є.Пігуляка з лівими радикалами [4, с.293-294].

Лідери народовства зрозуміли, що для впливу на широкі верстви населення необхідно об'єднатися в політичну партію, яка була б більше організована, ніж українські народовські товариства. В листопаді 1905 р. створено народно-демократичну партію під назвою „Національна рада русинів Буковини", програму для якої написали Т.Галіп і Л.Когут. Головою партії обрано Володимира Филиповича, а першим заступником голови – радника консисторії Мелетія Галіпа (батька Т.Галіпа)[2, с.295-299]. Але розходження у поглядах на розвиток національного руху продовжувалися і вже з другої половини 1906 р. остаточно сформувалося радикальне крило на чолі з Теодотом Галіпом, яке у червні 1907 р. на своїх зборах прийняло рішення про заснування Української радикальної партії Буковини. Головою партії був обраний Т.Галіп. Партія мала свої друковані органи: двотижневик „Народна справа" (1907-1908), коштом і за редакцією Теодота Галіпа (підписувався Наполеон Бігарій). Згодом за ініціативи Ілька Поповича став виходити „Громадянин" (1909-1911). Членами партії були здебільшого молоді інтелігенти, зокрема вчителі, які не сприймали лояльного ставлення до австрійської влади. Цю партію підтримувала частина молодого селянства, яка була незадоволена існуючим становищем [1. – 1943 – Ч.58].

Теодот Галіп дбав про те, щоб редаговані ним друковані органи партії були оригінальними, цікавими і глибокими за змістом. З цією метою він звертався до відомих політичних та громадських діячів, щоб ті брали участь у дописах до газети й дозволили редакції користуватися їх матеріалами. Зокрема, збереглося листування з цього приводу з відомим істориком і громадським діячем Михайлом Грушевським (див. с.231) [12. – Фонд 1235. – Оп.1. – Спр.400. – Арк.37].

Головним гаслом лідерів та провідних членів партії д-ра Т.Галіпа, Ілька та Остапа Поповичів та інших було: „Замість просити і жебрати, українці мають домагатися і жадати" [9, с.116]. Разом з тим, на відміну від „старої гвардії" народовців, радикали активно виступали проти експлуатації, за підтримку страйкової боротьби селянства, намагаючись навіть через „Січі" взяти керівництво цією боротьбою у свої руки і спрямувати його в національне русло на селі. В той час більша частина січових товариств була прихильником буковинської Радикальної партії. Цьому сприяло те, що в проводі „Союзу Січей" були ті самі особи, що в Радикальній партії. „Січі" мали офіційну назву „Гімнастично-пожежні товариства". Але їх чинність була ширша. Вони стали національною організацією, яка впливала на різні ділянки громадського життя на селі, як, наприклад, сільські вибори, культурно-освітня робота і т.п. [1. – 1943 –Ч.58].

Треба підкреслити, що незважаючи на те, що Радикальна партія виступала проти експлуатації, підтримувала страйкову боротьбу і т.д., вона категорично виступала проти принципу класової боротьби, яка розколює суспільство на ворожі табори і дестабілізує його. Про це наголошувалося у її друкованому органі „Громадянин" наступним чином: *„Не відповідним для нашого народу, а то й шкідливим для його національної будучності уважати треба ...ту політичну думку, котра в підвалину всієї діяльності кладе принцип класової боротьби, розбиваючи тим націю на непримиренні табори"* [3. – 1909. – 20 жовтня].

„Громадянин" був найвпливовішою газетою на Буковині. У вступній статті першого номера розкривалася суть і завдання Радикальної партії, а саме: „...освідомлює вона нарід, учить політично думати, розкладає народові основи організації, старається з кожного зробити свідомого громадянина" [3. – 1909. – Ч.1]. Лідер Радикальної партії Буковини Теодот Галіп часто писав до неї передові статті. Відповідальним редактором був Володимир Будзиновський, а видавцем – активний діяч цієї партії Ілько Попович.

Перед Першою світовою війною Теодот Галіп відіграв поважну роль в національному житті Буковини. Відомий адвокат, посол (депутат) до Буковинського сейму, лідер Радикальної партії, редактор її органу „Громадянин", був організатором буковинсько-українських „Січей", душею січового руху, головуючи в буковинському „Союзі Січей", який мав свій орган „Січ", що його видавав Галіп. Він був членом усіх культурно-освітніх українських організацій на Буковині і працював часто в їх радах, про що згадував професор Василь Сімович [10. – 1943. – Ч.5].

Але з початком Першої світової війни Т.Галіп понад чотири роки був відірваний від рідної буковинської землі. Вже на другий день війни, 2 серпня 1914 р., йому як офіцерові запасу довелося одягти мундир лейтенанта і відправитися за приписом до залізничної станції Команешти, де був призначений її комендантом. Незабаром місцевим охоронним військам, в складі яких був і Т.Галіп, довелося відступати на південно-західний край Буковини до гірського поселення Якобени. Тут наспіх була

сформована бригада під командою майора Фішера, до якої згодом прибув великий загін з буковинської Гуцульщини. Загін був переформований в Гуцульський батальйон.

В Якобенах Т.Галіп спочатку був призначений командиром сотні, солдати якої складалися виключно з українців-покутян, але командир бригади залишив його при штабі.

З часом навесні 1918 р. Т.Галіп був призначений до підрозділу, який складався виключно з угорців.

З розпадом Автор-Угорської імперії, на початку листопада 1918 р. Т.Галіп скинув мундир австрійського офіцера у зв'язку із загальною самочинною демобілізацією і знову став брати участь в суспільно-політичному житті. Він прибув у Чернівці, коли тут відбувалися бурхливі події у зв'язку з наступом румунського війська на Буковину.

В ніч на 10 листопада 1918 р. український провід Буковини та інші політичні й громадські діячі у зв'язку з наступом румунського війська змушені були залишити Чернівці і переїхати на галицький бік до Заліщиків. Взнавши про це ,на другий день виїхав з Чернівців і Т.Галіп. Прибувши до Заліщиків і обговоривши політичну ситуацію на Буковині з головою української буковинської автономної влади Омеляном Поповичем, вирішив їхати до Києва і просити від українського уряду допомоги. О.Попович видав Т.Галіпу необхідні документи до гетьмана П.Скоропадського. Разом із молодим інженером Ільком Поповичем (сином О.Поповича) він виїхав автомобілем до Києва.

У зв'язку із складним становищем на залізниці їм довелося їхати до Києва окружною дорогою через Гусятин, Тернопіль, Красне, Броди, Радивилів, Рівне, Коростень і, накінець, прибули до Києва, коли на його передмістях йшла боротьба між повсталими військами на чолі з Директорією УНР і військовими частинами, які захищали режим гетьмана. Отож в дорозі пробули 17 діб. Виїхали 10 листопада, а прибули 27 листопада.

В гетьманському міністерстві закордонних справ, куди зайшов Т.Галіп, вже було не до буковинської справи. Хоча урядовці ще були на місці, в т.ч. і віце-прем'єр міністр, молодший брат Теодота Артем Галіп.

Через два тижні, коли військо Директорії УНР увійшло до Києва, і гетьман зрікся влади, Т.Галіп мав аудієнцію у Головного отамана С.Петлюри, котрий пообіцяв йому, що до двох місяців він направить на Буковину військо, яке займе її [2. – Ч.3-4. – С.71-81]. Тим часом приїхали до Києва О.Безпалко і М.Кордуба з ширшими повноваженнями і Т.Галіп залишив їм дальше ведення справи, з якою він приїхав до Києва.

На дипломатичній службі

На початку січня 1919 р. в Києві формувалася делегація УНР на Мирну конференцію в Париж, й Т.Галіп був включений до відділу преси делегації. Цьому посприяв журналіст Володимир Кушнір, редактор віденської газети „Україніше Рундшау", який формував відділ преси і пропаганди й знав Т.Галіпа ще з довоєнних часів. З Києва відбувся від'їзд делегації 14 січня. Через півтора тижня добралися до швейцарського міста Берн, де просиділи майже місяць, чекаючи на візи французького уряду. Але значна частина віз не дочекалася, бо до представників держави, яка уклала сепаратний мир з противником (Німеччиною) Антанти французькі урядові кола ставилися неприязно. Без візи залишився також Т.Галіп, через що дорога до Парижа йому була закрита. Він змушений був вертатися до Відня, де при сприянні посла ЗУНР у Відні буковинця Миколи Василька йому вдалося дістати місце у вагоні і від'їхати до Києва. Тим часом в Будапешті дізнався, що в першій половині лютого більшовицькі війська зайняли Київ. З великими труднощами Т.Галіп добрався до Проскурова, де тоді перебував український уряд. Але й тут Т.Галіп довго не затримався внаслідок наступу більшовицької армії. З останнім потягом він від'їхав через Волочиськ, Тернопіль до Станіслава, де тоді перебував уряд ЗУНР і Українська Національна Рада.

В цей час там перебував міністр фінансів УНР М.Кривецький, який формував місію для поїздки до головних міст західноєвропейських держав з метою переговорів у фінансових справах і запропонував Т.Галіпу приєднатися до місії з функціями юрисконсульта, на що він охоче погодився [2. – 1994. – Ч.3-4. – С.86].

З великими труднощами фінансовій місії вдалося добратися до Праги, бо у районі Львова і Стрия наступали поляки, а в Ужгороді йшли бої між чеським і угорським військом. З Праги місія виїхала до Відня. Але на тому діяльність місії закінчилася, бо Міністерство фінансів очолив Б.Мартос, і місія М.Кривецького була розформована.

Тим часом настала пізня осінь, і Т.Галіп змушений був шукати притулок, а тому вирішив переїхати до Праги і там перезимувати. Але там він довго не затримався. Керівник Надзвичайної дипломатичної української місії в Римі Д.Антонович запросив його на посаду завідувача прес-бюро місії в Римі, на що Т.Галіп погодився. Але і там йому не вдалося перезимувати. На початку 1920 р. позбувся посади голови місії Д.Антонович, а за ним попав під скорочення посади і Т.Галіп. Після цього як приватна особа поїхав до Парижа. Щоб мати більшу можливість влаштуватися на роботу, Т.Галіп поступає в інститут для емігрантів, в якому професори викладали мову, літературу, історію, географію Франції. По закінченні того курсу випускники мали право викладати французьку мову в приватних установах.

У Парижі Т.Галіп мав зустрічі з головою української делегації на мирних переговорах Михайлом Тишкевичем, про якого був високої думки, гово-

[illegible] що він належав "до найвизначніших постатей новочасного українського відродження" [2. – 1994. – Ч 3-4 С.90]. Водночас Т.Галіп глибоко вникав у політику Франції щодо України, а вона була ворожою. Т.Галіп стверджує, що в інтересах французів було те, щоб Росія осталася єдина і неподільна, щоб скріпити силу російського союзника [Там само. – С.91]. Т.Галіп підкреслює, що негативне ставлення французів до українців сталося тому, що „наші сусіди москалі, румуни, поляки, де тільки могли, представляли українців як ворогів Антанти і взагалі малювали їх в найгіршому світлі" [Там само. – С.91-92].

У травні 1920 р. Т.Галіп повертається до Відня, де тоді був центр еміграції з усіх українських земель. Там же були й колишні депутати до австрійського парламенту Кость Левицький і Микола Василько. У зв'язку з тим, що виконуючий обов'язки керівника дипломатичної місії в Римі Василь Мазуренко на початку 1920 р перейшов до більшовиків і виїхав до Харкова, місія в Італії залишилася без керівника. Через брак коштів у Міністерстві фінансів УНР місія була під загрозою її ліквідації. У період цієї кризи буковинець Микола Василько, який із своїх особистих фондів утримував дипломатичну місію УНР в Швейцарії, на чолі якої він був (а згодом у Берліні), заявив, що бере на свої кошти утримання місії в Римі. Він запропонував Т.Галіпу негайно виїхати до Рима на посаду радника української місії, а згодом і керуючим місії. Т.Галіп так і зробив. Там він організував видання бюлетеня місії, який сам редагував. Зав'язав особисті контакти з дипломатичними місіями Фінляндії, Естонії, Латвії, Литви, Болгарії, а також Швеції, Греції та Туреччини. Водночас писав меморандуми про боротьбу України за свою державність, які відсилав у посольства вищеназваних держав, а також в посольства Франції, Англії і Сполучених Штатів Америки.

В той час Т.Галіп отримав з Міністерства закордонних справ УНР довідку про тяжке становище вояків української армії, інтернованих у Польщі, з проханням звернути увагу Міжнародного Червоного Хреста на біду інтернованих. Т.Галіп написав циркулярну ноту і передав її особисто всім посольствам в Італії, в тому числі і польському послу в Римі Скірмунту. Той, прочитавши ноту, заявив Т.Галіпу, що вона спрямована проти Польщі. На що Т.Галіп зауважив, що в інтересах польсько-українських добросусідських відносин бажано передати у Варшаву для ознайомлення з нею польському урядові. Через це польському послові не подобався персональний склад української місії і він бажав, щоб на чолі неї була людина, яка б схвалювала польську політику щодо України. Навіть намагався сприяти в цьому одному незадоволеному члену української місії. Але посол М.Василько, який був номінальним главою місії і давав гроші на її утримання, незалежно від центру вирішував питання щодо персонального складу місії, ставився до дії Т.Галіпа з довір'ям.

Т.Галіп зумів встановити, як він пише, „дуже сердечні відносини" з литовською місією, акредитованою при Ватикані. З її послом вони часто говорили про добрі стосунки Литви і України в минулому і їх долю в майбутньому. Незважаючи на те, що Литва була тоді самостійною державою, литовський посол дивився на це скептично, не вірячи, що це буде довго, але зате він був оптимістично налаштований щодо майбутньої незалежності України.

Добрі стосунки Т.Галіпа були також із шведською місією. Він нагадав шведському послові про політичний і військовий союз Карла XII і гетьмана Мазепи у минулому проти Московської держави, що не виключається така можливість у майбутньому. Шведський посол виявив зацікавленість минулою історією обох держав. Він звернувся до шведського Червоно Хреста в справі допомоги інтернованим в Польщі українським воякам. Незабаром Т.Галіп дістав повідомлення, що шведський Червоний Хрест, на чолі якого стояв шведський кронпринц, переказав для українських інренованих значну суму.

Про майбутнє України і проект співробітництва Т.Галіп обговорював також з послами Туреччини і Греції, які прихильно ставилися до України та її боротьби проти більшовицьких військ радянської Росії. Адже Туреччина визнала Україну як незалежну державу в числі перших країн, підписавши Брестський мир разом з Німеччиною, Австро-Угорщиною і Болгарією.

Доброзичливо до української справи, до боротьби України за свою незалежність ставилися й представники інших народів. Так, після утворення 1 грудня 1918 р. юго-слов'янського Королівства сербів, хорватів і словенців (з 1929 р. Королівство Югославія) частина чорногорської армії виявила незгоду з тим, що Чорногорське королівство стало провінцією, не визнала нового державного утворення і перебралася до Італії. Королева Італії, будучи чорногоркою за національністю, дала їм притулок. Старшина цієї частини чорногорської армії з'явився до української місії з проханням, щоб їх прийняли до складу української армії для боротьби з ворогами України.

Приязне ставлення до української місії було й з боку урядовців і громадських діячів Італії. Весною 1920 р. до української місії завітав митрополит А.Шептицький, серед супроводжуючих якого був маркіз Франческіні, один з провідних діячів сильної тоді італійсько-католицької партії. Франческіні дуже зацікавився Україною і збирав інформацію про Україну і її державні та соціальні відносини. У цьому йому допомагав Теодот Галіп, який надавав йому різну інформацію та матеріали. Результатом цього було видання Франческіні книжки під назвою „Італія і Україна" [2, с.97]. Маркіз Фран-

ческіні цікавився також матеріальним становищем української місії і навіть виявив бажання взяти місію на своє утримання, якби її існування через брак коштів було б під загрозою. Також виявив бажання прийняти українське підданство.

Варто відзначити, що Теодот Галіп мав товариський дружелюбний, приязний характер. Всі співробітники, яким довелося працювати з ним, відзначають ці риси його характеру. Так, Євген Онацький – журналіст і дипломат, який до прибуття Т.Галіпа до Рима 17 листопада 1919 р., записав у свій щоденник обставини, при яких він познайомився з Т.Галіпом, а саме: „З Т.Галіпом, колишнім членом Буковинського сейму, Галицької Національної Ради і нашої делегації на Мирову конференцію в Парижі, ми познайомилися в нашому дипломатичному поїзді, що віз усіх нас із Києва на невідомий Захід. Його жвавий темперамент, весела вдача, легка дотепність і товариська поведінка, що виявилася в умінні провадити жваву розмову, пересипувану жартами й анекдотами, зробили його найприємнішою постаттю нашого вагона" [7, с.77].

Інший випадок, зафіксований Є.Онацьким, свідчить про скромність Т.Галіпа і відсутність амбітності в його характері. Суть справи полягала в тому, що секретар місії Єреміїв запропонував Є.Онацькому віднести бюлетень про Україну представнику Італії. Є.Онацький висловив сумнів, чи зручно це буде, чи не на шкоду Т.Галіпу, маючи на увазі, що той був старший за посадою і за віком (старший на 20 р. за Онацького). Але Єреміїв з обуренням відповів, що, навпаки, це сам Т.Галіп запропонував виконати це доручення Онацькому. Він не „монополізував зв'язків", а вважав, що кожний співробітник посольства повинен мати чим більше зв'язків із службовцями тієї країни (в даному разі Італії), де перебуває посольство [6, с.120].

Все вищесказане свідчить про те, що Теодот Галіп, не маючи дипломатичної освіти, але маючи природній розум, освіту юриста, загальний життєвий і журналістський досвід, зумів плідно використати діяльність української дипломатичної місії в інтересах української держави. З цією метою він встановив активні стосунки з представниками дипломатичних місій інших держав, які були в Італії, організував при місії видання інформаційного бюлетеня, який розповсюджував в іноземних дипломатичних місіях і державних та громадських установах Італії, писав інформаційні статті про Україну до італійських газет. В усьому цьому проглядається почуття великої відповідальності Т.Галіпа за доручену справу. Знаючи це, саме тому йому довіряв номінальний шеф місії надзвичайний посол в ранзі міністра Микола Василько, який не міг постійно перебувати в Римі, контролюючи й фінансуючи інші посольства УНР у Берні, Відні, Берліні та ін.

За велику довіру до Т.Галіпа М.Васильку дорікав голова Директорії УНР С.Петлюра. Так, у листі до міністра закордонних справ А.Ніковського від 18 травня 1921 р. він писав: „Я вимагав більш активної праці в Італії посла М.Василька ... і мені дуже сумно, що Василько, як і досі не може вирушити до Рима для належної підготовчої праці. Виправдання, що мовляв, Т.Галіп тої праці не припиняє, мене не переконують, бо об'єм і одповідальність доручень п.Василькові давав би можливість ставити справу ширше, а не в площині інформаційній, як це можливо при перебуванню в Римі п. Галіпа" [11. – Ф.3696. – Оп.2. – Спр.23. – Арк.31-33].

Особливий докір за Т.Галіпа С.Петлюра висловив у листі до номінального голови Української дипломатичної місії в Італії Миколи Василька від 24 грудня 1921 р., коли Т.Галіп підтримав „Віденську директорію". Суть справи була в наступному: члени Директорії УНР Андрій Макаренко і Федір Швець ще 15 листопада 1919 р. виїхали за кордон з окремими дорученнями, але через багато місяців відмовилися повернутися в Україну. А 13 травня 1919 р. член Директорії УНР Панас Андрієвський пішов у відставку. У зв'язку з цим вони були виведені зі складу Директорії УНР і постановою уряду було вирішено передати владу в УНР Голові Директорії С.Петлюрі.

Але 8 грудня 1921 р. (тобто через 2,5 роки) Панас Андрієвський, Андрій Макаренко і Федір Швець, перебуваючи у Відні як колишні члени Директорії УНР, постановили приступити знов до виконання обов'язків Верховної влади УНР. Про це вони заявили в пресі, а також розіслали ноти про це до урядів, де були українські посольства або місії, а також листи до українських громадських організацій і діячів про те, що вони є новим державним центром, а не С.Петлюра.

Крім того, вони прагнули залучити на свою підтримку відомих діячів з українських емігрантів. Сталося так, що за браком коштів в листопаді 1921 р. українську дипломатичну місію в Римі було фактично ліквідовано. Т.Галіп залишився без роботи і виїхав до Відня. Там при зустрічі з А.Макаренком той запропонував Т.Галіпу взяти участь в новопроголошеній „Директорії" як її радник і секретар, на що він дав згоду. Це й стало причиною докору С.Петлюри М.Васильку.

Перехід Т.Галіпа до псевдо Директорії дуже розчарував М.Василька. Він поважав Т.Галіпа і довіряв йому більше, ніж будь-кому іншому. 29 грудня 1921 р. М.Василько пише Т.Галіпу великого листа, в якому картає його і картається сам. У листі висловлюється докір, осуд, переконання, неприємні переживання, зневіра до людини, якій, без сумніву, довіряв. Але в ньому відсутня злість і образа. М.Василько розсудливо, по-батьківськи висловлює докори Т.Галіпу як молодшому товаришу, котрого знав ще з дитинства, будучи його земляком. М.Василько прагне довести помилковість вчинку Т.Галіпа (Див. лист в рубриці "Докумен-

ти", с. 231-232, який повністю друкується як документальний додаток) [11. – Ф.3696. – Оп.2. – Спр.533. – Арк.46,47,48].

Проте 25 січня 1922 р. М.Василько пише лист-відповідь С.Петлюрі на його лист від 24 грудня 1921 р., в якому намагається захистити Т.Галіпа, а саме: „Галіп за своєю вдачею є сумішшю ідеаліста і матеріаліста. Він не вірить в переведення ідеалів без грошей, тому орієнтація під Вашим прапором, високоповажний пане президенте, зникла для нього в той момент, коли він побачив, що ми не розпоряджаємо жодними коштами, тоді як пан Макаренко, а також напевне його брат Артем, здається, переконали його, що ваша особа буде усунена, українська ідея може рахувати за кордоном також на матеріальну допомогу. Тільки так пояснюю я собі його вступ на службу до п.Макаренка і товаришів.

Щоб він бувши моїм заступником у Римі не служив справі чесно, на це я не маю ніяких підстав...

Попередником Т.Галіпа в Римі був В.Мазуренко, він також тепер у ворожому таборі, а користувався цілковитим довір'ям нашого уряду. Різниця між ним та Галіпом є лише та, що Галіп до останнього моменту, доки він діставав платню, служив, я в цьому переконаний, чесно і залишив посаду бідним, тоді як Мазуренко інтригував за часів Антоновича, а діставши від міністра фінансів гроші для місії втік з тими грошима, помінявши їх на долари" [11. – Ф.1429. – Оп.2. Спр.1423. – Арк.182].

Тим часом віденська „Директорія" не отримала визнання ні в дипломатичних колах і урядах інших країн, ні в більшості українських емігрантських діячів. Українська емігрантська преса оцінила виступ віденської „Директорії" як самозванну акцію.

При таких обставинах Т.Галіп восени 1922 р. виходить зі складу віденської „Директорії". До весни 1923 р. він продовжував жити у Відні як рядовий емігрант, а навесні 1923 р. переїхав на Закарпаття, де займався адвокатською практикою у м.Хусті. На Буковину було небезпечно повертатися, щоб не попасти під арешт румунською владою.

На Закарпатті, крім адвокатської практики, Теодот Галіп продовжував займатися журналістською, науковою і педагогічною діяльністю. Зокрема, друкує свої праці в „Науковому збірнику товариства „Просвіта" (м.Ужгород), серед яких помітне місце займає дослідження „Звичаєве право спадкове на Верховині, яко джерело діючого права" (1929. – Р.VI. за 1928/1929 р.). В різні роки його запрошували читати лекції на факультеті права і суспільних наук Українського вільного університету у Празі. Як доктору права йому було присвоєно звання доцента карного права [5, с.126, 335]. Т.Галіп брав активну участь у підготовці „Української Загальної Енциклопедії", до якої написав ряд статей. Із серпня 1923 р. працював у редакції щоденної газети „Русин" [8, с.230]. В березні 1939 р. перед наступом угорської армії на Хуст Т.Галіп виїхав у м.Брно (Моравія). В 1943 р. в газеті „Краківські вісті" він опублікував свої „Спомини" (першу частину).

Помер Теодот Галіп 6 квітня 1943 р. на 70 році життя.

Т.Галіп – непересічна постать з глибокою ерудицією, широким політичним кругозором, багатим природним талантом, яких в повній мірі він не зміг розкрити через складні життєві умови. Він вбачав майбутнє України не в регіональній автономії, а в соборній незалежній державі і в міру сил своїх сприяв цьому. Тому він заслужив, щоб залишитися у пам'яті нащадків.

Джерела та література

1. Галіп Тодот. З моїх споминів // Краківські вісті. – 1943.
2. Галіп Тодот. З моїх споминів // Буковинський журнал. –1994. – Ч.3-4.
3. „Громадянин" – Орган Радикальної партії на Буковині
4. Добржанський О. Національний рух українців Буковини другої половини XIX – початку XX ст. – Чернівці: Золоті литаври, 1999.
5. Наріжний Симон. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. – Прага, 1942. – Част.I.
6. Онацький Євген. Під омофором барона М.Василька. Записки журналіста і дипломата // Український історик. – 1980. –№2.
7. Онацький Євген. По похилій площі. Записки журналіста і дипломата. – Мюнхен: Вид-во Дніпрова хвиля, 1964. – Част.I.
8. Періодика Західної України 20-30-х рр. XX ст. – Львів: Фенікс, 1998.
9. Романюк М.М.Українська преса Північної Буковини 1870-1918 рр. – Львів, 1998.
10. Сімович Василь. Теодот Галіп // Наші дні. –Львів, 1943.
11. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.
12. Центральний державний історичний архів у Києві.

Summary

Petro Bryts'kyi (Chernivtsi)

A writer Teodot Galip as a public man and diplomat

The author describes the activities of the Bukovynian writer Teodot Galip as a public man and diplomat

УДК 94 (447)63.3 (4УКР-4 ЧН)62

Іван Фостій
(Чернівці)

ЖОРСТОКЕ ВИНИЩЕННЯ БУКОВИНЦІВ І БЕССАРАБЦІВ КОМУНІСТИЧНИМ РЕЖИМОМ У 1930–1940 рр.

Кожна держава оберігає свій устрій, свої кордони. Це закономірно. Але не кожна держава займається жорстоким і нещадним винищенням власного народу за національними, політичними чи економічними ознаками. Радянський Союз був саме такою державою.

Проповідуючи ідею світового комунізму, ідею Всесвітнього Союзу Радянських Соціалістичних Республік, Політбюро ЦК ВКП(б), очолюване Й. В.Сталіним, роздувало в країні так звану "класову боротьбу" і безжально винищувало "класових ворогів", "антирадянські", "контрреволюційні", "соціально небезпечні" та "куркульські" елементи, "буржуазних інтелігентів" і різного роду спеціалістів, представників політичних партій, які разом із більшовиками скидали з трону царя і здійснювали революцію. Тільки в 1937–1938 роках в Радянському Союзі було репресовано 1,5 мільйона кращих громадян держави, добрих господарів, висококласних спеціалістів, керівників колгоспів і підприємств, командирів Червоної армії, із яких, залежно від категорії, від 50 до 85 відсотків були розстріляні без суду і слідства, а часто за підготовленими списками, в яких значилися тільки прізвища, імена та по батькові приречених вождями світового соціалізму на смерть [1, с.1-5].

Міністр оборони СРСР, маршал Радянського Союзу Г.К. Жуков, виступаючи на червневому пленумі ЦК КПРС 1957 р., на якому вперше було офіційно сказано про злочинні масові вбивства, здійснені за наказом кремлівських узурпаторів, говорив, що з документів, котрі зберігаються в архіві Військової колегії Верховного суду СРСР, в архіві ЦК, видно, що тільки з 27 лютого 1937 р. по 12 листопада 1938 р. НКВС одержав від Сталіна, Молотова і Кагановича санкцію на засудження Військовою колегією Верховного суду до вищої міри покарання – розстрілу – 38679 осіб [2, с.11].

Всього ж, за далеко неповними даними, в 1937–1939 рр. було розстріляно близько 700 тисяч осіб. За цими нещадними, абсолютно безпідставними розправами, крім уже вище названих осіб, стояли головні їх ініціатори – нарком НКВС М.І.Єжов, прокурор СРСР А.Я.Вишинський, а також члени і кандидати в члени ЦК ВКП(б) К.Є.Ворошилов, Г.М.Маленков, А.О.Жданов, А.І.Мікоян, С.В.Косіор, П.П.Постишев. Останні два і Єжов згодом і самі не уникли сталінської сокири.

Коли деякі учасники пленуму зажадали притягнення Молотова, Маленкова і Кагановича до кримінальної відповідальності, "примкнулий" на той час до "антипартійної групи" Д.Т.Шепілов виступив проти того, щоб ворушити минулі справи і судити злочинців.

"Ви пропонуєте, – говорив він, – щоб ми зараз перед комуністичними партіями, перед нашим народом сказали: на чолі нашої партії стільки-то років стояли і керували люди, які є вбивцями, яких треба посадити на лаву підсудних. Скажуть: яка ж ви марксистська партія?" [2, с.11]. Так головні кремлівські вбивці залишилися непокараними, чим була видана індульгенція вбивцям і катам меншого рангу на весь сталінський і післясталінський період.

Україна, будучи невід'ємною частиною комуністичної імперії – СРСР, не могла зробити й кроку без погодження з Москвою. Тут планувалися всі кадрові зміни в українському уряді і в ЦК КП(б)У. Москва могла в будь-який час звільнити будь-кого з українських найвищих посадовців. Довгий час український уряд і Центральний комітет КП(б)У очолювали ставленики Москви, неукраїнці, починаючи з Євгенії Бош, Христіана Раковського і закінчуючи Микитою Хрущовим. В Україні велась жорстка антинаціональна політика, за допомогою якої влада намагалась витравити з сердець і душ українців національну свідомість, любов до своєї землі, свого народу. Любов до всього рідного, українського – мови, музики, мистецтва, архітектури, літератури, історії – оголошувалась пережитком буржуазного націоналізму. ВКП(б) і КП(б)У всіма силами пропагували пролетарський інтернаціоналізм, який насправді був брутальним великоросійським шовінізмом.

Українські національні кадри нещадно винищувались. Особливо велика кривава косовиця національних кадрів відбулася в 30-і роки, коли галасливі судові процеси, організовані Г.Ягодою, М.Єжовим, А.Вишинським під "мудрим" керівництвом "вождя усіх народів" Й. Сталіна, буквально спустошили Україну. Тисячі найкращих, найталановитіших, патріотично настроєних керівників, у тому числі й партійних, літераторів, науковців, видатних воєначальників, істориків, художників, режисерів були заарештовані, піддані неймовірним катуванням, а потім розстріляні. Досить згадати хоча б такі масові процеси, як "Український національний центр" (1932 р.), "Українська військова організація" (1933 р.), "Об'єднання українських націоналістів" (1934 р.), "Контрреволюційна боротьбистська організація" (1935, 1937 рр.), "Українська контрреволюційна націоналістична організація" (1936 р.), за якими проходили не тільки представники української інтелігенції, а й партійні та державні працівники різних рангів.

Нині багатьом відомі злочинні постанови трійки Ленінградського обласного управління НКВС від 9, 10 і 14 жовтня 1937 р. (протоколи №№ 81, 82, 83, 84, 85), за якими було приречено на

розстріл 1116 в'язнів Соловецького табору особливого призначення [3, с.32].

16 жовтня 1937 р. начальник обласного управління НКВС Ленінградської області комісар державної безпеки 1-го рангу Леонід Заковський (Генріх Штубіс) видав заступнику начальника адміністративно-господарського управління капітану державної безпеки Матвєєву таке розпорядження (подаємо в оригіналі):

"Предлагается осужденных Особой Тройкой УНКВД ЛО согласно прилагаемых к сему копий протоколов Тройки за №№ 81, 82, 83, 84 и 85 от 9, 10 и 14 октября с/г. – Всего в количестве 1116 человек, содержащихся в Соловецкой тюрьме ГУГБ НКВД СССР –

РАССТРЕЛЯТЬ.

Для этой цели Вам надлежит немедленно выехать в г. Кемь и связавшись с Начальником Соловецкой тюрьмы ГУГБ – Ст[аршим] Майором Госбезопасности т. АПЕТЕР, которому одновременно с этим даются указания о выдаче осужденных, – привести приговора в исполнение согласно данных Вам лично указаний.

Исполнение донесите – представив по возвращении акты.

Примечание: При получении осужденных необходимо тщательно проверить установочные данные на каждого, использовав и фотокарточки, имеющиеся в личных делах" [3, с.32].

Матвєєв активно взявся за виконання цього злочинного завдання. У нього було 5 протоколів. У 81-му значилось 209 осіб, у 82-му – 182 особи, у 83-му – 266, у 84-му – 248, у 85-му – 210. В'язнів відповідними партіями перевозили кораблями до м. Кемь, а звідти потягом в урочище Сандормох, що в районі Медвєжегорська в Карелії.

Капітан Матвєєв за участю помічника коменданта Алафера щоденно розстрілював 180 – 265 в'язнів. 10 листопада 1937 р. він рапортував заступнику начальника управління НКВС ЛО старшому майору держбезпеки Гаріну (подаємо в оригіналі):

"Доношу, что на основании предписания НАЧАЛЬНИКА УПРАВЛЕНИЯ НКВД ЛО – Комиссара Госбезопасности 1-го ранга тов. Заковского от 16-го октября 1937 года за № 189852 – приговор в отношении осужденных к В.М.Н. – согласно протоколов Особой Тройки УНКВД ЛО за №№ 81, 82, 83, 84 и 85 всего на 1116 человек – мною приведен в исполнение на 1111 человек:

по прот. № 81, всего 209 чел., выпол. 208 чел. невыполн. 1 чел. Родионов Ф.И. умер в б-це, акт № 27 от 8/X-37 г.

по прот. № 82, всего 182 чел., выполн. 180 чел. невыполн. 2 чел. Вишняк С.Д. направлен в Л-д, справка от 28/X-37 г., Ликворник Е.Я. направлен в Одессу, справка от 28/X-37 г.

по прот. № 83, всего 266 чел. выполн. 265 чел. невыполн. 1 чел. Зозуляк И.М. напр. в Киев, справка от 28/X-37 г.*

по прот. № 84, всего 249 чел. выполн. 248 чел. невыполн. 1 чел. Пероцкий Б.В. напр. в Киев, справка от 2/XI-37 г.

по прот. № 85, всего 210 чел. выполн. 210 чел. невыполн. – 0.

Общее количест. 1116 ч: выполн. 1111 чел. невыполн. 5 чел." [3, с.32].

Серед 1111 розстріляних було 190 українських інтелігентів найвищого рівня: письменники Мирослав Ірчан, Микола Куліш, Валер'ян Підмогильний, Григорій Піддубний, Валер'ян Поліщук, режисер Лесь Курбас. Між ними й уродженець с. Нижні Станівці Кіцманського району Чернівецької області, відомий економіст, журналіст і науковець Семен Юрійович Гуцуляк. Його життя енкаведистська куля обірвала 3 листопада 1937 р. як члена повстанської і шпигунської організації УВО, який нібито "провадив" шпигунську роботу по лінії Держплану і по шпигунській роботі був зв'язаний з консульством Польщі [3. –Т.2. – С.52-53].

Та людські втрати України і Буковини Сандормохом не обмежилися. Там же, у районі Медвєжегорська, обірвалося життя лікаря-буковинця Михайла Дмитровича Панчика з Дорошівців [4, арк.6], у Харкові був розстріляний у 1937 р. активний учасник революційного руху на Буковині, науковець Володимир Васильович Гаврилюк із Хрещатика [5, арк.33], у Маріїнському концтаборі Кемеровської області обірвалося життя уродженця села Хлівище, чесного і мужнього борця за права буковинських українців у 1900–1934 роках, освітнього і громадського діяча, редактора газет "Воля народа" і "Громада", автора книги "Буковина в румунській неволі", письменника-публіциста Сергія Івановича Канюка [5, спр.0-22477, арк.71]. В Агульському психоневрологічному інтернаті Ірбейського району Красноярського краю був морально і фізично затероризований після відбуття двократного, п'ятилітнього і чотирилітнього, тюремного ув'язнення визначний борець за волю України, колишній командир артилерійської батареї Української галицької армії, активний діяч комуністичного руху на Буковині, а потім працівник Комінтерну Семен Георгійович Галицький із Нової Жучки під Чернівцями [6].

У Харківській школі червоних старшин викладав українську і німецьку мови уродженець с. Карапчів Вижницького р-ну Олексій Назарович Іванчевський, який, будучи старшиною австрійської

---

* *Зозуляк* Йосип Михайлович, науковець. Народився 1900 р. в Галичині. Колишній член КПЗУ і КП(б)У був направлений у Київ із Соловків у зв'язку з судом над письменником І.Д. Куликом.

армії, 23 квітня 1915 р. в Перемишлі потрапив у російський полон, кілька років перебував у таборах для військовополонених, був мобілізований у Червону армію, воював на польському фронті. 19 березня 1921 р. призначений на посаду викладача української мови і літератури Харківської школи червоних старшин, де й працював до 2 серпня 1937 р., коли був арештований і звинувачений у злочинах за ст.ст. 54–6, 54–8, 54–9, 54–10 ч. 1, 54–11 КК УРСР. Справу вів помічник начальника 3-го відділення 4-го відділу управління держбезпеки НКВС Харківської обл. молодший лейтенант держбезпеки Замков і уповноважений 3-го відділення особливого відділу УДБ НКВС Харківського військового округу Дроздов. Вони "встановили", що О.Н. Іванчевський є учасником контрреволюційної української націоналістичної організації, агентом австрійської розвідки і учасником контрреволюційної диверсійної групи. 9 грудня 1937 р. Особлива трійка УНКВС Харківської обл. постановила Іванчевського Олексія Назаровича розстріляти, а його особисте майно конфіскувати. 11 січня 1938 р. смертний вирок було виконано. 20 років ці страшні звинувачення висіли над Іванчевським і його родиною. І тільки 9 липня 1957 р. Військовий трибунал Київського військового округу постанову Особливої трійки УНКВС Харківської обл. від 9 грудня 1937 р. стосовно О.Н. Іванчевського відмінив і справу судочинством припинив за відсутністю складу злочину [5, спр.53569, арк.1-122].

У Києві з 1919-го по 15 квітня 1933 р. періодично проживав уродженець села Мілієве нинішнього Вижницького р-ну, талановитий поет Дмитро Юрійович Загул. Він працював у радянських установах, у журналі "Глобус", у редакції газети "Пролетарська правда", в Українській академії наук. 26 лютого 1933 р. уповноважений Київського обласного відділу ДПУ УРСР Бренер "встановив", що Д. Ю. Загул є членом контрреволюційної організації, до якої нібито входило 26 осіб, серед яких – Микола Марфієвич, Агата Турчинська, Борис Антоненко-Давидович, Михайло Баран, Василь Атаманюк, академік Студинський та інші. Цього ж дня Загула заарештували. 9 травня 1933 р. Судова трійка колегії ДПУ УРСР постановила ув'язнити Д.Ю. Загула в концтабори строком на 10 років. У справі Загула є дві заяви від 20 липня 1935 р.: одна – в ЦК КП(б)У, друга – секретарю ЦК КП(б)У Постишеву, в яких він спростовує свої зізнання під час допиту Бренером. Ці заяви він писав зі станції Урульга Забайкальської залізниці, 2-ге відділення Бамлагу НКВС. Життя Дмитра Юрійовича обірвалося в 1944 р. на Колимі. Військовий трибунал Київського округу 9 серпня 1957 р. постанову Судової трійки колегії ДПУ УРСР від 9 травня 1933 р. відмінив і справу судочинством припинив за відсутністю складу злочину [7, арк.1-128].

В 30-х роках в енкадебістські катівні й табори дуже часто потрапляли найбільш активні борці за радянську владу і навіть учасники громадянської війни. Зокрема, учасник Хотинського повстання 1919 р. Костянтин Юхимович Шинкаренко з Хотина, який певний час командував 1-м кавалерійським полком у бригаді Г.І. Котовського, потім воював з басмачами у Середній Азії, охороняв у районі Кушки кордон СРСР, а з 1935 р. працював помічником начальника 12 відділу Розвідуправління РСЧА, 3 березня 1938 р. був арештований і Особливою нарадою при НКВС СРСР засуджений до 8 років виправно-трудових таборів. Йому вдалося вціліти і в 1946 р. вийти з тюрми, але життя його назавжди було покалічене. Він втратив сім'ю і доживав свої останні роки в Хотині без належної теплоти й уваги [8, арк.1-115].

Через арешти, допити, тортури і тюрми пройшли і колишні прихильники соціалістичної ідеї. Василь Богданович Мороз із Хрещатика перед початком війни вийшов із радянської тюрми, повернувся в Київ, але восени 1942 р. був схоплений гестапо і розстріляний у Бабиному Яру. Вирватись із тюрми і певний час пожити на волі вдалося буковинському поету Миколі Івановичу Марфієвичу, борцям за волю України Філарету Івановичу Альботі-Савчуку, Василю Васильовичу Буцурі, Миколі Івановичу Скрипнику з Іванківців та деяким іншим буковинцям [9]. Але тисячі і тисячі із них були розстріляні, замордовані і знищені в тюрмах і концтаборах як вороги радянської влади, хоча насправді вони ними не були.

У могилах Биківні опинилося тіло визначного буковинського художника Миколи Івановича Івасюка 1865 р.н. із Заставни, який був арештований 18 вересня 1937 року управлінням держбезпеки НКВС УРСР Київської області. За постановою трійки при Київському облуправлінні НКВС УРСР 14 листопада 1937 року за ст.ст. 54–6, 54–8, 54–11 він був засуджений до вищої міри покарання і 25 листопада розстріляний. Працював Івасюк тоді художником у музеї українських діячів науки та мистецтва при Академії наук УРСР [10]. Тут же, в Биківнянських лісах, сплять вічним сном електромонтажник С. М.Варшавський та Т.К.Скрипник із Хотина, Карл Петрович Єгоров із Чернівців [11, с.88, 160, 349, 357], Вольф Абрамович Штівельман та С. П.Свиноріз із с. Атаки Хотинського р-ну [11, с.343, 413], В.П.Руснак, Іван Степанович Шляхта з Недобоївців [11, с.349, 415] та інші. Всі вони були розстріляні в жовтні-грудні 1937 р. або за постановами трійок, або за наказами Єжова–Вишинського 1937 р. на масовий розстріл "ворогів народу" за "альбомними" списками.

В Одеській області до війни було арештовано 62 буковинці і бессарабці. Із них дванадцятьох після суду було звільнено, чотирнадцятьох, або кожного третього із засуджених, було розстріляно. Серед них імена Олени Григорівни Болтак 1891 р.н. з Єдинців [12, с.67], Прокопа Яковича Бордіяна 1892 р.н. з Коржеуц, Михайла Францовича

Войтишина 1893 р.н., Кароліни Петрівни Данчесак 1884 р.н., Фрідріха Яковича Шваба 1893 р.н. [12, с.67], Миколи Йосиповича Почтарука 1892 р.н. з Чернівців [12, с.108, 169, 589], Івана Михайловича Ільїна 1890 р.н. з Долинян [12. – Т.2. – С.163], Миколи та Семена Іллічів Кушпилів 1904 і 1892 р.н. із Селища, Григорія Прокоповича Савчука 1896 р.н. з Мамаївців [12. – Т.1. – С.228, 306], Станіслава Антоновича Сидорова з Хотина [12. – Т.1. – С.482, 554], Василя Степановича Фуркала 1892 р.н. з Клішківців. 17 осіб було засуджено від 7 до 20 років виправно-трудових таборів. Двоє з них, а саме Іван Іванович Гацький та Іван Осипович Сінкевич із Хотина, померли. Перший — у таборі, другий — у тюрмі [26].

Ми тут не будемо висвітлювати причин їхнього винищення. Скажемо тільки, що вони всі реабілітовані і визнані невинними.

Чи вижили в тюрмах, таборах і на спецпоселеннях інші жертви сталінських репресій із цієї групи, нам поки що невідомо.

У червні 1938 р. на Бутовському полігоні під Москвою були розстріляні Франк-Роман Львович Вольський 1891 р.н., Яків Олександрович Лупуляк 1890 р.н. з Чернівців та Іван Іванович Кушнір 1897 р.н. з Рукшина [13].

В "Книзі Пам'яті Томської області" опубліковано імена 10432 розстріляних і 99-ти померлих під час слідства. Серед них і чотири буковинці, чиє життя обірвалося тут у 1937 році. Це Михайло Іванович Боднар 1910 р.н. з Маршинців, Іван Іванович Манг із Радівців, Олександр Олександрович Серденчук 1887 р.н. з Чернівців та Степан Георгійович Українець 1898 р.н. з Бобівців [14].

Сталінсько-берієвські кати стріляли буковинців, де тільки вони їм попадалися. Божевілля людиновинищення не мало меж.

А ще ж були розстріли у Вінниці, де також загинуло немало буковинців і бессарабців. 8 червня 1940 р. виїзна сесія Військового трибуналу Київського особливого округу в закритому судовому засіданні у Вінниці в складі головуючого – члена колегії ВТ КОВО військового юриста 3 рангу Гегечкорі і членів трибуналу – військового юриста Коваля і політрука Кондратюка при секретарі Гардашнику без участі військового прокурора і захисту розглянула справу по звинуваченню Чернявського Амвросія Івановича 1912 р.н., уродженця с. Шилівці Хотинського повіту Бессарабії, який проживав у с. Линники Сороцького повіту й працював бухгалтером німецького товариства "Соя", і за ст. 54-в ч. 1 КК УРСР засудила його до розстрілу без конфіскації майна, за відсутністю такого [15, с.21, 22].

Чернявський – не єдиний бессарабець, який був розстріляний у Вінниці. Коли в липні 1943 р. Міжнародна комісія закордонних судово-медичних експертів обстежувала місця і жертви комуністичних злочинів, вона знайшла у Вінниці три ділянки масових поховань: ділянка I "Сад" мала 38, ділянка II "Цвинтар" – близько 40 і ділянка III "Громадський парк" – близько 35 масових могил. Всього в цих могилах було поховано 9432 особи, з яких розпізнали тільки 679.

Німецький урядовий слідчий, президент сенату Ціглер, протоколіст Нойдгардт і перекладач Егон фон Багдер допитували багатьох потерпілих та їх родичів і заносили їхні свідчення до протоколів. Житель Вінниці, працівник ринку Опанас Скрепка, який навесні 1938 р., щоб задовольнити свою цікавість, заліз на дерево і дивився, як криті брезентом вантажні машини заїжджали на ділянку і скидали у ями трупи, заявив 23 червня 1943 р. таке:

"Після вступу німецьких військ я, за наказом міського голови, розкопав кілька ям біля залізничної станції, неподалік від міської тюрми. Там було три ями, про які я вже тоді знав. В одній ямі ми знайшли тіла 60 цивільних, зв'язаних докупи по п'ять чи шість. У другій ямі також були виявлені тіла цивільних, розпізнані по одягу та документах, знайдених при них, як буковинці" [15, с.142-143]. Отже, ще були розстріляні буковинці, імен і кількості яких ми поки що не знаємо. Та навряд чи й дізнаємось уже коли-небудь.

Цих жертв Буковина зазнала ще до встановлення радянської влади. А скільки загинуло в таборах НКВС буковинців, що прагнули знайти в СРСР щасливе і заможне життя? Ті, що тікали з Румунії в Країну Рад, гинули то на кордоні, то в тюрмах і концтаборах. Багатьох в зв'язку з цим можуть зацікавити цифри, які свідчать про фізичне винищення перебіжчиків у Радянський Союз як шпигунів, диверсантів і терористів. Зокрема, в 1939–1941 рр. їх було розстріляно 1745 чоловік: у 1939 р. – 385, 1940-му – 841, 1941-му – 519 осіб [16, с.60-61, 88]. Довести енкаведистам у ті роки, що ти не агент німецько-фашистських чи якихось інших спецорганів, було надзвичайно важко. Тому сьогодні ми не знаходимо ніяких слідів багатьох наших краян, яких змела у безвість залізна сталінська мітла.

Як ця мітла діяла, розповідав у 1953 році надійним друзям голова президії Чернівецької колегії адвокатів Микола Акимович Табачний, який з квітня 1937 р. по червень 1938 р. перебував на посаді прокурора по спецсправах Прокуратури УРСР. Багато ночей він був присутнім при розстрілах у Лук'янівській тюрмі. А кожної ночі там розстрілювали по 100 – 150 в'язнів. За його словами, людину-смертника піднімали ліфтом із підвалу в кімнату для розстрілів. Він, як прокурор, з'ясовував, чи це справді та людина, яка підлягає знищенню. Після цього смертника повертали обличчям до стіни, ставили на коліна, нахиляли голову вниз і комендант в'язниці (це був Воробйов М.І.*) стріляв у потилицю. Тільки в 1937–1938 рр. із числа жителів м. Києва і Київської області, до якої входили деякі райони нинішніх Черкаської, Житомирської та Чернігівської областей, було розстріляно за так звану контрреволюційну діяльність,

---

* *Воробйов* Микола Ілліч – комендант УНКВС по Київській обл. (з 1937 р.). Наказом НКВС УРСР № 129 / лс 12.03.42 р. вилучений зі списків особового складу як такий, що пропав безвісти під час Великої Вітчизняної війни.

6500 осіб. Всього ж могили Биківні поглинули понад 10300 мучеників [16, с.56-57, 60-63, 81].

Ідея світового панування не давала спокою Сталіну. У цій справі він знайшов надійного партнера – фюрера великої Німеччини Адольфа Гітлера, з яким у серпні 1939 р. уклав кілька угод про розподіл сфер впливу в Центральній Європі. На виконання цих домовленостей Радянський Союз підтримав напад фашистської Німеччини на Польщу 1 вересня 1939 р., вдаривши 17 вересня у тил польським військам зі сходу.

14 і 16 червня 1940 р. Радянський уряд виступив із надуманою заявою про грубе порушення Естонією, Латвією та Литвою договору про взаємодопомогу між ними і СРСР. 17 червня з'єднання Червоної армії окупували ці суверенні країни і протягом п'яти днів скинули існуючі там "буржуазні уряди" і встановили прорадянські "народні", які проголосили встановлення у цих республіках радянської влади.

28 червня 1940 року в результаті попередніх домовленостей між урядами СРСР та Румунії Червона армія вступила в Північну Буковину та Бессарабію. На цих територіях теж була встановлена радянська влада. Зауважимо, що буковинців, як і бессарабців, латишів, латвійців та естонців, ніхто не питав: хочуть вони входити до Радянського Союзу чи ні? Все вирішувала воля Сталіна.

Встановлення на цих теренах радянської влади проходило брутальним, грабіжницьким способом. Націоналізація землі, фабрик, заводів, майстерень, домоволодінь проводилась без викупів і компенсацій..Тут повністю був застосований ленінський лозунг експропріації експропріаторів.

Планка визначення експропріаторів опускалася дуже низько. Досить було мати 4-5 гектарів землі, коня й дві корови, як тебе заносили в чорний список куркулів і ти підлягав виселенню у віддалені райони СРСР.

Оскільки перед партійними і державними органами було поставлене завдання протягом року провести колективізацію селянства, тому заможних селян, а то й міцних середняків почали душити натуральними податками. Тих, хто їх не сплачував, судили і вивозили в табори ГУЛАГу НКВС, а майно конфісковували.

Радість визволення з-під гніту іноземних окупантів померкла. Румунія не мала Сибіру й Колими, Далекого Сходу і казахських степів, тайги й тундри, Чукотки й Карелії. Та й румунські закони були набагато м'якші від радянських. До встановлення фашистської диктатури тут дозволялася діяльність політичних партій, окрім комуністичної. До березня 1938 р. вільно функціонували національні, студентські, спортивні, молодіжні та жіночі товариства.

Румунська сигуранца (політична поліція) теж мала свою агентуру, користувалася її послугами. Але кожна інформація детально перевірялась. У судових процесах обов'язково брали участь адвокати, які були по-справжньому незалежними і не боялися, що після виступу на процесі їх арештують і розстріляють.

Примарями міст і сіл в Румунії обирали справді найбільш авторитетних громадян, яким довіряли. Кожна партія висувала свого кандидата і вела за нього агітацію, не оглядаючись на позицію сигуранци, жандармерії чи поліції, лиш би діялось усе в рамках закону і конституції.

Після встановлення радянської влади всі ці люди, не зважаючи на те, коли вони були примарями, коли входили до якоїсь політичної партії, піддавалися арештам та ізоляції. Переважна більшість із них загинула, повмирала в радянських таборах і тюрмах, які поглинули і позбавили життя багатьох буковинців і бессарабців.

Всіх, хто піддався політичним репресіям, кого судили народні суди і військові трибунали, особливі наради при НКВС та НКДБ, двійки і трійки, хто перебував у радянських тюрмах, виправно-трудових таборах НКВС та на спецпоселенні і там загинув, ми заносимо до серії науково-документальних книг "Реабілітовані історією". Однак на деяких питаннях цього жорстокого процесу ми все ж таки зупинимось.

Те, що творили НКВС і НКДБ в Україні у 1920–1940 роках, не могло залишитися в таємниці. Прихід німців в Україну в 1941 р. розкрив злочинні діяння НКВС та НКДБ. Окупанти наткнулися на гори трупів у в'язницях Львова, Станіслава, Луцька, Рівного, Чорткова, Вінниці та інших великих і малих міст України. Це були жертви злочинного рішення наркома державної безпеки СРСР В.Н.Меркулова, наркома державної безпеки УРСР П.Я.Мешика, прокурора республіки, начальників обласних управлінь НКВС–НКДБ та обласних прокурорів.

Немає сумніву, що це рішення наркомів держбезпеки було погоджене з генсеком ЦК ВКП(б) Йосифом Сталіним та членами політбюро, а на місцях – з секретарями ЦК КП(б)У, обкомів, міськкомів та райкомів партій. Отже, за всі ці злочинні вбивства несла відповідальність ВКП(б)–КПРС.

Сьогодні ми вже знаємо, що у Львові була розстріляна 3161 особа, у Києві – 524, в Тернополі – 444, в Чорткові – 768, у Чернівцях і Хотині – 224. Всі вони були, за визначенням наркома державної безпеки СРСР Меркулова, "ворогами народу" [17, с.191].

Це він, Меркулов, 23 червня 1941 року під грифом "Совершенно секретно" надіслав в усі столиці союзних республік європейської частини СРСР наркомам державної безпеки Мешику (Київ), Цанаві (Мінськ), Шустіну (Рига), Кумму (Таллін) і Баскакову (Петрозаводськ), в Мурманськ і Ленінград – начальникам обласних управлінь державної безпеки Ручкіну та Купріну вказівку за № 2445/М, в якій говорилось (подаємо в оригіналі):

"Предлагаю Вам:

1. Проработать вопрос о вывозе подавляющего числа арестованных, числящихся за НКГБ, НКВД, судом и прокуратурой.

Сообщите общее количество имеющихся у Вас арестованных, с указанием – сколько, за какими органами числится и какое количество арестованных, по Вашему, следует вывезти.

Арестованные будут вывезены в центральные и восточные районы СССР.

Учтите, что вместе с арестованными будет направлено некоторое количество Ваших работников для ведения следствия по делам арестованных по новому месту их нахождения.

2. Примите меры к отбору из числа архивных дел наиболее важных, которые также должны быть Вами направлены в Москву, в адрес 1-го спец. отдела НКВД СССР.

3. Рассмотрите дела на всех имеющихся у Вас арестованных органами НКГБ и составьте списки на тех, которых Вы считаете целесообразным расстрелять. В списках укажите имя, отчество, фамилию, год рождения, последнюю должность или место работы перед арестом, а также краткое содержание обвинения, с указанием сознался ли арестованный.

Указанные списки вышлите не позднее 23 июля" [17, с.192].

Тут доречно навести красномовні рядки зі звіту організаторів і виконавців цієї кривавої оргії. Заступник начальника політвідділу Тюремного управління НКВС УРСР лейтенант державної безпеки Лазаренко, який 25 червня прибув у Чернівці для організації евакуації тюрем міст Хотина, Сторожинця і Чернівців, 9 липня 1941 р., доповідаючи начальнику цього управління капітану держбезпеки Філіппову, писав (подаємо в оригіналі):

"Все осужденные к ВМН расстреляны также в Черновцах. Также расстреляны осужден[ные] и следст[венные] по контрреволюционным статьям, больные, которые находились к моменту эвакуации в тюремной больнице, один немецкий летчик и два привезенных раненных при побеге. Все расстреляны по указанию УНКДБ области" [18, с.363-364].

Зауважимо, що обласне управління в той час очолював капітан державної безпеки Трубніков.

Подібні "бойові" рапорти йшли в Київ і з інших областей України. А Київ оперативно інформував про це Москву.

А цим страшним тюремним розстрілам передували не менш страшні депортації цивільного населення, дуже жорстокі судові рішення за запізнення на роботу, за несплату податків та невиконання поставок державі хліба, м'яса, молока, яєць, за порушення кордону, за приналежність до буржуазних партій, за участь у спортивних, студентських та інших національно-культурних товариствах, жіночих громадах; за те, що самі себе забезпечували продуктами харчування, добре обробляли землю і мали міцне селянське господарство, а ще й тримали на своїх плечах державу. Все це були або "вороги народу", або ж "неблагонадійні чи антирадянські елементи", яких належало засудити і вислати у віддалені райони СРСР, викинути там у тайгу чи в тундру, в голі казахські чи приуральські степи і хай як хочуть, так і виживають.

Жертвами сталінського терору ставали й ті громадяни, що, будучи відірваними від сімей і родичів, прагнули з'єднатися з ними. Так, Кирилюк Георгій Тодорович, 1921 р.н., Василовський Іларій Миколайович, 1921 р.н., Войцик Стефан Йоганнович, 1920 р.н., Костинян Флорій Петрович, 1921 р.н. – із Сторожинця, Костинян Іон Васильович 1911 р.н. із Ропчі були на роботі в Румунії. 9 вересня 1940 р. повертались додому, були затримані на кордоні і відправлені у радянські концтабори. Особлива нарада при НКВС СРСР своїм рішенням від 16 червня 1943 р. ув'язнила їх на 5 років у виправно-трудові табори НКВС. Василовський І.М. помер до суду у Маріїнській тюрмі № 2 Кемеровської обл. 14 листопада 1942 р. Всі інші, відбувши свої строки в таборах Норильська, 17 лютого 1946 р. були випущені на волю. Таких жертв не перелічити. Сидор Йосиф Теодорович, 1901 р.н., чернівчанин, завідуючий кладовищем тресту зеленого будівництва Чернівецького міського комунального відділу, був безпідставно звинувачений у приналежності до ОУН і безвинно розстріляний у Чернівцях 27 червня 1941 р. [19].

23 травня 1941 р. в Чернівцях відбулася перша масова депортація сімей "зрадників батьківщини", в основному тих громадян, члени сімей котрих хотіли з'єднатися зі своїми родичами в Румунії і пробували нелегально перейти кордон, оскільки легально вирішити цю справу не вдавалося.

За це правопорушення було схоплено 181 сім'ю – 516 осіб, серед яких 210 неповнолітніх дітей. Їх повантажили у товарні вагони й повезли на схід [19]. 78 сімей, які налічували 126 осіб (серед них 99 дітей), відправили в Комі АРСР; 84 сім'ї (146 осіб, серед них 90 дітей) – в Красноярський край; 19 сімей (34 особи, серед них 26 дітей) – в Кіровську область. В операції взяло участь 362 працівники оперативного й рядового складу і 362 партійні та радянські працівники. Всього 724 особи [20, арк.19-20].

Виселенці були із 5 районів. Найбільше – із Садгірського району – (128 сімей, дорослих – 194 особи), з Чернівецького – (15 сімей, дорослих – 71 особа), з Глибоцького – (11 сімей, 29 дорослих), з Герцаївського – (5 сімей, 7 дорослих), зі Сторожинецького – (2 сім'ї з 5 дорослими) [20, арк. 19-20].

Вантажили їх в ешелони в Садгорі, Тереблече і Чернівцях на малій станції. За відправку вагонів зі спецпоселенцями відповідав начальник тюремного відділення обласного управління НКВС лейтенант держбезпеки Мороз [20, арк. 19-20].

Операцію проводили в Чернівецькому районі – помічник начальника 1-го спецвідділу лейтенант державної безпеки Король; в Садгірському – начальник кримінального розшуку молодший лейтенант міліції Саленко; в Глибоцькому – начальник 2-го відділення 1-го спецвідділу молодший лейтенант держбезпеки Дугін; в Сторожинецькому – старший інспектор сержант держбезпеки Козак; в Герцаївському районі – начальник відділу боротьби з розкраданням соціалістичної власності сержант міліції Шумейко [20, арк. 19-20].

Операція, як говорилося в інформації, пройшла успішно [20, арк. 19-20].

Друга масова депортація відбулася 13 червня 1941 року. За 8 днів до війни. Вона охопила всі райони області. Близько 8 тисяч буковинців були посаджені у вагони і відправлені в Тюменську та Актюбінську області. Багато з них – особливо бабусь і дідусів, а також маленьких дітей – померло в дорозі, а ще більше – на місцях спецпоселень. Наприклад, із дев'яти спецпоселенців родини Іллі Шови із села Верхні Синівці Глибоцького району додому повернулося тільки троє [21].

Сім'ю Івана Дмитровича Молдавана 1893 р.н. із с. Крутеньки Хотинського району виселили в червні 1941 р. на спецпоселення в Тобольський район Тюменської області за те, що господар нібито належав до партії кузистів. У складі сім'ї була дружина Єлизавета Степанівна 1893 р.н., діти – Степан, Серафима – 1929 р.н. і Софія – 1933 р.н. Із п'яти членів сім'ї вижило тільки двоє. Батько помер у 1942-му, мати – в 1943-му, Степан – в 1945 р. [22].

Сім'я Іллі Івановича Ніколаєску 1898 р.н. із с. - Широка Поляна Глибоцького району в складі 8 осіб цього ж місяця була вислана на спецпоселення в Новоросійський район Актюбінської області Казахстану. Із усіх членів сім'ї звільнилася із спецпоселення в 1946 р. лише Ревека. Батько ж, мати і п'ятеро дітей померли там від голоду та хвороб у 1942–1946 рр. [22, спр. Р-420].

Сім'ю Марії Михайлівни Жук 1912 р.н. із с. Довжок Новоселицького району вислали на спецпоселення в Надимський район Тюменської області за те, що її чоловік Павло Андрійович Жук 1908 р.н. нібито був членом партії кузистів. Із чотирьох членів сім'ї уціліла лише Марія Михайлівна. Свекруха – Олександра Семенівна 1891 р.н., син Леонід 1934 р.н. і чоловік померли на спецпоселенні [22, спр. ФО-2169]. Таких прикладів можна наводити багато.

Третя масова депортація з Буковини відбувалася уже в страшний воєнний час, коли над колонами в'язнів, яких вели пішки і везли ешелонами в Сибір, літали німецькі "юнкерси" і "мессершмідти", обстрілювали й бомбили їх, гадаючи, що то мобілізовані в Червону армію.

Варто зазначити, що на 10 червня 1941 р. тюрми України були переповнені в'язнями. У камерах Чернівецької тюрми № 1 терпіли муки 1679 в'язнів при ліміті 700, у тюрмі № 2 – 439 при ліміті 160, у Хотині, правда, лише 109 при ліміті 100 і в Сторожинці 83 при ліміті 80 [23, арк.85-189]. Та після 13 червня, а особливо після 22-го, кількість в'язнів у цих тюрмах значно зросла. Щоденні інформації виконуючого обов'язки начальника обласного управління НКВС капітана держбезпеки Шашкова обкому партії засвідчують, що людолови ні на хвилину не припиняли своєї винищувальної діяльності. 27 червня, наприклад, було арештовано 70 громадян, 28-го – 75, 29-го – 112. В ніч з 29 на 30 червня за грати потрапила 21 особа. Всього за вісім днів війни – з 22 по 30 червня 1941 р. - було арештовано 553 особи. Серед них енкаведисти нарахували шпигунів – 71, оунівців – 100, пораженців – 79, антирадянського елементу – 77, членів антирадянських партій – 71 і т.д. [20, оп.1, спр.138, арк.12-16, 23]. Їхня доля невідома.

Після 30 червня інформації про арешти в обласний комітет партії не надходили. Було не до них. Підійшла пора евакуйовувати і розстрілювати в'язнів, яких назбиралося у тюрмах області понад 3000. На другий день після початку війни, тобто 23 червня, в Москві було складено план евакуації тюрем із Західної України. З Чернівецької області планувалось вивезти 2234 в'язнів [18, с.343]. Але за вісім днів червня кількість в'язнів значно зросла, тому 28 червня – 3 липня з тюрем області було евакуйовано 3032 в'язні, але до місця призначення на 5 лютого 1942 р. прибуло 2048. Решта померла чи "загубилась" у дорозі [18, с.389-396]. Де саме? Документи конкретно про Чернівецьку область не говорять. По Україні ж, в 63-х тюрмах якої на 10 червня перебувало 72768 в'язнів при ліміті 30753, при евакуації було втрачено 17873 в'язні, із яких 3536 - залишено в тюрмах, 4568 звільнено, 155 вдалося втекти від конвою, а 9032 - розстріляні в тюрмах і в дорозі, 312 померло на етапі, а 270 звільнено патріотами [18, с.387-388]. Тут варто зауважити, що документ, який складався 22 січня 1942 р., не зовсім точно відбивав справжній стан справ. За нашими даними, які ґрунтуються на попередніх інформаціях прямих учасників розстрілів у тюрмах та повідомлень "Українських щоденних вістей", видно, що у в'язницях України було розстріляно не 8789 в'язнів, а значно більше – 11235 осіб [24].

28 червня 1941 р. із Чернівецької тюрми № 1 і Сторожинецької № 4 було етаповано в Нижню Туру Свердловської області 1405 в'язнів, які по дорозі були переадресовані в табір Сосьва. Прибули вони туди 30 липня 1941 р. У зв'язку з тим, що залізниця не могла забезпечити потреби обласного управління НКВС у вагонах, із Чернівецьких тюрем № 1 і № 2 було етаповано пішки 877 осіб, із яких через Харків пройшло лише 214 в'язнів [25, с.260]. Інші повтікали або загинули під час нальотів ворожої авіації.

Із тюрми № 3, що знаходилася в Хотині, було евакуйовано спочатку в Кам'янець-Подільську

в'язницю 223 особи. Потім їх разом з кам'янець-подільськими в'язнями в кількості 532 особи 2 липня відправили через Харків у Магнітогорськ. 3 липня із цієї ж в'язниці пішки евакуйовано ще 492 в'язні, з яких до Харкова 5 серпня дійшло лише 189 осіб, яких теж направили у Магнітогорськ [25, с.269-270].

З решти 303 в'язнів цієї відправки 244 були звільнені, 22-х передали в Дніпропетровську тюрму, 3 – у Харківську, померло в дорозі – 8 осіб, убито під час бомбардування – 20, при спробі втекти – 5, утік – 1 [25, с.269-270].

Чимало з тих, що відправлялися з тюрем пішки, потрапили під бомбардування ворожої авіації, втекли з колони, повернулися додому і розповіли про все те, що їм довелося пережити в тюрмах і в поході.

Отже, радянська влада, НКВС і НКДБ лишили про себе на Буковині й Хотинщині, як і по всій Західній Україні, неприваблиці спогади, особливо у тих, чиї сім'ї були знищені або зруйновані, хто тим чи іншим чином постраждав від жорстоких, безпідставних репресій.

Радянська каральна система, як відомо, була найжорстокіша в світі. Засуджуючи людей за політичну, економічну чи господарську діяльність, визначаючи "злочинцям" великі терміни покарання, вона ставила перед собою завдання якомога швидше знищити цих людей. Хто не потрапляв прямо під розстріл, того могли заморити голодом, знищити хворобами протягом кількох місяців або року – двох перебування в тюрмі.

Цікаво, що в шаленстві людиновинищення органи НКВС не шкодували навіть симпатиків СРСР. Вони їх ставили в один ряд з так званими "зрадниками батьківщини". 29 грудня 1939 р. із с. Ставчани, нині Кіцманського району, на дільниці Чортківського прикордонного загону із Румунії у Радянський Союз, "країну свободи і братерства народів", з метою знайти краще життя і добру роботу перейшло16 чоловік віком 20–34 років. І відразу ж були арештовані радянськими прикордонниками. 31 грудня помічник начальника відділення прикордонного загону НКВС молодший лейтенант Шиманчук написав постанову про затримання, в якій звинуватив усіх перебіжчиків у злочині, передбаченому ст. 80 КК УРСР – порушення кордону, і провів попереднє слідство. Справу було направлено на розгляд Особливої наради при наркомі внутрішніх справ СРСР, яка 20 червня 1940 р. (прот. №41) на підставі ст. 80 КК УРСР засудила Миколу Олексійовича Ткачука 1905 р.н. та Івана Партемовича Мачушака 1913 р.н. до 5 років виправно-трудових таборів, а всіх інших: Мар'янчука Миколу Георгійовича 1910 р.н., Гаврилюка Івана Онуфрійовича 1911 р.н., Федоряка Василя Петровича 1913 р.н., Кравчука Івана Григоровича 1918 р.н., Сухолотюка Василя Дмитровича 1913 р.н., Сухолотського Миколу Яковича 1909 р.н., Курилюка Тодора Георгійовича 1918 р.н., Кравчука Матвія Григоровича 1922 р.н., Тодоровича Василя Онуфрійовича 1913 р.н., Кравчука Василя Григоровича 1919 р.н., Ткачука Степана Олексійовича 1911 р.н., Гешка Василя Степановича 1909 р.н., Клевчука Онуфрія Васильовича 1913 р.н. та Клевчука Івана Олексійовича 1910 р.н. – до 3-х років виправно-трудових таборів.

Із 16 ставчанців, гарячих симпатиків СРСР, лише 6 – Федоряк В.П., Сухолотський М.Я., Курилюк Т.Г., Кравчук М.Г., Ткачук С.О. та Клевчук О.В., відбувши подвійний строк, по 6 років замість 3-х, ледь живі вийшли в квітні-листопаді 1946 р. на волю і повернулися в рідні краї. Всі інші повмирали в таборах від голоду, хвороб і знущання табірного начальства: Тодорович В.О. – 6, а Сухолотюк В.Д. – 7 серпня, Гаврилюк І.О. – 15 вересня, Клевчук І.О. – 8 жовтня, Ткачук М.О. – 25 листопада, Мачушак І.П. – 13 грудня 1940 р., Мар'янчук М.Г. – 10 лютого, Гешко В.С. – 25 квітня 1941 р., Кравчук В.Г. – 11 вересня 1942 р. в Печорлазі, а Кравчук І.Г. – 23 лютого 1943 р. в Сєвжелдорлазі [19, спр. П-3680].

В американських тюрмах адміністрація піклується про те, щоб в'язні, відбуваючи покарання, були нагодовані і здорові. В радянських же навпаки: все робилося, аби в'язні вимерли якомога швидше. За вимерлих в'язнів табірне начальство відповідальності не несло.

Чи не найстрашнішими "морилками" були тюрми м.Сєвєроуральська Свердловської області, Нижньої Тури, Сосьви, багатьох виправно-трудових таборів, де люди гинули, як мухи. Ось кілька прикладів. В Сєвєроуральському таборі 18 травня 1942 р. помер Гучнекер Моріц Якубович 1891 р.н., діяч комуністичного руху на Буковині, який 23 січня 1941 р. поспішав із Бухареста на Буковину, щоб взяти активну участь у будівництві соціалізму. В квадраті 94-62 Путильського району він був затриманий прикордонниками 97-го прикордонного загону. За ст. 80 КК УРСР Особливою нарадою при НКВС СРСР засуджений до 3 років позбавлення волі [19, Р-2838, оп.3, спр.411].

Тут же обірвалося життя Іванчука Миколи Танасовича 1902 р.н. із с. Слобода-Банилів Вижницького району. В травні 1944 р. він був призваний у Червону армію. Завезли його в Красноярськ у 35-й навчальний стрілецький полк 27-ї навчальної стрілецької дивізії. 5 вересня 1944 р. полковий відділ контррозвідки "Смерш" арештував його нібито за активну участь в ОУН у період румунської окупації. Його кинули в тюрму № 1 м. Красноярська. Як там його допитували, можна судить з того, що 9 березня 1945 р., не дочекавшись суду, він помер у тюремній лікарні. Постановою відділу контррозвідки "Смерш" 27-ї навчальної стрілецької дивізії від 12 березня 1945 р. слідчу справу було припинено в зв'язку зі смертю обвинуваченого [19, ф.Р.2838, оп.3, спр.421].

Скринчу Костянтин Олександрович 1905 р.н. із с. Горбова Герцаївського району служив у 37-му

піхотному полку румунської армії. 6 травня 1941 р., залишивши Бухарест, він рушив у рідне село. В районі села Проботешти, неподалік державного кордону, був затриманий радянськими прикордонниками. Слідство, яке почалося в Чернівцях, так і не закінчилось. Перебуваючи в Сєвєроуральському таборі Свердловської області, він 25 жовтня 1941 р. помер від виснаження. Слідча група управління НКВС Свердловської області 10 червня 1943 р. припинила слідчу справу в зв'язку зі смертю порушника державного кордону [19, ф.Р.2838, оп.3, спр.402].

Гавриш Іван Миколайович 1914 р.н. із с. Банилів тодішнього Вашковецького повіту був арештований 17 червня 1941 р. Вашковецьким райвідділом НКДБ за активну участь в ОУН. Оскільки через 4 дні почалася війна, арештованого вивезли в Сєвєроуральський табір НКВС, де він 6 листопада помер нібито від ентероколіту. Справа була припинена в зв'язку зі смертю арештованого [19, ф.Р.2838, оп.3, спр.405].

Пацей Микола Олексійович 1917 р.н. із с. Яблуниця Путильського р-ну. Лісоруб. 29 січня 1941 р. повертався з Бухареста в рідне село. У квадраті 94-64 на території Путильського р-ну був затриманий радянськими прикордонниками і направлений у цей же злополучний Сєвєроуральський табір, де 7 січня 1942 р. помер [19, ф.Р.2838, оп.3, спр.411].

У 1944–1948 рр. депортації продовжувались, хоча і не в таких великих масштабах, як в 1941 р. Зокрема, в 1944 р. було депортовано 77 сімей загальною кількістю 247 осіб; в 1945 р. – 311 сімей – 797 осіб; в 1946 р. – 212 сімей – 461 особа; в 1947 – 1948 рр. – 613 сімей – 1627 осіб. Всього – 1213 сімей – 3132 особи [26, с.123-124].

Табори та тюрми НКВС морили і нищили в'язнів нещадно і безкарно. Ніхто за винищення цих людей, які, до речі, в 1989 р. реабілітовані за відсутністю у їх діях складу злочину, не був покараний. У прокурорських висновках не зроблено навіть натяку на те, що когось за це жорстоке людиновинищення треба притягти до відповідальності, треба покарати. Все списали на Сталіна, Берію, Абакумова, Круглова та інших верховодів. Звичайно, вони винні в першу чергу, але не менш винні й ті, хто керував таборами, тюрмами, хто безпосередньо катував, мучив і винищував людей.

Скажемо, що всього за уточненими даними в тюрмах і таборах, на спецпоселеннях, від катувань на допитах, від голоду, холоду і хвороб померло 3686 жителів Чернівецької області.

Джерела та література

1. Бесспорные свидетельства. Сталинские расстрельные списки //30 октября. – 2002. – № 21. – С. 1–5 ; Из выступлений на презентации компакт-диска "Сталинские расстрельные списки". – Там же.
2. Гульбинский Н. Убийство по списку. Обнародованы секретные материалы из Архива Президента РФ, проливающие дополнительный свет на тайную историю сталинских преступлений //Еврейские вести. – 2002 . – Май. – № 9–10 (245–246).
3. Остання адреса. До 60-річчя соловецької трагедії. У 3 т. Упорядники Кулаковський П., Смірнов Г., Шаповал Ю. – К.: Сфера, 1997. – Т. 1. – С. 32.
4. ДА СБУ в Одеській області, спр. 14542.
5. ДА СБУ в Харківській області (далі - ДА СБУ ХО). - Спр. 45193.
6. Центральный архив Федеральной службы безопасности России (дальше - ЦАФСБР). - Д. Р–28899.
7. ДА СБУ, спр. ФП–43063.
8. ЦАФСБР, д. Р–5053.
9. ДА СБУ, спр. ФП–46046; ДА СБУ ХО, спр. 184355; 8716; ДА СБУ ЧО, спр. П–4556.
10. Лисенко М. Биківня: злочин без каяття. – Бровари: Криниця, 1996. – С. 69; Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГОУ). - Ф. 263 СБУ, оп. 1, спр. ФП –58204, арк. 43–47.
11. Роженко М. Сосни Биківні свідчать: злочин проти людства. – К.: Український центр духовної культури, 2001. - Кн 2..
12. Одесский мартиролог. – Одесса: ОКФА, 1997. – Т. 1.
13. Бутовский полигон. Книга памяти жертв политических репрессий. – М.: 1997–2000. – Выпуск 1–4.
14. Книга Памяти Томской области. – Томск, 1991–1994.
15. Вінниця: злочин без кари. Документи, свідчення. – К.: Воскресіння, 1994. – С. 21–22.
16. Бажан О.Г.(упорядник). Пам'ять Биківні. Документи і матеріали. - К.: Рідний край, 2000. – С. 60 – 61, 88.
17. Розстріляні на початку війни. Документи свідчать / /З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. – 1994. – № 1.
18. Романів О., Федущак І. Західноукраїнська трагедія 1941. – Львів – Нью-Йорк. – 2002.
19. ДАЧО. - Ф. Р–2838, спр. 112; ДА СБУ ЧО, спр. Р-1486.
20. ДАЧО. - Ф. 1, оп. 8, спр. 11-а, арк. 19–20.
21. Шова В. Кровавый путь. Воспоминания спецпоселенца. – Черновцы: Областное отделение поисково-издательского агентства "Книга Памяти Украины", 2000. – 68 с.
22. Державний архів Міністерства внутрішніх справ у Чернівецькій області. - Спр. Р–419.
23. Дислокация, лимит и наполнение тюрем Украинской ССР на 10 июня 1941 года // Государственный архив Российской Федерации. - Ф. 9413, оп. 1, ед. хр. 6, с. 185–189.
24. Підрахунки автора на підставі повідомлень, які надходили в тюремне управління НКВС УРСР із західних областей України в дні евакуації тюрем.
25. Білас Іван. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. У 2 кн. – К.: Либідь – Військо України, 1994. – Кн.2.
26. Винниченко Ігор. Україна 1920–1980-х: депортації, заслання, вислання. – К.: Рада, 1994.

Summary

Ivan Fostiy (Chernivtsi)

The Cruel Massacre of Bukovynians and Bessarabians by the Communist Regime in 1930-1940

This article deals with one of the most important extermination periods of the Ukrainian intellectuals, born in Bukovyna and Bessarabia, in the Soviet Union. These people who had believed in deceptive communist slogans (some during the Ukrainian revolution and the Civil War, some later, mainly in 1920s) escaped from Romanian sigurantsa and aimed as quickly as possible to participate in building socialism, by

different means and ways, emigrated to the USSR. In 1930-1940 all of them were repressed. Some of them such as V.V. Havryliuk, S.Y. Hutsuliak, M.D. Panchik, O.N. Ivanchevskiy, O.I. Bukshovaniy were shot according to the troika's special resolutions, others: S.H. Halitskiy, S.I.Kanyuk, H.M.Yavorska, D.Y. Zahul were tortured to death in Stalin concentration camps. Their relatives cannot find their graves yet.

The repressions of the Soviet Power against Bukovynians in new-formed Chernivtsi region, executions of the arrested in L'viv, Kyiv, Ternopil', Chortkiv, Chernivtsi and Khotyn prisons during the first war days, mass deportation of Bukovynians in faraway districts of the USSR in 1941-1948 are also discussed in the article. The political assessment of these crimes is given in the article.

УДК: 94(477)"1945/1950"

Борис Білецький,
Василь Карпо
(Чернівці)

МАЛА ЕНЕРГЕТИКА: ЇЇ РОЗВИТОК І ЗАСТОСУВАННЯ В СІЛЬСЬКІЙ ЕЛЕКТРИФІКАЦІЇ ЧЕРНІВЕЦЬКОЇ ОБЛАСТІ (1944-1950)

В умовах дальшого загострення проблеми енергоресурсів, екологічної безпеки, пов'язаних, з одного боку, з тим, що вони вичерпуються і не відновлюються, з другого – з тим, що використання сучасних джерел (ТЕС, АЕС) приводить до забруднення оточуючого середовища та втрати значних площ родючих земель, людство вдається все більше до пошуку альтернативних джерел і використання природних, інколи знехтуваних, забутих та належним чином не оцінених джерел – енергії малих рік, сонця, вітру, морських припливів тощо. Все це в певній мірі повертає нас до необхідності вивчення досвіду використання усіх джерел у добу радянської влади, коли згадані джерела ресурсів в значній мірі були затребувані, зокрема для потреб села. Враховуючи цей досвід і вдаючись до його використання в сучасних умовах на основі досягнень сучасної науки і техніки, можна надати нове життя їм і успішно їх використовувати поряд з сучасною великою енергетикою в АПК. Це питання набуває особливої актуальності, якщо взяти до уваги ту обставину, що сьогодні село значно відстає у своєму розвитку і не відповідає вимогам дня, а енергетична криза все більше загострюється.

І хоч сьогодні людська думка все більш повертається до цих питань, в економічній, історичній, технічній літературі вони не знайшли належного висвітлення. Вивчення і узагальнення в цій галузі досвіду має теоретичне, пізнавальне і практичне значення. Він може бути використаний в практичній діяльності з електрифікації сільськогосподарського виробництва і побуту сільських жителів та поліпшення якості їх обслуговування.

Після входження Північної Буковини до складу України (28 червня 1940 р.) і з проведенням колективізації села західним областям України надавалася допомога технікою, вивчалась можливість і шляхи електрифікації буковинського села. Це були часи, коли на Буковині навіть радгоспи і МТС (машинно-транспортні станції), що вважалися передовими господарствами, мали досить низьку енергоозброєність. Станом на 10 грудня 1940 року вони мали лише 15 двигунів і 52 локомобілі [1, с.116].

Керівництво України, дбаючи про посилення енергоозброєння радгоспів, МТС, відповідно до урядової постанови від 18 грудня 1940 року поряд з іншою сільськогосподарською технікою надіслало для МТС і радгоспів Чернівецької області 286 двигунів і локомобілів, 276 молотарок [2, с.24] тощо.

Згідно з цією постановою була надана допомога і машинно-тракторній майстерні (МТМ), яка щойно створювалась. МТМ одержала круглошліфувальний верстат 3Н-42, по два токарно-гвинторізних та свердлильних верстати, генератор трифазного струму потужністю 50 Квт, електрозварювальний апарат САК - 2 та нафтодвигун потужністю 75 НР [2, с.118].

Слід зазначити, що енергетичне господарство Буковини на початку 40-х років XX ст. характеризувалося низьким рівнем вивчення і використання наявних місцевих енергоресурсів. Завдання, які стояли в цій галузі перед Україною загалом і областю зокрема, вимагали якнайшвидшого розв'язання цієї проблеми. Саме тому уже в лютому 1941 року керівництво області прийняло рішення про вивчення енергоресурсів Буковини та їх планове використання в сільському господарстві краю [3, с.147].

Проте реалізація накреслених планів була перервана нападом німецько-фашистських загарбників на країну влітку 1941 року.

Ще до закінчення війни, із звільненням території України від ворога, народ приступив до відбудови господарства в районах, визволених від німецької окупації. Відповідно до постанови сесії Верховної ради УРСР (березень 1944 р.) трудящі області приступили до відбудови зруйнованих і створення нових промислових підприємств, колгоспів, радгоспів, МТС та ін.

В цей час особлива уваги зверталася на відбудову електростанцій і використання всіх наявних енергетичних ресурсів у промисловості й сільському господарстві та електрифікацію на цій основі виробництва і побуту трудящих у місті і на селі на даній основі.

Уже в грудні 1944 року РНК УРСР доручила керівництву області вирішити питання про відбудову у 1945 році електростанцій у районних центрах Чернівецької області та про організацію в Чернівцях майстерні для ремонту електричного і тепломеханічного устаткування цих електростанцій [5, с.9-10].

На основі цього розпорядження та постанови уряду СРСР від 8 лютого 1945 року „Про розвиток сільської електрифікації" керівництво області організувало вивчення можливостей електрифікації села, планування капіталовкладень на будівництво електростанцій, капітальний ремонт зруйнованих електростанцій в ряді районів Чернівецької області.

Завдання з відбудови електростанцій протягом 1945 року були майже виконані повністю, крім монтажу дизеля Хотинської електростанції. Капітальний ремонт Сторожинецької, Хотинської, Сокирянської, Новоселицької, Заставнівської, Кіцманської, Кельменецької, Вашківецької, Садгірської, Вижницької районних електростанцій було здійснено відповідно до плану в поточному році [3, с.11].

У зв'язку з тим, що в Україні ще більше, ніж в східних районах СРСР, відчувалася нестача в тракторах і тяглі, електрифікація сільського господарства в цих умовах набувала великого народногосподарського значення.

Саме тому місцеві органи влади, керуючись вказівками та настановами центральної влади, спрямовували діяльність колективів електрифікаторів на електрифікацію сільського господарства паралельно з створенням колгоспів. Важливу роль в їх реалізації відігравала народна ініціатива. Так, у 1946 році колгоспники наново електрифікованої артілі „Переможець" Хмільницького району Вінницької області звернулися з листом до всіх колгоспників України. Вони зазначали: „Сьогодні в нашому колгоспі „Переможець" велике і радісне свято. У нас пущена колгоспна гідроелектростанція. Ми одержали можливість електрифікувати зерноочистку, подрібнення кормів для худоби, роботу в наших майстернях, а потім і молотьбу. Ми звертаємось з палким закликом до всіх колгоспників Вінничини і до колгоспників інших областей, які бажають підтримати наш почин:

– Давайте розгорнемо соціалістичне змагання колгоспів і радгоспів за швидке будівництво своїми силами колгоспних гідроелектростанцій! Хай „лампочка Ілліча" ще яскравіше осяє наш шлях до щасливого, заможного, культурного і радісного життя..." [4, с.47-48].

Цей заклик був підтриманий не тільки колгоспниками, але й промисловими підприємствами, які допомагали в електрифікації колгоспного виробництва. Почин вінничан знайшов відгук і серед трудящих Чернівецької області. У 1946 році почалося будівництво електростанцій та електрифікація колгоспів і сіл Чернівецької області. Тоді ж була пущена в дію перша колгоспна гідроелектростанція, побудована з ініціативи селянства членами колгоспу „Більшовик" Сторожинецького району [6, с.50].

Питання електрифікації села було в полі зору обласного, районного і місцевого керівництва, тому вона могла розвиватися успішно і з наростаючими темпами. Ряд заходів, затверджених обласними керівниками 14 липня 1947 року, де вони розглядали питання „Про хід виконання плану розвитку сільської електрифікації Чернівецької області в 1947 році", сприяв виконанню намічених завдань, прискоренню електрифікації села. Серед таких заходів, зокрема, розглядалися питання зміцнення матеріальної бази для електрифікації колгоспів, про капітальні вкладення в електрифікацію на селі та ін. Особлива увага зверталася на дальше розгортання дослідницьких робіт з сільської електрифікації. Для цієї мети планувалося виділити 25 тис. крб. (в тогочасних цінах) [5, арк.9] .

Про велике значення робіт з електрифікації села відзначалося у постанові республіканського керівництва „Про заходи по дальшому розвитку сільської електрифікації УРСР в 1948 році". Відповідно до неї 5 лютого 1948 року на місця було направлено лист, яким вимагалося організувати тут широке обговорення питання про електрифікацію села на зборах колгоспників та на промислових підприємствах області. За наслідками цього обговорення було розроблено план сільської електрифікації Чернівецької області на 1948 рік. Ним передбачалося збудувати 15 сільських гідроелектростанцій загальною потужністю 600 кіловат, 10 теплових електростанцій, 20 км високо – і 40 низьковольтних ліній електропередач, електрифікувати 10 колгоспів, два радгоспи, шість МТС та ін. [5, арк.7]. Відповідно до цього плану, зокрема, намічалося будівництво Сергіївської (Путильський район), Міліївської (Вижницький район), Вашківецької (Сокирянський район), Кам'янської (Глибоцький район) та інших гідроелектростанцій [5, арк.8].

Держава, надаючи великої уваги електрифікації села, фінансувала будівництво, виділяла довготермінові кредити колгоспам для здійснення електрифікації виробництва і побуту на селі. Так, на початку 1948 року на електрифікацію колгоспів області було виділено довготерміновий кредит в сумі 10 тис. крб. [5, арк.16]. В наступні роки будівництво електростанцій також забезпечувалося кредитами. Завдяки цьому план втілювався в життя. Станом на 1 травня 1948 року було споруджено 13 запланованих електростанцій [5, арк.13].

У травні 1948 року Рада міністрів СРСР прийняла постанову „Про план розвитку сільської електрифікації на 1948-1950 рр." В ній відзначалося про необхідність розвитку будівництва міжколгоспних гідроелектростанцій укрупненої потужності як більш економічних і надійних у роботі порівняно з дрібними електростанціями, про створення місцевих систем, які об'єднували б сільські теплові й гідроелектростанції. На місцеві підприємства покладалося завдання щодо збільшення виробництва електротехнічних матеріалів, необхідних для електрифікації села. Невикористане на державних

підприємствах електроустаткування дозволялося передавати будівельно-монтажним організаціям „Сільелектро", розміщати на підприємствах замовлення на виготовлення оснащення і матеріалів для потреб сільської електрифікації.

Обласні органи влади 25 травня 1948 року прийняли рішення про виготовлення інструментів і матеріалів для електрифікації сільського господарства за рахунок внутрішніх резервів підприємств області. Виготовлення вказаної продукції покладалося на завод гумових виробів, мостозавод, інструментальний завод, заводи „Емальпосуд", „Індустрія" та інші промислові підприємства області [5, спр.649, арк.70].

Керуючись рішеннями союзних та республіканських інстанцій, місцеві владні структури Чернівецької області в 1948 році розробили низку заходів з електрифікації села на 1948-1950 роки. Вони звертали увагу місцевих органів влади різних рівнів на впровадження електродвигунів у сільськогосподарське виробництво, на підготовку кадрів і спеціалістів сільської електрифікації, на поліпшення експлуатації електроустановок [5, арк.27].

Постанова облвиконкому від 7 жовтня 1948 року „Про заходи по дальшому розвитку сільської електрифікації в Чернівецькій області на 1948-1950 роки" визначала низку заходів щодо більш широкого впровадження електроенергії в колгоспне виробництво [5, арк.30-33]. Зокрема, при складанні виробничих планів колгоспів і МТС, як вказувалося в постанові, необхідно було передбачати в першу чергу електрифікацію трудомістких процесів, а саме: роботи майстерень в МТС, молотьбу, очистку, сортування і сушку зерна, водопостачання, кормоприготування, доїння корів, стрижку овець, а також переробку продукції сільськогосподарського виробництва [5, аррк.32].

Обласне керівництво звертало увагу на здійснення популярного ознайомлення колгоспного активу з питаннями використання електроенергії в сільськогосподарському виробництві, на включення в програму агромінімуму відповідної тематики з електрифікації виробничих процесів сільського господарства, планувало збудувати ряд колгоспних електростанцій та розширити шефські зв'язки колгоспів і промислових підприємств [5, арк.32]

Шефство промислових підприємств над колгоспами, організоване міським та сільським активом, сприяло успішній електрифікації села.

Питання про шефську допомогу, про виготовлення електрооснащення для колгоспів було предметом уваги виробничих колективів промислових підприємств. Уже 1948 року Чернівецький трамвайний парк взяв шефство над колгоспами Чернівецького сільського району. Тоді ж робітники трампарку передали колгоспові імені 28 червня і здійснили монтаж 25-кіловатної теплової електростанції. Поряд з цим обласна контора „Союзсировина" передала в користування колгоспу генератор [5, арк.13].

Введення в дію нових енергетичних джерел супроводжувалося збільшенням потужності діючих електростанцій. Паралельно з будівництвом нових електростанцій, зокрема в 1948 році, проводилися роботи по збільшенню потужності діючих електростанцій Кельменецької і Романківецької МТС до 50 кіловат [5, арк. 16].

Проводилася електрифікація села шляхом приєднання споживачів до електромереж „Сільелектро". За рахунок раціонального використання наявних енергоресурсів у 1948 році велися роботи з розширення електрифікації села в 20 колгоспах області [5, арк.18]. На листопад 1948 року в області здійснено комплексну електрифікацію перших двох МТС [5, арк.29].

Серед збудованих у 1948 році електростанцій була гідроелектростанція колгоспу „Прапор перемоги" села Дорошівці Заставнівського району. Ця перша в районі ГЕС будувалася колгоспниками з ініціативи сільських активістів методом народної будови. В будівництві ГЕС допомогу надавала і держава, виділивши 40 тисяч карбованців кредиту [6. – 28 верес.].

Тоді ж була пущена в дію гідроелектростанція в селі Витилівка Кіцманського району [7, с.48]. Закінчувалося спорудження колгоспної теплової електростанції у селі Мольниця Герцаївського району, яка дозволила електрифікувати місцевий колгосп і село [6. – 16 лип.].

Будувалися і були споруджені й інші електростанції. Отже, для будівництва електростанцій вишукувалися конкретно до місцевих умов всі наявні ресурси і можливості колгоспів та регіону загалом, надавалася певна фінансова допомога з боку держави та шефських організацій.

Пуск в дію перших електростанцій на селі супроводжувався впровадженням електроенергії як в сільськогосподарське виробництво, так і в побут сільських жителів. Так, на основі проведеної електрифікації колгосп „Більшовик" Сторожинецького району запровадив електромолотьбу [5, спр.707, а.301], а колгосп „Прапор перемоги" Заставнівського району здійснював електромолотьбу та різання січки з допомогою електрики, були установлені перші світлоточки у будинках сільських жителів [6. – 28 верес.].

Разом з тим на цей час було ще досить відчутним слабке вивчення енергетичних ресурсів малих річок, внутрішніх резервів області, недостатнє фінансування будівництва електростанцій з боку Міністерства сільського господарства УРСР тощо. З метою усунення вказаних недоліків республіканське керівництво у січні 1949 року поставило перед виробничими колективами завдання посилити темпи розвитку сільської електрифікації, виготовлення сільськогосподарських машин з елек-

тромоторами, розширити будівництво нових місцевих гідроелектростанцій та електромережного господарства [8, с.645].

В цей час в області, зокрема, проводилися роботи з електрифікації в 15 колгоспах. Створення міжколгоспних будівельних організацій позитивно позначилося на процесах електрифікації села. До електрифікації цих колгоспів були залучені міжколгоспні будівельні ради. Так, Підліснянська міжколгоспна рада проводила роботи в 4 колгоспах, Клинівська – в 5, Молодіївська – в 2, а також силами колгоспів будувалося 4 електростанції.

Завдяки цьому в експлуатацію було здано теплові і гідроелектростанції в колгоспі ім. І. Франка села Вашківці (Сокирянський район) потужністю 25 кіловат і Підліснянська гідроелектростанція потужністю 80 кіловат.

Але, не зважаючи на досягнуті успіхи, спостерігалися і певні недоліки, зокрема недовиконання плану по установленню світлоточок, недостатнє впровадження електроенергії в сільськогосподарське виробництво [5,оп.9, спр.1194, арк.16]. Недовиконання робіт на окремих ділянках було пов'язане з незадовільним постачанням електрообладнання, недостатнім фінансуванням тощо. Звичайно, країна, яка виходила з руїн після тяжкої війни, ще не могла повністю задовольнити потреби енергобудівників та сільських електроспоживачів.

Тому обласне керівництво на основі вказівок і розпоряджень союзних і республіканських органів, враховуючи внутрішні резерви, 3 листопада 1950 року своєю постановою „Про заходи по завершенню будівництва сільських електростанцій" покладало на Чернівецьке обласне управління сільського господарства завдання створити в області спеціальні міжколгоспні ради з будівництва гідроелектростанцій [5, арк.30].

Поряд з будівництвом електростанцій владні та господарські органи спрямували діяльність на розширення будівництва електромережі. Ці завдання в області покладалися на міжколгоспні ради з будівництва електростанцій та „Сільелектро" і колгоспи, що дозволяло розвивати мережу ліній електропередач та досягти успіхів у впровадженні електроенергії у сільськогосподарське виробництво.

Використання наявних місцевих енергоресурсів, будівництво тепло – і гідроелектростанцій, залучення до цієї справи міжколгоспних будівельних організацій, розширення мережі ліній електропередач при підтримці держави та промислових підприємств дозволили Чернівецькій області в 1946-1950 рр. зробити значні кроки вперед в енергобудівництві та запровадженні електроенергії у виробництво й побут на селі. На початок 50-х років в краї було збудовано 17 гідроелектростанцій і 33 теплові колгоспні електростанції. У сільськогосподарському виробництві використовувалися 80 електромоторів (на молотьбі, водопостачанні, кормоприготуванні тощо). На 53 фермах була механізована подача води, подрібнення кормів, їх різання – на 49 фермах, установлено 6 електродоїльних агрегатів [5, оп.2, спр.1169, арк.329] та ін.

Таким чином, у період післявоєнної розрухи та відбудови народного господарства України використання місцевих джерел енергоресурсів – малих гідроелектростанцій, теплових електростанцій на місцевому паливі та дизельних установок – в умовах Чернівецької області дозволили здійснювати електрифікацію сільськогосподарського виробництва та побуту сільського населення. Використання тогочасного досвіду в нинішніх умовах, коли загострюються проблеми енергетики, пошук альтернативних джерел енергії має конкретне пізнавальне і практичне значення в питаннях надійного і екологічно чистого енергозабезпечення країни.

Джерела та література

1. Гриценко І.А. Допомога народів Радянського Союзу в колективізації сільського господарства Чернівецької області (1940-1941 рр.) // 40 років Великої Жовтневої соціалістичної революції. – Чернівці, 1957.
2. Фесенко І.К. Розцвітає Буковина під зорею Радянської влади. – Чернівці, 1957.
3. Державний архів Чернівецької області (далі - ДАЧО). – Ф. 1. – Оп. 1 – Од. зб. 97.
4. Богдашкин П.И. Электрификация сельского хозяйства СССР. – М., 1960.
5. ДАЧО. – Ф.Р – 4 сч. – Оп. 9. – Од. зб. 707
6. Радянська Буковина. – 1948.
7. Гапій Д. Соціалістичні перетворення на Буковині. – Чернівці, 1949.
8. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій. – К., 1958.

Summary

Borys Biletskyi, Vasyl' Karpo
(Chernivtsi)

Small power engineering: its development and application in rural electrification of Chernivtsi region (1944-1950)

The article deals with the activities of local authority bodies in region of Chernivtsi concerning sources of small power engineering in the field of electrification of agriculture and households in the villages throughout first years of postwar period (1944-1950)

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО, ІСТОРИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО, ЕТНОГРАФІЯ, АРХЕОЛОГІЯ, ДОПОМІЖНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

УДК: 902 (477.85) „09/14"

Ігор Возний
(Чернівці)

ОБОРОННІ ВАЛИ ГОРОДИЩ X – першої половини XIII ст. НА ТЕРИТОРІЇ ПІВНІЧНОЇ БУКОВИНИ

Будівництву оборонних споруд на Русі приділялася значна увага. Це пояснюється тим, що воєнні дії в епоху середньовіччя проходили майже безперервно. Планування – одна з важливих рис кожної оборонної споруди. Саме план укріплення визначає основні тактичні особливості організації його оборони і може бути найбільш надійним критерієм його функціональної типологізації [35, с.11]. Основним компонентом штучних укріплень городищ були вали з додатковими конструкціями або без них у земляному насипі. Спорудження валів досить широко використовувалося у військовій справі давньої Русі, про що не раз згадують літописи. Під час монголо-татарського нападу на м. Козельськ літописець записав: "Разбившим граду стену и возьидоша на вал" [33, с.781]. Вали без внутрішніх дерев'яних каркасів були досить поширеними й на західноукраїнських землях [67, с.72].

Масове дослідження валів городищ та їхніх конструктивних особливостей на теренах України, особливо в Середньому Подніпров'ї, проводилося в 50-60-х роках XX ст. експедиціями Інституту археології АН УРСР та Інституту археології АН СРСР [10, с.60-71; 12, с.146-155; 17, с.103-118; 62, с.57-130]. У 70-90-х роках XX ст. археологічно досліджувалися також вали і в західних областях України, зокрема в Сіретo-Дністровському межиріччі [6, с.213-225; 8, с.174-188; 24, с.62-96; 30, с.78-96; 36, с.106-119; 45, с.98-101; 48, с.187-190; 49, с.100-106].

У військово-оборонному зодчестві вали почали використовуватися з рубежу X – XI ст. До того на слов'янських городищах стіни у вигляді частоколу або каркасно-стовпової конструкції зводилися на поверхні землі без використання валів-платформ, що підтверджується археологічними даними з розкопок общинних центрів [53, с.30]. Починаючи з рубежу X – XI ст., феодальні центри споруджувалися зовсім за іншими організаційними принципами, а тому змінилася і сама система зведення оборонних споруд. Тепер головну роль у них почали відігравати потужні земляні вали-платформи, на вершині котрих знаходилися, як правило, суцільні ряди дерев'яних зрубів (фото 1).

Вали, які служили платформами для оборонних зрубів, як правило, зміцнювалися додатковими конструкціями. Так, в Ленківцях-над-Прутом насип валу ззовні стримувала від розповзання дерев'яна огорожа висотою близько 1 м, складена з

Фото 1. **Вали городищ Сіретo-Дністровського межиріччя**
А – Ленківці-на-Пруті (з розкопок Б.О. Тимощука); *Б* – Ломачинці; *В* – Молодія; *Г* – Непоротове; *Д* – Пригородок.

горизонтально покладених колод, закріплених стояками (рис. 1, *А*) [52, с.71]. Подібна конструкція досліджена на Крилоському городищі, де вал був зміцнений дерев'яною стіною з горизонтально покладених колод [1, с.14].

У Ломачинцях на найважливіших ділянках головної оборонної лінії вали скріплювалися стінами висотою близько 1 м, шириною 1,6 м, складеними з великих кам'яних плит без зв'язуючого матеріалу (рис.1, *Б*) [52, с.83]. Подібні конструкції широко використовувалися слов'янами на Буковині в більш ранній період IX - X ст. Відомі вони, наприклад, на городищі в Ревному й на інших городищах Південно-Західної Русі [29, с.167; 35, с.132; 51, с.69, рис.29; 58, с.63]. Кам'яна крепіда захищала вал від розповзання і забезпечувала незмінність його форм. Завдяки їм передні схили валу можна було зводити більш стрімкими. Досить їх було змочити водою і вони ставали майже недоступними для нападаючих. М.П. Кучера у своїй монографії "Слов'яно-руські городища VIII – XIII ст. між Сяном і Сіверським Дінцем", очевидно, помилково називає крепіду Ломачинського городища кам'яним облицюванням зовнішнього схилу валу [26, с.76]. Така конструкція знаходиться у верхньому шарі схилу валу і, як правило, складається з одного шару припасованих один до одного каменів, а не у вигляді невеликої кам'яної стіни, що була (в цьому випадку) присутня в Ломачинцях. Аналогічна кам'яна крепіда шириною 2 м досліджена у валі головної укріпленої лінії Коростуватського городища X – XI ст. [52, с.172].

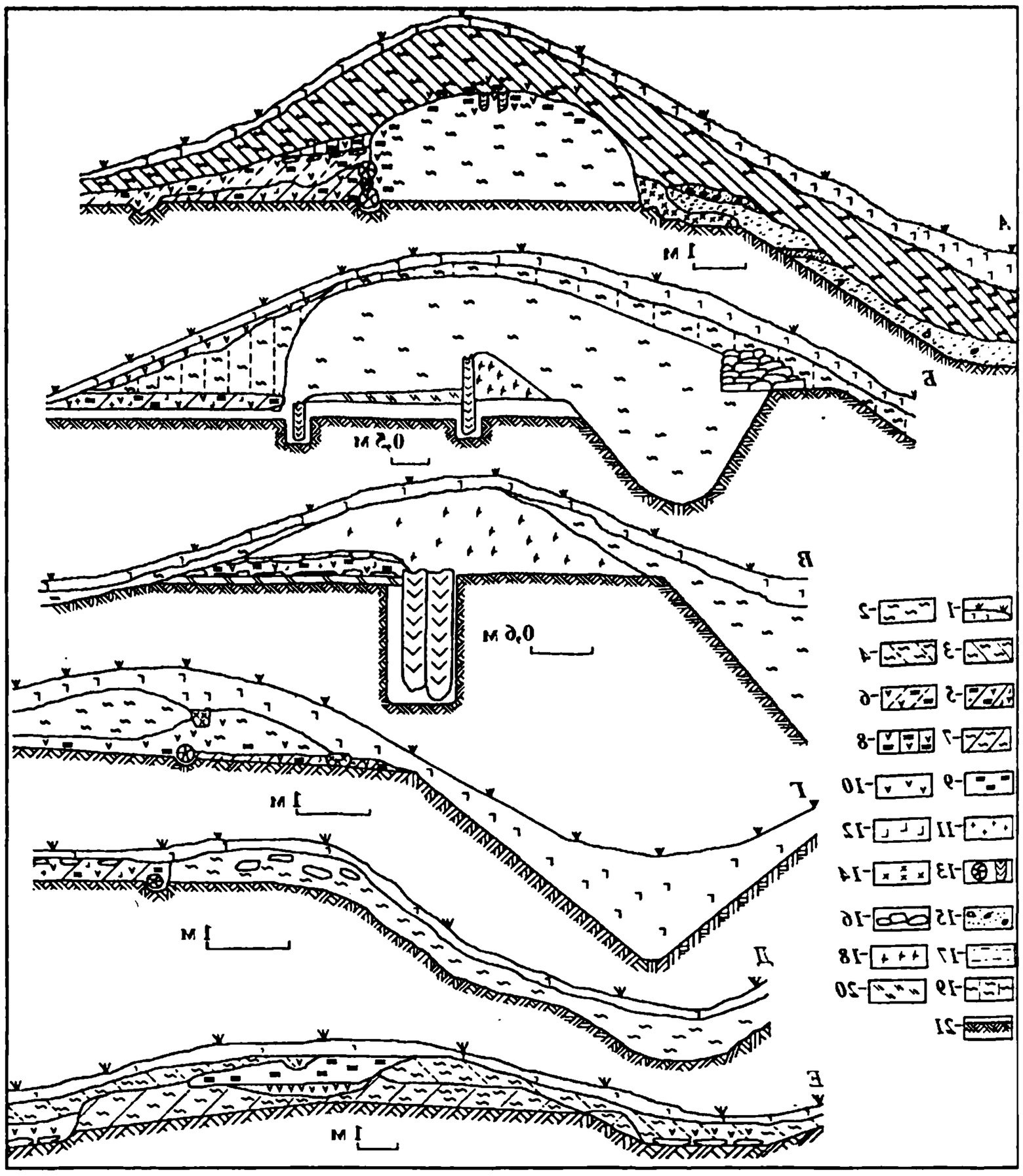

Рис.1. **Вали та їх конструкції: А-Б – вали із залишками внутрівальних конструкцій, В – залишки частоколу; Г-Д – житлово-господарські зруби на краю майданчика**

А – Ленківці-на-Пруті; *Б* – Ломачинці; *В* – Дарабани (Щовб); *Г* – Молодія; *Д* – Чорнівка;

1 – гумус; *2* – жовто глина – вал X – першої половини XIII ст.; *3* – насип валу XVII ст.; *4* – темно-сіра земля; *5* – спаленина заповнення житлово-господарських зрубів; *6* – залишки житлово-господарських зрубів; *7* – сіра земля; *8* – залишки оборонних зрубів; *9* – обпалена земля; *10* – вугілля; *11* – кістки; *12* – кераміка; *13* – обгоріле дерево; *14* – спорохнявіле дерево; *15* – пісок; *16* – камені; *17* – намулений ґрунт; *18* – укіс; *19* – мішана глина; *20* – культурний шар IX ст. – залишки довгого будинку; *21* – материк

Інколи для зміцнення новоспоруджених валів використовували залишки більш ранніх укріплень. Так, у Ломачинцях на городищі в урочищі Галиця у VIII – X ст. було побудовано городище-сховище. Основу його головної укріпленої лінії складала стіна каркасно-стовпової конструкції. На рубежі IX – X ст. ці стіни були спалені, а залишки висотою до 1 м перекриті валом нової фортеці X – XII ст. Ці стіни могли додатково стримувати вал від розповзання (рис.1, *Б*) [46, с.5; 51, с.64; 52, с.82-83; 53, с.32]. Те ж саме простежено на Коростуватському городищі XI ст., де від оборонної лінії городища-общиного центру IX ст. в основі валу збереглися залишки обгорілої дерев'яної стіни [52, с.172].

В основі схилів валів, звернених до фронту, на краю рову могли влаштовуватися горизонтальні майданчики-берми, які стримували зсування схилів. Їх споруджували, як правило, на високих валах, оскільки в малопотужних обходились без берми. Розмір останньої був менший за 1 м. У Ленківцях-над-Прутом берма була більша 1 м (рис.1, *А*), а у Дарабанах-Щовбі вона сягала 0,6 м [35, с.132; 43, с.8; 44, с.2]. 1,6 м мала берма перед валом головної оборонної лінії в Ломачинцях (рис.1, *Б*) [46, с.5]. На городищі Гринчук берма шириною 1 м захищалася від зсуву шаром річкової гальки [30, с.86]. Аналогічні споруди відомі у валах стародав-

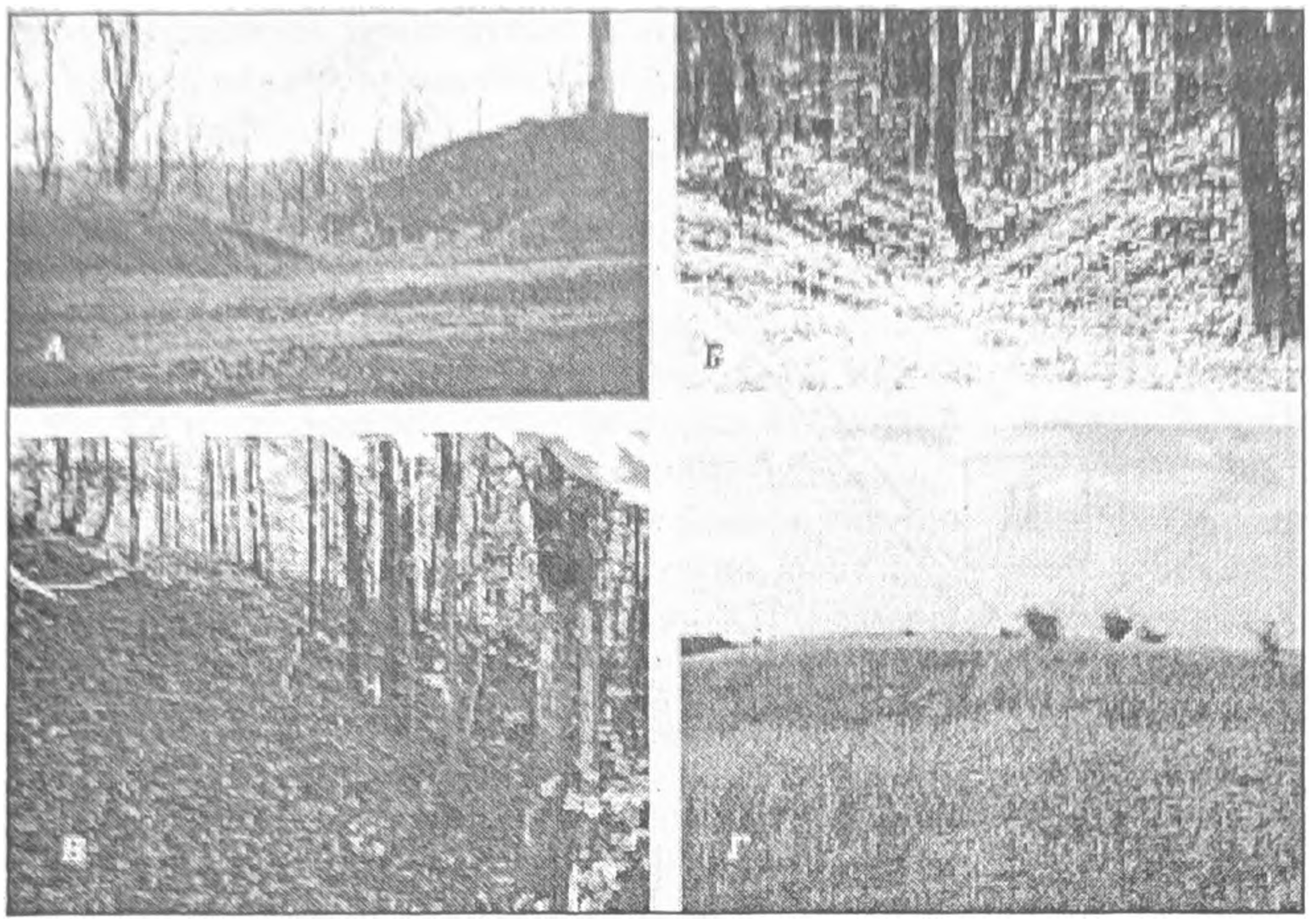

Фото 2. **Вали та рови городищ**

А – головної укріпленої лінії в Молодії; *Б* – додаткової південної оборонної смуги Чорнівського городища; *В* – головної оборонної лінії в Рухотині; *Г* – оборонної смуги в Ленківцях на Дністрі

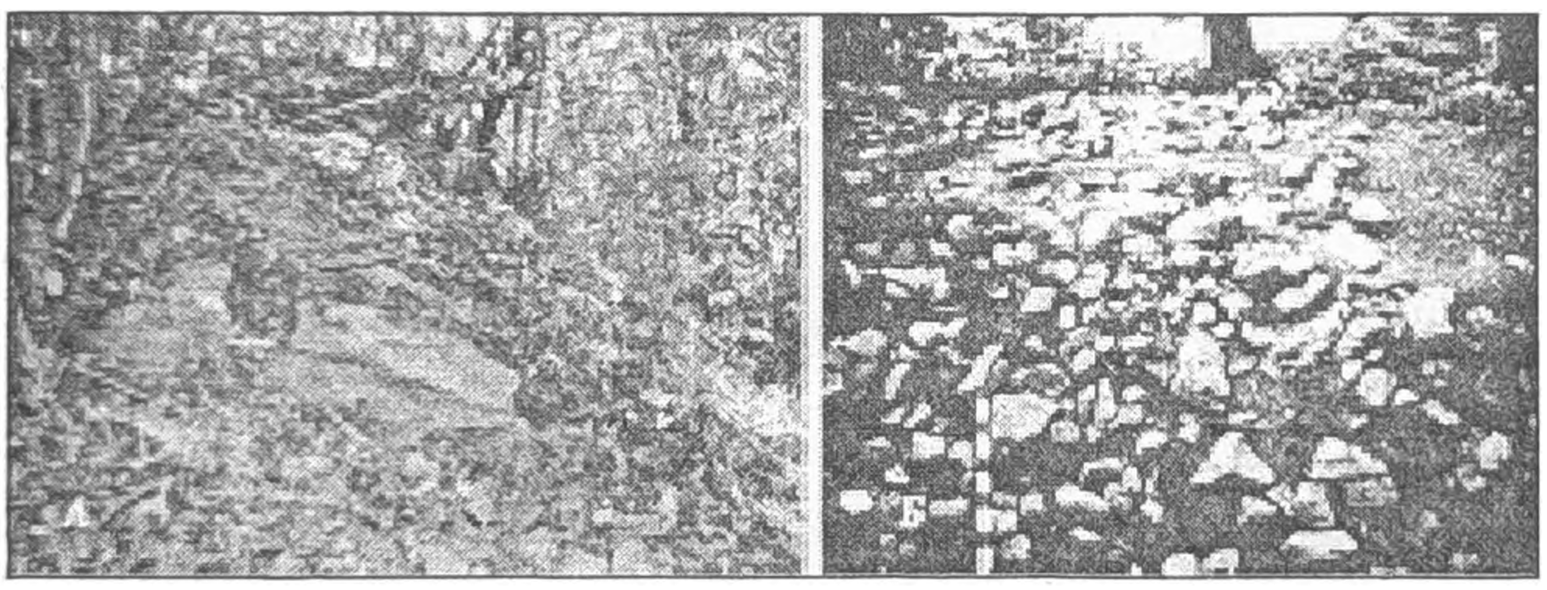

Фото 3. **Кам'яний панцир валу**

А – головної оборонної лінії в Рухотині; *Б* – додаткової оборонної смуги Чорнівського городища

нього Галича, Вишгорода, Києва тощо [1, с.14; 34, с.113].

У літературі існує думка, що значна частина валів давньоруських городищ споруджена лише із землі без будь-яких дерев'яних конструкцій [34,с.69; 35, с.114]. Такі вали були складовою частиною додаткових укріплених ліній. Вони насипалися із суглинку жовтого кольору, вийнятого під час риття рову головної укріпленої лінії. Всередині їх не виявлено дерев'яних конструкцій (Чорнівка, Молодія) (фото 2) [7, с.23-25]. Під час будівництва укріплень городники прагнули створити широку смугу захисту, що досягалося як збільшенням кількості валів та ровів, так і спорудженням широких валів. Але при цьому необхідно було мати багато землі. В таких випадках землю, викопану з ровів, викидали не на середину валів, а на краї або лише зовнішній край. Цим забезпечувалося збільшення висоти земляного насипу, а разом з тим і стінки рову. Додаткові вали по зовнішньому краю ровів чи з обох боків призначалися, очевидно, для поглиблення самих ровів [23, с.70].

Допоміжні земляні вали такого типу широко використовувалися у військово-оборонному зодчестві давньої Русі і відомі в багатьох місцях [35, с.120]. На городищах з багаторядними оборонними лініями - Теліжинці, Губині, Кудинці та інших добре видно, що вали, розташовані зовні від внутрішнього валу, в основному, не насипні, а вирізані в ґрунті під час копання з обох боків глибоких ровів. Спорудження таких валів, очевидно, не вимагало додаткових конструкцій [23, с.67-68; 26, с.76; 64, с.355-356]. Висота валів при цьому становила 2,5 м, ширина - 2 м при крутизні стінок 30°. Зважаючи на те, що за такий довгий історичний проміжок часу вали осунулися, їхня давня висота могла становити до 4 – 5 м при крутизні 43° [26, с.78]. Відомо, що на Русі старалися надати валам крутизну до 45° [26, с.63; 34, с.98]. При висоті в 4 – 5 м ширина напільних валів доходила до 10 – 12 м. Такі вали були необхідні для забезпечення надійного захисту в небезпечній нижній частині укріплень.

Інколи вали додаткових оборонних ліній могли зміцнюватися кам'яним панцирем, як це простежено в Чорнівці. Тут поверхня валу була покрита кам'яними плитами, що щільно лежали одна біля одної (фото 3). Додаткових укріплень на валу простежити не вдалось [7, с.39]. Так само зовнішні схили головної укріпленої лінії Рухотинського городища XI ст. були зміцнені кам'яним панцирем [52, с.184]. Аналогічна конструкція оборонних споруд досліджена в Воїщині, на Райковецькому городищі, Гринчуку та інших [9, с.26; 30, с.86; 35, с.132; 41, с.56].

Дослідження валів на теренах Сіверо-Дністровського межиріччя приводить до висновку, що немає суттєвої різниці в обладнанні подібних споруд в інших районах давньої Русі. Як розміри, так і форма валів досліджуваної території збігаються з тим, що відомо про дані оборонні конструкції на Волині, Київщині тощо [35, с.131].

Серед основних вимог до оборонних об'єктів виступала проблема тривалості будівництва. Остання прямо залежала від будівельного матеріалу, з якого об'єкт зводиться. За своєю простотою, доступністю, дешевизною та часовими затратами найбільше підходило дерево. Незважаючи на його

нетривкість та підвищену вогненебезпечність, позитивною якістю дерева була його доступність. Східна Європа в той час була покрита пралісом і становила природну базу будівельних матеріалів [38, с.152-161]. Тому основу всіх конструкцій головних укріплених ліній городищ Буковини X - XIV ст. складали дерев'яні пустотілі зруби, що стояли в суцільному ряду. Про те, що стіни у стародавніх укріпленнях були дерев'яними, не раз говориться в літописах: "и город его пожгоша, гроблю раскопаша" [32, с.409, 445; 33, с.320, 550]. Дерев'яне будівництво було поширене не тільки в Східній Європі, де базувалося на особливостях природних умов, а й в Лібіце в Богемії [66, с.124].

У своїй більшості розкопані кліті на городищах були знищені вогнем. Тому найкращу збереженість мають нижні деревини зовнішніх поздовжніх стін, які безпосередньо примикали до насипу валу. Аналогічно зберігаються і поперечні стіни, які були прикриті насипом валу, що сповз під час пожежі. Тут залишки оборонних зрубів збереглися в основному у вигляді 1-3-х обвуглених, горизонтально поставлених одна на одну колод, на висоту 0,2 – 0,4 м. Проте внутрішні поздовжні стіни клітей, що знаходилися з відкритого боку, простежуються надзвичайно слабо, оскільки могли згоріти повністю або зігнити. Тому вони частіше виступають у вигляді окремих перегорілих колод або ровика шириною 0,25 м, глибиною 0,1 м, де лежали шматки обгорілих деревин, паленина [45, с.100]. Всі зруби збудовані способом рубки в "обло" з дубових колод, діаметром приблизно 0,2 м. Використання дуба як основного будівельного матеріалу засвідчене практично на всіх досліджених давньоруських городищах. Лише у поодиноких випадках в розвалах дубових клітей знаходили залишки інших порід дерева [16, с.234-237; 26, с.62].

За своїм плануванням зрубні конструкції можна поділити на два різновиди. До першого відноситься конструкція, що складається з окремих зрубів, розташованих один біля одного і не з'єднаних між собою, як це досліджено в Ленківцях-над-Прутом. Рештки торців зрубів тут були простежені у валі на висоті 1,8 м [43, с.7]. Подібні конструкції широко представлені у військово-оборонному зодчестві давньої Русі і відомі на багатьох археологічних пам'ятках [20, с.289-295; 22, с.21-31].

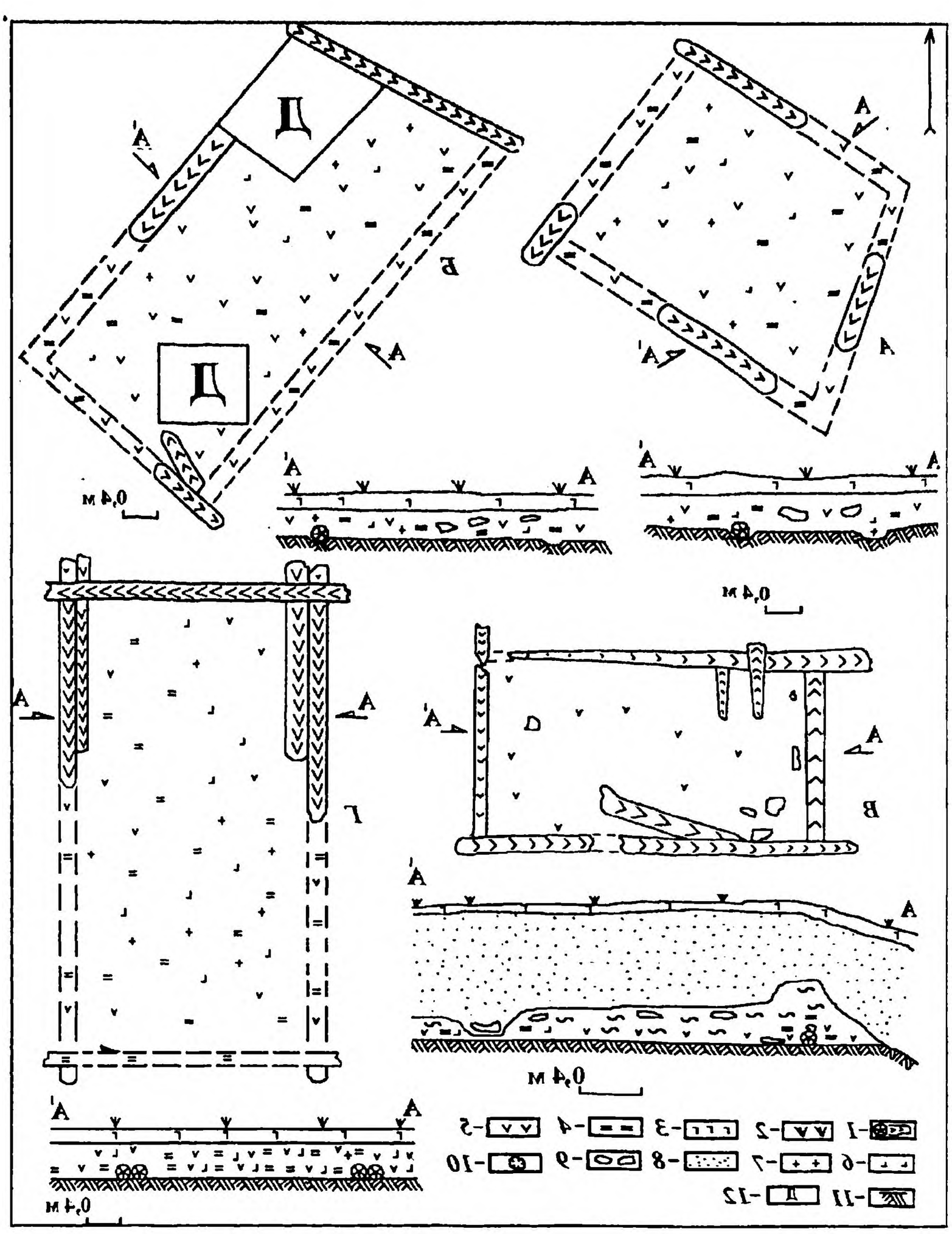

Рис.2. **Плани та перерізи оборонних клітей городищ XII – першої половини XIII ст. Сірето-Дністровського межиріччя**

Для другого різновиду характерна конструкція з взаємопов'язаних зрубів. При цьому кінці поперечних деревин виступали за лінію поздовжніх стін на 0,2 - 0,6 м. Дерев'яні колоди останніх з'єднувалися між собою в довжину шляхом врубування їх "у нахлист" у поперечні стіни конструкції. Як простежено, пази і вирубка "чашки" вибрані з верхньої сторони колоди, що являє собою характерну рису давньоруських дерев'яних споруд [60, с.48]. Така конструкція широко представлена в Сірето-Дністровському межиріччі і відома, наприклад, на городищах X – XI ст. в Коростуватій, XII – XIII ст. в Ломачинцях, Непоротовому (Галиця), Непоротовому (Щовб) [52, с.82-84; 57, с.413].

Поздовжні стіни зрубів по периметру поділено поперечними стінами на окремі кліті або камери. В основному вони прямокутної форми розмірами 2-3 х 3-5 м (рис. 2, *Б, В, Г*). Так, на Чорнівському городищі зруби прямокутної форми складалися з

двох поздовжніх рядів дубових колод, поділених по ширині поперечними стінами. Таким чином утворювалися приміщення розмірами в середньому 4,7 х 2,7 м [7, с.24]. На Ленківецькому укріпленому поселенні оборонна стіна теж складалася з двох рядів дубових колод, розміщених на відстані 4,4 м. Поперечні стіни ділили конструкцію на окремі кліті. При цьому ширина їх коливалася в межах 1,5 – 2,2 м. У місцях з'єднання колод виступали торці довжиною 0,4 – 0,6 м [45, с.100].

Зустрічаються кліті трапецієподібної форми, що пов'язано з поворотом оборонної стіни, як це простежено на Чорнівському городищі XII – першої половини XIII ст. в клітях № 9-11, 16, 17, 20, 22, 24 (рис. 2, *А*) [7, с.24, рис.12]. Тут, із східної, західної та південної сторін, де городище заокруглюється, зруби оборонних ліній мають менші розміри від попередніх – в середньому 3,6 х 2,7 м. Аналогічні форми виявлені під час досліджень у Судовій Вишні, Старій Ушиці, Губині [3, с.21-22; 24, с.92; 36, с.106-119; 65, с.109]. Завдяки відносно добрій збереженості нижніх частин стін клітей на досліджуваних городищах вдалося реконструювати не тільки будову окремих зрубів, але й планування головних укріплених ліній в цілому.

Інколи майданчики городищ на мисах не були знівельовані. Тому, щоб горизонтально вирівняти в міру підйому, майданчики городищ, низ клітей піднімався в середньому на 0,2 м, що добре прослідковується на Чорнівському городищі за уступами в материку на місці поперечних стін зрубів 5-10, 22-26 [7, с.24]. У приміщеннях окремих клітей в Чорнівці та Ломачинцях виявлені залишки глиняної обмазки з відбитками круглого дерева та слідами побілки. Очевидно, стіни зовні і з середини були обмащені нею, як протипожежний захід і, напевно, для утеплення приміщень. Така система відома на давньокиївському Подолі, городищах у Церковищі, Слободці, Райках та ін. [9, с.29; 40, с.109; 41, с.63] Долівки більшості клітей городищ Сіре-то-Дністровського межиріччя вимащені жовтою глиною. Такий конструктивний елемент характерний для давньоруських пам'яток X – XIII ст. [62, с.64; 63, с.302] Інколи поперечні стіни мали короткі додаткові стіни (на кшталт контрфорсів), які зміцнювали стіну, що примикала до насипу валу (Ленківці-над-Прутом) [45, с.100].

Виявлені у багатьох випадках рештки дерев'яних перекриттів дозволяють говорити про наявність у клітях стелі, зробленої з обаполів, покладених у поздовжньому і поперечних напрямах. Поверх стелі насипався шар глини. Якщо на накатнику зрубу відсутні кам'яні доріжки (бойовий хід для воїнів), тоді укріплена лінія мала лише один ярус бою, як це було досліджено на боковому майданчику Молодіївського городища [52, с.103]. Тут основу оборонної лінії становили дерев'яні зруби, поставлені на давню поверхню і укріплені укосом. Ширина пустотілих клітей становила лише 2 м і, як встановлено розкопками, не мала на накатнику кам'яної доріжки-бойового ходу. Недостатня ширина зрубів, очевидно, не дозволяла ускладнювати оборонну лінію другим ярусом бою.

Плоске перекриття зрубів могло використовуватися і як бойовий хід для захисників фортець. Зверху земля покривалася кам'яними плитами невеликих розмірів, що може засвідчити регулярне використання такого ходу, а також те, що головна укріплена лінія фортець мала два яруси бою: нижній з приміщень пустотілих зрубів та верхній з бойового майданчика на накатнику, як це досліджено в Чорнівці, Карапчеві, Дарабанах-Щовбі тощо [7, с.24; 43, с.11; 52, с.116]. Так, у Ломачинцях на широкій (3 м) вершині валу розташовувалися оборонні зруби, а на перекритті житлово-господарських зрубів був влаштований бойовий хід для воїнів, викладений з плоского каменю [52, с.82]. Такий конструктивний елемент головних укріплених ліній відомий у Воїні, Колодяжині і ін. [13, с.26-35; 62, с.60]

Облаштування такого бойового ходу на вершинах оборонних валів та перекритті житлово-господарських зрубів зумовлювалося військовою необхідністю. Оскільки військові гарнізони фортець були нечисленними, то важливою умовою їх ефективної оборони було забезпечення воїнам можливості швидкого переміщення в різні частини оборонних ліній. Тому для зручності ширину майданчиків збільшували за рахунок використання покриття землею накатника житлово-господарських зрубів. Для пересування воїнів за будь-якої погоди ці доріжки покривали кам'яними плитами невеликих розмірів [52, с.70].

У зв'язку з тим, що верхні частини клітей не збереглися, будову вікон і дверей простежити не вдалося, хоча є багато знахідок дверних дужок з пробійниками і замків, що може свідчити про наявність їх у зрубах.

Використання клітей як приміщень залежало від характеру укріпленого пункту, на якому вони знаходилися. На окремих пам'ятках у клітях влаштовувалися помешкання, частіше в них перебували господарські приміщення, але переважна більшість клітей використовувалася лише тимчасово, виконуючи функції резервних приміщень на випадок воєнних дій. Завдання, яке ставили перед собою будівельники при спорудженні подібних оборонних об'єктів, полягало в забезпеченні найбільш сприятливих умов для захисту в укріпленому поселенні від переважаючого ворога. Відомо, що в часи давньої Русі різні за функціональним призначенням споруди мали свої специфічні конструктивні особливості. Кліті ж, навпаки, як невід'ємна конструктивна частина досить усталеного типу укріплень будувалися без урахування специфіки їхнього фактичного використання. У разі потреби та чи інша кліть однаково могла бути обладнана як під житло, так і під господарську споруду чи майстерню [26, с.74].

Як правило, усі кліті головної укріпленої лінії городищ були збудовані за єдиним, раніше наміченим планом. Найімовірніше, вони могли використовуватися як бойові камери, з яких вели стрільбу з лука по ворогу. Значно більша частина клітей використовувалася населенням, що проживало в укріплених пунктах, для різних господарських потреб, головним чином як комори та підсобні приміщення. Так, усередині окремих зрубів не виявлено залишків опалювальних споруд. У Чорнівці у більшості клітей скупчення обгорілого зерна лежали прямо на долівці або в горщику, як це було в зрубах № 7, 13, в лубковому кошику, знайденому в південно-східному куті кліті №15 [6, с.21-29]. Тут також виявлено знаряддя промислів та сільськогосподарського виробництва, що може говорити про господарське використання зрубів (рис.3). Очевидно, вони використовувалися як бойові камери воїнів під час нападу противника. Наявність на майданчику городища клітей, призначених для використання як господарських приміщень, свідчить про те, що оборонна лінія городищ будувалася одночасно, за наперед наміченим планом, і що тут постійно мешкав військовий гарнізон. Така система відома на Русі і в X ст., наприклад, у Судовій Вишні [36, с.119]. Подібне використання зрубів простежено в Прибалтиці, на городищі X – XI ст. Асота [61, с.78, 81]. На городищі біля с. Городище в клітях відкрито багато обвуглених зерен злаків та сільськогосподарські знаряддя праці [21, с.276-277]. На Колодяжинському та Райковецькому городищах у клітях, де не було печей, теж виявлено рештки різних припасів, господарського реманенту та побутових речей [9, с.56; 62, с.60].

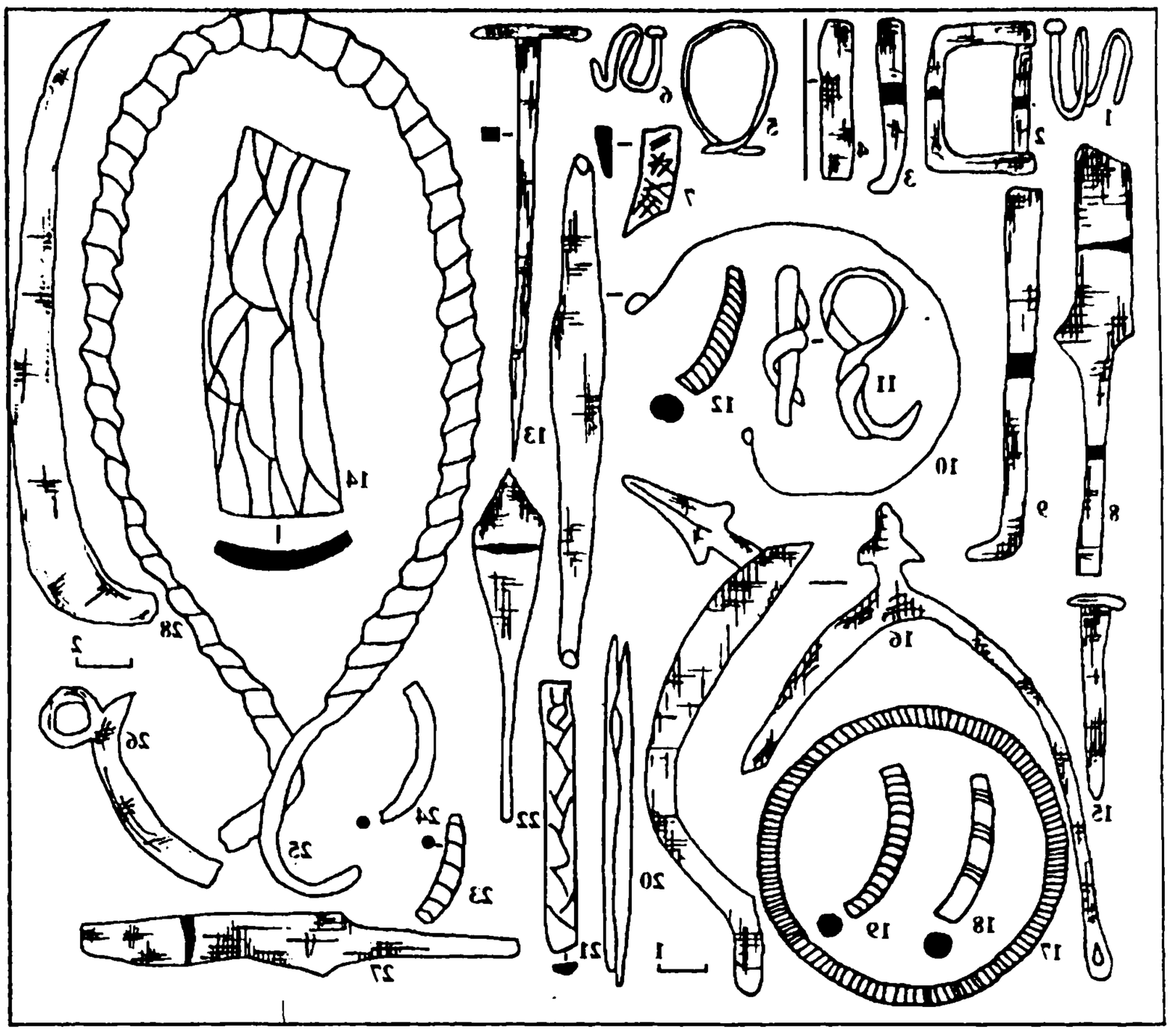

Рис. 3. **Знахідки речей з оборонної кліті №7 Чорнівського городища**

Приміщення зрубів могли використовувати і як житла. Так, у Чорнівці, Дарабанах, Ленківцях-над-Прутом, Ломачинцях у клітях головної оборонної лінії городищ виявлено шматки зруйнованих черенів глинобитних печей, вогнищ, кухонні покидьки (кістки тварин та уламки глиняного посуду) [52, с.84, 114, 116]. На Чорнівському городищі черені вогнищ виявлено в клітях №1, 32 (рис.4, А). Вони знаходилися у центрі споруд і являли собою черінь товщиною 0,2 м, діаметром 1 м [7, с.26, 38]. У північній частині приміщення оборонного зрубу Карапчівського городища другої половини XIII – XIV ст. знайдено залишки вогнища, яке розташовувалося у ямі діаметром 0,5 м, глибиною 0,1 м [52, с.94]. Подібні вогнища посередині оборонних клітей виявлено на Староушицькоу городищі [24, с.78-79]. Очевидно, такі вогнища слугували для тимчасових потреб незначної кількості військових людей, які не були постійними мешканцями укріплення, але, тим не менше, неодноразово його відвідували.

На Ленківецькому городищі, за твердженнями Б.О. Тимощука, в оборонних клітях було знайдено залишки глинобитних печей, зроблених, очевидно, на дерев'яному опічку (рис.4, Б) [52, с.74]. Але, як видно із креслень планів розкопаних клітей та фотографій, ці залишки печей знаходяться посередині приміщень, ближче до виходу. Печі, як відомо, для раціонального використання площі житла прагнули ставити в його кутку, тим більше, в даному випадку при такій малій площі. На нашу думку, тут можемо говорити лише про залишки черенів вогнищ, що вказує на тимчасове використання даних споруд під житла. Подібні вогнища в клітях досліджено на укріпленому поселенні в с. Городище [63, с.307, 312].

Печі, що є єдиною ознакою жител, відкрито у двох клітях городищ у Дарабанах, Василеві [47, с.2; 52, с.116; 54, с.5]. Так, у Дарабанах залишки печей виступали у вигляді черенів прямокутної форми, розмірами 1 х 1,1 та 0,8 х 0,9 м (рис. 4, В). Товщина черення складала 0,02-0,03 м. Біля однієї з печей досліджено квадратну із заокругленими краями передпічну яму глибиною 0,6 м. До ями вела сходина шириною 0,2 м [48, с.189; 56, с.393]. У житлово-господарському зрубі Непоротівського городища під час

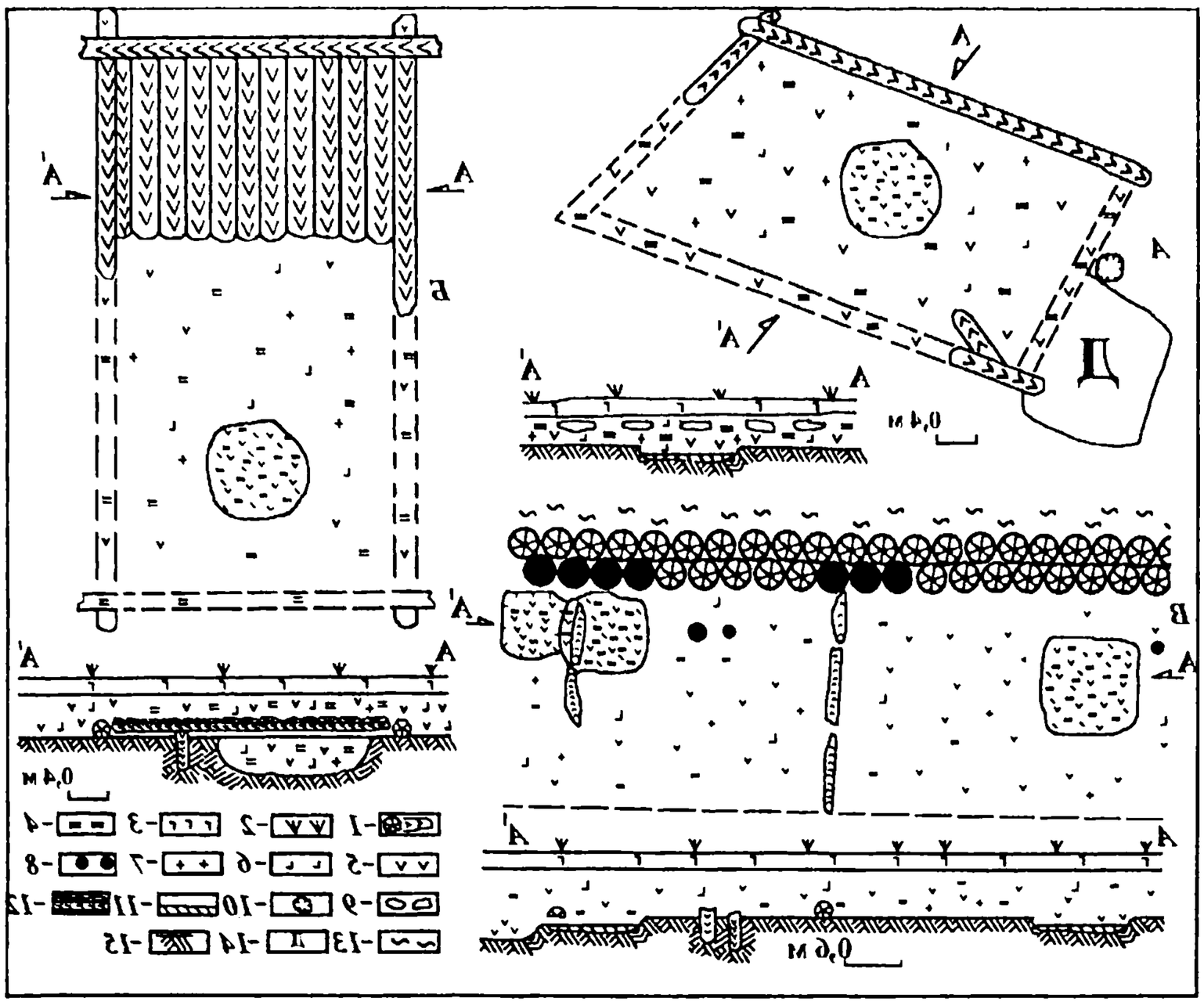

Рис. 4. **Оборонні кліті городищ, які використовувалися як житло**
А – Чорнівка; *Б* – Ленківці-на-Пруті; *В* – Дарабани (Щовб)
1 – рештки дерев'яних колод; *2* – трава; *3* – гумус; *4* – обпалена земля; *5* – вугілля; *6* – кераміка; *7* – кістки; *8* – обгорілі стовпи частоколу; *9* – камені; *10* – стовпова яма; *11* – черінь печі; *12* – залишки дерев'яних нар; *13* – жовта глина, залишки відкосу; *14* – дерево; *15* – материк

розкопок теж було виявлено розвал глинобитної печі [57, с.413]. Подібні печі відомі в оборонних клітях городищ Городецьке I, Колодяжин, Райки, Балико-Щучинка, Іван-Гора, Галич, Теребовль, літописному Губині тощо [1, с.15; 2, с.203; 9, с.56; 11, с.126-130; 15, с.281-284; 55, ç.125].

Інколи до складу житлово-господарських зрубів могли входити господарські ями-погреби, які свідчать про житлове використання цих приміщень. Так, у Ломачинцях в одному з житлово-господарських зрубів було виявлено яму, опущену в материк на глибину 1,6 м [46, с.5; 52, с.84]. У житлово-господарському зрубі №10 Ленківецького поселення під нарами відкрито господарську яму глибиною 0,3, діаметром 1,5 м (рис. 4, Б) [52, с.74]. Подібні ями господарського призначення досліджено в зрубах городища Гринчук на Дністрі. Тут вони мали діаметр 1,7 м та глибину 1,3 м [30, с.83]. Аналогічні ями відомі у літописному Губині, що на Поділлі [2, с.202-203].

Зверху на валах могли споруджувати захисну стіну з дерева. Історія давньоруської фортифікації підтверджує, що навіть звичайні земляні вали з наземними дерев'яними стінами були спроможні надійно захистити оборонців від метальних машин та неодноразових штурмів ворога [38, с.152]. Крім захисту від стріл, а з кінця XII – початку XIII ст. і від каменеметів, стіна на валу одночасно була бойовим ярусом, пристосовуваним для відвернення ворожого нападу.

Система розміщення зрубів головної оборонної лінії була різноманітною. Вони могли розміщуватися на вершині валів, як це було в Ленківцях, Ломачинцях, Горішніх Шерівцях, Васловівцях, Непоротовому. При цьому стіни не підсипалися зовні укосами. Зруби на валах-платформах розміщувалися в один ряд. Також зруби головної укріпленої лінії могли стояти на краю укріпленого майданчика, який не зміцнювали вали. Залишки дерев'яних зрубних оборонних стін на валах простежити надзвичайно важко, оскільки, як правило, вершини останніх розмиті. Інколи їх можна простежити за ровиками – залишками нижніх вінець обв'язки зрубів або за відбитками дерев'яних колод чи обгорілим ґрунтом.

Як уже зазначалося, вали головної укріпленої лінії з внутрішнього боку могли підтримуватися зрубами. Щоб збільшити ширину майданчиків валів, перекриття житлово-господарських зрубів використовували як бойовий хід з кам'яними доріжками для пересування воїнів за будь-якої погоди. Бойовий хід, як правило, прикривали зовні дерев'яним бруствером, який називався заборолом. Він міг бути зроблений як продовження дерев'яної зрубної стіни. Через його отвори-бійниці обстрілювали противника. Зверху заборола прикривали дахом. В такому разі доріжку з каміння влаштовували на накатнику житлово-господарських зрубів, як це було в Ломачинцях, Ленківцях-над-Прутом. Цей елемент широко використовувався у військово-оборонному зодчестві Київської Русі. Не раз забороло згадуються в літописах: "...идишоу же каменію со забраль яко дождоу силноу...", "Константин же стоя на заборолех а стрелами не дадущим выникнути из заборол" і ін. [33, с.755, 852] Те, що забороло були зрубними, говорить літописна згадка про оборону мешканців м. Римова від половців у 1179 р., де згадується дві городниці, тобто два щільно поставлених один біля одного зруби, що входили в конструкцію заборол [33, с.647]. Останні відомі на багатьох давньоруських пам'ятках.

Зруби могли додатково зміцнюватися також вертикально вкопаними стовпами-стояками, як це було в Ленківцях [52, с.69]. М.П. Кучера висловив припущення, що додаткові стовпи на Ленківецькому городищі є залишками оборонної стіни стовпової конструкції, яку спорудили після знищення

зрубних укріплень. Він мотивує це тим, що стовпи в ядрі валу знаходяться на значній глибині від початкової поверхні валу [26, с.82]. Але, якщо розглянути креслення Б.О. Тимощука, то верхній шар валу був насипаний у XVII ст., і тому ці стовпи могли бути перекриті цим пізнім потужним шаром [52, с.71, рис.39]. У перерізі валу Б.О. Тимощук виявив сліди зотлілих деревин, що лежали вздовж валу, паралельно одна до одної на відстані 2 м [52, с.69]. На користь того факту, що на валу головної укріпленої лінії Ленківецького городища стояли саме зруби, можливо, свідчить бойовий хід для воїнів. Він був влаштований не на вершині валу, а на накатнику житлово-господарських клітей, що підпирали вал з тилу, оскільки вершина валу була зайнята оборонними дерев'яними стінами зрубної конструкції. При стовповій конструкції ліній не потрібно такого широкого проходу. Подібна ситуація простежується і в Ломачинцях, де ширина валу головної укріпленої лінії складала близько 3 м. Там бойовий хід, так само вимощений кам'яними плитами, розташовувався на перекритті житлово-господарських зрубів [49, с.100-106]. Стіни зрубної конструкції на вершині валів широко відомі серед матеріалів археологічних досліджень інших давньоруських городищ [4, с.33-35; 13, с.33-34, рис.12; 25, с.183-192; 34, с.120-122].

Відоме також розміщення пустотілих зрубів на краю укріпленого майданчика (Чорнівка, Дарабани, Недобоївці, Ленківці-над-Дністром). Так, на Чорнівській феодальній садибі головна укріплена лінія складалася з 32 оборонних зрубів-клітей, які тягнулися вздовж усього краю майданчика городища, перериваючись лише в місці в'їзду [7, с.23]. Система розміщення оборонних клітей на краю майданчика характерна для військово-оборонної справи давньої Русі. Аналогії знаходимо на хут. Половецькому, Молодії, Теребовлі та ін. [52, с.102; 55, с.125]

У даному випадку їхні стіни були прикриті укосами. Останні являли собою ґрунтову підсипку оборонних стін, яка суттєво підвищувала стійкість дерев'яних стін, а також, очевидно, виконувала протипожежну функцію і перешкоджала проломам у стіні. Укоси виявлені майже на всіх буковинських городищах досліджуваного часу. Висота їх нині досягає 0,6-0,8 м, хоча могла бути й більшою, але встановити її досить важко, оскільки разом з руйнуванням дерев'яних оборонних стін руйнувався й укіс, від якого залишався невисокий вал. Ґрунт для їх насипання брався під час спорудження рову, а поверхня укосу була продовженням внутрішньої стінки рову. Щоб зберегти відповідну крутизну, інколи укоси, як це було в літописному Василеві, зміцнював панцир, що складався з кам'яних плит, поставлених одна на одну. Аналогічно передній схил укосу був зміцнений на Горошівецькому городищі [53, с.154].

У військово-оборонному зодчестві Буковини при спорудженні головної оборонної лінії використовували також дерево-земляні укріплення стовпової конструкції. Такі стіни знаходилися на невеликих валах, в яких вони становили конструктивну основу насипу. Фактично це були наземні стіни, присипані зовні внизу валом [26, с.81]. На городищі Дарабани під валом відкрито залишки частоколу з двох рядів дубових стовпів діаметром 0,3-0,35 м, поставлених впритул один до одного так, що стовпи першого ряду закривали щілини між стовпами другого ряду. Від частоколу тут збереглася траншея глибиною 1,25 м, шириною 0,6 м. Зовні на цю стіну спирався насип валу, а зсередини до неї був прибудований один ряд дерев'яних приміщень-клітей у вигляді тристінних зрубів (рис. 4, *В*) [44, с.2; 48, с.187-190; 52, с.116].. Подібні оборонні зруби було досліджено на городищі-феодальному замку Василева (в урочищі Хом) [52, с.148]. Стовпові конструкції стін головної укріпленої лінії на теренах давньої Русі і, зокрема Буковини, були характерні в основному для більш раннього періоду VIII – X ст. Тут вони досліджені на городищі Грозинці [28, с.23; 50, с.88; 51, с.78]. Як виняток, вони використовувалися і в XII – першій половині XIII ст., оскільки стіни стовпової конструкції поступалися потужністю перед зрубними стінами. Вони були менш довговічними, тому що заглиблені в землю стовпи досить швидко підгнивали. Крім того, стовпові конструкції не дозволяли зводити стіни на значну висоту. Єдина перевага такої стіни була в тому, що вона не потребувала значної затрати будівельних матеріалів і дозволяла відносно швидко споруджувати укріплення, що було важливо в умовах постійних війн і пожеж.

Таким чином, вали в системі укріплень городищ на території сучасної Чернівецької області були досить складними і міцними й відповідали усім вимогам військово-оборонного зодчества того часу.

В умовах постійної напруженої боротьби місцевого населення з численними зовнішніми ворогами, а також внаслідок внутрішнього розвитку еволюціонувала його військова майстерність та організація, якісно зростало оборонне зодчество, удосконалювалася зброя. Високий рівень військової справи за таких умов служив гарантом поступального розвитку і незалежності Давньоруської держави, південно-західним форпостом якої були терени Буковини.

Джерела та література

1. Баран В., Томенчук Б. Підсумки досліджень Галицької археологічної експедиції в 1991 – 1996 рр. // Галич і Галицька земля. – Київ – Галич, 1998. – С.10-17; 2. Винокур І. Дослідження літописного Губина // ПССІАЕ. - 2001. – Т.1. – С.202-214; 3. Винокур І.С., Журко О.І., Мегей В.П., Якубовський В.І. Літописний Губин XII – XIII ст. Болохівська земля. – Київ – Кам'янець-Подільський – Хмельницький – Старокостянтинів, 2004. – 208 с.; 4. Власенко И., Тельнов Н. Новые дан-

ные о южной границе Галицкой Руси // Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції. Тез. доп. та повідомлень Міжнародної наукової конференції. – Львів, 1993. – С.33 – 35; 5. Возний І.П. Сільське господарство і промисли мешканців Чорнівської феодальної укріпленої садиби // ПССІАЕ. - 1996. - Вип.1. - С.21-29; 6. Возний І.П. Система і конструкції оборони Чорнівського феодального замку XII – XIII ст. // Питання історії, історіографії, джерелознавства та архівознавства Центральної та Східної Європи. // Збірник наукових праць. - Київ-Чернівці, 1997. - Вип.1. - С.213-225; 7. Возний І.П. Чорнівська феодальна укріплена садиба XII – XIII ст. – Чернівці: Рута, 1998. – 154 с.; 8. Возний І.П. Топографія, розміри та фортифікаційні споруди городищ Північної Буковини XII-XIII ст. // ПССІАЕ. - 1999. - Т.2. - С.174-188; 9. Гончаров В.К. Райковецьке городище. - К.: Изд-во АН УРСР, 1950. - 219 с.; 10. Гончаров В.К., Богусевич В.А., Юра Р.А. Раскопки древнерусского города Воиня // КСИА АН УССР. – 1959. – Вып.8. – С.60-71; 11. Гончаров В.К. Давньоруське городище Іван-Гора // Археологія. – 1964. – Т.16. – С.126-130; 12. Довженок В.И. Раскопки древнерусских памятников на Роси в 1956 г. // КСИА АН УССР. – 1959. – Вып.8. – С.146–155; 13. Довженок В.Й., Гончаров В.К., Юра Р.О. Древньоруське місто Воїнь. – К.: Вид-во АН УРСР, 1966. – 148 с.; 14. Довженок В.Й. Про типи городищ Київської Русі // Археологія. – 1975. – Вип.16. – С.3-14; 15. Довженок В.Й. Щучинське городище // Археологія Української РСР. В 3-х т. – К.: Наук. думка, 1975. – Т.3. – С.281-284; 16. Каменецкая Е.В., Пуришев И.Б. Деревянные конструкции вала Переславля-Залесского // СА. – 1974. - №1. – С.234-237; 17. Кучера М.П. Древньоруські городища біля хут. Кизивер // Археологія. – 1964. - Т.16. – С.103-118; 18. Кучера М.П. Ходорівське древньоруське городище // Археологія. – 1966. – Т.20. – С.202 – 210; 19. Кучера М.П. Про один конструктивний тип давньоруських укріплень в Середньому Подніпров'ї // Археологія. – 1969. – Т.22. – С.180-195; 20. Кучера М.П. Городища // Археологія Української РСР в 3-х т. – К.: Наук. думка, 1975. – С.289-295; 21. Кучера М.П. Городище поблизу с. Городище на Волині // Археологія Української РСР. В 3-х т. – К.: Наук. думка, 1975. – Т.3. – С.276-277; 22. Кучера М.П. Давньоруські городища в західній частині Переяславщини // Археологія. – 1978. – Вип.25. – С.21-31; 23. Кучера М.П. Дослідження городищ на Волині й Поділлі // Археологія. – 1979. – Вип.29. – С.62-72; 24. Кучера М.П., Горишний П.А. Раскопки городища XII – XIII вв. у с. Старая Ушица // Археологические памятники Среднего Поднестровья. – К.: Наук. думка, 1983. – С.62 – 96; 25. Кучера М.П. Бушевское городище // Древние славяне и Киевская Русь. – К.: Наук. думка, 1989. – С.183 – 192; 26. Кучера М.П. Слов'яно-руські городища VII – XIII ст. між Саном і Сіверським Дінцем. – К.: ІА НАНУ, 1999. – 252 с.; 27. Микитин А.В. Оборонительные сооружения Засечной черты XVI – XVII вв. // МИА. – 1955. - №44. – С.116 – 213; 28. Михайлина Л.П. Населення Верхнього Попруття VIII – X ст. – Чернівці: Рута, 1997. – 144 с.; 29. Пастернак Я. Старий Галич. Археологічно-історичні досліди у 1850-1943 рр. – Івано-Франківськ: Плай, 1998. – 348 с.; 30. Пачкова С.П. Давньоруське городище Гринчук на Дністрі // Археологія. – 1979. – Вип.32. – С.78-96; 31. Плетнева С.А., Макарова Т.И. Южное городище у с.Витачев // КСИА АН СССР. – 1965. – Вып.104. – С.54-61; 32. ПСРЛ. - М.: Изд-во Восточная литература, 1962. - Т.1. – 580 с.; 33. ПСРЛ. – М.: Изд-во Восточная литература, 1962.- Т.2. – 938 с.; 34. Раппопорт П.А. Очерки по истории руского военного зодчества X-XIII вв. // МИА. - 1956. - №52. – 183 с.; 35. Раппопопрт П.А. Военное зодчество Западнорусских земель X – XIV вв. // МИА. - № 140. - 1967. – 241 с.; 36. Ратич О.О. Результати досліджень древньоруського городища "Замчисько" в м. Судова Вишня Львівської обл. в 1957 – 1959 рр. // МДАПВ. – 1962. – Вип.4. – С.106–119; 37. Ратич О.О. До питання про розташування і оборонні споруди древньоруських городів Південно-Західної Русі // МДАПВ. - 1964. - Вип.5. - С.115-129; 38. Рожко М.Ф. Конструктивні особливості оборонних споруд XII – XIII ст. Південно-Західної Русі // Старожитності Південної Русі: Матеріали III історико-археологічного семінару „Чернігів і його округа в IX – XIII ст." – Чернігів: Сіверянська думка, 1993. - С.152-161; 39. Русанова И.П., Тимощук Б.А. Славянские святилища на Среднем Днестре и в бассейне Прута // СА. - 1983. - №4. - С.164-165; 40. Сагайдак М.А. Давньокиївський Поділ. - К.: Наук. думка, 1991. - 168 с.; 41. Седов В.В. Сельские поселения Центральных районов Смоленской земли // МИА. - 1960. - № 92. - 158 с.; 42. Сухобоков О.В. Дніпровське Лісостепове Лівобережжя у VIII – XIII ст. – К.: Наук. думка, 1992. – 216 с.; 43. Тимощук Б.О. Звіт про археологічні дослідження Чернівецького краєзнавчого музею в 1960 р. // НА ІА НАНУ. – Ф.1960/23. – 11 с.; 44. Тимощук Б.О. Звіт про археологічні дослідження давньоруського городища в с. Дарабани Хотинського району в 1966 р. // НА ІА НАНУ. – Ф.1966/86. – 5 с.; 45. Тимощук Б.А. Оборонительный вал XII – XIII вв. Ленковецкого городища // КСИА АН СССР. – 1967. – Вып.110. – С.98-101.; 46. Тимощук Б.О. Звіт про розкопки на давньоруському городищі Галиця в с. Ломачинці Сокирянського району Чернівецької області в 1968 р. (XI – XIII ст.) // НА ІА НАНУ. – Ф.1968/77. – 8 с.; 47. Тимощук Б.О. Звіт про розкопки давньоруського городища в с. Перебиківці Хотинського району Чернівецької області // НА ІА НАНУ. – Ф.1969/40. – 9 с.; 48. Тимощук Б.О. Дослідження давньоруського городища Дарабани-Щовб // Середні віки на Україні. – 1971. – Вип.1. – С.187 – 190; 49. Тимощук Б.О. Ломачинське городище // Археологія 1973. – Т.9 – С.100-107; 50. Тимощук Б.О. Слов'янське городище Грозинці на Буковині // Археологія. – 1974. – Т.13. – С.86-92; 51. Тимощук Б.О. Слов'яни Північної Буковини V – IX ст. – К.: Наук. думка, 1976. – 176 с.; 52. Тимощук Б.О. Давньоруська Буковина (X – перша половина XIV ст.). - К.: Наук. думка, 1982. - 206 с.; 53. Тимощук Б.А. Восточнославянская община VI – X вв. н.э. – М.: Наука, 1990. – 192 с.; 54. Тимощук Б.О. Василів - місто Галицької Русі. – Чернівці: Прут, 1992. – 30 с.; 55. Тимощук Б.О. Теребовль – місто Галицької Русі // Галич і Галицька земля. – Київ – Галич, 1998. – С.124-127; 56. Томенчук Б.П. Исследование летописного Василева // АО 1977. – М.: Наука, 1978. – С.393; 57. Томенчук Б.П. Исследование летописного Василева // АО 1978 г. – М.: Наука, 1979. – С.413; 58. Федоров Г.Б., Чеботаренко Г.Ф. Памятники древних славян VI – XIII ст. Археологическая карта Молдавской ССР. – Кишинев: Штиинца, 1974. – Вып.6. - 136 с.; 59. Хавлюк П.І. Древньоруські городища на Південному Бузі // Слов'яно-руські старожитності. – К.: Наук. думка, 1969. – С.156-174; 60. Харламов В.О. Конструктивні особливості дерев'яних будівель Подолу X-XIII ст. // Археологічні дослідження стародавнього Києва. - К.: Наук. думка, 1976. - С.47-54; 61. Шноре Э.Д. Асотское городище. - Рига: Зинатне, 1961. - 236 с.; 62. Юра Р.О. Древній Колодяжин // АП. – 1962. – Т.12. –

С.57-130; 63. Якубовський В.І. Розкопки на північному Поділлі // Археологічні дослідження на Україні в 1969 р. - К.: Наук. думка, 1972. - Вип.IV. - С.302; 64. Якубовский В.И. Раскопки Телиженецкого городища // АО. 1979 г. – М.: Наука, 1980. – С.355 – 356; 65. Якубовський В.І. Скарби Болохівської землі. – Кам'янець-Подільський: Медобори, 2003. – 159 с.; 66. Herrmann J. Zwischen Hradschin und Vineta.-Urania-Verlag.-Leipziq-Jena-Berlin,1976. – 288 s.; 67. Jazdrewski K. Ogólne wiadomosci o Czernne.-Czerwieny // AP. - 1959. - T.IV. - Z.1. - S.67-91.

Summary

Ihor Vozny (Chernivtsi)

THE RAMPERS OF TOWN SETTLEMENTS OF THE 10TH – 13TH CENTURY ON THE TERRITORY OF NORTHERN BUKOVYNA

The article deals with the problem of construction of rampers of Old Rus Town settlements of Northern Bukovyna. The analysis of the historical background of the problem, principles of constructing rampers have been outlined. Internal and external structures important for rampers have been characterized

УДК: 94(477.85) „1621"

Дмитро Ліщук
(Чернівці)

КОЗАЦЬКА ВІЙСЬКОВА РОЗВІДКА В ХОТИНСЬКІЙ ВІЙНІ 1621 р.: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ

Пропоноване дослідження присвячене висвітленню діяльності військової розвідки у козацькому війську в Хотинській війні 1621 р.

Аналіз стану наукової розробки теми історії розвідки за часів гетьмана Петра Сагайдачного дозволяє дійти висновку, що в Україні мало праць, у яких всебічно висвітлювався б процес ролі розвідки та контррозвідки у проведенні бойових операцій Війська Запорозького, зокрема у Хотинській битві.

У тій чи іншій мірі про це згадувалося у працях Апанович О., Алекберлі М., Грушевського М., Гуржія О., Мицика В., Крип'якевича І., Корнієнко В., Саса В., Сергійчука В., Сідака В., Степанкова В., Жуковича П., Яворницького Д. та інших.

Окремі відомості про успішні дії розвідників під час Хотинської війни наводить Жукович П. [6, с.168-170]. Історик Сергійчук В. звернув увагу на важливе значення збору розвідувальних даних для проведення успішних морських походів проти Туреччини і робить висновок, що „організація розвідки вважалася одним із важливих обов'язків козацької старшини" [11, с.86]. Торкнувся він же і таких проблем, як підбір розвідувальних кадрів, проведення диверсій у тилу ворога [12]. Апанович О. виділяє розвідувальну діяльність українського війська в окрему проблему і стверджує, що у XVII столітті було створено постійну військову охоронно-захисну та розвідувально-сторожову систему оборони кордонів [1].

Дослідження вищезгаданих матеріалів дають певні наукові підстави для з'ясування наступних питань:

1. Роль гетьманів Війська Запорозького в організації розвідки в першій чверті XVII століття.

2. Роль і значення розвідки, її ефективність під час морських походів, походу на Москву (1618 р.) і в Хотинській битві.

3. Організація проведення окремих диверсійних актів у тилу ворога під час вищезгаданих кампаній, у тому числі й у Хотинській війні.

В 1620 році до козацької старшини почали надходити повідомлення козацької розвідки про підготовчі заходи Османської Порти до війни з Польщею. Розвідники-спостерігачі перебували майже в усіх стратегічно важливих населених пунктах, у тому числі й розташуванні військ Речі Посполитої. У праці Гуржія О. і Корнієнко В. „Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний" наводиться приклад про такого спостерігача. Його викрили тільки після того, як полякам випадково потрапив до рук лист, в якому йому висловлювалася подяка від імені гетьмана за надані відомості [5, с.70].

Важливою віхою у подальшій розбудові військової розвідки стала Хотинська війна 1621 року.

У праці істориків Сідака В. і Степанкова В. „З історії української розвідки та контррозвідки" наводиться факт, підтверджений першоджерелами, а саме, згадка про те, що у 1620-1621 рр. за гетьманства Неродича-Бородавки по Україні були розіслані емісари, які закликали вливатися до складу козацьких полків для боротьби з „ворогами Святого Христа" [13, с.24].

Вперше в історії українського війська була використана тактика розвідувальних загонів не лише з метою збору інформації, але й для нав'язування боїв з противниками.

Майже одночасно улітку 1621 року на території сучасних Молдови і Румунії почалися бої українських розвідувальних підрозділів з турками і татарами. Незважаючи на очевидну нерівність сил, вони, за словами очевидця тих подій Якуба Собеського, „щасливо із славою билися з турками" [10, с.81].

Такі дії розвідувальних загонів дали можливість Війську Запорозькому з'єднатися з польськими бойовими загонами під Хотином майже на день раніше від ворога, що дозволило потім спільними зусиллями успішно протистояти війську Османа II.

Почалась історична битва під Хотином. Гетьман Петро Сагайдачний, який очолив козацьке військо, увів сувору дисципліну. Ось що писав про це М.Грушевський у своїй праці „Історія України-Руси", посилаючись на польського письменника Ш.Старовольського і його книгу „Egnes Polonus"

(1628 р.): „Козаки мають староримську дисципліну, спокій у таборі, тверезість і послушність, у секретних речах пильно додержуються таємниці, а противників карають за спартанським звичаєм чи суворістю" [4, с.296].

Переможному завершенню воєнних дій у Хотинській війні сприяв фактор успішної розвідки і нанесення ударів по ворожих тилах морськими силами запорожців. Один із козацьких загонів був направлений до гирла Південного Бугу з метою перешкодити татарам споруджувати переправи, а інші – в район Акермана і Константинополя для висадження морського десанту. За словами історика В.Заруби, „запорожці наробили багато "шкоди". Щоб врятуватися, татари залишили свої оселі і втекли під захист турецької армії в Ізмаїл" [7, с.167].

Бої під Хотином протягом вересня-жовтня 1621 року продемонстрували уміння гетьмана Петра Сагайдачного організовувати і проводити чи не вперше нічні напади, що засвідчувало наявність добре налагодженої розвідувальної діяльності. Під час їх здійснення було одержано відомості про стан і силу ворога, порядок розташування окремих його підрозділів.

У праці історика С.Комарницького зазначається: „У запорожців добре працювала розвідка. Султанський табір не був укріплений ні валом, ні ровом... козаки без шуму, знявши всіх караульних, увійшли до ворожого табору" [9, с. 59].

Про контррозвідувальні заходи у польсько-козацькому війську дізнаємось з книги О.Апанович „Розповіді про запорозьких козаків", де вона пише: „28 вересня султан вирішив зробити ще один останній штурм, зосередити для цього абсолютно всі сили, вводячи максимум резервів... У вранішній час турки і татари провели розвідувальні дії. Відігнані від шанців, вони переконалися у дієвості вартової служби польсько-козацького табору" [2, с.107].

Гетьман Петро Сагайдачний довів, що кращими засобами забезпечення бойових дій є таємність і раптовість операції, які досягаються багатьма чинниками. Зокрема, використання темноти, доброї поінформованості про дислокацію і наміри противника. При цьому роль розвідки повинна бути найголовнішим елементом у проведенні бойових операцій. Аналіз досвіду підготовки і ведення бойових дій козаками свідчить, що старшина і гетьмани приділяли розвідці особливу увагу. Одержані козаками Війська Запорозького перемоги є яскравим підтвердженням цьому. Тому січове керівництво завжди прагнуло до збільшення кількості і чисельності розвідувальних груп і загонів, незважаючи на будь-які зміни в складі війська. Характерними рисами організації і ведення розвідки у запорожців були: безперервність, активність, цілеспрямованість і мобільність [5, с.80].

Один факт про проведення диверсій у тилу ворога. Турки, щоб громити козацький табір з фланґу, переправили значну частину своїх гармат на лівий берег Дністра. Тоді козаки поділилися на два загони. Один перейшов на лівий берег Дністра і напав на розташовану там турецьку артилерію. Це було зроблено так блискавично і несподівано, що з турків урятувався тільки візир. Одночасно другий загін напав на турецький табір на правому березі. Молдавський літописець говорить: „У турецькому війську зчинився такий переляк і велике замішання, що половина війська повтікала на другий кінець табору, залишивши гармати".

Основний тягар у Хотинській війні винесло козацьке військо на чолі з видатним полководцем гетьманом Петром Сагайдачним. Ось що з цього приводу писали свідки тих подій. Якуб Собеський: „Справжніми переможцями під Хотином і рятівниками Польщі були козаки" [10, с.61]. Аксент у „Кам'янецькій хроніці": „Якби не козаки, польське військо було б розбито за 3-4 дні. Перемогу здобули лише завдяки Богові і запорозьким козакам" [8].

Аналіз боїв під Хотином у 1621 році свідчить, що керманичі Війська Запорозького приділяли розвідці особливу увагу. Гетьман Петро Сагайдачний вважав, що від своєчасно отриманих даних про плани супротивника залежить результат як бою, так і війни в цілому, що й підтвердилось під час Хотинської війни.

Джерела та література

1. Апанович О. Козацтво – Збройні Сили України // Голос України. – 1991. – № 41;56
2. Апанович О. Розповіді про запорозьких козаків. – К., 1991.
3. Воссоединение России с Украиной. Документы и материалы в 3 томах. – М., 1954. – Т.1.
4. Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1995.
5. Гуржій О., Корнієнко В. Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний. – К, 2004.
6. Жукович П. Сеймовая борьба православного западно-русского дворянства с церковной унией (с 1609 г.). – СПб., 1906.
7. Заруба В. Украинское казацкое войско в борьбе з турецко-татарской агрессией. – Харьков, 1993.
8. Кам'янецька хроніка // Жовтень. – № 4. – С. 103.
9. Комарницький С. Хотинська епопея. – Чернівці, 2000.
10. Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. – К., 1996. – Вып. 2.
11. Сергійчук В. Іменем Війська Запорозького. – К., 1991.
12. Сергійчук В. Розвідка Богдана Хмельницького // Дніпро. – 1983. – № 8. – С.119-122.
13. Сідак В., Степанков В. З історії української розвідки та контррозвідки. – К., 1995.

Summary

Dmytro Lischuk (Chernivtsi)

Cossack military secret service in the war of Khotin (1621): historiography aspect

The author touches upon the formation process and main peculiarities of Cossack military secret service in the period of hetman Petro Sagaydachnyi and its role of Khotyn war 1621.

УДК: 93(477.85) „18/20”

Олександр Масан
(Чернівці)

СЕРЕДНЬОВІЧНИЙ ЦЕЦИН В ІСТОРІОГРАФІЇ XIX – початку XXI ст.

У низці документів, пов'язаних з польсько-молдавськими відносинами кінця XIV – середини XV ст., та ряді інших джерел неодноразово згадується „город Цецин”. Найдавніша документальна згадка про нього міститься у грамоті, датованій першими числами січня 1395 р., в якій йшлося, зокрема, „**о Цецин**” [3, с.609-610]. Приблизно до того самого часу відноситься перелік фортець, який зберігся у різних літописних зводах і має заголовок „**А се имена всѣм градом рускым, далним и ближним**”. У ньому поряд з Коломиєю, Городком на Черемоші та Хотином згадується „**Чечюнь**” [1, с.475].

Історики ототожнюють цю фортецю із земляними укріпленнями і кам'яною спорудою, незначні рештки яких збереглися на вершині г. Цецин (541 м), розташованої у межах сучасних Чернівців, на західній околиці міста. Частота згадок про цей „город” у джерелах вказує на його важливе значення в історії Буковини і Чернівців за доби пізнього середньовіччя.

Зазначений топонім вживався у той час виключно в чоловічому роді, хоча й у двох формах – Цецин (варіант Цяцин) і Цецунь (варіант Чечунь). Назва в жіночому роді – Цецина – закріпилася у новий час унаслідок поступової романізації населення і, відповідно, топонімів у межах Чернівців, які з 1457 р. були адміністративним центром волості (цінуту) в складі Молдавського князівства. В сучасному мовленні цей топонім має середній рід – Цецино (і навіть Цецено), що становить яскравий зразок експансії російської мови в чернівецькому середовищі другої половини XX ст.

У різний час було висловлено чимало думок про те, хто й коли збудував Цецинський замок. Одну з перших версій знаходимо в записках Й.Будінського, який 1783 р. побував на Буковині як керівник групи межувальників. Про Цецин він згадав у зв'язку з наявністю там „цілком особливого сорту вапняку”. Будінський зазначив, що на цій горі „ще знаходяться старі руїни стародавнього римського замку (alte Rudera eines alten römischen Schlosses)” [4, с.2]. Пізніше Г.Купчанко теж писав, що на Цецині „находятся руины весьма старинного замка времён римского владычества” [10, с.12].

Автор першої монографії з історії Чернівців Ф.А.Віккенгаузер припускав, що „кам'яну башту на вершині Цецина”, можливо, збудували рицарі-іоанніти близько 1247 р. Через їхнє незначне число вони не могли протистояти монголо-татарським ордам, які вели боротьбу на знищення. Доказом цього він вважав „знайдені на Цецині наконечники стріл, відбиті прикраси шоломів і рицарські мечі, які мають зображення хреста” [23, с.11-12].

Як свідчив К.А.Ромшторфер, від башти на Цецині збереглися лише рештки – частина могутнього кам'яного муру. З будівлею пов'язані численні перекази, згідно з якими під нею повинні бути ходи і заповнені скарбами підземелля. „За формами знайдених на Цецині шпор та озброєння робилися спроби приписати будівництво Німецькому рицарському ордену (...) або іоаннітам (...). Згідно з іншими [авторами], башта могла бути збудована польським королем Казимиром Великим у середині XIV ст. або кількома десятиліттями пізніше воєводою Юрієм Коріятовичем; можливо, перший чи другий провели там лише відновлення або розширення” [21, с.412].

На рубежі XIX-XX ст. „город Цецин” став предметом дискусії між чернівецькими істориками. Так, Д. Веренка вважав, що „на сьогоднішній чернівецькій території було місто (eine Stadt) „Цецина”, яке розташовувалося довкола однойменної гори”. Там стояв замок, „збудований на початку XIII ст. Німецьким рицарським орденом (1211-1227 рр.)”. Монголи дощенту зруйнували місто і замок. Цецин, ймовірно, відбудували між 1389 і 1404 рр., адже з останнього року зберігся документ, у якому згадується „Хотько” як староста замку. „Довкола цього укріплення знаходилися поселення, які утворювали міську громаду й упродовж 29-ти років набули такого розширення і значення, що 1433 р. вони утворили центральний пункт однойменного округу, до якого належали менші міста й села (...). 1437 року Цецинський округ було включено до Шипинської провінції (...)”. Д.Веренка зазначив, що „востаннє місто „Цецина” згадується в 1456 р. Чому воно занепало, „неможливо встановити за наявними актами” [5, с. 14-15; пор. 22, с. 108].

Р.Ф.Кайндль заперечував тезу, „ніби замок на Цецині могли збудувати готи (перед 375 р.) або ж у XIII ст. німецькі рицарі” [19, с.211]. Історик посилався на „Історію Польщі” Я.Длугоша (1415-1480), який описав дебати на сеймі 1448 р. стосовно вимог литовців повернути їм Західне Поділля, загарбане поляками в 1430 р. Польські „прелати і барони” заявили тоді, що Подільську землю відбив у татар Казимир III, який „збудував або з каменю або з дерева багато замків, а саме: Кам'янець, Хотин, Цецин (Czeczin), Бакоту, Брацлав, Меджибіж та інші” [2, с.48]. Отже, заявники зарахували замок Цецин, як і Хотин, до Поділля, а їхнє спорудження приписали Казимиру III (1333-1370).

Втім, Р.Ф.Кайндль не звертав уваги на хибність цих тез: йому було важливіше довести, що в середині XIV ст. північна частина Буковини потрапила під владу Польщі і донжон (башта) на г. Цецин мав слугувати її утвердженню на цій землі. На думку науковця, Чернівці за доби Галицького князівства існували на правому березі Пруту, тож вони

розвивалися й далі під захистом Цецинського замку. Казимир III не зумів утримати дану територію, яку в 1359 р. захопили молдавани [20, с.5]. Р.Ф.Кайндль, на відміну від Д.Веренки, не вважав Цецин містом і слушно перекладав слово „город" як замок (die Burg) [20, с.6]. Під владою молдавських князів Цецин залишався головним центром „у наших околицях", адже „згідно зі слов'янсько-польським устроєм замок завжди був осередком області, над якою він панував". Але з настанням більш спокійних часів „старіші Чернівці" переважили замок, так що він „після 1456 р. вже більше не згадується і перебував у занепаді" [20, с.7].

Через два десятиліття після виходу праці Р.Ф. Кайндля з'явилася книга Г. Піддубного, який слідом за М. Кордубою вважав, що „до середини XIV ст. стосується й згадка за окремий державний самотвір – Шепинську Землю (...)". Автор відносив до того самого часу „й появу на сцені історичних міст – Хотина, Цецина, Хмельця й Шепинців, міст стародавньої „буковинської держави", що в другій половині XIV ст. перейшла з-під зверхності татар до молдавських воєвод" [12, с.26]. І все ж Г.Піддубний помилявся, вважаючи ці пункти містами. Лише Хотин міг зберігати тоді міський характер.

У 50-х роках XX ст. цю тему розвивав А.Жуковський, на думку якого Шипинська земля „із своїми замками Цецин, Хотин, Хмелів і Шипинці" як автономна частина Галицької держави визнала в 1349 р. зверхність польського короля Казимира Великого. Проте молдавський князь Петро Мушат (1374-1391), використавши польсько-угорські непорозуміння, окупував її „з твердинями Хотин, Цецин і Хмелів". З 1395 р. збереглася грамота, в якій „згадується про фортецю Цецин біля Чернівців, збудовану українськими князями за часів Шипинського періоду. На горі Цецині знаходилася найславніша твердиня „Шипинської землі"". Щоправда, А.Жуковський не уточнив, чим саме славилася ця твердиня. Він зазначив також, що за часів молдавського князя Олександра Доброго „намісником (бургграфом) твердині Цецина був Хотько" [7, с.56-58]. У цьому випадку науковець повторив помилку Д. Веренки, який називав Хотька „старостою замку". Справді, названий діяч був і старостою, і намісником, але не замку, а великої території, адміністративним центром якої був замок.

Слід згадати також цікаві спостереження фахівця з топонімії Ю.Карпенка стосовно назви Цецина. Про останній він писав як про „зникле поселення, давню фортецю, споруджену в 1349 р.". Дослідник звернув увагу на те, що Цецин „згадується як **город**, тобто обгороджене поселення, у XIV-XV ст.". Розглянувши два словотворчі варіанти назви, Ю.Карпенко зазначив, що більш давнім є варіант з суфіксом **–ин** (Цецин, Цѣцин), тоді як варіант з –унь (Цецунь, Цецюнь, Чечюнь), „імовірно польського походження, пізніше вийшов з ужитку". Науковець відніс цю назву до неясних і висловив припущення, що вона могла бути утворена „від особового імені **Цеца**". Крім того, на думку Ю.Карпенка, вихідною була форма з **ц**, а не **ч**, „оскільки в старих свідченнях вона переважає" [8, с.69].

У міркуваннях стосовно назви Чернівців Ю.Карпенко висловив ще декілька думок стосовно Цецина. Він зазначив, що, хоча „старі Чернівці лежали не на правому, як тепер, а на лівому березі Пруту" (на час написання книги Ю.Карпенка Садгірський район ще не входив до складу Чернівців. – О.М.), „однак відстані все ж дозволяють припустити, що Чернівці виникли як своєрідне передмістя Цецина, яке виконувало митні функції на великій ріці і в якому селився **чорний** люд – ремісники і т.д., що обслуговували Цецин" [8, с.72].

Це припущення вимагає деяких уточнень. Коли йдеться про лівобережні відносно Пруту давньоруські поселення, то вони концентрувалися довкола Ленківецької фортеці. Водночас на правому березі, в районі нинішньої вулиці П. Сагайдачного, існувало велике поселення, виразні рештки якого було виявлено в місцях зсуву грунту в північній частині вул. А. Барбюса. Вивчення стратиграфії культурного шару в обриві зсуву показало, що це поселення продовжувало існувати й розвиватися у XIV-XV ст., хоча сліди згарищ свідчать про те, що воно неодноразово знищувалося під час воєнних дій [14, с.86].

За відсутності відомостей писемних джерел, початки й етапи функціонування твердині на г. Цецин можна відтворити лише на основі археологічних матеріалів, включаючи й випадкові знахідки, якщо свого часу їх було задокументовано за місцем й обставинами виявлення. Перші розкопки руїн замку на г. Цецин провів у 1908 р. професор Чернівецького університету В.Милькович. У верхніх шарах було знайдено численний остеологічний матеріал, а також срібні монети, карбовані за молдавського князя Петра Мушата (1374-1391) та угорського короля Людовика (Лайоша) Великого (1342-1382). У нижніх шарах В.Мількович виявив глиняне пряслице, товстостінну орнаментовану кераміку і багато кісток тварин. Дослідник дійшов висновку, що на Цецині стояла кам'яна вежа діаметром 20 м. В.Мількович вважав, що її було споруджено в XIV ст., хоча нижній культурний шар він слушно датував VIII-XI ст., коли на вершині Цецина існувала дерев'яно-земляна фортеця [див.: 15, с.134]. Розкопки В. Мількoвича дозволяють стверджувати, що на вершині Цецина стояла башта діаметром 20 м з дуже товстими стінами. У Франції такі вежі споруджувалися з XI ст. і називалися донжонами [6, с.78-79], на наших землях – „столпіє". Щоправда, вітчизняні „стовпи" походять з XIII ст.

Наступні розкопки Цецинського замку проводилися у 20-х роках XX ст. Зокрема, професор Т.Ба-

лан досліджував його руїни в серпні 1929 р. за дорученням Військового музею в Бухаресті [18]. Щоправда, він не розкопував внутрішній об'єм башти, тому що в її центрі стояла споруда тріангуляційного (геодезичного) пункту. Т.Балан встановив, що фундамент будівлі сягав материкової скелі, виявленої на глибині 4 м від поверхні. У збереженій частині дугоподібної стіни було чітко видно димар. Поряд із спорудою лежав шар ретельно укладених каменів, якими, мабуть, було забруковано двір або під'їзд до башти. На певній відстані від решток будівлі, перпендикулярно до неї, валялися три великі уламки муру. Вони могли відлетіти від башти лише внаслідок потужного вибуху [19]. На жаль, у газетних звітах стосовно цих розкопок нічого не сказано про знахідки речових матеріалів, які, як і численні світлини, було передано до Військового музею у Бухаресті.

В 1956 р. розвідкові розкопки на Цецині провів Б.Тимощук. У північно-східній частині замкового двору він виявив культурний шар, який перед тим не перекопувався. На глибині 0,3-0,9 м було знайдено „багато розколотих каменів такого ж походження, що і в стінах фортеці", а також уламки кераміки XIV-XV ст. Нижче залягав шар з керамікою XI-XIII ст. Було виявлено рештки напівземлянки з піччю-кам'янкою, яку дослідник датував XI ст. [15, с.134-135].

Під час спорудження в 1959 р. телевізійної вежі на вершині Цецина було відкрито ще один фрагмент дугоподібного муру завтовшки 3,1 м, складеного з рваного каменю на розчині вапна з домішками піску, вугілля і незначної кількості товченої цегли. Цей факт підтвердив існування у середньовіччі круглої кам'яної башти типу донжона. Загалом Б.Тимощук погоджувався з думкою В. Мілковича, що кам'яний замок було споруджено в XIV ст. на місці земляного укріплення XI-XIII ст. Проте біля фортеці не виявлено посаду, тому, як зазначав Б.Тимощук, „немає підстав віднести її до населених пунктів міського типу. Це було військове укріплення і одночасно адміністративний центр для навколишніх сіл" [15, с.135].

Пізніше, в 1976 р., на Цецинській горі проводилися додаткові обстеження і розкопки. Було встановлено, що в'їзд на майданчик замку розміщувався із західного боку. Там від вершини гори відходить вузьке хребетоподібне підвищення. Воно було укріплене трьома валами і чотирма глибокими ровами. Середній вал відходив від зовнішнього валу, перетинаючи хребетоподібне підвищення навскіс, через що дорога, яка прямувала до головного майданчика городища, проходила в цьому місці зигзагом і прострілювалася одночасно і із зовнішнього, і з навскісного валів. Третя укріплена смуга розташовувалася за 130 м на схід від навскісного валу, поблизу майданчика замку, і складалася з валу та двох ровів, розташованих перед і за валом [17, с. 98-99]. Схожа система оборони фортеці з напільного боку була досліджена Б.Тимощуком на Перебиківському городищі (розташоване поблизу с. Зелена Липа Хотинського р-ну), яке археолог датував другою половиною XIII – першою половиною XIV ст. [17, с.88-92].

Крім того, в 1976 р. поряд з Цецинським городищем, з південного боку вершини гори, було виявлено рештки поселення з керамікою X-XI ст. Ще одне поселення цього самого часу відкрито за 1,5 км на північ від городища, в урочищі Графська Поляна. Там було розкопано дві напівземлянки з печами-кам'янками й уламками посуду XI ст. [17, с.191].

Нові матеріали, здобуті під час зазначених досліджень, дозволили Б. Тимощуку стверджувати, що Цецинський замок спочатку виконував функції сторожового пункту на підступах до Ленківецької фортеці XII – першої половини XIII ст. Після зруйнування останньої Цецинський замок набув значення князівської фортеці, у зв'язку з чим його укріплення були реконструйовані, тобто збудовано широку оборонну смугу з напільної сторони, а на головному майданчику споруджено круглу кам'яну башту. Б. Тимощук не вважав це чимось винятковим, адже вежі такого типу будувалися у другій половині XIII – на початку XIV ст. у багатьох пунктах Галицько-Волинського князівства [17, с.99].

Суттєве уточнення у вирішення питання про час будівництва башти на г. Цецин вніс С. Пивоваров, нині провідний фахівець у галузі буковинської археології. Він звернув увагу на скарб срібних речей XII-XIII ст., який складався з 19-ти прикрас. Його було знайдено в Чернівцях у 1839 р. і передано до Віденського музею історії мистецтва. Працюючи в Державному архіві Чернівецької області, С. Пивоваров виявив справу, яка містила детальні описи скарбів, знайдених на Буковині. Серед них значився і такий, що його віднайшли жителі чернівецького передмістя Роші Іван (Іон) Більчук і Костакі Ленко (Лемко) в руїнах фортеці на г. Цецин 16 березня 1839 р. За описом прикрас, їхньою кількістю і вагою скарб цілком співпадає з тим, що зберігається у Відні. Розглядаючи конкретні прикраси, С.Пивоваров підкреслив наявність серед них трьох срібних перевитих шийних гривен, які були атрибутом знаті – князів, бояр, дружинників. Дослідник дійшов слушного висновку, що знахідка шийних гривен вказує на перебування у Цецинському замку особи (чи осіб) з найближчого князівського оточення. У свою чергу, це свідчить про те, що ця фортеця вже в давньоруський час, мабуть, після припинення функціонування Ленківецької фортеці стала місцем перебування князівського гарнізону[13, с.20-21].

Принципове значення має датування речей з розглянутого скарбу. Всі прикраси знаходять аналогії в давньоруських матеріалах XII-XIII ст. Дві пари срібних скроневих кілець характерні для половецьких старожитностей того самого часу [13,

с.21]. Як відомо з літописів, князі часто залучали половців на свою службу. Крім того, з початку XII ст. серед руської знаті виникла своєрідна мода на шлюби зі знатними половчанками. Найвірогідніше, скарб було сховано під час монголо-татарського нашестя в середині XIII ст. Його знаходження в руїнах, тобто рештках мурів Цецинського замку, свідчить про те, що останній вже існував як споруда в середині XIII ст. А це дає підставу з упевненістю стверджувати, що башту-донжон було збудовано дещо раніше, тобто в першій половині XIII ст., і пов'язати її будівництво з діяльністю князя Данила Романовича та його оточення.

Незважаючи на значний прогрес у вивченні історії Цецинської фортеці в другій половині XX – на початку XXI ст., досі в науковій літературі й популярних публікаціях можна зустріти твердження, ніби її збудували римляни десь на рубежі I-II ст. н.е. Фортецю назвали „Цецино" за назвою містечка і річки Цецино, що „знаходились неподалік від італійського міста Піза. Очевидно, воїни римського війська, яке перебувало у фортеці на Буковині, були вихідцями з італійського містечка Цецино" [9, с.43]. З подібним твердженням неможливо погодитися через відсутність будь-яких матеріалів стосовно перебування римських загонів не лише на г. Цецин, але й загалом на Буковині [11, с.11-12]. Сумнівна також співзвучність назв італійського містечка та гори „Цецино", адже в римлян не було міст, назви яких закінчувалися на -о. Словом, ця теза не може слугувати вагомим доказом присутності римлян на Цецині.

Отже, будівництво перших дерев'яно-земляних укріплень на Цецинській горі, як показали археологічні дослідження, слід віднести до кінця X – початку XI ст., коли територія Верхнього Попруття і Середнього Подністров'я остаточно увійшла до складу Київської держави. Лише за умови наявності оборонного центру можна пояснити існування на схилах гори неподалік від її вершини двох селищ-„супутників". Близько середини XIII ст. фортецю було реконструйовано, тобто збудовано кам'яну башту і складну систему земляних укріплень з напільної сторони. Вона зазнала реконструкції і в другій половині XIV ст., коли територія Шипинської землі потрапила до складу Молдавського князівства і коли назва замку потрапила в документальні і літописні джерела (1395 р.). На той час Цецин був адміністративним центром великої території, яка охоплювала всю північно-західну частину Буковини, а також слугував укріпленою резиденцією старости. Перший з відомих за документами старост мав українське ім'я Хотько.

Водночас Цецинська фортеця не мала характеру міського центру, проте під її захистом розвинулося місто Чернівці. Під час внутрішніх усобиць у Молдавському князівстві у 50-х роках XV ст. замок на г. Цецин зазнав сильних руйнувань, мабуть, унаслідок потужного вибуху. Надалі згадок про нього в документах немає, зате відомо, що з 1457 р. адміністративним центром колишньої Цецинської волості, або „держави", стали Чернівці. Через це і волость почала називатися Чернівецькою, а місцевий староста – чернівецьким.

Джерела та література

1. Статьи, находящиеся в рукописи Археографической комиссии перед Комиссионным списком Новгородской первой летописи // Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1950. – С. 475-477.
2. Dlugossii J. Historiae Polonicae libri XII / Cura A. Przezdziecki. – Cracoviae: Czas, 1878. – T.V. – 702 s.
3. Documentele moldoveneşte înainte de Ştefan cel Mare / Publ. de M. Costăchescu. – Jaşi: Viaţa Românească, 1932. – Vol. 2. – XXV, 956 p.
4. Polek J. Die Bukowina zu Anfang des Jahres 1783. Nach einer Denkschrift des Mappierungsdirectors Johann Budinszky // Bukowinaer Rundschau. – 1894. – 20. Apr.
5. Werenka D. Urkundliche Nachrichten über die Städte „Cecina" und „Tschernowitz" und deren Besitzverhältnisse im Jahre 1782. (Mit einem noch nicht veröffentlichten Plane) // XXXIII.Jahres-Bericht der gr.-or. Ober-Realschule in Czernowitz. – Czernowitz, 1897. – S. 13-42.
6. Дюби Ж. История Франции. Средние века. От Гуго Капета до Жанны д'Арк. 987-1460 / Пер. с фр. – М.: Междунар. отношения, 2001. – 416 с.
7. Жуковський А. Історія Буковини. – Черівці: Час, 1994. – 120 с.
8. Карпенко Ю.О. Топонімія центральних районів Чернівецької області: Конспект лекцій. – Чернівці: Вид-во Чернів. ун-ту, 1965. – 76 с.
9. Кожолянко Г. Етнографія Буковини. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – Т.1. – 384 с.
10. Купчанко Г. Некоторые историко-географические сведения о Буковине. – К.: Тип. М.П. Фрица, 1875. – 83 с.
11. Масан О.М. Буковина як об'єкт міжнародних відносин з давніх часів до 1774 р. // Буковина в контексті європейських міжнародних відносин. (З давніх часів до середини XX ст.). / В.М. Ботушанський, С.М. Гакман, Ю.І. Макар та ін. – Чернівці: Рута, 2005. – С.9-168.
12. Піддубний Г. Буковина. Її минуле і сучасне. – Чернівці: Зелена Буковина, 2005. – 216 с.
13. Пивоваров С. Нові матеріали до історії стародавнього Цецина // Буковина – мій рідний край: III іст.-краєзн. конф. молодих дослідників, студентів та науковців: Матеріали. – Чернівці, 2000. – С. 20-22.
14. Пивоваров С. Пам'ятки археології на території міста Чернівці // Наук. вісник Чернівецького ун-ту: Вип. 229-230. Історія. Політ. науки. Міжнар. відносини: Збір. наук. праць. – Чернівці, 2004. – С.82-87.
15. Тимощук Б. Північна Буковина – земля слов'янська. – Ужгород: Карпати, 1969. – 192 с.
16. Тимощук Б.О. Шипинська земля за археологічними даними // Минуле і сучасне Північної Буковини. – К., 1973. – Вип.2. – С.21-26.
17. Тимощук Б.О. Давньоруська Буковина (X – перша половина XIV ст.). – К.: Наук. думка, 1982. – 206 с.
18. Die Ausgrabungen am Cecina // Czernowitzer Allgemeine Zeitung. – 1929. – 1. Sept. – S. 5.
19. Die Burg am Cecina // Czernowitzer Allgemeine Zeitung. – 1929. – 18. Aug. – S. 20.

20. Kaindl R. F. Geschichte von Czernowitz von den ältesten Zeiten bis zur Gegenwart. – Czernowitz: H. Pardini, 1908. – 231 S.
21. Romstorfer K.A. Bildende Kunst // Bukowina in Wort und Bild. – Wien: Verlag von E. Beyer, o. J. – S. 409-458.
22. Werenka D. Topographie der Bukowina zur Zeit ihrer Erwerbung durch Oesterreich (1774-1785). – Czernowitz: Selbstverlag, 1895. – 272 S.
23. Wickenhauser F.A. Bochotin, oder Geschichte der Stadt Czernowitz und ihrer Umgegend. – Wien: Seidel & Sohn, 1874. – 1. Heft. – 121 S.

Summary

Oleksandr Masan
(Chernivtsi)

The Fortress of Tsetsyn in the Historiography of the 19th and early 21st centuries

The article dwells on the historians' opinions on the groundwork and the significance of the Fortress of Tsetsyn . It was constructed within 10th – 11th centuries and renovated in the middle of the 13th century. It was a stone donjon, surrounded with ramparts and moats. By the middle of the 15th century the Fortress served as an administrative centre of comparatively vast territory. The administrative function was devolved upon Chernivtsi in 1457 after the Fortress demolition.

УДК: 94 (477.85) „17/19"

Василь Ботушанський
Галина Чайка
(Чернівці)

З ІСТОРІЇ РОЗВИТКУ ПИВОВАРНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ м. ЧЕРНІВЦІВ (кінець XVIII – кінець XX ст.)

Одним з найбільш значних напрямів історичної науки було і залишається дослідження історії матеріального виробництва – основи існування людського суспільства. Археологи з великою увагою і обережністю розкопують, виявляють, аналізують і роблять наукові висновки про давні ремісничі майстерні (гончарні, з виплавки і обробки металів, склоробні т. ін.). Дослідники середньовіччя і нового часу досліджують шедеври ремісничого і мануфактурного виробництва, ознаки промислового перевороту, появи перших машин. Вивчають, бо всіх тих залишків матеріального виробництва стає все менше, багато з них уже є справжнім раритетом.

У зв'язку з цим постає питання: чи потрібно вивчати історію об'єктів матеріального виробництва, які сьогодні ще стоять перед нами у всій своїй ніби могуті? Мабуть, потрібно, бо ці об'єкти „стоять" не тільки у прямому, але й у переносному розумінні, тобто не діють, вмирають на наших очах. Ті, які давали роботу, зарплату, пожиток хай не бо-зна який для існування нашим батькам, дідам, прадідам, а нині занепадають, зіяють з докором до нас своїми темними, а то й пустими очицями – вікнами. Звичайно, старі підприємства повинні поступитися новим, більш досконалим, з високопродуктивним обладнанням і передовими технологіями. На жаль, відбувається лише процес стагнації, руйнації без заміни старого новим.

Нещодавно одним із авторів цих рядків описано такий відживаючий об'єкт – столітній Чернівецький цукровий завод [3, с.164-182]. У пропонованій статті (майже своєрідному „некролозі") хочемо оповісти, як виник, діяв, давав роботу і певний заробіток людям, а нині дійшов до останнього рубежу ще один надто потрібний 135-літній завод, продукція якого споживалася на добро і радість, зміцнення людських стосунків, особливо чоловічої братії – Чернівецького пивзаводу – останнього з пивоварних могікан області. Він стоїть(саме „стоїть" і не діє) неподалік старого Пруту і понуро жде свого останнього вердикту.

Про нього згадувалося у працях Р.Ф.Кайдля [8, 19], Кукурудзяка М.Г. [10], Ботушанського В.М. [1, 2], у краєзнавчій літературі [5], у пресі [4, 6, 14, 16, 18, 20, 26, 27], туристичних путівниках [15, 17]. Однак спеціальної праці про це підприємство не написано. У статті на основі друкованих і архівних джерел ставиться завдання висвітлити історію Чернівецького пивоварного заводу від його виникнення до кінця XX ст.

Тривалий час виробництво пива на Буковині не набувало поширення. Це пояснювалося тим, що буковинці здебільшого пили горілку та вино, доставлене в основному з Молдови (Румунії). Навіть виникло пивоваріння в краї не як самостійна галузь при ґуральнях, а як побічне виробництво, зокрема для виготовлення дріжджів. Попутний кислий напій, який при цьому з'являвся, віддавався робітникам безплатно для угамування спраги, особливо коли було спекотно.

Згодом вдалося виготовляти на спеціальних дріжджових заводах пресовані дріжджі. Потреба в броварнях при ґуральнях відпала. Їх перевели на якийсь час на виробництво оцету. Для виробництва пива за новими технологіями з виробничим циклом до трьох тижнів потрібні були будівлі з однаковою температурою протягом року, великі підвали, а, отже, потрібні були і значні кошти.

Перші згадки про пивоваріння у Чернівцях відносяться десь до 80-х рр. XVIII ст. Так, окружне управління Буковини попереджувало, наприклад, пивоварів у 1788 р., що їх броварні будуть закриті, якщо вони не поліпшать якість пива [8, с.272].

За твердженням Р.Ф.Кайдля, перша броварня виникла у Садгорі (нині входить до складу Чернівців) у колишній монетарні П. Гартерберга у 1785 р. Заснував її управитель цього закладу Декер як складову частину гуральні. Згодом виникли й інші броварні, і виробництво пива становило у 1793 р. 1160 бочок, у 1801 – 1560 бочок [19, с.13].

Виникли броварні не тільки у містах, але і в селах. Приміром, у 1851 р. їх було на Буковині 24, у

1867 – 15, 1880 – 7, 1900 – 8, 1912 – 7 [1, с.123]. Зокрема, у 60-ті рр. XIX ст., крім Чернівців, броварні були у селах Петрівці, Рогізна, Іспас, Виженка, Баїнце, Бояни та ін [18, - 1868. – 10 січ.]. Скорочення кількості броварень пояснювалося нестачею коштів для обладнання, тривалим правом пропінації, високими податками на вивіз пива з одного населеного пункту в інший, ввозом пива на Буковину з інших австрійських провінцій після введення в дію в 1866 р. залізниці Львів – Чернівці [18. – 1868. – 26 січ.].

Виробництво пива на Буковині при скороченні кількості броварень все ж зростало, бо закривалися дрібні підприємства, залишалися лише великі, краще оснащенні. Це можна проілюструвати такими середньорічними даними за 1860-1912 рр: 1860-1869 рр. – 24,2 тис. гл пива, 1870-1879 рр. – 38, 4 тис. гл, 1880-1889 рр. – 50,5 тис. гл, 1890-1899 рр. – 93,9 тис. гл, 1900-1909 рр. – 127,7 тис. гл., 1910-1912 рр. – 164 тис. гл. Отже, виробництво пива за півстоліття зросло у 6,8 раза [21, с. 231; 22, с. 266; 23, с. 142; 24, с. 145; 25, с. 145].

Але це в майбутньому. Спочатку пива випускалося мало і невисокої якості. Наприклад, з 1852 р. у чернівецькій броварні Йозефа Балабана випускалося пиво, як зазначається у пресі, „для простого люду", виготовлене з розмолотої кукурудзи [27. – 1852. – 5 лист.].

Взагалі чернівецькі броварні випускали більше половини усього виробленого в краї пива. Так, у броварні Гйобля у 1870 р. вироблено 12 тис. відер пива, у броварні Штайнера – 10,8 тис. відер, у броварні Шетца – 2,5 тис. відер, у броварні Ольгісера – 0,6 тис. відер – разом 25,9 тис. відер. Але цього було недостатньо, тому ще довозили в Чернівці пиво зі Львова, Тешена, Корвіна, Пльзеня, Освенціма, а також з буковинських броварень у Петрівцях, Сереті [18. – 1871. – 7 чер., 7 лист.].

Була потреба збільшити виробництво пива у Чернівцях. 10 березня 1869 р. заможними чернівецькими підприємцями Іг. Шнірхом, В. Вагнером (фірма „Цукер"), Із. Рубінштейном, Лейбукою Барбером, цісарсько-королівським нотарем М. Мюллером та архітектором Грегором було створено пивний кортель (Акціонерне пивоварне товариство) з метою побудови новітнього пивзаводу і збільшення виробництва якісного пива. Статутний капітал картелю складав 250 тис. флоринів [18.–1869.–12 бер.]. Незабаром неподалік від р. Прут і залізничної колії Чернівці – Львів розпочалося масштабне будівництво заводу за проектом Грегора. Приміром, на початку березня 1870 р. тут працювало 100 робітників. У погреби уже було завезено 1000 підвід льоду [18. – 1870. – 8 бер.]. За порівняно стислі строки було зведено новий завод, оснащений новітнім на той час обладнанням, зокрема з празької фірми „Мартініка і К°" [18. – 1877. – 1 бер.; 1878. – 16 січ.].

Однак майже два перші роки завод не працював, бо не вистачало якісної води, а основне – через те, що у січні 1871 р. завод майже повністю згорів. Лише з 1 липня 1877 р. завод Акціонерного товариства почав нормально діяти. Він став незабаром зразковим підприємством галузі, не поступаючись подібним підприємствам в Австрії і Німеччині. Виробляв пиво високої якості, зокрема „Пльзенське" (з 1898 р.), яке майже не поступалося якістю відомому сорту чеського пива. Обсяги виробництва зростали: з 22 тис. гл у 1877 р. до 56 тис. гл у 1899 р. Всього тоді у Чернівцях три броварні (Акціонерного товариства, „А. Шлосман і К°" та „Ронхетті і Река") виробляли до 80 тис. гл, а всі броварні Буковини – приблизно 100 тис. гл [18. – 1878. – 16 січ.; 6. – 1898. – 25 груд.; 26. – 1900. – 25 лют.]. Отже, цей один завод виробляв більше половини усього крайового виробництва, збуваючи його не тільки в краї, але і в Галичині, Румунії, Семигороді [16. – 1894. – 31 січ.], а в Німеччину – солод по 9,1 фл/ц у 1897 р. [4. – 1897. – 24 бер.]. У кінці XIX ст. на заводі працювало 80 чол. [10, с.20].

У 1907 р. завод Акціонерного товариства виробив понад 55 тис. гл [10, с.20] із усіх 140 тис. гл пива, виробленого в краї, тобто майже 40% [22, с.266]. Продаж пива у Чернівцях здавався в оренду за 38-40 тис. фл. на рік [18. – 1890. – 24 жовт.]. Літр пива на початку XX ст. коштував тут від 0,28 до 0,4 крони [10, с.20]. Якщо у 1866 р. Чернівці мали дохід від продажу пива всього 10,7 фл., то у 1907 р. – 174,5 тис. крон (1 фл.=2 к.) [8, с.228].

Звичайно, прогрес давався великими коштами і працею. Підприємці, дбаючи про власний прибуток, не надто переймалися умовами праці і заробітку найнятих на роботу людей. Тривалість робочого дня в залежності від виду робіт коливалася від 11,5 до 18,5 год. з короткими перервами. Оплата праці була невисокою – до 1 гульдена (2 крони) на день. Умови праці – важкі, через що робітники хворіли [10, с.39-50]. Як зазначав у своєму звіті робітничий інспектор у травні 1886 р. щодо становища на броварнях, повсюди панують порушення, пов'язані з технікою безпеки. „Торік я дав дев'ять вказівок підприємцям щодо поліпшення охорони праці на цих підприємствах. Але до сьогоднішнього дня ніякої відповіді не одержав" [18. – 1886. – 23 трав.]. Траплялися на заводі й нещасні випадки, у т.ч. з смертельними наслідками. Так, 19 листопада 1894 р. робітник Іван Біленчук, працюючи на транспортері зерна, дістав такий сильний удар, що незабаром помер [16. –1894. – 21 лист.]. 30 серпня 1896 р. на робітника Миколу Кеблера впала бочка з пивом, через що він у важкому стані був доставлений у лікарню [16. – 1896. – 1 вер.]. (Взагалі в умовах тодішньої ще досить примітивної індустріалізації нещасні випадки на виробництві були порівняно частими в краї: у 1906 р. – 443 випадки, у 1907 р. – 582, у т.ч. 14 з смертельними наслідками [21, с. 188].

Під час Першої світової війни завод зазнав руйнувань і пошкоджень.

В період окупації краю королівською Румунією у 20-30-ті рр. завод з 1930 р. був підпорядкований бухарестському пивоварному товариству „Береса" і став власністю інженера Протопеску. Завод щороку виготовляв 6 вагонів пива бочкового і стільки ж пляшкового марки „Баварське". У 1935 була виявлена група ділків, які підробляли це пиво, за що попали у в'язницю. У 30-х рр. XX ст. завод випускав також пиво „Буковинське". Споживалося пиво в першу чергу у 50 чернівецьких ресторанах [9. – 1998. – 9 січ.].

Однак у другій половині тривожних 30-х рр. XX ст. власник пивзаводу (як і власники інших підприємств) не був певний у збереженні цієї власності. Тому приміщення капітально не ремонтувалося, обладнання не оновлювалося. Завод не мав складу для зберігання ячменю і солоду, лабораторії, подвір'я було немощене. Потужності заводу завантажувалися лише на 15-20%. Наприклад, у 1939 р. завод діяв тільки 187 днів і виробив всього 18821 гл пива, у першій половині 1940 р. – 7 тис. гл [7, спр.1, арк.6-7]. У зв'язку з цим чимало пива завозилося з Бухареста та інших міст Румунії (хоча завод міг виробляти до 90 тис. гл пива на рік) [7, спр.1, арк.19].

Станом на 1939 р. на заводі було таке обладнання: 2 парові машини, електрогенератор (85 кВт), 25 електромоторів загальною потужністю 280 квт, 3 парові котли (330 м^2 нагрівання), 2 повітряні компресори (1000 м^3), 2 варильні котли (120 гл), 64 бродильні чани (3,1 тис. гл), 8 мочилень-чанів (98 м^3), ізобарометр (400 гл), фільтр (400 к. кал.), 2 сушильні (85 м^2, 2800 кг солоду), 153 бочки (7400 гл) та ін. Використано 317107 квт. год. електроенергії. Персонал заводу складав 93 особи, у т.ч. 61 робітник. Сума зарплати становила 2,2 млн. лей, у т. ч. для робітників – 1,3 млн. (59%) [7, спр.1, арк.18-19].

Із 18821 гл пива, виробленого у 1939 р., 2251 гл становило пиво марки «Портер царський», 8012 гл - «Імперіал», 8453 гл - „Юпітер", 105 гл – „Портер англійський". Для виготовлення цієї кількості пива було використано 502 т ячменю (закуплено у селах північних повітів Буковини і у власне Румунії), 4 т хмелю (з Львова і Чехословаччини), 431 т солоду (власного виробництва) [7, спр.1, арк.19], а як енергоносії було використано 1550 т дров, доставлених з Берегомета-над-Сіретом [7, спр.1, арк.19].

Умови праці на заводі в кінці 30-х років були важкі. Техніка безпеки праці була низькою. Робочі зміни під час відпочинку спали у конюшнях на соломі. Їдальні не було, робітники готували собі їжу самі. Не було й лазні, тому мала місце антисанітарія [7, спр.1, арк.4].

Після приєднання Північної Буковини у 1940 р. до УРСР у складі СРСР пивзавод (як й інші підприємства краю) 28 серпня 1940 р. був націоналізований спеціальною комісією у складі комісара підприємства (підпис нерозбірливий), представника місцевої виконавчої влади (підпис нерозбірливий), представника фабзавкому Джурана і представника наркомату (мабуть харчової промисловості) Д. Корогоди [7, спр.1, арк.19 зв.]. Завод був переданий у підпорядкування Чернівецькому облхарчопрому, а з листопада 1940 р. – у відання „Укрголовпиво". Пізніше, станом на 1 січня 1941 р. адміністрацією заводу в складі директора Таборовського, головного інженера В.Середенка (в інших випадках – Кухаренка) і головного бухгалтера Гольдмана було здійснено інвентаризацію і оцінку основних фондів підприємства у грошах, яка становила близько 4,7 млн. крб., у т.ч. приміщення – 1,5 млн. крб., робочі машини – 675 тис. крб., силові установки – 152 тис. крб., гужовий транспорт – 25 тис. крб., механічний транспорт – 24 тис. крб., робочі коні – 13 тис. крб., госпінвентар – 9 тис. крб., інструменти – 4 тис. крб. і т. д. Але зношеність усього описаного було визначено у сумі 2,2 млн. крб., тобто 48% [7, спр.1, арк.20-21].

Дирекція заводу скаржилася, що при евакуації з Північної Буковини румунські власті забрали з підприємства весь транспорт, залишивши тільки одну несправну автомашину і одну пару коней [7, спр.1, арк.13-15].

На час націоналізації завод не діяв через відсутність сировини, палива, матеріалів. Відновлене з часом виробництво переривалося, бо не вистачало аміаку, фільтрмаси, смолки, парафіну, палива, тари. Було проведено деякий ремонт, відкрито лабораторію [7, спр.1, арк.3].

Робітничі кадри наймали з ближніх сіл (чимало з них не знали української, а тим більше російської мов) [7, спр1, арк.15]. Число робітників збільшилося з 61 у1939 р. до 109 станом на 1 січня 1941 р. [12, с.94]. Відзначалися серед кращих робітники солодовні Малайко Василь, Топичко Степан, Марусяк Іларіон, Маковійчук Панас, Тапович Микола, Малайко Іван, Різун Євгенія, кочегар Зеленюк Іван, електрик Шіклер Натан, слюсар Кладницький Степан [7, спр.1, арк.9].

За неповне друге півріччя 1940 р. завод виробив 23 тис. гл пива. На 1941 р. планувалося виробити 65 тис. гл [7, спр.1, арк.8].

У роки війни завод перейшов у власність румунських підприємців. Директор національної економіки Буковини Д. Кемпініяну, звертаючись у травні 1942 р. до румунських підприємців, закликав: „Ні одного підприємства, ні одного ремесла, яке не знаходилося б в руках румуна і тільки румуна" [12, с.207]. Пивзавод у Чернівцях під назвою „Баварія" перебував у оренді К. Д. Копеського і входив до пивоварного товариства. Проте заклики Копеського вкладати інвестиції у завод для ремонту і розширення виробництва не мали особливого успіху. Члени товариства висловлювалися в тому дусі, що „промислове підприємство на Буковині треба видоювати до останньої краплі, як корову, бо ніхто не знає, що принесе завтрашній день і чи не повернуться більшовики..." [12, с.208].

Під час відступу румунсько-німецьких військ з Чернівецької обл. у березні 1944 р. з заводу були вивезені приводні паси та різне устаткування. На відбудовні роботи потрібні були кошти в сумі 120 тис. крб. На 1 червня 1944 р. завод досяг довоєнної потужності (65 тис. гл) [12, с.283].

Згідно зі звітом адміністрації заводу (директор Седаш, головний бухгалтер Гольдман) за 1944 р. на заводі працювало 52 чол., у т.ч. 36 робітників, 5 чол. ІТР, 6 службовців. Капіталовкладення становили 146 тис. крб. Відремонтовано дах, варильні котли, куплено 26 коней, 6 підвід і 6 саней, 1 мікроскоп і друкарську машинку. У 1944 р. було вироблено 9841 гл пива, у т. ч. „Жигулівського" – 8984 гл, „Російського" – 642 гл, „Московського" – 136 гл, „Мартовського" – 79 гл, „Ризького" – 0 [7, спр.2, арк.4, 5, 15].

Адміністрацією заводу на кінець 1944 р. було детально складено інвентарну відомість про наявні об'єкти і обладнання. Зазначено, що у холодильному відділенні знаходилися холодильні апарати, фільтри, дерев'яні чани; у бродильному цеху – 60 дерев'яних чанів і 4 цементні, вентилятори, дрожанки, ряжки, преси; у лагерному підвалі – 164 бочки загальною ємкістю 7,5 тис гл; у лабораторії – аналітична вага, технічна вага, мікроскоп; був також змішувач, автогенний зварювальний гарнітур та ін. – всього на 151 тис. крб. Тобто оснащення заводу було бідне [7, спр.2, арк.24].

За цією ж інвентарною відомістю детально описано різні об'єкти, будівлі, приналежні заводу з поданням розмірів довжини, ширини, висоти, площі у квадратних метрах, будівельного матеріалу – в основному з цегли, окремі бетонні і кілька дерев'яних. Зокрема, значаться: прохідна, контора, лабораторія, кілька складів, пляшковий цех, бродильня, 2 сушарні, 2 солодовні, бочкомийня, механічна майстерня, котельна, варильня і машинне відділення, столярна майстерня, дві осмоловні бочок, ректифікаційна колона, лагерні підвали, водокачка, димохід, система залізних труб, три квартири, лазня, стайня, корівник та інші загальною площею 13216 кв м [7, спр.2, арк.25-26].

У наступні роки підприємство відновило матеріально-виробничу базу. В 1946-1947 рр. на підприємстві діяли 3 парові котли (ті ж, що й до війни системи „Томбейн" і „Ланкашир"), 2 парові машини (потужністю 200 і 75 к. с.), електрогенератор потужністю 85 квт, 31 електромотор, кожний потужністю від 3 до 26 квт загальною потужністю 340 квт, зокрема один мотор „Рєшиця" потужністю 115 к. с., 4 мотори марки „Вергель". Збільшилися об'єми бочкотари: на початку 1948 р. – 607 бочок ємкістю 543 гл, на кінець року – 2244 бочки ємкістю 1950 гл [7, спр.9, арк.1 зв.]. З'явилися 3 вантажні автомобілі і один легковий загальною тоннажністю 6 т. Перелік інвентаря в цехах сягав 70 назв [7, спр.5, арк.22; спр.7, арк.14,38-40].

Станом на кінець 1950 р. завод включав у себе 13 цехів і відділень, зокрема цехи: солодовний, варильний, бродильний (чани 2880 гл), осмолення бочок, компресорний, слюсарно-механічний, ремонтний, бондарний, відділення: котельне, бочкорозливне, пляшкорозлив, бочкомийка, лагерний підвал (ємкістю 5183 гл) – всього 31 приміщення. У зазначених цехах і відділеннях діяли: 2 трієри, солододробарка, варильний агрегат, пляшкомийна машина, 2 пляшкорозливні машини, 4 закупорювальні машини, 3 аміачні компресори, верстати токарний (по металу) і свердлильний та ін. Із транспортних засобів, крім згаданих, завод мав у своїй власності 6 залізничних вагонів загальною вантажопідйомністю 90 т і 0,3 км широкої залізничної колії [7, спр. 21, арк. 20, 81-83].

Крім вищезазначених приміщень, у 1950 р. з'явилися гуртожиток для робітників, контора лагерного підвалу, свинарник [7, спр. 21, арк. 119]. У 1953 р. загальна вартість приміщень становила 2,9 млн. крб. [7, спр. 42, арк. 106].

Значні заходи з вдосконалення і технічного оснащення виробництва були здійсненні у 1955 р. Придбано і встановлено 27 лагерних ємкостей, у т. ч. 8 алюмінієвих і 19 залізних, відстійний чан, високопродуктивний зрошувальний холодильник, 2 солодоперемішувачі, компресор потужністю 6 атмосфер, електромагнітна зерноочисна машина продуктивністю 1,5 т/год, зернопульт, 12-рожковий пляшкорозливний напівавтомат. Механізовано навантаження бочок і пляшок пива, механізовано подачу зеленого солоду на солодосушарки, встановлено пневматичне транспортування зерна із зерносховища до солодового цеху та ін. Збудовано зерносховище на 2 тис. т і розширено старий на 800 т [7, спр.54, арк.3]. Загалом у 1955 р. було введено обладнання великої механізації на 336 тис. крб., малої механізації – на 356 тис. крб. [7, спр.54, арк.30].

У 1958 р. капітальні вкладення на заводі становили 787,2 тис. крб. Йшло будівництво станції перекачування стічних вод, цеху пляшкового розливу, житлового будинку. Придбано обладнання на 110 тис. крб., зокрема 2 ростковідбивальні машини, 1 солодополірувальну машину, 2 вентилятори, 1 хімводоочистку, елеватор, зернонавантажувач, етикетирувальний автомат та ін [7, спр.75, арк.10-11].

Капітально відремонтовано приміщення контори, 2-х солодовних цехів, душової, холодильної установки, котла „Ферберн" [7, спр.75, арк.55].

У 1960 р. придбано обладнання на 574 тис. крб., у т.ч. електронавантажувач, електродвигун, манометр, компресор, редуктори, насоси, цистерни, мийки, фільтрпреси, сепаратор та ін. (всього 31 назва). Завершено будівництво станції перекачування брудної води, трансформаторної підстанції, встановлено бочкомийний апарат, 10-тонну вагу, пневматичну установку, реконструйовано повітродувну установку та ін. [7, спр. 95, арк. 59]. Щоправда, тодішнє керівництво заводу (як і взагалі в

СРСР) намагалося прихопити „про запас" багато чого зайвого, щоб згодом не шукати його в авральному порядку. Так, у 1960 р. на заводі було багато (74 назви) невстановленого обладнання на суму 130 тис. крб. [7, спр.95, арк.71], що негативно позначалося на рентабельності підприємства.

У наступні роки технічна база виробництва вдосконалювалася (але із слабким застосуванням передових технологій). Кількісно виробництво пива на заводі зростало: 1946 р. – 29014 гл, 1950 р. – 52114 гл, 1955 р. – 99350 гл, 1960 р. – 128843 гл, 1965 р. – 101490 гл, 1970 р. – 127790 гл, 1974 р. – 165190 гл [7, спр. 5, арк.7; спр. 21, арк.1; спр. 54, арк. 1; спр. 95, арк. 10; спр. 149, арк. 6; спр 225, арк. 21; спр. 276, арк. 32], 1985 р. – 200100 гл [13, с. 97]. (З 1954 р. обсяги виробництва пива на заводі подавалися в декалітрах (дал), однак автори для порівняння з „австрійським" і „румунським" періодами заводу та першим повоєнним десятиріччям вважали за можливе використовувати попередню величину виміру – гектолітри (гл)). Отже, до 1974 р. виробництво пива порівняно з 1946 р. зросло у 5,7 раза. Але в окремі роки було і зниження виробництва у порівнянні з попереднім роком: у 1947 р. – на 10%, у 1948 р. – на 8%, у 1958 р. – на 6% (порівняно з 1955 р.), у 1965 р. – на 21% (порівняно з 1960 р.) [7, спр.7, арк.9, 14; спр.9, арк.1; спр.75, арк.8; спр.149, арк.6-8].

Переважав випуск бочкового пива. Пляшкове становило, приміром, у 1948 р. лише 17% від загального обсягу, у 1950 р. – 10%. Але в міру зростання запитів споживачів і налагодження виробництва склотари виробництво пляшкового пива збільшувалося і у 1955 р. уже становило 37%, 1965 р. – 53%, 1974 р. -52% і т. д. [7, спр.9, арк.1; спр.21, арк.1; спр.54, арк.1; спр.149, арк.1; спр.276, арк.32].

Крім пива, завод до 1962 р. виробляв і дріжджі, приміром у 1959 р. – 931,5 т, 1960 р. – 1019,3 т [7, спр.86, арк.5; спр.95, арк.10].

З 1954 р. завод почав виробляти напій „медок український". Того року його випущено 865,2 гл [7, спр.48, арк.25]. Однак у наступні роки його виробництво скоротилося і у 1962 р. становило 97,6 гл [7, спр.114, арк.6]. Виробляв завод і солод. Наприклад, у 1950 р. його виробили 1292,6 т, 1955 р. – 2732 т, у т. ч. товарного (для постачання іншим підприємствам) – 1041 т, у 1960 р. – 900,1 т, 1965 р. – 389,3 т, 1970 р. – 2432,8 т, у т. ч. товарного – 566, 6 т. Тобто виробництво цього продукту було нестабільним [7, спр.21, арк.1; спр.54, арк.1; спр.149, арк.6; спр.225, арк.21; спр.276, арк.32].

Для виробництва пива завод використовував в основному ячмінь (переважно місцевого вирощення) та іншу сировину. У 1950 р. завод для виготовлення 52,1 тис. гл пива використав , наприклад, 1805 т зерна ячменю, 83 т ячменю дробленого, 1,5 т рисової січки, 10,5 т хмелю, 929 т солоду [7, спр.21, арк.84]. У 1958 р. для виробництва 93,4 тис. гл пива використали 4277 т ячменю, 97 т пшениці, 210 т муки ячмінної, 4 т рису, 1468 т солоду ячмінного, 72 т солоду пшеничного [7, спр.75, арк.47].

Вироблялися тоді типові „радянські" сорти пива: „Жигулівське", „Українське", „Ризьке", „Московське", „Дніпропетровське", „Мартовське", „Майське". Після 1946 р. „Мартовське" пиво у звітах практично не значиться. Найбільше вироблялося пива „Жигулівського". У 1947 р. воно в загальному обсязі пивної продукції становило 98%, 1950 р. – 90%, 1959 р. – 82%, 1974 р. – 86%, [7, спр.7, арк.9; спр.21, арк.1; спр.86, арк.6; спр276, арк.32]. Наприклад, у 1958 р. пивну продукцію складало: „Жигулівське" – 93%, „Українське" – 3%, „Ризьке" – 3% і незначну частку становило пиво „Московське" й „Дніпропетровське" [7, спр.75, арк.8].

Завод виготовляв для своїх потреб і певну кількість бочкотари. Приміром, тут було виготовлено у 1950 р. 256 бочок, у 1954 р. – 375 ємкістю 50,6 тис. л [7, спр.21, арк.1; спр.48, арк.25].

Енергоносіями для заводу слугували дрова, особливо у 40-х рр., почасти вугілля, кокс та ін. Так, у 1946 р. було використано 1717 с/м дров і 168 т кам'яного вугілля, у 1947 р. – відповідно 1316 с/м і 492 т, 1950 р. – 1094 т умовного палива (у т. ч. 543 т вугілля) [7, спр.5, арк.2220; спр.7, арк.14; спр.21, арк.7-9].

Звичайно, основною рушійною силою, яка приводила в дію завод, забезпечувала функціонування всіх механізмів, зрештою все виробництво, були люди, трудовий колектив, який складався з робітників, інженерно-технічних працівників, службовців, адміністрації. Остання у різний час складалася з таких керівників: 1944-1946 рр. – директор Седаш, головний бухгалтер Гольдман, 1947-1957 рр. –д-р Пашко, а головним бухгалтером був Чмихало, а потім Лур'є, начальником планового відділу – Шварцман. З 1958 р. і в наступні роки директором був М. Шолін, начальником планового відділу С.Карпузо, ст. бухгалтером – С.Гольдштейн, головним інженером – А.Качур, у 1970-1974 рр. – д-р Б.Дорогань, ст. бухгалтер С.Львович [7, спр.2, арк.4; спр.7, арк.9; спр.9 арк.14; спр.11, арк.9; спр.21, арк.36; спр.48, арк.1; спр.75, арк.16; спр.95, арк.10; спр.225, арк.21; спр.276, арк.32].

Чисельний склад працюючих (безпосередньо на заводі, без заготівельників в області) у різні роки становив: 1946 р. – 50 осіб, у т.ч. робітників 28, 1950 р. – 98 (63), 1955 р. – 171 (78), 1960 р. – 261 (202), 1965 р. – 186 (155), 1970 р. – 197 (168), 1974 р. – 211 (176) осіб [7, спр.5, арк.10; спр.21, арк.1; спр.54, арк.5; спр.95, арк.14; спр.149, арк.7-8; спр.225, арк.22; спр.276, арк.33]. Отже, за чисельністю працюючих це було середнє підприємство. Але впадає в око, що серед усіх працюючих надто значним був відсоток службовців та інженерно-технічних працівників, особливо у 40-50-х рр. XX ст., зокрема, у 1946 р. – 44%, 1950 р. – 36%, 1955 р. – 30%, 1960 р. – 23%, 1965 р. – 17%, 1970 р. – 15%, 1974 р. – 17%. Хоч означений відсоток суттєво скоротився, все ж він був значний. Причому серед ІТР

і службовців останні завжди становили більше половини. Це можна вважати за типовий прояв бюрократії на державних підприємствах. Можливо, тому порівняно повільним був приріст річного виробітку продукції на одного робітника (у тис. крб..): 1950 р. -109, 1951 р. – 124, 1953 р. – 126, 1954 р. – 126 [7, спр.21, арк.22; спр.28, арк.14; спр.42, арк.16; спр.48, арк.26]. Мабуть, впливало й те, що з 1955 р. робітників почали використовувати на сільськогосподарських роботах в області (приміром, того ж 1955 р. – 40 чол.) [7, спр. 54, арк.5].

По цехах робітники були розприділені неоднаково. Так, у 1951 р. із усіх 69 робітників у солодовому цеху було зайнято 10 осіб, у варильному – 3, у бродильному – 4, у бочкорозливному – 3, у пляшкорозливному – 3, у бочкомийному і осмоленні бочок – 6, у аміачно-компресорному – 3, котельному відділенні – 6, у слюсарно-механічному – 8, ремонтному – 5, бондарному – 4, капремонтного обладнання – 1, у лагерному підвалі – 3, у котельному відділенні – 6 [7, спр.28, арк.11].

Заробітна плата у працюючих була порівняно невисокою. Наприклад, у 1946 р. вона становила на місяць для робітників 371 крб., для службовців – 508, ІТР – 800, у 1952 р. – відповідно – 569, 609, 1057 крб. Отже, зарплата робітника у 1946 р. була у 1,4 раза нижча, ніж у службовця і у 2,2 рази меншою, ніж у інженерно-технічного працівника. У наступні роки цей розрив дещо скоротився, і у 1952 р. платня робітника була нижчою від платні службовців лише на 7%, від ІТР – на 54% [7, спр.5, арк.10; спр.36, арк.10].

Але при тодішніх невисоких цінах на продукти харчування, комунальні послуги це для працюючих створювало певний мінімум матеріальних благ. Для робітників, які вкладали більше праці, належала б і вища платня. Однак адміністрація заводу (як і всіх тодішніх підприємств) обходилася зрідка невеликими преміями, а в основному прилюдною похвалою, тобто моральними стимулами. Так, у 1951 – 1952 рр. були відзначені серед краще працюючих солодовник Попович Н. Г., бродильник Ванчуляк В.І., токар по металу Проскурняк В.І., робітник лагерного підвалу Малайко В.Ю., розливник Федорюк І. В., закупорювачка – Рачинська М., мийниця Заблоцька П., бондар Кудер В.Ф. та ін [7, спр.28, арк.25; спр.36, арк.24].

Спочатку продукція заводу споживалася в основному в Чернівцях і Сторожинецькому, Кіцманському, Новоселецькому районах області (57% у 1951 р.) [7, спр.28, арк.25]. Але згодом її почали вивозити і в інші області України. Так, уже в 1948 р. вивезено певну кількість пива в Чортківський і Снятинський р-ни, у 1950 р. – у Ворошиловградську, Ізмаїльську, Станіславську і Тернопільську області (22272 гл, або 43% виробництва), у 1951 р. – у ті ж області (43%), у 1952 р. – у ті ж області та ще у Сталінську (нині – Донецька) (48% виробництва), у 1953 р. – ще й у Полтавську обл. (50% виробництва), у 1955 р. – 21% виробництва, у 1958 р. – ще й у Молдавію (15490 гл, або 17% виробництва) [7, спр.9, арк.1 зв.; спр.21, арк.12; спр.28, арк.16; спр. 36, арк.20; спр.42, арк.12; спр.54, арк.1-2; спр.42, арк.12, спр.75, арк.9].

Крім пива, завод по кооперованих зв'язках поставляв для інших пивзаводів солод. Так, у 1951 р. для Київського пивзаводу № 1 відвантажено 322 т солоду, для Мукачівського – 55 т, для Роздольського – 33 т, для Ізмаїльського – 37 т, для Сокирянського – 25 т – всього 459 т, або 30% власного виробництва. У 1953 р. відправлено пивзаводам: Київському № 1 – 325 т, Ворошиловградському – 55 т, Мукачівському – 157 т – всього 537 т; у 1954 р. – Київському № 2 – 200 т, Мукачівському – 95 т, Одеському № 2 – 86 т, Ворошиловградському – 50 т, Львівському – 8 т, Рутченківському – 52 т – всього 491 т, або 30% виробництва [7, спр.28, арк.6-7; спр.42, арк.11; спр.48, арк.34].

Партійне керівництво області вимагало все більше продукції, навіть за рахунок якості. В одній з доповідних записок директора пивзаводу у 1960 р. на адресу секретаря обкому Компартії України зазначалося: „Ви вимагаєте від нас більше і більше доброго пива, а ми зовсім не встигаємо. У нас своя технологія, і ми змушені її дотримуватися. У нас строк витримки 24 доби, а ми сьогодні вже витримуємо його тільки 20 [діб]" [Цит. за: Карачки С.]. Тобто заради кількості поступалися якістю.

Завод більш-менш успішно працював і в наступні роки. У 1985 р. в області було вироблено 200,1 тис гл пива, з яких більшість видав Чернівецький пивзавод, у 1990 р. – 159,3 тис. гл. Однак у наступні роки виробництво пива (як й іншої продукції) пішло на спад. У 1995 р. в області було вироблено всього 42,5 тис гл пива, у 2000 р. – 2,7 тис. гл, у 2003 р. – 0,1 тис. гл [13, с. 97]. Припинили діяльність Хотинський і Сокирянський пивзаводи. Причини загальновідомі: брак коштів на модернізацію виробництва, невисока якість пива (того ж „Ячмінного колоса") порівняно з привізними сортами пива „Оболонь", „Львівське", „Київське", а, отже, і неконкурентноздатність місцевого продукту, промахи керівництва у зовсім інших умовах господарювання.

У 1996 р. були плани створення спільного підприємства з ВАТ „Роси Буковини". Для модернізації підприємства потрібні були значні інвестиції. Погодились, було, надати кредити підприємству „Приватбанк", „Європейський банк розвитку і реконструкції". Проте з серпня 1998 р. Верховна Рада України прийняла закон про значне підвищення ставки акцизного збору на пиво: з 6-7 коп. до 40 коп. за літр пива. Крім того, з 10 вересня 1998 р. курсова різниця долара до гривні збільшилась майже втричі, що утруднило, фактично унеможливило одержання довготривалих кредитів. З „Росами Буковини" спілка не вийшла. У серпні 1999 р. завод припинив діяльність [14. – 2000. – 8 груд.]. Його майбутнє поки що невідоме.

Джерела та література

1. Ботушанський В. М. Розвиток домашніх промислів, ремесла і промисловості Буковини // Буковина: історичний нарис. – Чернівці: Зелена Буковина, 1998. – 416 с.
2. Ботушанський В. М. Сільське господарство Буковини (друга половина XIX – початок XX ст.). – Чернівці: Золоті литаври, 2000. – 340 с.
3. Ботушанський В. М. Штрихи до європейської економічної інтеграції Буковини (До 100-річчя заснування і діяльності Чернівецького цукрового заводу // Питання і сторії України. Зб. наук. статей. – Чернівці: Золоті литаври, 2002. – Т.5. – С.164-182.
4. Буковина (Чернівці). – 1897.
5. Буковина. Загальне краєзнавство. – Чернівці: Зелена Буковина, 2004. – 488 с.
6. Буковински Въдомости (Чернівці). – 1898.
7. Державний архів Чернівецької області. – Ф.Р – 2258. Чернівецький пивзавод. – Оп.1.
8. Кайндль Р.Ф. Історія Чернівців. Від найдавніших часів до сьогодення. – Чернівці: Зелена Буковина, 2005. – 330 с.
9. Карачко С. Пиво давнє...і сьогочасне // Час. – 1998. – 9 січ.
10. Кукурудзяк М. Г. Робітничий рух на Північній Буковині наприкінці XIX – на початку XX століття. – Львів: Вища шк., 1982. – 128 с.
11. Пива нема – пивзавод буде? // Чернівці. – 2000. – 8 груд.
12. Радянська Буковина 1940-1945. Документи і Матеріали. – К.: Наук. думка, 1967. – 402 с.
13. Статистичний щорічник Чернівецької області за 2003 рік. – Чернівці, 2004. – 460 с.
14. Чернівці. – 2000.
15. Bănăteanu V., Knittel E. Ghidul turistic şi balnear al Bucovinei. Ed. II-a. – Cernăuţi, 1940. – 274 p.
16. Bukowinaer Rundschau. – 1894-1896.
17. Czernowitz. Eine Stadt im Wandel der Zeit mit besonderer Berücksichtigung ihres deutschen kulturellen Lebens. – München, 1988. – 210 S.
18. Czernowitzer Zeitung. – 1868-1890.
19. Kaindl R. F. Žuczka. – Czernowitz, 1900. – 40 Ś.
20. Mitteilungen des Vereines für Landeskultur im Herzogtums Bukowina.– Czernowitz, – 1876. – № 5.
21. Mitteilungen des statistischen Landesamtes des Herzogtums Bukowina.– Czernowitz, 1911. – Heft 15. – 415 S.
22. Österriechistches statistisches Handbuch für das Iahr 1907– Wien. – 1909. – 506 S.
23. Österriechistches statistisches Handbuch für das Iahr 1910– Wien. – 1912. – 470 S.
24. Österriechistches statistisches Handbuch für das Iahr 1911– Wien. – 1913. – 504 S.
25. Österriechistches statistisches Handbuch für das Iahr 1912– Wien. – 1913. – 504 S.
26. Volkspresse. – 1900.
27. Wochenschrift der Bukowinaer Handels - und Gewerbekammer. - 1852. – 5 Nov.

Summary

Vasyl' Botushans'kyi, Halyna Chaika
(Chernivtsi)

FROM THE HISTORY OF BREWERY IN CHERNIVTSI (LATE 18TH – LATE 19TH CENTURIES)

The article deals with the starting of brewing industry in Chernivtsi. The authors describe, in particularly, Chernivtsi Brewery, its founding, development and recession.

УДК: 94(477)

Іван Зуляк
(Тернопіль)

ПЕРІОДИЧНІ ВИДАННЯ „ПРОСВІТИ" І ЗВІТИ – ВАЖЛИВЕ ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ТОВАРИСТВА У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

Досліджувана проблема має важливе наукове значення. Наукова новизна статті полягає у тому, що у публікації досліджено періодичні видання і звіти товариства, їхній вплив на функціонування "Просвіти" у Західній Україні, формування національної свідомості українства, реалізацію просвітньої ідеї.

Об'єктом дослідження виступають культурно-просвітні процеси у Західній Україні як важливий суспільний чинник консолідації українства, формування національної свідомості. Предмет дослідження – періодичні видання і звіти товариства як важливе джерело аналізу діяльності інституції у Західній Україні в міжвоєнний період.

Мета дослідження ґрунтується на тому, щоб дослідити й проаналізувати періодичні видання і звіти "Просвіти", їхній вплив на функціонування товариства й формування національної свідомості українства. Завдання дослідження полягають у тому, щоб проаналізувати періодичні видання і звіти товариства, визначити чинники, які сприяли активізації їхньої ролі у праці товариства, формуванні національної свідомості українства.

Науковий доробок вітчизняних істориків з даної проблематики обмежується публікаціями С. Перського, Ж. Ковби, А. Середяк, Б. Савчука [1] та інших вчених, які узагальнено подають аналіз періодичних видань і звітів товариства, повною мірою не розкриваючи досліджувану тематику. Окрім того, видавничій сфері діяльності "Просвіти" присвячені "Видання "Просвіт" Галичини: книги та аркушева продукція (1868 – 1939): Бібліографічний покажчик" [2] й "Товариство "Просвіта" у Львові: покажчик видань 1868 – 1939" [3]. Вказані видання носять бібліографічно-довідковий характер. Недостатнім є аналіз історіографії проблеми й джерельної бази видання, поданий С. Зворським, оскільки повною мірою не розкривається досліджувана тематика, водночас вона обмежується й зводиться до декількох публікацій, що стосуються передусім Наддніпрянської України, одна з яких відноситься ще до радянського періоду [2], є ідеологічно й методологічно застарілою, не відповідає реаліям й вимогам сьогодення, вимагає критичного аналізу й осмислення.

"Товариство "Просвіта" у Львові: покажчик видань 1868 – 1939" [3], укладачами якого були О. Бербека й Л. Головата – досить ґрунтовне видання, що характеризує працю інституції у видавничій сфері, завдання якого полягало у тому, щоб наблизити бібліографічний аспект теми до стану вичер-

паності й створити цілісне уявлення про репертуар "Просвіти", про одну зі складових частин української книги [2, с.5]. Видання товариства диференціюються за таким принципом: книжкові, до яких належать й так звані "змішані", періодичні, нотні, образотворчі й картографічні, аркушеві, покажчик альманахів і збірників, серійні. Незважаючи на авторитетність аналізованого видання, його значення для дослідження видавничої діяльності товариства, все-таки перелік періодичних видань "Просвіти" в ньому не є повним, оскільки до його складу не включено періодику, що видавалася філіями. Більш ґрунтовно її розкрито автором даної статті у монографії "Діяльність "Просвіти" у Західній Україні в міжвоєнний період (1919 – 1939)" [4].

Важливе місце у дослідженні діяльності "Просвіти" у Західній Україні в міжвоєнний період посідають періодичні видання і звіти. Адже для розуміння й усвідомлення суспільних процесів, що відбувалися у краї, політико-правового становища населення, посилення польської антиукраїнської політики й переслідування просвітнього руху владою, а також для характеристики просвітньо-організаційного поступу товариства, його фінансово-господарського становища й культурно-освітнього розвитку в цілому неможливо було обійтися без залучення й аналізу широкого кола як періодичних видань, так і звітів з діяльності товариства, що виступають одними із складових компонентів джерельної бази діяльності товариства у міжвоєнний період.

Значна частина інформації, що стосується досліджуваної проблематики, подавалася у календарях "Просвіти" [5 – 21]. Публікації у календарях були не лише практичним й ідеологічним чинником реалізації просвітньої ідеї товариства, зміст яких приділяв увагу різноманітним проблемам громадсько-суспільного характеру, але й матеріальним, оскільки основний прибуток від видавничої діяльності "Просвіта" одержувала саме від його розпродажу. Певна аналогія видань календарів "Просвіти" прослідковується у календарях, виданих у США в 1919 р. [22], у Торонто (видавництво "Добра книжка", 1968 р.) [23], "Слово" (видавництво "Вільне слово") [24], Лемківському календарі (видавництво "Організація оборони Лемківщини", 1968 р.) [25].

З різних причин у міжвоєнний період, в основному за відсутності коштів не вийшли у світ календарі на 1919, 1933 – 1934 рр. Для календарів у цілому характерна структурна спадкоємність, однак спостерігається й певна істотна відмінність у доборі й принципах подачі матеріалу, оформленні. Вагомість тієї чи іншої частини календаря в основному залежала від особи редактора. Наприклад, календарі, редаговані В. Левицьким, підсилюють літературну частину, К. Паньківським – господарсько-практичну. На наповненість календарів змістом впливали й зовнішні чинники. Так, у повоєнних випусках з'являється "військовий" тематичний стрижень: мемуари, оповідання, вірші про війну, аналітичні огляди минулих воєнних подій, портрети військових діячів [3, с. 8].

Основним періодичним органом "Просвіти" була газета-місячник "Письмо з "Просвіти" [26], що у 1923 – 1927 рр. виходила під назвою "Народня Просвіта" [27 – 31], у 1936 – 1939 рр. "Просвіта". Місячник освіти – культури – виховання" [32 – 34]. "Письмо з Просвіти" друкувало деякі статті, що стосувалися переслідувань просвітнього руху польською владою, примусового виселення українських шкіл із Кременця, реквізиції метрик, виходу українського духовенства з повітових шкільних рад тощо. З часом вказані видання подавали лише популярні, практичні статті, розділи новин тощо. Хроніка життя "Просвіти" висвітлювалася у рубриках "Справи Товариства "Просвіта", "Письма з ріжних сторін", "Вісті з Просвіти", "Просвітний рух на українських землях". Публікації носили характер організаційно-методичного характеру, призначені передусім для освітників-фахівців щодо питань просвітньої роботи, її змісту, завдань і форм. Завдання періодичного органу полягало у посередницькій функції й узгодженості дій Головного виділу з роботою філій і читалень [3, с.14]. Як свідчать джерела, періодичний орган популярністю у членів товариства не користувався, навіть виникали серйозні проблеми з його передплатою.

Найбільш цікавим, представницьким у фаховому розумінні періодичним виданням "Просвіти" був популярний ілюстрований журнал "Життя і знання" [35 – 40], що виділявся з решти просвітньої періодики як орган, призначений для широкої самоосвіти. Він виходив у формі книжкових публікацій серії "Бібліотека Життя і знання" [3, с.13-14]. "Життя і знання" друкувало статті різноманітного змісту, розраховані на читача з будь-яким рівнем освіти. Польська шкільна влада навіть рекомендувала його для читання на вечірніх курсах позашкільної освіти замість читанок, часопис призначався для учнів середніх шкіл 2-4 класу як додаткове джерело для домашнього читання [41].

Видання "Аматорського театру" пов'язувалося з функціонуванням театральної комісії при Головному виділі й відповідно театрально-аматорським рухом в цілому. Часопис друкував публікації про організацію аматорського гуртка, його становище у відношенні до виділу читальні, просвітньо-організаційну працю колективу, матеріали про просвітянський театр, функціонування театральної комісії, театральний підручник для аматорів, враження глядачів від постановки вистав, питання репертуару, театрального курсу, проведення з'їзду тощо [42 – 44].

"Бібліотечний порадник" за своєю назвою і змістом належав до сфери впливу бібліотечної комісії, що діяла при Головному виділі. На сто-

рінках часопису подавався матеріал про роль книги у житті української дитини, значення казки для дитячої літератури, каталог просвітянської бібліографії, статистичні дані щодо бібліотек у Чехо-Словаччині, завдання читальняних бібліотек, питання освіти й виховання читача тощо [45 – 47].

Звіти з діяльності "Просвіти" [48 – 57] виступали офіційним показником просвітньої праці інституції, оскільки у них відображено основні аспекти розвитку товариства у цілому й окремих його сфер зокрема, подано статистичні дані щодо балансу, прибутків й витрат коштів тощо. На наш погляд, статистична інформація, подана у них, є неповною, оскільки не усі філії і читальні надсилали їх до канцелярії Головного виділу у вказані терміни й подавали об'єктивні дані, позаяк певна частина просвітніх осередків функціонувала лише формально.

Звіт товариства за період з 8 квітня 1913 по 31 грудня 1920 рр. [48] є чітко структурованим, складається з трьох частин: останнього довоєнного року, воєнного часу, повоєнної руїни. Основна увага приділена хронологічним рамкам функціонування інституції – 1 жовтня 1918 – 31 грудня 1920 рр. У тексті звіту узагальнено проаналізовано просвітньо-організаційну, видавничу діяльність, працю бібліотеки й бібліотечного абонементу у Львові, відображено баланс, прибутки й витрати "Просвіти" станом на 31 грудня 1920 р.

У звіті товариства за час діяльності від 1 січня 1921 р. до 31 березня 1923 р. [49] акцентується увага на неукомплекованості Головного виділу у зв'язку з арештами І. Кивелюка, М. Галущинського й В. Целевича, забороні влади щодо відновлення філій і читалень з огляду на складні санітарно-гігієнічні умови й відсутності гарантії того, що вони не проводитимуть політичну діяльність. Варто зазначити, що у цей час відбувається перше повоєнне проведення свята "Просвіти", збір коштів на видавничий фонд "Учітеся, брати мої", запровадження свята на честь І.Франка, заснування театральної комісії тощо. Вказаний звіт відзначається незначним обсягом поданої інформації, у ньому відсутні дані щодо балансу, прибутків й витрат товариства, це пояснюється тим, що фінансовий рік продовжувався, й реальні показники господарської діяльності подавалися у кінці року.

Продовженням попереднього звіту був наступний, у якому праця "Просвіти" охоплювала період від 1 квітня 1923 р. до 23 грудня 1924 р., касовий звіт – від 1 січня 1923 р. до 30 червня 1924 р. [50]. Зважаючи на скрутне фінансове становище товариства, інформація подавалася у неповному обсязі, обмежувалася до найнеобхідніших показників. Зокрема, подавалися статистичні дані щодо організаційної діяльності філій і читалень, проведення свята книжки, видань фонду "Учітеся...", появи "Просвітніх листків" для навчання неписьменних, поділ бібліотеки на чотири секції: головна (наукові книги), підручна (науково-популярні видання), мандрівна, книгарня (запасний фонд бібліотеки), обіговий рахунок коштів тощо.

Звіт з діяльності товариства від 25 грудня 1925 р. до 24 грудня 1926 р. й касовий від 1 липня 1925 р. до 30 червня 1926 р. [51] достатньо об'ємний і структурований, охоплював майже усі напрямки праці "Просвіти": функціонування бібліотеки, книжково-торгівельну сферу, театральної й ревізійної комісії й обігового рахунку коштів за час від 1 липня 1925 р. до 30 червня 1926 р., балансу станом на 30 червня 1926 р. Незважаючи на наведені кількісні статистичні дані, є обґрунтовані підстави вважати, що поданий звіт не є повним, оскільки 581 читальня не надіслала звітів, 8 філій не подали річного прибутку читальняних кас, 10 філій – річних витрат кас просвітніх осередків.

У звіті з діяльності "Просвіти" за час від 25 грудня 1926 р. до 25 грудня 1927 р., касовий – від 1 липня 1926 р. до 30 червня 1927 р. [52] підкреслено значення організації при бібліотеці Головного виділу таких відділів, як: книжки й преси у 1927 р.; карти руху мандрівних комплектів книг; першої української популярної книжки на Великій Україні; видань товариства за межами Галичини. Значна увага приділена створенню нових комплектів мандрівних бібліотек, поданню статистичних даних щодо їхніх читачів й відсутності інформації щодо 13 комплектів. Наведено цікаві дані, що стосуються загальної кількості книг у бібліотеках просвітніх осередків. Баланс відображає прибутки й витрати видавничого, освітньо-організаційного, рахунково-організаційного відділів й обіг рахунків на 30 червня 1927 р.

Констатуємо той факт, що й зазначений звіт не є достатньо повним, позаяк у 1927 р. 29 філій не представили даних щодо прибутків й витрат кас, 17 філій – стану маєтності, 32 філії й 1338 читалень не надіслали звітів взагалі, 1200 читалень не подали лише кількості членів-чоловіків, 1210 – кількості членів-жінок, 910 – стану бібліотек, 1309 – прочитаних книг.

Звіт з діяльності товариства за час від 26 грудня 1927 р. до 31 грудня 1928 р., касовий – 1 липня 1927 р. до 30 червня 1928 р. [53] свідчить про функціонування відділів – закордонного, членського, реєстраційного, книгарського, бухгалтерського, бібліотечного, планової перевірки читалень у філіяльних округах. Головний виділ наводить основні причини ліквідації владою читалень: випуск стіннівки політичного змісту, читання членами осередків політичних часописів, участь членів читалень у передвиборчій агітації до громадських установ, сейму й сенату, зібрання членів у вечірні години, обговорювання політичної ситуації, організація національних свят у приміщенні осередків.

У зазначеному звіту більша увага приділяється бібліотечній справі, наводиться статистика прибутків від реалізації книг, йдеться про створення

нових комплектів мандрівних бібліотек, кількість передплатників видань товариства, групування книг у відповідності до змісту тощо. Окрім того, наведено статистичні дані щодо обігових коштів, проведення театральних курсів у філіях, кадастрового опису масток і їхньої вартості у Милованні, Грабівцях, Угерцях Винявських тощо. Як свідчать дані звіту, на кінець 1928 р. 2 філії не подали стану бібліотек, 19 – касових звітів, 2 – вартості майна й не надіслали звітів, 1564 читальні також не подали звітів, 1186 – не вказали кількості членів-чоловіків й жінок, 1011 – стану бібліотек, 940 – передплати часописів, 314 – касових звітів, 737 – стану власного майна.

Наступний звіт з діяльності "Просвіти" за час від 1 січня 1929 р. до 30 червня 1930 р., касовий – від 1 липня 1928 р. до 30 червня 1930 р. [54] охоплював в основному сферу бібліотечної праці. Зокрема, у ньому зазначено, що лише 50 % читальняних бібліотек мають менше 100 книг, 33 % – 100 – 200, 218 бібліотек – 200 – 300, 150 бібліотек – 300 – 500, подано результати функціонування бібліотек упродовж 1929 – 1930 рр., кількість передплатників ілюстрованого часопису "Життя і знання" (березень 1929 р. – березень 1931) та інше. Відсутність даних від 996 читалень дає підстави вважати звіт неповним.

Головний виділ зазначав, що питання ліквідації неписьменності серед українців є достатньо складним, його важко практично реалізувати, оскільки польська шкільна й адміністративна влада притримувалася погляду, що організація самоосвітніх курсів для ліквідації неписьменності при просвітніх осередках загрожуватиме громадській безпеці.

Зважаючи на труднощі, що склалася у зв'язку з заборгованістю товариства, у звіті з діяльності "Просвіти" за час від 1 липня 1931 р. до 30 червня 1933 р. [55] подано необхідні поради й побажання господарсько-адміністративній комісії щодо фінансової політики у питанні ощадного використання коштів на адміністративну й видавничу сфери, масового розпродажу книг, акції внутрішньої позики, приєднання найбільшої кількості членів, збір дару, виплати боргів товариству. Санаційний план сплати боргів розраховувався на 15 років й складався з двох груп боргів. Головний виділ притримувався думки, що санаційний план можливо було виконати лише за умови доцільної ощадності усіх структур товариства, що не повинна гальмувати діяльності усієї інституції в цілому.

Питання зміни статуту було актуальним, тому над його проектом працювала комісія у складі І.Брика, М.Брилинського, В.Гафтковича, М.Корчинського, І.Коберського, К.Левицького, С.Магаляса, О.Павліва, В.Целевича. Провідна думка комісії ґрунтувалася на тому, щоб усунути зі статуту положення, що не стосувалися позашкільної сфери, поширити вплив "Просвіти" на усю Польщу, скріпити внутрішню організацію, уможливити більш планову освітньо-виховну працю в усіх структурах інституції й узгодити його з новими вимогами закону про товариства. Через різні обставини об'єктивного й суб'єктивного характеру зміни до нового статут прийнято не було.

У звіті з діяльності "Просвіти" за час від 1 січня 1933 р. до 31 грудня 1935 р. [56] наголошено на двох фазах розвитку товариства. Перша – (1920 – 1935 рр.) стихійне відновлення й масове поширення просвітніх осередків на західноукраїнських землях. Основними причинами, що гальмували розвиток, на думку Головного виділу, були сельробівський наступ й економічна криза. Погоджуючись з цим твердженням, варто зауважити, що владні структури упродовж усього міжвоєнного періоду переслідували просвітній рух. І все ж відсутність відповідальності керівництва просвітніх осередків й чіткого механізму повернення коштів філіями й читальнями, слабкий вплив на них з боку канцелярії й Головного виділу були одними з основних чинників складної ситуації у питанні заборгованості й розвитку регресивних процесів.

Наступна фаза розвитку товариства – (28 березня 1932 р. – 11 квітня 1936 р.) пов'язується з обранням нового складу членів Головного виділу на чолі з І. Бриком, що характеризується досягненнями у всіх ділянках просвітньої праці інституції. Спостерігається певний поступ "Просвіти". Президія Головного виділу провела ряд конференцій з представниками українських товариств у справі Гуцульщини, з керівництвом "Рідної школи" щодо передачі їй торгівельної школи, з питань виплати боргів, маєтку у Милованні, святкування 100-річчя Ю. Федьковича, організувала "Народне музичне видавництво", активізувала масову акцію вступу в члени інституції, працювала над виховання молоді тощо. Однак зміни складу Головного виділу й активність його президії в організаційному плані не призвели до кардинального поліпшення ситуації, оскільки не було відпрацьовано й практично втілено у життя нові методи роботи Головного виділу з філіями й читальнями, не налагоджено механізму повернення заборгованості читальнями, не усунуто протиріч між політичними партіями за вплив на просвітні осередки.

Звіт з діяльності "Просвіти" за час від 1 січня 1936 р. до 31 грудня 1938 р. й загальні збори товариства 8 червня 1939 р. [57] – останні офіційні дані, подані Головним виділом у міжвоєнний період. Передусім звіт стосується праці Головного виділу, у ньому вказано про кількість засідань президії й затвердження її постанов й рішень, відображено інспекторські поїздки членів Головного виділу, склад голів й членів комісій.

Упродовж зазначеного часу організаційний відділ зосереджував основну увагу на вишколі просвітніх працівників, освітніх змаганнях, перевірці філій і читалень, проведенні окружних і

філіяльних нарад, зборів філій і читалень, курсів, організації мандрівних бібліотек. Упродовж вказаного часу бібліотечна комісія провела 43 відповідні курси з підготовки фахових бібліотекарів, видавнича комісія, зважаючи на фінансовий стан, обмежила обсяг місячних книжечок до 3 аркушів, власне, цим пояснюється те, що більшість з них видано як подвійні. Комісія з питань реалізації видань ухвалила рішення щодо надання читальням й іншим українським установам літератури на виплату частинами до 5 років, з нагоди ювілейного року зменшила вартість книг серії "Українського письменства" й інших творів на 50 %.

Важливе місце у звіті відведено організації святкування 70-річчя з часу заснування "Просвіти" з утворенням ширшого ювілейного й почесного, робочого й конгресового комітетів, президії, про що сповіщав другий маніфест товариства. Акцію підтримали спортивно-руханкові товариства, провівши змагання лижників у Львові й Ворохті, дводенний футбольний матч у Львові, інші спортивні змагання. "Просвітою" було видано ювілейні відзнаки трьох видів, марші для духових оркестрів, пісні для просвітянських хорів, агітаційно-пропагандистські плакати, наліпки й ювілейні грамоти. Проведена значна підготовча робота свідчила про всеукраїнське значення ювілею товариства і його підтримку громадськістю.

У звіті господарсько-економічна ділянка праці "Просвіти" представлена даними щодо оренди маєтку в Грабівцях й судового процесу, пов'язаного з Тисковою. Згідно із заповітом, Головний виділ отримав переважно ліси й незначну частину поля, однак для того, щоб вступити у право власності, потрібно було сплатити значну суму боргу за колишнього власника. Через віддаленість маєтку в Тисковій від шляхів сполучення його вартість була невисокою й використання лісу йшло низькими темпами.

Приведені статистичні дані стосувалися просвітньо-організаційного стану окремих філій упродовж 1936 – 1938 рр. з поданням інформації про їхню приналежність до певного судового округу, кількість громад, читалень, членів, бібліотек, книжок, прочитаних рефератів, театральних й співочих гуртків, духових оркестрів, проведених нарад й засідань, загальних зборів, масових культурно-освітніх заходів, курсів для навчання неписьменних тощо. Згідно з даними звіту, лише філія у Косові не надіслала до канцелярії Головного виділу інформації щодо просвітньо-організаційного розвитку, загальна кількість філій становила 83 [57, с.66]. Деякі дослідники вважають, що у 1938 р. кількість філій "Просвіти" складала 85 [58, с.7], що суперечило офіційним даним звіту.

Отже, підсумовуючи огляд періодичних видань і звітів, варто відзначити, що у фондах державних архівів й відділах наукових й універсальних бібліотек збереглася значна кількість документів й матеріалів з історії діяльності "Просвіти" в Західній Україні у міжвоєнний період. Проаналізовані періодичні видання і звіти товариства розкривають діяльність просвітніх осередків зокрема й товариства в цілому, служать важливим джерелом досліджень історії "Просвіти".

Джерела та література

1. Перський С. Популярна історія Товариства "Просвіта" з ілюстраціями. Видання Товариства "Просвіта". Ч. 730. Накладом Товариства "Просвіта". – Львів, 1932. – 268 с.; Ковба Ж. М. "Просвіта" – світло, знання, добро і воля українського народу. – Дрогобич: Видавнича фірма "Відродження", 1993. – 128 с., іл.; А. Середяк. Діяльність Товариства "Просвіта" в 1929 – 1939 рр. / Нарис історії "Просвіти" / Р. Іваничук, Т. Комаринець, І. Мельник, А. Середяк. – Львів-Краків-Париж: Просвіта, 1993. – С. 53–63; Савчук Б. П. Українські громадські організації в суспільному житті Галичини (остання третина XIX ст.- кінець 30-х років XX ст.): Автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Чернівецький держ. ун-т ім. Юрія Федьковича. – Чернівці, 1999. – 32 с.
2. Видання "Просвіт" Галичини: книги та аркушева продукція (1868 – 1939): Бібліографічний покажчик. – К.: Абрис, 1996. – 248 с.
3. Товариство "Просвіта" у Львові: покажчик видань 1868 – 1939 / Укладачі: О. Г. Бербека, Л. В. Головата. – Львів: Національна Академія наук України, Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника, 1996. – 580 с.
4. Зуляк І. С. Діяльність "Просвіти" у Західній Україні в міжвоєнний період (1919 – 1939). – Тернопіль: "Воля", 2005. – 946 с.
5. Ілюстрований календар т-ва "Просвіти" з літературним збірником на переступний 1920. – Львів, 1919. – 360 с.
6. Народній Калєндар Товариства "Просвіта" з літературним збірником на звичайний рік 1921. – Львів, 1920. – 201 с.
7. Народній Ілюстрований Калєндар Товариства "Просвіта" на звичайний рік 1921. – Львів, 1922. – 225 с.
8. Народній Ілюстрований Калєндар Товариства "Просвіта" на звичайний рік 1925. – Львів, 1924. – 104 с.
9. Народній Ілюстрований Калєндар Товариства "Просвіта" на звичайний рік 1926. – Львів, 1925. – 292 с.
10. Народній Ілюстрований Калєндар Товариства "Просвіта" на звичайний рік 1927. – Львів, 1926. – 216 с.
11. Народній Ілюстрований Калєндар Товариства "Просвіта" на переступний рік 1928. Ювилейне видання з нагоди 60-ліття "Просвіти" і 50-ліття Калєндаря. – Львів, 1927. – 302 с.
12. Народній Ілюстрований Калєндар Товариства "Просвіта" на звичайний рік 1929. – Львів, 1928. – 194 с.
13. Народній Ілюстрований Калєндар Товариства "Просвіта" на звичайний рік 1930. – Львів, 1929. – 216 с.
14. Народний ілюстрований калєндар Товариства "Просвіта" на звичайний рік 1931. – Львів, 1930. – 290 с.
15. Народний Ілюстрований Калєндар Товариства "Просвіта" на переступний рік 1932. – Львів, 1931. – 100 с.
16. Народній Ілюстрований Калєндар Товариства "Просвіта" на звичайний рік 1935. – Львів, 1934. – 100 с.
17. Народній Ілюстрований Калєндар Товариства "Просвіта" на переступний рік 1936. – Львів, 1935. – 112 с.

18. Народній Ілюстрований Календар Товариства "Просвіта" на звичайний рік 1937. – Львів, 1936. – 138 с.
19. Народній Ілюстрований Ювилейний Календар Товариства "Просвіта" на звичайний рік 1938. – Львів, 1937. – 236 с.
20. Народній Ілюстрований Календар "Просвіти" на звичайний 1939. – Львів, 1938. – 240 с.
21. Народній Ілюстрований Календар "Просвіти" на переступний рік 1940. – Львів, 1939. – 221 с.
22. Місяцеслов Календар Просвіти на 1919 обыкновенный годъ, имеющій 365 дней. Выданный: Просвета Выдават. Сполечностію и для Собранія Греко Католическихъ Братствъ и для Американского Угро-Русского греко-католического народа. – McKeesport, Pa. – 250 с.
23. Календар Просвіта на Божий 1969 рік. – Торонто: Українське Видавництво "Добра книжка", 1968. – 128 с.
24. Календар "Слово" на божий 1975 рік. – Торонто-Канада: Видавництво "Вільне слово", 1975. – 144 с.
25. Лемківський календар на божий 1968 рік. – Торонто-Н. Дж.: Видання Організації Оборони Лемківщини, 1968. – 128 с.
26. Письмо з Просвіти. – 1922. – 404 с.
27. Народня Просвіта. – 1923. – Ч. 1. – 10. – 164 с.
28. Народня Просвіта. – 1924. – Ч. 1 – 10. – 160 с.
29. Народня Просвіта. – 1925. – Ч. 1 – 10. – 164 с.
30. Народня Просвіта. – 1926. – 276 с.
31. Народня Просвіта. – 1927. – Ч. 1 – 10. – 160 с.
32. Просвіта. Місячник освіти – виховання – культури. – 1936. – Числа 1 – 9. – 220 с.
33. Просвіта. Місячник освіти – виховання – культури. – 1937. – Ч. 1 – 12. – 200 с.
34. Просвіта. Місячник освіти – виховання – культури. – 1938. – Ч. 1 – 12. – 232 с.
35. Життя і Знання. – 1927. – Ч. І. – 32 с.
36. Життя і Знання. – 1928. – Ч. 10 – 11. – С. 289 – 352.
37. Життя і Знання. – 1929. – Ч. 1 (13). – 32 с.
38. Життя і Знання. – 1929. – Ч. 2 (26). – С. 33 – 64.
39. Життя і Знання. – 1931. – Ч. 2 (50). – С. 33 – 64.
40. Життя і Знання. – 1936. – Ч. 1 (100). – 368 с
41. Катальог книгарні товариства "Просвіта". – Львів, 1939. – 35 с.
42. Аматорський Театр. – 1925. – Ч. 1. – 128 с.
43. Аматорський Театр. – 1926. – Ч. 1. –10. – 156 с.
44. Аматорський Театр. – 1927. – 80 с.
45. Бібліотечний Порадник. – 1925. – Ч. 1. – 32 с.
46. Бібліотечний Порадник. Видає Товариство "Просвіта". – 1925. – Ч. 1 З Друкарні Видавничої Спілки "Діло", жовтень-грудень 1925. – С. 97 – 128.
47. Бібліотечний Порадник. – 1926. – Ч. 3 – 4. – С. 65 – 112.
48. Звіт з діяльности Товариства "Просвіта" у Львові за час від 8. IV. 1913 до 31. XII. 1920. – Львів, 1921. – 107 с.
49. Звіт з діяльности Товариства "Просвіта" у Львові за час від 1-го січня 1921. до 31. марта 1923. – Львів, 1923. – 12 с.
50. Звіт з діяльности Товариства "Просвіта" у Львові за час від 1-го квітня 1923 до 23. грудня 1924. (Звіт касовий обіймає час від 1. VII. 1926 до 30. VI. 1927.). – Львів, 1927. – 122 с. 1. січня 1923 до 30 червня 1924. – Львів, 1924. – 19 с.
51. Звіт з діяльности Товариства "Просвіта" у Львові за час від 25. грудня 1925. до 24. грудня 1926. (Касовий звіт обіймає час від 1. липня 1925 до 30. червня 1926, буде розданий на загальному зборі). – Львів, 1926. – 262 с.
52. Звіт з діяльности Товариства "Просвіта" за час від 25. XII. 1926 року до 25. XII. 1927. (Касовий збір обіймає час від 1. VII. 1926 до 30. VI. 1927.). – Львів, 1927. – 122 с.
53. Звіт з діяльности Товариства "Просвіта" за час від 26. грудня 1927 р. до 31. грудня 1928 р. (Касовий звіт обіймає час від 1. VII. 1927 до 30. VI. 1928 р.). – Львів, 1929. – 80 с.
54. Звіт з діяльности Товариства "Просвіта" за час від 1-го січня 1929 до 30-го червня 1930. (Касовий звіт обіймає час від 1. VII. 1928 р. до 30. VI. 1930 р.). – Львів, 1931. – 103 с.
55. Звідомлення з діяльности Товариства "Просвіта" за час від 1-го липня 1931 до 30-го червня 1933. – Львів, 1933. – 40 с.
56. Товариство "Просвіта" в рр. 1933 – 1935. Звідомлення з діяльности від 1. січня 1933 р. до 31. грудня 1935 року. – Львів, 1936. – 72 с.
57. Товариство "Просвіта" в рр. 1936 – 1938. Звідомлення з діяльности від 1. січня 1936 р. по 31. грудня 1938 р. XLXI. Загальні збори "Просвіти" 8 червня 1939. – Львів, 1939. – 84 с.
58. Чабан М. П. Діячі Січеславської "Просвіти" (1905 – 1921). Бібліографічний словник. Близько 670 імен. Наукове видання. – Дніпропетровськ: ІМА-прес, 2002. – 536 с.

Summary

Ivan Zuljak

„Prosvita"- periodic publishing and reports as an important source of the study to society activities in the within-war period

This article touches upon the analyzed „Prosvita"- periodic publishing and reports as important source of the study to activity society in the within-war period

УДК: 930.2: 070 (477)

Ігор Піддубний
(Чернівці)

ЖУРНАЛ „ПРОМІНЬ" ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

В історичному дослідженні часто використовуються дані періодики, які, незважаючи на деяку тенденційність, виступають важливим елементом історичної пам'яті. Саме тому для історика є необхідним поєднання свідчень документальних зі свідченнями, отриманими з преси. Останнє передбачає вивчення належним чином періодики країни чи регіону, який фігурує у історичній побудові, знання специфіки роботи журналістів та дописувачів у обраний для вивчення проміжок часу та знання і розуміння історичної ситуації, про яку ведеться мова у дослідженні. На сучасному етапі досить важливим є вивчення регіональної історії, і тому періодика залишається одним з основних джерел для вивчення історії малої батьківщини. Не складає винятку й історія Буковини, преса якої є реальним відображенням більшості подій, які відбувалися в краї. У період між двома світовими війнами на Буковині продовжували існувати традиції видання різномовних газет та журналів, які іноді відрізнялися за своїм змістом від видань офіційних. Українська преса Буковини у 20-30-х ро-

ках XX ст. існувала під тими впливами, які визначали умови її діяльності. Відсутність достатніх коштів зумовила невелике число видань українською мовою і незначну кількість видів. Так, в основному переважали газети, тоді як журнали українською мовою обмежувалися небагатьма назвами. Серед таких журналів був і задуманий студентською молоддю журнал „Промінь".

Діяльність журналу „Промінь" вперше була описана та проаналізована у виданні „Буковина, її минуле і сучасне". Там, зокрема, відзначалося, що журнал „був солідно редагований, гуртував відповідне число надійних молодих письменників і своїм змістом сприяв духовому зростанню українців Буковини". Відзначалося в роботі, що журнал виходив за межі Буковини і призначався для українців за її кордонами. Причинами ж припинення виходу бачили виїзд до Канади І.Пігуляка, несподівану смерть Ю.Пентелейчука та сувору румунську цензуру [26, с.638]. У цій же роботі знаходимо імена тих, хто співпрацював з виданням: Байда-Горленко, В.Вільний, О.Вільшина (Ю.Пентелейчук), Д.Геродот, І.Гаврилюк, В.Залозецький, О.Кобилянська та ряд інших осіб. У журналі друкувалися поезії Клима Поліщука, Остапа Вільшини, Вернигори-Вірленка, Дмитра Макогона, проза К.Поліщука, І.Гаврилюка, О.Задуми, К.Ластівки та інших. Огляд нових видань та літературну критику вів Остап Вільшина [26, с.637]. Наприкінці XX ст. діяльність „Променя" вивчав М.Романюк, який результати своїх досліджень подав у двох роботах. Так, у праці „Українська преса Північної Буковини (1918-1940 рр.)" ним ґрунтовно викладено та проаналізовано зміст публікацій журналу „Промінь". Виклад матеріалу ведеться за проблемно-хронологічним принципом, за часом появи публікацій, зв'язаних певною тематикою. Загалом автор праці погоджується з оцінкою „Променя", даною А.Жуковським, і вважає його попередником іншого журналу – „Самостійна думка" (1931-1937 рр.) [28, с.57]. В значній мірі опублікований у вищезгаданій праці матеріал знайшов своє відображення у другій праці М.Романюка „Українська преса Північної Буковини як джерело вивчення суспільно-політичного життя краю (1870-1940 рр.)" [див.: 29, с.338-346]. Зважаючи на те, що зміст журналу „Промінь" вже вивчався українськими істориками, дослідження яких зайняли своє місце в українській історіографії, ми ставимо перед собою завдання розкрити та проаналізувати у цій статті зміст основних публікацій журналу „Промінь", спрямованих на організацію українського студентства Буковини на початку 20-х років XX ст. .

Включення Буковини до складу королівської Румунії значним чином змінило політичну ситуацію у краї, змусивши представників національних меншин, якими відтепер вимушено стали і українці Буковини, діяти в нових, дещо незвичних умовах. Відновлення діяльності Чернівецького університету передбачало зміни, за яких законо-декретом від 12 вересня 1919 р. німецький університет у Чернівцях румунізовувався [30]. Румунізований університет урочисто відкрито у жовтні 1920 р. Разом з університетом активізували свою діяльність студентські товариства, з яких більш активними та у значно сприятливіших умовах виявилися румунські студентські товариства. Українські студенти також намагалися відновити власні товариства, і таку діяльність проводило відновлене товариство „Союз", комітет якого очолив Т.Годованський. Коментуючи відновлення студентського товариства, газета „Воля народа" зазначала, що „молодіж згуртована в „Союзі" займе ся самообразованєм і щирою працею для добра народа" [25.– 1920. – 20 трав.]. Справді, товариство одразу зайняло антирумунську позицію, виступаючи проти дій влади та демонструючи певну непокору. Виступ В.Буцури від імені керівництва товариства на зібранні, присвяченому збору коштів на королівський замок, був підставою для арешту В.Буцури та 12 студентів. Після виходу заарештованих на волю з'явилося розпорядження стосовно розпуску товариства (9 липня 1921 р.). Проте фактично „Союз" проіснував до 1922 р. і був замінений товариством „Січ", яке припинило свою діяльність у січні 1923 р. [27, с.120-121; 26, с.787].

Серед справ, які вело студентське товариство „Союз", було і видання єдиного на початку 20-х рр. на Буковині україномовного журналу „Промінь". Видання започаткували члени товариства і спершу мали намір видавати його самостійно. Проте деякі складнощі змусили видавати журнал від імені „Комітету молоді", редакцію „Променя" очолив Іван Пігуляк [1, оп.1, спр.833, арк. 6]. Згодом, у 1922 р. зміниться видавець журналу, через що у вступній статті до січневого 1922 р. „Променя" зазначалося, що журнал буде відрізнятися від того, який видавався товариством „Союз", вказувалося, що мета журналу – „збудити наше громадянство до праці та піднести добробут нашого народу". Пояснювалося це тим, що суспільність на Буковині вичікує, тоді як повсюдно ведеться боротьба за політичну самостійність. У розвитку руху основну увагу намагалися звернути на діяльність молоді, яка повинна здобувати освіту та мати певний світогляд [19,с.1-2].

Участь у виданні журналу товариства „Союз" дозволила останньому використовувати журнал для опублікування інформації про власну діяльність. Зокрема, у першому номері (травень 1921 р.) опубліковано „Звіт діяльності українського академічного товариства „Союз». В ньому повідомлялося про відновлення діяльності товариства, про проведені 9 травня 1920 р. загальні збори товариства. На останніх, як видно зі звіту, обговорено і питання використання румунської мови на Буковині та звернено увагу на те, що 10-літній період запровадження цієї мови скоротили до 3-х

років. Резолюцію стосовно запровадження румунської мови члени товариства передали депутату від українських соціал-демократів. Мовне питання не знімалося і далі з уваги студентів, доказом чого було подання у грудні 1920 р. ректорату університету спільного меморандуму українського, німецького та єврейського студентських товариств стосовно бажання слухати курси історії та географії німецькою мовою [11, с.29-30].

Разом з тим студентське товариство „Союз" вело й роботу з вдосконалення власної діяльності. Так, з метою розподілу обов'язків у складі товариства сформовано „Літературно-науковий комітет" та „Співацько-драматичний кружок", активність яких була різною. Зокрема, літературно-науковий комітет відразу зазнав критики, бо вся його діяльність звелася до підготовки і проведення 4-х лекцій. Вище оцінювалася діяльність гуртка, бо його учасники організували проведення роковин від дня смерті І.Франка, дали декілька вистав у Кіцмані, Чернівцях та Качиці. Згадали „Союз"-анці і про померлих та загиблих в роки війни членів товариства [22, с.31]. Проте мусимо відзначити, що українські студенти з Буковини не замикалися у власному колі, їх цікавило студентське життя і поза межами краю. Саме тому у журналі міститься інформація про заснування Українського вільного університету у Відні, який оцінювали як такий, що „має велике значіння в історії розвою української культури". Цікаво було викладено і коротку інформацію про заснування українських студентських товариств у Чехословаччині, Німеччині, США. Намагання пробудити до активного суспільного життя молодь змушувало публікувати в подальшому ряд статей з даної тематики, тому не дивно, що у другому числі „Променя" з'явилася стаття, присвячена завданням студентських товариств. Автор її Василь Вигнаний (псевд.) вже з самого початку статті характеризує молодь як бездіяльну і пропонує використовувати роботу студентських товариств для виховання молоді, оскільки в навчальному закладі цим займатися неможливо. На думку автора, слід в рамках товариства „розговірками та відчитами поширити образування та зацікавити наукою і спонукати до поглиблення в неї". Василь Вигнаний обрав і дисципліни: філософію та соціологію, які, на його думку, дозволяють виробляти і розвивати світогляд. Останнє мало найкраще привчити до самостійного і вільного міркування. Потребу в цьому автор пояснює необхідністю вироблення ідеї в українському суспільстві. Василь Вигнаний вважає, що лише у товариствах можна вкласти ідеї у свідомість, а тому закликає: „Дайте молодцям того, що не дала школа і виробіть їх на великих гарних працівників людства і свого народа! Виплекайте у них гарні характери, дайте їм всестороннє образування і вщепіть в них бажання великого! Це має бути метою кожного академічного товариства!". Саме такою діяльністю виправдовує автор існування товариства [2, с.62].

Зрозуміло, що після публікації подібного програмного звернення непомітною виглядає замітка „З приводу арештування 30-х студентів в „Нар. Домі", але з неї дізнаємося про протистояння між членами „Союз"-у та „Запорожа". Розрив стосунків між двома українськими товариствами відбувся на тій підставі, що „Союз" не вважав „Запороже" самостійним товариством й звинуватив його у спрямуванні поліції проти „союз"-анців. Прикметно, що подібні дії керівництво „Союз"-у розцінило як спрямовані проти інтересів українського народу [9а]. В подальшому суперечки в українському політичному середовищі на Буковині матимуть також місце і нерідко служитимуть підставою для розколів та дроблення політичних сил.

Тим не менше становище в українському політикумі, яке склалося по війні, становило цікаву тему для бесід і роздумів, тому не дивно, що вони виливалися на сторінки періодичних видань. Зокрема, у січневому 1922 р. випуску вийшла стаття Василя Вільного (псевд.) „Занепад нашого політичного, економічного та національно-культурного життя на Буковині", яку автор розпочав констатуванням факту, що напередодні війни українці були організовані та мали власну пресу. Автор зазначав, що в українському середовищі в особі соціал-демократів залишилася єдина політична партія. При цьому до політичних партій не віднесено Народну партію, оскільки в ній було 30 членів і її метою стало служіння новим господарям. У цьому автор звинувачує засновників партії Мігулу, Королевича, Купчанка, Івасюка, Федоровича, Гомельського, Кудринського. Вказані у статті політичні діячі також будуть згадані згодом у роботі Г.Піддубного [див.: 27, с.219]. Висновок стосовно політичного життя буковинських українців був наступним: „Нам треба покинути раз на все всяке „прийдіте, поклонімося", всяке політичне маскування, нам треба публічно збойкотувати всіх публичних зрадників та страхопудів і збитись в сильну боєву лаву.... Не можна „чекати", політика очікування не годиться для нас і не принесе нам нічого доброго, нам треба боротись і працювати" [4а, с.11-12].

Зауважив автор і відсутність економічного життя українців Буковини. Він вів мову про економічні організації, констатував бездіяльність економічних товариств, пояснюючи її небажанням українців діяти та організовуватися. Не менш критично було оцінено стан освіти. У підсумку вказувалося на потребу відвоювати власні права, констатувалася деяка нетерпимість до порівнянь Буковини та Галичини, які безумовно були не на користь першої [4а, с.13-14, 16].

Не полишали політичних бесід навіть у номері, присвяченому 35-ій річниці літературної діяльності

О.Кобилянської у 1922 р., в якому опублікували завершальну частину статті Василя Вільного „Занепад нашого політичного, економічного та національно-культурного життя на Буковині". У ній стосовно культурного життя зазначено, що навіть у Народному домі в Чернівцях діють лише кілька товариств. Основна причина обмеженої діяльності полягала в тому, що українські товариства не сплачували за оренду і останнє дозволило автору стверджувати, що товариство „Український Народний Дім" занепадає. Сам автор вказує, що українському населенню Буковини необхідне таке товариство, але вже в новій якості, більш активне. Як доказ звучить зауваження, що найстаріше українське товариство „Руська бесіда" лише у 1922 р. провело перші повоєнні збори. Позитивною рахували згоду українських соціал-демократів співпрацювати з товариством. Стосовно діяльності академічних товариств, то Василь Вільний відзначає їх високу активність напередодні війни 1914-1918 рр. і відсутність систематичної діяльності у повоєнний період [3б, с.51].

Досить традиційним стало у період між двома війнами гасло, яке радили реалізувати для виходу із застою, в якому перебувало культурне та політичне життя українців Буковини – постійна праця і над собою, і над народом. Василь Вільний наголошував на тому, що український народ потрібно „освідомити", „зорганізувати, злитись всім нам... в одно органічне свідоме своєї сили тіло". Він же називає засоби, необхідні для такої роботи. Перше місце повинна відігравати власна (українська) школа з власними учителями. Але для цього потрібні кошти, які громада не може зібрати через низьку свідомість громадян. Окрім цього, радив використовувати позашкільну освіту для дорослих, яку останні мали здобувати через читальні. Завершальним об'єднавчим актом для українців мало стати їх єднання у одній політичній партії, яке вбачали можливим через відсутність соціальної диференціації [3б, с.53].

Пошуки шляхів до об'єднання мали місце і в студентському середовищі, що підтверджувалося рядом публікацій. Так, у січневому випуску 1922 р. опублікували анкету „Чи можлива серед українського студентства на Буковині спільна праця, спільна студентська організація?", в якій описували панування сварок в українському студентському товаристві, велася мова про існування трьох груп. Перша з них прагнула до створення „Центральної ради", інша – виступала за єдине товариство, але не буршівське, оскільки вважала, що таке товариство деморалізує молодь. Третя група залишалася пасивним спостерігачем, але все це в сумі роз'єднувало студентів, бо не давало можливості заснувати спільну їдальню, студентський фонд, студентський хор і театр, книгозбірню. Фактично анкета була закликом до обговорення висловлених положень та існуючих у студентському середовищі проблем [13а, с.20-21].

Пошуки шляхів налагодження спільної діяльності тривали і в числі 2 „Променя" за 1922 р. В ньому опублікували продовження анкети „Чи можлива серед українського студентства на Буковині спільна праця, спільна студентська організація?". Фактично це була постановка питання про подальший напрямок розвитку студентського руху, адже проголошували думку, що саме студентство повинно бути „пробоєм солідарности, ідейности, поступу, культури". Та поряд з тим визнавали, що насправді воно не є таким і більше того, між студентськими товариствами ведуться суперечки. Критикували тут і ті товариства, які прагнули лише здобути зовнішній антураж студентського товариства, бо, власне, це ставало причиною подальшої бездіяльності товариства [13б, с.56-57]. Іншими причинами такого становища вважали сліпе дотримання статуту, пошук кращих місць роботи. Спроби ж діяти по-новому та порвати з практикою минулого вилилися у створення товариства „Академічна громада". Проте воно обмежилося лише спробою заснування товариства, оскільки наразилося на опір інших товариств. Згодом журнал гірко іронізував з цієї ситуації, вказуючи, що відсутність дозволу влади на створення товариства усунула „небезпеку спілної праці". Безрезультатно завершилася спроба утворити „Центральну (студентську) раду" та спільну їдальню для українських студентів [13б, с.58].

Автор анкети П.Леськів відзнача, що спільна праця не відбулася лише з причини відсутності бажання та ідеї, через що констатував потребу праці над собою. На сторінках журналу радили також докорінно змінити життя окремих товариств, проводячи зміни у галузі освіти. Щоб залагодити справи, автор анкети радив студентам з різних товариств проводити спільні бесіди з метою визначення загальних устремлінь. При цьому не повинна обмежуватися власна свобода студентів, тоді як зміна шкільної освіти вважалася запорукою зміни поведінки молоді [13б, с.58-59].

Відповідь на анкету П.Леськіва, написана С.Гуцуляком, з'явилася у травневому випуску „Променя" під назвою „Питання студентської організації", в якій зазначалося, що найактуальнішим питанням на Буковині залишалася справа організації українського студентства. Це зумовлювалося потребою виконання студентством власної лінії. С.Гуцуляк вважав, що існування кількох національних студентських товариств не є виправданим, тим більше, що вони складаються з представників однакових соціальних кіл. Різницею в діяльності товариств стає напрямок їхньої діяльності. Зокрема, якщо „Запороже" в основу своєї діяльності поклало спортивний розвиток, а „Союз" – духовну роботу, то всю цю діяльність можна об'єднати в рамках одного товариства. С.Гуцуляк вважав, що „Союз" непогано проявив себе на ниві народної праці, тоді як „Запороже" не було настільки ак-

тивним. Та попри все у боротьбі, яку вели товариства, засобів не вибирали, незважаючи на те, що боротьба зводила нанівець діяльність товариств в галузі самоосвіти та народної освіти. Автор статті вважав, що таку боротьбу слід припинити, адже її повинна замінити боротьба „всієї з'єднаної буковинсько-української академічної молоді зі всіма ворогами поступу культурного й свободи" [8, с.150-151].

Вихід, який пропонував С.Гуцуляк, полягав у ліквідації всіх існуючих товариств та об'єднанні їх у єдине товариство, в складі якого будуть діяти різноманітні секції. Останні ведуть свою діяльність самостійно, але на зовні секція повинна виступати як складова частина товариства, його орган. Автор зазначав, що „з'єднання всеї академічної молоді в одно товариство – це конечність часу, це клич народу, а не відізватись на нього – це значить, творити свідомо темний для нашої історії матеріял" [8, с.152].

Висвітлюючи зміст публікації С.Гуцуляка, слід не забувати, що на початку 20-х років XX ст. в середовищі українського політикуму на Буковині склалася стійка традиція висловлювати жаль з приводу руїни, яка настала в українському політичному та культурному житті краю внаслідок війни. Такого роду була стаття Р.Сокільського, який, охарактеризувавши становище українців, висловив впевнення у змінах становища українців Буковини та ролі української інтелігенції у них [20, с.110].

Питання розвитку студентського товариського руху на Буковині аналізувалося і в інших публікаціях. При цьому автором ряду публікацій зі студентського життя був І.Пігуляк. Саме йому належить серія статей з аналізу організованого студентського життя. Так, першою з'явилася стаття „Рух та життя українського студентства на еміграції", в якій проаналізовано роботу студентських організацій у основних центрах української еміграції в Європі. В цій статті І.Пігуляк приводив порівняння товариського життя, вказуючи що не лише на Буковині воно перебуває у стані стагнації. Як приклад наводилася заборона діяльності студентського товариства „Зоря" у Бухаресті. Автор констатував також, що це товариство не розвивається з вини самих студентів [16, с.28-30].

Логічним продовженням даної статті стала публікація „Рух та життя українських студентів на рідній землі", в якій розглядалася діяльність студентських товариств. У статті І.Пігуляк вказував, що лише студентство Східної Галичини веде активну боротьбу за власні права, в тому числі за право здобувати вищу освіту, бо створення українського університету було заборонене польською владою. Докладно автором описано події, які мали місце у Галичині [див.: 17, с.59-61]. Ця публікація викликала жвавий інтерес і, звичайно, критику.

Закінчує своєрідний літопис повоєнного студентського товариського життя стаття „Рух та життя українських студентів на Буковині", яка вийшла критичною. Так, у статті зверталася увага на інертність та роз'єднаність студентів, ворожнечу між товариствами „Союз" та „Запороже". Все ж таки І.Пігуляк закликав студентів до об'єднання і спільної праці на користь українського народу [29, с.343].

Наскільки актуальним було питання активності студентів, свідчать й інші статті, які друкувалися у журналі. Обговорювалися, зокрема, проблеми, пов'язані з пошуком молоддю кращих умов діяльності та відмовою від власної нації. Критика дій останніх знайшла відображення у статті Остапа Шашіля „Геть з ренегатами!", де автор наголошував на факті змін на Буковині, які завдали шкоди саме молоді. Тиск з боку влади він вважав причиною переходу ряду осіб до іншого політичного чи навіть національного табору. Ренегатство пояснювалося і тими фактами, які були пов'язані з отриманням засобів до існування, можливістю здобути освіту. Саме таким чином пояснювалися заяви ряду українців про те, що вони є румунами за національністю. Врешті, автор закликав молодь згуртовуватися і творити „добру та ідейну молодь", віддаливши зі своїх рядів усіх слабкодухих, яких, вважав, слід бойкотувати та оголосити зрадниками нації [23, с.114-116].

У числі 6 за 1922 р. вийшла стаття Оленка „Наше завдання під теперішню хвилю", де автор скаржиться на той факт, що ведуться розмови про спільну працю, але нічого не робиться для неї реального [18, с.183]. Автор вважав, що в українському середовищі лише „граються в політику" і, нічого не роблячи, лише гальмують розвиток суспільного та культурного життя. Оленко критикує, як він висловлюється у статті, „фірму Василько – Стоцький – Попович - Пігуляк" за те, що свого часу вона нав'язувала українцям власний варіант політичного життя. Проте він визнає правильність дій політиків, вказуючи, що на сьогоднішньому етапі перед українцями стоїть знову завдання створення читалень та початку з цього і культурного, і політичного життя [18, с.183-184]. Оленко згадував і про умови, на яких слід вести роботу, називаючи однією з них гарантовану працю на користь народу. Інша умова полягала в тому, що вся культурна робота не повинна перебувати під впливом політиків, які роботу та вплив у культурних товариствах використовуватимуть з власною метою. Радили не залучати до роботи з народом тих осіб, які не викликали довіри. Кожен, хто долучався до даної роботи, мав виконувати її чесно і безкорисливо [18, с.184].

У цій статті порушено питання про те, як оживити рух. Вихід бачився у скликанні наради за участю 2 – 4 представників від повітів та обговоренні питання відновлення філій і ведення просвітницької роботи. Активісти на місцях мали провести відповідні бесіди, організувати людей, щоб місцеві

читальні мали 2-3 особи для ведення роботи щодня по 1-2 години. Вважав автор, що при цьому основну роботу повинні вести не лише товариство „Руська бесіда", але й інтеліґенція та студенти [18, с.185].

Щоправда, стосунки у студентському середовищі не завжди були мирними і це відображалося на сторінках „Променя". Зокрема, суперечності в середовищі „Союз"-у продемонстровані у статті В.В. „"Союз" і „Новий Союз» з січневого 1922 р. випуску. Разом з тим тут описувалися події, пов'язані з арештом членів „Союз"-у та обшуком, проведеним у приміщенні товариства. Констатувався факт, що в результаті дій поліції 26 листопада 1921 р. було розпущено товариство, і студенти залишилися без приміщення [4, с.26-27].

У згаданому випуску подавалася інформація про відновлення діяльності товариства „Січ", до керівництва якого увійшли студенти філософського та юридичного факультетів університету [21, с.31].

Проте якою б складною не була ситуація для українських студентів на Буковині, вони намагалися підтримувати зв'язок з іншими студентським організаціями за межами краю та країни. Свідченням цього є публікація квітневим номером 1922 р. інформації про діяльність студентських товариств за кордоном і, зокрема, повідомлення про проведення Всеукраїнського студентського конгресу у Празі. Останній проводився на позапартійній основі, про що було прийнято рішення в лютому 1922 р. на засіданні товариства „Січ" у Відні. Передбачалася на конгресі робота політичної, культурно-освітньої, організаційної, фінансово-економічної та адміністративної комісій. Сподівалися, що розбіжність у поглядах на конгресі все ж не перешкодить знайти спільну мову [5, с.121-122].

Червневий випуск 1922 р. „Променя" подав статтю Михайла Володимира „Зі студентського життя", в якій обговорювалися питання проведення квітневої передз'їздової комісії у Празі. Інформація дозволяє побачити стан українського студентства на еміграції, їх стосунки з росіянами, спроби поширення більшовицьких настроїв у студентському середовищі. Стосовно західноукраїнських земель подавалася інформація про те, що у Галичині нараховувалося 2,6 тис. студентів, з яких 1,8 тис. були об'єднані в організації та записані до підпільного університету. Не зовсім точна інформація на збори була подана з Буковини. Вона стосувалася уявного намагання студентів об'єднатися у єдину організацію [7, с.190].

Про Всеукраїнський студентський з'їзд у Празі, який тривав з 25 червня по 5 липня 1922 р., подавалися досить широкі повідомлення по його завершенні. В одному з них вказувалося, що на з'їзді були представлені 5 тис. студентів зі 104 мандатами. Буковина була представлена двома делегатами з 5 мандатами. Це були Тарко та Данилюк – представники „Комітету українського студентства Буковини", до якого входили товариства „Січ", „Запороже", „Православна академія" [6а, с.209].

Крім того, Румунію також представляли члени товариства „Зоря". Серед резолюцій, які прийняв з'їзд, була резолюція стосовно голоду у Радянській Україні. В ній студенти висловили свій протест проти дій радянського керівництва, яке всю закордонну допомогу переправило у Поволжя. До студентів був звернутий заклик надавати допомогу голодуючій Україні. Своє місце знайшли в журналі постанови про організацію ЦеСУСа та Централі допомоги українському студентству (ЦеДУС) [6а, с.213-214]. Ґрунтуючись на згаданих матеріалах, редакція „Променя" зверталася до громадськості Буковини з проханням надавати допомогу голодуючим в радянській Україні [15, с.216].

У вереснево-жовтневому випуску „Променя" за 1922 р. подано інформацію про Всеукраїнський студентський з'їзд у Празі та про затвердження статуту Центрального союзу українського студентства, резолюції економічної комісії. У резолюціях з'їзду містився заклик до членів та учасників інформувати про „терор Польської, Московської сконф. влади супроти культурних змагань української нації, та домагається від них протесту проти цих насильств" [Цитовано згідно з оригіналом. – І.П. 6б, с.250]. У резолюції йшла мова про руїну вищої освіти на Придніпрянській Україні. Проте основна увага приділялася стану вищої освіти у Польщі, зокрема в Галичині, з наголосом на потребі вести боротьбу за права українських студентів у цьому регіоні [6б, с.250-251].

Загалом відображення студентського життя знайшло належне місце у „Промені", але поруч із ним відображалася й інша реальність – культурне життя краю, власне Чернівців, до якого причетними були студенти. Так, у квітневому випуску журналу за 1922 р. містилася інформація про пошанування О.Кобилянської, яке мало місце 26 березня 1922 р. і було влаштоване „Буковинським Кобзарем". Щоправда, автор публікації, описуючи концерт, на нашу думку, мав на меті критику тогочасного політичного стану українців Буковини. Про спортивне життя молоді дізнаємося з інформації про створення та діяльність товариства „Довбуш", зокрема про його структуру та перші виступи [10, с.191-192]. Знайшов своє відображення у „Промені" і приїзд до Чернівців 11 липня 1922 р. папського нунція, архієпископа Мармаджі з констатуванням факту про намагання поляків відтягнути цей візит. Натомість відзначалося, що українці прагнули цього візиту, бо хотіли добитися підпорядкування церкви не румунському єпископові (Яси), а прямо – Ватикану [24, с.222-223].

Як відомо, „Промінь" видавав „Комітет молоді" і він мав завдання інформувати буковинський загал про життя та рух у середовищі молоді, що навчалася у середній і вищій школі. Скрутне становище журналу описувалося у передовиці „До наших передплатників!" у числі 7-8 за 1922 р. В ній говорилося, що існування журналу не підтримується фінансово і з 1 300 передплатників за журнал заплатили лише 480. Не розповсюджувалося видання „Діточа бібліотека", за яку не пересилали

грошей до редакції [9, с.193-194]. У цьому номері журналу вийшла стаття О.Кантеміра філософського спрямування „Антифемінізм у світлі критики чистого розуму й культури" [12, с.206-208]. Публікувалися у журналі й інші статті подібного плану.

Загалом же журнал видавався в умовах цензури, що відображалося і на його змісті. Після цензурування видавці журналу залишали порожнє місце там, де були вирізані речення та абзаци. Разом з тим конфісковували цілі статті, як це було зі статтею І.Анниченка „Стремління укр. селянства до просвіти в Східній Галичині а в нас на Буковині". Таке правило стосувалося тих нечисленних українських видань, які виходили на Буковині у згаданий період.

З 1923 р. „Промінь" видавався лише як літературно-науковий журнал і більше публікував поезії, в т.ч. М.Марфієвича та Остапа Вільшини, різного роду популярні статті і виклади. З інформаційних публікацій уваги заслуговує повідомлення літературної хроніки з числа 5-7 за 1923 р. про те, що О.Кобилянська закінчила свій твір „Вовчиха" і передала його для друку за кордон [14, с.144]. Згодом він буде надрукований у журналі „Нова Україна" у жовтневому, листопадовому та грудневому випусках 1923 р. Даний же номер „Променя" вийшов строєним через брак коштів від передплати, про що адміністрація повідомляла на звороті першої сторінки обкладинки.

Таким чином, журнал „Промінь", заснований як молодіжне видання, виконував функцію інформаційну і служив засобом, навколо якого могли об'єднатися зацікавлені діячі з середовища буковинської української молоді. Проте відтік сил, здатних вести роботу у відповідному напрямку, а також брак коштів на видання зумовили поступову трансформацію журналу і подальше його зникнення. Безумовно, „Промінь" відіграв свою роль як єдиний український журнал на Буковині у 20-і роки XX ст., створивши певний фонд інформації та відобразивши настрої і сподівання частини української інтелігенції.

Джерела та література

1. Державний архів Чернівецької області. Фонд квестури поліції м. Чернівці. – Ф.38.
2. Василь Вигнаний. Завдання академічного товариства //Промінь. – 1921. – Ч.2. – С. 61-63.
3. Василь Вільний. Занепад нашого політичного, економічного та національно-культурного життя на Буковині //Промінь. – 1922. – а) Ч.1.-С.10-16; б) Ч.2. – С.48-53.
4. В.В. „Союз" і „Новий Союз" //Промінь. – 1922. – Ч.1. – С.26-27.
5. Михайло Володимир. Всеукраїнський студентський конгрес //Промінь. – 1922. – Ч.4. –С. 121-122.
6. Всеукраїнський Студентський З'їзд у Празі //Промінь. – 1922. – а) Ч.7-8. – С.208-214; б) Ч.9-10. – С. 248-252.
7. Михайло Володимир. Зі студентського життя // Промінь. – 1922. – Ч.6. – С. 188-190.
8. Гуцуляк С. Питання студентської організації (Відповідь на анкету) //Промінь. – 1922. – Ч.5. – С. 150 – 152.
9. До наших передплатників //Промінь. – 1922. – Ч.7-8. – С. 193-194.
9а. З приводу арештування 30-ох студентів в „Нар. Домі"! // Промінь. – 1921. – Ч.2. – С.64.
10. З шпорту //Промінь. – 1922.- Ч.6. –С.191-192.
11. Звіт діяльности українського акад. тов. „Союз" // Промінь. – 1921. – Ч.1. – С.29-30.
12. Кантемір О. Антифемінізм у світлі критики чистого розуму й культури //Промінь. – 1922. – Ч.4. – С.98-102.
13. П.Леськів. Чи можлива серед українського студентства на Буковині спільна праця, спільна студентська організація? (Анкета) //Промінь. – 1922. – а) Ч.1. – С.20-21; б) Ч.2. – С.56-59.
14. Літературна хроніка //Промінь. – 1923. – Ч.5-7.- С.144.
15. На поміч голодуючим //Промінь. – 1922. – Ч.7-8. – С.216-218.
16. Пігуляк І. Рух та життя українського студентства на еміграції //Промінь. – 1922. – Ч.1. – С. 28-30.
17. Пігуляк І. Рух та життя укр. студентів на рідній землі //Промінь. – 1922. – Ч.2. – С.59-61.
18. Оленко. Наше завдання під теперішню хвилю // Промінь. – 1922. – Ч.6. – С.183-186.
19. Редакція //Промінь. – 1922. – Ч.1. – С.1-2.
20. Сокільський Р. На тему дня. – Промінь. – 1922. – Ч.4. – С. 106-110.
21. Товариство українських студентів „Січ" в Чернівцях //Промінь. – 1922. – Ч.1. – С. 31.
22. Упокоїлися //Промінь. – 1921. – Ч.1. – С.31.
23. Остап Шашіль. Геть з ренегатами! //Промінь. – 1922. – Ч:4. – С.114-116.
24. Побут нунція між Українцями //Промінь. – 1922. – Ч.7-8. – С.222-223.
25. Воля народа. (Чернівці). – 1919-1920.
26. Буковина, її минуле і сучасне (Під ред. Квітковського Д., Бриндзана Т., Жуковського А.).– Детройт-Париж: Зелена Буковина, 1956.– 956 с.
27. Піддубний Г. Буковина, її минуле і сучасне. Суспільно-політичний нарис із малюнками і мапою Буковини.- Харків: Держвидав України, 1928.- 256 с.
28. Романюк М.М. Українська преса Північної Буковини (1918-1940 рр.). – Львів: Фенікс, 1996. – 196 с.
29. Романюк М.М. Українська преса Північної Буковини як джерело вивчення суспільно-політичного життя краю (1870-1940 рр.). – Львів: Фенікс, 2000. – 588 с.
30. Decret-lege 4091 pentru transformarea Universităţii Germană din Cernăuţi în Universitate Românească din 23 Septemvrie 1919 // Hamangiu C. Codul General al României. – Vol. IX: Legi uzuale 1919-1922. – Bucureşti, 1923. – P.223.

Summary

Ihor Piddubnyy (Chernovtsy)

Magazine "Promin'" as historical source

The article is devoted to publications of magazine "Promin'", which was published by representatives of Ukrainian Student movement in Bukovyna in 1921-1923. The most publications about problems of student movement and its organization appeared in 1921-1922. Since 1923 the magazine has become a kind of science and literary journal. The Magazine "Promin'" in 1921-1923 served as unifying means for Ukrainian students in Bukovyna.

УДК: 94(477.8) „19":329

Наталія Храбатин
(Івано-Франківськ)

ВІТЧИЗНЯНА ІСТОРІОГРАФІЯ ПРО ХРОНОЛОГІЧНІ РАМКИ РЕОРГАНІЗАЦІЇ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

Відновлення незалежності України дало новий поштовх до вивчення тих питань української історії, які в радянські часи були піддані перекрученням та фальсифікації. В контексті розбудови незалежної Української держави, розвитку багатопартійності, становлення громадянського суспільства все більшого значення набуває аналіз і осмислення політичної історії і, зокрема суспільно – політичного руху. Чи не найбільшого розвитку суспільно – політичні процеси набули саме в Західній Україні у 20-30 рр. XX ст. Тому важливе місце в історичній науці посідає розробка проблем історіографії західноукраїнських суспільно – політичних процесів міжвоєнного періоду, бо саме історіографічний аналіз дає змогу визначити стан їх розробки історичною наукою та намітити подальші шляхи дослідження.

На сьогоднішній день, на жаль, ще не створено комплексного історичного дослідження суспільно – політичних процесів у Західній Україні в міжвоєнний період, а також не зроблено історіографічного аналізу проблеми.

Поняття політичного процесу в радянські часи історичною наукою не розглядалося, та й і зараз в основному належить до відання політології, хоч настав час використовувати його і у політичній історії.

Важливим суспільно-політичним процесом у політичному житті Західної України міжвоєнного періоду була реорганізація суспільно-політичних структур після березня 1923 р., тобто після рішення Ради амбасадорів (послів) держав Антанти про санкціонування анексії Східної Галичини Польщею.

На основі Української народної трудової партії 11 липня 1925 р. було створене Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО), що займало центристські позиції і залишалося домінуючою силою в політичному житті Західної України до 1939 р.

В 1924 р. Українська соціал-демократична партія (УСДП), що мала прорадянську орієнтацію, зумовлену вірою в успіхи українізації в радянській Україні, була заборонена польською владою і тільки з грудня 1928 р. відновила роботу.

В лютому 1926 р. відбувся установчий з'їзд Української соціалістично-радикальної партії (УСРП), що утворилася в результаті об'єднання Радикальної партії з волинськими соціалістами – революціонерами і стояла на антирадянських позиціях.

Ще в липні 1920 р. на основі колишніх вояків Українських січових стрільців була створена Українська військова організація (УВО), що своєю метою мала побудову Української самостійної соборної держави, а основною формою боротьби – тактику індивідуального терору щодо представників ворожої влади.

В січні-лютому 1929 р. УВО та інші українські націоналістичні групи об'єдналися в Організацію українських націоналістів (ОУН), безпосереднім завданням якої стала боротьба проти польського режиму, зокрема колонізації українських земель. Метою організації було створення Української самостійної соборної держави.

На радянофільських позиціях стояла КПЗУ – Комуністична партія Західної України (до 1923 р. – Комуністична партія Східної Галичини), ліквідована Комінтерном в 1938 р., а також створене в 1926 р. Селянсько-Робітниче об'єднання (СельРоб) та Українська партія праці, що діяла з 1927 по 1930 рік.

Починаючи з 1933 р. в УНДО оформлюється опозиція, що стояла на націоналістичній позиції, але відкидала тактику терору – Фронт національної єдності (ФНЄ) [5, с.110].

Особливістю суспільно – політичного життя Західної України у міжвоєнний період було створення та діяльність українських католицьких партій. В 1930 р. під проводом станіславського єпископа Григорія Хомишина створено Українську католицьку народну партію, що в 1932 р. перейменована в Українську народну обнову (УНО). 1 січня 1931 р. з ініціативи митрополита А.Шептицького створився Український католицький союз (УКС).

Незважаючи на те, що у вітчизняній історіографії достатня увага приділена історії Західної України у міжвоєнний період, проте ще багато питань не знайшло остаточної відповіді. Наприклад, часто зустрічається розбіжність у визначенні дати засідання Ради амбасадорів, коли було санкціоновано анексію Східної Галичини: 14 чи 15 березня 1923 р. Так Т.Гунчак [3, с.204], А.Жуковський, О.Субтельний [5, с.106], О.Зайцев, В.Кондратюк [6, с.46], О.Карпенко [7, с.407], О.Красівський, І.Пилипів [10,с.155], С.Кульчицький [12, с.285], П. Мірчук [13, с.18], І. Рибалка [16, с.288], І.Соляр [17, с.4] вважають, що засідання Ради амбасадорів відбулося 14 березня. А Л.Зашкільняк [7, с.158], М.Кугутяк [11, с.165], П.Федорчак, М.Геник [2, с.192] датою прийняття горезвісного рішення бачать 15 березня. У "Документах зовнішньої політики СРСР" (у Примітках) вказано, що конференція Ради послів відбулася 15 березня 1923 р.

Встановлення дати утруднюється тим, що текст рішення Ради послів повністю не опублікований у жодному збірнику документів, не зустрічаємо його також в історичних дослідженнях, хіба тільки

фрагментарно [19, с.175]. Проте в газеті "Діло" від 16 березня 1933 р. читаємо повний текст вказаного рішення [4].

Навіть у тогочасній пресі немає єдності у визначенні дати проведення засідання Ради амбасадорів [1; 14; 15].

Така розбіжність, ймовірно, була спричинена тим, що засідання Ради амбасадорів відбулося в ніч з 14 на 15 березня [9, с.5]. Рішення було передане у редакційний комітет на чолі з генеральним секретарем Ради послів Массінглі і тільки 15 березня підписане міністрами закордонних справ Великобританії, Франції, Італії, Японії та польським послом. Тоді ж, 15 березня, це рішення опубліковане в газеті "Europe Orientale" [8, с.408]. 16 березня 1923 р. про рішення Ради амбасадорів було повідомлено польський сейм.

Серед дослідників також немає єдиної думки щодо хронологічних рамок реорганізації суспільно – політичних структур Галичини у міжвоєнний період. Якщо початок реорганізації – березень 1923 р. ні у кого не викликає сумнівів, то час завершення цього процесу трактується порізному.

Так, А.Жуковський та О.Субтельний завершують перегрупування українських політичних сил 1930 р. [5, с.109]. Такої ж думки дотримуються В.Кондратюк та О.Зайцев [6, с.37]. М.Кугутяк у монографії "Галичина. Сторінки історії" період перебудови українських суспільно – політичних формацій завершує в основному 1929 р. [11, с.180-181]. Т. Гунчак у праці "Україна. Перша половина XX століття" прямо вказує: "Взагалі період до 1925 року – це час шукання доріг українськими політичними партіями. Звідси й часті організаційні, а то й ідеологічні зміни в них" [3, с.207].

Найбільш точну характеристику та хронологію суспільно – політичного руху в Західній Україні у міжвоєнний період знаходимо у статті М.Швагуляка "Партійні поділи і загальнонаціональні інтереси: проблема політичної консолідації українського національного руху Галичини 1919-1939 рр." Період з весни 1923 р. до початку 30-х рр. М.Швагуляк характеризує як етап модифікації ідеології політичних партій та груп стосовно нових внутрішньополітичних та міжнародних обставин [18, с.94].

Отже, реорганізація політичних партій, ймовірно, проходила протягом 1923-1933 рр. Хронологічне обмеження вказаного періоду 1933 р. відображає завершення внутрішньополітичних та структурних змін у галицькому політикумі, останньою з яких є створення Фронту національної єдності. Після 1933 р. західноукраїнські політичні партії принципових організаційних змін не зазнавали.

Джерела та література

1. Вирішення і англійська преса // Діло. – 1923. – Ч.2. – 4 квітня 1923р. – С.1.
2. Геник М. Політика "хєно – п'ясту" в українському питанні (1923-1926) // Українсько – польські відносини в Галичині у XX ст. – Івано-Франківськ, 1998. – С.191-199.
3. Гунчак Т. Україна: Перша половина XX ст. – К., 1993. – 288 с.
4. Десяті роковини сумного акту // Діло. – Ч.65. – 16 березня 1933. – С.1.
5. Жуковський А., Субтельний О. Нарис історії України. – Львів, 1992. – 230 с.
6. Зайцев О., Кондратюк В. Україна в 20-х – 30-х рр. XX ст. – Львів, 1993. – 74 с.
7. Зашкільняк Л. Спроби українсько – польського порозуміння в міжвоєнній Польщі: сподівання і реалії // Українсько-польські відносини в Галичині. – С.155-160.
8. Карпенко О. Поневолення Східної Галичини буржуазно-поміщицькою Польщею // Торжество історичної справедливості. – Львів, 1968. – С.397-409.
9. Красівський О. Східна Галичина і Польща в 1918-1923 рр. Проблеми взаємовідносин. – К.: Видавництво УАДУ, 1998. – 304 с.
10. Красівський О., Пилипів І. Митрополит Андрей Шептицький і польська держава // Українсько – польські відносини в Галичині у XX ст. – С.151-154.
11. Кугутяк М. Галичина: Сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. – 1939р.). – Івано-Франківськ, 1993. – 200 с.
12. Кульчицький С. Україна між двома війнами (1921-1939 рр.). – К., 1999. – Т.11. – 336 с.
13. Мірчук П. Нарис історії ОУН. Перший том. – 1920-1939 – Мюнхен – Лондон – Нью-Йорк, 1968. – 639 с.
14. Небезпека східних кордонів Польщі // Діло. – Ч.21-1. – травень 1923 р. – С.3.
15. Польща та її меншості // Діло. – Ч. 8. – 15 квітня 1923р. – С.1.
16. Рибалка І., Довгопол В. Історія Української РСР. Епоха соціалізму. – К., 1982. – 640 с.
17. Соляр І. Українське національно-демократичне об'єднання: перший період діяльності (1925-1928). – Львів, 1995. – 71 с.
18. Швагуляк М. Партійні поділи і загальнонаціональні інтереси: Проблема політичної консолідації українського національного руху Галичини 1919-1939рр. // Другий міжнародний конгрес україністів. – Історія. – Част. II. – Львів, 1994. – С. 92-98.
19. Ярославин С. Визвольна боротьба на західно-українських землях у 1918-1923 рр. – Філадельфія, 1956. – 183 с.

Summary

Natalia Khrabatyn (Ivano-Frankivs'k)

Domestic historiography about the chronologic scopes of reorganization of political parties of Western Ukraine in the interbellic period

This article is attempted to determine the chronological limits of the reorganization process of political parties of Halychyna which began in March 1923 and ended, as considered, in 1933, as well as to analyze briefly the domestic historiography concerning this question.

УДК: 398.332.33

Антоній Мойсей
(Чернівці)

ПЛЮВІАЛЬНИЙ ОБРЯД ПАПАРУДА У ПОРІВНЯЛЬНОМУ КОНТЕКСТІ

Типологізація плювіальних обрядів на терені Буковини дає нам підстави стверджувати, що обряд папаруда мав широке розповсюдження серед румуномовного населення краю. Ритуал полягав в обході господарств процесією молодих дівчат на чолі з однойменним персонажем, прикрашеного зеленими гілками та листям. Після виконання ритуальної пісні, спрямованої викликати дощ, господиня виливала папаруді на голову холодну воду та обдаровувала. Обряд завершувався потопленням "зеленого" одягу та влаштуванням колективної трапези. Результати типологізації показали, що обряд був розповсюджений не лише на території східних романців (Румунія, Республіка Молдова, Добруджа, Буковина), його ареал побутування співпадав з територією розселення індоєвропейських народів: від Західної Європи до Індії.

Дана проблематика викликала зацікавленість у багатьох вчених. Значний вклад у розробку цієї тематики зробили такі румунські дослідники, як Л.Бердан, І.Гіною, І.Кандря, І. та М.Кучеу, І.Мушля, А.Олтяну, Д.Поп, Г.Теодореску та ін. Серед спеціальних досліджень слід відзначити роботи бухарестських (А.Олтяну, І.Гіною) та клузьких (Д.Поп, І. та М.Кучеу) учених, в яких здійснений серйозний крок у типологізації обряду на терені Румунії, у дослідженні його коріння, розглянуто закономірність приурочення папаруди у народному календарі тощо.

На Буковині були зафіксовані дві назви східноромансього обряду: папаруда /пеперуда та папалуга/ пепелуга. За твердженням І. та М. Кучеу, назва „пепелуга" є найдавнішою, а назва папаруда згодом поступово зайняла її місце у всьому просторі розповсюдження обряду. Ареал розповсюдження терміна «пепелуга» співпадав з територією півдня Трансільванії та всієї території історичної Молдови [38, с.77-79] (1), хоча у загальнорумунському етнічному просторі існує безліч назв обряду, які тісно переплелись між собою у територіальному розташуванні: папаруге, бебелуда, бабаруге, додолоає, додола, мемеруце, гогул, піпіруда та багато ін. [33, с.52; 36, с.39; 38, с.77-79; 39, с.244-245; 40, с.76-82; 42, с.94-95, 131-132; 43, с.215-229; 44, с.366; 47, с.217] (див. табл. № 1).

Перераховані у таблиці терміни є назвами єдиного обряду викликання дощу, хоча у ньому, природно, зустрічаються деякі відмінності у проведенні та вербальному супроводі. Найкраще вони спостерігаються у проведенні обрядів гогул (Біхор), бебелуде (Турда-Арієш), додолоає (Банат) та ін.

В обряді Гогул, або Мемеруце у процесії позаду головної дійової особи йшли "його діти" (хлопчик і дівчинка), які несли корзину для збору подарунків. На Гогула виливали горщик води, примовляючи: „Воду даю, /Але і нам дай,/ І більше не відбирай сік землі» [32, с.200]. Під час обряду бебелуде, що проводився на св. Георгія, березовими гілками одягали чабана. З зелені йому прилаштовували також хвіст. Він у супроводі гурту парубків на чолі з провідником ("кізеш") обходили ті господарства, де проживали дівчата на виданні. Хлопці кропили дівчат водою, примовляючи: "Бебелуде! / Два яйця / І пиріг / І жарене м"ясо". Банатський варіант плювіального обряду додолоає мав відмінний текстовий супровід: "Додолоає, лоає, / Дай, Боже, дощ, / Чистий дощик / На рану вилитий! / На тій сухій долині / Хмари опускаються". Іноді в цьому ж обряді використовували і інший варіант тексту: "Пеперуге, руге, / Ану вийди і облий нас ..." [40, с.76-77] (2).

Румунська папаруда / папалуга має багаточисельні аналогії в календарній обрядовості населення Європи та Азії: пеперуда / перперуга / пеперуга / додола у болгар; додоле / додоліце / додолке / дудуле / дудулейка / чароїце / пеперуде / пеперуне / пеперуге у народів колишньої Югославії (Сербія, Воєводина, Македонія тощо); пеперуда / парпалуда / додола у сербо-хорватів; перпіруна / папаруна / перперуна / пірпіруна / перперія / дудуле у греків; пеперона / дордолеца у албанців; водіння куща в українців і білорусів Полісся; тополя в українців Лівобережної України; ходіння з берізкою у росіян; піпіруда у гагаузів Республіки Молдови; Цар дощу у індійців тощо [2, с.68-69; 4, с.178-179, 206; 5, с.236; 6, с.517; 7, с.351; 10, с.265-266; 11, с.275; 12, с.112-121; 14 с.224-226; 15, с.99-107; 16, с.64-70; 25, с.67; 28, с.196-197; 31, с.72-79, 122-130; 34, с.54-55; 35, с.248; 41, с.244-245; 45, с.410-414;]. Проведення подібного обряду відомо серед багатьох народів Дагестану: "цадул хама" - дощовий осел (в аварців), "мяркъуши", "забурай" (даргінців), "урбіццу" (лакці), "пешапай / бешапа / гуди / гуділ" (лезгинів, табасаранців, татів (3)), "марфапаппай" (агулів). У ногайців і кумиків живу людину замінила лялька, що називається "Андир-шопай" або "Земіре" [1, с.105; 23, с.68-70].

Всі вони тотожні за метою (викликання дощу), за етапами проведення (народження, розваги та смерть божества), за складом учасників (всі вони полягали у «водінні» прикрашеної зеленню дійової особи, яку обливали водою у переважній більшості випадків (4)), за календарною прив'язкою (проводились під час засухи) та за спрямованістю текстового супроводу на викликання дощу

За цими критеріями найбільш схожою до східноромансьої папаруди здаються обряди, розповсюджені у народів Балканського півострова: болгар, сербів, албанців, греків. Ритуал у них в основному проводиться під час засухи (лише по-

Таблиця № 1. **Розповсюдження назв обряду у румунському етнічному просторі**

Назва країни	Назва регіону	Румунська назва	Українська транслітерація терміна
Румунія	Мунтенія	paparudă (Gorj, Mehedinţi, Dolj, Olt, Vâlcea); pipirudă (Gorj); păpălugă (Dolj)	папаруде (Горж, Мехедінц, Долж, Олт, Вилча); піпіруде (Горж); пепелуге (Долж)
	Трансільванія	mămăruţă, băbăruţă, păpăruţă, bloj, păpăruie (Hunedoara); păpălugura, papaluga, buhulăi (Mureş); paparugă, papalugar, sf. Ioan de la Moldoveneşti (Cluj); Sângeorz sau Bloaja: păpălugăra, papalugără, păpălugără (Cluj, Bistriţa-Năsăud, Alba- infer.); băbărugă; băbăludă (Turda Arieş); mătăhulă (Alba-infer.); păpălugă (Alba, Cluj, Mureş); paparudă (Alba, Braşov, Cluj, Covasna, Sibiu).	мемеруце, беберуце, пеперуце, блож, пеперує (Хунедоара); пепелугура, папалуга, бухулей, (Мureш); папаруге, папалугар, св. Іоан з Молдовенешти (Клуж); Синджеорз або Блоажа: пепелугера, папалугере, пепелугере (Клуж, Бістріца-Несеуд, Нижня Алба); беберуге, бебелуде (Турда- Арієш); метехуле (Нижня Алба); пепелуге (Алба, Клуж, Мureш); папаруде (Алба, Брашов, Клуж, Ковасна, Сібіу).
	Банат	paparudă, paparugă / păpărugă (Caraş-Severin, Timiş); păpălugura; băbăruţă (Banat); papalugă / păpălugă, dodoloaie, dadaloi, duduloaie (Caraş-Severin); dadaloaie (Caraş- Severin, Timiş); dodola, dădăloaie, ploierucă (Timiş).	папаруде, папаруге / пеперуге (Караш-Северін, Тіміш); пепелугура; беберуце (Банат); папалуге / пепелуге, додолоає, дадалой, дудулоає, (Караш-Северін); дадалоає (Караш-Северін, Тіміш); додола, деделоає, плоєруке (Тіміш).
	Крішана	papalugă; dodoliţă; dadaloaie, Gogul mămăruţă, babarugă / băbăruge (Bihor); paparuda, paparugă / păpărugă, (Arad, Bihor); dodoloaie, papalugă / păpăluga, dodie, babarugă / mămăruţă, băbăruţă (Arad).	папалуге; додоліце; дадалоає, Гогул, мемеруце, бабаруге / беберуге (Біхор); папаруда, папаруге / пеперуге (Арад, Біхор); додолоає, папалуге / пепелуга, додіє, бабаруге / мемеруце, беберуце (Арад).
	Марамо-рощина	paparuda (Satu-Mare).	папаруда (Сату Маре).
	Молдова	paparuda (Iaşi, Suceava, Bacău, Galaţi, Neamţ, Vaslui, Vrancea); păpălugă (Iaşi, Suceava); babarudă (Bacău); papadie (Botoşani)	папаруда (Ясси, Сучава, Бакеу, Галаць, Нямц, Васлуй, Вранча); пепелуге (Ясси, Сучава); бабаруде (Бакеу); пападіє (Ботошани)
Респ. Молдова		paparudă; păpălugă	папаруде; пепелуге
Півд-захід рум. етн. простору:		dodoloaie; dodola; dodoliţa; dudulеţu; dudula; păpărugă; paparudă; pirpirună; perperuna	додолоає; додола; додоліца; дудулецу; дудула; пеперуге; папаруде; пірпіруне; перперуне
Македонія		pirpirună	пірпіруне
Греція		perperună	перперуне
Болгарія	Добруджа	păpăluga	пепелуга
Україна	Буковина	papalugă; paparudă	папалуге; папаруде

декуди у греків він мав календарне приурочення до дня св. Іллі). Подібними є етапи проведення та склад учасників. Дещо відрізняється хіба що спосіб проведення болгарської папаруди, що танцювала з підскоками, як би пурхаючи, учасниці обряду співали пісню про метелика, що летить до Бога просити дощу. Подібною є також спрямованість ритуального тексту в балканських народів:

албанський варіант:

“Дородолеца, принеси нам дощ,
Буде у нас новий хліб (кукурудзяний),
Нова кукурудза – ось така товста
Наповнить наші комори”.

грецький варіант:

“Пірпіруна ходила,
Бога просила,
Щоб випав дощик,
Щоб вродила кукурудза”.

(Переклад з рос. – А.М.) [10, с. 265-266; 11, с. 275]

За календарною прив'язкою та вербальним супроводом дещо відрізняється обряд водіння куща в українців та білорусів Полісся. У них обряд був приурочений до Трійці (у деяких випадках до дня Івана Купала), в обрядовій "кущовій" пісні повідомлялось, що її учасники збирають гроші на одяг та взуття для рядженого: "Уквецілі куста з самага клену, / Выкінь, пане, хоць па залатому. / Уквецілі куста з самаго бэзу, / Выкінь, пане, кустові хоць на адзежу" [2, с.69; 16, с.64-70]. Можна припустити, що обряд, який практикувався українцями та білорусами Полісся, склався на більш пізньому стадіальному рівні. Причиною цього могло стати його поєднання з іншими автохтонними обрядами, існуючим на цій території, що не є аномальним явищем, тому що факти поєднання близьких за суттю обрядів відомі у багатьох народів. Так, наприклад, у населення середніх та східних Родопів обряд лазарських обходів об'єднувався із обрядом папаруда: дівчина-сирота, прикрашена зеленню, називалася пеперуга або Вай дудула, учасники що її супроводжували – лазарки. Вплив обряду викликання дощу на лазарські обходи пояснювався російською дослідницею Т.Агапкіною фактом існування у різних сербських, македонських і болгарських регіонах звичаю прикрашати лазарок зеленню, кропити та обливати його водою [3, с.655] (**5**).

За зовнішніми ознаками з обрядом папаруда / додола, розповсюдженого у народів Балканського півострову, схожі тополя (туполя), практиковані українцями Лівобережної України [28, с.197] та ходіння з берізкою, відоме у росіян [9, с.30; 28, с.193-196].

На думку київського дослідника О.В.Курочкіна, що дослідив плювіальні обряди українців, символічні образи ряджених (тополя, кущ) сформувалися на основі ритуалу майського дерева і втілюють у собі характерну для синкретичного мислення ідею антропоморфізації природи. Відображенням її у фольклорі, на думку вченого, служить відомий казковий мотив перевтілення людини у дерево [18, с.195].

У згаданій роботі Т.Агапкіної знаходимо слушні припущення у плані порівняльного аналізу плювіальних обрядів. Вона вважає, що оказіональні обряди викликання дощу типу додоли і пеперуди є близькими паралелями західноєвропейських водіння водяного птаха (південні німецькі регіони), Зеленого короля (у австрійців), майського ведмедя (у швейцарців). Це стосується, на її думку, також слов'янських обрядів водіння куща, тополі, Зеленого Юрія, які полягали у водінні прикрашеного з ніг до голови дійової особи, яку обливали водою у переважній більшості випадків. На відміну від балканослов'янської додоли чи пеперуди, за твердженням дослідниці, всі ці обряди мають чітку календарну прив'язку, і в них відсутнє вербальне спрямування на викликання дощу [3, с.655].

Слід зазначити, що подібні обряди існували навіть у стародавніх греків та римлян. Так, наприклад, під час засухи жрець Зевса в Аркадії вмокав дубову гілку у джерело на горі Лікей [31, с.79]. На думку Г.Чаушану, обряд папаруда подібний з молитвами, адресованими Юпітеру (Jupiter Pluvius), та молитвами з метою викликання дощу, присутніх на святах Робігалій (25 квітня за новим стилем), про які розповідав Овідій [36, с.39].

Серед багатьох варіантів проведення папаруди звертає на себе увагу споріднений з ним варіант – синджеорз. Він був відомий також під назвою блоажа (пепелугера / папалугере / пепелугере) і мав широке розповсюдження на території Румунії. За метою, основними етапами проведення та текстовим супроводом обряд є ідентичним папаруді. Відмінності між ними існують лише у особі головного персонажу (головний персонаж синджеорза – хлопчик чи хлопець) та елементах його прикрашання – дубові гілки, комір та шапка, виготовлені з кори черешні; "чимпої" (волинки) з ліщини, на яких грали хлопці, які супроводжували головну дійову особу тощо [40, с.78; 42, с.94-97, 131-132]. Наявні дані свідчать, що у румунському етнічному просторі папаруда і синджеорз мали лише незначні відмінності у деяких елементах проведення обряду, отже є двома варіантами у проведенні єдиного стародавнього плювіального обряду. Можна припустити, що причиною розгалуження єдиного початкового обряду стало, мабуть, його приурочення у деяких місцевостях під впливом християнської традиції не лише до весняного рівнодення, а також до дня св. Георгія (св. Юрія). Це проявилося у перейнятті символіки та деяких елементів свята.

Вивченню спільних та відмінних рис у проведенні папаруди і синджеорза присвячені роботи клужських учених Д.Попа, І. та М.Кучеу. На основі використання великого масиву фактологічного матеріалу вчені дійшли висновку, що виконання головної ролі у обряді папаруда хлопцем чи групою, що складається з дорослих дівчат, парубків, слід віднести до обряду синджеорз. Що ж до синджеорза, то, за їхніми твердженнями, був розповсюджений не лише у Трансільванії, але також в Олтенії, Мунтенії та Молдові [37, с.201-214; 46, с.139].

Ідентична картина співіснування двох варіантів у проведенні індоєвропейського обряду викликання дощу спостерігається в ареалі, що розтягнувся з території Західної Європи до Індії. Румунський синджеорз має багаточисельні аналогії: Зелений Георгій у слов'ян Каринтії [31, с.126], Зелений Юрій у росіян, словенців, населення північного заходу Хорватії та західної Сербії [3, с.621-622; 31, с.128], прпоруше у населення Далмації [14, с. 201-202], процесія із св. Юрієм у росіян колишньої Пензенської губернії та білорусів [3, с.622; 27, с.456; 28, с.174;

29, с.115], Зелений Джек (Jach-in-the Green) у англійців [31, с. 128], троїцький король, майський ведмедь у населення Швейцарії [21, с.178, 186-187; 31, с.128], білочка у населення Греції (Румелії) [11, с. 275], майо у населення Піренейського півострова [26, с.65-66] та ін. Звичай водити хлопця, закутаного у зелень, був відомий у Пфальці (Німеччина), австрійців, французів [19, с.146; 24, с.45; 30, с.159-160]. В основному ці обряди подібні за метою, календарним приуроченням до дня св. Георгія / св. Юрія, основними етапами проведення (процесія з прикрашеним зеленню хлопчиком, якого обливали; ритуальною трапезою) та текстовим супроводом, у якому присутня мета викликання дощу та стимулювання врожайності полів. Однак в їх проведенні спостерігаються і деякі відмінності. Так, обряд, зафіксований у населення Швейцарії, був приурочений до Трійці, у німців – на духів день; головними дійовими особами англійського "Зеленого Джека" були прикрашені зеленню сажотруси, які збирали дрібні монети; у росіян Пензенської губернії попереду процесії із „Зеленим Юрієм" йшов хлопець, прикрашений зеленню, з великим круглим пирогом на голові і з факелом у руці. На півдні Галіції, де обряд майо злився з водінням майського дерева, головний персонаж під час обходу господарств перебуває в середині пірамідального каркасу, прикрашений палками, квітами, зеленню. Ритуал завершується скиданням піраміди з моста у річку [26, с.65-66]. Каркас з планок, прикрашений зеленню, був присутній також в англійців та швейцарців [8, с.106-107; 21, с.186-187]. У німців, крім водіння хлопця, закутаного у зелень, на духів день процесія приносила з лісу опудало з сучків – "Pfingstquacks", також закутаного у зелень, що зображувало знов омолодженого духа рослинності [30, с.159-160]. У населення Каринтії (Австрія) гра в Зеленого Георгія полягала у полюванні на нього і завершувалася його смертю та похороном [20, с.171-172]. У хорватів і словенців Зелений Юрій підстрибував, бо вважалося, що чим вище він підстрибне, краще вродить льон [14, с.266].

На наш погляд, значний вплив на збереження плювіальних обрядів відіграла присутність одного з базових світоглядних протиставлянь в народній культурі – чоловічого і жіночого початку. Статеве розмежування протиставлення „чоловічого – жіночого" переборюються у актах творіння, зачаття, народження. Припускаємо, що постійна присутність у народному світосприйнятті згаданого протиставлення проявилася у поєднанні румунських варіантів синджеорз – папаруда, калоян – мати дощу, обрядів папаруда – калоян.

Досить цікаве припущення щодо етимології назви обряду папаруда знаходимо у праці Л.Клейна "Воскресіння Перуна". Критикуючи деяких філологів (Якобсона, Іванова, Топорова, Гандіна) за не досить коректне ототожнення цього слова з іменем Перуна (експресивне подвоєння частини кореня), Л.Клейн доводить, що "пеперуна" – це метелик, назва якого походить від латинського „papilio", франц. „papillon", грец. „цецелб", рум. „papaluga" та рос. „бабочка", – можливо, першопочатково „бабуля" з „папиля" переосмислена в дусі народної етимології. Однак доказова база його версії викликає деякі сумніви. Це стосується спроби ученого побачити у зображенні дівчини з піднятими руками з настінних розписів у печері Магура, що біля Відіна, образ метелика, сприйнятого в уявленнях слов'ян як душі покійників або демонів. Датування розписів коливається у межах від неоліту до доби заліза. Викликає певну зацікавленість версія Л.Клейна, що спирається на деяку схожість тексту румунської папалуги з російським текстом ритуального звернення до божої корівки: „Папалуга! піднімись на небо, / Відкрий ворота / І надішли зверху дощ, / Щоб добре росли хліба" (румунський текст автор подав за Афанасьєвим. – А.М.) [17, с.268-269]. З цією версією співзвучне припущення А.Олтяну, що під назвою папалуга (можлива назва цієї комахи) є доволі чітко відображена картина підняття до небес персонажу: "Пепелуге, луге, / Пепелуге, луге, / До небес піднімись / Відчини брами, / Щоб дощ розпочався , / Хліба окропив ..." [45, с.413].

На нашу думку, найбільш вірогідною є індоєвропейська версія походження етимології назви папаруди. На підтвердженні цього припущення стає широкий ареал побутування ритуалу серед індоєвропейських народів. Ототожнення головного персонажу (папаруди) із метеликом могло статися, на наш погляд, на більш пізньому етапі його побутування (можливо, навіть під впливом християнської традиції), внаслідок його поєднання із народним віруванням у те, що образ метелика сприймається в уявленнях багатьох народів світу як душа покійника, що у даному випадку має допомогти людям викликати дощ.

Згідно з народними уявленнями метелик – комаха, пов'язана з потойбічним світом, перевтілення душі. Для західного та східнослов'янського ареалу характерний зв'язок міфологеми метелика-душі з мотивом предків. У слов'янській традиції характерне також уявлення про метелика як "знаючої", "сідаючої", але "злої" душі (дух-демон), здатної мимоволі покидати тіло. У південних слов'ян до метелика звертаються з проханням дати дощ під час засухи, вірячи, що "він літає поблизу Бога і просить дощ" [27, с.125-126].

У південних слов'ян (особливо у сербо-хорватській традиції), а також у білорусів, українців, поляків розповсюджені ворожіння долі, головним чином заміжжя, зверненої до божої корівки: "Скажи, мара, звідкіля прийдуть свати?" (сербо-хорв.), "Зазулинько, дівонько, покажи мені, в котрій я буду стороні. Чи туда? Чи туда? Чи туда? Чи туда? Чи я буду жити, чи я буду гнити?" (укр.) [27, с.221-222]. З цього приводу слід відзначити, що у східних

романців також зустрічається уявлення у те, що метелик є перевтіленням душі, а також подібні ворожіння за допомогою божої корівки.

Отже, східнороманський обряд папаруда (у тому числі румунів Буковини) має багаточисельні аналогії в календарній обрядовості населення на більшості території проживання індоєвропейських народів: у болгар, народів колишньої Югославії (Сербія, Воєводина, Македонія, Хорватія), греків, албанців, українців, білорусів. росіян, гагаузів Республіки Молдови; індійців, народів Дагестану та ін. Серед багатьох варіантів проведення папаруди звертає на себе увагу споріднений з ним варіант – „синджеорз", який також розповсюджений як серед східних романців, так і інших народів світу. Що ж до побутування обряду серед румуномовного населення Буковини, існують випадки, коли ритуал був перейнятий мешканцями деяких сусідніх українських сіл (як, напр. с. Дерменешти Сучавського повіту Румунії). Починаючи з першої половини XX ст., обряд перетворюється на гру, забаву, та поступово зникає. варіанти назви

Примітки

1. Під територією історичної Молдови розуміється терени середньовічної Молдови, до складу якої входили землі між Карпатами, Черемошем, Дністром, Чорним морем і Дунаєм.
2. Зустрічаються також і більш ранні варіанти текстового супроводу обряду. Прикладом можуть служити тексти, що супроводжують обряд пепелуга в Оленештях (Республіка Молдова): "Пепелуге, луге, / Стрибай угору, / Як ведмедик / І візьми ключі, / І відімкни дощі" (див. працю: Єtefrnucr P.V. Cercetrri folclorice on Valea Nistrului-de-Jos // Anuarul Arhivei de Folclor / Publicat de I.Muєlea. – Bucureєti. – 1937. – A. IV. – P. 217). Даний варіант тексту належить до найбільш давніх, зокрема, про це свідчать елементи давніх мотивів, присутніх у ньому: "стрибай угору" та "візьми ключі".
3. У народів Дагестану під час тривалої засухи на роль головного персонажу плювіального обряду вибирали одного з односельців "поміченого" Богом – з розумовими або фізичними вадами, первісток, єдина дитина у сім'ї чи найбідніший у селі. Ведучи рядженого за мотузку, дагестанські тати співали: "Гуділ, Гуділ йде! / Хо! Хо! / Дайте Гуділу його долю! / Хо! Хо! / Нехай від Бога буде дощ! / Та нехай ніхто не піддасться хворобам! / Та щоб були сильні наші посіви! / Та щоб горе та страждання віддалилися!" [див. працю: Народы Дагестана / Отв. ред. С.А.Арутюнов, А.И.Османов, Г.А.Сергеева. – М.: Наука, 2002, с. 68-70; Авшалумова Н.Х. Языческие обычаи, обряды и праздники у татов-иудаистов Дагестана // Этнографическое обозрение. – 1995. – № 3. – С. 105].
4. Від решти обрядів Цар дощу зафіксований у індійському селі Пуна різнився лише статтю головної дійової особи, прикрашеної у зелень, – ним був хлопець. Обряд проводився групою хлопчиків під час засухи з метою викликання дощу. Завершувався зняттям з головного персонажу "зеленої маски" та ритуальною трапезою (див. працю: Фрэзер Д.Д. Золотая ветвь: Исследования магии и религии / Пер. с англ. М.К.Рыклина. – М.: Политиздат, 1983, С. 73).
5. Подібний випадок був зафіксований і у росіян Костромської області та Нижегородської губернії, де об'єдналися обряд викликання дощу із печенням хрестів. Обряд полягав у обході господарств хлопцями чи дівчатами. Він проводився у середині посту і полягав у випрошування печення. Про об'єднання ритуалів свідчить звичай обливання водою та текст обряду: "Чим бажаєш обливай, тільки хрест віддавай" або "Подавайте хрест, облийте хвіст" (див. працю: Соколова В.К. Весенне-летние календарные обряды русских, украинцев и белорусов XIX – нач. XX ст. – М.: Наука, 1979, с. 97); У гагаузів Республіки Молдова та населення північного сходу Болгарії між собою об'єдналися два плювіальних обряда – "піпіруда" та "Герман" (див. працю: Квилинкова Е.Н. Гагаузский народный календарь. – Кишинев: Понтос, 2002, с. 112-121).

Джерела та література:

1. Авшалумова Н.Х. Языческие обычаи, обряды и праздники у татов-иудаистов Дагестана // Этнографическое обозрение. – 1995. – № 3. – С. 101-107; *2.* Агапкина Т.А., Виноградова Л.Н. Куст // Славянские древности: этнолингвистический словарь в 5-ти томах. – Москва: Международные отношения, 2004. – Т. 3. – С. 68-69; *3.* Агапкина Т.А. Мифопоэтические основы славянского народного календаря. Весенне-летний цикл. – М.: Индрик, 2002. – 815 с.; *4.* Арнаудов М. Студии върху българските обреди и легенди. – София, 1971. – Т. 1.; *5.* Беновска М. Същност и естетически измерения на обреда Герман // Обреди и обреден фолклор. – София: Българската Академия на науките. – 1981. – С. 235-255; *6.* Вакарелски Х. Етнография на България. – София, 1977, с. 517; *7.* Генчев С. Обичаи и обреди за дъжд // Добруджа. – София. – 1974. – с. 351; *8.* Гроздова И.Н. Народы Британських островов // Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы. XIX – начало XX в. Весенние праздники. – М.: Наука, 1977. – С. 88 - 109; *9.* Зернова А.В. Материалы по селькохозяйственной магии в Дмитровском уезде // Советская этнография. – 1932. – № 3. – С. 30; *10.* Иванова Ю.В. Албанцы / / Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы. XIX – начало XX в. Летне-осенние праздники. – М.: Наука, 1978. – С. 258-267; *11.* Иванова Ю.В. Греки // Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы. XIX – начало XX в. Летне-осенние праздники. – М.: Наука, 1978. – С. 268-281; *12.* Квилинкова Е.Н. Гагаузский народный календарь. – Кишинев: Понтос, 2002. – 184 с.; *13.* Кашуба М.С. Народы Югославии // Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы. XIX – начало XX в. Весенние праздники. – М.: Наука, 1977. – С. 266; *14.* Кашуба М.С. Народы Югославии // Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы. XIX – начало XX в. Летне-осенние праздники. – М.: Наука, 1978. – С. 200-222; *15.* Квилинкова Е.Н. «Пипируда» – гагагузский обряд вызывания дождя // Сборник научных трудов Комратського Государственного университета. – Комрат. – 1999. – С. 99-107; *16.* Кітова С. Водіння куста на Поліссі // Народна творчість та етнографія. – 1972. – № 3. – С. 64-70; *17.* Клейн Л.С. Воскрешение Перуна. К реконструкции восточнославянского язычества. – СПб.: Евразия, 2004. – 480 с.; *18.* Курочкін О.В. Українці в сім'ї європейській. Звичаї, обряди, свята. – Київ: Бібліотека українця, 2004. – 245 с.; *19.* Листова Н.М. Австрийцы // Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы. XIX – начало XX в. Летне-осенние праздники. – М.: Наука, 1978. – С. 143-153; *20.* Листова Н.М. Австрийцы // Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы. XIX – начало XX в. Весенние праздники. – М.: Наука, 1977. – С. 163-175; *21.* Листова Н.М. Народы Швейцарии // Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы. XIX – начало XX в. Весенние праздники. – М.: Наука, 1977. – С. 176-188; *22.* Маркова Л.В. Болгары // Календарные обычаи и обряды в странах за-

рубежной Европы. XIX – начало XX в. Летне-осенние праздники. – М.: Наука, 1978. – С. 223-243; *23*. Народы Дагестана / Отв. ред. С.А.Арутюнов, А.И.Османов, Г.А.Сергеева. – М.: Наука, 2002. – 588 с.; *24*. Покровская Л.В. Народы Франции // Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы. XIX – начало XX в. Весенние праздники. – М.: Наука, 1977. – С. 30-48; *25*. Попов Р. Пеперуда и Герман: български празднични и обичан. – София: Септември, 1989; *26*. Серов С.Я. Народы пиренейского полуострова // Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы. XIX – начало XX в. Весенние праздники. – М.: Наука, 1977. – С. 49-69; *27*. Славянские древности: этнолингвистический словарь в 5-ти томах. – Москва: Международные отношения, 1995. – Т. 1. – 578 с.; *28*. Соколова В.К. Весенне-летние календарные обряды русских, украинцев и белорусов XIX – нач. XX ст. – М.: Наука, 1979. – 285 с.; *29*. Токарев С.А. Религиозные верования восточнославянских народов XIX – начала XX вв. – М.-Л., 1957; *30*. Филимонова Т.Д. Немцы // Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы. XIX – начало XX в. Весенние праздники. – М.: Наука, 1977. – С. 139-162; *31*. Фрэзер Д.Д. Золотая ветвь: Исследования магии и религии / Пер. с англ. М.К.Рыклина. – М.: Политиздат, 1983. – 703 с.; *32*. Alexici G. Texte din literatura poporană română. Poezia tradiţională. – Budapesta, 1899. – T. 1.; *33*. Burada T.T. Puncte extreme ale spaţiului etnic românesc / Ediţie critică şi prefaţă de I.Oprişan. – Bucureşti: Vestala, 2003. – 415 p.; *34*. Candrea I.-A. Lumea basmelor. Studii şi culegeri de folclor românesc / Ediţie îngrijită de A.Olteanu. – Bucureşti: Paideia, 2001. – 248 p.; *35*. Caraman P. Studii de folclor / Ediţie îngrijită de V.Săvulescu. – Bucureşti: Minerva, 1988. – Vol. II. – 391 p.; *36*. Ciauşanu Gh. F. Superstiţiile poporului român. În asemănare cu ale altor popoare vechi şi noi / Ediţie critică, prefaţă şi indice tematic de I.Oprişan. – Bucureşti: Saeculum, 2001. – 335 p.; *37*. Cuceu I., Cuceu M. Sângeorzul – un ritual „mana" în folclorul românesc // Anuarul de folclor. – Cluj-Napoca. – 1981. – A. II. – P. 201-214; *38*. Cuceu I., Cuceu M. Vechi obiceiuri agrare româneşti. Tipologie şi corpus de texte. – Bucureşti: Minerva, 1988. – 256 p.; *39*. Fochi A. Datini şi eresuri populare de la sfârşitul secolului al XIX: Răspunsurile la chestionarele lui Nicolae Densuşianu. – Bucureşti: Minerva, 1976. – 392 p.; *40*. Gherman T. Metereologia populară. Observări, credinţi şi obiceiuri. – Bucureşti: Paideia, 2002. – 174 p.; *41*. Introducere în cultura şi civilizaţia poporului român. – Bucureşti, 1988. – 450 p.; *42*. Jozsef K. Folclor românesc din Nordul transilvaniei / Ediţie îngrijită de P.Bilţiu, M.Bilţiu şi F.Kiss. – Bucureşti: Saeculum, 2005. – 159 p.; *43*. Marian S.Fl. Sărbătorile la români. Studiu etnografic / Ediţie îngrijită şi introducere de I.Datcu. – Bucureşti: Editura „Grai şi Suflet – Cultura Naţională, 2001. – Vol. III. – 244 p.; *44*. Muşlea I., Bârlea O. Tipologia folclorului din răspunsurile la chestionarele lui B.P.Haşdeu. – Bucureşti: Minerva, 1970. – 634 p.; *45*. Olteanu A. Şcoala de solomonie: divinaţie şi vrăjitorie în context comparat. – Bucureşti: Paideia, 1999. – 616 p.; *46*. Pop D. Obiceiuri agrare în tradiţia populară românească. – Cluj-Napoca: Dacia, 1989. – 215 p.; *47*. Ştefănucă P.V. Cercetări folclorice în Valea Nistrului-de-Jos // Anuarul Arhivei de Folclor / Publicat de I.Muşlea. – Bucureşti. – 1937. – A. IV. – P. 31-228.

Summary

Anton Moysey (Chernivtsi)

The Pluvial ceremony of paparuda in a comparative context

This article deals with an ethnographic pluvial ceremony of paparuda in a comparative context.

УДК: 801.36.4+737(478.9)

Олександр Огуй
(Чернівці)

ОСОБЛИВОСТІ ГРОШОВОГО ОБІГУ БУКОВИНИ ПЕРЕД ДЕРЖАВНИМ БАНКРУТСТВОМ АВСТРІЇ (1792-1811 рр.)

Грошовий обіг Буковини часів наполеонівських воєн (1792-1815), який, за винятком [8; 14], ніколи не поставав предметом окремих досліджень, перебував у прямій залежності від їх перебігу та досяг свого колапсу в час державного банкрутства Австрії (1811), що для Буковини ще не вивчалося. Розгляду цієї проблеми переважно на архівних матеріалах (через процес розладу грошового обігу, монетарного та фінансового господарства протягом наполеонівських воєн) присвячено цю статтю.

1. Війни І коаліції та проблеми грошового обігу в 1792-1797 рр. Як відомо, у квітні 1792 р. зі вступом на престол Франца II (1792-1835), племінника великого реформатора Йосифа II, мирному життю Австрії наступив кінець. Новий цісар, захищаючи інтереси королеви Франції та своєї тітки Марії-Антуанети, розпочав серію австро-французьких війн, що тривали (з перервами) до 1814 р. У першій же війні Австрія зазнала нищівної поразки – після блискучих операцій французького генерала Пішегрю втратила Бельгію (листопад 1792, остаточно в 1794 р.) [17, с.16, 43; 25, с.16-18], а державна скарбниця зазнала величезних збитків (див. нижче).

Незначною територіальною компенсацією цих утрат був III поділ Польщі, за яким Франц II захопив Малопольські західногалицькі землі з Краковом (1795). Це, однак, принесло певні проблеми, внаслідок яких буковинцям довелося розкошелитися і фінансами – в січні 1797 р. чернівчани здали добровільний грошовий внесок на війну сумою 1000 фл., і військовими зусиллями – на відбиття виступу польського загону, дислокованого у містечку Герца під командуванням генерала Дениско. У такий спосіб Буковина знову стала каменем зіткнення Австрії, Туреччини та відповідно налаштованих поляків, які претендували на повернення Галичини.

Наполеон переніс на той час основне поле битви до італійських володінь Австрії, де він за шість днів досяг шести бойових перемог. Мирний договір у Кампо-Формio (1797) після першої коаліції з Пруссією мав наслідком втрату Бельгії, а Мілан (Ломбардію) та Нідерланди Австрія була вимушена під тиском 28-річного генерала Бонапарта обміняти на Венецію, Істрію та Далмацію, що й закріпив Раштатський конгрес [17, с.28-48].

Невдалий перебіг цих військових операцій відбився на грошовому обігу Австрії. У 1790-х рр. Австрія, мобілізувавши свої ресурси для війни з наполеонівською Францією, опинилася в скрутно-

му фінансовому становищі. Можливостей потужного банку Шварценберга (1788-1830) з уставним капіталом у 1 млн. фл., який значною мірою підтримував економічний розвиток та стан фінансів Австрії, виявилося недостатньо [28, с.50-54]. Проект французьких емігрантів – довести Французьку республіку до банкрутства за допомоги фальшування французьких грошей і тим самим поправити й фінанси Австрії – обмежений, але чесний Франц II категорично відкинув ще в 1792 р. зі словами "Цієї ганьби не можна допустити" [за: 19, с.448]. Наполеон докорів сумління не відчував і згодом у французько-італійській Цизальпійській республіці та у Франції в 1805–1810 рр. фальшувалися австрійські банкоцетлі, незважаючи на всі протести Австрії [7, с.87-88; 31, с.526]. Поряд із тим появлялися й фальшиві австрійські кронталяри невідомого походження [1. – Ф.1, оп.5, спр.31, арк.3], що наносило шкоду державній скарбниці, яка потребувала срібла для австро-французької війни.

У 1793 р. внаслідок воєнних дій видатки Австрії піднялися до 120 млн. фл., вперше склавши дефіцит у 10 млн. фл., а в 1794-1801 рр. вони постійно становили 150 млн. фл. на рік [31, с.529]. Для виходу із ситуації Міністерство фінансів випускало у 1794-1809 рр. облігації військової позики, які воно щорічно нав'язувало населенню Галичини та Буковини на суму від 100 тис. до 1 млн. (звично по 200 фл. від громади) [1. – Ф.1, оп.1, спр.226, арк.1-70; спр.424, арк.1-11]. Спочатку надлишок грошей та цінних металів вільно обмінювали на облігації цієї позики – у 1794 р. жителі Галичини (з Буковиною) здали 213 марок срібла на 6805 фл. [6. - F.30, R.Nr.3350, Fasz.15, B. 122]. Згодом цей обмін став примусовим.

Іншим виходом був інтенсивніший випуск паперових, тобто кредитних банкоцетлів, що остаточно перейняли на себе функції паперових грошей. За патентом від 1 червня 1795 р. Віденський міський банк, створюючи ілюзію контрольованості, вилучив старі банкоцетлі. Водночас він, суттєво піднявши емісію банкоцетлів, випустив на 20 млн. гульденів нових, мотивуючи це тим, що банкоцетлі мають право обігу (завуальовано це означало: стають обов'язковими до обігу) в Галичині та Лодомерії, Угорщині та Семигороді [31, с.519]. Унаслідок затратних наполеонівських воєн Першої коаліції обсяг банкоцетлів лише за рік зріс на 1/4. Населення (у т.ч. Галичини та Буковини) почало відмовлятися від банкоцетлів і тому в 1796 р. уряд установив їх примусовий обіг. Саме тому 1795/96 рр. можна вважати часом запровадження постійного обігу паперових грошей на Буковині.

Для збереження державних коштів (особливо на облаштування нових територій) використовувався також випуск „крайових" та „військових" грошей. За третім поділом Польщі Франц II захопив Малопольські західногалицькі землі з Краковом (1795), для яких, як і для додаткових військ, що стояли на території Східної Галичини та Буковини, було карбовано військові гроші. Загалом Відень випустив кредитні „військові" 1 та 3 гроші (Grosze) в міді та рідкі 6 грошів 1794 р. у білоні з надписами: MONET(A) EXERCI(TUS) CAES(ARIS) REG(IS), що мали курс 0,5, 1,5 та 3 австрійських крейцери (всього на 121,7 тис. фл.) [22]. Це викликало значне незадоволення поляків, які почали орієнтуватися на республіканську Францію.

За цим зразком, проводячи монетарну політику воєнного часу, Австрія запровадила в обіг патентом від 20 квітня 1795 р. низькопробні білонні „крайові монети" (Landmünze). Це були нові розмінні монети в 6, 12 та згодом (декретом від 1 серпня 1800 р.) і 24 крейцери низької 250-ї проби, яких випустили у 1795-1803 рр. на 121,3 млн. фл. Знижена стопа цих білонних монет (проба 250-500), що офіційно відповідали 1/10, 1/5 та 1/2,5 рейнського флорина, давала державі значну економію монетного срібла та грошей (1795/1803: 70 млн. фл.!) [31, с.530].

2. Часи II коаліції (1799-1801) та проблеми обігу. Наступні події розгорталися на противагу часам I коаліції в іншому напрямку, проте з таким сумним успіхом. Війни другої коаліції (1799–1801), що відбувалися в центральній Європі, мали наслідком втрату усього лівого берега Рейну (Кельн, Майнц, Трір) та всієї Ломбардії. У землях, віддалених від епіцентру війни, було відносно спокійно. На буковинсько-хотинському порубіжжі також зменшилась напруга, бо в 1798 р. Туреччина та Росія, яка й надалі зберігала зацікавлення Дунайськими князівствами, підписали військово-політичний договір. У 1801 р. Туреччина, готуючись до війни за Крим з Росією, провела ремонт Хотинської фортеці, через що Австрія в червні 1801 р. зосередила про всяк випадок у Чернівцях 10-тисячне військо.

Фінансові видатки монархії зросли. Для їх покриття за розпорядженням Віденської надвірної палати Кремніцький монетний двір, який обслуговував і Буковину, мав із 1799 р. щомісяця випускати 6- та 12-крейцерових монет на 500 тис. фл., причому до банкоцетлевих банків Львова та Кракова (тобто в Галичину) поступало по 75 тис. фл. білоном та 25 тис. фл. нових мідних трьохкрейцеровиків, замість яких зі Львова, Кракова та Чернівців доставляли срібний брухт і старі крейцеровики [36, с.142-143]. Ці популярні монети, що Надвірна палата співвіднесла для італійських володінь з 21 та 10,5 сольді, в сусідніх країнах почали інтенсивно підробляти за зазначеною стопою у фабричних умовах та контрабандою завозити в Австрію, завдяки чому іноземцям вдавалося збирати на свою користь різницю між видатками на виготовлення монет та їх номінальною вартістю [32, с.603]. Населення центральних земель Австрії

цю знецінену та часто фальшовану монету перестало приймати і її за патентом від 20 серпня 1801 р. зняли з обігу [1. – Ф.1, оп.1, спр.1105, арк. 5] та направили на переплавку згідно з приписами.

Монетні двори працювали на повну потужність – за 1793–1802 р. було накарбовано монети на 249 млн. фл. сріблом, 19,2 млн. фл. золотом та 32,3 млн. фл. розмінною міддю [23]. Оскільки основний акцент був покладений на карбування низькопробним білоном (64%: 160 із 249 млн. фл.), то відчувалася постійна нестача монет із цінних металів, яку частково компенсували закордонні емісії. З 1793 р. французькі луїдори та „листяні таляри" (Laubtaler) через західні та південні кордони стрімким потоком увірвалися на австрійський грошовий ринок. Незабаром монетні патенти розширили типи дозволеної іноземної монети в обігу. За західногалицьким патентом від 17 квітня 1796 р. [23,2, с.358-363] до обігу дозволялися не лише різнотипні конвенційні таляри, російські рублі, королівські польські шести-, дво- та однозлотовики і пруські рейхсталяри, а й заборонені раніше навіть до транзиту дрібні прусські монети (грошени, 1/12, 1/6 таляра) тощо. Низькоякісні королівські польські та прусські монети, які мали зняти з обігу, пропонувалося здавати не лихварям, а в державне скупляння на переплавку – монархія гарантувала найближчим часом забезпечення Галичини власною монетою. Заборона поширювалася лише на іноземну мідну монету [23,2, с.365-366].

У східногалицьких патентах, у яких враховувалися можливості та потреби Буковини, крім російських рублів 18 ст. за традиційним курсом, було дозволено обіг якісної турецької монети. Після зважування по 50 монет кожного номіналу, що могли суттєво відрізнятися своєю вагою та пробою, Віденська пробірна палата запропонувала в 1794 р. усереднений валютний курс: 1 фл.16 кр. за карагрош (тобто монету в 2,5 куруша з вагою від 7016 до 7640 ріхтпфенігів!), 1 фл. 5 кр. – за два куруші, 1 фл.3 кр. (sic!) – за дві золоти (1,5 куруша). Ціна куруша та золоти складали відповідно 43 та 35 кр. [23.- Т.1,2. - С.231-232]. У 1797 р. відновили дозвіл на обіг заборонених раніше альбертусталярів за курсом в 2 фл.4 кр. Завдяки таким діям у 1796-1800 рр. у Молдові і Галичині та на Буковині вдалося зібрати і відправити на переплавку значну кількість срібних монет, у т.ч. російських рублів сумою на 1 млн. фл. [23. - Т.1,1. - С.187; 36, с.142]. Саме ця монета (поряд із знятими з обігу австрійськими) була перекарбована на розмінну білонну монету (сумою в 160 млн.фл.).

Успішно продовжувала застосовуватися облігація. У 1799 р. серед жителів та громад Буковини, наприклад, розповсюдили облігації військової позики 1796 р., а в 1800 р. – позики 1797 р. [1. – Ф.1, оп.1, спр.853, арк. 3-19]. Як засвідчують документи [1. – Ф.1, оп.1, спр.772, арк.2-15], за першу половину 1799 р. на Буковині зібрали у такий спосіб 33 тис. фл. (причому по 1200-2500 фл. припадало на міста: Сучаву, Серет, Чернівці, а з Банили зібрали лише 36 фл.). Суми внесків були досить відмінними – від 26 кр. Марти Тарнавської з Брідка та 3 фл. Григора Драчинця з Бабина до сотні флоринів у купців. У 1799 р. православне духовенство Буковини видало на військову позику 11 110 лей 57 крейцарів (у 1796 р. лише 399 фл. 30 кр.) [3. - F.36, I/91; 26, с.157]. Проценти за цими облігаціями воєнного часу сплачуватимуть згодом у 1812-1860-х рр. [1. – Ф.1, оп.2, спр.585, арк.1-4]. Самі облігації підробляли, про що свідчать наведені в справах судові процеси над Юзефом Бірібаумом та Салманом Пінелесом [2. – Ф.146, оп.8, спр.135, арк.1-81; спр. 145, арк.1-68]. Винних карали „від п'яти до десяти років тяжкої тюрми" (durus carcer a quinque usque ad decem) [27, с.49]. Незгідних брати облігації та паперові гроші звинувачували в „порушенні норм державного кредиту".

Основний вихід із скрутного фінансового становища, що склалось після невдалих воєнних дій, уряд вбачав у збільшенні (замість готівкових грошей) емісії банківських білетів, так званих банкоцетлів (нім. Bancozettel; молд. банкоцедула). Ці грошові емісії банку були, за визначенням сучасника цих подій М.М.Сперанського, „нічим іншим, як прихованими боргами" [за: 11, с.24]. Їх кількість держава могла безперешкодно збільшувати, що мало небезпечні наслідки. Це засвідчує сумний досвід затратних наполеонівських воєн Другої коаліцій, коли обсяг банкоцетлів продовжував катастрофічно наростати. Із 46 млн. наприкінці 1796 р. (курс $100^1/_4$% до твердої валюти) він зріс у вісім разів – до 337 млн. фл. у 1802 р. (курс 122%) [33, с.117]. Через зростаюче інфляційне знецінення паперових грошових знаків, що населення намагалося поміняти на дзвінку монету, як і в сусідній Росії, з'явився лаж (надбавка у банкнотах до вартості дзвінкої монети). Лаж зріс із 8 гульденів (на 100 гульденів конвенційними монетами) в 1799 р. до 22 гульденів у 1802 р. [8, с.207; 31, с.526].

Неврожай 1800-1801 рр. особливо посилив грошову кризу (зокрема, у формі нестачі розмінної монети) як в Угорщині, так і на Буковині. Із Чонградського комітату [за: 21, с.132] писали: "Відплив дзвінкої (срібної) монети на платню військам та випуск (паперових) банкоцетлів робить наше життя нестерпним. Ніхто не відчуває довіри до цих фіктивних цінностей. Багаті гублять свої багатства, а бідні вмирають з голоду, тому що, навіть отримуючи платню за свою працю, вони не можуть розміняти своїх паперів". Тому через монетний дефіцит у 1802 р. вивіз дзвінкої монети з Буковини у прикордонні домініуми був обмежений до 25 фл. [1. – Ф.1, оп.1, спр.1230, арк.61-62]. Зважаючи на складність ситуації, буковинські дворяни пожертвували державній скарбниці певну суму грошей у сріблі, за яку губернатор висловив їм свою вдячність [1. – Ф.1, оп.1, спр.1083, арк.21].

Через зростання обсягу банкоцетлів у 1800-х рр. виникла проблема нестачі розмінної монети в сріблі, для компенсації якої в 1800 р. з'явилися і купюри (Appoints) номіналом 1 та 2 гульдени. Нестача срібла навіть для низькопробних монет призвела до того, що, як засвідчують відповідні циркуляри [1. – Ф.1, оп.2, спр.218, арк.1-34], за декретом від 10 липня 1799 р. „для зручності внутрішнього обігу" австрійський уряд випустив мідні монети вартістю в 3 крейцери за розмірами „старих полтура" на 164 гульдени з віденського центнера (=56 кг) сумою на 547,7 тис. фл. Незабаром „для більшої зручності публіки" за новими декретами від 21 грудня 1799 р. та 1 серпня 1800 р. з'явилися великі мідні шестикрейцеровики, прозвані в Трансільванії „шевськими талярами" (susztertaller, pitula) [30, с.126], полегшені трьохкрейцеровики, крейцери та їх половинки, на 213 гульденів 20 кр. з віденського центнера [8, с.206] загальним обсягом понад 90 млн. фл. протягом 1800–1811- х рр. Монетні двори працювали на повну потужність – до пізньої ночі та без вихідних і свят [36, с.146]. Величезні обсяги розмінної монети карбувалися із зібраних у населення старих важких крейцерів та полтура, чи півтораків 1759 – 1779 рр., польських „грошенів" та 3 кр. 1799 р. Для заохочення населення за цісарським розпорядженням від 15 серпня 1801 р. [23,2, с.373] пропонувалася 5%-на премія за кожні 100 фл. мідною монетою.

Попри указ на вилучення в обігу 1801–1802 рр. продовжували перебувати 12-крейцерові монети. Оскільки багато цих монет ("бани де доиспрезъче кръйцари; ортари чей де 12 крейцери") залишилося на руках у буковинців, серед яких вони користувалися попитом, то губернаторство, категорично заборонивши їх контрабанду „з турецьких провінцій", дозволило оплачувати ними податки до 30 листопада 1802 р. [1. – Ф.1, оп.1, спр.1230, арк. 35], а потім прирівняло їх до нових 7-крейцеровиків емісії 1802 р. 250 мпр., карбованих за резолюцією від 15 серпня 1802 р. [1.- Ф.1, оп.1, спр.1225: 1-15]. Такі номінали, звичні для рахунку Тіролю та Крайни, за офіційними поясненнями, „чудово узгоджували конвенційну та 28-гульденову стопу Віденської валюти" [1. – Ф.1, оп.1, спр.1225, арк. 7].

3. Війни III коаліції та грошовий обіг у 1803-1806 рр. 11 серпня 1804 р. Франц II прийняв нове ім'я та титул "Франц I, імператор Австрії", широке репрезентоване на нових монетах. Цим він закріпив для спадкових володінь Габсбургів назву Австрія і запозичив для неї державний герб (двоголового імперського орла) та відповідні кольори. Цим кроком австрійський цісар, який втратив територію Священної Римської імперії германської нації, намагався зрівняти себе у правах із колишнім першим консулом Наполеоном – трьома місяцями раніше той надав собі титул "імператор французів".

Для повернення старих меж розпочалися війни Третьої коаліції у союзі Австрії з Росією, що мали наслідком поразку під Маренго, Ульмом і Аустерліцом (2.12.1805) та Пресбурзький мир (26.12.1805) [17, с.162-163]. Це обернулося для Австрії не лише 40 млн. флоринів контрибуції, а й значною втратою набутків Кампо-Формійського миру (Венецію, Істрію, Далмацію, а також Тіроль, Форальберг, Аугсбург, Швабію тощо), що відійшли до Бадена, Вюртемберга, Баварії, які стали королівствами. Загалом Австрія втратила одну шосту населення (4 з 24 млн.) та одну сьому державних надходжень. Утворення Рейнського союзу в 1806 р. означало смертний вирок для Прагматичної санкції 1713 р. і, відповідно, існування Священної Римської імперії германської нації (20.11/2.12.1805). Тому 6 серпня 1806 р. останній імператор Священної Римської імперії (962–1806) Франц II залишив собі після зречення, викликаного поразкою під Аустерліцом і утворенням Рейнського союзу (1806), лише спадковий титул першого австрійського імператора Франца I (1804–1832), прийнятий завбачливо ще в 1804 р. [10, 1, с.127-129].

У той час на східних кордонах виникла гостра криза. Після того, як турецький султан визнав у лютому 1806 р. Наполеона французьким імператором, різко погіршилися російсько-турецькі відносини, і султан замінив проросійськи налаштованих господарів Молдови та Валахії. Турецькі війська виявилися небоєздатними, і російська армія, в якій були і буковинські добровольці, окупувала в липні 1806 р. Дунайські князівства (Валахію та Молдову з Хотинською фортецею) [16, с.119-120]. Військова активність Туреччини та Росії, що таким чином могла претендувати й на Буковину, тривожили Австрію, яка вже не мала сил втрутитися в конфлікт. Незадоволені буковинські селяни, виснажені позиками, зрослими податками та безоплатними поставками жита і вівса для австрійської армії [1. – Ф.1, оп.1, спр.1471, арк.1-12; спр.1602, арк.1-3], знову почали мігрувати в Молдову, зайняту росіянами [1. – Ф.1, оп.1, спр.1848-1850].

На невдалу війну III коаліції йшли великі грошові видатки. Через це кількість банкоцетлів та грошей військового часу катастрофічно наростала і з тією швидкістю зростало ажіо срібних монет. Замість 6-, 12- та 24-крейцерових монет у 1802 р. з'явилися важчі низькопробні 7-крейцерові монети, перші емісії яких не були в стані покрити потреб обігу (345 тис. фл.). Влада пояснювала це вивозом монет за межі імперії та їх переплавлянням, що за патентом від 26 травня 1746 р. було категорично заборонено. Для виправлення ситуації обсяги емісій 7-крейцеровиків було збільшено до 42,3 млн. фл. (1802/03 рр.). Водночас до карбування долучилися „закордонні сусіди", які їх інтенсивно підробляли. Незважаючи на щонайсуворішу заборону ввозити ці монети з-за кордону через спри-

чинений цим „ажіотаж" (спекулятивні зміни ажіо) та погрози конфіскації монет разом із транспортом, подвійного штрафу та „тяжкої тюрми" [за: 23, 2, с.372-374], 7-крейцеровики продовжували поступати – сусіди користалися змогою гарно заробити на різниці в курсах [32, с.603]. Паралельно для італійських володінь та Тіролю і Крайни було випущено крайові білонні монети: 15 сольді 1802 р. (=8,5 кр.), венеціанські $^1/_2$, 1, 1 ½ (=17 кр.) та 2 ліри 1800-1801 рр. загальним накладом 13,5 млн.фл. Ці монети були перекарбовано, як видно за їх штемпелями [22, с.33], з 6, 12 кр. 1795 р. та 24 кр. 1800 р. Про курси цих монет, які також інтенсивно підроблялися за кордоном, інформувалося й населення Буковини.

Незважаючи на підняття закупівельної вартості срібла (15.08.1801: з 23 фл.30 кр. до 23 фл.36 кр. за віденську марку), після 1805 р. з обігу почали зникати не лише срібні та білонні, а й мідні монети, що в черговий раз породило кризу обміну. На Буковині, за зауваго́ю І. Будай-Деляну, "монети стали рідкістю для селян" [24, с.275], які активізували натуральний обмін. Для розміну банкоцетлів Віденський банк випустив паперові розмінні монетні знаки (Münzzettel; съмне де хартіє) в 3, 6, 15 крейцерів 1805 р. [1. – Ф.1, оп.1, спр.1889, арк. 90]. Зважаючи на стрімке наростання ажіо, іноземні комерсанти почали в 1806 р. активно закуповувати за паперові гроші товари (та й монети), що насторожило губернаторство, яке веліло поліції взяти цих торгівців під нагляд [1. – Ф.1, оп.1, спр.1654, арк. 1-2]. Окрім того, Галицьке губернаторство закликало Буковинське окружне управління вдатися до рішучих заходів і щодо інших осіб, які накопичували мідні гроші [1. – Ф.1, оп.1, спр.1681, арк.1-2]. Проте платоспроможне населення Галичини та Буковини і далі притримувало монети, розраховуючись банкоцетлями – селяни, однак, грошей практично не мали і розраховувалися натуралія́ми. Тому Галицьке губернаторство випустило у 1806 р. циркуляр про зняття мит у подвійному розмірі (на 15% більше тодішнього ажіо), якщо вони будуть виплачуватися паперовими грошима [1. – Ф.1, оп.1, спр.1650, арк. 1-2]. Для накопичення запасів цінних металів у 1806 р. було вперше накладено контрибуцію на власників золотих та срібних виробів. Ті були зобов'язані віддати в державну скарбницю всі речі з благородних металів (з правом викупу найбільш цінних для себе, на які накладався штемпель: півмісяць з літерою філії пробірної установи) [9, с.328].

В обігу, однак, не відбулося кардинальних зрушень – приховані монети в циркуляції не появилися, срібла не було багато накарбо́вано, а монетні знаки зносилися. Оскільки зношені монетні знаки з паперу себе не виправдали, то у 1807 р. їх зняли з обігу. Для їх заміни за рішенням від 18 грудня 1806 р. емітували нові розмінні банкоцетлі, проте в міді (WIENER ST(adt) BANCO ZETT(el) TEILUNGSMUNZ) в 15 та 30 крейцерів 1807 р. (тобто пів- та чверть рейнського флорина). Зважаючи на величезні обсяги емісії (56,14 млн. фл.), влада установила тоді ж обов'язковий прийом банкоцетлів під страхом покарання. Економічна ситуація призвела до їх знецінення, що непрямо засвідчують тогочасні документи. Враховуючи курсове співвідношення, за циркуляром №10 984 від 16 березня 1807 р. [1. – Ф.1, оп.1, спр.1889, арк.14; 8, с.207] населенню Буковини було дозволено для полегшення оплати ребунціального податку замість 20 крейцерів конвенційною монетою (КМ) сплачувати 35 крейцерів банкоцетлями чи мідними грошима ("кръцари ім бани де конвенціе – банкоцъдули, сау бани де арамъ"), тобто перевищення сягало тут 150 гульденів банкоцетлями на 100 гульденів КМ. Такі пониження курсу мідних банкоцетлів після „реформи 1806 р." викликало на Буковині зміну настрою серед населення та чутки про зниження вартості банкоцетлів [1. – Ф.1, оп.1, спр.1682, арк. 1-4] – до цього часу лише купці, які скуповували цінні метали, розуміли неминуче падіння банкоцетлів. У 1807 р. появилися численні фальшиві паперові банкоцетлі [1. – Ф.1,оп.2,спр.426, арк. 1-9].

Монетні двори продовжили карбування монет, проте в умовах воєнних дій та фінансової кризи це виявилося для держави непосильним завданням. Монетне виробництво з цінних металів зменшилося порівняно з періодом 1792 – 1802 рр. майже в 2,5 рази, досягши близько 100 млн. фл. срібними монетами (в т.ч. 22 млн. білоном) та 9 млн. фл. золотом, проте зросло до 136 млн. інфляційних флоринів міддю (!). Через катастрофічну нестачу срібних монет, що стали мірою вартості в буковинському обігу (ажіо срібла на 1802 р. складало 78 % [33, с.117]), продовжують з'являтися монети сусідніх держав, розповсюджені тут ще до австрійської окупації та в період військової адміністрації: конвенційні карбування німецьких держав, турецькі піастри та російські рублі. Галицьке губернаторство було вимушене періодично дозволяти їх циркуляцію у 1792 р., 1807 та згодом – у 1817 р., встановивши відповідний курс [1. – Ф.1, оп.1, спр.380, арк.2; спр.1889, арк. 157-162]. За розпорядженням Галицького губернаторства у 1803-1804 рр. проводилося визначення їх кількості в окружних касах [2. – Ф.146, оп.4, спр.2116, арк. 1-26].

4. Грошовий обіг та спроба стабілізації в 1807-1809 рр.

Внаслідок Тільзітського миру (26.06/ 8.07.1807), що поділив сфери впливу в Європі між Францією та Росією, Австрія виявилася оточеною військами Наполеона та його російського союзника. Це знову ускладнило становище Буковини, що адміністративно належала до Галичини, на яку, з одного боку, претендувала відроджувана Наполеоном Річ Посполита, а з другого – Росія, яка окупувала Ду-

найські князівства та порубіжний Хотин. Тому владу хвилювало те, що чернівчанин Матіяс Мандштайн таємно вербував солдат для російського корпусу в Молдові [1. – Ф.1, оп.2, спр.354, арк.1-50]. У 1808 р. через 6-тисячні Чернівці, населені молдаванами, „руснаками", німцями, євреями та вірменами, поверталося 10 тис. російського війська, яке ще в 1805 р. допомагало в італійській кампанії австріякам [1. – Ф.1, оп.1, спр.1690, арк.1-4]. Місцеве населення мало надати росіянам за 2,5 "спальні крейцери" притулок над головою, солому, дрова та навіть посуд для приготування харчів [29, с.46: 148; див. 20, с.319-322]. Побіжні рейди російських військ дошкуляли Буковині аж до 1811 р., поки Меттерніх не висловив російському послу протест, що ці дії будуть розцінюватися як оголошення війни [16, с.122].

Оскільки обігової монети катастрофічно не вистачало, то вирішили, з одного боку, інтенсифікувати випуски банкоцетлів (у т.ч. і мідних 15 та 30 кр.), а, з другого - зняти на переплавку монету, яка не користувалася довірою. Тому, враховуючи потреби стабілізації, з обігу за розпорядженням Франца I від 17 вересня 1807 р. були вилучені та переплавлені 17-крейцеровики і старі семикрейцеровики (молд. "мърієши ши пътачи чей веки"), які лише протягом чотирьох тижнів приймалися в еріальних (державних) касах за їх номінальною вартістю, а потім всього за 15 та 6 кр. [1. – Ф.1, оп.1, спр.1889, арк.157-162]. Через регулярне фальшування 7-крейцеровиків 1802 р. у сусідніх країнах курс 7-крейцерових монет довелося у 1807 р. понизити до 6 кр., а самі монети зняти з обігу в 1809 р. Вилучення старих семи- та сімнадцятикрейцерових монет поряд зі скуповуванням пошкоджених золотих і срібних монет та пізніших мідяків "Віденської валюти" затяглося на роки – ще з'являться патенти 1816 та 1820 р., що в черговий раз заборонять їх обіг.

Грошовий ринок Австрії продовжував користуватися іноземною монетою, яку Міністерство фінансів намагалося використати для перекарбування. Певним джерелом іноземного срібла стала сусідня Бессарабія, де перебувала російська армія (1806-1809), солдати якої розплачувалися рублями за фураж та провіант за пониженим курсом: 1 рубль=1 юзлук (=100 пара) (замість дійсних 127 пара). Внаслідок закупівель росіяни втрачали не лише близько 30% вартості грошима, а й срібну монету, яку, за донесенням головнокомандуючому Дунайською армією Прозоровському, „вивозили великою кількістю за кордон як у межі Оттоманської Порти, так і в австрійські володіння" [за: 15, с.77] (і в т.ч., імовірно, на Буковину), що засвідчують знахідки цієї монети тих років.

У цьому плані слід розуміти також дозвіл ц.к. Галицького губернаторства від 11 вересня 1807 р. ввозити турецьку монету у вигляді срібного брухту [1. – Ф.1, оп.1, спр.1889, арк.148-150]. Ідея, очевидь, виявилася не дуже вдалою – в край потрапила білонна турецька розмінна монета, яку інтенсивно карбував Махмуд II (1808-1839). Тому 6 травня 1808 р. губернаторство заборонило своїм циркуляром подальший ввіз іноземної розмінної монети [1. – Ф.1, оп.1, спр.1731, арк. 19-20].

5. Грошовий обіг та нова війна 1809 р. Окрилений успіхами антинаполеонівського повстання в Іспанії, австрійський цісар (під впливом міністрів зовнішніх справ – спочатку Штадіона, а згодом Меттерніха – та третьої дружини Марії-Людовіки Д'Есте, позбавленої французами спадкових володінь) розпочав нові воєнні дії в травні 1809 р. "Щоб повернути Германії незалежність та національну честь", 310 тис. цісарського війська було спрямовано проти французьких союзників (а саме Рейнського союзу, Баварії, Італійського королівства та Великого герцогства Варшавського). У відповідь на прорив ерцгерцога Фердинанда до Варшави герцогство спрямувало своє військо на австрійську Галичину. 14 тис. вояків під командуванням князя Ю.Понятовського загрожували й 208-тисячній Буковині. Після проведених богослужінь фельдмаршал князь Гогенлое, Карл фон Фріденталь, ц.-к. губернаторський радник, та Іоанн фон Плацер, ц.-к. староста (крайсгауптман), звернулися 9 червня 1809 р. до "хоробрих і вірних" жителів Буковини із закликом „спішитеся жъ Конно, и піхотою в Черновци для защищения Буковинськихъ Границъ". М.Калмуцький почав формувати ескадрон добровольців, на який місцевий клер за ініціативи єпископа Влаховича зібрав 1400 фл. пожертвувань [26, с.161]. Згодом представники ландверу, організованого за ініціативою ерцгерцога Йосифа у 1808 р., 1232 добровольці з Буковини (756 кіннотників у 5 ескадронах та загін 376 піших арнаутів) брали участь у бойових діях 23 липня 1809 р. Буковинці були оточені між Залізщиками та Тернополем й інтерновані на Буковину, де їх розпустили у травні 1810 р. [16, с.280-282;122; 20, с.328-335]. Тоді ж розпочалася епідемія тифу, яка тяглася до 1810 р., забравши життя тисяч буковинців.

Загалом внаслідок воєнних дій вся Західна Галичина відійшла до Герцогства Варшавського, яке зберігало зацікавлення Покуттям та Буковиною. Не меншим був інтерес Росії. На Буковині поширювалися чутки, що Буковину разом із прикордонними до неї округами Галичини віддадуть Росії в обмін на рівноцінну область у Варшавському герцогстві [1. – Ф.1, оп.1, спр.2819, арк. 1; 12, с.115]. На це були певні підстави. Ще раніше (у 1808 р.) Наполеон, спокушуючи російського царя обіцянкою віддати тому „Схід", а собі залишити „Захід", вимагав активної військової позиції Росії проти Австрії коштом австрійської Галичини та її „володінь біля Карпат" [17, с.211]. Тому Олександр I, підписуючи договір 1809 р. із Францією та Австрією, за яким він отримав Тернопільський, Бере-

жанський, Заліщицький та Золочівський округи, зауважив: „Я бажав би за краще, щоб приєднана була до моєї імперії округа Чернівецька" [за: 13, с.67].

Того ж часу селянин Андреас Гофер (1767–20.02.1810, Мантуя), довірена особа діяльного ерцгерцога Йоганна (1782-1859), молодшого брата Франца II, у 1809 р. підняв у Тіролі повстання. На знак підтримки цісар Франц послав Гоферу золотий ланцюжок та 3000 дукатів [35, с.433]. До своєї поразки 21 жовтня 1809 р. Гофер зумів, тричі розгромивши війська баварців, французів та італійців під Бергізелем, установити незалежність Тіролю (15.08–21.10.1809) та навіть карбувати власну монету, відому в західноукраїнських землях у поодиноких екземплярах. Проте війська Наполеона після перемоги під Ваграмом та Асперном, як і в 1805 р., вступили у Відень. 13 жовтня було укладено Шенбруннський мир, а 14 жовтня 1809 р. – Віденську мирну угоду, за якою Австрія втратила 110 тис. кв. км своєї території, 3,5 млн. населення (Зальцбург, Гориція та Іллірію з Трієстом й Західну Галичину) і була вимушена сплатити після тривалих торгів замість 134 млн. лише 85 млн. флоринів контрибуції [17, с.223; 22, с.2]. Оскільки монети не вистачало, то 19 грудня 1809 р. з'явився сумнозвісний патент, за яким „все срібло, за винятком ложок, годинників, хірургічних інструментів та старовинних медалей, необхідно здати на монетні двори" взамін на знецінені банкоцетлі [31, с.525].

Після цих подій 1809 р. посаду міністра закордонних справ обійняв західноєвропейський раціоналіст з Райнланду граф Климент Меттерніх-Віннебург (1773-1859). Цей тонкий знавець людей, винятково розумний та різнобічно (хоча й дещо поверхово) освічений блискучий дипломат із чарівливими манерами заімпонував цісарю завдяки своєму особливому таланту вичікувати сприятливі ситуації. Загалом зовнішня політика Меттерніха та Франца I ґрунтувалася на переконанні, що головною загрозою для Відня є французька агресія, а основною турботою – безпека Австрії та її італійських володінь [10, 4, с.84; 95; 18, с.37]. Тому, незважаючи на заручини дочки імператора Марії Луїзи з Наполеоном (1810), які були спробою Меттерніха розбити союз Франції та Росії, Франц I згодом приєднався до прусько-російської коаліції у час вибуху визвольних війн. Внаслідок воєн та численних контрибуцій Австрія стала у 1811 р. державою-банкрутом.

Основною причиною цього була невдала кампанія 1809 р. на фоні нестачі якісної монети. У лютому 1809 р., за звітами галицького фінансового управління, в обігу на 400-тисячній Буковині та в 2,5-мільйонній Галичині перебувало грошей всього на 2 млн. 200 тис. фл. банкоцетлями та монетами (в т.ч. 10 тис. голландських та 37 тис. 220 цісарсько-королівських дукатів!) [2. – Ф.146, оп.7, спр.383, арк. 4]. У зв'язку з воєнним конфліктом 1809 р. (та пізнішою контрибуцією) монети (особливо золото, а потім срібло) знову практично зникли з обігу, і Галицьке губернаторство розпочало інтенсивне листування з Придворною палатою та Міністерством фінансів щодо забезпечення державних закладів готівковими грошовими засобами на час війни та порядок оформлення грошових переказів. Для компенсації обігових коштів почали збирати пожертвування [2. – Ф.146, оп.7, спр.383, арк. 1-113; Ф.187, оп.1, спр.271-276, арк. 1-21], а для армії – скуповувати золоті та срібні монети за підвищеним курсом. Мир 1809 р. обійшовся випалатою контрибуції – 89 млн. фл. золотими та срібними монетами, а сама війна 1809 р. коштувала 262 млн. фл. [33, с.123; 31, с.529]. 19 грудня 1809 р. з'явився цісарський патент про здачу всякого срібла на монетні двори [31, с.525]. Губернаторство відповідно „спустило" на Буковину циркуляр про нову контрибуцію (повторну здачу) срібла та срібних виробів державі та конфіскацію церковного срібла [1. – Ф.1, оп.1, спр.2352, арк.2-3; 40-43; 55-56; оп.2, спр.500, арк. 1-2; 9, с. 329], внаслідок чого будь-яке срібло зникло. Ажіотаж призвів до спекуляції і контрабанди золотих та срібних монет й посилення лихварства. Губернаторський комісаріат поліції розпочав у 1810 р. жорстку боротьбу з проявами цих явищ [2. – Ф.146, оп.7, спр.458, арк. 1-33].

Ні податки, ні позики, ні економія на монетному матеріалі та карбування в міді не могли задовольнити всі необхідні видатки, які в основному перекинули на „терплячий" папір. Для подальшого покриття бюджетного дефіциту та воєнних видатків Міністерство фінансів і далі випускало додаткові емісії банкоцетлів, за які французи насмішкувато прозвали австрійців „паперовими солдатиками" [31, с.530]. Ці „солдатики" не змогли вистояти в австро-французькі війні, внаслідок чого репарації після Аустерліца та Ваграма суттєво підняли державні видатки з 145 млн. фл. до 355 млн. фл. (1810) [33, с.123; 32, с.529]. Для підтримки паперових грошей австрійський уряд інтенсифікував випуск мідних монет (яких накарбували з 10 млн. фл. у 1801 р. до 140 млн. фл. у 1811 р., зекономивши цим типом емісій грошей на 40 млн. фл. [31, с.530]). Емісії банкоцетлів (від.1.06.1806) продовжували зростати, унаслідок чого виріс їх лаж як свідчення нестачі срібної монети (1809: 196 гульд.) [8, с.207; 31, с.526].

Кількість асигнацій непомірно збільшувалася. Появилися численні фальшування й на окраїнах імперії. За декретом від 7 вересня 1811 р., що відміняв вересневе положення 1803 р., Галицький апеляційний суд оголосив смертну покару (Todesstrafe) за фальшування грошових знаків – банкоцетлів чи викупних білетів [1. – Ф.1, оп.1, 4165, арк. 1-2]. У Відні асигнації, кількість яких непомірно зросла, різко впали в ціні. Службовці, які отримували платню лише асигнаціями, поми-

рали з голоду; армія гроші не доотримувала, а інваліди просили милостиню на дорогах. Цинічні друзі міністра фінансів, до речі, безкорисливого графа Йосифа Валліса, що гарно заробляли на актуальній інформації від нього, цинічно говорили про народ: "Ті, які загинули в бою (тобто були доведені до злиднів та померли з голоду), померли славною смертю за Вітчизну" [за: 10, 4, с.91]. Наживалися лише фінансові ділки, які вклали гроші-банкоцетлі в нерухомість, меблі, одяг. Вони розбещували натовп своїми скандально здобутими багатствами – дехто з багатіїв припалював люльку банкоцетлями.

Результатом такої невідрегульованої фінансової політики став новий розлад грошового господарства, який у 1811 р. призвів до банкротства Австрії. Слід зазначити, що внаслідок цих же причин та континентальної блокади значну фінансово-економічну кризу переживала в 1811 р. Франція [17, с.232-248]. Подібні проблеми (25%-ний лаж асигнаціями) виникли і в сусідній Росії, в якій за ініціативи М.М.Сперанського та указом Сенату від 27 червня 1810 р. намагалися навести фінансовий порядок, встановлюючи „єдину грошову систему"

6. Банкрутство Австрії і віденська валюти (1811-1815). Коригуючи ситуацію, в 1811 р. Франц I спробував (імовірно, за порадою міністра фінансів) урівняти імперський та угорський курс валюти, понизивши ціну угорської валюти до австрійського рівня. Після того, як угорський сейм таку вимогу рішуче відхилив, цісар роздратовано анулював скликання цього органу [18, с.44]. За пізнішою офіційною інтерпретацією, що приховувала справжні причини (в т.ч. і катастрофічні наслідки Пресбурзького (1805) та Шенбруннського миру 1809 р.), фінансова криза, вважалося, була спричинена малою участю Угорщини в державних видатках [5. – 14 січня (№12), с.1]. В обігу у березні 1811 р. перебувало понад 1060 млн. флоринів банкоцетлями, наслідком чого було катастрофічне підняття цін, підвищене ажіо та подальше зникнення срібних монет. Тоді ж 100 флоринів сріблом відповідали 833 флоринам банкоцетлями (лаж = 833%) і, навпаки, 100 фл. банкоцетлями складали 12 фл. сріблом [30, с.126; 31, с.526], що становило співвідношення 1 : 8,3 (!). Держава була більше не в стані покривати борги, що означало державне банкрутство, проти чого різко виступав граф Ціхі (Zichy) [34, с.39-47].

Таке високе ажіо і стрімкий ріст цін спонукали розумного й енергійного міністра фінансів, богемського бургграфа та президента Придворної палати Й.Валліса (на основі нестандартного в попередній практиці квантитативного аналізу) до першої австрійської девальвації банкоцетлів та мідних монет не у 8, а для полегшеного рахунку (та й змоги скористатися старими знаками) лише в 5 разів – за старий банкоцетль у 100 флоринів виплачували один викупний білет у 20 фл. Саме це співвідношення 1 до 5 лягло в основу грошової реформи 1811-1812 рр., відомої як запровадження віденської валюти (Wiener Währung, W.W.). Тому за патентом від 18 лютого 1811 р., точне авторство якого ще не встановлене [34, с.37], старі банкоцетлі мали бути замінені новими паперовими грошима: вимінними або викупними білетами (Einlösungsschein) у розрахунку 5 : 1. Тоді ж для фондового регулювання фінансової системи створено Центрально-фінансову надворну комісію (19.03.1811- 20.12.1814), якою спочатку керував граф Валліс, а потім граф Йозеф. За додатковим цісарським розпорядженням, з 15 березня 1811 р. усі податки та державна заробітна плата (за винятком пенсій) почали оплачуватися викупними білетами чи банкоцетлями (що відповідали п'ятикратному розміру білетів) [див. 8, с.207]. Це означало різке зменшення паперової маси в обігу без державного інтервенційного втручання. Виникли, однак, певні організаційні проблеми на державному рівні, що стосувалися випуску необхідної кількості білетів та карбування мідної розмінної монети, адже вартість популярних банкоцетлів в 2 та 1 фл. склала відповідно 24 та 12 кр. ВВ. Це й засвідчують численні архівні матеріали з Відня [6. – F.56, Fasz.1-2; F.45, B.1-24; F.67, Abt.7A, Fasz.1-54; 9A, Fasz.1-12].

Проведення реформи, що наносила суттєві збитки мешканцям, вимагало багато організаційних зусиль в Австрії (в т.ч. на Буковині [1. – Ф.1, оп.2, спр.583, арк.1-19]. Дізнавшись, наприклад, про реформу 1811 р., житель громади Хрещатик Михайло Мохринський (точніше, хтось з правників – замість підпису стояв хрестик) написав у губернаторство клопотання про дозвіл на оплату щойно придбаного господарства банкоцетлями, які він збирав довгі роки [1. – Ф.1, оп.2, спр.570, арк.1-2], на яке він так і не отримав відповіді. Подібні випадки викликали обурення буковинців, і Галицьке губернаторство встановило спостереження над настроями населення [1. – Ф.1, оп.2, спр.519, арк. 1-12]. Для інформування громад Буковини про процедуру обміну відбулися відповідні інструкції в Чернівцях, Сучаві, Сереті, Кимпулунзі, Кіцмані, Сторожинці, Жучці, Солці тощо [1. – Ф.1, оп.2, спр.583, арк. 7]. Внаслідок обміну в касах накопичилися значні суми банкоцетлів. До 31 травня 1812 р. Станіславська окружна рада зібрала, наприклад, близько 11088 флоринів, які староста Штуттергайм (Stutterheim), боячись грабунку, слізно благав у Галицькому губернаторстві якомога швидше забрати від нього [2. – Ф.146, оп.6, спр.277,№20, арк.1498-1500].

Реформа тривала. Щоб запобігти, за словами Й.Валіса, „заклинюванню повсякденного обігу" (Stockung im täglichen Verkehr) через нестачу розмінної монети, до 31 жовтня 1812 р. дозволили обіг популярних паперових банкоцетлів в 1 і 2 фл. та мідних монет попередніх емісій (у т.ч. мідних банкоцетлів, які також стали в п'ять разів дешевшими

– 30 крейцерів 1807 р. були переоцінені в 6, а 15 кр.1807 р. – в 3 кр. 1812 р.). Зазнали переоцінки ще 3 та 1 кр. 1800 р. (відповідно та 2 та 1 кр. ВВ) [1. – Ф.1, оп.2, спр.583, арк. 2-5], а 6, $^1/_2$ та $^1/_4$ кр. взагалі не допустили до переоцінювання. Банкоцетлі можна було до цієї дати використовувати для закупівлі товарів в межах 1 гульдена (точніше 59 кр.). Старі мідні монети намагалися вивезти за кордон та переплавляти, що в черговий раз заборонило губернаторство. За цей час за цісарським указом від 4 січня та патентом від 30 березня 1812 р. [1. – Ф.1, оп.2, спр.583, арк. 19] на монетних дворах Шмьольніца та Сіклова (Оравічи) мідні банкоцетлі перекарбували на нові монети в 3, 1, $^1/_2$ та $^1/_4$ крейцерів ВВ (віденської валюти), чим було покрито потребу в розмінній монеті.

Загальна емісія нових грошей, що мали замінити як державний борг старі банкоцетлі на суму понад мільярд флоринів (точніше, 1060 млн. флоринів банкоцетлями), склала 208,64 млн. флоринів викупних білетів. У цісарському патенті було також гарантовано, що емісія цих білетів не перевищить чверть мільярда флоринів. Проте війна продовжувалася, і для покриття нових військових видатків у 1813 р. були додатково випущені еквівалентні викупним антиципаційні білети (Anticipationsscheine), які мали „антиципувати" податки, тобто в рахунок майбутніх прибутків від земельного податку. Загальний обсяг білетів сягнув спочатку (1813) на 45 млн. фл., проте у 1815 р. він перевищив вже 470 млн. фл. – визвольна війна обійшлася в 580 млн. фл. [30, с.127; 31, с. 528].

Недостатньо правильний вибір курсу (1:5 замість 1:8, чим визначилося дизажіо й нових білетів), відсутнє металеве покриття (попри мідні випуски), збільшення емісій та не завжди оптимальне проведення реформи – про неї знали, як мовилося в той час, усі знайомі Валлісу ділки – призвели згодом до суттєвого ослаблення кредитної системи Австрії [33, с.123]. Поряд із тим планомірна реформа, проведена уперше на наукових основах вольовим графом Валлісом, знаменувала нову та, на нашу думку, необхідну сторінку грошового обігу Австрії, відомою як „віденська валюта".

Ці нові паперові гроші віденської валюти (W.W. у німецькомовних документах, далі ВВ), що отримали місцеве позначення (fl. in valuta), утвердилися в буковинському обігу. За документами громади Брідка від 1 листопада 1811 р., селянин отримував право розраховуватися "флоринами у валюті" чи худобою за 12 днів панщинної роботи. Селяни громади Молодії були зобов'язані здавати дрова – за один станжен (сажень) дров зараховувалося 30 кр. В.В. Частину с. Банилів Релігійний фонд продав за 13064 гульденів викупними білетами [4. - Т.5. - С.40]. Іван Волчинський із Звиняча у своєму заповіті залишав дочкам у 1814 р. 8000 лей в "айнлезинсшайне" на зейстрю (придане) [4. - Т.6. - С.417].

У деяких буковинських та галицьких касах з'явились фальшиві викупні білети до 20 флоринів КМ [1. - Ф.1, оп.1, спр.4489, арк. 31]. У 1812 р. Галицьке губернаторство віддало розпорядження про розшуки фальшивників [1. - Ф.1, оп.2, спр.584, арк. 1]. У 1814 р. у Яссах нарешті заарештували чернівчанина Йозефа Худицького (Chudzizki), якого відправили до Чернівців [1. – Ф.1, оп.1, спр.2945, арк.1-15; спр.2946, арк. 1-2]. Про його подальшу долю можна лише здогадуватися – за циркуляром ц.к. Галицького апеляційного суду від 7 вересня 1811 р. за фальшування грошових знаків (як монет, так і кредитних паперів) тому загрожувала смертна покара [1. – Ф.1, оп.1, спр.4165, арк.1-2].

Поряд із усім це був лише обмін одних паперових знаків на інші, лише п'ятикратно переоцінених, а монети і надалі не вистачало. Нестачу розмінних монет австрійський уряд намагався компенсувати випуском нових мідних монет вартістю 3, 1, 1/2 та 1/4 кр. 1812 р. Для цього було знято з обігу попередні випуски, оголошено заборону вивозити мідні монети з Буковини за рубіж [1. – Ф.1, оп.1, спр.2270, арк. 94]. Серед срібних та золотих випусків на грошовому ринку 20-мільйонної Австрії та її земель (у т.ч. Буковини) австрійської срібної монети з'явилось ще не багато – до 20 млн. фл. монетами 1811-1815-х рр. (з них близько 8,5 млн. невисокоякісними цванцігерами), а золота – на 12 млн. фл. Для срібного покриття 1810-1814 рр. на Буковині було проведено ряд заходів із конфіскації золотого й срібного церковного майна та здачі срібних виробів з їх подальшим обміном на державну монету [1. – Ф.320, оп.4, спр.517, арк. 1-5; Ф.1, оп.1, спр.4222, арк. 1-5; оп.2, спр.2352, арк. 2; 40], але це допомагало – запанувала іноземна монета. Лише завдяки гнучкій політиці Меттерніха на післявоєнному Віденському конгресі (18.09/1.11.1814 – 9.06.1815) Австрії вдалося добитися воєнних репарацій (700 млн. франків), 69 млн. гульденів з яких послужили основою для повернення грошового обігу до конвенційної монети та його подальшої справжньої економіко-фінансової стабілізації [див. 14, с.125-134].

Як бачимо, розлад фінансового господарства, що знайшов своє вираження в державному банкрутстві Австрії (1811), був наслідком програних антинаполеонівських воєн. Часті зміни територіальних меж, що спостерігаються на великому розмаїтті як типів австрійських монет, так і їх легенд, розірвали стандартні економічні зв'язки, а численні репарації французам виснажили фінанси Австрії. Внаслідок цього грошове господарство Австрії, що ґрунтувалося на срібному монометалізмі, відчуло гостру нестачу обігових коштів, що покривалося кредитними випусками банкоцетлів та "викачувалося" кредитними позиками. Монетне забезпечення компенсовувалося спочатку випуском білонних емісій (1792-1802), а згодом і міддю (1800-1807), обсяги яких суттєво переважали над конвенційни-

ми. Буковина, перебуваючи далеко від епіцентру воєнних подій, сповна відчула нестачу монетної маси, лише частково компенсовану монетами сусідніх держав (Росії та Туреччини). Це певним чином пригальмувало розвиток її сільського господарства, що і надалі зберігало натуральний обмін товарами. У перспективі доцільно визначити обсяги обігової грошової маси на Буковині.

Джерела та література

1.Державний архів Чернівецької області (ДАЧО); 2. Центральний державний історичний архів у м. Львів (ЦДІАЛ); 3. Arhivele Naţionale România. Direcţie Judeţeana Suceava (ANRS); 4. Balan T. Documente bucovinene . - Vol.V: 1745-1760. - Cernauţi, 1939. - 264 p.; Vol.VI: 1760-1833. – Bucureşti, 1942. – 504 p.; 5. Bukowina. Landes- und Amtszeitung (1862-1865): Jg.1. – 1862; 6. Österreichisches Staatsarchiv (ÖSA, Wien), Abteilung Hofkammerarchiv (HKA); 7. Вермуш Г. Аферы с фальшивымим деньгами. – М.: Международ. отношения, 1990. – 220 с.; 8. Зварич В.В. До питання про грошовий обіг у Галичині під пануванням Австро-Угорщини // Історичні джерела та їх використання.–К.,1966.–Вип.2. –С.203-214; 9. Зуб Д. Нариси з історії золотарства Галичини. – Львів: ЛНУ, 2003. –360 с.; 10. История XIX века под ред. проф. Лависса и Рембо / Пер. с фр. под ред.. проф. Е.В.Тарле. Т.1-8. – М.: ОГИЗ, 1938-1939: Т.1: Время Наполеона. – М., 1938.– Ч.1. – 583 с.; Т.4: Время реакции и конституционной монархии. – М., 1938. – Ч.2.– 527 с.; 11. Малышев А.И., Таранков В.И., Смиренный И.Н. Бумажные денежные знаки России и СССР. – М.: Финансы и статистика, 1991. – 492 с.; 12. Нариси історії Північної Буковини/ За ред. Ф.П.Шевченка, В.М.Ботушанського та ін.. –К.: Наукова думка, 1980. – 339 с.; 13. Никифорак М.В. Буковина в державно-правовій системі Австрії (1774-1918). – Чернівці: Рута, 2004. – 384 с.; 14. Огуй О.Д. Історія обігу грошових одиниць та їх найменувань на Буковині. Австрійський період (1774-1918/21). – Чернівці: Зелена Буковина, 2005. – 578 с.; 15. Северова М. Турецкая монета, чеканенная на Петербургском монетном дворе // Сообщения государственного Эрмитажа. – Ленинград: Аврора, 1975.– Т.40. – С.77-82; 16. Скорейко Г.М. Буковинсько-бессарабське порубіжжя у міждержавних суперечках кінця XVIII – початку XIX ст. // Питання історії України: Зб. наук. ст. – Чернівці: Золоті литаври, 2002. – Т.5. – С.117-122; 17. Тарле Е.В. Наполеон. Исторический портрет. – К.: Дніпро, 1992. – 415 с.; 18. Тейлор А.Дж.П. Габсбурзька монархія 1809-1918. Історія Австрійської імперії та Австро-Угорщини. – Львів: ВНТЛ-Класика, 2002. – 260 с.; 19. Франко І.Я. Галицька індемнізація // І.Франко. Твори в 20 т. – Т.19: Філософські, економічні та історичні статті. – К.: Держвид. худ.літ, 1956. – С.456-490; 20. Цьольнер Е. Історія Австрії / Пер. з нім. Р.Дубасевич та ін. – Львів: Літопис, 2001. – 712 с.; 21. Черников И.И. Гибель империи. – М.; СпБ: Terra fanatstica, 2002. – 640 с.; 22. Austria. Münzkatalog 1790-1992. -19.Aufl.–Wien: Ch.Steyrer, 1993.-99 S.; 23. Becher S. Das österreichische Münzwesen vom Jahre 1524 bis 1838 in historischer, statistischer und legislativer Hinsicht mit besonderer Berücksichtigung der allgemeinen deutschen Reichs-Münzsysteme. – Bd.I,1: Historischer, statistischer Theil. – Wien:, 1838. – 246 S.; Bd.I,2: Valvations-Theil. – Wien:, 1838. – 241 S.;– Bd.2: Legislativer Theil. – Wien:, 1838. – 514 S.; 24. Budai-Deleanu I. Kurzgefaßte Bemerkungen über Bukowina // A.Armbruster (Hrsg.), Vom Moldauwappen zum Doppeladler: Ausgew. Beiträge zur Geschichte der Bukowina. – Bd.2. – Augsburg: Hofmann-Verl., 1993. – S.254-277; 25. Carlyle Th. The French Revolution: A History in three volumes. – Vol.III: The Guillotine. – London: Chapman and Hall, 1873. – 300 p.; 26. Ceaşu M.-H. Bucovina Habsburgică dela anexare la congresul de la Viena. – Iaşi: Fundaţia academica "A.D.Xenopol", 1998. – 249 p.; 27. Codex poenalis de criminibus. – Viennae: Typis Ioan. Thom. Trattern, 1803. – 256 p.; 28. Freudenberger H. The Schwarzenberg Bank: A Forgotten Contributor to Austrian Economic Development, 1788-1830 / / Austrian History Yearbook. – Center for Austrian Studies of Minnesota, 1996. – Vol. 27. – P.41-64; 29. Kaindl R.F. Geschichte von Czernowitz von den ältesten Zeiten bis zur Gegenwart. Festschrift zum 60-jährigen Regierungsjubiläum Er. Majestät Kaiser Franz Joseph I. – Czernowitz: Pardini, 1908. – 232 S.; 30. Kiriţescu C.C. Sistemul bănesc al leului şi precursorii lui. - Vol.1. - Bucureşti: Editura Academiei, 1964 - 423 p.; 31. Probszt G. Österreichische Münz- und Geldgeschichte. – 3.Aufl. – Wien; Köln; Weimar: Böhlau, 1994. – 696 S.; 32. Rittmann H. Deutsche Geldgeschichte 1484-1914. – München: Battenberg, 1975. – 1066 S.; 33. Rumpler H. Eine Chance für Mitteleuropa. Bürgerliche Emanzipation und Staatsverfall in der Habsburger Monarchie. Österreichische Geschichte. – Wien: Ueberrreiter, 1997. – 672 S.; 34. Stiassny P. Der österreichische Staatsbankrott von 1811 (nach archivalischen Quellen). – Wien, Leipzig: A.Hölder, 1912. – 152 S.; 35. Vajda S. Felix Austria. Eine Geschichte Österreichs. –Wien: Ueberreiter, 1980.–615 S.; 36. Žilak J. Činnost kremnickej mincovne v rokoch 1792-1800 // Numismaticky sbornik 18. – Praha, 1989. – S.137-153.

Summary

Oleksandr Oguy (Chernivtsi)

The peculiarities of money circulation in the Bukovyna before state bankruptcy of Austria (1792-1811)

This article deals with anti-napoleon wars (1792-1811) which caused the bankruptcy of Austrian financial system (1811) and with problems of the Bukovynian money circulation in this period.

ПРАЦІ МОЛОДИХ НАУКОВЦІВ

УДК 94 (477) „10/11"

Олександр Филипчук
(Чернівці)

ОБРАЗ РУСІ У ВІЗАНТІЙСЬКІЙ ІСТОРИЧНІЙ ТРАДИЦІЇ XI - XII ст: КРІЗЬ ПРИЗМУ ДИХОТОМІЇ ВОРОГА / ДРУГА

Категорії образів-символів у візантійській історичній думці до сьогодні залишаються однією із найменш вивчених в історіографії. Не випадково, що й „образ Русі" продовжує залишатися на узбіччі модерних історичних знань. Особливо показовим є те, що для дослідників руcько-візантійських взаємин (політичних, економічних, церковних, культурних), за поодинокими винятками, вказаний напрям у дослідженні був і залишається непритаманним. Найбільш близькими до цього напряму є дослідження Г.Вернадського [34], А.Каждана [16], Я.Любарського [22, 23] та М.Бібікова [5, 6, 7, 8]. Залучення лігвістичних методів у поєднанні із традиційною зовнішньою та внутрішньою критикою джерела (тексту) дозволить проаналізувати глибинні пласти формування, втілення на письмі, еволюцію змісту та значення „образу Русі" у візантійській історичній традиції. Більш того, такий підхід здатен похитнути ті традиційні застарілі уявлення про руcько-візантійські відносини, які ще продовжують домінувати в історіографії.

Перш ніж безпосередньо перейти до обгрунтування та висвітлення вказаної вище проблеми, потрібно коротко зупинитись щодо пояснення вживаної нами термінології: „образ Русі" та „візантійська історична традиція". Щодо першого визначення, то ми вкладаємо в нього не систему повідомлень, згадок візантійських авторів про Русь, як це зазвичай є прийнятим у джерелознавстві, а елементи дискурсу візантійського автора, його образні конструкції та категорії сприйняття *іншого світу* (іншої культури). Таким чином, „образ Русі" - поняття значно глибше, ніж це вважалося раніше. У другому випадку "візантійська історична традиція" – ніщо інше, як висвітлення, втілення сприйняття *іншої культури* (курсив наш. – О.Ф.) у тексті.

У рамках даного дослідження слід порушити декілька складних та важливих за своїм значенням питань. Як саме проходила трансформація образу Русі у концепцію „ворога" чи „друга"? Чи відбулося еволюціонування образу Русі? Чи є демаркація у візантійських наративних джерелах „варварської Русі" та „християнської Русі"? Відповідь на вказані вище питання і є основною метою нашої праці.

Першим із тих візантійських інтелектуалів, до яких ми „звернемося" із своїми запитаннями, є Михаїл Пселл (1018-після 1096/1097). Постать цього історика, філософа цікава ще тому, що саме на його прикладі можна прослідкувати не лише відмирання схеми „ворога", а й формування нового образу Русі – християнської. Це можливо завдяки інформаційній насиченості різножанрових творів Пселла. Для початку розглянемо класичний фрагмент із його „Хронографії", який вже давно став хрестоматійним й добре відомий історикам руcько-візантійської війни 1043 р. Для нашої подальшої реконструкції та моделювання важливо навести його у повному вигляді. „Це варварське плем'я весь час кипить злістю та ненавистю до Ромейської держави (панування. – О.Ф.), і постійно придумуючи то одне, то інше, шукає приводу для війни з нами. Коли влада перейшла до невідомого Михаїла (Михаїл V, правив п'ять місяців в 1041-1042 рр.), варвари спорядили проти нього військо; вибравши морський шлях, вони вирубали десь в глибині своєї країни ліс, витесали човни, маленькі та великі, зробивши все у таємниці, зібрали великий флот і готові були рухатися на Михаїла. Поки це все відбувалося і війна лише загрожувала нам, не дочекавшись появи росів, розпрощався із життям и цей цар, за ним помер, не зумівши утвердитись у палаці, наступний, влада ж дісталася Константину (IX), і варвари, хоча не могли ні в чому докоряти новому цареві, пішли на нього війною без будь-якої причини, щоб лише їх приготування не залишалися марними. Така була їх безпідставна причина їх походу на самодержця. Таємно проникнувши у Пропонтиду, вони перш за все запропонували нам мир, якщо ми погодимся заплатити за нього великий викуп, назвали при цьому й ціну: по тисячі статерів на корабель з умовою, щоб рахувалися ці гроші не інакше як на одному із кораблів. Коли послам не надали жодної відповіді, варвари зібралися й налаштувалися до битви; вони настільки вірили в свої сили, що розраховували захопити місто разом з усіма жителями. Самодержець зібрав в одне місце залишки колишнього флоту, він урочисто повідомив варварам про морську битву і вранці розташував кораблі у бойовий порядок. І не було серед нас людини, яка дивилася би на це без сильного душевного хвилювання. Сам я, стоявши біля самодержця (він сидів на пагорбі, який плавно спускався до моря), здалеку спостерігав за подіями. Так розташувались противники, що ні ті, ні інші бою не починали, і обидві сторони стояли без руху, зімкнутими порядками. Пройшла вже велика частина дня, коли цар подав сигнал, наказав двом нашим великим кораблям тихенько просуватися до варварських човнів, ті легко і впорядковано попливли вперед. У цей момент поступив новий сигнал, й в море вийшло багато тріер, а разом з ними й інші великі кораблі, одні позаду, інші поряд. Так тепер наші повеселішали, а вороги у жаху завмерли на місці. Коли тріери пересікли море і

зупинилися біля самих човнів, варварський стрій розсипався, ланцюг розірвався, деякі кораблі посміли залишитися на місці, але більша частина їх вдалася до втечі.

Й влаштували тоді варварам істинне кровопускання, здавалося, що немов витікаючий з річок потік крові змінив колір моря" [1, с.95-97].

Показово, що одним з перших словосполучень, наведених Пселлом у цьому фрагменті, виступає саме *„варварське плем'я"*. Цим Пселл намагався підкреслити та посилити враження читача від неминучої загрози. *„Варварське плем'я"* у нашому випадку відіграє функцію тексга у тексті. *„Варварське плем'я"* є ворогом. Більш того, цей недруг ще й *„шукає приводу для війни з нами"*. Варвари-роси настільки підступні, що навіть богообраність нового царя нездатна зупинити їх приготування до походу. Цікаво, що, на думку Пселла, немає *жодної причини* для нападу. Тобто у його баченні комплекс підступності доповнюється елементами непостійності. Ці елементи глибоко пронизують текст Пселла, щоразу нагадуючи майбутнім читачам, як *„витікаючий з річок потік крові змінив колір моря"*. Разючим контрастом виступає позиція христолюбивого василевса щодо варварів. Константин IX (1042-1055) *„урочисто повідомив варварам про морську битву"*, натомість останні є підступними, - *„таємно проникнувши у Пропонтиду"*. Цей сюжет досить вдало розіграв Пселл. Створення ілюзії невідворотньої кари варварам, чим жорстокіше, тим краще, додатково підсилює ефект богообраності Ромейської держави (див. схема 1.). Візантійський історик зовсім не осуджує кару для варварів-росів, навпаки, те *„сильне душевне хвилювання"* нарешті припинилося. Ворог знищений. Цікаво, що в „Історії" Нікіти Хоніата (бл.1155 – після 1215 р.) в описі перебування Адроніка I Комніна (1183-1185) [26, с.47-52] у Галичі у 1164/65, ці *хвилювання* жителів Константинополя і самого імператора відобразились повною мірою: „Між тим цар Мануїл рахував втечу двоюрідного брата і покинення ним батьківщини особистим для себе безчестям. До того ж йому здавалась підозрілою тривала за часом його відсутність, бо вже були чутки, що він набирає численну скіфську кінноту з метою ввійти в межі імперії" [32, с.93]. Пселл бачив заслужене покарання варварів не тільки за їхню підступність та непостійність. Більш докладно він зупиняється на їхній зажерливості, прагненні золота. Вкладаючи в свій текст фрагмент „вони перш за все запропонували нам мир, якщо ми погодимся заплатити за нього великий викуп, назвали при цьому й ціну: по тисячі статерів на корабель з умовою, щоб рахувалися ці гроші не інакше як на одному із кораблів", візантійський автор прагнув зробити наголос на кінцеву мету руського війська [1, с.95-97]. Втім, Пселл припускав, що коли б руси назвали меншу суму, то тоді, можливо, василевс й погодився б на їхню пропозицію. Заздалегідь виклавши перед царем неприйнятні умови, руси, таким чином, з самого початку мали на меті лише війну й нічого більше. Тобто підступність у поєднанні із зажерливістю повністю згубили руське військо. Можливо, Пселл бачив помилку руського війська у його варварській простоті та нехитрості, замість того, щоб втікати, чи змінити бойовий порядок, *вороги* натомість *у жаху завмерли на місці*.

Показово, що Іоанн Кіннам (після 1043 – від 1185-1203 рр.) також підкреслює це у своєму описі листа візантійського імператора Мануїла до Ярослава Осмомисла. Іоанн Кіннам пише: „Василевс не обійшов увагою щодо цього і Ієрослава; різними умовляннями він направив його проти Стефана, відправив йому послання: „ Ми не будемо подібними до тебе в недружбі, що ти без будь-якої потреби зробив щодо нас, коли відкинув ті слова і угоди, в яких ти клявся раніше. Я ставлю тебе перед обличчям твого безчестя, оскільки ти сам ризикуєш повністю бути збезчещеним. Знай, що ти віддаєш заміж свою доньку за короля пеонців (угорців. – О.Ф.) – людину злу і жахливо ненадійну в думках, він ніколи не зважав на право чи істину. А людині, чужій як природі, так і законам, я думаю легко зробити все.... І тому нехай не одружиться Стефан із твоєю донькою! Якщо ж одружиться, то буде пов'язаний з нею не більше, ніж з розпусницею. Тому що той, хто так погрішив щодо нашої держави, не посоромився недавно дані клятви перевести в жарт, - подумай, як не по-людськи він поступить стосовно до тебе! Вислухавши ці слова з якоюсь варварською простотою, Примислав у той же час був впевнений і на зятя став дивитися як на ворога і погодився допомагати всіма силами ромеям у війні проти нього..." [3, с.261; 15, с.136; 32, с.95-96].

Образ Русі (варварів-росів) тотожний образу ворога, створеного уявою Пселла. Він використовує ряд літературних прийомів, щоб підсилити небезпеку варварів. Першим з них є непостійність імператорського трону. Імператори змінюються досить швидко, що погано впливає на наміри варварів. Виникає велика спокуса в останніх розпочати воєнні дії через такий фактор. Візантійський автор свідомо продовжує асоціювати похід варварів із проблемами у самій Ромейській державі. Поглибити нерадісну картину для читачів здатне твердження про те, що варвари *„вирубали десь в глибині своєї країни ліс"* [1, с.95-97]. Величезність території Русі здавна непокоїла візантійських істориків. Великі землі, овіяні північними вітрами, були постіною небезпекою для Ромейської держави. Саме у цьому випадку візантійським авторам стала в нагоді їхня еллінська наука. На думку М.Бібікова, ще від античних часів уява про екзотичну чистоту людських відносин, ідилічну миролюбність, і безтурботну веселість стали звичайним елементом „етнічного портрета" варварського світу у візантійській літературі [7, с.100].

Типовим було зображення жахливих „скіфів", „таврів", „тавроскіфів" як дикунів, людей зовсім *іншого* світу (див. схему 1.). Нікіта Хоніат писав, що „в той же час повернувся на батьківщину і

Андронік, який знову втік із в´язниці і проживав у Галиці. Галиця — це одна із топархій, що належить россам, яких називають ще іперборейськими скіфами"[32, с.95]. Тавроскіфи (руси) – жорстокі. Більш того, вони подають негативний приклад для ромеїв. Так, Нікіта Хоніат, який досить вдало підмічав особливості руських земель повідомляє, що Андронік, здобувши трон, наказав створити зображення зубра на фресках у палаці. Він пише, що „таким чином, живопис являв собою верхову їзду, полювання з собаками, крик птахів, гавкіт собак, переслідування оленів і травлю зайців, пробитого списом кабана і пораненого зубра (καί ξούμπρος διελαυνόμενος). Цей звір більший казкового ведмедя... і водиться переважно у тавроскіфів, сільське життя з його наметами, швидко приготовлений обід із щойно пійманої здобичі..." [2, с.341]. Це було дивним для оточуючих імператора. Захоплення Пселлом *лісами* росів доповнюється даними Хоніата, який з повною достовірністю вказує на те, які тварини водяться у ньому. Знайомство із *чужою культурою* може призвести до падіння моралі. Нікіта Хоніат повідомляє про численні звірства імператора, підкреслюючи, що навчився він цього в „тавроскіфів", та раз у раз змальовуючи його жорстокість, не втримується, щоб не додати про перебування в Ярослава (ή τίνες Ταυροσκύθαι ξενοκτονίαν). Хоніат зазначав: „Хто із тавроскіфів, у яких закладено законом убивати іноземців, звичаї яких ввібрав у себе цей багатоподорожуючий (Адронік. – О.Ф.), так знущався над своїм полоненим?" [2, с.322]. Приклад Адроніка трансформується у приклад стосовно всього суспільства. Однак у тексті Хоніата можна знайти суперечності: „Що стосується Андроніка, то він був прийнятий правителем Галиці з обіймами, пробув у нього доволі довго і до того прив'язав його до себе, що разом з ним і полював, і засідав в раді, жив з ним в одному домі і разом (з ним) обідав [1, с.95]. Грецький історик з подивом відзначав гостинність тавроскіфського правителя, що є свідчить про завершальний етап еволюції формування образу Русі в XII ст.

Пселл усвідомлював, що у *чужому* є загроза для Ромейської держави, цінності русів зовсім протилежні. Русь – це все просто негативне.

Схема.1.

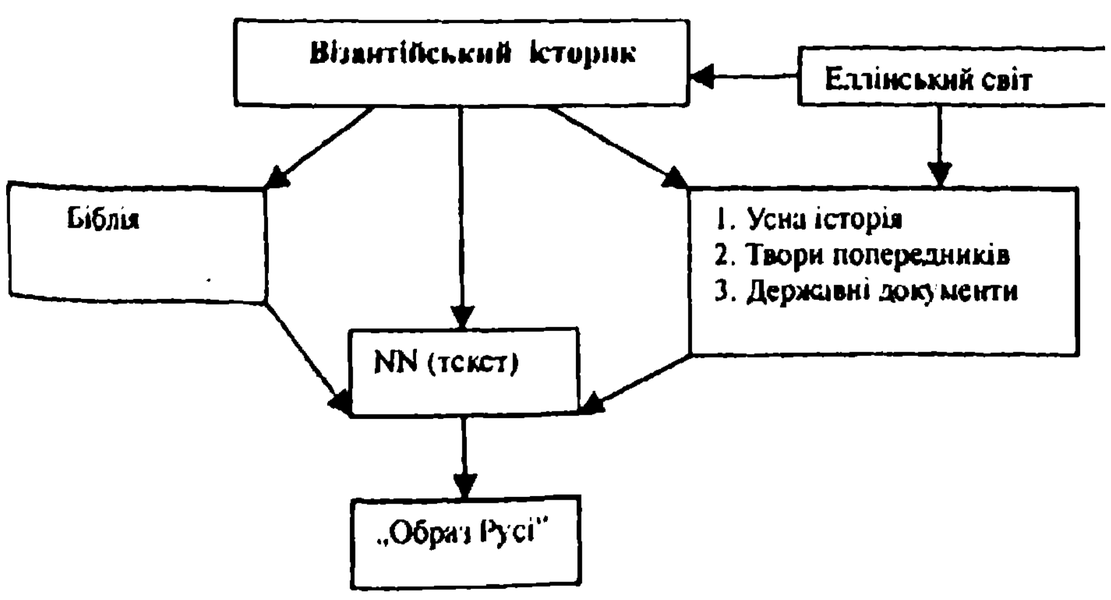

Як показано на схемі, в основі одного із компонентів дискурсу (в даному випадку частинки мови, яка наділена значенням) візантійського історика лежить сприйняття образів *іншого* (Русі). Прослідковуючи складові частинки, слід вказати на традиційність, архаїчність формування його. Ввібравши в себе як еллінську, так й християнську науку, грецький історик прагнув у своєму тексті відобразити традиційну систему образів, відповідно у поєднанні із думками попередників. Відповідно, візантійські автори вдало перехопили тенденції знецінювати як людей тих, хто не належав до свого культурного кола. Ця соціокультурна відмінність вражала Пселла. Він пише: „Цар Василій докоряв невдячним ромеям, і оскільки перед тим до нього з'явився загін відбірних тавроскіфських воїнів, (він) затримав їх в себе, додав до них інших чужоземців й направив на вороже військо" [1, с.7-18]. Навіть під впливом користі від тавроскіфських воїнів візантійський автор продовжує наполегливо підкреслювати *іншу культуру*. Ще більш яскраво про альтернативність русів, їх неподібність до інших, тих таки чужоземців знаходимо у тій ж „Хронографії": „Плем'я це – все із щитоносців, які тримають в руках тяжкі залізні і з двох боків гострі сокири. Й ось разом вдарили ці воїни по щитах, закричали на весь свій голос, гримаючи сокирами" [1, с.176-189]. Змалювання Пселлом у таких архаїчних тонах гвардії візантійських імператорів, яка у той час (1068-1072 рр.) наполовину комплектувалася із руських найманців, свідчить насамперед про чіткість композиційності „Хронографії" [7, с.93-97; 6, с. 178-179]. Починаючи від епохи Василія II, Пселл вирішує, чи сприймати чуже (Русь) як взірець чи як ворога, визнавати його „привабливою далечінню", чи „ворожою чужиною". Він вибрав образ ворога й на сторінках своїх „текстів" не зраджував встановлених рамок. У загальній системі культури тексти принаймні дві основні функції: адекватне передавання значень та породження нових змістів [19, с.61]. Образ Русі як образ *іншого*, ворожого для Імперії відіграє першу функцію. Образ Русі як *іншого* є ні що інше, як абстрактна похідна від другої функції.

Отже, образ Русі як друга композиційно протилежний образу Русі як ворога (іншого). В цілому він є подібний до одвічного протиставлення „варварство – християнство". Русь завжди розглядалася у рамках спадкоємниці скіфського минулого, яке не входило у межі Імперії [7, с.100-101]. Для нас важливо поряд з усім вищезазначеним, чи усвідомлювали візантійці Русь як християнський світ? Саме у рамках цієї проблеми надалі буде спрямоване наше дослідження.

Доводиться констатувати, що дихотомія ворога/друга від часів М.Пселла пройшла тривалий

еволюційний шлях. Основний зміст полягав у перенесенні у тексті основної інформаційної ваги із античних ремінісенцій на конкретний історичний грунт. Основними причинами цього, на нашу думку, була участь ієрархів Русі у церковних соборах, посольства та паломництво у Візантію, діяльність руського афонського монастиря [6, с.156] Пожвавлення церковних та політичних контактів не могло не призвести до утвердження думки у Візантії про процес християнізації Русі.

Для того, щоб безпосередньо перейти до *образу Русі як друга*, потрібно, перш за все, визначити принцип реконструювання відібраних нами повідомлень, згадок візантійських авторів. Більшість їх міститься у творах вже згадуваних М.Пселла, Н.Хоніата, І.Кіннама, Ф.Скутаріота, Єфрема та ін. Створити схематизації відібрання всіх згадок у єдине ціле, на основі якого будувати ту чи іншу концепцію (версифікацію), не можна. Значна частина із цих повідомлень має вторинне походження, що настільки унеможливлює текстуальне дослідження їх, що якщо рухатись у даному напрямі, то дослідження просто приречене на неповність та заздалегідь визначеність результатів. Єдиний вихід, на нашу думку, полягає у залученні саме лінгвістичних методів дослідження.

Отже, ми вирішили скласти тематичний словник до названих вище двох документів. Взагалі яким чином можна виконати цю дію? Тобто, яким способом нам потрібно розділити (синтезувати) сам текст, щоб він вільно міг в результаті подати (відкрити) нам потрібну інформацію? Однак це ще не все. Який метод обрати для вирішення цього завдання? Порятунком у цьому випадку є великий досвід лінгвістики як науки. Найбільш популярним та застосовуваним, а зрештою, для потреб лінгвістики єдино доцільним є алфавітний спосіб. Який має достатню точність, якої так не вистачає всім без винятку гуманітарним дисциплінам та, само собою, таким чином наближає їх до омріяної позитивної „одної істини". Звичайно, сама спроба застосування цього ефективного та найбільш прагматичного способу, на жаль, не може у результаті інтелектуальної взаємодії з текстом, як системою знакових символів, дати будь-який результат. Результату (підсумку) у вказаному випадку не буде. Причинами цього є насамперед випадковість, що тут одразу перетворюється на системну випадковість. Алфавітна система розбиває текст на N-ну кількість колонок (рядків), які не взаємодіють між собою. Якщо ж й взаємодіють, то поодиноко. Врешті-решт, для цієї системи неможливо відібрати потрібні критерії дослідження, тобто критерії відбору слів. Алфавітна ситема виключає вибір як такий. Кожне слово є ланкою, власне, цілісної системи.

Сам процес інтелектуального вибору, безсумнівно, включає в себе, за великим рахунком, суб'єктивні елементи, притаманні окремому дослідженню. Однак вибір в будь-якому випадку є необхідним та єдиноможливим для історичного дослідження. Отже, погодившись з вимушеним застосуванням способу вибору як такого, тепер настала черга підібрати його критерії. Критеріями є сюжетна спорідненість та стала визначеність формулювань.

Спадщина Михаїла Пселла, за влучним висловом Я.Любарського, у повній мірі є „людською комедією" Візантії XI ст.[23, с.189]. Особливо щодо цього виокремлюється багатство кореспонденції філософа, яка й до сьогодні ще не є достатньо опрацьованою дослідниками. Серед близько 200 листів (загальна кількість епістолографічної спадщини М.Пселла за найновішими підрахунками досягає 500 листів) нашу увагу привернули два листи, складені Пселлом з дещо іншою метою, ніж це простежується в інших його творах. Мова йде про два листи візантійського імператора Михаїла VII до одного із руських князів [10]. Визначення часу, форми та мети написання вказаних листів М.Пселлом (саме він у 1072-1073 рр. виконував функції найближчого радника імператора) не є прямим завданням нашого дослідження. Але саме завдяки їм ми можемо прослідкувати еволюцію („історичну зміну"[18, с.53]) думки Пселла про образ Русі.

Починаючи від 1070-х рр., „реакція" на християнізацію Русі, яка втілювалася у текстах візантійських письменників, хроністів, риторів, сформувала нові підходи візантійських авторів до образу Русі. Розглянемо їх на конкретних прикладах. Почнемо із згаданих вище листів. У першому з них знаходимо: „Але щодо твого благородства та розуму я вирішив зробити дещо більше і влаштувати згоду дружби, якої ніхто не зможе зруйнувати, і не дивуйся, що я тебе підвищую з-посеред інших володарів і удостоюю більшої честі, бо тотожність сповідання і божественної віри вже зробило ту найточнішу гармонію в нашому взаємному настрої, про яку було вище сказано"[10, с.274-276; 30, p.385-388]. Дихотомія мислення (дискурсу) Пселла, порівнюючи із „Хронографією", вражає. Михаїл Пселл, це „найгірше породження візантинізму", у складених ним листах прямо здивовує нас елементами сприйняття Русі. Зрозуміло, що у епістолографії, як літературному жанрі можливі метафори та перебільшення, все ж потрібно не відкидати фактологічне значення тексту Пселла. У другому листі ми знаходимо, що „ навчають мене священні книги і достовірні історії, що наші держави обидві мають одне деяке джерело і корінь, і що одне й те ж рятівне (спасительне) слово було розповсюджене в обох, що одні й ті ж самовидці божественного таїнства і провісники проповідували в них слово Євангелія" [10, с.274-276; 30, p.385-388]. Не вдаючись у детальний аналіз інформаційної ваги повідомлення, можна стверджувати, що мова йде про легенду про Андрія Первозванного, яка загалом має візантійські корені та була записана на сторінках „Повісті минулих літ" [4, с. 6-7]. Пселл раз у раз наголошував на тому, що між Ромейською державою та київським князем повинна існувати справжня дружба (див. табл.1). Образ Русі як друга формується, звичайно, на основі взаємовідносин василевса та князя.

Табл. 1. **Вживання слова φιλιας в листах Михаїла VII до Святослава Ярославича**

Лист №1 (у виданні К.Сатаса)			Лист №2 (у виданні К.Сатаса)		
	кіль-кість			кіль-кість	
Вступна частина	5		Вступна частина	2	
Основа	2		Основа	4	
Закінчення	2		Закінчення	2	
Кількість	9		Кількість	8	

Поглянемо, яку термінологію вибирає Пселл для заохочення київського князя вступити до культу φιλια: *„дружнє та найбільш відверте ставлення до тебе", „правдолюбивого щодо друзів", „доводив свою дружбу справами", „надійних друзів собі", „укладати з тобою дружбу", „влаштувати згоду дружби", „сьогоднішній зв'язок нашої дружби", „закон дружби", „тих, хто вступають в союз дружби"* [10, с.274-276; 30, p.385-388]. Поряд з тим, він підкрелював особливо у звертаннях до нього, що руський князь справді гідний бути у цьому товаристві: *„благородний і розумний чоловік", „благодобротою душі", „благочестивого щодо Бога", „правдолюбивого щодо друзів", „благочестя", „правосуддя і святості" і „що ти не любиш кровопролиття війн", „благородства та розуму"* [10, с.274-276; 30, p.385-388]. Не є випадковим наголошення візантійським письменником на родинних звязках між князем та василевсом, як наприклад: *„знатність твого роду", „честю роду", „далеке споріднення з нами", „не чужого мені родом", „далекого родича", „брата", „царської крові"* [10, с.274-276; 30, p.385-388]. Особливо Пселл старається пробудити християнські цінності у київського князя: *„любові та згоди", „благочестя", „любові", „тотожність віросповідання"* [10, с.274-276; 30, p.385-388]. Образ Русі як друга, на відміну від ворога, містить у собі як символічне, так й практичне значення. Російський візантиніст Я.Любарський вказував на інший рівень φιλια – „широко трактовані особистісні зв'язки між людми, що належали до пануючого класу, зв'язки, які передбачали під собою визначені взаємні обов'язки партнерів і кодекс поведінки" [23, с.203-204]. Як вже зазначалось, ця φιλια виступає в деякому вигляді субінститутом офіційних державних звязків.

Поряд із Пселлом (табл.1) Хоніат використовує термін φιλια для позначення міждержавних відносин – союзу. Наприклад, угорці відкинули „договір про дружбу" (τάσ ἐπι ὁμολογιας) [16, с.216-217]. Відповідно до цього субстантований іменник φιλια (γη) вживається в значенні „дружня країна", в формулі „пройти як по союзній території"(ὡσ διά φιλιας) [16, с.216-217]. Дане твердження цілком не є відстороненим від власне „поняття" союзник як таке. Точніше, можливо, образ Русі як друга це є образ союзника Ромейської держави? Це запитання ми адресуємо тому ж таки Нікіті Хоніату. Він пише, що „саме Роман, князь галицький, швидко приготувавшись, зібрав хоробру і багаточисельну дружину, напав на коман (половців. – О.Ф.) і без зупинки пройшовши їх землею, розграбував і спустошив її. Повторивши декілька разів такий напад у славу і величність святої християнської віри, якої найменша частинка, наприклад, зерно гірчиці, здатна пересувати гори і переставляти скелі, він зупинив напади коман і припинив ті жахливі біди, які терпіли від них римляни, подавши таким чином єдиновірному народу несподівано допомогу, непередбачену опіку, і, так би мовити, самим Богом наданий захист [2, с.195].

Несподіваність цієї допомоги вражає навіть Хоніата. Звичайно, в історії русько-візантійських відносин даний епізод посідає поважне місце. Саме завдяки візантійському історику XII - початку XIII ст. ми можемо зрозуміти підсумок еволюції образу Русі крізь призму дихотомії ворога/друга. Незвичність згадки Хоніата для візантійських наративних джерел зумовлює нас вдатися до перевірки власне його свідчень. У іншого візантійського хроніста Федодора Скутаріота (бл.1230- рік смерті невідомий) ми знаходимо аналогічний фрагмент: „Володар Галиці та християнського народу росів Роман... (далі текст аналогічний Н.Хоніату)"(ὁ γάρ τῆσ Γαλιτζας *ἡγεμών* Ρωμανὸς τὸ χριστιανικοντατον ἔθνος, οι Ρῶσοι) [35, с.428]. Звісно, після Романової допомоги знекровленій Візантії образ Русі значно „покращився", про стереотип ворожої Русі було майже повністю забуто. Н.Хоніат пише: „Більш того, загорілися тоді уособиці між самими цими тавроскіфами; саме той же самий Роман і правитель Києва Рюрик освятили мечі у крові своїх одноплемінників. Із них Роман як більш могутній силою та більш славний мистецтвом отримав перемогу, до того ж винищив багатьох коман, які допомагали у боротьбі Рюрику, які складали сильну та найбільш могутню частину його війська" [2, с.195].

Візантійський історик із певною особистою зацікавленістю описує уособиці на Русі. Для нього попри все, Роман *„той же самий!"* [2, с.195]. Ще декілька років тому до вказаного уривку тексту візантійський історик додав би про неймовірну жорстокість тавроскіфів. Тепер же жорстокість звернена на голови половців, на думку візантійських авторів, є звитягою Романа. Образ Русі як друга сформувався під впливом особистих контактів візантійської знаті та імператорського дому правителів та руських князів.

За влучним висловом М.Бібікова, „міжнародно-політична концепція Візантії, її відносини з іншими країнами та народами були обумовлені традиціоналізмом ідеологічних настанов" [7, с.71]. Вони були утверджені у римському імперському універсалізмові, в елліністичному протистоянні греків та варварів, в християнському екуменізмі з ідеєю спільної церкви і у біблейській уяві про обраний Богом народ, які поєднувалися із

візантійською ідеєю самодержавства. М.Бібіков пише, що одночасно не можна не відмітити дивовижну гнучкість візантійської дипломатії в балансуванні між традиційною теорією і врахуванням політичних реалій сучасності [7, с.71]. Однак чи не можна сказати, що така ж гнучкість була присутня не тільки візантійській дипломатії, а навіть візантійським історикам, риторам. Якщо це так, то стає відносно зрозумілою позиція грецьких інтелектуалів щодо образу Русі. Демаркаційні лінії між „Русь варварська" та „Русь християнська" стають відчутними у візантійських текстах лише у XII ст. З цього ми можемо зрозуміти, що боротьба „Русі варварської" та „Русі християнської" відбувалася у колективному сприйнятті візантійцями *чужого світу* протягом двох століть. Можна спробувати узагальнити наші уявлення про проблематику. Образ Русі як ворога / друга залежив від:

1) політичних відносин між Ромейською державою та Київською Русю;

2) колективного сприйняття русів / росів / тавроскіфів візантійським суспільством;

3) особистісним ставленням автора тексту до „чужої культури";

4) бажанням автора сприймати іншого, відповідно як ворога / друга.

Пройшовши перший етап, образ Русі набув якісно нових значень, які сповна розкрилися у текстах візантійських істориків. Простота, підступність русів-варварів залишилася далеко позаду. Настала епоха „християнського народу росів"...

Джерела та література

1. Михаил Пселл. Хронография / Пер. Я.Н.Любарского. – М.: Наука, 1978.
2. Никита Хониат. История со времени царствования Иоанна Комнина. В 2-х т. –Казань: Александрия, 2003. –Т.2. – 454 с.
3. Іоанн Киннам. Краткое обозрение царствования Іоанна и Мануила Комнинов (1118-1180) / Пер.В.Н.Карпова. – СПб.,1859. – 363 с.
4. Полное собрание русских летописей. – Т.II. – Ипатьевская летопись. – М.: Языки славянской культуры, 2001. – 648 с.
5. Бибиков М. Древняя Русь и Византия в свете новых и малоизвестных византийских источников // Восточная Европа в древности и средневековье. Сб.статей. – М.: Наука, 1978. – С.296-301.
6. Бибиков М. Византийские источники по истории Древней Руси и Кавказа. – Спб.:Алетейя,1999. – 315 с.
7. Бибиков М. Byzantinorossica. Свод византийских свидетельств о Руси. – М.: ЯСК, 2004. – 736 с.
8. Бибиков М. Византийская историческая проза. – М.: ИВИ РАН, 1996. – 190 с.
9. Бестужев-Рюмин К. О составе русских летописей до конца XIV века. – СПб., 1868.
10. Васильевский В. Два письма Византийского императора Михаила VII Дуки къ Всеволоду Ярославичу // ЖМНП. – 1875. – №12. – С.300-301.
11. Ведюшкина И. Историческая память домонгольской Руси: религиозные аспекты // История и память. Историческая культура Европии до начала нового времени / Под ред. Л.Репниной. – М.:Круг, 2006. – С.554-609.
12. Головко О. Князь Роман Мстиславич та його доба. – К.: Стилос, 2001. – 249 с.
13. Грот К. Из истории Угріи и славянства в XII веке. – Варшава.,1889. – 424 с.
14. Гийу А. Византийская цивилизация. – Екатеринбург: У-Фактория, 2005. – 552 с..
15. Древняя Русь в свете зарубежных источников. / Под ред. Е.А.Мельниковой. – М.: Логос, 1999. – 608 с.;
16. Каждан А. Никита Хониат и его время. – СПб.: „Дмитрий Буланин", 2005. – 544 с..
17. Князький И. Византия и кочевники южнорусских степей. – СПб.: Алетейя, 2003. – 181 с.
18. Козеллек Р. Минуле майбутнє. Про семантику історичного часу / Пер. з нім. – К.: Дух і літера, 2005. – 380 с..
19. Лотман Ю. Статьи по семиотике культуры и искуства. – СПб.: Академпроект, 2002. – 544 с.
20. Литаврин Г. Геополитическое положение Византии в средневековом мире в VII – XII ст. // Византия между Западом и Востоком. Опыт исторической характеристики. – СПб.: Алетейя, 2001. – С.11-47.
21. Литаврин Г. Русь и Византия в XII веке // ВИ. – 1972. – №7. – С.36-52.
22. Любарский Я. Михаил Пселл. Личность и творчество. К истории византийского предгуманизма. – М.: Наука, 1979.
23. Любарский Я. Пселл в отношениях с современниками (Опыт характеристики личности) / Византийские истирики и писатели. – СПб.: Алетейя, 1999. – С.188-212.
24. Назаренко А. Древняя Русь на международных путях: междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX-XII вв. – М.:ЯРС, 2001. – 756 с.
25. Приселков М. Русско-византийские отношения IX-XII вв. // ВДИ. – 1939.-№3. – С.98-110.
26. Филипчук О. До питання перебування Адроніка І Комніна на Русі в концепції узурпації імператорської влади у Візантії // Питання історії України. Збірник наукових статей – Чернівці, 2005.- Т.8.- С. 47-52.
27. Фрейденберг М. Труд Иоанна Киннама как исторический источник // ВВ. – М.,1959. – Т.16. – С.29-51.
28. Хрусталев Д. Разыскания о Ефреме Переяславском. – Спб.: Евразия, 2002. – 448 с.
29. Юревич О. Андроник I Комнин. – Спб.:Евразия, 2004. – 256 с.
30. Michael Psellus. Μιχαήλ ὁ Δούκας Ροβέρτω δουκι τής Λογγιβαρδιας // Sathas T. Bibliotheca graeca medii aevi. – Venetia. –Vol.V. – p.385–392.
31. Michael Psellus. Chronographia, ed. Konstantinos N. Sathas, Bibliotheca greaca medii aevi. – Paris, 1874. – Vol. IV.
32. Nicetae Acominate Choniatae. Historia / Cura & studia C. Fabroti. – Paris, 1647.-464 c.
33. Ioannis Cinnamus. Historia (Ioannis Cinnamus epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum) // Corpus Byzantine historiae. – Venetiis., 1729. – T.8.
34. Vernadskij G. Relations byzantino-russes au XII siecle // Byzantion. – 1929.- (IV). – p.269-276.
35. Sathas T. Bibliotheca graeca medii aevi. – Paris-Venetia. –Vol.VII.-1894.

Summary

Oleksandr Fylypchuk (Chernivtsi)

The Image of Rus' in Byzantine Historiography of XIth – XIIth century: friend or enemy

The highest level of Christianity could be regarded at the earliest stage of conversion when new identity should demonstrate itself through opposition to its own pagan past. In the newly Christened country this opposition "barbarians – Christians" should have been the most important one, unlike confessional ideas.

However, it is only recently that they have been appreciated, and only a few examples are known in any detail. This popular historical literature, which itself clearly illustrates the dualism in the medieval Greek language, contains passages from a number of authors, including, Theophanes, Cinnam, Kedrenos, Zonaras, Manasses, Anna Komnena and Niketas Akominatos among others.

УДК 94 (477)

Тамара Богачик
(Чернівці)

ОСВІТА У ПІВНІЧНІЙ БЕССАРАБІЇ В ДОРЕФОРМЕНИЙ ПЕРІОД (1812-1868 рр.)

Закінчення російсько-турецької війни 1806-1812 рр. поклало початок новому етапу в історії Бессарабської області, зокрема Північної Бессарабії, де проживала значна частина українського населення. За мирним трактатом 1812 р. землі трьох північних повітів – Ясського (Бельцького), Хотинського та Сорокського разом з рештою бессарабських територій ввійшли до складу імперії Романових. Для жителів краю приєднання до Росії мало досить вагоме значення, оскільки вплив могутньої в економічному та культурному відношенні держави змінив становище регіону, в тому числі і освіти.

Дослідження стану шкільництва з 1812 р. і до проведення тут відповідної реформи 1864 р. розпочали безпосередні учасники цих подій: М.Ганицький, А.Стадницький, А.Чудецький, Д.Щеглов [5], І.Батьянов [7], А.Защук [13], П.Несторовський [15]. Окремі аспекти розвитку освіти на північнобессарабських землях в контексті всієї Бессарабії розглядали у своїх працях О.Андрус [6], С.Сірополко [17], буковинські науковці [8, 9, 14].

Напрацювання попередніх дослідників містять чимало цінної інформації з означеної проблеми. Разом з тим її окремі питання вимагають більш детального вивчення. Окрім того, аналіз наукової літератури засвідчує, що поставлена нами проблема не знайшла спеціального висвітлення в українській історіографії. Тому дана стаття має на меті здійснити загальний системний аналіз стану освіти Північної Бессарабії у дореформений період.

Основною джерельною базою дослідження слугували фонди Національного архіву Республіки Молдова: Канцелярія Бессарабського губернатора [1], Бессарабський обласний уряд [2] та Державного архіву Чернівецької області: Хотинське повітове училище [3], Кишинівська духовна консисторія у справах Хотинського повіту [4].

Вже з перших років перебування бессарабських земель у складі Росії царизм проводив виважений цілеспрямований курс, спрямований на поступове поширення загальноімперських законів та великодержавницької політики в усіх сферах суспільного життя краю. Система освіти Північної Бессарабії не стала винятком. Слід відзначити, що майже всі населені пункти Хотинського і припрутські села Ясського повітів у зазначений період були населені переважно українцями [12, с.504]. Однак, зовсім не враховуючи при цьому національних особливостей регіону, нова влада прагнула запровадити тут всі елементи тогочасної системи освіти Російської імперії. В школах, які подекуди відкривалися після приєднання краю до держави Романових, навчання велося російською мовою. Це ставало значною перешкодою для засвоєння дітьми грамоти [8, с.197; 9, с.165].

В цілому протягом першої половини XIX ст. освіта регіону перебувала у незадовільному стані. Характерною ознакою того періоду була суцільна неписьменність переважної більшості населення. Зовсім неписьменними залишалися не тільки представники вищого стану, але навіть і бояри та духовенство. Хоча з когорти останніх виділялася певна частина молдавського боярства, які мали одного або двох домашніх учителів-іноземців, проте рівень їхньої освіченості залишався надто низьким. Боярські діти, навчаючись за таких умов удома, частково оволодівали іноземними мовами, але про словесність та інші науки не мали ніякого поняття. На думку сучасників, основною причиною цього була досить висока плата вчителям-іноземцям, які навчали дітей називати речі іноземними словами, і зовсім не вміли відкривати шлях до подальших успіхів у науках [5. – 1889. – №5. – С.215-216].

Аналогічну домашню освіту отримували діти священиків і церковнослужителів, чимала частина яких у 10-річному віці залишалася зовсім неписьменною. За таких обставин вони не могли набути чину дияконства та вступити до єдиної на той час в Бессарабії Кишинівської духовної семінарії. Стурбовані негативною ситуацією, що склалася, керівні кола області пробували вжити відповідних заходів щодо ліквідації цього явища. Вже 3 березня 1815 р. вийшла вказівка митрополита Кишинівського і Хотинського про обов'язкове навчання дітей священиків [4, оп.1, спр.228, арк.1-1 (об.)].

Єпархіальна влада зобов'язувала представників усіх духовних санів (священиків, дияконів, дячків, пономарів) турбуватися про навчання власних дітей, щоб у майбутньому вони стали корисними церкві і вітчизні. У разі нехтування вказівкою таких священиків, чиї чада до 15-річного віку не навчилися грамоти, позбавляли духовного сану і прирівнювали до селянського стану.

Небагаточисельна освічена частина населення Північної Бессарабії – поміщики і духовенство (різнонаціональні за своїм складом) з приходом нової влади досить швидко русифікувалася. Щоправда, близькість і безпосередній зв'язок з українською губернією Поділля приносили певні позитивні результати. Так, приміром, поміщик Хотинського повіту Олександр Хаждеу, що вивчав філософські погляди Г.Сковороди, захоплювався українською історією та культурою, у такому ж дусі виховав свого сина – Богдана Хаждеу – відомого молдавського та румунського письменника, який присвятив народній творчості українського народу чимало праць [8, с.197; 9, с.165].

Система освіти Північної Бессарабії у першій половині XIX ст. була представлена початковими

однокласними і двокласними училищами (народними школами) та церковнопарафіяльними школами. Недосконала статистика того періоду, не подаючи достовірних відомостей щодо функціонування таких малочисельних освітніх закладів, підводить до висновку, що рівень навчання та викладання тут залишався досить низьким. Народні школи, що мали утверджувати серед бессарабського населення релігійні й моральні поняття та поширювати початкові корисні знання, створювалися надто повільно. Навчання в таких закладах велося за часословом та Псалтирем і зводилося до механічного зазубрювання книжних фраз. Сумним прикладом цьому може слугувати один з кращих учнів такої школи с. Ставчан Хотинського повіту, який протягом року досить гарно "читав", а після того, як вставили відірваний раніше від Псалтиря листок, йому здалося, що він зовсім забув букви [5. – 1874. – №3. – С. 162; №10, с.196].

Крім зазначених народних і парафіяльних шкіл, в 20-х роках XIX ст. в краї відкриваються так звані ланкастерські школи. Ланкастерська методика, що давала змогу проводити навчання значної частини учнів з одним учителем, полягала в тому, що учитель вибирав з кращих учнів собі помічників, що повинні певній групі учнів пояснити те, що вони самі засвоїли безпосередньо від учителя. В таких училищах передбачалося навчання читанню, письму та чотирьом арифметичним діям. Окрім того, обов'язковим залишалося викладання Закону Божого духовними особами [5. – 1877 – №23. – С.994-997; 17, с.335].

Варто відмітити, що у зазначених освітніх закладах уроки читання проводилися не тільки за сторінками Священного Письма, але і за різноманітними таблицями, до яких потрапляли тексти з філософських книг, що досить часто містили зарозумілі незвичні вислови для вихованців.

Запровадження такої системи навчання у північнобессарабському краї розпочалося з відкриття Бельцької ланкастерської школи у 1823 р. (на той час по всій Бессарабії діяли аналогічні заклади, у Кишиневі та Ізмаїлі). Враховуючи етнічну структуру населення, влада дозволила здійснювати тут навчання на молдавській та російській мовах. Навчальні посібники – друковані таблиці для читання і арифметики та прописи з текстами Священного Писання переважно були на рідній мові бессарабців. До речі, прописи виготовлялися грамотними представниками з числа корінних молдаван.

Учителями школи ставали студенти Кишинівської семінарії, що опанували молдавську та російську грамоту [5. – 1868. – №20. – С.458; №21. – С.501; 1877. – №23. – С.1011-1012].

Царський уряд, відкриваючи такі школи, мав на меті підготувати чиновників з середовища корінної національності. Контроль за функціонуванням закладу здійснював інспектор Г.Ганрі (колишній учитель Одеського ліцею). Міністерство народної освіти, у віданні якого перебувала ланкастерська школа м. Бельц, виділяло на оплату праці вчителя 250 руб. сріблом на рік, а інспектора – 500 руб. і 250 руб. на відрядження [5. – 1868. – №20. – С.458; 1877. – №23. – С.1014-1015]. У 1824 р. така початкова школа взаємного навчання відкрита у Хотині, де навчання велося виключно російською мовою [6, с.7].

Наприкінці 20-х – на початку 30-х років XIX ст. ланкастерські школи перейменували на повітові училища. У зазначений період, окрім Бельцького повітового ланкастерського училища, де навчалося 125 учнів, функціонувала Хотинська школа такого ж типу з кількісним складом 100 учнів [2, оп.3, спр.621, арк.5; 7, с.51].

Поступово ланкастерські школи почали входити до складу новоутворених повітових училищ. Такі реорганізаційні зміни розпочалися після затвердження нового статуту навчальних закладів 1828 р., який передбачав дотримання принципу станової освіти. Для селянських дітей відкривалися однорічні приходські училища. Повітові училища з трирічним терміном навчання давали можливість навчатися вихідцям з сімей купців, ремісників та міщан.

Приходські школи утримувалися за рахунок місцевих органів самоврядування. Централізованого фінансування на функціонування початкових шкіл не здійснювалося. Реорганізована система освіти Північної Бессарабії з 1828 р. стала підпорядковуватися Одеському навчальному округу [6, с.8; 9, с.134].

У відповідності до наказу управління навчального округу і на основі статуту "Про навчальні заклади краю" від 8 грудня 1828 р. було відкрито Хотинське повітове училище, що складалося, власне, з повітового училища та ланкастерського приходського (з професійним напрямом) училища, при якому діяли ремісничі майстерні [3, оп.3, спр.1, арк.204; оп.1, спр.2, арк.1]. До навчального закладу зараховувалися учні-хлопчики у віці до 10 років, які вміли читати російською мовою та володіли основними правилами арифметики. Традиційно вивчалися Закон Божий, граматика, краснопис (каліграфія), географія та історія.

У зазначений період у закладі викладали 4 учителі, що навчали 68 учнів [1, оп.1, спр.1199, арк.68]. Кількість школярів до кінця 50-х років XIX ст. у повітовому училищі залишалася майже стабільною – 77 учнів. Слід додати, що у Бельцях та Сороках діяли ідентичні заклади, у яких відповідно навчалося 86 та 53 учні-хлопчики [13, с.399]. Загалом переважання чисельності хлопців над дівчатами у освітніх закладах того періоду було стабільним явищем для північнобессарабських повітів, як і всієї Бессарабії.

При приходських училищах створювалися бібліотеки, фонди яких містили книги, періодичну

пресу, таблиці. Так, у бібліотеці Хотинського повітового училища числилося 200 примірників книг, 38 періодичних видань, 7 карт, 2 глобуси, 4 таблиці для читання, письма та арифметики [3, оп.1, спр.2, арк.3 (об.)].

Окрім згаданих навчальних закладів, у Хотині і Бельцах діяли по одному приходському та духовному училищу, де освіту здобували 135 учнів. Переважна більшість їх учнів походила з міщанських родин (відповідно у Бельцях – 80 осіб, Хотині – 40 осіб). Діти селян у тогочасних списках не фігурували. Як наслідок у 1828 р. у м. Бельцях значалося 76 осіб з селянських родин, що володіли початковою грамотою, Ясському повіті – 1131 особа, Хотині – всього 10 осіб, а по Хотинському повіту – 145 осіб [1, оп.1, спр.1199, арк.68].

У приходських училищах проводилися уроки читання і письма, арифметики, церковного нотного співу, скороченого катехізису [5. – 1881. – №7. – С.207-218].

Державні кошти, що виділялися на початкове навчання, залишалися вкрай мізерними, що не давало можливості забезпечити навіть мінімальні вимоги шкіл в обладнанні інвентарем, навчальними посібниками і шкільними приміщеннями.

У 1835 р. північнобессарабські повітові училища реорганізовано у трирічні. Викладання тут як і в приходських училищах продовжувало здійснюватися російською мовою. Однак невдовзі стало очевидним, що для спілкування з молдавським населенням необхідне знання молдавської мови. У зв'язку з цим бессарабське дворянство в 1842 р. зверталося до Міністерства народної освіти з клопотанням дозволити викладати у повітових училищах молдавську мову. 28 вересня 1843 р. серед переліку навчальних дисциплін з'явилася молдавська, а з 1 серпня 1949 р. – єврейська, німецька, французька мови [3, оп.3, спр.1, арк.204].

Хотинське та Бельцьке повітові училища утримувалися за рахунок державних коштів, а витрати на викладання введених нових предметів покривалися за рахунок місцевого бюджету. Управління і керівництво освітніми закладами здійснювали повітові земські управи, училищні комітети та їх директори. Північнобессарабські повітові училища підпорядковувалися дирекції училищ Бессарабської області і були підзвітні Міністерству народної освіти Російської імперії.

Особливі вимоги висувалися у 20-50-х роках XIX ст. до вчителів-іноземців, яких у перше десятиліття після приєднання краю до Росії було чимало у населених пунктах Північної Бессарабії. Згідно з указом Бессарабської верховної ради від 22 серпня 1821 р. вони зобов'язувалися пред'являти органам місцевої влади відповідні документи про себе та здобуту освіту, доводити, що здатні навчати дітей якому-небудь одному або декільком предметам. Більше того, при вступі на посаду наставника або педагога вчитель-іноземець повинен продемонструвати конспекти предметів та розповісти про методи навчання, які він буде застосовувати при викладанні дисциплін. Як правило, такі вчителі мали перебувати під пильним наглядом духовенства свого віросповідання [5. – 1889. – №5. – С.219-220].

З другої половини 40-х років XIX ст. у північнобессарабських селах почали активно створюватися школи грамоти при церквах під керівництвом місцевого священика або дяка. Ці одно- та дворічні школи грамоти мали убогий вигляд. Зазвичай, вони існували тільки на папері, а їхні учні – селянські діти, займалися на квартирах священиків, псаломщиків або у церковних сторожках. Досить часто замість занять учні допомагали своїм учителям по господарству.

Наприкінці 50-х років XIX ст. у Ясському та Хотинському повітах було по одній школі такого типу (47 учнів), Сорокському повіті – 122 (869 учнів – 674 хлопчики та 195 дівчаток). Це був найвищий показник серед бессарабських земель (для порівняння: по всій Бессарабії зафіксовано 159 таких шкіл, де навчався 1521 учень) [13, с. 425]. Плата за навчання у школах грамоти здійснювалася за рахунок батьків і становила 50 коп. сріблом на місяць.

У зазначений період в містечку Атаки Сорокського повіту та Хотині відкрито приватні навчальні пансіони. Атакський чоловічний пансіон, який утримував домашній учитель Дульський, за своїм статусом прирівнювався до повітового училища. Навчалися в ньому 9 учнів (5 дворянських дітей, 4 учні з сімей чиновників та купців). Жіночий пансіон Євлампії Гиждеу такого ж статусу функціонував у Хотині, де освіту здобувала 21 учениця (12 дівчат з дворянських сімей та 9 з інших привілейованих родин) [13, с. 400-401; 424-425]. Звичайно, рівень освіти тут був значно вищим, аніж у згаданих навчальних закладах. Однак загальна освіта, особливо у жіночому пансіоні, залишалася вкрай обмеженою. Основна увага приділялася формуванню манер належної поведінки та вивченню французької мови.

На початку 60-х років XIX ст. в повітах Північної Бессарабії та їхніх центрах продовжували створюватися ступеневі початкові народні школи. Справедливо вбачаючи в неписьменності переважної частини багатонаціонального краю одну з головних причин недосконалого морально-виховного та гуманітарного впливу на життя бессарабців, представники місцевої влади підкреслювали, що кожний вік, особливо молодий, повинен отримати відповідну освіту. Це, на їхню думку, найперша і необхідна умова, щоб стати людиною – громадянином [5. – 1881. – №7. – С.210; 1882. – №18. – С.1006-1026].

Однак про реальне забезпечення такої умови у густонаселених повітах Північної Бессарабії з населенням 404 366 осіб, де припадало на одну квадратну версту від 23 до 40 жителів, на той час не

могло бути й мови [10, с. 92; 11, с. 134; 12, с. 544]. Окремі школи, що відкривалися, не вирішували нагальних освітніх проблем краю. Так, приміром, за п'ятирічний термін (1863-1868 рр.) у семи із 14 волостей Хотинського повіту відкрито 9 народних шкіл, в яких працювало 10 учителів та навчалося 539 учнів. Всі заклади розміщувалися у найманих приміщеннях, де було по кілька підручників та посібників [15, с.187; 16, с.29-41]. І надалі акцентувалася увага на викладання Закону Божого, що включав священну історію, катехізис, пояснення важливих молитов богослужіння [5. – 1882. – №22. - С.1195-1211].

Чимало освітніх проблем відчувало у першій половині XIX ст. єврейське населення Північної Бессарабії, що складало 11,8% (43 947 осіб) жителів. Найпершою з них була відсутність спеціально побудованих єврейських шкіл. Діючі державні єврейські школи у Хотині, Бельцях та Бричанах розміщувалися у примітивних орендованих приміщеннях. Плата за їхнє користування складала 250 руб. на рік. Навчалися в них 93 учні-хлопці з міщанських родин. Єврейські класичні елементарно-релігійні школи, так звані хедери, функціонували у будинках викладачів Хотина і Бельц та у прилеглих до них повітах. Утримувалися вони приватними особами з плати, що одержували за навчання учнів і учениць. У таких школах навчання велося через призму вивчення Тори (Старого Заповіту) та Талмуду (пояснення до Тори єврейських мудреців), які учні здебільшого завчали напам'ять [13, с.400, 426-428; 14, с.111; 17, с.345].

Бессарабські органи влади з величезною неприязню ставилися до цих традиційних єврейських шкіл, плануючи навіть їх закрити. Тому заклади існували здебільшого нелегально. За таких умов піддаються сумніву статистичні відомості, подані А.Защуком, який зазначав, що на Півночі Бессарабії було 55 хедерів [13, с.427-428]. Архівні джерела цієї інформації не підтверджують.

Підводячи загальні висновки вищевикладеного, варто зазначити, що у дореформений період на північнобессарабських землях були засновані та функціонували практично всі типи навчальних закладів загальноросійського зразка. Імперська поляризація, що існувала у всіх сферах суспільного життя, сприяла монополії привілейованих верств населення на освіту. Так, система шкіл, що підпорядковувалася різним державним відомствам, не охоплювала початковим навчанням усіх дітей шкільного віку. Нестача приміщень, підручників, навчального приладдя, низька матеріальна забезпеченість не сприяли нормальному функціонуванню початкових шкіл. Тодішня система освіти орієнтувалася на релігійне виховання.

Загалом у дореформений період народна освіта Північної Бессарабії здійснювалася рутинними засобами. Священики та інші нижчі служителі культу, що учителювали у школах краю, не мали спеціальної педагогічної підготовки до викладання, а часто і моральних підстав та навіть бажання навчати дітей.

Джерела та література

1. Національний архів Республіки Молдова (далі-НАРМ). Канцелярія Бессарабського губернатора. – Ф. 2.
2. НАРМ. Бессарабський обласний уряд. – Ф. 5.
3. Державний архів Чернівецької області (далі - ДАЧО). Хотинське повітове училище. – Ф.137.
4. ДАЧО. Кишинівська духовна консисторія у справах Хотинського повіту. – Ф. 605.
5. Кишиневские Епархиальные ведомости. – 1868, 1874, 1877, 1881, 1882, 1889 рр.
6. Андрус О.Г. Очерки по истории школ Бессарабии и Молдавской ССР первой половины XX века. – Кишинев: Шкоала Советикэ, 1951. – 251 с.
7. Батьянов И. Статистическое описание Бессарабии в 1828-1831 гг. Рукопись, 1832. – 56 с.
8. Буковина: Історичний нарис. – Чернівці: Зелена Буковина, 1998. – 416 с.
9. Добржанський О., Макар Ю., Масан О. Хотинщина: історичний нарис. – Чернівці: Молодий буковинець, 2002. – 464 с.
10. Записки Бессарабского областного статистического комитета / Под ред. Егунова А.Н. – Кишинев, 1864. – Т. II. – 302 с.
11. Записки Бессарабского областного статистического комитета / Под ред. Егунова А.Н. – Кишинев, 1867. – Т. III.– 134 с.
12. Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса: Тип. Алексомати, 1863. – Т. 5. – 1012 с.
13. Защук А. Статистика и этнография Бессарабской области / Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1862. – Т. 5. - 493 с.
14. Зибачинський І. Розвиток єврейської освіти у Північній Бессарабії у другій половині XIX – на початку XX ст. // Питання історії України: Збірник наукових статей. – Чернівці: Зелена Буковина, 2004. – Т. 7. – С. 109-114.
15. Несторовський П. Бессарабские русины. – Варшава, 1905. – 182 с.
16. Школьная сеть с кратким обзором состояния начального образования. Хотинский уезд. – Кишинев, Типография Бессарабского губернского правления, 1907. – Выпуск.5. – 108 с.
17. Сірополко С. Історія освіти в Україні. – К.: Наук. думка, 2001. – 912 с.

Summary

Tamara Bohachyk
(Chernivtsi)

The Education in Northern Bessarabia in a before the reforms period (1812-1868)

This article is devoted to the analysis of the state of education in Northern Bessarabia. Here the considerable part of Ukrainians had lived since Bessarabia's incorporation into the Russian Empire (1812) and before holding the reforms in all the spheres of social life. The author points out that the development of education of the region was hampered by the great power policy of the tsarist government. The new authorities did not take into consideration the national peculiarities of the region, introduced all the elements of the Romanovs' Empire on the lands of Northern Bessarabia.

УДК: 94 (477.83/86) „1848/1849"

Юлія Федоряк
(Чернівці)

ІДЕЯ ПОДІЛУ ГАЛИЧИНИ ПІД ЧАС РЕВОЛЮЦІЇ „ВЕСНИ НАРОДІВ" 1848-1849 рр.

На початку XIX ст. під впливом нових історичних обставин серед українського населення поступово почали набирати сили процеси національно-культурного відродження. Переломною подією в історії українського національного відродження стала, власне, поява „Руської трійці", діяльність членів якої духовно підготувала українське суспільство в Австрії до однієї з найважливіших подій в європейській історії – широкого революційного руху, що охопив у 1848-1849-х рр. Францію, Німеччину, Австрію, Італію, образно названого „весною народів". Революційні події несли народам надію на соціальне і національне відродження, на широку демократизацію суспільства. Основною ареною цих подій стала Австрійська імперія, яку струснули повстання не тільки у Відні, але й на підкорених землях Угорщини, Чехії, Італії. Не обминули вони й Галичину та Буковину. Цісар Фердинанд під тиском революційних подій змушений був проголосити конституцію, скликання парламенту та остаточне скасування панщини.

Скористатися новими політичними умовами для розширення своїх національних прагнень, одними з перших спробували польські революціонери в Галичині. Врахувавши уроки повстання 1830-1831 рр. та мазурської трагедії 1846 р., вони прагнули залучити до своїх планів широкі верстви українського суспільства. Усвідомлення факту, що без підтримки українського селянства польське національно-визвольне повстання буде приречене на поразку, стимулювало появу в польській романтичній літературі напряму, що отримав назву „української школи".

Однак українська молодь, пересвідчившись у тому, що всі заклики з боку поляків до „спільної боротьби за спільну волю" є лише прикриттям для відродження Речі Посполитої, спробами в черговий раз використати українців для чужої їм мети, поступово почала відходити від польського революційного руху і створювати власні гуртки та організації. В даній ситуації поляки взялися до складання петиції на ім'я цісаря, в якій висували пропозицію розбудови Польщі у федерації з Австрією (18 березня 1848 р.) [6, с.15]

Події 1848 року різко прискорили формування національної свідомості українців Галичини. Можна сказати, що в першій половині XIX ст. народницький український рух увійшов у стадію остаточної кристалізації. Від „весни народів" справа „руська" вже перестала бути лише етнографічно-мовною і стала проблемою політичною [10, с.33-45].

Певною мірою сприяла становленню українського національного руху і австрійська адміністрація в Галичині на чолі з губернатором Ф.Стадіоном. Він став виразником ідеї стримування і противаги у політиці, балансування сил в Галичині, був не проти використати український рух як противагу польським повстанцям. Тим більше, що з часів реформ імператора Йосифа II австрійська влада мала певний авторитет в українського населення.

Відмінною особливістю українського національного руху в Галичині стала її провідна сила – інтелігенція, яка з початком революції 1848 р. та проголошенням демократичних свобод змушена була взяти в свої руки провід національним рухом та творити його ідеологію. Більшість її складало греко-католицьке духовенство, що значною мірою визначало методи боротьби за права українського народу. Головними факторами, які спричинилися до заангажованості керівництва Церкви у національно-політичне життя, на думку дослідника О.Турія, були: 1) демократизація державно-політичного устрою та реформування соціально-економічних взаємин; 2) прихильна позиція австрійського уряду, який, сприяючи „національному відродженню" українців, сподівався спрямувати його в легальне русло, паралізувати польський сепаратизм і утримати від заворушень селянства; 3) заперечення прав українців як окремої нації лідерами польського національного руху (від консерваторів до революціонерів); 4) зростання національної свідомості й політичної активності нижчого духовенства та вірних греко-католиків [12, с.298-300].

Почалося все з традиційного для Австрійської імперії відзначення дня народження цісаря 25 березня 1848 р. Українці зібралися в духовній семінарії для вшанування цісаря, вислухали промови українських політичних діячів та піднесено співали українських пісень. Це були перші українські публічні збори, які засвідчували про бажання представників української духовної та світської інтелігенції включитися у активне політичне життя.

19 квітня українці Галичини надіслали петицію до цісаря „в ім'я руського народу", в якій вимагали запровадження української мови в народних школах та поширення її у середніх і вищих школах; оголошення постанов та рішень усіх урядових інстанцій українською мовою, її мали знати всі чиновники Галичини; зрівняння в правах греко-католицького та римо-католицького духовенства; доступ для українців до всіх державних установ. Петиція закінчувалася заявою вірності цісарю [2, с.165]

Відповідь на цю петицію прийшла 9 травня, де зазначалося, що в народних школах дозволяється запроваджувати українську мову, у вищих школах мала залишатися німецька, але було дозволено заснувати в університеті кафедру української мови, яка дала би змогу виробити українську мову; оголошувалося про допущення українців до публіч-

них урядів, забезпечене конституційним патентом; закони мали проголошуватися українською мовою, а чиновники Східної Галичини повинні її знати. Це були одні з перших здобутків українських галичан [4, с.50]. Вони стали основою для подальшої політичної активізації українських верств Галичини.

Організатором української діяльності виступила Головна руська рада — перша політична організація галицьких українців, яка утворилась 2 травня 1848 року у Львові для захисту прав українців. Основу її складали представники греко-католицького духовенства та міської інтелігенції. Головна руська рада мала представляти інтереси українців у конституційній комісії австрійського парламенту. Її очолив єпископ Григорій Яхимович, а його заступниками стали схоластик Львівської митрополії Михайло Куземський та письменник Іван Борискевич [3, 135-137]. Перші засідання Головної руської ради відбулися у приміщенні митрополичої консисторії, а пізніше - у греко-католицькій семінарії. Греко-католицькі деканати служили організаційною основою для формування філій Ради за межами Львова [12, с.300.; 13, с.88-89].

Члени Ради ревно поставились до справи і першим ділом організували друк часопису, що став рупором українських сил в Галичині. 15 травня 1848 року в першому номері газети „Зоря Галицька" було вміщено першу відозву „до руського народу" організації, що назвала себе „Рада народна руська" [7, с.10]. У цій відозві сповіщалось про введення 25 березня 1848 року, в день народження цісаря, в Австрійській імперії першої конституції, яка гарантувала права і свободи громадян країни та про утворення представницького органу галицьких українців під назвою „Рада народна руська".

Звертаючись до українців Галичини у цій відозві, члени Головної руської ради намагались пробудити їх національну свідомість, апелюючи до славного минулого, традицій самостійного державно-політичного існування в минулому. При цьому чітко наголошувалося на єдності українців по обидві сторони австро-російського кордону [6, с.21-22].

Відозва Ради до всіх українців в Австрійській імперії не лише „будила" національну свідомість та історичну пам'ять. Вона містила і певні орієнтири для діяльності українського руху – українці повинні стати народом, відчути силу власної правди. Це надзавдання для нації, що втратила практично повністю панівні прошарки, що представлена головним чином селянською масою - малоосвіченою, але вірною традиціям, та духовенством. Досягти поставленої мети можна було лише на основі національної солідарності, на що й вказують автори відозви. Але досягнути цього в умовах польського домінування в Галичині було практично неможливо. Тому вже у відозві вперше поставлено першу і необхідну умову – розділити Галичину за її етнічним кордоном на східну українську та західну польську.

Ця ідея була не новою. Ще після приєднання Краківської республіки до Австрії у 1846 р. уряд працював над проблемою поділу Галичини на дві частини – губерніальні округи з центрами у Кракові та Львові. Навіть з'явилося відповідне цісарське рішення від 27 лютого 1847 р. про початок організаційної підготовки територіально-адміністративних змін [8, с.6]. Однак вони не повинні були носити ні етнічного, ні політичного характеру.

Поява ідеї поділу Галичини вже у політичній площині під час революції 1848 р. не була випадковою. В цей час у політичних колах імперії існувало декілька проектів перебудови Австрії, в тому числі й за етнічною ознакою. Надзвичайно сильними були політичні претензії не тільки польської, але й чеської та угорської політичних партій. Справа рівноправності націй розглядалася конституційною комісією парламенту.

Головна руська рада висунула петицію про поділ Галичини на східну і західну провінції, введення української мови, скасування двірських мандатів та створення замість них державних установ. У пропам'ятнім листі від 3 червня 1848 р. до цісаря Фердинанда читаємо: „Щоб ті простори Галичини, що є замешкані Русинами, творили для себе провінцію з осідком політичної краєвої управи у Львові. Отся часть обнимає східні округи Галичини з руським населенєм, так як ся часть краю була первісно самостійним князівством, опісля Галицьким королівством, та вкінці Червоноруським воєвідством; – та щоб ті части краю, які замешкують Мазури, відділено від руської провінції" [5, с.27]. Даний документ, за свідченнями О. Терлецького, був підтверджений тисячами підписів галичан, аргументуючи це споконвічною боротьбою між українцями та поляками, а також релігійними протистояннями. Проти цієї петиції виступила польська сторона на чолі з Флоріаном Земялковським, доводячи що ніякої боротьби немає [14, ф.309, оп.1, спр.1896, арк.6-7].

Скориставшись результатами виборів до австрійського парламенту, українці сформували групу з 36 депутатів (до кінця існування Австрійської імперії більше жодного разу українці не мали такого великого представництва), які відстоювали вимогу об'єднання в єдиний коронний край Східної Галичини, Буковини, Закарпаття та Лемківщини. Цю пропозицію було підтримано на Слов'янському з'їзді у Празі 1848 року, незважаючи на шалену протидію польської делегації. Українські діячі на цьому з'їзді намагалися знайти союзників серед слов'янських народів і при їх допомозі добитися рівних конституційних прав для українських галичан, а також розглянути питання поділу Галичини на дві провінції - українську та польську з окремими адміністраціями і окремими крайовими сеймами відповідно у Львові і Кракові. Особливо

гостра полеміка виникла між українськими та польськими політиками Галичини. Після складних переговорів 7 червня 1848 р. була досягнута угода із 7 пунктів, які мали бути вміщені у маніфесті до монарха. Вони зводилися до забезпечення культурно-національної і політичної рівноправності українського народу в Галичині [15, с.121-122]. Слов'янський з'їзд дав змогу уперше на міжнародному рівні оголосити про окремішність українців від інших слов'янських народів і їхню боротьбу за політичні і національні права.

Ще одну спробу добитися позитивного вирішення своїх вимог Головна руська рада зробила у листопаді 1848 р., виславши до цісаря впливову українську делегацію. До її складу входили: о.Михайло Куземський, депутат о.Григорій Шашкевич, Іван Борискевич та ін. 6 листопада на аудієнції у імператора вони представили нову петицію з домаганнями, які більше нагадували національну програму розбудови власної державності: поділ Галичини; створення української національної гвардії; запровадження української мови в школах та урядових закладах української Галичини; створення комісії для розгляду скарг та суперечок за землю між поміщиками та селянами; усунення з посад урядовців, неприхильних до українського народу; зрівняння в правах греко-католицького та католицького духовенства [5, с.46].

На найвищому рівні створення Руської Галичини не заперечувалося. Більше того, цісар прихильно поставився до цієї ідеї, не вбачаючи в ній загрози існуванню Австрійської імперії, що викликало значне занепокоєння польських політичних кіл. Як стверджує М.Лозинський, вони розпочали закулісні інтриги, намагаючись скомпрометувати не тільки українських політиків, але й залякати уряд можливістю розколу імперії. В цьому плані цікавий лист впливового польського політика Франтішека Смольки, який мав величезний вплив у австрійському парламенті. 8 серпня 1848 р. він писав: „Ми намірені поділові Галичини, підписаному цісарем 19 червня 1848 р., brevi manu (короткою рукою. – Ю.Ф.) скрутити карк" [8, с.7].

Зокрема, польські політики стверджували, що Головна руська рада не може представляти весь народ та дбати про його інтереси, бо складається з духовенства, а отже є не чим іншим, як клерикальною фракцією, якій не можна довіряти справу державного реформування.

22 січня 1849 р. від імені українців на засіданні конституційної комісії австрійського парламенту виступив єпископ Григорій Яхимович у справі поділу Галичини. Наступного дня його підтримав чеський депутат Палацький. Він виступив за те, щоб у Галичині створити дві провінції – Польську, або Мазурську Галичину та Українську (Руську) Галичину з Буковиною. В національну суперечку між українцями та поляками в конституційній комісії австрійського парламенту втрутилися й інші чеські депутати, але коли справа дійшла до голосування, ідею поділу Галичини підтримали лише німецькі депутати Пінкас і Рате та український депутат. Наслідком цього голосування в конституційній комісії, було висунуто пропозицію, щоб створити крайову область з Галичини і Буковини.

28 січня 1849 р. українська делегація у складі 21 представника, з них 6 духовних та 15 світських громадян, на чолі з Григорієм Яхимовичем мала привітати нового цісаря Франца Йосифа в м. Оломоуці, а також повідомити його про спроби українського народу поділити Галичину. Єпископ привітав імператора українською мовою, а також висунув петицію від українських галичан, а один з членів делегації перекладав німецькою мовою. В цій петиції прозвучало сподівання українців на те, що цісар закінчить перебудову монархії, забезпечить права на свободу всім народностям для загального добробуту і створить сильну Австрію, до якої належатиме Руська Галичина. Українські політики сподівалися на задоволення своїх вимог, адже Франц Йосиф прийняв петицію про рівноправність націй, отже внаслідок цього українці мали б зайняти належне місце серед народів монархії [7, с.14-18].

Однак австрійський уряд, стривожений революційними подіями, спочатку пішов назустріч тільки деяким культурним вимогам українців [10, с. 168]. Всі спроби Головної руської ради максимально використати історичний момент для того, щоб створити умови для подальшого розвитку українського народу в Австрійській імперії, об'єднати всі землі імперії, населені українцями, в один коронний край зі значними автономними правами, домогтися поділу Королівства Галичини і Лодомерії на дві частини — українську і польську виявилися марними [6, с.26-27].

Ідея створення з австрійських земель, населених українцями, єдиного коронного краю з широкими автономними правами, з власним парламентом, українськими університетами та школами, надовго стала одним з головних лозунгів українського руху. Вона була своєрідним західноукраїнським відповідником ідей наддніпрянців про відродження гетьманської козацької автономної держави в складі Російської імперії. Ідея напівсуверенності українського народу в Австрії в формі територіальної автономії, висунута Головною руською радою, стала тією об'єднавчою вимогою, що примирювала українців незалежно від їх політичних орієнтацій. Вона вже не зникала ніколи, й була основою так званої мінімальної політичної програми галицьких українців аж до остаточного розвалу Австро-Угорщини в 1918 р.

На жаль, ця ідея залишилась лише проектом, що так і не був реалізований. Незважаючи на послідовну підтримку Головною руською радою політичної лінії на лояльність до правлячої династії

Габсбургів, центральна імперська влада вирішила взяти курс на підтримку польської громади, що була представлена не священиками та інтелігенцією, а заможними землевласниками [9, с. 118-126].

Чітко виражена антиукраїнська позиція польського революційного руху, спроби протидіяти процесам національного відродження, кампанія дискредитації українців та їх'представницьких органів в очах віденських правлячих кіл призвели до того, що після подій 1848 року полонофільство досить швидко втратило свої позиції серед українців у Галичині.

Але в ході загальноєвропейської революції „весни народів" українці заявили про свої наміри на широкий загал, не лише про демократизацію суспільства та скасування феодальних відносин, але й про національне відродження, про відновлення української державності. Виникнення і діяльність Головної руської ради під час революції 1848-1849 рр. стали подією, яка зрушила справу визволення українського народу з-під польського панування і просунула її набагато вперед. Це була подія, яку можна вважати завершенням першої фази боротьби західноукраїнського народу за своє визволення.

Джерела та література

1. Борис В. Деякі питання польсько-українських відносин під час революції 1848 р. в Галичині // Українське слов'янознавство. – Львів,1972. – Вип.6. – С. 74-87.
2. Брик І. Славянський з'їзд у Празі 1848 р. і українська справа // ЗНТШ. – Львів, 1920. – С XXIX. – С. 141-217.
3. Возняк М. Як побудувалося українське народне життя в Галичині за Австрії. – Львів: Новий час 1924. – 178 с.
4. Гнатюк В. Національне відродження австро-угорських українців (1772-1880 рр.). – Відень: Накладом Союзу Визволення, 1916. – 65 с.
5. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації X1X-XX ст. — К., 2000. — 360 с.
6. Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців: 1848-1918: В 2 ч. -Львів, 1926-1927. — Ч.1. — 432 с.
7. Левицький К. Українські політики Галичини. – Тернопіль, 1996. – 178 с.
8. Лозинський М. Поділ Галичини. – Львів, 1913. – 15 с.
9. Сарбей В.Г. Національне відродження України.// Україна крізь віки – К., Видавничий дім "Альтернативи", В 15-и т. – Т. 9. – 336 с.
10. Толочко П.П. Традиції державно-політичного розвитку в Україні // Толочко П.П. Від Русі до України. — К., 1997. — С. 33-45.
11. Шевчук В.О., Яременко В.В. «Трагедія руська» — нововідкритий твір української драматургії XVII ст. // Українська література XVI — початку XVII ст. та інші слов'янські літератури – К., 1984. — С.286-310.
12. Турій О. "Попи і холопи": соціальна "доктрина" греко-католицького духовенства і національно-політична мобілізація українського селянства Галичини в середині XIX століття // Ковчег. Збірник статей з церковної історії / Ред. о.Бориса Гудзяк, І.Скочиляса та О.Турія. - Львів: Інститут історії Церкви Львівської Богословської Академії, 2001. – Ч.3. – С.197-320.
13. Химка І. П. Греко-католицька Церква і національне відродження у Галичині, 1772-1918 // Ковчег. Збірник статей з церковної історії / ред. Я. Грицак, Б. Гудзяк. - Львів: Інститут історії Церкви Львівської Богословської Академії, 1993. – Ч. 1. – С. 73-109.
14. Терлецький О. Головна Руська Рада у 1848-1851 рр. Машинопис // ЦДІА України у Львові. - Ф. 309, Наукове товариство ім. Т.Шевченка, оп.1, спр.1896, арк.6-7.
15. Botušans'kyj Vasyl' M. Die Ukrainer und der Prages Slavenkongreß // Der Prages Slavenkongreß 1848,Wien-Köln-Weimar, 2000. – S.115-123.

Summary

Yulia Fedoriak (Chernivtsy)

The idea of dividing of Galychyna during "The folk's spring revolution" 1848-1849

The idea of forming the territorial autonomy of Ukrainian folks, dividing of Galychyna to East (Ukrainian) and West (Polish) into consisting Austro-Hungarian imperia the first time was proposed by the Main Russian Supreme during the revolution 1848-1849. It has become the base for program-minimum of galitsian Ukrainians till the final break down the imperia in 1918.

УДК: 94(477.85) „18"

Василина Проскурняк
(Чернівці)

З ІСТОРІЇ ГІМНАЗІЙНОЇ ОСВІТИ В ЧЕРНІВЦЯХ

Приєднавши Буковину до свого складу, Австрія розпочала політику не завойовника, а господаря. Важливі наслідки для краю мала реформаційна діяльність Йосифа II. За 10 років правління (1780 - 1790 рр.) цісар видав безліч указів, патентів, розпоряджень, які стосувалися майже всіх сторін життя суспільства. Були реорганізовані адміністративний устрій, судочинство, устрій церкви, аграрний лад. Реформи зачіпили і сферу освіти, культури; помітних змін зазнала соціальна структура суспільства.

Розпочавши культурно-освітню політику в приєднаній провінції з фінансової підтримки шкільництва, цісарський уряд ішов вслід за об'єктивною необхідністю в умовах розвитку капіталізму, бо зростала потреба в освічених працівниках. Ліберально-конституційний лад Австрійської імперії був зацікавлений в економічному і національно-культурному розвитку всіх регіонів, вбачаючи в ньому шлях зміцнення імперії, посилення духовної, культурної, релігійної злагоди народів.

В цей час у столиці Буковини - Чернівцях зароджується європейська модель освіти. Аналіз ар-

хівних джерел, зокрема донесень чиновників Придворній військовій раді у Відні та доповідних записок перших військових управителів краю Габріеля фон Сплені та Карла фон Енценберга, а також історичних й історико-педагогічних досліджень німецьких та румунських вчених (Р.Кайндля, Й.Полека. Ф.Ціглауера, Г.Бідермана, З.Грюнберга, І.Ністора) та українських дослідників Буковини (С.Смаль-Стоцького, В.Сімовича, І.Карбулицького, М.Кордуби, М.Гараса кінця XIX - початку XX століть); українських діячів діаспори 60 - 70-х років - А.Жуковського, Д.Квітковського, Г.Бриндзана, М.Семчишина - дозволяє відтворити цілісну картину культурно-освітнього стану міста в цей період.

Звичайно, історичні події суттєво впливали на формування освітньої мережі міста. 1 листопада 1786 року відбулося об'єднання Буковини з Галичиною в єдине адміністративне ціле, і Буковина стала окремим округом Галичини в межах Австрії. Адміністрація Буковини, що розташовувалася в Чернівцях, безпосередньо підпорядковувалася львівському губернаторові. І хоч буковинським боярам, єпископові було надано право брати участь у засіданнях Львівського сейму, вони аж ніяк не представляли інтереси корінного населення Буковини - українців.

Об'єднання Буковини з Галичиною мало негативні наслідки щодо розвитку українського шкільництва. У зв'язку з цим варто звернути увагу на такі обставини. Насамперед, початкова освіта перейшла в руки галицьких властей. Керівництво шкільною справою здійснювалось у Львові на чолі з королівським наглядачем для Східної Галичини. Розпочався наступ на українські школи і мову з боку домінуючої в Галичині польської шляхти. Цьому сприяла позиція Австрії щодо етнічного складу населення Буковини і Галичини, в яких відповідно основними етнічними групами вважалися волохи, молдавани та поляки. Отже, українська мова не була визнана „мовою краю". У школах почала вводитися, крім румунської та німецької мов, ще й польська, а значна частина шкіл була просто перетворена на польські навчальні заклади. Польській шляхті вдалося переконати австрійську управу, що буковинське населення не потребує українських шкіл, мовляв, австрійському урядові не на руку „ширити мову руську, що є лише нарічієм мови московської" [13, с.44-45]. Тільки викладання релігії в цих школах велося українською мовою. Відверто дискримінаційним актом проти українського шкільництва було рішення про заборону української мови як викладової в головних, а далі і в народних школах і заміна її на польську [13, с.22]. А.Жуковський кваліфікував це як „новий курс культурної політики, який через насильницьке насадження польської мови, культури й особливо католицизму мав на меті не допустити культурно-освітнього розвитку, а отже, якнайлегше денаціоналізувати українське населення" [6. – Т.2. – С.8].

11 серпня 1805 року був прийнятий державний закон „Політична шкільна конституція", згідно з яким керівництво освітою на Буковині передавалося референту латинської консисторії, а свою діяльність він здійснював через місцевих шкільних наглядачів. За розпорядженням римо-католицької консисторії у 1812 р. православні народні школи на Буковині були перетворені в римо-католицькі. Цей акт мав багато негативних наслідків, які взагалі загальмували освітній розвиток української православної громади краю. Римо-католицька консисторія примушувала православних учителів змінити віру, залишала без роботи тих, хто не хотів бути покручем, насаджувала в школах учителів-католиків, які повинні були виховувати дітей у дусі католицизму. Там, де населення відмовлялося співпрацювати з такими вчителями, школи закривалися [13, с.24].

Процес розвитку українського шкільництва зупинити було неможливо. З одного боку, православна церква почала боротьбу проти насильницької латинізації та засилля католицизму у школах, а з другого - сам уряд виявив зацікавленість у підготовці освічених людей у краї. У зв'язку з цим було вирішено найкращих випускників „нормальних" шкіл відправляти до Львова для студіювання філософії та гуманітарних дисциплін. Але через місцевий консерватизм ніхто не хотів, навіть за винагороду батькам і стипендію, їхати на навчання до Львова. Тому буковинська еліта почала активно добиватися відкриття гімназій в краї, бо відчувалася гостра потреба у кваліфікованих учителях, лікарях, інженерах тощо [13, с.24]. У зв'язку з відсутністю власної інтелігенції, особливо української, яка сприяла б відкриттю національних навчальних закладів, у краї в цей період головним рушієм становлення середнього шкільництва було духовенство і православна церква, які прагнули відкрити гімназію. Ціллю гімназійної освіти на той час була, як зазначав М. Кордуба, „підготовити учеників до академічних (університетських. – В.П.) студий, дати їм загальну підставу, потрібну до дальших фахових студий або т. зв. загальне образованє..." [12, с.37].

16 грудня 1808 р. було відкрито першу п'ятикласну гімназії в Чернівцях [1]. Вона мала тоді офіційну назву „Landgymnasium" (тобто „крайова" або „головна гімназія"). До 1-го класу було зараховано 24 учні, що вже мали початкову освіту. Навчання проводилось латинською мовою. Було призначено і перших трьох вчителів (викладачів), а саме: Йоганн Платцер - директор гімназії, Томас Чуревич - класний наставник, Юліан Кліпуновський - учитель закону Божого для дітей римо-католицького віросповідання.

Незважаючи на те, що гімназія була латинською, а потім німецькою, вона все ж відіграла знач-

ну роль у майбутньому процесі формування буковинської інтелігенції, хоча сприяла її денаціоналізації через німецькомовне середовище. Вона формувалася як багатоконфесійний і поліетнічний заклад, де навчалися українці, румуни, поляки та німці. Гімназія стала проміжною ланкою між народними і вищими школами. Але після її закінчення учні не відразу могли навчатись в університеті. Вони мусили спочатку вступати до ліцею, щоб простудіювати філософський курс (2 роки). Це давало їм право навчатись на теологічному, юридичному чи інших факультетах Львівського, Віденського та інших австрійських університетів [13, с.24]. У 1808 р. заклад нараховував 24 учні, в 1813 р. - вже 86, в 1818 р. - 145, в 1824 р. - 360 [13, с.25]. Мовою викладання в цій гімназії була німецька. Учні вивчали релігію, історію, природознавство, географію, арифметику. Але головна освітня місія покладалась на латинську і грецьку мови, які займали біля 60% навчального часу [13, с.25]. У класах, які називалися „граматичними" (1-3 класи), головна увага приділялася вивченню латинської та грецької граматики, а у так званих „гуманістичних" класах (4-5 класи) вивчали основи риторики, поетики з елементами міфології [13, с.26]. Стиль та методика навчання в Чернівецькій гімназії, як і у багатьох гімназіях Австрії першої половини XIX століття, були схоластичними, вони, за вдалим висловом Б.М.Ступарика, „недалеко відійшли від єзуїтських колегій і були вже анахронізмом" [21, с.37].

Початок нової організації середнього шкільництва в Австрії поклав схвалений 15 вересня 1849 р. імператором Францом Йосифом I „Організаційний нарис гімназій і реальних шкіл Австрії". Згідно з цим документом до Чернівецької гімназії було приєднано філософський ліцей, що спричинилося до відходу її від суто класичної гімназійної освіти. Гімназія із 6-річної стала 8-річною, суттєво збільшилась кількість годин для вивчення реальних предметів (математики, природознавства, фізики), введено матуральні екзамени, які давали змогу молоді краще підготуватися до вступу в університет. З часом такі навчальні заклади з'явилися і в інших містах Буковини - Сучаві (1862 р.), Радівцях (1872 р.).

Протягом 1808 - 1908 рр. кількість гімназистів у цій Чернівецькій гімназії постійно зростала: в 1808/09 н.р. їх було 24 (на кінець н.р. учнів залишилось 17), в 1849/50 н.р. – 476, а в 1903/04 н.р. - 1167. Після цього загальна кількість вихованців поступово зменшувалася [15, с.2].

Революція 1848 р. внесла свіжий струмінь в життя гімназії, в зміст навчально-виховного процесу. За рахунок годин латинської мови і коректування навчального плану запроваджували національні мови. У 1849 р. в Чернівецькій гімназії було засновано кафедру румунської мови і літератури, яку очолив філолог Арон Пумнул (1818 - 1866) - автор „Хрестоматії румунської літератури" в 4-х томах. Після смерті А. Пумнула румунську мову викладав відомий фольклорист і літературознавець, доктор наук Іон Сбієра (1836 - 1916 рр.) - в майбутньому завідувач кафедри румунської мови Чернівецького університету, дійсний член Румунської академії наук (1866 р.).

У 1851 р. в розклад занять було введено уроки української мови. Цей предмет вперше став читати відомий на Буковині церковно-культурний діяч Яків Воробкевич (1819 - 1857 рр.), що був референтом єпископа Євгена Гакмана. Опісля українську мову викладали Л.Семигинович, В.Іліуц, Т.Блажевич, С.Носієвич, О.Бурачинський. У „Щорічниках" гімназії опубліковані теми класних і домашніх письмових робіт з української літератури для учнів старших класів. Наприклад, у „Щорічнику" за 1875 р. фігурують вельми цікаві теми, пов'язані з діяльністю Ярослава Мудрого, історією Києво-Печерської лаври, аналізом поеми „Слово о полку Ігоревім", творчістю І.Котляревського, Г.Квітки-Основ'яненка, Т.Шевченка та ін. [8, с.2].

Гімназія мала солідну навчально-матеріальну базу. В 1824 р. за проектом архітектора А.Микулича було завершено будівництво капітального двоповерхового приміщення школи поруч з ратушею, яке на початку 50-х рр. XIX ст. було переплановане і добудоване (в такому вигляді воно і сьогодні прикрашає центр нашого міста). В гімназії панував культ науки. Навчальний процес здійснювався на високому науковому і методичному рівні. Висококваліфіковані професори і викладачі були надзвичайно вимогливі до учнів. Заняття проходили тільки в одну зміну. При гімназії був інтернат. Відмінники навчання отримували стипендію.

Кількість гімназистів, що навчалися тут за період з 1808 по 1909 рр., досягла 11191 чол. Перший випуск повної 8-річної гімназії відбувся в 1849/50 н.р. За 1850 - 1908 роки матуру отримало 2536 чол., серед них понад 400 були українці з Буковини і Галичини. В роки Першої світової війни (1914 - 1918 рр.) гімназія не працювала. Більшість її професорів були мобілізовані до австрійської армії, а саме приміщення зайняли солдати [15, с.25].

Хоча в гімназії навчались представники різних національностей і релігійних конфесій, тут загалом панував дух злагоди, взаєморозуміння. Ніяких міжетнічних сутичок не було. До викладацької роботи залучались найбільш кваліфіковані й авторитетні спеціалісти, що отримали вищу освіту у престижних університетах Європи. Серед них були талановиті педагоги із значним стажем роботи, письменники, літературознавці, доктори наук: Стефан Вольф (1823 - 1898 рр.), Йоганн-Георг Обріст (1843 - 1901 рр.) - перший перекладач творів Т.Шевченка німецькою мовою і щирий друг Сидора Воробкевича, Ернст-Рудольф Нойбауер (1820 - 1890 рр.), Арон Пумнул, Іон Сбієра, Іон Бумбак, а також Теофіл Бендела, Теоктист Блажевич, Во-

лодимир Репта і Нектарій Котлярчук, які були митрополитами Буковинської православної церкви.

Тут навчались відомі в майбутньому діячі культури, зокрема визначний румунський поет Міхаїл (Міхай) Емінеску (Емінович), знамениті буковинські композитори Карл Мікулі та Євсебій Мандичевський, австрійський письменник Карл-Еміль Францоз, перший дослідник історії Буковини професор Чернівецького університету Раймунд Фрідріх Кайндль, Сергій Шпойнаровський - директор Кіцманської гімназії і перекладач поезій Т. Шевченка, перший ректор Чернівецького університету і депутат австрійського парламенту і крайового сейму, доктор права Костянтин Томащук. Випускниками гімназії були й представники української культури, зокрема письменники Сидір і Григорій Воробкевичі, живописець Євген Максимович, історик Аркадій Жуковський - професор університету Сорбонни (Париж) та ін [6, с. 2].

Оцінки ролі першої Чернівецької гімназії у підготовці кадрів української національної інтелігенції суперечливі. Проте жодну з цих оцінок не можна абсолютизувати, оскільки кожна допомагає осмислити важливі культурно-освітні проблеми того часу. З одного боку, внаслідок жорсткого контролю за навчальним процесом у гімназії, який здійснювали Надвірна канцелярія, губернаторство, православна консисторія, цей процес був і за змістом, і за організацією німецько-австрійським. О.Попович зробив висновок про те, що „за сто літ свого існування не видала ця гімназія навіть десятка свідомих українців з Буковини; крім горстки православних священиків не було по сто літах після прилучення Буковини до Австрії по всіх школах і урядах Буковини ні одного свідомого інтелігента-українця з Буковини з вищим образуванням на становищі. Такі були плоди німецької культури на Буковині" [21, с.14]. Лише невеликий відсоток українських дітей отримував можливість учитись у гімназії. А ті, що її закінчували, під впливом чужої мови, чужих ідей, спілкуючись з іноземними вчителями, віддалялись від свого народу. Як зазначив С.Смаль-Стоцький, перші представники української інтелігенції, яких виховала німецька гімназія, „зразу ж відчужувалися від народу, приставали до чужої інтелігенції, зросталися з нею, ставали ... німцями або волохами на Буковині" [19, с.79].

З другого боку, заснування першої гімназії на Буковині було все-таки прогресивним явищем. У цьому навчальному закладі вчились діти багатьох національностей, що зумовлювало збагачення і взаємообмін культурних традицій, сприяло довірі і взаєморозумінню, національній толерантності. Не випадково сьогодні в теорії і практиці виховання в багатьох країнах ставиться питання про „полікультурний підхід".

На думку Т.Бриндзана та А.Жуковського, перша гімназія була „важливою подією в житті буковинського населення". І, хоча вона й не була українською, і „там навіть не вчили української мови, але там училися українські діти, в ній буковинська молодь отримувала вищу освіту і таким чином на Буковині витворювалась власна інтелігенція" [6, с.682].

Важливою подією цього часу став Закон 25 травня 1868 року Міністерства віровизнань та освіти про перехід управління освітою від церкви до держави, яка стала керувати шкільництвом через Крайову шкільну раду в Чернівцях під зверхнісю президента (губернатора) краю. Крайовими, а особливо повітовими інспекторами призначались в основному румуни і німці, зрідка „знімічені чехи", які погано розуміли українську мову і не могли надати вчителям дійової допомоги. Пізніше до Крайової шкільної ради увійшли професор Єротей Пігуляк від учительства, професор університету С.Смаль-Стоцький як представник Крайового виділу (виконавчого комітету крайового сейму) і від православної церкви українець архімандрит о.Олександр Манастирський. Далі це представництво розширювалося.

Отже, держава підпорядкувала собі народну освіту, утвердила її світський характер, обмежила вплив церкви, залишивши за нею духовне виховання. Загальноавстрійські державні закони 25.V.1868, 14.V.1869, а також крайовий закон 30.I.1873 р. внесли багато нового в основи діяльності шкіл, статус учителів, створили нову систему управління народною освітою. Відповідно до „Шкільного і науковою порядку для загальних народних і виділових шкіл" (20 серпня 1870 р.) передбачалось обов'язкове навчання дітей від 6 до 14 років [16, с.3].

На основі цих загальноавстрійських законів був прийнятий 30.01.1873 р. буковинський крайовий закон, і відтоді шкільництво на Буковині взагалі, а зокрема українське, почало швидкими темпами розвиватися. На жаль, воно ще не відповідало кількості українського населення. 1873 р. на Буковині нараховувалося 116 шкіл, а у 1896 р. їх кількість збільшилася до 319, в тому числі чисто українських - 120, українсько-німецьких, українсько-румунських та інших - 34 [16, с.3].

В гімназіях Буковини, з випускників яких переважно формувався студентський контингент університету, на той час українська мова і письменство вивчалися лише факультативно. Таким чином, складалася парадоксальна ситуація: буковинські українці, маючи українську спеціалізацію в „своєму" університеті, практично не могли до нього вступити через брак у коронному краї української класичної гімназії, де могли б здобути „матуру", потрібну для вступу в університет. З цієї причини вже з кінця 70-х років XIX ст. буковинські українці домагалися своїх прав, гарантованих їм конституцією Австрійської держави. Треба сказати, що уряд не дуже поспішав із задоволенням конституційних

прав українців, всіляко зволікаючи справу з відкриттям державної національної гімназії.

У 80-і роки домагання української громадськості посилилось, його активно підтримували при кожній нагоді депутати австрійського парламенту і крайового сейму професор університету Степан Смаль-Стоцькнй та Єротей Пігуляк. У парламенті найбільшу підтримку вони мали з боку галицьких депутатів Олександра Барвінського та Анатоля Вахнянина. 29 листопада 1893 р. відбулося спеціальне засідання Буковинської крайової шкільної ради, яка звернулася з офіційним клопотанням до Міністерства віросповідань і освіти Австрії у справі відкриття української гімназії в Чернівцях. Але через 2 роки - 29 листопада 1895 року - з Відня надійшло повідомлення: на засіданні бюджетної комісії міністр віросповідань і освіти заявив, що в шкільному 1896/97 навчальному році у Чернівцях буде відкрита Друга державна німецька гімназія з українськими паралельними класами в ній [2].

У червні 1896 р. директором було призначено шкільного інспектора німця Вінцента Фавстмана, який знав українську мову і вважався одним з „найздібніших педагогів Буковини", серед викладачів українцем був тільки знімечений Йозеф Тирон. Аж у наступному році серед викладацького (професорського, як тоді казали) складу появилися українці Юліан Кобилянський (брат письменниці О.Кобилянської), Володимир Кміцикевич, Антін Клим - добрі знавці рідної, німецької і класичних мов. Перші з названих зробили пізніше помітний внесок в українську лексикографію. Першим директором українцем з 1901 року став Корнелій Козак.

Нововідкрита гімназія не мала свого приміщення й містилася в будинку казарми військ крайової оборони, який стояв на місці сучасного міського театру. У власному приміщенні на площі Фердинанда, гармонійно вписаному у навколишній архітектурний ансамбль архітектором Леопольдом Гайлем та інженером Еліасом Функельштейном на території, виділеній містом ще 1895 року, Друга утраквістична (двомовна) гімназія розпочала 1904/05 навчальний рік [12, с.2].

Значну допомогу у налагодженні навчального процесу в Другій державній гімназії надавали національні товариства і фонд її підтримки, засновниками якого були перший директор гімназії Вінцент Фавстман, бургомістр Антон Кохановський, депутат парламенту Микола Василько та інші відомі громадяни міста - адвокати, купці, банкіри, землевласники, лікарі, різні товариства, як, наприклад, жіноче товариство цісареви Єлізавети, єврейське товариство „Сіон" та ін. В гімназії були добре укомплектовані книгами і підручниками дві бібліотеки: українська і німецька. З благодійних фондів присуджувались стипендії бідним гімназистам, а хворим аптека Барбера видавала безкоштовно ліки. Українська громада, згуртована навколо товариства „Український народний дім", на зібрані кошти побудувала для гімназистів українських паралельних класів бурсу (гуртожиток) ім. Юрія Федьковича для учнів з сільських шкіл. Внаслідок цього число буковинців у гімназії значно зросло. Так, у 1911 році, коли гімназія вже остаточно зміцнилася, нараховуючи всі 8 класів у своєму складі, число учнів у ній сягнуло 771, з яких буковинців було 586. Причому, із загального числа учнів повністю було звільнено від плати за навчання 442, частково – 6 [3, с.3]. Слід відзначити ще одну характерну рису: в українських паралельних класах училися і представники інших національностей: поляки, чехи, угорці, євреї, німці. Тому вони поділялися на дві групи - ті, що володіли українською мовою, і ті, що її не знали.

Згуртованість і жертовність громадськості Буковини у справі становлення і зміцнення бази української середньої загальноосвітньої школи краю мали б бути повчальними та гідними наслідування і в наш час. Хоч Друга гімназія була утраквістичною, тобто - німецько-українською, і в ній переважав німецький елемент, вона все ж відіграла важливу роль в підготовці і формуванні інтелектуальної сили української спільноти Буковини, у пробудженні національної і громадянської самосвідомості буковинських українців. Українські професори-патріоти виховали собі гідну зміну. Наприклад, селянський син з Банилова Руського (над Черемошем) Іван Дощівник був одним з кращих учнів гімназії. Після її закінчення 1906 року здобув освіту в Чернівецькому університеті і у 1910 році став викладачем української і німецької мови у своїй рідній школі, а з 1912 р. перейшов до Вижницької української гімназії. Під час окупації краю королівською Румунією, хоч і був депортований органами влади на південь королівства, продовжував літературну і наукову працю. Після закінчення Другої світової війни, доживаючи свого віку в Румунії, він разом з іншими учителями-буковинцями склав словники „Українсько-румунський" і „Румунсько-український". Подібна доля й гімназиста Івана Василашка, який, закінчивши відділ класичної філології Чернівецького університету, завершив свій трудовий шлях завідуючим кафедрою латинської мови Чернівецького українського державного університету. Його ще добре пам'ятають студенти-філологи повоєнного десятиріччя [5, с. 5].

Серед вихованців гімназії не можна обійти мовчанкою „сокола з гір зелених Буковини", чудового поета-лірика Володимира Кобилянського, який, хоч і помер передчасно, залишив по собі помітний слід в українській літературі. Так само не стерто з

пам'яті нащадків й ім'я колишнього гімназиста, замордованого в гулагівських таборах поета Дмитра Загула, на честь якого в наш час встановлена обласна літературна премія, а на приміщенні колишньої гімназії – меморіальна дошка. Його ж іменем названа і прилегла вулиця. Та й першим повоєнним директором 23-ї школи був вихованець українських паралельних класів цієї гімназії Григорій Степанович Орелецький, який в умовах нового режиму прагнув зберегти краще з успадкованих гуманістично-педагогічних традицій - виховання освіченої, культурної людини-громадянина.

Таким чином, за австрійських часів II Чернівецька утраквістична гімназія була значним вогнищем українства і цілком закономірно в передень розпаду Австро-Угорської імперії на її фронтоні з'явився жаданий напис „Українська державна гімназія".

Всього два роки, на жаль, красувалися ці літери на будинку школи. З початком румунської окупації на неї почався систематичний наступ, хоч наказом Державного секретаріату в справах освіти Буковини від 25 грудня 1918 року про створення національних гімназій (ліцеїв) у Чернівцях, окрім румунської, німецької, єврейської і польської гімназій, Друга гімназія офіційно була названа Державною українською гімназією зі збереженням в основному її попереднього викладацького складу. Вже у жовтні 1921 року змінилася її назва на „Чернівецький ліцей №4", педагогічний склад поступово замінювався, поповнювався румунськими і румунізованими учителями [5, с. 5].

Розвиток національної освіти в Австрійській (Австро-Угорській) імперії безпосередньо відбився на становищі в окраїнних землях. Саме в цей час, коли Буковина перебувала в складі Австро-Угорщини, зароджувалася і формувалася система освіти, центром якої стало місто Чернівці. Проте, хоча в загальних статистичних даних за кількісними показниками школи на Буковині випереджали деякі розвинуті коронні землі Австрії, але кількість і якість викладання в українських школах, зокрема в середніх, залишалися в гіршому становищі, ніж в німецьких і румунських [13, с.144].

Розбудова школи на рівні європейських стандартів відіграла важливу роль у культурному, економічному і політичному розвитку міста. Чернівецькі гімназії мали помітний вплив на формування громадянської свідомості буковинців, подаючи своїм вихованцям широке коло гуманітарних і природознавчих знань, виховуючи їх у дусі релігійної моралі і толерантності, сприяючи їх інтелектуальному, естетичному та фізичному розвитку. Саме таку роль повинна відігравати освіта - вести за собою суспільство, піднімаючи його духовний рівень. Ця тенденція характерна.

Джерела та література

1. Державний архів Чернівецької області. - Ф.1. - Оп.1. – Спр.2982.
2. Державний архів Чернівецької області. - Ф.211. - Оп.1. - Спр.35557, арк.21.
3. Дещо із статистики II гімназії в Чернівцях // Буковина. - 1908. - № 25.
4. Буковина, її минуле і сучасне // За ред. Д.Квітковського, Т.Бриндзана, А.Жуковського. - Париж-Філадельфія-Дітройт, 1956. - 966 с.
5. Від гімназії до колегіуму: До 100-річчя української середньої загальноосвітньої школи на Буковині / Упорядник О. Романець. - Чернівці, 1996 р. - 39 с.
6. Жуковський А. Історія Буковини. Ч.2. - Чернівці, 1994. - 223 с.
7. Матеріали життєписи Осипа Юрія Гординського-Федьковича / Упорядник О.Маковей. - Львів: НТШ, 1910. - Т.5. - 663 с.
8. Літопис школи // 190 років ЗОШ № 1. - Чернівці, 1998. - 16 с.
9. Кайндль Р.Ф. Історія міста Чернівців. - Чернівці: Місто, 2003. - 276 с.
10. Кобилянська Л.І. Культурно - освітній розвиток Буковини в перші роки її приєднання до Австрії (70-ті XVIII - поч. XIX ст.) // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових праць. Педагогіка та психологія. - Чернівці: Рута, 1990. – Вип. 67. - С.31 - 36.
11. Колотило В. Історія українського шкільництва на Буковині. - Чернівці: Молодий буковинець, 2002. - 80 с.
12. Кордуба М. Утраквізм в гімназії. - Чернівці: Друк. тов. „Руська рада", 1904. - 44 с.
13. Пенішкевич О.І. Зміст і методичне забезпечення шкільної освіти на Буковині (XVIII - XX ст.). - Чернівці: Рута, 2001. - 219 с.
14. Попович О. Відродження Буковини: Спомин. - Львів: Червона Калина, 1933.- 120 с.
15. Реформа іспиту зрілості в гімназіях і реальних школах // Буковина. - 1908. - №25.
16. Реформа середніх шкіл // Буковина. - 1908. - № 40.
17. Сайко М.М. Імператор Йосиф II і Буковина. // Матеріали IV Буковинської Міжнародної історико - краєзнавчої конференції, присвяченої 125-річчю заснуванню ЧНУ ім. Ю. Федьковича, 5 жовтня 2000 р. - Чернівці: Золоті литаври. 2001 р. - С.277 - 280.
18. Сімович В.І. Українське шкільництво на Буковині. - Прага, 1932. - 33 с.
19. Смаль-Стоцький С. Буковинська Русь: Культурно-історичний образок. - Чернівці: Руська Рада, 1897. - 295 с.
20. Сплені Г. Опис Буковини. - Чернівці, 1995. - 110 с.
21. Ступарик Б.М. Шкільництво Галичини (1772 - 1939 рр.). - Івано-Франківськ, 1994. - 144 с.

Summary

Vasylyna Proskurniak (Chernivtsy)

On the history of gymnasium secondary education in Chernivtsi

The Bukovynian rebuilding into Austro-Hungarian structure engenders and forms the educational system, the centre of which becomes city of Chernivtsi. Exactly in Chernivtsi were opened two gymnasiums which played an important role in the national resurrection of city and its cultural, economical and political development.

УДК 9(477) "19"+9(470)"19"

Сергій Добржанський
(Чернівці)

"РУСЬКА БЕСІДА" НА БУКОВИНІ (1869 – 1940): ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

"Руська бесіда" – перше українське товариство на Буковині, яке стало об'єднавчим фактором української інтелігенції другої половини XIX ст. За понад 70-літню свою діяльність товариство залишило помітний слід у розвитку культури та освіти на Буковині, підняло на високий рівень національну самосвідомість пересічного українця краю. На сьогоднішній день назріла нагальна потреба висвітлення умов зародження і шляхів розвитку цього товариства, оцінки його внеску в підвищення рівня освіченості і культурної свідомості населення Буковини. Крім того, доцільно простежити, в яких умовах існувала ця громадська організація та якими методами впливала на свідомість українського населення буковинського краю у боротьбі як з румунізаторськими, так і москвофільськими впливами інших товариств, які, без сумніву, бажали прибрати найбільшу національність краю до своїх рук. Також невід'ємною частиною культурно-просвітницького товариства є вплив її на політичні процеси в краї і роль об'єднання в консолідації українського населення у боротьбі за свої суспільні права.

Дослідження означеної теми тривалий час було фактично заборонено, через клеймо буржуазного націоналізму, котрим таврувалося це товариство в періодичних виданнях і наукових розробках до розпаду Радянського Союзу. З настанням незалежної України, ситуація навколо студій діяльності „Руської бесіди" помітно змінилася.

І все ж спеціальних наукових досліджень, присвячених темі "Руської бесіди", надто мало. Основна історіографічна база зводиться до праць сучасників тих подій, які дали перший аналіз роботі товариства, та статей у періодичних виданнях.

Серед перших досліджень історії товариства кінця XIX – початку XX ст. – праці С.Смаль-Стоцького „Буковинська Русь" [1], Є.Дмитріва „Ілюстрована історія "Руської бесіди" в Чернівцях (1869-1909)" [2], О.Маковея "Життєпис Осипа Юрія Гординського-Федьковича" [3] та автобіографічні спомини О. Поповича "Відродження Буковини" [4].

У першій з перелічених праць описано загальну історію краю до 90-х років XIX ст. Окремий розділ присвячено "Руській бесіді". Тут автор аналізує в основному політичний аспект розвитку товариства, наголошує на складностях його створення і висвітлює перші роки його діяльності, детально описує перехідний період від москвофільства до народовства та головне зібрання 1884 р., яке стало переломним у подальшій історії культурно-просвітнього об'єднання. Позитивною рисою означеної праці є перелік у хронологічному порядку і коротка характеристика найважливіших заходів товариства, як на політичний ниві, так і на літературній, культурній та освітній.

Не менш важливою є праця Є.Дмитріва (І.Семаки), яка присвячена 40-й річниці від створення товариства. В даному дослідженні зібрані матеріали за період від 1869 по 1909 рр. Цінність цієї робота полягає ще й в тому, що у ній міститься велика кількість фактичного матеріалу про створення і розвиток товариства, культурно-просвітницьку діяльність, подано біографії найвидатніших діячів „Руської бесіди", описано статути товариства. Але головним досягненням автора є первинна оцінка діяльності товариства і осмислення шляхів дальшого розвитку. Окрім позитивів, у цій праці простежуються і окремі негативи. Зокрема, автор допустив неточності в датах і подачі деяких інформацій. Тому до роботи Дмитріва потрібно підходити критично.

Важлива інформація про здобутки товариства у перші двадцять років його діяльності подається в роботі О.Маковея. В ній показується діяльність "Руської бесіди" крізь призму загального національного життя Буковини. Наводяться цікаві факти про перипетії навколо створення товариства і про перший конфлікт між москвофілами та народовцями. Автор детально характеризує роботу товариства за 1869-1888 роки, широко висвітлює ставлення Ю.Федьковича до "Бесіди" під керівництвом В. Продана, вказує на помилки проросійськи налаштованих керівників товариства. Подаються біографії окремих найактивніших діячів.

Автобіографічний твір О.Поповича "Відродження Буковини" висвітлює історію національного руху буковинців протягом другої половини XIX – першої половини XX ст. На загальнобуковинському тлі автор подає відомості про "Руську бесіду" та вплив її на становлення української нації в краї. На відмінну від попередніх праць, "Відродження Буковини" охоплює ширшу хронологію подій, описуючи й події в краї у часи Першої світової війни та післявоєнні роки під владою Румунії.

Дотичний характер мають праці М.Гараса „Ілюстрована історія товариства „Українська школа" [5] та „Ілюстрована хроніка товариства „Український Народний дім" у Чернівцях" [6], у яких автори подавали історію товариств, що вийшли з лона „Руської бесіди". Цінними для дослідження є повідомлення про спільні дії товариств. Певний науковий інтерес становить бібліографічна праця В.Ігнатенка "Бібліографія української преси. 1816-1916 рр." [7], в якій автор подає короткий опис усіх українських видань з 1816 по 1916 рр., в тому числі і „Руської бесіди".

Великий пласт аналітичних повідомлень про діяльність "Руської бесіди" і його членів міститься у 50-томному зібрані творів І. Франка [8]. Особ-

ливу увагу автор приділяє впливу москвофільства на товариство, критикуючи цей вплив як такий, що шкодить національному розвитку українців. Багато відомостей подається про діяльність С.Воробкевича, Ю.Федьковича та О.Маковея.

Найбільше відомостей про діяльність означеної громадської організації вміщала українська газета „Буковина", яка лише на перших порах була органом товариства. Але й пізніше, впродовж усього свого існуванню вона часто публікувала відомості про „Руську бесіду", історію її розвитку. Про створення товариства йдеться у статті О.Маковея "Перші загальні збори товариства „Руська Бесіда" в Чернівцях" [9]. На основі повідомлень газет „Слово" та „Діло" автор досить детально описує події навколо створення першого українського товариства і висвітлює проблеми, з якими зіткнулись його керівники.

Історія розвитку „Бесіди" подається також у публікаціях О.Маковея [10], С.Смаль-Стоцького [11] та статті „Єротей Пігуляк. Автобіографічний нарис" [12]. Ці публікації досить широко висвітлюють перший період існування товариства, підкреслюючи внутрішню боротьбу в ньому і показуючи гальмівний вплив москвофільського керівництва. Дві останні статті розповідають і про перші кроки вже нового виділу товариства, яке зіткнулося з тяжкими проблемами перехідного періоду.

Окремо слід виділити промови Є.Пігуляка [13] в крайовому сеймі, де депутат дає характеристику діям „Руської бесіди" від початку її створення і до часів сучасника.

Окрім "Буковини" велику кількість інформації вміщали газети "Діло", "Руслан", "Час" та інші.

Газета "Діло" особливу увагу приділяла подіям у Чернівцях уже у післявоєнний період. Зокрема, описано святкування 60-річного ювілею товариства "Руська бесіда" в Чернівцях [14], подано загальну історію товариства за весь період, а також висвітлювався загальний стан українського національного руху на Буковині [15].

Спогади активних діячів товариства С.Воробкевича [16] та О.Маковея [17] про основні етапи розвитку організації друкувала львівська газета "Руслан".

Чимало інформації про діяльність "Руської бесіди" у міжвоєнний період подано у газеті "Час". Серед найважливіших відзначимо статтю "60-років "Руській бесіді" [18], в якій викладена історія товариства за 60 років існування і перелічені проблеми, які заважали їй розгорнути повноцінну культурно-просвітню діяльність у перші десять років перебування Буковини під владою Румунії. В статті "Нагінка на читальні"[19] повідомляється про намагання вищого керівництва Румунії придушити український рух, спрямований на відновлення читалень.

Про "Руську бесіду" писала й неукраїнська преса краю, зокрема „Gazeta Polska" та німецька „Bukowiner Nachrichten" („Буковинські відомості") , які часто цікавились проблемами і перипетіями в житті українського товариства. Серед найбільш ґрунтовних можна відзначити статтю польського автора "Ubileusz literacki" („Літературний ювілей") [20], в якій досить детально описано події, присвячені 25-літньому ювілею літературної діяльності Ю.Федьковича та стисло подано біографію поета. Німецькомовна стаття „Vorgänge im ruthenischen Volksleben" („Події в українському народному житті") [21], досить об'єктивно критикує діяльність москвофільських організацій, спрямовану проти „Руської бесіди".

Монографії і статті сучасних авторів опосередковано стосуються досліджуваної теми. Зокрема, в роботі С.Осачука [22] містяться окремі відомості про стосунки між українськими та німецькими товариствами, а також повідомлення про їх спільні заходи. Трохи більше інформації про стосунки товариств польських і українських можна знайти в статтях В.Струтинського [23], О.Добржанського [24], В.Філіпчука [25].

Із загальних праць другої половини XX — початку XXI ст. відзначимо спільну роботу Д.Квітковського, Т.Бриндзана, А.Жуковського [26], які в контексті історії Буковини з найдавніших часів до перших років встановлення радянської влади в краї поодиноко згадують і „Руську бесіду" як лідера політичного і культурного життя українців Буковини. Деякі відомості про діяльність цього культурно-просвітнього товариства в другій половині XIX – початку XX ст. (з точки зору впливу на загальні процеси розвитку національного відродження українців на Буковині) наводяться у монографії О.В. Добржанського "Національний рух українців Буковини другої половини XIX – початку XX ст." [27]. Автобіографічні відомості про багатьох активних членів "Руської бесіди" знаходимо у хрестоматії "Письменники Буковини II половини XIX – I половині XX ст." [28] Про загальне становище буковинських українців у міжвоєнний період та стан "Руської бесіди" під час Румунської влади в краю ідеться у збірнику статей "Буковина 1918-1940 рр.: зовнішні впливи та внутрішній розвиток" [29]; про читальні - у статі В.М.Ботушанського [30].

Таким чином, історіографія культурно-просвітницького товариства "Руська бесіда" є досить обмеженою через відсутність досліджень у радянські часи та недостатню зацікавленість у часи незалежності України. Більшість літератури з даної теми – це праці, які видавались у період діяльності товариства, а самі автори часто були активними членами "Бесіди". Такі твори мають, беззаперечно, велике значення, адже в них присутнє намагання першого аналізу діяльності товариства, але в той же час простежується певна суб'єктивність, що вимагає від науковців бути більш критичнішими до даних видань. Це стосується як деяких статей у газетах тої доби, так і окремих книг. Науковці незалежної України лишень дотично розглядають внесок "Руської бесіди" у національне

відродження українців Буковини, не даючи повної картини діяльності товариства. Також означена проблема потребує ще належного дослідження з сучасних методологічних і концептуальних засад.

Джерела та література

1. Смаль-Стоцький С. Буковинська Русь. - Чернівці: Руська Рада, 1897. – 289 с.
2. Дмитрів Є. Ілюстрована історія "Руської Бесіди" в Чернівцях (1869-1909). – Чернівці: Руська Рада, 1909. – 125 с.
3. Маковей О. Життєпис Осипа Юрія Гординського-Федьковича. – Чернівці: Золоті литаври, 2005. – 432 с.
4. Попович О. Відродження Буковини. – Львів: Червона калина, 1933. – 121 с.
5. Гарас М. Ілюстрована історія товариства „Українська школа". – Чернівці, 1937. – 147 с.
6. Ілюстрована хроніка товариства „Український Народний Дім" у Чернівцях. – Чернівці, 1934. – 68 с.
7. Ігнатенко В. Бібліографія української преси. 1816-1916 рр. – Харків-Київ: Державне видавництво України, 1930. – 225 с.
8. Франко І. Зібрання творів у 50-ти томах. – К., 1976-1986. – Т. 29,35,36,41.
9. Маковей О. Перші загальні збори товариства „Руська Бесіда" в Чернівцях // Буковина. – 1909. – 17 квітня. – С. 1-2.
10. Маковей О. З нагоди ювілею „Руської Бесіди" в Чернівцях // Буковина. – 1909. – 14 лютого – С. 1-3; 15 лют. – С.1-3.
11. Промова доктора С. Смаль-Стоцького на 20 головнім зборі товариства „Руська Бесіда" // Буковина. – 1889. – 16 березня. – С. 1-3.
12. Єротей Пігуляк. Автобіографічний нарис // Буковина. – 1905. – 22 травня. – С. 1-3.
13. Бесіда посла Є. Пігуляка, виголошена в буковинському сеймі // Буковина. – 1895. – 17 лютого. – С. 3. – 3 березня. – С.2.
14. 60-літтю "Української бесіди" // Діло. – 1929. – 2 лютого. – С. 2.
15. Без основних змін // Діло. – 1929. – 5 червня. – С.1.
16. Матеріали до історії зносин Галичини і Буковини // Руслан. – 1908. – 3 серпня, 9, 17 вересня. – С. 1-2.
17. Маковей О. Огляд часописний // Руслан. – 1909. – 26 квітня. – С. 1-2.
18. 60 років "Руській бесіді // Час. – 1928. – 2 листопада. – С. 1-2.
19. Нагінка на читальні // Час. – 1931. – 5 березня. – С.1.
20. Ubileusz literacki // Gazeta Polska. – 1886. – 8 lipca. – S.2.
21. Vorgänge im ruthenischen Volksleben // Bukowiner Nachrichten. – 1892. - 22 Oktober.
22. Осачук С. Німці Буковини. – Чернівці, 2002. – 287 с.
23. Strutyński W. Kultura polska na obszarze bukowińskiego pogranicza: historia i dzień dzisiejszy // Польська культура в житті України. Історія. Сьогодення: Матеріали II Міжнародної наукової конференції. Київ, 6-9 листопада 1997. – К., 2000. – С. 115-127.
24. Добржанський О. Українсько-польські взаємини на Буковині у II пол. XIX ст. // Польська культура в житті України. Історія. Сьогодення: Матеріали II Міжнародної наукової конференції. Київ, 6-9 листопада 1997. – К., 2000. – С. 128 – 135.
25. Філіпчук В. Деякі аспекти історії поляків та українсько-польські стосунки на Буковині // Буковинський журнал. – 1998. – ч. 1. – С. 94.
26. Д. Квітковський, Т. Бриндзан, А. Жуковський. Буковина. – Париж-Філадельфія-Детройт: Зелена Буковина, 1956. –С. 273.
27. Добржанський О. Національний рух українців Буковини другої половини XIX- початку XXст. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – 574 с.
28. Письменники Буковини II половини XIX – I половині XX ст. –Чернівці: Прут, 2001. – Ч.1. – 800 с.
29. Буковина 1918-1940 рр.: зовнішні впливи та внутрішній розвиток. – Чернівці: Зелена Буковина, 2005. – 328 с.
30. Ботушанський В.М. Виникнення і діяльність українських сільських читалень на Буковині (80-ті рр. XIX - поч. XX ст.) // З історичного минулого Буковини. - Чернівці: ЧДУ, 1996. - С. 96-109.

Summary

Serghiy Dobrzhans'kyi (Chernivtsi)

"Rus'ka Besida" in Bukovyna (1869 - 1940): historiography of the problem

In this article the author writes about historiography of problem "Rus'ka besida" in Bukovyna. The main problem is that the scientists in the Soviet period kept out this topic and this problem is terra incognita now.

УДК: 94(477.85) „191": 314.743

Галина Чайка
(Чернівці)

ВАЖЛИВЕ ДЖЕРЕЛО ДЛЯ ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ БУКОВИНСЬКОЇ ЗАОКЕНСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ В КІНЦІ XIX ст. В МАНІТОБІ (КАНАДА)

Хоч з початку масової заокеанської еміграції із західноукраїнських земель минуло уже більше 110 років, окремі небайдужі до роду свого їхні вдячні нащадки всеріоз науково займаються історією української діаспори на американському континенті, зокрема в Канаді. Один з них – Володимир Кей , який у 1975 р. видав у Торонто надзвичайно цінну працю англійською мовою „Словник українських канадців. Біографії піонерів-переселенців Манітоби 1891-1900 рр.". У цьому довіднику зібрані відомості про галицьких і буковинських поселенців 1891-1900 р. в центральній провінції Канади – Манітобі по окремих регіонах. Зокрема, по регіону Давфін подано короткі біографії 451 глави родини поселенців, у Стюартбурні – 318, у Плесен Гоме – 91, у Брокенгед – 21, Монтіан Ред – 20, у Страглеір і Шел Лаке – 40 – всього 941 біографія галичан і буковинців, які знайшли на канадській землі нову батьківщину.

Колишні галичани і буковинці як переселенці в Канаді із двох суміжних історичних областей, заселених переважно українцями, розглядаються дослідниками Канади як один народ, бо помимо окремих різниць у віросповіданні, мовних діалектах це фактично були представники одного народу – українського.

Але оскільки об'єктом наших наукових зацікавлень є буковинська переселенська еміграція в Канаді в кінці XIX – на початку XX ст., то ставимо своїм завданням виокремити з даного „Словника..." інформацію про перших буковинських поселенців у Манітобі і по можливості зробити деякі узагальнення і висновки.

„Словник..." складено за певною науково обґрунтованою системою (схемою), свого роду анкетою, що дає можливість уніфікувати і узагальнити інформацію за єдиною програмою. Зокрема, тут у певному порядку зібрані такі відомості: місце і дата народження глави сім'ї, або самотнього переселенця; ім'я, дата та місце народження дружини, дата смерті кожного, ім'я та вік дітей. Дата прибуття переселенців, у який порт і на якому кораблі вони прибули. Місце поселення піонерів. У деяких випадках є ще додаткова інформація про життя переселенців, або ж їх дітей.

При написанні цієї праці доктор В. Кей опрацював велику кількість архівних матеріалів, некрологів, щоб якомога точніше передати імена і прізвища переселенців, місце їх виходу і всі вищевказані дати.

Багато труднощів було в автора при написанні імен та прізвищ, цей етап роботи проходив декілька перевірок, вивчалися списки корабельних компаній, де траплялися, звичайно, помилки, крім того вони були написані від руки. Помилки допускалися при переписуванні з паспортів (вплив польської та румунської мов). У офіційних документах, які досліджувалися В. Кеєм, також допускалися помилки (документи про громадянство). Орфографічні помилки також дещо утруднювали дослідження. Були з часом і добровільні зміни у написанні імен. Так, проживши декілька років у Канаді Іван змінював ім'я на Джон, Михайло на – Майкл, Григорій став Джорджем, чи Грегорі і т. ін.

Труднощі В. Кей вбачав і в тому, що багато переселенців мали однакові імена і прізвища. Наприклад, зустрічаємо відомості про п'ятьох Іванів Ткачуків [4, с. 187], двоє з яких родом з Кута-Баїнського [4, с.186–187], двох Іванів Косованів, один з яких з Луківців (фактично з Луковиці), а інший - невідомо, з якого населеного пункту [4, с. 148] і т. ін.

Існують деякі неточності і невідповідності у датах народження. Так, щодо дати народження Михайла Загари зазначено дві дати – 1827 р. і 1837 р. [4, с. 196]; наведено роки життя Настасії (Анни) Одокійчук (1852 – 1964), але нижче подано рік народження 1870. Очевидно, остання цифра є більш реальною, якщо, по-перше, підрахувати роки її життя (112 р.), а, по-друге, роки життя чоловіка 1870 – 1964 рр. (94 р.) [4, с.161].

Виходячи з вищесказаного і враховуючи англійський правопис, ми будемо намагатися максимально правильно передати імена і прізвища буковинських емігрантів.

Як уже згадувалося, біографії галичан і буковинців для зручності користування подано у „Словнику..." в алфавітному порядку, але разом.

Нами зроблено спробу виокремити із цих 941 імені саме буковинців. В результаті скрупульозної вибірки одержано такі дані: в місцевості Давфін поселилося 5 родин буковинців, в Стюартбурн – 87, у Брокенгед – 3 – разом 95 родин, тобто 10 відсотків усіх (941) переселенців. До речі, за урядовим переписом 1900 р. населення Буковини становило 10 % населення Галичини [5, с. 5]. Найбільше (92 %) буковинців в Манітобі поселилося в Стюартбурні.

Подаються відомості, з яких населених пунктів прибули буковинці в Манітобу. Слід зазначити, що у деяких випадках пункти виходу емігрантів взагалі не вказані, або подаються одночасно назви Галичина і Буковина і назва населеного пункту.

З усіх зазначених у „Словнику..." глав родин і поодиноких переселенців найбільше їх прибуло з сіл Луковиця – 26 (27%), Брідок – 16 (17%), Онут – 13 (14%). Менше з інших сіл: Хлівище, Чорний Потік, Нова Жучка - по 3 родини, Погорілівка, Заставна, Кут Баїнський, Молодія – по 2, Лужани, Ошихліби, Кіцмань, Борівці, Товтри, Великий Кучурів і Чернівці – по 1.

Відповідно до канадського закону про імміграцію кожний новоприбулий до Канади повинен був мати при собі грошовий мінімум 10 – 25 доларів на кожного члена сім'ї. Але, на жаль, відомості про наявність цих сум у буковинців майже не зафіксовано. Лише у 3-х випадках зустрічаються відомості про зазначені грошові суми: у Бойди Івана з Ошихлібів, який прибув з дружиною і трьома дітьми, було 260 доларів; у Косована Івана з Луковиці – 40 доларів; у Костинюка Івана з Онута – 38 доларів [4, с.123, 148, 149].

Хоч дані наводяться за 10 років (1891-1900 рр.), але 95 родин буковинців у цей проміжок часу поселилися в Манітобі всього за три роки: на 1896 р. припадає 10 відсотків прибулих, на 1897 р. – 55%, на 1898 р. – 23%, на 1899 р. – 12%. Це й зрозуміло. 1896 р. був початком заокеанської еміграції з Буковини, у 1897 р. маса буковинців кинулася за океан, щоб скоріше зайняти кращу землю в Канаді. Внаслідок рішучих антиеміграційних заходів австрійської влади переселенська еміграція у 1898-1900 рр. була серйозно обмежена.

Кораблями різних компаній 44% буковинців висаджувалися у порту Галіфакс, а 56% - у порту Квебек. Судна були різного типу, різної швидкості під різними назвами. Із 95 родин на пароплаві „Аркадія" прибуло 33% буковинських емігрантів, на судні „Піза" – 17%, на судні „Онтаріо" – 10%, на судні "Іспанія" і „Шкотія" – по 7%, на суднах „Арменія" і „Аравія" – по 6%, на судні „Пруссія" – 4%, на судні „Фінікія" – 3%, по 1 відсотку на суднах „Болгарія", „Хрістіанія", „Бразилія", „Лаврентіон", „Нумідія", „Палатія".

Цікавою є інформація про вік прибулих емігрантів. Серед 95 глав сімей, у тому числі й самотніх чоловіків, переважають особи найбільш працездатного віку. Так, у віці 18-30 років прибуло 27% чоловіків, у віці 31-35 років – 15%, у віці 35-40 років – 21%, у віці 41-45 років – 12%, у віці 46-50 років – 12%, у віці 51-60 років – 10%, понад 60 років – 3%.

Отже, чоловіки у віці від 18 до 50 років, тобто найбільш працездатні, становили серед буковинських емігрантів 87 відсотків і прилучилися не тільки до облаштування свого життя й побуту, а, власне, взагалі до розбудови країни Канади. У цьому зв'язку варто навести слова Ізидора Глинки щодо всіх українських „піонерів": „Перші поселенці не приїхали до Канади як до розбудованої вже держави. Вони приїхали до дикої і незаселеної території. Вони мусіли починати від самого початку розбудовувати західну Канаду. Тому-то ми називаємо їх піонерами, будівничими, завойовниками прерій, засновниками, основоположниками, поселенцями, але рішуче не емігрантами, або звичайними переселенцями. Вони відіграли багато важливішу ролю в нашій історії" [2, с.67].

Жінок, які виїжджали зі своїми чоловіками, або за ними самостійно з дітьми, було менше 77. Виходячи з тієї інформації, яка подається, можна стверджувати, що жінки були значно молодшими від чоловіків на 3 – 9 років. Хоча були й винятки. Роки життя Шкварчука Петра - (1834-1913), жінки Марії – (1871-1918), отже різниця 37 років [4, с. 175]; Іван Бойда з Ошихлібів (1847-1936), дружина Марія (1867) – різниця 20 років [4, с.123]; Дубняк Петро з Луковиці (1850-1927), дружина Докія (1846-1922) – за цими даними дружина старша за чоловіка на 4 роки [4, с.129], Гуцуляк Василь (1872-1928), дружина Анна (1865-1953) – дружина старша на 7 років [4, с.136].

Із 77 жінок у віці 16–20 років прибуло 5%, у віці 21–25 років – 15%, 26–30 років – 17%, 31–35 років – 18%, 36–40 років – 24%, 41–45 років – 8%, 46–50 років – 6%, 51–55 років – 5%, 56–60 років – 2%. Отже, жінки у 16–50-річному віці, тобто найбільш працездатному, становили 93%.

Майже всі подружжя виїжджали з дітьми, які в майбутньому склали значну частину робочої сили, науковців, громадських діячів на „новій землі". З однією дитиною виїхало 19% родин, з 2 дітьми – 34%, з 3 дітьми – 20%, з 4 дітьми – 20%, з 5 дітьми – 5%, з 6 дітьми – 2%. За даними „Словника..." 59 родинами було вивезено 149 дітей, у т.ч. у віці до 1 року – 5%, 2-5 років – 34%, 6-10 років – 21%, 11-15 років – 18%, 16-20 років – 18%.

Не всі діти змогли прижитися на новій землі. Так, справжнє горе спіткало сім'ю Василя і Домки Малей. У Канаду вони прибули з 5 дітьми, а в 1903 р. від скарлатини померли син Іван (1892 рік народження), доньки Марія (1886 р. н.) та Єлена (1902 р. н.) [4, с.155]. Іван та Замфіра Воронюки теж втратили сина Петра (1896-1907 рр..), який помер від дифтерії [4, с.193].

Буковинці, які відправилися у далеку дорогу з рідних сіл, долали багато труднощів. Дорога займала до 3-х тижнів, а то і більше. З європейських портів океаном добирались до Квебека або до Галіфакса, далі долали важку дорогу залізницею на захід – в Манітобу, Саскачеван і Альберту.

Ось як описано дорогу до Канади: подорож була довга і виснажлива, оскільки спочатку потрібно було добратися з України до Гамбурга, звідки на маленькому теплоході добрались до Ліверпуля в Англії. З Ліверпуля подорож до Нью-Йорка на великому океанському теплоході. Ця подорож тривала сім днів. Коли нарешті прибули до Нью-Йорка, треба було пройти митницю. Весь одяг і пакунки, кожухи оброблялися парою. Пара зменшила розміри пальто (кожухів) настільки, що вони були вже ні до чого.

Потім важка, брудна, незручна поїздка поїздом, нарешті група прибула в Манітобу...[6, с.159]. Микола Воронюк через океан добирався двадцять шість днів і три тижні мав затримку у порту Трієста, через що його вважали померлим [6, с.308].

Прибувши, іммігранти мали зареєструватися і подати заявки на отримання громадянства. Через 3-7 років більшість отримувала канадське громадянство. Але деякі мали труднощі у цьому питанні, немає відомостей щодо отримання громадянства у Намаки Михайла, Намаки Джека, Савчука Михайла, Дутчака Дмитра, Косована Дмитра, Косована Івана, Павлюка Михайла, Ткачука Івана, Захара Івана, Георгія Хадини, Зіха Михайла, Скігара Миколи, Джамана Іллі, Орлецького Тодора, Дмитра Олійника [4, с.70, 70, 87, 130, 147, 148, 164, 186, 196, 195, 198, 221, 130, 130, 162, 162].

Щодо питання про заняття прибулих переселенців з Буковини, зустрічаємо інформацію про те, що більшість з них були фермерами.

Значний науковий інтерес становлять відомості про тривалість життя перших буковинських переселенців. За цими даними можна судити, чи поліпшився, чи погіршився добробут буковинських іммігрантів на новій батьківщині. На жаль, із 95 глав родин у „Словнику..." є повні дані про роки народження і смерті лише про 63 з них. Але аналіз показників тривалості життя й за цією мінімальною величиною може дати певне уявлення про рівень тривалості життя. Отже, із 63 глав родин таких, що прожили від 46 до 50 років було – 3 чол. (5%), 51-55 років – 3 чол. (5%), 56-60 років – 4 чол. (6%), 61-65 років – 2 чол. (3%), 66-70 років – 5 чол. (8%), 71-75 років – 10 чол. (16%), 76-80 років – 13 чол. (21%), 81-85 років – 8 чол. (13%), 85-90 років – 7 чол. (11%), понад 90 років – 8 чол. (13%). Гудима Петро прожив до 99 років [4, с.141]. На підставі наявних даних можна стверджувати, що тривалість життя буковинців за океаном була значно вищою, ніж на Буковині: для 85% чоловіків тривалість життя тривала від 61 до 90 і більше років. З достатньою вірогідністю можна припускати, що якби були дані про роки життя всіх 95 глав сімей, відхилення від одержаних даних були б незначні.

У жінок тривалість життя була також вищою, ніж на Буковині у цей період. На жаль повні дані є лише по 44 жінках. З них 46-50 років прожили 4 жінки (9%), 51-60 років – 3 жінки (7%), 61-65 років

– 2 жінки (5%), 66-70 років – 9 жінок (20%), 71-75 років – 7 жінок (16%), 76-80 років – 8 жінок (18%), 81-85 років – 3 жінки (7%), 86-90 років – 3 жінки (7%), понад 90 років – 5 жінок (11%). Отже, для 84% жінок тривалість життя становила від 61 до 90 і більше років. Можна припускати, що й для решти (33) жінок співвідношення тривалості життя було приблизно таким же.

Перші галицькі і буковинські емігранти, які прибули нежонатими, або діти, які подорослішали, як правило, одружувалися з представниками своєї етнічної групи: буковинці з буковинками або з галичанками, галичани – з буковинками або з галичанками. У наступні десятиліття зберігається така ж ця тенденція, і про це свідчить дослідження М. Я. Берзіної „Формирование этнического состава населения Канады". Згідно з цими даними подружжя, зафіксовані в 1931 році за етнічним походженням чоловіка і дружини, в процентному відношенні складали: українців з українками – 90,6%, українців з польками – 5,5%, українців з румунками – 0,6%, українців з австрійками – 0,5%, українців з іншими нац. – 2,8%. [1, с.90]. У кінці XIX і на початку XX ст. цей процент одруження українців певно був ще вищим. За даними „Словника..." Іван Косован з Луковиці одружився з Катериною Андрусяк з Мамаївців [4, с.148]; Іван Микитей (Сандюк) з Заставни одружився з Єленою Остафійчук [4, с.158] родом з с. Кам'яна [6, с.422]; Марія Сандул з Брідка вийшла заміж за Іллю Бадюка [4, с.173]; Параска Гренюк з с. Хлівище вийшла заміж за Миколая Шербая [4, с.140] і т. д.

За переписом населення Канади 1911 р. українці у провінції Манітоба становили 30684 особи, у т. ч. буковинці 524 особи [3, с.63]. За даними „Словника...", якщо зсумувати глав сімей, жінок, дітей отримуємо цифру 319 чоловік. Це цілком вірогідно, бо дані „Словника..." відбивали ситуацію станом на 1900 р., а за 11 років відбувся приріст населення.

На новій батьківщині чисельність буковинських сімей зростала. Це свідчить про те, що тут вони могли забезпечити своїм родинам більш заможне життя. Іван Каленюк, який прибув до Канади з дружиною та немовлям, значно поповнив свою родину: 6 синів, 4 доньки, 22 онуки і один правнук [4, с. 161]; Одокейчук Іван – 3 доньки, 2 сини, 10 онуків, 4 правнуки [4, с. 161]; Сидор Василь – 6 синів, 4 дочки [4, с.185].

Переселенці, які в перші роки свого перебування на „новій землі" присвятили свої зусилля освоєнню цілинних територій, накопиченню коштів для придбання худоби, техніки, землі, забезпеченню своїх родин продуктами та предметами побуту, незабаром відчули потребу і у забезпеченні свого духовного життя. Дехто з них вкладав кошти і брав участь у зведенні церковних храмів, як приміром Василь Сидор разом з братом Миколою [4, с. 185], Іван Одокійчук [4, с.161], Дмитраш Дутчак [4, с.129].

Не зважаючи на відсутність деяких даних, „Словник українських канадців. Біографії піонерів-переселенців Манітоби 1891-1900 р." В. Кея є цінним джерелом при дослідженні заокеанських еміграційних процесів із західноукраїнських земель, у т. ч. з Буковини.

Джерела та література

1. Берзина М. Я. Формирование этнического состава населения Канады. – М.: Наука, 1971. – 194 с.
2. Іванчук М. Історія українського поселення в околиці Гімлі. – Вінніпег, 1975. – 335 с.
3. Марунчак М. Історія українців Канади. – Вінніпег, 1968. – Т. 1. – 467 с.
4. Dictionary of Ukrainian Canadian Biography pioneer settlers of Manitoba 1891-1900. – Toronto, 1975. – 294 p.
5. H. Diamand. Tablice statystyczne gospodarstwa spolecznego w Austryi ze szczególnem uwzgledniniem Galicyi. – Lwów, 1913.
6. Wheatfields and wildflowers. A History of Rycroft and surrounding school districts. – Rycroft, Alberta, 1984. – 628 p.

Summary

Halyna Chayka

The important source for studying of the Bukovynian transatlantic emigration at the end of 19 centuries in Manitoba (Canada)

The paper gives the analysis of settling and life of the Bukovynian emigrants in Canada on the base of „Dictionary of Ukrainian Canadian Biography pioneer settlers of Manitoba 1891-1900" edited by V. Key (Toronto, 1975).

УДК: 94(477.85) „18/19"

Оксана Бильцан
(Чернівці)

УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ РУХ НА БУКОВИНІ – ПЕРЕДВІСНИК ПОЯВИ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ

Період другої половини XIX – початку XX ст. займає особливе місце в історії Буковини. Саме в цей час широкі верстви селян та інтелігенції краю починають усвідомлювати свої національні інтереси, прагнуть забезпечити кращі умови для розвитку рідної мови, літератури, мистецтва, освіти, активними діями відстояти політичні права. Значний прогрес, який було досягнуто в усіх галузях суспільного життя краю наприкінці XIX ст., почали називати національним рухом, або національним відродженням Буковини.

Пожвавлення суспільного життя Буковини, вплив сусідніх українських земель, де національний рух зародився значно раніше, загострення церковних проблем обумовили появу на Буковині людей, які починали розуміти потребу широкої просвіти народу, піднесення його національної свідомості, а в перспективі - організації людей на захист своїх національних інтересів.

Зачинателями українського національного руху на Буковині виступили видатні письменники та культурні діячі: Юрій Федькович, Сидір і Григорій Воробкевичі. Вони першими почали друкувати свої твори народною українською мовою, звертаючись до життя простих селян. Головне значення при цьому мала не стільки конкретна суспільна діяльність письменників, як те, що їхні твори стали своєрідним символом боротьби за національне відродження [6, с.167].

Про утвердження української національної свідомості на Буковині свідчить поява у 1861р. у Чернівцях брошури студента Чернівецької духовної семінарії Антона Кобилянського "Слово на слово до редактора "Слова". В ній автор виступає на захист української мови, як доказ її краси і величі наводить вірші Юрія Федьковича, які потім були передруковані у львівській пресі.

12 березня 1864 р. у Чернівцях відбулася подія, що засвідчила про поглиблення національного самоусвідомлення – панахида по вшануванню пам'яті Тараса Шевченка у церкві св. Параскеви. Цей захід готували українські семінаристи і гімназисти VII-VIII класів, серед яких найбільш відомі В.Репта, Є.Федорович, К.Стратулат [13, с.65]

У цей час на Буковині стихійно починають формуватися два підходи до вирішення національних проблем. Частина інтелігенції відстоювала ідею єдності українців Буковини, Галичини, Закарпаття та Наддніпрянщини як одного народу зі своєю мовою, звичаями, історією. Їх називали молодорусинами або народовцями. Інші слідом за галицькими старорусинами та їхньою газетою "Слово" все більше схилялися до віри в єдиний російський народ від Карпат до Камчатки, а свою мову вважали лише одним із діалектів великоросійської.

Спочатку, щоправда, ці розбіжності у поглядах не мали гострого характеру і стосувалися, у першу чергу, питань, якою мовою друкувати книги і газети: мовою, якою розмовляє простий народ, чи окремим "язичієм", яке, на думку старорусинів (москвофілів), повинно було стати мовою освічених людей і наближатися до російської. Чимало було таких, що в одних випадках поділяли погляди москвофілів, в інших – народовців, або ще простіше, в залежності від того , з ким мали справу.

Поява й еволюція москвофільства на Буковині і москвофільства в цілому є значним комплексом проблем. Пояснення цього феномена лежить в різних площинах: соціальній, економічній, історико-культурній, духовній, зовнішньо- і внутрішньополітичній. Спробуймо розглянути їх.

Соціальний аспект. Суть його полягала в тому, що складовими соціальної структури українців Буковини були в основному селянство і незначна група церковно-світської інтелігенції, що не мали значного політичного чи економічного впливу на противагу німецькій чи румунській інтелігенції. Українські інтелігенти Буковини претендували на той же ступінь суспільної ієрархії, при цьому поступаючись німецькій чи румунській інтелігенціям і рівнем освіти, і матеріальним забезпеченням. Як зазначив О.Терлецький, "хотіли, якнайшвидше порівнятись з блискучим панством.... Вони хотіли бути панами. Цього їм не дали німці – вони чекали цього від Росії" [11, с.10].

Економічний аспект. Підвалиною національного відродження були інтереси національної буржуазії, власників засобів виробництва. Саме вони є підґрунтям для домагань автономного утворення, власної держави, що стояла б на сторожі їх інтересів, вона б забезпечувала матеріально власну інтелігенцію та політичну еліту. На Буковині австрійська держава захищала інтереси іншонаціональної буржуазії й інтелігенції, фінансову допомогу залишалось отримувати від єдиного суб'єкта, який хотів і міг її надати через державні чи недержавні органи – Росію.

Історико-культурний аспект. В народній пам'яті збереглися згадки про давню могутню державу – Русь, яка при відсутності глибоких історичних знань і внаслідок російських фальсифікацій асоціювалась у багатьох західних українців з Росією як єдиним спадкоємцем Київської Русі. Близькість мов, слов'янофільство, високий рівень російської літератури і культури при низькому власному – далеко неповний перелік історико-культурних причин виникнення та існування москвофільства.

Духовний аспект базувався на єдності православної релігії на Буковині та в Росії.

Зовнішньополітичний аспект. Росія залишалась однією з найбільших європейських держав і оголосила себе захисником слов'янського світу. В той час Австрія, маючи в своєму складі декілька слов'янських народів, проводила германізаторську політику, чим привертала симпатії малознайомих з російськими реаліями слов'ян, особливо русинів, до Росії.

Внутрішньополітичний аспект. У політичному житті Буковини значний вплив мали румуни. У свою чергу, українці, не маючи підтримки з боку австрійського уряду і власних економічних підвалин, не могли добитись елементарних політичних прав. У цих умовах єдиною реальною, як їм здавалося, силою, на яку можна опертись у боротьбі з впливовими румунськими колами краю, була Росія, агенти якої і справді проявляли інтерес і готовність допомогти у внутрішніх конфліктах [12, с.86-87].

В кінці 60-х років XIX ст. українська громадськість на Буковині перейшла до нового етапу в своєму розвитку – створення культурно-освітніх та політичних товариств, навколо яких можна було б гуртуватися і займатися просвітницькою та організаторською роботою. Остаточний поштовх до цього було подано з боку єпископа Є.Гакмана, який мав гострі суперечки з румунським духовенством. Він взяв курс на створення окремої Буко-

винської митрополії і відстоював думку, що православні в Австрійській імперії повинні бути розділені на три митрополії: сербську, румунську і буковинську. У свою чергу, чернівецькі впливові румунські кола подали протести до Буковинської консисторії і до Міністерства освіти та віросповідань. Вони вимагали розділити православну церкву в Австрії тільки на румунську і сербську. Є. Гакмана вони звинуватили у прихильності тільки до українців, а можливими вимогами не-румунів у православній церкві взагалі нехтували [7, с.125]. У протестах румунських провідників заявлялося: "Буковина як своєю історією, так і більшістю свого населення є, безперечно, краєм румунським " [10]. Ця фальсифікація неодноразово спростовувалась Є.Гакманом. У своїх посланнях він підкреслював, що Буковинське православне єпископство творять православні румуни і українці, яких на Буковині майже порівну. Це протистояння постійно загострювалося, проявом чого був хоча б факт побиття румунами вікон у покоях владики, що було для того часу небаченим інцидентом, шалена кампанія в семигородській пресі, ініціатором якої був місцевий митрополон Шагуна. У відповідь Гакман видав у 1865 р. послання, де розглядав національні і церковні домагання румунів на Буковині протягом 1848-1865 рр. Результатом проукраїнської діяльності Є. Гакмана стала активізація українського національного руху та створення перших українських товариств [12, с.85].

14(16) січня 1869 р. у Чернівцях відбулися установчі збори першого українського культурно-освітнього товариства "Руська бесіда". Сам процес заснування не мав особливих ускладнень і його пов'язують з весіллям молодого богослова Є.Андрійчука з А.Рачинського в Товтрах 31 жовтня – 1 листопада 1868 р. На цьому весіллі зібралося багато представників українського православного духовенства, в тому числі і верхівка українського кліру – кафедральний проповідник В.Продан, архідиякон Т.Дронь та ін.

Протягом листопада 1868 – січня 1869 рр. проходила підготовка перших зборів і розроблявся проект статуту "Руської бесіди". Цю роботу очолювали, крім названих Продана і Дроня, доктор права Л.Сахнович, професор І.Глібовицький. Активну участь брали також професор гімназії І.Браник, ректор православної семінарії І.Филипович, радники консисторії Коморошан та Прокопович. За підписами Продана, Дроня і Сахновича було подано заяву до крайового управління з проханням дозволити збори української інтелігенції 26 січня 1861 р. 11 січня такий дозвіл було надано [1].

На установчих зборах затверджено статут "Руської бесіди" та обрано її керівництво. Першим головою товариства став кафедральний проповідник о.В.Продан, а членами виділу (керівного органу) – нотаріальний кандидат Л.Сахнович (заступник), І.Браник, консисторський радник о.М.-Коморошан, о.Ф.Максимович, о.С.Воробкевич, ректор духовної семінарії о.І.Филипович, суддя М.Михаляк, катехит реальної школи у Чернівцях О.Прокопович. Отже, шестеро були духовними особами, двоє службовцями і один – професор гімназії. Такий вибір відбивав реалії тодішнього суспільного життя, головною рушійною силою якою якого було духовенство [7, с.148].

„Руська бесіда" спочатку засновувалась як звичайне „касино", тобто клуб, куди сходились українські міщани, щоб почитати газети, пограти в карти, просто відпочити. Щоправда, уже в першому „Статуті" товариства, затвердженому властями 19 лютого 1869 р., зазначалося: „Беседа руська єсть соєдіненіє для поднесенія просвещенія і товаріщеской жизні" [2]. Засобом досягнення поставленої мети передбачалося створення бібліотеки, видання газет і журналів, товариське життя. Дійсними членами товариства могли бути всі, хто проживав на Буковині і мав добру репутацію, за винятком молоді, яка навчалася.

До складу „Руської бесіди" увійшли люди різних політичних переконань, як українофіли – народовці так і старорусини-москвофіли. Це обумовлювало гострі дискусії між членами товариства. Вони точилися як на загальних зборах, так і на засіданнях виділу. Зокрема, на другому засіданні виділу 8(20) березня 1869 р. розгорілися дискусії про те, яким правописом друкувати українські видання. Більшість становили старорусини, відстоюючи етимологію. Протягом 70-х років вони, як правило, домінували в суспільних справах. Народовські позиції в „Руській бесіді" цього часу відстоювали С.Воробкевич, І.Турчманович, М.Михаляк та ін.[6, с.140].

Найбільшу активність „Руська бесіда" проявила в галузі культури, намагаючись послідовно захищати права українців. Регулярно товариство зверталося з різними запитами, зверненнями, проханнями, протестами, пропозиціями. Досить назвати протест на рішення Буковинського сейму про ведення протоколів румунською та німецькою мовами (1869 р.), інтерпеляцію, щоб богослов'я в початкових і середніх школах викладалося тільки рідною мовою (21 березня 1870 р.), звернення про запровадження іспитів з богослов'я українською мовою (4 січня 1871 р.), вимогу, щоб місце вчителя в Кіцмані зайняла людина, яка володіє українською мовою (3 жовтня 1873 р.), запит про заснування кафедри української мови та літератури у майбутньому Чернівецькому університеті і викладання українською мовою у духовній семінарії (24 лютого 1875 р.) тощо. Всього за перше десятиліття існування „Руської бесіди" було подано 9 письмових звернень і 5 прохань до різних установ краю та імперії. Такі звернення практикувалися досить часто у той час не тільки українськими, але й іншими товариствами. Не всі з них дали позитивний результат, але подібного роду заяви переконува-

ли владні структури, що українці не збираються відмовчуватися і за найменших можливостей будуть відстоювати свої конституційні права [7, с.163-104].

З 70-х років XIX ст. „Руська бесіда" зосереджує свою увагу на організації по селах Буковини читалень. Ця робота набирає особливо великих масштабів після 1894 р., коли новому керівництву вдалося затвердити змінений статут товариства на зразок галицької „Просвіти" [4]. Було розроблено і опубліковано типовий статут читалень. Керівництво „Руської бесіди" допомагало вирішувати різні організаційні питання при заснуванні сільських бібліотек, проводилися школи та інструктажі для активістів читалень. Позитивні результати не забарилися. На кінець 1913 р. налічувалося близько 150 читалень „Руської бесіди". У Чернівцях відкрито чотири читальні цього товариства[14].

Крім читалень, „Руська бесіда" мала центральну бібліотеку, фонд якої становив понад 840 книг і журналів. У 1911 р. бібліотекар товариства М.Кордуба приступив до створення окремої бібліотеки фахових видань з метою зібрати популярні книги різних галузей знання для молоді, робітників, міщан. На виконання цього проекту тільки у 1909-1911 рр. виділ товариства "Руська бесіда" асигнував 500 крон. На 1912 р. у бібліотеці фахових видань налічувалося уже понад 900 назв книг.

„Руська Бесіда" стала ініціатором заснування кількох нових культурно-освітніх товариств, які досить швидко стали вагомою силою українського національного відродження в краї. За її ініціативою у 1884 р. утворилося товариство „Руський Народний дім" з метою захищати і підтримувати матеріальні і моральні інтереси українців Буковини, а у 1887 р. уконституювалася „Руська школа" для згуртування українського вчительства [9, с.146-147].

У 1870 р. „Руською бесідою" започатковано видання першої української газети в краї – „Буковинська Зоря". На жаль, вона існувала недовго, видавши лише 16 чисел. Основною причиною її припинення стали фінансові труднощі та незрозумілість мови „язичія", якою друкувалась газета. Однак факт появи української преси мав не менше значення, ніж створення першого товариства.

Наступним вагомим кроком керівництва „Руської бесіди" стало утворення 22 червня 1870 р. в готелі „Під кронпринцом" політичного товариства „Руська рада" на зразок аналогічного об'єднання у Львові. Воно повинно було відстоювати політичні інтереси українців [4]. „Руську раду" спочатку очолював доктор права Л.Сахнович, його заступником був – С.Мартинович. Однак незабаром „Руську раду" очолив В.Продан. На той час ні німці, ні румуни, ні поляки ще не мали власної політичної організації. Членами „Руської ради" спочатку були ті ж люди, що і в „Руській бесіді". У перші роки свого існування товариство не проявляло активної діяльності [7, с.162].

На початку 80-х рр. XIX ст. москвофільство Буковини переживало кризу. Прихильники москвофільства покинули більшість існуючих товариств і відмовилися в них працювати. Натхненником відродження москвофільства виступив уродженець Буковини Григорій Купчанко. У 1888 р. він розпочинає видавати у Відні газету „Русска Правда", яка повністю присвячувалася буковинським справам і пояснювала їх у москвофільському дусі. З травня цього ж року у Чернівцях засновується молодіжна москвофільська організація „Буковина", студенти цього товариства носили нагрудні стрічки (біло-синьо-червоні), читали російську літературу і навіть намагалися переходити з „язичія" на більш-менш чисту російську мову.

Так було зроблено початок у створенні окремих москвофільських товариств. Наступним кроком стало заснування політичного товариства „Народная рада". Його статут затверджено крайовим управлінням 19 квітня 1893 р. Головні завдання організації передбачали захист прав руського народу (фактично українського) і сприяння його політичному розвитку[8, с.50]

У 1898 р. виникло ще одне москвофільське політичне товариство „Вижницко-Путиловска рада", засновником якого став М.Василько. В 90-х роках XIX ст. москвофіли також заснували декілька культурно-освітніх та добродійних товариств. Зокрема, у 1894 р. створено „Общество русских женщинъ въ Буковине" , у 1897 р. – „Общество церковныхъ певцовъ въ Буковине", у 1901 р. „Русско-православный детский приют". Однак товариства москвофілів ніколи не відзначалися особливою чисельністю, популярністю серед простих селян та інтелігенції. Їхня активність значною мірою залежала від пропагандистських кампаній, що проводилися російськими покровителями. Напередодні Першої світової війни переважна більшість москвофільських товариств на Буковині або була розгромлена австрійськими властями, або перебувала у стадії глибокої ідейної та організаційної кризи [8, с.51-52].

Наслідком зміни співвідношення політичних сил на користь народовців, стало значне пожвавлення суспільно-політичного руху українців. Зокрема, з 1 січня 1885 р. почала виходити перша українська політична газета „Буковина". Вона досить швидко стала впливовим чинником в суспільному житті не тільки Буковини, але й сусідньої Галичини. На сторінках „Буковини" послідовно відстоювалися національні інтереси українців, велася безкомпромісна боротьба з проявами румунізації та онімечення, давалося відсіч москвофільству та буковинському автохтонству [6, с.172].

Отже, у другій половині XIX ст. національний рух на Буковині досяг чималих успіхів. Бурхливо розвивалася видавнича справа, налагоджено розповсюдження книг, періодичних видань. Багато робилося для залучення до культурно-освітньої роботи селян, робітників, інтелігенції. Все це забезпечило значні успіхи у непростій справі формування національної свідомості, зміцненні українських позицій у суспільному житті, що було необхідною передумовою утворення політичних партій Буковини.

Джерела та література

1. Державний архів Чернівецької області (ДАЧО). – Ф.3. – Оп.4. – Спр.1957. – Арк.1-2.
2. ДАЧО. – Ф.3. – Оп.4. – Спр.1949. – Арк.11.
3. ДАЧО. – Ф.3. – Оп.2. – Спр.16113. – Арк.1-22.
4. ДАЧО. – Ф.3. – Оп.3. – Спр.4. – Арк.8.
5. ДАЧО. – Ф.3. – Оп.1. – Спр.5411. – Арк.3.
6. Буковина: історичний нарис. – Чернівці: Зелена Буковина, 1998. – 416 с.
7. Добржанський О. Національний рух українців Буковини другої половини XIX – початку XX ст. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – 574с.
8. Добржанський О. Москвофільські товариства на Буковині в кінці XIX – на початку XX ст. // Питання історії України: Збірник наукових статей. – Чернівці, 1997. – Вик.1. – с.49 – 53.
9. Добржанський О. Національне відродження Буковини у другій половині XIX – на початку XX ст. крізь призму діяльності культурно-освітніх товариств // Етнонаціональний розвиток в Україні та стан української етнічності в діаспорі: сучасність, реалії конфліктності, проблеми та прогнози на порозі XXI століття: Матеріали п'ятої Міжнародної науково-практичної конференції (22-25 травня 1997 р.).– ч.1. – Київ – Чернівці; 1997. – с.146-151.
10. Слово. – 1869. – 17 вересня.
11. Терлецький О. Москвофіли і народовці 70-х рр. – Львів, 1902. – 82 с.
12. Філіпчук В.О. Початки українського національного відродження на Буковині // Український історичний журнал. – 1999. – №2. – с.80-89.
13. Філіпчук В.О. Початки українського національного відродження на Буковині // Український історичний журнал. – 1999. – № 4. – с.64-74.
14. Ботушанський В.М. Утвердження національної самосвідомості буковинських українців (II пол. XIX – поч. XX ст.) // Матеріали III Міжнарод. історико-краєзн. конф., присвяч. 120-річчю заснув. Чернівецького ун-ту. – Чернівці: Рута, 1995. – С. 11-16.

Summary

Oksana Bilzan (Chernivtsi)

Ukrainian national movement in the Bukovyna within the 19th and 20th centuries

The process of formation and development of the Bukovynian national movement, which was the portent of the first political parties, is studied here. Two trends in the national movement in Bukovyna (the end of the 19th century) are characterized. The analysis of the activities of the first cultural and educational societies and social and political societies is offered.

УДК: 94(477.85) „18/19"(092):2

Анатолій Кузь
(Чернівці)

ЖИТТЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ МИТРОПЛИТА ВОЛОДИМИРА РЕПТИ

Особистість митрополита Володимира Репти (митрополит Буковини і Далмації у 1902-1924 рр.) у вітчизняній історіографії оцінюється досить суперечливо. Йому відводять роль „румунізатора Буковини", „зрадника свого народу". Але це далеко не так. Репта був патріотом перш за все своєї землі, свого краю, цій людині довелося жити і творити в складний період кінця XIX – першої чверті XX ст. В цей час відбувалися корінні зміни в суспільно-політичному та державницькому житті у Східній Європі, формувалися нові держави, складалися нові політичні системи тощо.

Митрополит завжди був в оточенні румунського духовенства, яке контролювало його дії, прагнуло проводити політику „румунізації" на Буковині. Все ж по можливості Репта намагався зрівняти в правах українців і румунів, часто йдучи на компроміс з обома сторонами. І це йому вдавалося.

Володимир (Репта) народився 25 грудня 1841 року в с.Банилів-над-Черемошем. Світське його ім'я було Василь. Батько Михайло належав до резешів, тобто збіднілих шляхтичів, які жили громадами і самі займалися селянською господаркою, його родичі були бідними „шляхтичами" і не знали іншої мови, крім української. За допомогою банилівського пароха о.Семаки Василя влаштували у вищу гімназію в Чернівцях, яку він закінчив на „відмінно" у 1865 році [7, с.14].

Одним із перших національно-свідомих виступів українців на Буковині стало відзначення третьої річниці смерті Тараса Шевченка. Це була перша спроба Василя Репти відстояти українські патріотичні ідеї. Українські богослови Чернівецької духовної семінарії разом із старшими гімназистами організували 29 лютого 1864 року в Чернівцях у церкві св. Параскеви богослужіння в роковини смерті „нашого славного поета"; правив о.Ізидор Мартинович, катехит і учитель української мови в реальній школі. В цьому відзначенні взяли участь як православні, так і уніати. В „Слові" за 23 березня 1864 р. дописувач так закінчує свою кореспонденцію про цю подію: „Відправа вся відбулася величаво і дякуємо Небесному, що нам, українцям, допоміг ісправити наше бажання. Цей акт много доброго зробив, збудив чуття в нашій українській молоді і показав, що і на Буковині ми встали з великого сну і зачали думати про свою словесність". Організаторами цієї акції були богослови Єротей Федорович, Василь Репта та Касіян Стратулат [2, с.59].

В 1868 році Репта закінчує теологічний інститут. Пізніше, впродовж трьох років (з 1871 по 1873

рр.) продовжує удосконалювати свої знання в університетах Відня, Бонна, Мюнхена і Цюріха [7, с.14].

Повернувшись до Чернівців, він отримав посаду студіопрефекта архієпископської семінарії, у 1873 р. – штатний професор з вивчення Біблії і Нового заповіту. З 1875 р. стає штатним професором цих дисциплін на теологічному факультеті новозаснованого Чернівецького університету. Репта був деканом теологічного факультету протягом ряду років. У 1883-1884 рр. обирався ректором Чернівецького університету [10, с.1]. З 1876 по 1895 рр.- працює крайовим шкільним інспектором і викладає у середніх школах. Працюючи у середній школі, Репта вчив Омеляна Поповича латинської мови. Потім викладав українську мову в чоловічій гімназії у Сучаві. У лютому 1896 р. був призначений консисторіальним архімандритом. З цього ж 1896 р. йому дозволено як почесному професорові теологічного факультету читати лекції з вивчення Біблії. Враховуючи його заслуги як педагога, йому надають звання доктора теології. За великі заслуги в галузі шкільної освіти рада міста Чернівці обрала його почесним громадянином. Також неодноразово обирався депутатом в австрійський парламент. Як показав час, молодий Репта готував себе до духовного життя, тому не був одружений. У 1875 році у віці 34 років постригся в ченці, отримавши церковне ім'я Володимир, 1890 року став архімандритом, 1899 року - єпископом радівецьким, на якого був висвячений в Чернівецькому кафедральному соборі митрополитом Аркадієм Чупрековичем і єпископом Далматинським Никодимом, а 1902 – митрополитом Буковини [7, с.14-15; 13, с.1; 14, с.74].

Змагання між українцями і румунами на Буковині було найпомітнішим на церковному полі. Обидва православні етноси намагалися мати свою зверхність над церквою. Становище українців у церковних справах почало покращуватися ще за митрополита Аркадія Чупрековича (1896-1902). Катехитом православної релігії в Чернівецькій гімназії став священик Євген Семака. Ще будучи титулярним єпископом при старому і немічному митрополиті Володимир Репта добився призначення у консисторію (орган управління єпархією) двох українців: оо.Олександра Манастирського та Юрія Ганицького. Було засновано дві кафедри з українською мовою викладання на теологічному факультеті, їх очолили відповідно Д.Єремійчук та Є.Козак [2, с.77; 4, с.58-59].

Ставши митрополитом у 1902 році, Репта зразу ж взявся за покращення управління церквою та деяку її реорганізацію. На початку XX століття за сприяння митрополита Володимира у Чернівцях організовано жіночий Свято-Введенський монастир. Він намагався покращити матеріальні умови священиків, турбувався про реконструкцію старих монастирів та церков на Буковині (Путна, Мірешуць) [13,с.1].

Але найбільш гострим залишалося протистояння українців та румунів щодо урівнення їхніх прав у церковних справах. Митрополит Володимир вів досить непослідовну політику в цьому плані. Часто він змушений був іти на поступки румунам, хоча якраз за його управління українці отримали практично рівні права. Будучи в молодості переконаним борцем за волю, демократію та рівність в правах усіх народів Австро-Угорщини, він з часом стає переконаним консерватором у міжнаціональних відносинах на Буковині.

За переписом 1900 року на Буковині було 129 чисто українських парохій (парафій) і експозитур, та 97 чисто румунських. Мішаних українсько-румунських парохій було 45, з них 31 з українською, а 14 з румунською більшістю. Найгірше було українцям в мішаних парохіях. Тут позбавлялися вони всякого права. На 45 мішаних українсько-волоських парохій не було ні одного душпастира українця. Найважче було парохіях з українською більшістю в Чернівцях, Сереті, Банилові Волоському, Глибоці, Бросківцях, Кам"янці, Великому Кучурові, Михальчі та Чагрі [9, с.1-3]. З перепису видно, що українських парохій на Буковині було навіть більше, ніж румунських, тоді як більшість високих церковних посад у митрополії займало румунське духовенство.

В боротьбі за рівноправність у церковному житті українців і румунів, крім „Руської бесіди", активну участь брало також „Товариство руских православних священиків на Буковині", яке під проводом о. проф. Дениса Єреміїва, а потім о.Феофіла Драчинського, посла М. Василька, втягнутого до громадської праці, ревно обстоювало права православних українців Буковини. В 1905 році гурток православних священиків постановив заснувати священиче товариство для покращення співпраці і координації дій священиків у боротьбі на церковному полі. Статут „Товариства руских священиків" був затверджений 29 липня 1905 року.

До складу товариства ввійшли 12 священиків (Євгеній Семака, Дмитро Козарищук, Юрій Калинюк та ін.). В 1914 році воно налічувало вже 59 членів [4, с. 7-8].

У 1907 р. було організовано ще одне товариство – „Православна академія", першим головою якого був студент Петро Катеринюк, пізніше катехит в Кіцманській гімназії. В „Православній академії» об'єднались всі українські студенти-богослови для церковно-громадської й культурно-освітньої праці, головним чином посеред української молоді Буковини [1, с.317]. Ці два товариства стали оплотом українців у боротьбі за свої церковні права.

Митрополит Володимир Репта дозволив видавати підручники релігії для народних та середніх шкіл українською мовою і фонетичним правописом, до консисторії увійшли о. Є.Семака, пізніше

о.М.Галіп та о.Касіян Бриндзан. До духовної семінарії приймали однакове число українських та румунських кандидатів, щороку по 25 теологів. У 1914 році українці домовилися за сприяння митрополита Репти з румунами про поділ консисторії на два відділи: український та румунський [2, с.77]. Церковний журнал „Candela" („Світильник") почав виходити румунською та українською мовами.

Після смерті генерального вікарія і архімандрита о. І.Филиповича постало питання про те, хто буде новим вікарієм. Українці висунули свого кандидата на це місце – о.Манастирського, який тим часом став, як і о.Галицький, консисторським радником, але румуни висунули свого кандидата – професора Евсевія Поповича, старшого за віком. Українські депутати ходили з клопотанням про обрання Манастирського до цісаря у Відень. Ні одна зі сторін не хотіла поступитись. Австрійське міністерство культів іменувало обох кандидатів на місце генерального вікарія, але митрополит Репта не нагородив жодного з них митрою, як повинно було статися [7, с. 14-15].

Він довго не міг визначитися з кандидатом. 1 травня 1914 року „Товариство руских православних священиків на Буковині" звернулося з „пропамятним письмом" до митрополита Володимира. В ньому, зокрема, говорилося:

„..Ваше Ексцеленціє! Преосвященний Владико! Не можемо затаїти нашого глибокого жалю, що руска (мається на увазі українська. – А.К.) більшість дієцезан одержала і свого представителя в найвищій єрархії, себто генерального вікарія в особі отця Архимандрита Манàстирського і що Ваша Ексцелєнція проти доконаного іменованя протестували і вже іменованого ще не інсталювали. Також обняло нас всіх велике здивоване, що Ваша Ексцелєнція в протягу двох років не підприняли нічого, щоб довести до іменованя третього совітника Русина на місце помершого бл. п. отця Евгена Семаки..." [9, с.10]. Все ж о. Манастирський був призначений на посаду генерального вікарія і став архімандритом.

Митрополит Володимир багато писав. У своїх працях з психології, філософії, історії він намагався розкрити суть людини, вплив на неї Церкви тощо. В 1889 році у журналі „Candela" вийшла друком фундаментальна праця „Психологія та її значення для розвитку, вдосконалення і здійснення релігійних почуттів". З 1889 по 1896 рр. обирався почесним віце-президентом „Асоціації румунської літератури на Буковині". У 1898 році Володимир Репта видав у Чернівцях власну книжку „З історії церкви Буковини" [7, с.16; 8, с.73; 13, с.1].

Митрополит написав декілька звернень до жителів краю у вигляді настанов та повчань. Це були пастирські листи. У 1904 році вийшов друком пастирський лист „О воскренію Господа нашого Іисуса Христа". „...Для того стараймося щоб тіло наше здорове було. Уникаймо все, що його може послабити і робім усе, що укріпляє здоров'я. Коли захворіємо, то шукаймо допомоги у лікаря, а в часи заразливих хвороб виконуймо дані розпорядження , щоб обмежити поширення хвороби і ліквідувати її. Але не задовільняймося лише тим, щоби тіло наше здорове було і сильне. Тому що чим сильніше буде тіло, тим легше і краще людина зможе виконувати свої обов'язки перед Богом..., а щодо роботи, то вона не послаблює людину, а укріпляє її. Тіло є необхідним та потрібним для виконання цноти і розвитку життя душевного узагалі," – писалося у ньому [5, с.10-13].

В 1908 році вийшов у світ другий пастирський лист „О должности христіанина поступати не лишь взглядомь розуму, но й сердца й воли". В першій частині цього листа митрополит наголошує на шкідливості пияцтва, а в другій говорить про виховання справжнього християнина: „Наш народ був і є підвласний різним хворобам. Ми мали у краю тиф, скарлатину, дифтерію, оспу, холеру, пелагру. Кожна з цих хвороб наробила нам багато шкоди, але жодна з них не знищила нас так, як хвороба п'янства. Ця хвороба поширюється у нас в краю межи нашими людьми щоденно і приводить в небезпеку існування цілого народа. Зі значення почуттів для нашого душевного життя походить для нас повинність, щоб не давати почуттям волю, не віддавати їх сліпому припадку" [6, с.9-1 1].

Виховати справжнім християнином людину, на думку о. Володимира, можуть 4 інституції: „Найперша інституція основана Богом і є фамілія, тобто отчий дім. Тут отримує дитина перші враження в своїй душі. Тут пізнає вона ставши старшою і мотиви до своїх звичок. Другою інституцією для виховання людини є церква. Вона культивує серце і волю віруючої людини. Церква сповняє свою повинність наукою, систематично визначеною шкільною молоддю; відповідними проповідями для старших; удосконаленням божественного богослужіння; збереженням християнських звичаїв; діяльністю душпастирів при святій сповіді; управлінням святих тайн постановлених у святій церкві. Третьою інституцією для виховання є школа..., а четвертою – держава зі своїми законами і з точним їх виконанням..." [6, с.20-23]. Як бачимо, Репта був також хорошим педагогом, оскільки довгий час працював шкільним інспектором.

Перша світова війна зробила Буковину ареною боротьби двох імперій: Австро-Угорщини та Росії. Під час першої окупації Чернівців російськими військами митрополит залишився в місті. 2 вересня 1914 року близько 18 годин, після короткої процедури здачі міста, здійсненої бургомістром С. Вайсельбергером, російські війська зайняли Чернівці. Того ж дня тимчасовий командувач військами лівофлангового оперативного району генерал-лейтенант Т.Арутюнов на сходах перед чернівецьким магістратом виголосив коротку промову й оголо-

сив Чернівці назавжди російським містом і водночас наклав на міщан контрибуцію. Сума контрибуції спочатку становила 600 тис. рублів, але згодом, завдяки зусиллям митрополита Володимира фон Репти росіяни зменшили її до 300 тис. рублів. За це митрополит змушений був співпрацювати з російськими окупаційними властями і видав наказ духовенству молитися за російського царя й перемогу російських військ [3, с.27-28; 12, с.6].

Надалі, коли австрійці відкинули російські війська з Буковини, на Репту наклали пеню в 75 тисяч крон. Митрополита й консисторію вивезли спочатку в Прагу, а потім у Відень, де опісля згодом відрахували за штат [11, с.3]. На його місце призначено двох вікаріїв: архимандрита Тита Тимінського – українця і архимандрита Воробкевича – румуна. Консисторія була поділена на українську і румунську частини. У таку скрутну хвилину всі, кому митрополит Репта в свій час допомагав, відвернулися від нього, але були й такі, що хотіли допомогти. Репта відповів їм: «Зважайте, час тепер важкий, ви маєте батьківщину, і це може вам зашкодити». Цісарським указом його було увільнено від служби, водночас виголошено подяку за його любов до народу [7, с.16].

Незабаром війна закінчилася, й Буковина ввійшла до складу Румунії. Володимир повернув назад свій архієрейський престол. Але це вже був 77-літній старець, який тільки офіційно вважався митрополитом, а насправді митрополією управляли румунські радники. У 1918 році його обирають почесним членом Румунської академії наук та сенатором румунського сенату [13, с.2]. Румунська влада почала проводити жорстку політику „румунізації", незважаючи на протест митрополита.

З консисторії румунська влада звільнила всіх українських радників і замінила їх румунами. На богословському факультеті зліквідували дві кафедри – пасторальну і церковнослов'янської мови, – на яких до того часу викладалося по-українськи; переслідували товариство українських богословів „Православна академія", українців не приймали до духовної семінарії, було припинено діяльність „Товариства руских священиків".

Формальне затвердження всіх румунізаційних заходів та заміну назви Буковинської архідієцезії з „греко-орієнтальної" на „православно-румунську" довершено на церковному конгресі 3-25 жовтня 1921 р. І хоча на цьому конгресі українським делегатам і не вдалося перебороти румунських намірів, все ж сама їхня відважна постава гідно оборонила не тільки українські права на православну Буковинську архідієцезію, але й права українців на Буковину взагалі. Українські делегати: о. д-р Р.Григорій, професор д-р Є.Козак, проф. П.Катеринюк, д-р С.Смерека, прот. Т.Драчинський і прот. О.Козак, а особливо їхні речники – проф. Є.Козак і д-р С.Смерека – обвинувачували владу у фальшуванні буковинської історії, довели українську автокефальність та права українського народу щодо буковинської архідієцезії. Це був один із найвідважніших і найсвітліших виступів українських представників у захисті Української православної церкви на Буковині.

Реорганізація буковинської архідієцезії наступила після того, коли митрополит Володимир покинув митрополичий престол (1924 рік), коли в 1925 р. прилучено її до румунської патріархії як п'яту митрополію королівства Румунії

Після того, як Володимир Репта залишив архієрейський престол, він жив у митрополичій резиденції до самої смерті (помер у віці 85 років). Поховання архіпастиря Володимира відбулося 27 квітня 1926 року урочисто і з великою шаною. Шанованого небіжчика з усіма почестями проводив сам патріарх Мирон з двома митрополитами, трьома єпископами, священиками, величезною кількістю парафіян. Похований він на Чернівецькому центральному кладовищі.

Джерела та література

1. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. – Т.3 // http:// www.hram.kiev.ua/mdex.php-mode=books&cat=6&parent==650&id=57. – Дата перегляду: 28.10.2006.
2. Жуковський А. Історія Буковини. – Чернівці, 1994. – Ч.2.
3. Заполовський В. Буковина в останній війні Австро-Угорщини (1914-1918). – Чернівці, 2003.
4. Звідомленє з дїяльности „Товариства православних священиків на Буковині" за час від 19.червня (2.липня) 1906 до 1. (14. мая) 1914. – Чернівці: Руска Рада, 1914.
5. Листь пастырскій Архієпископа и Митрополита дра Владиміра де Репта о воскресенію Господа нашого Іисуса Христа. – Черновцы, 1904.
6. Листь пастырскій Архієпископа и Митрополита дра Владиміра де Репта о должности христіанина поступати не лишь взглядомъ розуму, но и сердца и воли. -Черновцы, 1908.
7. Мензак Г. Вклонись, людино, світлій правді! (Нариси історії села Банилів та повстанські пісні Буковини).-Вижниця: Черемош, 2004.
8. Полянко О . Нарис з історії Православної Церкви на Буковині. – Чернівці, 2001.
9. Пропамятне письмо „Товариства православних священиків на Буковині" до Єго Ексцелєнциї Високопреосвященного Архиепископа і Митрополита Володимира де Репти в Чернівцях. - Чернівці: Руска Рада, 1914.
10. Перші десять ректорів Чернівецького університету // http://www.2000.cv.ua/2001/39/27. – Дата перегляду: 25.09.2006.
11. Шавельский Г.И. Воспоминания последнего протопресвитера Русской армии и флота //http:// militera.lib.ru/mn/shavelsky_gi/22.html. – Дата перегляду: 28.10.2006.
1. 12 грудня – день заснування Чернівецької єпархії // http://archiv.orthodox.org.ua/page-2096.html. – Дата перегляду: 28.10.2006.
12. Dicţionarul teologilor români // http://biserica.Org/WhosWho/DTR/R/VladimirRepta.html. –Дата перегляду: 7.11.2006.
13. Mitropolie der Bukowina und von Dalmatien (Видання, рік і місце друку невідомі).

Summary

Anatoliy Kuz' (Chernivtsi)

Life and activity of the metropolite Volodymyr Von Repta

The author of his article tries to show the problem of the historical person – metropolite Volodymyr von Repta. He tells us about the life of metropolite, his activity as a church figure, politician, philosopher, writer, and teacher. Author wants to explain us the difficulties of the beginning of the 20th century in Austro-Hungary and Bukovyna. He reflects the opposing between Ukrainian and Rumanian people in Bukovyna.

УДК 94(477.85) „1939/1945":323.12

Олег Суровцев
(Чернівці)

ПОЛІТИКА РУМУНІЇ У ВИРІШЕННІ „ЄВРЕЙСЬКОЇ ПРОБЛЕМИ" У ПІВНІЧНІЙ БУКОВИНІ ТА ХОТИНЩИНІ В ЛИПНІ-СЕРПНІ 1941 РОКУ

Жахливі події Голокосту на теренах Північної Буковини та Хотинщини в липні-серпні 1941 року досі залишаються без належної уваги в українській історичній думці. Катастрофа буковинського єврейства лише побіжно згадується в дослідженнях з історії Буковини, України, Другої світової війни. Варто відмітити праці С.Комарницького [5], І.Фостія [8], А.Круглова [6], Я.Хонігсмана [9]. Пояснення такого ставлення до історії Голокосту перебуває в площині соціальної психології. В спробі спеціального або регіонального вивчення та осмислення геноциду єврейського народу помилково вбачається намагання применшити страждання та втрати українського народу під час Другої світової війні. Достатню увагу долі буковинського єврейства в роки румуно-німецької окупації краю приділяють науковці Румунії, США, Ізраїлю. Насамперед необхідно згадати роботи М.Карпа [14], І.Раду [18], Ж.Анчеля [12].

В січні 1941 року впродовж декількох зустрічей А.Гітлер та Г.Герінг продемонстрували диктатору Румунії Іону Антонеску та його заступнику Міхаю Антонеску план нападу на Радянський Союз та обговорили питання участі румунської армії у війні проти СРСР. Румунія, вступаючи у війну з Радянським Союзом на боці нацистської Німеччини, виторгувала в останньої Бессарабію та Північну Буковину. 12 червня 1941 року в Мюнхені відбулась чергова зустріч А.Гітлера та І.Антонеску, в ході якої керівник румунської держави був ознайомлений із генеральним планом знищення євреїв Східної Європи.

Напад нацистської Німеччини на Радянський Союз 22 червня 1941 року спонукав на початку липня 1941 року керівництво Румунії до окупації Чернівецької області. 2 липня перші німецько-румунські військові частини вступили на територію краю, а до 9 липня 1941 р. були захоплені усі населені пункти Північної Буковини та Хотинщини.

Румунські війська, які окупували Бессарабію та Північну Буковину в 1941 році, входили до складу групи армій „Південь", що складалась з 11-ої німецької армії, корпусу угорської армії та двох румунських армій (3-тя, 4-та). Протягом перших 10 днів румунські та німецькі війська здійснювали спільні атаки, рейди, розвідки. Спільні операції румуно-німецьких військ мали криваві наслідки для єврейського населення міст Герца та Новоселиця.

Ще 19 червня 1941 року генерал І.Штефля, один з найближчого оточення кондукетора, відправив до військових частин румунської армії таємний наказ І.Антонеску, в якому вказувалось, що необхідно „ідентифікувати всіх євреїв, комуністів та симпатизуючих радянській владі..., Міністерство зовнішніх справ повинно отримати повну інформацію про їх місцезнаходження, переміщення, щоб мати можливість ухвалювати будь-яке рішення" [15. – Т.6. – С.426].

До 21 червня 1941 р. головнокомандувач румунської армії І.Топор видав „спеціальні накази", в яких пояснювалося, що необхідно робити з євреями та комуністами. Зокрема зазначалось, що ці люди будуть переправлені на протилежний берег Дністра або знищенні. Зі змістом „спеціальних наказів" був ознайомлений весь командний склад румунської армії [13, с.191]. „Спеціальні накази" у вигляді інструкцій надавали абсолютну владу військовим над єврейським населенням, що проживало на територіях, де велись бойові дії. Цивільна румунська влада, що прийшла на окуповані території Північної Буковини та Хотинщини, неофіційно була теж проінформована про зміст „спеціального наказу". Окрім того, після першої хвилі знищення єврейського населення військовими, які швидко продовжували заглиблюватись у радянські території, цивільна влада повинна була допомогти жандармерії, німецьким айнзацгрупам повністю завершити „очищення" від євреїв території Північної Буковини та Хотинщини. Прикладом такої „допомоги" може бути діяльність префекта Хотинського повіту доктора Д.Германа [19, с.326].

Окуповані міста і села Північної Буковини та Хотинщини з подання румунського військового командування очолювали виключно вихідці з Румунії та румунські націоналісти. Наприклад, в м. Герца 132 євреї були розстріляні румунськими воякими за допомогою адміністрації, що була призначена командувачем 7 дивізії майором Г.Вартіком [13, с.194]. Населення Північної Буковини та Хотинщини впродовж перших 24 годин після вступу румунських військ було проінформовано про те, що єврейське населення визнається поза законом, що мало криваві наслідки [17, с.24, 32, 39, 44].

Частина місцевого населення, скориставшись ситуацією, організовує бандитські формування, що

з власної ініціативи винищували та грабували єврейське населення. Наприклад, в Садгорі вчитель Владимир Русу проголосив себе начальником поліції та сформував загін антисемітськи налаштованих людей. З його ініціативи понад 100 євреїв з Рогізни, Садгори були вбиті впродовж 5-6 липня [15, с.304-307]. Банда В.Русу вирізнялась особливою жорстокістю, її учасники грабували будинки вбитих євреїв, ґвалтували жінок, знущались над дітьми.

Жандармські легіони, що рухались за регулярними військами, знищували єврейське населення Бессарабії та Буковини згідно з наказами керівництва Румунії. За декілька днів до відомого наказу М.Антонеску „Перейти Прут!" жандармські легіони були зібрані в м. Роман, Фельтичени, Галац, де всім був доведений „спеціальний наказ" І.Антонеску. В м. Роман перед сержантським складом легіонів „Orhei", „Lapuşna", „Bălţi" виступив генеральний інспектор жандармерії генерал П.Василіу, який наголосив, що „першочерговим заходом на захоплених територіях стане очищення територій". Зокрема, під „очищенням територій" розумілось: негайне знищення єврейського населення в селах; євреїв, що жили в містах сконцентрувати в гетто; арештовувати всіх „підозрілих осіб", комуністів та тих, хто працював в органах радянської влади [7, с.79].

„Очищення територій" – румунський евфемізм для позначення дій, спрямованих на знищення і депортацію єврейського населення Бессарабії та Буковини. У порівнянні з нацистським „остаточним вирішенням", румунське „очищення територій" має спільні та відмінні риси. Але, якщо проаналізувати методи та наслідки цих дій, то значення є близьким. Відмінність полягає в реалізації антисемітської політики на обмеженій території Бессарабії та Буковини.

Офіцери жандармських легіонів по-різному сприйняли „спеціальний наказ" та його роз'ясненя: хтось це сприйняв як безкарність за здійснення злочинів, хтось як можливість збагатитися, а головне - не було визначено статус населених пунктів Бессарабії та Буковини, тобто що вважати „містом", а що „селом", і відповідно, як чинити з єврейським населенням, тому часто керівництво жандармерії діяло на власний розсуд.

Жандармський легіон „Хотин" був направлений у розпорядження Чернівецького інспекторату. Напередодні вторгнення „Хотинський легіон" під командуванням І.Менекуци, який згодом очолив жандармерію на Буковині, був зібраний для підготовки в Фелтиченах. Тут вперше „спеціальний наказ" був доведений лише командному складу, а 6 липня 1941 року наказ про „очищення територій" був доведений всім [15. – Т.5. – С.27].

У селах Північної Буковини та Хотинщини жандарми стали головними вбивцями євреїв, виконавцями наказу про „очищення територій". Кожен жандарм розумів своє завдання, знав розміщення та структуру легіонів. Більшість жандармів повернулось служити в ті самі села, містечка, що й до 1940 року, а це означало, що вони добре знали місцевість, були знайомі з багатьма єврейськими родинами і використали цю перевагу під час каральних операцій.

Першим кроком жандармів після захоплення села чи містечка був арешт та знищення „підозрілих" євреїв. Методи вбивства застосовувались різноманітні: здійснювались заздалегідь спланована провокації проти румунської армії, за які відповідальність покладали на євреїв, демонстративні страти для залякування населення, використовували євреїв як живі мішені для тренувань, перед вбивством змушували жертв копати ями, топили людей в річках або скидали трупи у воду та інші. Згодом єврейське населення сконцентровувалося у визначеному місці, де утримувалось від декількох днів до декількох тижнів для пограбування їх будинків.

21 червня 1941 року за наказом І.Антонеску була створена Особлива інформаційна служба (Serviciul special de informaţiuni), яка на початковому етапі нараховувала 160 чоловік. Згодом формуються 2 підрозділи „Eşalon operativ" та „Eşalon special", завдання яких полягало в „отриманні інформації для захисту румунської армії та запобіганні шпіонажу, саботажу та терористичних дій" [15. – Т.6. – С.516]. Фактично S.S.I. виконувала функції румунської айнзацгрупи, проте на теренах Північної Буковини та Хотинщини її підрозділи не діяли.

Репресивні заходи проти єврейського населення влітку 1941 року повністю охопили Північну Буковину та Хотинщину. Адміністративний статус цих територій відрізнявся від решти земель Румунії. Згідно з законом-декретом № 2506 від 3 вересня 1941 року було проведено реорганізацію управління Буковиною: утворено губернаторство провінції, директорати, префектури, претури та примарії. При губернаторстві діяв військовий кабінет [10, с.165]. Така зовсім виняткова адміністративна ситуація в Буковині була представлена М.Антонеску в його промові 3 липня 1941 року: „Законодавство королівства поширюється на всю територію Бессарабії та Буковини. Ми вимагаємо провести на цих територіях етнічне очищення, структурну реорганізацію, щоб непроникна стіна між Бессарабією, Буковиною та територією королівства була зруйнована". Того ж дня М.Антонеску проінформував Раду міністрів, що: „Генерал Антонеску вважає, що етнічне очищення, яке буде впроваджено в Бессарабії та Буковині, вимагає повної ізоляції Бессарабії та Буковини від решти земель королівства на певний час" [16, с.42]. Саме тому дії румунської армії проти буковинських євреїв в липні-вересні 1941 року отримали криваві наслідки. Злочини впродовж цього періоду були

виправдані вже згаданим законом-декретом № 2506 від 3 вересня, зокрема статею №8 [16, с.165].

Першим кроком німецько-румунського командування на Буковині було оголошення єврейського населення поза законом. На засіданні Ради міністрів Румунії, яке відбулося 8 липня 1941 року, Михай Антонеску, заступник голови Ради міністрів, офіційно заявив: „Я наполягаю на примусовій еміграції всього єврейського елементу з Бессарабії та Буковини, який необхідно викинути за межі кордонів... Мені байдуже, якщо історія буде вважати нас варварами... Прошу бути вас невблаганними... Прийшов час, коли ми стали господарями нашої території й потрібно цей момент використати. Якщо потрібно – будете стріляти" [7, с.7-78].

Чернівці до 1941 року завжди були містом, в житті якого помітну роль відігравали євреї. Загальна кількість населення Чернівців станом на 1941 рік була приблизно 140 тис., з них понад 40 % складали євреї [9, с.128]. З моменту вступу в Чернівці (5 липня 1941 р.) румунські солдати, німецька поліція безпеки та СД (зондеркоманда 10б з групи „Д") та частина чернівчан, що підтримали окупантів, розпочали в широких масштабах здійснювати плюндрування та вбивства єврейського населення. Показовими є враження чернівецького журналіста, очевидця тих подій: „Румунські та німецькі солдати не обмежувались вбивством кожного зустрічного єврея, хоча багато з них вважали, що це не їх завдання. Зазвичай румунські офіцери лише чули про небезпеку, яку представляли євреї й, затримавши їх, передавали жандармам" [4, с.19].

В перші дні окупації в Чернівцях та його околицях було вбито і закатовано понад 2.300 євреїв. 7-8 липня частини „СС" зігнали майже 2 тисячі чернівецьких євреїв у Румунський палац культури (нині Будинок офіцерів). Тут їх протримали цілий день, а ввечері кожного третього відібрали і під конвоєм колоною по 6 чоловік повели бічними вулицями на військове стрільбище біля р. Прут (район с.Біла), в кінці теперішньої вулиці Підгаєцької, де відбувались тактичні військові навчання румунських солдат. Їх змусили викопати яму, після чого, так би мовити, в межах тренувань, по-звірячому розстріляли [1, спр.103, арк.1]. В такий спосіб було знищено й головного рабина міста доктора Марка, кантора Гурмана та трьох хористів синагоги Темпль. Перед смертю головний рабин міста протягом трьох днів утримувався в ліфті Румунського палацу культури, звідки щодня його виводили й змушували чистити взуття румунським та німецьким офіцерам. З метою знищення тих, хто залишився в Румунському палаці культури, пізно ввечері їм дозволили повернутися додому. При виході з будинку євреїв побачив поліцейський патруль, який так як діяла комендантська година, відкрив вогонь. Вижили лише одиниці.

Масові розстріли в місті відбувались до 9 липня 1941 року. За свідченнями працівника єврейського кладовища Ш.Симоновича, 10 липня за наказом примарії трупи вбитих євреїв почали звозити на єврейське кладовище. Цей процес продовжувався 3 тижні, проте впродовж перших трьох днів було поховано більшу частину чернівецьких євреїв. Сьогодні, як доказ, на єврейському кладовищі є 3 великі могили, де захоронено сотні чернівецьких євреїв та 12 менших могил по 12-15 осіб в кожній. Могили змушували копати євреїв, після чого їх розстрілювали. Захороненням трупів керували персонально начальник жандармерії Телегуца, директор кладовища Луцу та генеральний секретар примарії Гросару [2, спр.67, арк.9-10].

За данними Надзвичайної державної комісії НДК в Чернівцях румуно-німецькими військами було сплюндровано 36 синагог, зокрема в ніч з 8 на 9 липня 1941 року було спалено синагогу Темпль, а загальні збитки по синагогах склали 97.627.000 крб. [2, спр.117, арк.3-4].

У Вижницького районі відгоміном Голокосту стали криваві події в с. Мілієве, де проживала чимала кількість євреїв. Керував розправою над мілієвськими євреями член Буковинського проводу ОУН Петро Войновський, який заздалегідь спланував відразу ж після відступу радянських військ провести по селах Північної Буковини єврейські погроми. Для цього він разом з головою сільради с.Кибаки П.Ісаком сформував групу в складі 20 осіб. 5 липня 1941 року, в суботу, на світанку група Войновського, до якої приєдналося близько двадцяти „добровольців", озброєна гвинтівками, пістолетами, обрізами, кілками та різними господарськими знаряддям, напала на село. Розділившись на кілька груп по 5-7 чоловік, вони кинулись по будинках, де жили єврейські сім'ї, які ОУН вважала основною опорою радянської влади на Буковині. Убивали євреїв там, де заставали: в ліжку, на подвір'ї, в підвалі, на городі, не жаліючи нікого.

Розправа тривала до четвертої години дня. Трупи звозили та скидали в три загальні ями, спеціально викопані для цього за межами кладовища. Тих, кому вдалося втекти в перший день погрому, виловлювали наступного дня в полях, чагарниках, на берегах Черемошу, приводили до ями і розстрілювали. Всього було закатовано 118 осіб [2, спр.71, арк.116-118]. 25 серпня 2002 року на цьому місці був відкритий пам'ятник.

Наступного дня група Войновського зробила спробу провести подібну акцію в с. Іспас. Проте тодішній голова сільської управи І.Денис категорично заборонив це робити, незважаючи на наполегливу вимогу Войновського. Подібні розправи над єврейським населенням за вказівкою ОУН були проведені також у Банилові, Карапчеві, Шишківцях, Лужанах, Неполоківцях, Киселеві, Борівцях, Васловівцях, Дорошівцях та ряді інших сіл [8, с.132]. 7 липня за наказом надрайонного провідника ОУН С.Карбашевського, його активних помічників – Г.Кравчука, Т.Бахура було розстріля-

но і убито різними знаряддями та способами понад 150 євреїв різного віку, в тому числі й немовлят із сіл Борівців і Киселева [2, спр.76, арк.32-36]. У селах Берегомет, Луківці, Вашківці євреїв розстрілювали на єврейському цвинтарі. На сьогоднішній день на єврейських кладовищах цих сіл можна побачити лише занедбані залишки пам'ятників, а на місці синагоги в Луківцях, наприклад, нині збудовано житловий будинок [11, с.62].

5 липня 1941 року в м. Герца групою солдатів з 7-ї піхотної дивізії під командуванням майора Вірніу було розстріляно як „підозрілих" 60 євреїв, серед яких були жінки, діти. Перед стратою людей замкнули у підвалі будинку Йосифа Котми та в синагозі. Згодом групу з 30 осіб повели до млина, де їх розстріляли й через декілька годин закопали. Інших повели центральними вулицями до садиби М.Кириленку, де теж відбулась кривава розправа [2, спр.72, арк.12-13].

В с.Горбова в липні 1941 року єврейське населення також було жорстоко знищено. Про це свідчать фото розкопаних поховань, зроблені влітку 1945 року Надзвичайною державною комісією (НДК) [10, с.139-140].

Не обминули ці події й Глибоцький район. 5 липня 1941 року румунсько-німецькі війська захопили районний центр. У перші ж дні окупації було розстріляно 55 „підозрілих" осіб. Так, наприклад, вранці 6 липня 1941 р. заарештували і посадили в підвал 37 євреїв, а наступного дня на вулиці міста окупанти їх розстріляли. 8 липня 1941 року було вбито ще 16 осіб, а 7 євреїв за наказом примаря відправили в концтабори [1, спр.141, арк.51-52]. Спочатку багатьом євреям вдавалося уникати знищення. Люди переховувалась на горищах, в підвалах, в нежитлових приміщеннях, у хатах небайдужих людей. Наприклад, сім'я Габер переховувалась в приміщенні дитячого садка, але згодом батька, дружину та двох дочок вбили під стінами власного будинку [2, спр.73, арк.112].

Лютик Валерія Екзимівна згадувала, що до неї прийшла єврейська сім'я (чоловік, дружина, і маленький хлопчик) і попросили сховати їх. Вона відвела їх у підвал, але через деякий час побачила, що перелякана сім'я повертається зі словами: „Краще ми підемо, бо вб'ють й вас". Тільки-но вони дійшли до кінця городу, – з'явились солдати та розстріляли їх, не пожаліли навіть дитину [4, с.71]. Тіла вбитих євреїв родичі таємно вночі ховали на кладовищі. Очевидці згадують, що сюди привезли декілька возів вбитих євреїв, а згодом підводу вапна. Тепер на цьому місці існує могила та памятний знак, куди час від часу приїжджають родичі загиблих.

У селах Глибоцького району в липні 1941 року відбувалося багато злочинів проти єврейського населення. Так, 9 липня в с. Горбова без будь-яких пояснень румунські солдати на вулиці розстріляли 5 осіб, роздягнули їх, а потім наказали двом жителям закопати їх [2, спр.73, арк.73].

В с. Карапчів 8 липня 1941 року мешканець села Ступар Ілля видав румунській владі де переховувалися євреї, згодом особисто взяв участь у розстрілах. Вбитих поховано на скотомогильнику. Також арештовано 8 євреїв і після знущань їх депортували в табори. Інтернували в концтабори й всіх єврейських мешканців с. Станівці. В с. Корчівці 5 липня 1941 року вбито 70-річного хворого Маухмана Берка. Того ж дня на вулицях села розстріляно 5 осіб, а ще 18 відправлено в табори. В селах Петричанка та Багринівка розстріляно 43 євреїв [1, спр.141, арк.54].

На території Заставнівського району, зокрема в с. Онут, єврейські сім'ї винищувались як жандармами, так і мешканцями села. Євреїв привозили машиною на берег р. Дністер. Тут їх вбивали, штовхаючи в річку. Деяких з них виловлювали і хоронили, але більшість залишилась на дні річки. У 90-ті роки на цьому місці була побудована капличка. Відомо, що подібне відбувалось й в сусідніх селах, а саме в Самушині, Брідку, Чорному Потоці, Вікні, Миткові. Врятуватись вдалось лише одиницям. Наприклад, свідки тих подій згадують, що дівчину і чоловіка на ім'я Гіник перевезли через Дністер жителі с.Онут. В кінці серпня 1941 року лише в селах Ржавинці, Добринівці та Юрківці було розстріляно 82 євреї [1, спр.141, арк.2-3].

В липні 1941 року всіх євреїв с. Веренчанки нахабно було пограбовано і викинуто із своїх помешкань. Людей зібрали разом і погнали в напрямку м.Снятина. По дорозі до них приєднували сотні євреїв із навколишніх сіл. Євреїв, що не могли пересуватись далі, розстрілювали солдати, які їхали за колоною. По дорозі ошаленілі від крові охоронці знущались з євреїв, врізались в колону на вантажівках [10, с.108].

У селах Кельменецького району також відбувались акції по знищенню єврейського населення. Так, 11 липня 1941 року в с.Ленківці під командуванням шефа жандармського поста Врабіна було по-звірячому розстріляно 24 євреїв. 19 з них вбито в 5 кілометрах на південний захід від Ленківців, у напрямку с.Мошанець, в урочищі під назвою „Рибний став". Інших п'ятьох закатовано в 3 кілометрах від села, на перехресті доріг Мошанець-Коновка [1, спр.141, арк.7].

Трагічною була доля 10 єврейських родин (40 осіб) с.Вартиківці. Людей забирали з помешкань вночі та відправляли у Кельменці, де був тимчасовий транзитний табір. З Кельменців євреїв гнали до Дністра, де більшість розстріляли. Старі мешканці с.Вартиківці розповідають, що тоді з Чернівців повз село трасою рухалась колона євреїв. З сусідніх сіл до них підганяли ще більше людей. Заможних жителів сіл, хто мав власних коней, вози, змушували везти євреїв до Дністра. Саме в цей час силами євреїв будувалась дорога, яка сполучала с.Вартиківці з с.Середня Слобідка. Це були немиті,

голодні, знеможені єврейські чоловіки, які були пригнані з різних сіл. Спали вони у дерев'яному сараї, на підлозі. Через тиждень на залізничній станції Ларга їх завантажили у вагони й повезли до Кам'янця-Подільського, де розстріляли. Врятуватись тоді вдалося лише декільком особам. До нас дійшла трагічна історія порятунку Рихтир Рислі. Дівчина йшла по дорозі з батьком, коли раптом їх зустріли румунські солдати. Вони запитали про Рислю, а батько, через те, що вона не була схожа на єврейку, відповів, що то не його донька, а чужа дівчина. Тоді вояки вирішили перевірити це, затравивши на очах у дівчини собаками батька до смерті. З переляку Рисля оніміла, після чого солдати посміялись та пішли геть. Так дівчина залишилась живою [11, с.83].

8 липня 1941 року в м. Кіцмань вступив загін „СС" під командою майора Гесса. Через 3 дні група солдат вивела за межі міста 17 чоловік, 10 з яких були євреями. Їх розстріляли в Лужанській долині в 3 км від Кіцманя, в 20 метрах від дороги на Чернівці, біля мосту. Після розстрілу окупанти зібрали декількох людей із навколишніх сіл і змусили їх викопати дві ями у вигляді колодязя (завширшки 1,5 на 1,5 м, глибиною 4 м) на відстані близько двох метрів одна від одної. Коли ями були готові, солдати наказали в першій ямі окремо закопати євреїв, серед яких були 3 жінки і равін, а в другій – українців. Перед тим як вбити, кати із своїх жертв знімали останній одяг, відбирали гроші та цінні речі, іноді навіть виривали золоті зуби [1, спр.141, арк.13-14].

В липні 1941 року в селах Борівці та Киселів Кіцманського району відбулися страшні трагедії. Протягом декількох днів було вбито більше ніж 150 євреїв [3, с.3]. Окупанти зібрали всіх євреїв та повели в долину, яка називалась „Булбон". Тут, біля глибокого ставка, приреченим наказали роздягнутися та розстріляли їх. Один очевидець розповідав, що малим дітям наносили удари по голові та кидали в став. Деяких привязували до коліс підводи та тягли по дорозі, поки їхні тіла не розірвало на частини. Тіла вбитих витягували із води й хоронили поруч. Іншу групу людей відвели на 500 метрів на північ та розстріляли [3; с.3]. Деяким євреям вдалося втекти і сховатися в навколишніх лісах.

Ці жахливі факти стали відомі завдяки дослідженню, яке провела в липні-серпні 2001 року професор з Канади Алті Родал. Вона походить з роду Простак, які жили в цих селах. Тут поховано багато її родичів. З її ініціативи на місці загибелі євреїв 12 серпня 2001 року було відкрито пам'ятник.

Нелюдські випадки звірства над жителями єврейської національності сталися в с.Шишківцях. 17 липня 1941 року румунські війська зігнали сюди єврейське населення з навколишніх сіл, а саме із Южинця, Малятинців Кіцманського району та з села Веренчанка Заставнівського району, після чого 153 людини, в тому числі жінки та діти, були розстріляні в долині урочища „Вертеп", 54 з яких були із Шишківців [1, спр.141, арк.15-16].

В с. Неполоківці було арештовано 34 євреїв. 10 липня 1941 року о 10 годині ранку на одному з подвір'їв села почалась кривава розправа. Протягом дня знищено всіх, після чого ще 3 дні тіла людей лежали просто неба. Дещо пізніше їх було поховано в загальній ямі. Того ж дня ще 20 євреїв відведено до р. Прут, де їх вбили. Серед них був й Бейнеш Герман зі своєю жінкою та дітьми, які загинули на залізничному мості. Герману румунські солдати проламали череп лопатою і скинули труп у воду. Жінці, яка висіла на перекладині мосту, було відрубано руки і скинуто у воду. Трьохрічну дитину, тримаючи за ноги, було вбито ударами об міст, після чого її викинули у воду. Так само румунські окупанти розправились із іншими 17 жертвами [1, спр.141, арк.17].

5 липня 1941 року румуно-німецькі війська зайняли м. Новоселицю. Відразу були влаштовані погроми, вбивства. Всіх євреїв почали збирати в приміщенні птахофабрики. Біля воріт лежало велике простирадло, куди наказували скидати всі золоті речі та інші цінності. Якщо хтось намагався приховати – його розстрілювали на місці [11, с.13]. Декілька днів відбувались пограбування та спалення будинків євреїв. Вогонь знищив більше половини будівель міста. За два тижні в Новоселиці було розстріляно й закатовано 839 осіб [4, с.141]. Наприклад, 37 юнаків, більшість з яких були радянськими активістами, вночі розстріляли [11, с.14]. Згодом уцілілих євреїв відпустили і дозволили повернутися в свої оселі. Через два тижні новоселицьких євреїв пішки депортували до таборів Трансністії [4, с.59].

Жахливі події відбувались й в селах Новоселецького району, зокрема у с.Балківці [10, с.112]. 7-9 липня 1941 року в с.Бояни було жорстоко вбито 86 мирних жителів лише за те, що вони були євреїми [1, спр.141, арк.24]. Наприклад, рабина Абрама Тодориса два солдати вигнали разом із його дочкою з власного будинку, і знущаючись, погнали до центру села, де їх розстріляли. Аптекар Роза Преснар, щоб уникнути знущань покінчила життя самогубством [1, спр.141, арк.51]. Багато мешканців Боян намагалися врятувати євреїв від тотального знищення. Так, диякон греко-католицької церкви Андрій Теслюк два місяці переховував сусідську єврейську сім'ю [11, арк.44-45].

В Путильському районі місцями компактного проживання євреїв були м.Путила та с.Селятин. Під час окупації Путильського району на початку липня 1941 року румунські війська з допомогою місцевого населення практикували оточення будинків євреїв та спалення їх живцем або розстріл [2, спр. 78, арк. 47, 68]. Згодом уціліле єврейське населення було депортовано до концтаборів

Трансністрії. Путильських євреїв депортували до станції Копайгород. На жаль, доля та обставини смерті путильських євреїв у Трансністрії поки що залишаються невідомими.

Відразу ж після захоплення м.Сокиряни румунською владою був організований єврейський погром. В результаті лише за 4 дні було вбито 150 осіб та пограбовано всі будинки єврейського населення. Очевидці, які пережили цей жах (М.Сосман, Р.Столяр, О.Шука, І.Диб, В.Колдорар та інші), розповідають, що людей схоплювали прямо на вулицях, роздягали, грабували та били до смерті. Значна частина євреїв, не бажаючи бути закатованими румунськими солдатами, кінчали життя самогубством. Серед них були доктор Зісман Наум із своєю родиною, студентка Етя Гольденберг з матір'ю, Васерман Анна Мойсеївна та інші [1, спр. 141, арк. 39-40]. Згадувана вже НДК влітку 1945 року зафіксувала, що в Сокирянському районі трьом синагогам, дві з яких були в Сокирянах, було завдано збитків на суму 7.833.875 крб. [2, спр.7, арк.1].

У с.Непоротоврму 16 липня 1941 року румунсько-німецькі війська зігнали в центр села 68 „підозрілих" євреїв. Після насилля та знущань декількох розстріляли на місці, а інших відправили в концтабори. Майно і будинки, які раніше належали єврейським сім'ям, було пограбовано та знищено. Те ж саме відбувалось з євреями сіл Вітрянка, Вашківці та інших. Наприклад, у Вашківцях, за свідченнями місцевих жителів, 25 липня всіх євреїв села зігнали в будинок сільради. Першими звідти на розстріл вивели піонерів та комсомольців. Розстрілювали людей в „панському саду", який колись належав поміщику Вербицькому. Інших 27 липня погнали в с.Бричани (Молдова), де їх тимчасово розквартирували. Тих, що залишалися живими, постійно переводили з одного табору в інший [2, спр.92, арк.16].

З перших днів румунської окупації єврейське населення м.Сторожинця зазнало жорстоких репресій. На другий день після погромів майже 4 тис. євреїв зачинили в приміщенні середньої школи. Школу замінували, три дні людей тримали без води та їжі. Згодом почали кидати ув'язненим сухарі та дозволили у дворі збирати дощову воду [4, с.139]. Міський голова, адвокат П.Бруджа намагався дозволити євреям повернутися в свої будинки, однак румунські підприємці та військові наполягали на створенні в Сторожинці гетто для євреїв. Примар відмовився це зробити, його негайно звільнили. Примарем став Д.Руссо, а заступником – С.Томович. Після двотижневої окупації румуни створили в Сторожинці гетто. За наказом Томовича з гетто виводили кожного дня євреїв прибирати вулиці, для чого відбирали найбільш відомих і поважних людей міста [2, спр.93, арк.38-40].

По вулиці Панківській в приміщенні теперішньої школи № 1 був організований збірний пункт для відправки євреїв у табори-гетто. Тут їх тримали декілька днів, знущались і калічили, не давали їжі, змушували виконувати важкі роботи. Більше 2,5 тис. осіб пройшли через цей перевалочний пункт. В перший місяць терору (липень-серпень 1941 року) в місті було розстріляно близько 250 осіб, серед яких були діти та жінки. Ховали закатованих людей на єврейському кладовищі, де після війни було виявлено три ями. Судячи з висновків судово-медичної експертизи (1945 р.) людей в готові ями було скинуто вже мертвими. В багатьох були вогнепальні рани голови та грудей, значна частина мала переломи черепа, кісток кінцівок, ребер. Сьогодні на цьому місці встановлено пам'ятний знак [1, спр.141, арк.50].

В с. Чудей Сторожинецького району в приміщенні тюрми румунська влада організувала „табір смерті" для знищення євреїв. В 1945 р. вже згадувана Надзвичайна державна комісія виявила під стінами тюрми шість великих могил, які були залиті двома смугами вапна. В кожній могилі на глибині 3-х метрів було виявлено близько 100 трупів. Між трупами дорослих людей знаходились дитячі трупи із зовсім роздробленими черепами та тулубами. Під час розтину було встановлено, що люди загинули внаслідок отримання вогнепальних поранень в голову та груди, а також ушкоджень, які були нанесені тупими предметами. Під стінами чудейського концтабору виявлено трупи 634 жертв, з яких особи 130-х вдалося встановити. Зокрема, тут загинули євреї з сіл Красноїльськ (16 осіб), Їжівці (73 особи), Буденець (110), Стара Жадова, Нова Жадова (16), Панка (5), Комарівці (15), Давидівка (28), Бобівці (22), Ропча (18), Нові Бросківці (20) та інших [1, спр. 141, арк.74-75].

У с.Банилові, де до війни проживало більше 50 єврейських родин, 6 липня 1941 року майже всіх євреїв було арештовано і зігнано в приміщення сільського клубу. В цей же день після публічних катувань, знущань вбито 20 євреїв (8 чоловіків, 9 жінок, 3 дитини). Всіх інших босими та втомленими погнали у сусіднє село Чудей, деяких вбивали по дорозі. Там їх змусили вирити велику яму і розстріляли. В Банилові НДК зафіксувала випадки, коли односільчани допомагали здійснювати румунським військам терор проти євреїв [2, спр.81, арк.149-151].

В с.Буденець за допомогою односельчан в липні 1941 року було арештовано 140 євреїв, 30 з яких, в тому числі 2 жінки й 4 дитини, були розстріляні на місці. Вбитих відвозили до заздалегідь підготовлених ям, що біля мосту на р. Малий Сірет, по дорозі на Чудей [1, спр.141, арк.77].

В липні 1941 року румунські окупанти в центрі с. Стара Жадова влаштували табір, де утримували близько 700 осіб євреїв із навколишніх сіл. У таборі заарештованих постійно били, знущались, ґвалтували дівчат. В селі були пограбовані будинки, що належали євреям, зруйновано синагогу. Наприклад, у Сари Габер, що перебувала в цьому таборі, було вибито 12 золотих зубів, згодом її було переведено до табору в Садгорі [4, с.56]. Там знаходився великий табір, куди звозили євреїв зі всієї Буковини. Садгірський концтабір декілька разів

закривали на карантин через посилення інфекційних хвороб серед євреїв [2, спр.79, арк.11].

В Сторожинецькому районі за період 1941-1944 роки було знищено 10 синагог. Одна з них знаходилася в селі Нижні Петрівці, звідки влітку 1941 року було депортовано в Трансністрію 35 єврейських сімей [17, с.52]. В цій синагозі зберігалося чотири сувої Тори. Після липневих погромів 1941 року синагога була зруйнована, а сувої валялися серед сміття. Мешканець села Іван Пожога разом із жінкою, ризикуючи життям, таємно вивезли сувої та передали їх на зберігання в синагогу м. Радауци (Румунія) [11, арк.37-38].

Напередодні Другої світової війни на території Хотинщини проживало понад 35 тис. євреїв. Після румунської окупації Хотина відразу ж розпочались систематичні арешти і знищення єврейського населення, в результаті чого загинули понад 2 тисячі хотинських євреїв [2, спр.68, арк.1]. Румунські піхотні частини, жандармерія з допомогою агентів хотинської сигуранци заарештовували й зганяли хотинських євреїв в приміщення жіночої гімназії. Відбувалося відверте грабування єврейського населення, була зруйнована синагога.

В ніч з 7 на 8 липня 1941 року під конвоєм айнзацгрупи 10б 150 „підозрілих" євреїв з Хотина були вивезені за місто й розстріляні в полі за „братським кладовищем воїнів Першої світової війни" [11, арк.70]. В 1945 році в жодного з розстріляних не було знайдено документів. Лише за 10 днів липня 1941 року в Хотині було розстріляно більше 500 євреїв. Значна кількість єврейського населення загинули у власних будинках, в підвалах, на горищах під час облав у старій частині міста, яка була повністю зруйнована. В серпні 1941 р. всі євреї Хотина, які залишились, був депортовані в різні концтабори Трансністрії. По дорозі в Сокирянському лісі було розстріляно майже 500 осіб [1, спр.141, арк.89-97]. Жорстокі розправи над євреями було влаштовано й в селах Колінківці, Шилівці Хотинського району.

Наприклад, в Шилівцях після жорстоких знущань та грабунків всіх євреїв (51 родина) 11 липня 1941 року відправили в концтабір в Новоселиці. Через тиждень людей перевели в Сокирянський табір. В Сокирянах протягом двох місяців чоловіків забирали на будівництво дороги Новоселиця-Сокиряни [10, с.19].

Про звірства румунської армії говорять наступні слова начальника штабу 11 німецької армії, які були записані 19 липня 1941 року: „Поведінка румунських солдатів та офіцерів щодо євреїв, їх варварські методи знищення євреїв дискредитують румунську та німецьку армію в очах місцевого населення" [14. - Т.2, с.211].

Таким чином, винищення румунськими окупантами єврейського населення Північної Буковини і Хотинщини здійснювалось двома хвилями: спонтанна, що відбувалась в період відступу радянських військ та відповідно окупації румуно-німецькими силами Північної Буковини й Хотинщини, і організованої, що за часом тривала до лютого 1942 року. Отже, під час першої хвилі в липні – серпні 1941 року на теренах краю було вбито та закатовано понад 10 тисяч євреїв. В Чернівцях та Хотині криваві акції проти єврейського населення здійснила зондеркоманда 10б. В селах Північної Буковини та Хотинщини жандарми і солдати румунської армії стали головними вбивцями євреїв, виконавцями наказу про „очищення територій". Жандармські легіони, що рухались за регулярними військами, знищували буковинських євреїв відповідно „спеціальних наказів" військового командування та керівництва Румунії. Частина місцевого населення, скориставшись ситуацією, організовувала бандитські формування, що з власної ініціативи винищували та грабували єврейське населення.

Злочини проти буковинського єврейства здійснювались військовою та цивільною владою Румунії на чолі з І.Антонеску. В жодній країні, окрім гітлерівської Німеччини, знищення євреїв не сягнуло таких масштабів, як в Румунії. Керівництво Румунії в липні-вересні 1941 року руками солдатів, жандармів та частини місцевого населення намагалося швидко розправитись з буковинськими євреями, вважаючи їх носіями комуністичних ідей, прихильниками СРСР, ворогами румунської нації, причому вирішальним в цих подіях став географічний або територіальний принцип. Керівництво країни поспішало ліквідувати єврейське населення на території Північної Буковини та Хотинщини, на яку претендував Радянський Союз.

Джерела та література

*1.*ДАЧО.- Ф-Р 653 с4."Матеріали надзвичайної державної Комісії (НДК)"; *2.*ДАРФ. - Ф-7021."Матеріали надзвичайної державної Комісії (НДК)"; *3.*Клейман М. Это было в роковом 1941 году: трагедии евреев Кицманского района в июле 1941 г. // Черновицкие листки. – 2001. – № 82. – С. 3; *4.*Колись Чернівці були гебрейським містом... Свідчення очевидців / Переклад Петра Рихла. – Чернівці: Молодий буковинець, 1998. – 232 с.; *5.*Комарницький С.І. Вони наближали перемогу. Буковина та буковинці в роки Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр. – Чернівці, 1995. – 215 с.; *6.*Круглов А.И. Энциклопедия Холокоста: Еврейская энциклопедия Украины / Под ред. Левитаса И.М. – К., 2000. – 224 с.; *7.*Уничтожение евреев СССР в годы немецкой оккупации (1941-1944). Сборник документов и материалов. – Иерусалим, 1992. – 424 с.; *8.*Фостій І. Північна Буковина і Хотинщина у Другій світовій війні 1939-1945 рр. – Чернівці: Чернівецьке обласне відділення Пошуково-видавничого агентства „Книга Пам'яті України," 2004. – 368 с.; *9.*Хонігсман Я. Катастрофа евреев Западной Украины. – Львов, 1998. – 152 с.; *10.*Черновицкое общество еврейской культуры им. Е.Штейнбарга. Вестник. Люди остаются людьми. Свидетельства узников фашистских лагерей-гетто / Под ред. Г.Л. Шабашкевича. – Черновцы, 1994. – Вып. 3. – 168 с.; *11.*Черновицкое общество еврейской культуры им. Е.Штейнбарга. Вестник. Люди остаются людьми. Свидетельства узников фашистских лагерей-гетто / Под ред. Е.М. Финкель, П.В. Рыхло. – Черновцы, 1996. – Вып. 5. – 126 с.; *12.*Ancel J. Transnistriya 1941-1942. The Romanian Mass Compaigns. History and Documents Summaries. Vol. 1-3. – Tel Aviv, University, 2003; *13.*Ancel J. The Romanian way of solving

the „Jewish problem" in Bessarabia and Bukovina, june-jule 1941 // Yad Vashem studies. XIX. – Jerusalem. – 1988. – p. 187-233; *14.*Carp M. Carte neagraă. Suferintele evreilor din România. 1940-1944. – Bucureşti, 1946-1948, vol. I-III; *15.*Documents concerning the fate of Romanian jewry during the Holocaust / selected and edited by Jean Ancel. Vol. 12. – New York: Beate Klarsfeld Foundation, 1987; *16.*Evreii din România intre anii 1940-1944. Vol.1. Legistatia antievreiasca / Pref. M.Rosen; volum alcatint de L.Benjamin; coord. stint. S.Stanciu.[Євреї Румунії в 1940-1944: документи] – Bucureşti: Hasefer, 1993. – 486 p.; *17.*Marcus I. Pogromurile din Bucovina şi Dorohoi. – Bucureşti: Glob, 1945. – 147 p.; *18.*Radu I. The Holocaust in Romania: the Destruction of Jews and Gypsies under the Antonescu Regime, 1940-1944. – Chicago: Ivan R. Dee, 2000. – 352 p.; *19.*Safran Alexandre. Resisting the storm: Romania 1940-1947. Memoirs / Alexandre Safran, edited and annotated by Jean Ancel. – Jerusalem: Yad Vashem, 1987. – 464 p.

Summary

Oleg Surovtsev (Chernivtsi)

The policy of Romania in the solving of „the Jewish problems" in the North Bukovyna and district of Khotyn in July-August, 1941

Crime's politics reflects in the article it was politics by Antonescu which was directed to Jews population in the Northern Bukovyna in 1941-1942. This politics is analyzed as „ground's cleaning"; military and civil power's orders; actions of Romanian gendarmes and armies; qualitative facts of Jews destructions in the Northern Bukovyna.

УДК 94(477.85): 338.48-6:7/8

Іван Сандуляк
(Чернівці)

ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА БУКОВИНИ В КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ ТУРИСТИЧНОЇ ГАЛУЗІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XX ст.

Пам'ятки історії, до яких належать будинки, споруди, пам'ятні місця та предмети, пов'язані з важливими історичними подіями в житті народу, розвитком суспільства та держави, а також з розвитком науки і техніки, культури та побуту народів, з життям видатних політичних, державних, військових діячів, народних героїв, діячів науки, літератури та мистецтва, і становлять вагому частину культурної спадщини. За встановленою класифікацією історичні пам'ятки умовно поділяються на п'ять типів: пам'ятки виробничої діяльності, пам'ятки державного устрою, пам'ятки визначних подій, пов'язаних з переломними віхами в історії держави та народу, пам'ятки військової слави та пам'ятки науки і культури. Історико-культурні пам'ятки є також вагомою складовою туристичного потенціалу Буковини.

Питання вивчення історико-культурної спадщини на Буковині в історіографії комплексно не розглядалось, у зв'язку з чим зумовлюється його наукова актуалізація. Разом з тим побіжно цієї проблеми торкалися такі автори, як Р.Ф.Кайндль [17], Б.О.Тимощук [38; 39; 40; 41; 42], І.П.Возний [11; 12;], В.П.Коржик [20; 21], М.К.Чучко [45], В.Х.Місевич [22], Ю.С.Гусар [14], Т.Сулятицький [35] та ін.

Характеризуючи в методологічному та науково-аналітичному сенсі соціо-культурний (пізнавально-виховний) чинник і економічні складові практичного функціонування туристичної галузі у зазначений період, необхідно констатувати, що в Чернівецькій області протягом 60-х – 80-х рр. - минулого століття найбільш тісно з туризмом були пов'язані легка і харчова промисловість, а також індустрія будівельних матеріалів. Безпосередній взаємний вплив спостерігався (особливо з кінця 70-х рр.) також між туристичною сферою та соціальною інфраструктурою, до якої входять, як відомо, охорона здоров'я, фізкультура, житлово-комунальне та готельне господарство.

Цілеспрямоване фінансування урядом, з одного боку, туристсько-рекреаційних комплексів (розширення й зміцнення ресурсної забезпеченості туристичної індустрії), активізація державних механізмів регулювання і стандартизації туризму - з іншого, сприяли протягом 80-х рр. XX ст. формуванню сприятливих умов для зростання потенціалу рекреаційного середовища і музейно-краєзнавчої роботи, що, зокрема, прослідковується при вивченні історії туризму на терені області у досліджуваний період. Одночасно необхідно підкреслити, що в людині існує ряд особистісних факторів (психо-фізичних якостей), які складають доволі значну конкуренцію туристичній галузі. Згідно з даними Управління економічного планування Японії, різні види відпочинку населення, залежно від витраченого на них часу, розташовуються в такому порядку: 1) сидіння перед телевізором; 2) повна бездіяльність; 3) читання; 4) розмови, спілкування; 5) праця на городі та дрібні господарські роботи; 6) відвідування магазинів і друзів; 7) пасивні ігри; 8) вживання спиртних напоїв; 9) прогулянки; 10) відвідування кінотеатрів [47, с. 225].

Про наявність у нашому регіоні подібних досліджень невідомо, але є підстави вважати, що наведена структура в певній мірі характеризує і наші реалії. Відповідно, галузі, що забезпечують зазначені форми відпочинку, можна розглядати в якості основних конкурентів всієї сукупності суб'єктів, що постачають на ринок туристичні послуги [25, с. 23]. Разом з тим, аналізуючи і характеризуючи буковинські реалії, можна констатувати, що саме з 60-х рр. XX ст. туристична галузь тут стала важливим чинником (перетворилась на органічну впливову складову) стабільного й динамічного збільшення надходжень до бюджету, істотного позитивного впливу на стан справ у багатьох галузях регіональної економіки (транспорт, торгівля, зв'язок, будівництво, сільське господарство тощо).

В той же час (з кінця 60-х – початку 70-х рр. минулого століття) туризм почав сприяти підвищенню більшої зайнятості населення, зростанню

його добробуту, міжнародному співробітництву, залученню громадян до пізнання багатої природної та історико-культурної спадщини краю. Так склалось історично, що Чернівецька область володіє багатьма структурними компонентами рекреаційних ресурсів, є регіоном багатопрофільного літнього і зимового, гірсько-спортивного, масового пізнавально-оздоровчого відпочинку. Край здавна має сприятливі кліматичні умови, а також високий природно-рекреаційний потенціал, який багато в чому визначав і продовжує визначати його соціально-економічний профіль краю та привабливість як для українських туристів, так і для іноземців [25, с.225].

В цілому ж, за підрахунками проф. В.П. Руденка [31], забезпеченість природними рекреаційними ресурсами на один кв. км території та на одного жителя відповідно в 1,4 та 1,8 рази вищі, ніж у середньому по Україні. До туристичного потенціалу краю входять історичні та архітектурні пам'ятки, релігійні споруди, пам'ятки культури та мистецтва, діючі традиційні народні промисли та ремесла тощо. Крім того, Чернівецька область – одна з небагатьох в Україні яка має багату архітектурно-містобудівну спадщину, різноманітну в етнічному, історичному, стилістичному, типологічному аспектах. Тут поєднуються мальовничі гірські ландшафти та ліси передгір'я, численні річки й джерела лікувальних мінеральних вод, заворожує краса лісів і гірських лук, багатих на мисливську фауну, гриби та ягоди. Не можуть не причарувати зразки архітектури, традиційного народного будівництва й ужиткового мистецтва – живі носії своєрідності буковинського фольклору [25, с. 225].

Про ці реалії яскраво свідчить і присутність на теренах області 314 об'єктів різних категорій природно-заповідного фонду, які займають понад 60000 га, або більше 7 % території Чернівецької області [5, с. 81]. За цим показником, як зазначають чернівецькі науковці з географічного факультету ЧНУ, "...край входить до чільної п'ятірки найзаповітніших областей України. В області нараховується 112 об'єктів архітектури й містобудування, які внесені до переліку загальнонаціональної спадщини та понад 800 місцевого значення" [25, с. 225].

Переходячи до розгляду пам'яток минулого Буковини в контексті їх туристичного значення, необхідно відзначити, що тут й донині збереглися, як вже підкреслювалось вище, пам'ятки археології, державного устрою минулих епох (будівлі державних установ, давні монастирі, церкви, приватні будинки видатних діячів краю та ін.). Зокрема, археологічні пам'ятки, які мають важливе значення для висвітлення давньої історії людства на цій території, являють собою значний інтерес для туристів. Не викликає сумніву той факт, що їх необхідно частіше включати в туристичні маршрути. Ці пам'ятки можна демонструвати подорожуючим як у загальних маршрутах по визначних місцях краю, регіону, так і в окремих тематичних маршрутах.

Як відомо, перші люди на сучасній території західноукраїнських земель почали селитися вже у ранньому палеоліті. Різні племена і народи, що проходили по цій землі, залишили після себе поселення та поховання, тобто те, що тепер підпадає під визначення археологічних пам'яток. Зараз, коли Україна здійснює перші кроки на шляху до євроінтеграції, пам'ятки археології, як і в більшості розвинених країн світу, стають об'єктами не лише регіонально-комерційного та наукового туризму, але й міжнародного.

У зв'язку з цим комплексно розробляються і пропонуються (в різних варіантах) жителям та гостям краю відповідні туристичні маршрути. Наприклад, серед відомих археологічних пам'яток регіону найбільшу увагу з точки зору туристичної діяльності викликають насамперед залишки білокам'яного храму XII ст., розташованого в літописному давньоруському Василеві (нині с. Василів Заставнівського р-ну) [2, с.387; 40, с.100-105; 3, с. 339]; крім того, цікавими туристичними об'єктами є рештки феодального замку XII – XIII ст. в с. Чорнівці (Новоселицького р-ну) [11], археологічно досліджена територія ремісничого посаду та дитинця давньоруського міста XII – XIII ст. в Ленківцях-над-Прутом (попередник сучасних Чернівців) [12, с. 221-225; 38, с. 250-257], руїни феодального замку XII – XIII ст. в с. Молодія Глибоцького р-ну [41, с. 103] й князівської фортеці XI – XII ст. в с. Горішні Шерівці Заставнівського р-ну [41, с. 66; 42, с. 154].

Також привертає увагу мандруючих краєм наскельний живопис неолітичного часу у відомій Баламутівській печері (північно-східна частина с. Баламутівка Заставнівського р-ну) [27, с. 76; 20, с. 24], а також цитадель Хотинської фортеці XIII – XIV ст. [39, с. 13-16]. В межах екскурсійної програми доцільно залучати матеріали, пов'язані з класичними пам'ятками археології, що набули світового значення. Більшість з цих унікальних артефактів тепер експонується в різних музеях України та інших європейських країн. В даному сенсі варто згадати рештки житла з палеолітичного поселення на території с. Молодове Сокирянського р-ну [44, с. 49-50], залишки склоробної майстерні римського часу в с. Комарів Кельменецького р-ну [32, с.67-80] та ін.

За своїм змістом туристичні маршрути, як і екскурсії, можуть бути традиційні і, так би мовити, "екзотичні"; окремо виділяються (за класифікаційними ознаками) маршрути для фахівців. Тривалість таких поїздок може складати один або кілька днів. Вони можуть бути за тематикою суто археологічні чи комплексні:

а) одноденні маршрути – до місць розкопок, екскурсії по визначних місцях стародавніх буковинських міст;

б) багатоденні маршрути – можна більш детально ознайомитись з археологічними пам'ятками, зупиняючись біля місць розкопок.

Екзотичні маршрути пропонуються в різних варіантах:

а) пішохідні туристичні екскурсії та походи із заходом до пам'яток археології;

б) екскурсії – археологічні розвідки;

в) проживання в наметових містечках неподалік від кількох пам'яток археології, радіальні походи до них;

г) цікаві сплави на плотах по Дністру та походи на вітрильнику по Дністровському каньйону, де розташовано багато цікавих пам'яток, які можна відвідати.

Для фахівців можна запропонувати поїздки на місце проведення археологічних досліджень, проживання в польових умовах або в готелі із щоденним виїздом в розташування експедиції, участь в археологічних розкопках та лабораторній обробці польового матеріалу.

Для туристів-спелеологів на теренах Чернівецької області пропонується ряд маршрутів з відвідуванням карстових печер. Серед них варто відзначити печеру, яка розташована на північно-східній околиці с. Баламутівка Заставнівського р-ну; неподалік – на відстані 150 метрів знаходиться інша відома печера – "Дуча". На околиці с. Звенячин можна відвідати лабіринтову "Скитську" печеру. Західніше с. Погорілівка того ж району на відстані 1 км бажаючі можуть оглянути печеру "Піонерка". В сусідньому Новоселицькому р-ні на відстані 1,5 км південно-західніше с. Стальнівці є печера "Буковинка", яка була виявлена чернівецькими спелеологами у лютому 1976 р. В числі інших варто також згадати одну з найцікавіших історичних й природних пам'яток Буковинських Карпат – печеру "Довбуша", яка знаходиться у с. Підзахаричі Путильського р-ну, котра привертає увагу мандрівників, що подорожують Буковиною [21, с. 4-2].

Неабияку увагу численних гостей та туристів Чернівецької обл. привертає один із її головних туристичних центрів – м. Хотин [36, с. 3]. Неподалік, на високих дністрових кручах, стоять бастіони турецької фортеці, а в її середині – старовинний замок, що розташований безпосередньо на березі Дністра. Фортечний комплекс Хотина є значною історико-архітектурною пам'яткою області. Вважають, що у цьому місті за наказом Данила Галицького у середині XIII ст. звели мурована фортецю, яка пізніше розширювалась та реконструювалась і після багатьох перебудов збереглася до наших часів [10, с. 126].

У минулі віки на Буковині при будівництві культових споруд майстри завжди втілювали найкращі народні архітектурні традиції. Й тому значний інтерес для туристів, що відвідують Чернівецьку обл., становлять численні культові споруди мурованого та дерев'яно-церковного будівництва, до яких належать монастирі, скити, церкви, дзвіниці, трапезні, каплиці, костьоли, синагоги, придорожні хрести, цвинтарі тощо. В першу чергу варто згадати про декілька дерев'яних храмів м. Чернівці. Це насамперед Свято-Миколаївська церква т. зв. "хатнього" типу. Вона є однією з найстаріших у Чернівцях (1748 р.) [45, с. 268]. Ще одна подібна пам'ятка – дерев'яна церква Успіння Богородиці на Калічанці (1783 р.), початково збудована біля Турецької криниці в Чернівцях [17, с. 12-13]. Гарно вписалася в ансамбль міста одна з наймонументальніших споруд крайової столиці – резиденція буковинських митрополитів (1864-1882 рр.), проект цього архітектурного ансамблю розробив австрійський архітектор чеського походження Й. Главка [4, с. 26]. До того ж періоду належить монументальна будівля мурованої кафедральної церкви Зішестя Святого Духа (будівельні роботи проводилися під керівництвом інженера А. Рьолля, при участі Маріна та Й. Главки) (1844-1864 рр.), поруч з якою 12 березня 2006 р. відкрито пам'ятник її засновнику – митрополиту Євгенію Гакману (скульптор Мірошниченко) [37, с.78]. Не менш привабливою в архітектурному плані є церква Святої Параскеви, яка побудована за проектом арх. А. Павловського у 1843 – 1862 рр. на розі сучасних вулиць М. Заньковецької та Головної [37, с. 23], а також оригінальна своєю архітектурою мурована церква св. Миколая (1939 р.), яка розташована по вулиці Руській, 35 [14, с. 40].

На Горечі збереглася кам'яна монастирська церква Різдва Пресвятої Богородиці (1767 р.), яку у жовтні 1823 р. відвідав російський цар Олександр I [17, с. 83]. В тій же частині міста знаходиться дерев'яна парафіяльна церква Вознесіння Господнього (XVIII ст.), розташована на цвинтарі.

У містах і селах краю збереглося чимало інших старовинних кам'яних та дерев'яних церков, які мають свою давню історію, і своєю архітектурою милують око мандрівників та гостей. Туристам та всім бажаючим ознайомитися з давніми дерев'яними церквами Буковини зазвичай рекомендують відвідати с. Луковицю Глибоцького р-ну, де функціонує церква св. Дмитрія (1757 р.). У Верхніх Синівцях того ж району можна оглянути церкву Воздвиження Чесного Хреста (1790 р.), побудовану боярином Ільським. Долішні Шерівці відомі своєю церквою св. Спиридона (1779), яка була зведена Яковом Логотетті з матеріалу "князівської" церкви у Чернівцях (1715 р.). У Берегометі-над-Сіретом діє відомий храм св. Георгія (1894 р.), що споруджений на кошти барона Г. Василька. У с. Чортория Кіцманського р-ну розташована не менш відома в краї старовинна культова споруда – церква Різдва Пресвятої Богородиці (1750 р.). Відвідавши Слободу-Банилів, можна ознайомитись з церквою св. Дмитрія (1893 р.), збудовану з ініціативи священика і знаного етнографа О. Манастирського. У Нижніх Станівцях Кіцманського р-ну можна

оглянути церкву св. Миколая (1808 р.), збудовану боярином Єнакі Істратуцею, а у Верхніх Станівцях – Миколаївську церкву (1835 р.), яку звели мазил Стефан Василько і місцеві резеші.

Село Рівня Вижницького р-ну відоме, у свою чергу, церквою св. Димитрія (1883 р.). У Волоці того ж р-ну зберігся храм Успіння Пресвятої Богородиці (1784 р.). Увагу подорожуючих через Берегомет Кіцманського р-ну привертає давня церква св. Миколая (1786 р.). У с. Бурдей Кіцманського р-ну туристи мають можливість побачити церкву Всіх Святих (1827 р.), яку збудував Стефан Кокоянчук. Відвідавши с. Дубівці того ж району, подорожуючі зазвичай ознайомлюються з церквою Успіння Пресвятої Богородиці (1785 р.). В Іванківцях Кіцманського р-ну є досить оригінальна, з точки зору релігійних архітектурних традицій, церква Різдва Пресвятої Богородиці (1794 р.), в Лашківці того ж району функціонує церква св. Миколая (1832 р.), в Старих Мамаївцях – Івана Хрестителя (1864 р.). В Оршівцях Кіцманського р-ну діє церква Успіння Пресвятої Богородиці (1850 р.), в Ошихлібах – храм св. Миколая (1779 р.), зведений боярином Кантакузіно.

Відвідавши с. Валява Кіцманського р-ну, варто оглянути церкву Успіння Пресвятої Богородиці (1778 р.). В Кулівцях Заставнівського р-ну відкрита церква Успіння Пресвятої Богородиці (1779 р.), побудована І. Кавтишем та І. Масиком. У Веренчанці того ж району збереглася церква Успіння Пресвятої Богородиці (1794 р.), зведена капітаном Іоніцею Зотта. В гірському селі Селятині знаходиться найдавніша церква із дзвіницею на Путильщині – Різдва Богородиці (1831 р.). В с. Тораки (тепер в межах селища Путила) діє церква Іоанна Хрестителя (1877 р.). У гуцульському селі Шепіт є надзвичайно гарна церква св. Іллі (1908 р.). В Стебнях милує око церква Успіння Пресвятої Богородиці (1861 р.), в Розтоках – Успіння Пресвятої Богородиці (1875 р.). На батьківщині "буковинського соловія" Ю.Федьковича в селищі Путила поруч його оселі височить церква св. Миколая (1885 р.). У с. Плоска діє церковний храм святих апостолів Петра і Павла (1911 р.).

Серед давніх кам'яних храмів, які можуть відвідати мандруючі Буковиною, варто також згадати: парафіяльну церкву у Кіцмані, де зберігся старовинний дзвін, подарований у XVII ст. боярином Гікою на згадку про померлу доньку [6, с. 200], св. Іллі у с. Топорівцях Новоселицького р-ну (1560 р.), яка збудована Мироном Могилою Барновським, господарем Молдови, в с. Цурени Глибоцького р-ну – архістратигів Михаїла та Гавриїла (1820 р.), в с. Банилів-над-Черемошом – Успіння Пресвятої Богородиці (1882 р.), яку збудував мазил Андрій Гафенку, в с. Берегомет-над-Сіретом – подібний храм, присвячений православним святим Михаїлу та Гавриїлу (1888 р.); у м. Вашківці Вижницького р-ну є церква св. Миколая (1876 р.), побудована бароном Петріно, в с. Лужани Кіцманського р-ну – Вознесіння Господнього (перша половина XV ст.), в с. Шипинцях – Різдва Пресвятої Богородиці (1812 р.), зведена боярином Дмитрієм Костіном.

У Хрещатику збереглася чудова монастирська церква св. Іоанна Богослова (1765 р.), збудована купцем Теодором Предою. В Репужинцях Заставнівського р-ну існує церква Покрови Богородиці (1880 р.), побудована боярином Василє Марку. У стародавньому Василеві знаходиться храм Різдва Пресвятої Богородиці (1835 р.), яку звів боярин Єнакі Табора. У Вербівцях можна оглянути церкву святителів Михаїла та Гавриїла (1812 р.), у Звенячині – Різдва Богородиці (1797 р.), збудовану боярином Іоном Волчінським. Привертає туристичну увагу також кам'яна церква у с. Боянах Новоселицького р-ну – Успіння Пресвятої Богородиці (1834-1838 рр.), яка була збудована на кошти Іона Нікулче, далекого нащадка літописця І. Нікулче.

Як показує досвід організації туристичних маршрутів і практика проведення відповідних екскурсій, у с. Магала того ж району зазвичай викликає цікавість мандрівників кам'яна церква Зішестя Святого Духа (1818-1827 рр.). В с.Великий Кучурів Сторожинецького р-ну для туристичного огляду пропонується кам'яна церква Успіння Пресвятої Богородиці (1815 р.). [48, с. 40-66].

Мандрівникам, які мають бажання ближче ознайомитися з культовими спорудами липован-старообрядців, варто відвідати с. Біла Криниця Глибоцького р-ну, де діє церква Кузьми та Дем'яна (1835 р.), та собор (в архітектурі якого відображено популярний в XIX – XX ст. неоросійський напрям стилю модерн) Успіння Пресвятої Богородиці (1900-1908 рр.), який збудовано за проектом архітектора В.Кліка за кошти родини московського купця Овсяннікова з найвищою дзвіницею в краї (50 м) [7, с. 68; 13, с. 38].

Ще одним туристичним об'єктом для подорожуючих Буковиною є печерні монастирі. Найбільш ґрунтовний аналіз цих печерних комплексів здійснив чернівецький історик, географ та відомий спелеолог Богдан Рідуш. Зокрема, в ряді цікавих публікацій в місцевій пресі і наукових збірках він описує і характеризує ці стародавні чернечі обителі. Одним з найбільших монастирів означеного типу на Буковині, за даними Б.Рідуша, є Галицький (Непоротівський). На думку Б. Тимощука, вищезгаданий монастир заснований у середині XII ст. і функціонував протягом XII-XIII ст. [28, с. 108]. Як відзначає Б.Рідуш, "відновлений у 30-х роках монастир знову перестав існувати у 1940 р., а востаннє – у 1948 р." [29, с. 109]. З більш ґрунтовною та детальнішою інформацією щодо вищезгаданого монастиря можна ознайомитись у статті того ж Рідуша "Непоротівський (Галицький) печерний монастир: стан та перспективи дослідження" [28, с. 108-127].

Ще однією цікавою археологічною пам'яткою є печерний монастир у с. Василів. Стосовно даного об'єкта християнської (православної) старовини краєзнавець відзначає, що назва урочища "Монастир" свідчить про розташування у минулому тут монастиря. Очевидно, що у Василеві існував печерний монастирний комплекс, аналогічний до Бакотського чи Галицького [29, с. 109]. Крім того, до сучасних туристичних маршрутів по Буковині включена низка не менш цікавих культових пам'яток доби середньовіччя, серед яких варто виділити печерну каплицю у с. Бабин Заставнівського р-ну, подібна каплиця біля монастиря у с. Хрещатик (також Заставнівський р-н), печерний комплекс біля с. Василівці (неподалік м.Сокиряни) й т. зв."турецька хата" у с. Комарів Кельменецького р-ну [29, с. 110-111; 30, с. 383].

Відвідувачі мають також можливість оглянути ряд визначних пам'яток світської архітектури Чернівців. Серед них творіння архітектора Сковронна колишній Палац юстиції (тепер приміщення Чернівецької обласної державної адміністрації) (1905-1906 рр.), в минулому крайове управління Буковини (нині 14-й корпус ЧНУ) (1869-1873 рр.), залізничний вокзал (1904-1908 рр.), будинок-корабель (т.зв. "Шіфа"), будинок колишнього міського музичного товариства (нині Чернівецька обласна філармонія) (1876-1877 рр.), будинок Палати торгівлі та ремесел (корпус медуніверситету) (1908-1910 рр.), театр (1904-1905 рр.) (арх. Фельнер і Гельмер), міська ратуша (1843-1847 рр.) (архітектор Микулич) [6], будівля "Дирекції ощадних кас" (1901 р:), вірмено-католицька церква (1869-1875 рр.), єзуїтський костел "Серце Ісуса" (1891-1894 рр.), розташований по нинішній вулиці Т.Шевченка, 2 та ін. [14, с. 39,41; 37, с. 53,55,65,80,93,101,107,].

Інша категорія туристичних об'єктів – пам'ятки соціально-політичної боротьби та суспільних протистоянь відображають складне й неоднозначне у своїх проявах історичне минуле краю. Як відомо, саме під впливом суспільних протиріч спалахували на Буковині селянські виступи в першій половині XIX ст., серед яких типовими були рухи буковинських гуцулів під проводом Лук'яна Кобилиці у 1843 та 1848-1849 рр. На згадку про ті події в карпатському селі Сергії встановлено пам'ятник ватажкові (скульптор – А. Скиба) [33, с. 198], а на хуторі Красний Діл відкрито музей-садибу, де мешкав знаменитий селянський ватажок. Багато подібних пам'яток та пам'ятних місць, відзначених меморіальними дошками, також є у Чернівцях (наприклад, солдатам 113-го полку румунської армії, які повстали в 1919 р.) та інших місцевостях краю [14, с. 73].

Наступною категорією пам'яток, які належать до поширених туристичних об'єктів, є військові пам'ятники. Зазвичай – це історичні пам'ятники, обеліски, стели і пам'ятні місця, пов'язані з боротьбою народу проти завойовників, меморіали та місця кровопролитних боїв, поля битв тощо. Зокрема, у Чернівцях, на Соборній площі, у липні 1946 р. на честь визволителів Чернівецької області від німецько-румунських загарбників зведено чотиригранний обеліск з червоного граніту, заввишки 22 метри, центральну композицію якого складає бронзова фігура солдата-визволителя з прапором в руці (скульптор Г.Петрушевич, архітектор В.Грегор). Цікавим є той факт, що обеліск зводили полонені німецькі солдати, які після війни відбудували в центрі Чернівців ще ряд великих муніципальних будівель [34, с. 165; 4, с.20].

Інший пам'ятний об'єкт, який нагадує про звільнення Чернівців від окупантів – танк лейтенанта П. Нікітіна, встановлений на розі вулиць Юрія Гагаріна та Павла Нікітіна: цю бойову машину встановлено тут у серпні 1946 р. [34, с. 165]. Ще один пам'ятник знаходиться на братській могилі генералів та офіцерів Червоної армії, які загинули у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 рр. і поховані в парку відпочинку ім. Т.Г.Шевченка (архітектор Д. Ліндра) [34, с. 165]. Як відомо, на Чернівецькому (т.зв. Руському) кладовищі 24 жовтня 1942 р. було розстріляно п'ятеро хотинських підпільників. На їх могилі у 1956 р. також встановлено пам'ятник (архітектор М.Й. Ашкіназі). Ще один пам'ятник встановлено в Садгорі на братській могилі радянських та чехословацьких воїнів, які спільно боролися за визволення краю від фашистів. У 1978 р. цей меморіал було реконструйовано і встановлено новий обеліск. Його авторами є скульптори М.М. Лисаковський, Д.Л. - Горшковський та архітектор М.І. Шевченко. Як згадку про воєнні події минулих часів у Чернівцях можна побачити численні меморіальні дошки, які встановлені на фасадах міських будинків. Треба зазначити і той факт, що у багатьох містах та селах краю зведено чимало пам'ятників, присвячених подіям боротьби та визволення краю від фашистських окупантів.

До пам'яток науки та культури, які оглядають численні туристи краю, слід віднести меморіальні дошки, котрі встановлені на багатьох будинках Чернівців, й пов'язані з життям та діяльністю ряду видатних діячів європейської інтелектуальної еліти XIX – першої половини XX ст. Зокрема, необхідно згадати славетні імена Р. Кайндля, А. Кромайєра, С. Смаль-Стоцького, І. Франка, М. Лисенка, Ю. Федьковича, Марка Черемшини, М. Емінеску, О. Кобилянської, С. Воробкевича, О. Маковея, О. Поповича, Ю. Пігуляка, М. Івасюка, В. Івасюка, Г. Янушевич та ін. Не меншу зацікавленість у туристів викликають пам'ятні місця, пов'язані з історичними подіями: Буковинським вічем, радою військових депутатів Чернівецького гарнізону 1917 р. і т.п. [14, с. 44-45, 47, 59].

В Чернівцях відкрито цілу низку пам'ятників, присвячених класикам української та інших націо-

нальних культур. Серед цих монументів –пам'ятник Тарасу Шевченку, який встановлено навпроти міської ратуші у травні 1999 р. (архітектори Б. Деркач, Г. Плегуца, скульптори П. Лемський, М. Лисаковський) [36, с. 60]. Можна оглянути також пам'ятник-погруддя буковинській письменниці О. Кобилянській, який був виготовлений і встановлений перед обласним музично-драматичним театром у 1963 р. з нагоди 100-річчя від дня народження письменниці. Над цією роботою працював львівський скульптор Лука Біганич. Новий пам'ятник О. Кобилянській замість попереднього, відкрито 2 серпня 1981 р. там же біля театру (скульптори А.Скиба, М.Мірошниченко, архітектор О. Таратута) [35, с. 164-165].

Ще один пам'ятник встановлено в сквері по вул. Університетській – це скульптура визначного громадського діяча Буковини, письменника Ю.Федьковича; його було відкрито на початку жовтня 1995 р. [9]. У 2005 р. Ю. Федьковичу встановлено високохудожній оригінальний пам'ятник і в рідній Путилі. На вулиці Головній у Чернівцях неподалік від центрального міського парку встановлено пам'ятник видатному австрійському поету буковинського походження Паулю Целлану на початку червня 1992 р. (автор І. Салевич) [37, с. 84; 8]. 15 червня 2000 р. встановлено пам'ятник у сквері неподалік кінотеатру "Чернівці" геніальному румунському поетові М. Емінеску (скульптор Д. Горшковській) [43]. Пам'ятник видатному чеському архітектору Йосифу Главці (скульптор А. Северин), споруджений в 1937 р., знаходиться у центральній частині дендропарку Чернівецького національного університету [14, с. 169]. Навпроти греко-католицької церкви Успіня Пресвятої Богородиці (1820-1821 рр.) у скверику мандрівники можуть побачити пам'ятник воякам Буковинського куреня (скульптор І. Салевич) [37, с. 60].

В с.Чортория Кіцманського р-ну народився відомий український кіноактор та режисер І. Миколайчук. На даний час на родинному подвір'ї встановлено на постаменті погруддя актора, а в хаті, де народився кіномитець, розміщено меморіальний музей, який можуть відвідати всі бажаючі [10, с. 94, с. 28]. Автор "Червоної рути" композитор В. Івасюк народився в невеликому райцентрі Кіцмань, де в місцевій музичній школі робив свої перші кроки до музичного олімпу [22, с. 15]. В центрі Кіцманя 4 березня 1999 р. композитору було встановлено пам'ятник на відзначення 50-х роковин від дня народження [15; 16; 18; 46].

Серед музеїв, які можуть відвідати туристи, слід згадати Чернівецький обласний краєзнавчий музей, який був створений ще у 1863 р., а з 1956 р. й донині функціонує за адресою: вул. О.Кобилянської, 28 (у адміністративному будинку колишнього Православного релігійного фонду Буковини). Також до уваги мандрівників пропонується відвідати Чернівецький обласний художній музей, розташований в будівлі колишньої Дирекції ощадних кас (побудованої 1901 р.) [10, с. 28]. У будинку, де жила до своїх останніх днів письменниця О. Кобилянська (сучасна вул. Димитрова, 5) діє літературно-меморіальний музей письменниці, який було відкрито 27 листопада 1944 р. Для мандрівників, які мають бажання більше дізнатися про життя та творчість письменниці, є можливість відвідати родинний музей-садибу О. Кобилянської в с. Димка Глибоцького р-ну [10, с. 68].

Інший літературно-меморіальний музей, присвячений Ю.Федьковичу –видатному буковинському письменникові та громадському діячу, відкрито в Чернівцях 19 квітня 1945 р. у обласному краєзнавчому музеї. З 2005 р. розміщено у будинку де він редагував газету "Буковина" у 1885-1888 рр. (сучасна вул. І.Франка, 28). В гірському селищі Путила діє музей-садиба "буковинського соловія", який розташований на місці, де стояла родинна хата письменника. Класику румунської літератури поетові Михаю Емінеску в Чернівцях також відкрито літературно-меморіальний музей по вул. митрополита Гакмана, 17. За постановою Ради Міністрів УРСР від 19 липня 1977 р. в Чернівцях був заснований Обласний державний музей народної архітектури та побуту (скансен), який розміщений по вул. Світловодській, 2 [10, с. 30; 1, с. 2]. Варто також згадати про музей-квартиру В. Івасюка, що функціонує по вул. Маяковського, 40 [10, с. 32]. Він почав діяти як державна установа 13 вересня 1995 р. [23, с. 8], а 4 березня 1999 р. відбулося офіційне відкриття експозиції музею [26].

Цікавим й оригінальним є музей етнографії та краєзнавства Гуцульщини, який функціонує в с. - Підзахаричі Путильського р-ну. В ньому експонуються найрізноманітніші зразки народного одягу та побутові речі гуцулів Буковини, які з цікавістю оглядають туристи.

При відвідуванні Чернівців подорожуючі можуть також оглянути пам'ятники садово-паркового мистецтва. Найстаріший з них на Буковині – парк культури та відпочинку ім. Тараса Шевченка, заснований в 30-х роках XIX ст; цей парк є улюбленим місцем відпочинку чернівчан та їх гостей [4, с. 24-25]. Ще однією окрасою міста є парк імені Юрія Федьковича, який розташований на колишній горі Габсбургів (а до того княжій), де залюбки відпочивають всі бажаючі. Унікальним є також парк, який був спланований разом з Резиденцією буковинських митрополитів. Нині це дендропарк Чернівецького національного університету, який теж відкритий для відвідувачів. Ботанічний сад того ж навчального закладу є одним із найстаріших в Україні (1877 р.).

Буковинський край відомий далеко за своїми межами визначними пам'ятками природи. Саме тому здавна неабияку увагу у подорожуючих північною частиною Буковини викликають вищезгадані пам'ятки. Серед них доречно виділити та-

кож відому історико-природну пам'ятку Буковини (одне з найулюбленіших місць туристів) т.зв. "печеру Довбуша", яка розташована неподалік села Підзахаричі Путильського р-ну. Надзвичайно цікавим є й урочище "Протяте Каміння" (Вижницький р-н), геологічна пам'ятка, розташована на відстані 3,5 км від перевалу Німчич, про яку теж існує легенда, котра пов'язана з опришками.

До приваблюючих око туриста пам'яток природи належать не менш відомі об'єкти – "Соколине око" і "Писаний Камінь". Скеля "Кам'яна Багачка", або як кажуть в народі "Заклята скеля", заввишки 30 метрів, схожа на людську статуру, знаходиться в селі Усть-Путила; при нагоді її не обминає жоден з перехожих. Поблизу с. Мариничі, біля правого берега Черемошу, лежить камінь "Жаба", який зазвичай з цікавістю оглядають подорожні [19, с. 16, 51, 107]. Для любителів комбінованого гірсько-водного відпочинку пропонується відвідати гідрологічну пам'ятку природи місцевого значення гірське озеро "Буковинське око" (1025 м над рівнем моря), яке розкинулось в оточенні струнких ялиць та смерек високо в Буковинських Карпатах. Озеро досить глибоке і в літній період прогрівається лише до 12 – 14 градусів, але численні туристи, незважаючи на низьку температуру води, не можуть відмовити собі покупатися в ньому [7]. Про кожен зі згаданих об'єктів також збереглося чимало народних переказів. Більш детальну інформацію по даній тематиці можна знайти на сторінках навчально-краєзнавчого атласу Чернівецької області [24, с. 20-21].

Таким чином, узагальнюючи викладений матеріал, можна констатувати, що на території Чернівецької області є густа сітка річок, великі площі, зайняті лісами, різноманітність краєвидів, сприятливі кліматичні умови, наявність багатьох джерел мінеральних вод. Існує багато археологічних, історичних, архітектурних та природних пам'яток, які своєю давністю, красою й цікавими легендами приваблюють та створюють гарні передумови для організації масового відпочинку, розвитку туризму і лікуванню мандрівників-туристів та відпочиваючих. Всі вони включені до різних туристичних путівників та довідкових видань, тематичних маршрутів і екскурсійних програм, складених для подорожуючих Буковинським краєм.

Джерела та література

1. Історія створення музею народної архітектури та побуту // Архів етнографічного музею факультету історії, політології та міжнародних відносин Чернівецького національного університету імені Ю. Федьковича. – Ф.2 – Т.18. Матеріали етнографічної експедиції. 1999 р.
2. Літопис Руський (за Іпатським списком). / Пер. з давньорус. Л.Є. Махновця: відп. ред. О.В.Мишанич. – К.: Дніпро, 1989. – 591 с.
3. Археология Украинской ССР – К.: Наук. думка, 1986. – Т.3 – 576 с.
4. Бобылев М., Пашута В. Туристические маршруты по Советской Буковине. – Винница, 1963. – 118 с.
5. Брижак П.М. Данилова О.М. Місце і роль туристичної галузі Чернівецької області у формуванні сучасної інфраструктури регіону. // Науковий вісник ЧТЕІ КНТЕУ. Економічні науки. Чернівці. 2005. – Вип. III.– С.80-84.
6. Буковина. Загальне краєзнавство. – Чернівці: Зелена Буковина, 2004. – 488 с.
7. Буковина інвестиційно-туристична. – Чернівці, 2004. Друк ПП "Мерк'юрі-Буковина". – Вип. 2.
8. Буковина (1992 р. – 9 червня).
9. Буковина (1995 р. – 11 жовтня).
10. Буковина туристична. Путівник. – К.: Світ успіху, 2005. – 216 с.
11. Возний І.П. Чорнівська феодальна укріплена садиба XII-XIII ст. – Чернівці: Рута, 1998. – 154 с.
12. Возний І. Ремісничий посад XII-XIII ст. стародавніх Чернівців // Середньовічна Європа. Погляд з кінця XX ст. – Чернівці: Золоті литаври, 2000. – С.221-225.
13. Гостюк А.В., Чучко М.К. Обстоятельства появления и динамика численности старообрядцев-липован на Буковине в конце XVIII – начала XX вв. // Липоване: История и культура русских старообрядцев. – Одесса, 2004. – Вып. I. – С.33–40.
14. Гусар Ю., Розумний С.М. Чернівці: Що? Де? Як?: Фотопутівник. – К.: Мистецтво, 1991. – 264 с.
15. Зарайський С. На Буковине поставят памятник Ивасюку // Сегодня. – 1999. – 3 березня.
16. І дім зелений, і щастя пісенне // Чернівці: – 1999. – 5 березня.
17. Кайндль Р.Ф. Історія Чернівців від найдавніших часів до сьогодення. – Чернівці: Зелена Буковина, 2005. – 300 с.
18. Китайгородська В. Володимир Івасюк – повернення назавжди // Буковинське віче. – 1999. – 6 березня.
19. Кияк Т.Р., Крачило М.П. Привіт тобі, зелена Буковино! Довідник-путівник: Чернівецька обл. – К.: Пульсари, 2002. – 156 с.
20. Коржик В.П. Буковина для всіх. Маршрутами екотуризму: Довідник-путівник. – Чернівці: Зелена Буковина, 2002. – 122 с.
21. Коржик В.П. Підземна Буковина. Путівник, – Чернівці: Зелена Буковина, 204. – 20 с.
22. Місевич В.Х. Кіцмань. Путівник. – Ужгород: Карпати, 1978. – 64 с.
23. Музей Івасюків отримав директора // Нова буковинська газета. – 1995. – 15 вересня – С. 8.
24. Навчально-краєзначий атлас Чернівецької області / За редакцією Жупанського Я.І., – Львів. – 2000. – 24 с.
25. Проблеми географії та менеджменту туризму. – Чернівці: Рута, 2006. – 260 с.
26. Пустельник Л. 50-й день народження Володимира Івасюка // Молодий Буковинець. – 1999. – 5 березня.
27. Рідуш Б. До питання про вік малюнків Баламутівської печери // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології: Збірник наукових статей. – Чернівці: Золоті литаври, 2000. – Т.2. – С.76-80.
28. Рідуш Б. Непоротівський (Галицький) печерний монастир: стан та перспективи дослідження // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології: Збірник наукових статей. – Чернівці: Золоті литаври, 2000. – Т.1. – С.108-127.
29. Рідуш Б. Печерні монастирі Буковини // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й

етнографії: Збірник наукових статей. – Чернівці, 1997. – Вип. 3. – С.108-111.
30. Рідуш Б. Поширення печерних монастирів у середньому Подністров'ї // Міжнародний Науковий Конгрес "Українська історична наука на порозі XXI століття". Чернівці, 16-18 травня 2000 р. Доповіді та повідомлення. – Чернівці: Рута, 2001. – Т.3. – С.380-387.
31. Руденко В.П. Географія природно-ресурсного потенціалу України. – К.: ВД "К.-М. Академія" – Чернівці: Зелена Буковина, 1999. – 568 с.
32. Смышко М.Ю. Поселение III-IVвв. н.э. со следами стеклоделательного производства в с. Комаров Черновицкой области // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – К.: Наук. думка, 1964. – Вип.5. – С.67-80.
33. Советская Буковина: справочник-путеводитель. – Ужгород: Карпати, 1971. – 288 с.
34. Советская Буковина: справочник-путеводитель. – Ужгород: Карпати, 1976. – 272 с.
35. Сулятицький Т. Чернівецький український музично-драматичний театр імені О.Кобилянської. – Чернівці: Золоті литаври, 2004. – 212 с.
36. Тамполар Н.М. Хотинський историко-краеведческий музей. Путеводитель. – Ужгород: Карпати, 1974. – 56 с.
37. Танащик Д. Чернівці (місто на межі тисячоліть). – Чернівці: Золоті литаври, 2005. – 128 с.
38. Тимощук Б.А. Ленковецкое древнерусское городище // Советская археология. – 1959. – №4. – С. 250-257.
39. Тимощук Б.О. Хотин. Путівник. – Ужгород: Карпати, 1972. – 72 с.
40. Тимощук Б.О. Зустріч з легендою. Історико-краєзнавчі нариси. – Ужгород: Карпати, 1974. – 127 с.
41. Тимощук Б.О. Давньоруська Буковина (X- перша половина XIV ст.). – К.: Наук. думка, 1982. – 206 с.
42. Тимощук Б.А. Восточнославянская община VI-X вв.н.э. – М.: Наука, 1990. – 192 с.
43. Чернівці. – 2000. – 16 червня.
44. Черныш А.П. Палеолит и мезолит Приднестровья. – М.: Наука, 1973. – 128 с.
45. Чучко М.К. Дерев'яна церква св. Миколая в Чернівцях // Археологія та етнологія Східної Європи: матеріали і дослідження: Збірка наукових праць. – Одеса: Друк, 2002. – Т.3. – С.268-269.
46. Шилепницький І. Лицар у терновому вінку // Буковинське віче. – 1999. – 3 березня
47. Яно С. Японская економика на пороге двадцять первого века. – М.: Вільямс. – 2002. – 669 с.
48. Anuarul Arhidiecezei ortodoxă a Bucovinei pe anul 1926: – Cernăuţi, 1926. – 88 p.

Summary

Ivan Sanduliak (Chernivtsi)

Historic-Cultural Heritage of Northern Bukovyna in the Context of Tourist Branch Development in late 20th century

The author elucidates the issues concerning the usage of historical, archeological, architectural monuments, natural and garden-park pieces of art in the tourist itineraries of the land.

УДК: 340.12 Р 32

Володимир Підлубний
(Чернівці)

СЕЛО ОНУТ У БОРОТЬБІ ЗА УКРАЇНСЬКУ ДЕРЖАВНІСТЬ (1940-1950 рр.)

Наукові розвідки про національно-визвольний рух у Північній Буковині і Західній Україні ведуться поки що в глобальному плані. Тому безпосередні творці цього руху – окремі громадяни і населені пункти часто не потрапляють в орбіту досліджень. Між тим, саме в народних низах таїться багатий, майже не вивчений і не проаналізований матеріал про національно-визвольну боротьбу та її героїчних учасників і про людські трагедії, які цю боротьбу супроводжували.

Правда, за останні 5 років увага до висвітлення конкретної участі буковинців у національно-визвольній боротьбі посилилася. Вийшли книги учасників національно-визвольної боротьби та краєзнавців. М.Д.Чокалюка із Старої Жадови Сторожинецького р-ну [1], І.І.Скорейка із Карапчева Вижницького р-ну [2], І.О.Каленчука із Зеленева Кіцманського р-ну [3], М.М.Черешнюка з Мусорівки Заставнівського р-ну [4].

Ці книги не рівнозначні за своїм тематичним спрямуванням і фактичним навантаженням. В одних із них національно-визвольна боротьба висвітлюється побіжно, неглибоко, без належного аналізу причин і обставин, які спонукали буковинців братися за зброю, щоб відстояти свою честь і свободу. Але вже те, що вони не обійшли теми національно-визвольної боротьби мовчанням, є вельми значущим фактом.

Серед названих вище книг місцевих авторів ґрунтовним, масштабним підходом відзначаються праці Іллі Стринадка та Микола Черешнюка, які забезпечені іменними списками загиблих воїнів УПА та репресованих у першому випадку громадян с.Карапчів Вижницького р-ну, у другому – громадян Заставнівського р-ну. Обидві книги непогано ілюстровані. Однак вони не вирішують проблеми правдивого і повного висвітлення участі кожного населеного пункту Буковинського краю в боротьбі за свободу і незалежність України. Історикам і краєзнавцям варто ґрунтовно попрацювати над кожним населеним пунктом області, показати участь його громадян у цій жорстокій, але справедливій боротьбі, яка заслуговує честі і шани нинішніх і майбутніх поколінь.

Саме виходячи з цього кардинального завдання, автор статті на перший раз узяв для висвітлення село Онут Заставнівського р-ну, щоб детальніше, конкретніше розповісти про його вояків УПА

і учасників націоналістичного підпілля, серйозних матеріалів про яких поки що в нашій історичній науці і публіцистиці не було.

Подамо про село коротеньку історичну довідку. Розташоване воно на правому березі Дністра при впаданні р. Онут у Дністер, за 28 кілометрів на схід від районного центру. До найближчої залізничної станції Вікно – 7 км. З усіма населеними пунктами р-ну село зв'язане шосейними дорогами. Населення на 1 січня 2006 року 614 осіб. Околиці села багаті археологічними пам'ятками трипільської, ранньослов'янської, черняхівської культур та давньоруських часів. Село згадується в Галицько-Волинському літописі 1213 р. [5, с.275].

28 червня 1940 року, після 143-річного перебування в складі Австро-Угорщини і 22-літніх мук під румунською окупацією, Північна Буковина, а з нею й с. Онут стали невід'ємною частиною Української РСР. Можна було б радіти, бо ж здійснилися споконвічні мрії буковинських українців про возз'єднання зі своїми братами з Великої України. І в перші дні, особливо коли червоноармійці на конях і на танках вступали на Буковину, в містах і селах їх вітали, як братів. Та після перших арештів багатьох громадян, яких нова влада зачислила до антирадянщиків, ситуація в новоутвореній області докорінно змінилася. Радість поступилася настороженості і страху. Кожен громадянин, лягаючи спати, не знав чи вночі за ним не прилетить "чорний ворон", як називали в народі енкаведистські "емки". Чутки про арешти котилися хвилями від села до села і будили у людських душах страх, настороженість, недовіру, а то й ворожість до нової влади.

Декого почали відразу ж вербувати в Тулу, на шахти. Зокрема, туди нібито добровільно поїхали Надія Андріївна Божик-Кривохижа 1919 року народження [6] та Михайло Арсентійович Герасимчук 1920 р.н., який згодом опинився аж у м. Солікамську на засланні, де й помер [7], а Божик Н.А., замість Тули, потрапила разом зі своїм молодшим братом Іваном 1923 р.н. в Мордовську АРСР, де він і пропав [8].

Особливо ж несподіваною бідою впав на буковинців день 10 червня 1941 року. За 12 днів до початку німецько-радянської війни із Онута на світанку за постановою районної трійки енкаведисти арештували селянина Степана Романовича Васильчука 1909 р.н. як члена партії гардистів та його молоду дружину Василину 1919 р.н. і відправили на спецпоселення в Приуральський район Тюменської області [9]. З інших сіл було вивезено значно більше людей, а всього 10-13 червня з області депортовано близько 8 тисяч осіб [10]. Це породило в душах буковинців і образу, і гнів, і жадобу помсти.

Проте радянська влада в Онуті, як і по всій Чернівецькій області, проіснувала лише рік і 5 днів. Не встигла показати себе у всій „красі і силі". Не встигла розгорнутися належним чином і ОУН Буковини, яка діяла в підпіллі. Але кілька невеликих боївок вона все ж таки організувала і 13 днів, з дня початку війни 22 червня і до відступу Червоної армії з Буковини 5 липня, вони то там, то сям трошки лоскотали терористичними актами самолюбство нової влади, з якими вона вже нічого рішучого не могла вдіяти, бо треба було забиратись геть. Слідом за відступаючими радянськими військовими частинами на терени Чернівецької області вступали румунські війська.

Період другої румунської окупації Північної Буковини ОУН використала в значній мірі для підготовки кадрів у спеціальних школах, що діяли в Галичині, для зміцнення сільських, кущових і районних організацій ОУН, створення при них бойових груп. Керівництвом до дії тут були настанови III Надзвичайного Великого збору ОУН, що відбувся в серпні 1943 р. [11], а також "Відозва УПА до українців" від 20 травня 1943 р. [12]

На звернення УПА і рішення III Надзвичайного Великого збору ОУН гаряче відгукнулися буковинські села й міста. Не стояли осторонь і онутчани. Бойовим штабом села стала хата Дарії Василівни Сороцької 1896 року народження. Ця 48-літня жінка, залишившись у 1939 році вдовою, маючи двох синів – Івана 1926 р.н. і Манолія 1930 р.н. – рішила посвятити себе і їх боротьбі за визволення з-під комуністичного гніту, за Самостійну Соборну Українську Державу. Вона мала лише трикласну освіту, але в грудях билося гаряче серце патріотки, і вона крайовим провідником ОУН Мирославом Васильовичем Кіндзірським була призначена станичною с. Онут.

Їй дали псевдонім "Ластівка" – провісниця весни. Вона підпорядковувалась безпосередньо підрайонному провіднику ОУН Василю Зоряну, уродженцю с. Самушин. Навколо Дарії Василівни сформувалася боївка із юнаків і чоловіків Онута і сусідніх сіл – Самушина, Добринівців, Дорошівців, Товтрів та Чорного Потоку. Боївку очолив Зорян Василь Іванович ("Круг"), до неї входили – Леся Думенко ("Марта"), Іван Васильович Костюк, Іван Григорович Лаба ("Соловей"), Василь Дмитрович Олійник ("Кармелюк"), Василь Васильович Руснак ("Тур") із Самушина, Іван Дарійчук ("Лис") із Добринівців, Ілля Олексійович Буга ("Стріла"), Георгій Васильович Костенюк ("Байда"), Манолій Дмитрович Кулаш ("Скала"). Активними помічни-

ками станичної були її сини Іван та Манолій. Розвідницями станичної і боївки були Домка Смоляк та Ольга Кугаєвська [13].

Діяльність боївок не була легкою справою. До них ішли не романтики чи авантюристи, а справжні борці за українську волю. Уже в травні 1944 року боївка мала втрати. У сутичці із загонами НКВС загинув вояк УПА – Степан Петрович Єлендюк 1921 р.н. [14, с.228–229], а 8 липня енкадебістська куля обірвала життя Миколи Степановича Панчука 1916 р.н. [14, с.229]. Пізньої осені 1944 р. у бою з внутрішніми військами НКВС загинув вояк УПА, поляк за національністю Еміль Чеховський [14, с. 229]. Доречно сказати, що до складу боївки входив секретар Онутської сільради Михайло Федорович Костинюк 1896 р.н., який був у курсі, які каральні чи розвідувальні сили направляються в село, і боївка влаштувала їм „гідну" зустріч.

Заставнівський райвідділ НКДБ, який у той час очолював старший лейтенант Корнієнко, теж не дрімав. Виконуючи вказівки ЦК КП(б)У, намагався завербувати якомога більше таємних агентів і заслати їх у боївки УПА. Селяни на такі авантюри рідко коли погоджувалися. Кожен знав, що шила в мішку не сховаєш. Все таємне згодом стає явним. А накликати на себе ненависть, зневагу і презирство односельчан, а то й фізичну кару мало хто хотів. Якщо хтось і йшов у сексоти, то хіба під страшним примусом, за яким стояв відомий енкадебістам гріх того, кого вербували. А без інформацій таємної агентури відділ був глухий і сліпий. У 1945 році йому вдалося завербувати трьох онутчан, які намагалися уникнути мобілізації в Червону армію – Івана Миколайовича Середюка, Дмитра Харитоновича Котика та Манолія Миколайовича Настюка. Та чи не того ж дня ця операція райвідділу стала відома Лабі Івану Григоровичу, який на той час виконував обов'язки провідника боївки.

У зв'язку з цим на початку лютого 1945 р. Лаба скликав у хаті Дарини Сороцької своїх підлеглих і дав завдання пильно стежити за появою в селі невідомих людей, під личиною яких можуть бути агенти НКВД–НКДБ, а також міліціонери, солдати з підрозділів внутрішніх військ НКВД та Червоної армії. Тут же він роздав зброю, набої та гранати і присвоїв деяким бійцям псевдоніми: Буга Ілля відтепер називався "Стрілою", Манолій Кулаш – "Скелею", Григорій Костенюк – "Байдою" [13, спр.П-7440].

Прихильники ОУН стежили також за тим, хто куди і з ким із села виходив чи виїжджав, кого викликали до сільради і для чого, а кого у військкомат чи районний відділ НКВД.

У середині лютого 1945 р. до Івана Григоровича Лаби прийшов Манолій Миколайович Настюк і сказав, що у Середюка Івана Миколайовича, ночує двоє невідомих. Лаба зібрав у хаті станичної Георгія Костинюка, Манолія Настюка, Манолія Кулаша та Івана Сороцького і сказав, що всі вони йдуть на операцію. Попросив бути уважними, бо в Івана Середюка в хаті є двоє агентів НКВД, яких необхідно ліквідувати.

Коли прийшли до хати Середюка, Лаба доручив Бузі, Кулашу і Олійнику стежити за вікнами. А він сам з Костинюком, Середюком, Котиком і Настюком рушили відкривати двері.

Середюк постукав у вікно, попросив гостей впустити його до хати. Гості мовчали. Він почав ламати двері. З вікон вискочило двоє невідомих. Одного зловив Ілля Буга, другого – Василь Олійник. Це, як з'ясувалося на допитах, були працівники НКВД Мельников і Коржос.

Обшук їхніх кишень нічого не дав. Ні зброї, ні документів.

Бранці мовчали. Вони бачили, що серед упівців стоїть з гвинтівкою в руках і господар хати, в якій вони збиралися ночувати. У райвідділі НКВД говорили, що їх посилають на надійну явку. А тут вийшов повний провал. Зрада... Вони не знали, що командир боївки був точно поінформований, хто саме збирався ночувати в Івана Середюка. Бо ж самого Івана райвідділ НКВД на початку 1945 р. завербував у свою агентуру. При розмові він дав згоду працювати проти УПА, та поки дійшов від Заставни до Онута передумав. Не міг продавати тих, з ким ріс, ходив до школи, сусідів і друзів, котрі борються за вільну, самостійну Україну. Одного вечора він прийшов до Лаби і розшифрувався. Це ж зробив і Дмитро Васильович Котик 1920 року народження, батько якого у 1944 р. був головою сільради. Очевидно, не дуже рахувався з бажаннями селян і його, Василя Івановича Котика 1895 р.н., 13 листопада 1944 р. разом з дружиною Анастасією Онуфріївною повстанці утопили в Дністрі [14, с. 229–230]. І не зважаючи на цю величезну моральну і родинну травму, син Василя Івановича – двадцятип'ятилітній Дмитро, якому дали псевдонім "Лис", не пішов проти свого народу, а став у лави борців за його волю. Та у райвідділі НКДБ цього ще не знали. А тому й послали на вірну загибель двох своїх таємних співробітників.

Через годину Мельника і Коржоса вивели з хати Дарини Сороцької і повели до Дністра. Спускаючись до берега, Буга підсковзнувся, впав, вивихнув ногу і відстав. Всі інші пішли до річки. Невдовзі прогриміли два постріли, а через кілька хви-

лин група підібрала Бугу і вернулася до хати станичної.

У квітні 1945 року, коли тільки почали квітнути дерева, Іван Григорович Лаба загинув у сутичці із загонами НКВС, поховали його на сільському цвинтарі [14, с. 229]. А над селом нависла гроза жорстокої кари. Манолія Васильовича Кочманюка 1900 р.н. за недонесення органам НКВС на сусідів, яких відвідували члени ОУН, 15 травня арештували, а 14 серпня 1945 р. військовий трибунал військ НКВС Чернівецької області засудив його до 10 років позбавлення волі у виправно-трудових таборах і 3 років позбавлення політичних прав. Звільнили його з неволі тільки 21 листопада 1954 р. Але жити йому залишилося недовго. У 1954 р. він помер у рідному селі, де й похований [13, П-6433].

10 квітня 1945 року були виселені за полеглого сина Степана, вояка УПА, шістдесятилітня Ганна Тодорівна та її шістдесятирічний чоловік Петро Михайлович Єлендюки. Їхнє майно конфіскували, а самих, старих і немічних відправили в Ухтинський район Комі АРСР, де вони того ж року й повмирали [13, спр.СО-67].

Іллю Олексійовича Бугу 1925 р.н., Георгія Васильовича Костенюка, Івана Миколайовича Ковалюка та Дмитра Партеновича Ковалюка слідчі Чернівецького обласного управління НКДБ і Заставнівського райвідділу НКДБ капітани Колєсник та Синіцин арештували 14 травня 1945 р. Провели слідство і приєднали до їхньої справи ще Дмитра Васильовича Котика, Івана Миколайовича Середюка, Манолія Дмитровича Кулаша та Марію Миколаївну Крисько [13, спр.П-7440].

З протоколів допитів довідуємось, що онутська боївка була складовою частиною боївки СБ "Юрася" – Костянтина Дмитровича Майданського із села Рогізна, що під Ченівцями, яка в 1944–1945 рр. діяла на території Заставнівського, Кіцманського, Садгірського, Новоселицького та Хотинського районів. Онутські вояки УПА були в ній активними бійцями.

У травні 1944 р., коли почалася мобілізація чоловіків у Червону армію, саме Микола Панчук, Степан Єлендюк та Іван Лаба закликали військовозобов'язаних села не йти в Червону армію, а залишатися дома і готуватися до боїв за ССУД. І тоді багато чоловіків поховалося, а Костенюк Г.В. та Буга І.О. втекли в Тернопільську область, в с. Горошова.

Слідчі встановили, що І.О. Буга 1925 р.н. перебував дома, у с. Вікно, був хворий на тиф. Спротиву не чинив. Але, щоб не втік, його взяли під охорону. Він з 1943 року був членом ОУН. Уникаючи румунських переслідувань, перейшов на нелегальне становище, а після вигнання німців і румунів з території Заставнівського р-ну вів активну боротьбу проти радянської влади. 18 лютого 1945-го взяв особисту участь у вбивстві помічника прокурора Заставнівського р-ну Платона Євстафійовича Будника, уродженця с. Червона Слобода Черкаського р-ну Черкаської області [14, с.223].

В ході слідства у своїх діях зізнавались всі арештовані. А Кароліна Мільківна та Ольга Антонівна Кугаєвські 19 липня 1945 р. з'явилися у Заставнівський РВ НКДБ з повинною і теж зізналися в тому, що вони робили, чим допомагали УПА. Все це, щоб вимолити прощення за вчинені "злочини". Звичайно ж, назвали імена всіх тих, хто входив до сільської організації ОУН, хто до УПА, які зв'язки були з іншими селами. Мати й дочка були звільнені від покарання [13, спр.1670].

За боївкою, окрім цих двох терористичних актів, числився ще й третій – убивство голови сільської ради Василя Івановича Котика 1895 р.н. та його дружини Анастасії Онуфріївни 1897 р.н., яке було вчинено ще 13 листопада 1944 р. Воно на той час лишалося нерозкритим.

На відстані років усі ці вбивства здаються і злочинними, і безглуздими. А в ті роки, коли влада розпалювала так звану "класову боротьбу", нацьковувала бідних на багатих, комуністів на націоналістів, що ще й зараз роблять окремі задубілі архікомуністи, – в цій злочинній міжусобній боротьбі, яку організовувала і розпалювала ВКП(б), захищаючи свою ідеологію і вибудовану на людських кістках і крові "першу в світі державу робітників і селян" та високі посади членів ЦК й членів політбюро ВКП(б), простий люд, одурений брехливою пропагандою, впираючись, поступово заповзав у величезну мишоловку, яка називалася „соціалізмом", першою фазою комуністичного майбуття, і не хотів розуміти, а дехто ще й зараз не хоче розуміти, що УПА боролася за велику і високу ідею української незалежності, вона вказувала і прокладала дорогу до української державності, до того, щоб над українською нацією ніхто не глумився, не знущався, ніхто її не пригнічував і не експлуатував. Вона мала стати самодостатньою, високосвідомою, високоморальною, високоінтелектуальною, багатою, щедрою, мудрою, шанованою в усьому світі державою.

Національно-визвольна боротьба завжди жорстока, кривава, багата на жертви з обох боків. Патріоти нищать душителів і колонізаторів, їх прислужників і холуїв, але й самі гинуть дуже часто у нерівній боротьбі. Хто перемагає, той чинить розправу над переможеними, яку вважає необхідною.

Розгром боївки "Юрася" відбувся 19 березня 1945 року в сутичці із внутрішніми військами НКВС у Добринівцях. Уцілілі члени Онутської боївки, яка входила до складу боївки "Юрася", розійшлися по домівках, де їх половили. Почалися дні слідства, яке вели працівники обласного управління НКДБ капітани Колісник і Синіцин, слідчий Заставнівського РВ НКДБ Ключников і начальник цього відділу старший лейтенант Корнієнко. 18 серпня 1945 р. військовий трибунал НКВС Чернівецької області розглянув справу №824 по звинуваченню в злочинах, передбачених ст.ст. 54–1 „а" та 54–11 Кримінального кодексу УРСР, по якій проходили Буга Ілля Олексійович 1925 р.н., Ковалюк Іван Миколайович 1898 р.н., Котик Дмитро Васильович 1920 р.н., Костенюк Георгій Васильович 1908 р.н., Ковалюк Дмитро Партемійович 1911 р.н., Середюк Іван Миколайович, Кулаш Манолій Дмитрович 1927 р.н., Крисько Марія Миколаївна 1921 р.н.

Бугу Іллю Олексійовича та Костенюка Георгія Васильовича трибунал засудив до вищої міри покарання – розстрілу з конфіскацією належного їм майна. Котика Дмитра Васильовича, Середюка Івана Миколайовича і Кулаша Манолія Дмитровича – до 20 років каторжних робіт з поразкою в правах на 5 років і конфіскацією майна; Ковалюка Івана Миколайовича, Ковалюка Дмитра Партемійовича і Крисько Марію Миколаївну – до 10 років виправно-трудових таборів з поразкою в правах на 5 років і конфіскацією майна [13, спр. СО-740].

Та цим трагедія села не закінчилась. Після владної розправи над основними фігурантами національно-визвольної боротьби почалося „очищення" Онута від їхніх родичів. 23 лютого 1946 р. були вислані на спецпоселення в Архангельську область Домка Василівна Буга 1913 р.н., дружина Івана Олексійовича Буги. В жовтні 1947 р. в Пермську область була вислана родина Іллі Олексійовича Буги – дружина Марія Василівна 1927 р.н., син Василь 1945 р.н., мати Марія Миколаївна 1899 р.н., теща Зоя Йосипівна 1889 р.н., брати Василь Олексійович 1931 р.н., сестра Ольга Олексіївна 1936 р.н. Не пощадила влада ні старих, ні малих. Мати і брат Манолій померли на спецпоселенні у 1949 р. у м. Нижня Губаха [13, спр. СО-740].

30 травня 1946 р. цей же військовий трибунал розглянув справи інших учасників національно-визвольної боротьби села Онут. Зокрема, станичної села Дарії Василівни Сороцької, яку Заставнівський райвідділ МДБ арештував 16 лютого 1946 р. як члена ОУН. Її засудили до 10 років позбавлення волі у виправно-трудових таборах з конфіскацією майна і поразкою в правах на 3 роки. Відбувала вона цю кару в Іркутську, де й померла, невідомо коли [13, спр. П-5673].

1 вересня 1947 р. був арештований Петро Єлисейович Герасимчук 1921 р.н., звичайний селянин з п'ятикласною освітою. Його звинуватили в тому, що в 1947 р. підтримував зв'язок з ОУН, переховував у себе вояків УПА, годував їх, приносив їм листівки. За все це йому дали 10 років ВТТ, конфіскували майно і на 5 років позбавили політичних прав. Перебуваючи на "Дальстрої", П.Є.Герасимчук ще раз "провинився" перед МДБ, і 17–24 січня 1953 р. (до смерті Сталіна) військовий трибунал військ МДБ при "Дальстрої" засудив його до 25 років позбавлення волі і 5 років позбавлення політичних прав. Але цього страшного терміну Петро Єлисейович не відбував, бо після смерті "вождя народів" почався процес реабілітації політв'язнів, і 30 березня 1956 р. військовий трибунал Далекосхідного військового округу знизив міру покарання до 5 років позбавлення волі без поразки в правах. Відсидів П.Є.Герасимчук 8 років, 7 місяців і 17 днів у Сєввостлазі Магаданської області тільки за те, що любив Україну, хотів їй волі і добра. Чернівецька обласна прокуратура 7 лютого 1992 р. реабілітувала його як засудженого безпідставно [13, спр. П-5530].

За зв'язок з ОУН до 25 років ВТТ і 5 років позбавлення політичних прав 31 березня 1949 р. військовим трибуналом військ МВС Чернівецької області був засуджений Микола Васильович Головацький 1906 р.н. [13, спр. П-3388]. На такий же термін за таку ж саму вину був засуджений 6 квітня 1949 р. тим же військовим трибуналом Созонт Костянтинович Головацький 1913 р.н. і відправлений у Західний виправно-трудовий табір Магаданської області, тобто на Колиму, звідки вирвався лише 7 січня 1955 року, оскільки військовий трибунал Прикарпатського військового округу 5 листопада 1954 р. переглянув справу і знизив міру покарання до 5 років [13, спр. П-5629].

Безкраї сибірські простори щороку поповнювалися безплатними українськими, в тім числі й онутськими невільниками. Дарію Петрівну Давидюк 1880 р.н., неписьменну, заарештували в 1947 р. і вислали в Пермську область, у м. Губаху за дочку Марію 1918 р.н., яка мала зв'язок з ОУН [15].

Перелік імен репресованих громадян села Онут можна продовжувати. Арештовували і відправляли на спецпоселення або у виправно-трудові табори матерів і батьків, братів і сестер, тестів і тещ, свекрів і свекрух членів ОУН та вояків УПА. Хоча усім був відомий сталінський афоризм, що син за дії батька не відповідає, каральні органи робили

відповідальними за дії батька чи сина, дочки чи матері усю родину.

Троє громадян села, які в 1939 році поспішали в СРСР будувати соціалізм, за ст. 80 КК УРСР були засуджені до 3 років ВТТ. Це Іван Андрійович Кривохижа 1919 р.н., Іван Васильович Костинюк 1920 р.н. [16, спр.459] та Стефан Линюк 1911 р.н., які відбували покарання в Печорському таборі, де й погинули [13, спр. П-4629].

Отже, у боротьбі з радянською владою за Самостійну Соборну Українську Державу брали участь мало не всі громадяни с. Онут. Пропали, невідомо де, очевидно, були 3 липня 1941 року розстріляні у Чернівецькій тюрмі №1 члени ОУН Манолій Миколайович Піковський 1918 р.н., Яків Петрович Головацький 1913 р.н., Павло Васильович Василинчук 1915 р.н. та Дмитро Харитонович Котик 1914 р.н. Із сільської боївки, яка була утворена весною 1944 р. і діяла до 1949 р., 8 воїнів полягло в боях з внутрішніми військами НКВД, 3 були розстріляні за рішеннями військових трибуналів. Серед убитих, крім уже згаданих, були Божик Георгій Данилович 1919 р.н., який воював у лавах УПА з весни 1944 р., діяв на терені Галичини і в 1944 р. загинув селі Горошова Тернопільської обл. [4, с.375]; Паліброда Володимир Тодорович 1921 р.н., який діяв на Заставнівщині і Тернопіллі й загинув восени 1945 р.; Настюк Манолій Миколайович 1914 р.н., в УПА з весни 1944 р., загинув 19 березня 1919 р. в Добринівцях [4, с.375–376].

За участь у національно-визвольному русі, прямому чи непряму його підтримку в селі Онут у 1944–1949 роках було репресовано 70 осіб: 6 із них засуджені до 25 років каторжних робіт, 3 – до 20, 10 – до 10 років виправно-трудових таборів, 48 – до виселення на спецпоселення у віддалених районах СРСР, в основному на Уралі, в Казахстані, Тюменській та Іркутській областях.

Із 70 репресованих померло в тюрмах 3 особи, на спецпоселеннях – 6 осіб. Всього 9 осіб. Всього ж у національно-визвольній боротьбі загинуло 24 особи.

Дорого заплатили жителі села Онут за святе бажання волі і незалежності. 42 роки після цих жорстоких і в значній мірі героїчних щодо УПА подій громадяни села не мали права навіть згадувати імена тих, хто поліг у нерівній боротьбі. А ті, хто повернувся з таборів і спецпоселень, жили під постійним наглядом органів МВС, МДБ чи КДБ, тільки після 1991 року, коли було проголошено українську державну незалежність, колишні повстанці, члени ОУН та їхні симпатики порушили своє багатолітнє мовчання і почали розповідати про героїку і трагізм минулих літ.

Нині імена полеглих увічнені у "Книзі Скорботи України. Чернівецької область" [14]. Про них пишуть газети і журнали, про них видаються книги. Слава борців за волю України не загинула. Пам'ять в народі про них живе і житиме у віках. І немає тієї сили, яка б змогла затоптати цю пам'ять! Святий обов'язок науковців, журналістів, письменників розповісти правду про національно-визвольну боротьбу усіх її учасників, поставити на постамент честі і слави кожного вояка УПА, який віддав своє життя чи пролив свою кров за волю України.

Джерела та література

1. Чокалюк М.Д. Хресна дорога до незалежності. – Чернівці: Книга Пам'яті України, 2002. – 192 с.
2. Стринадко І Карапчів-над-Черемошем. – Вижниця: Черемош, 2003. – 256 с.
3. Каленчук І.О. Хроніка зеленівських трагедій. У 2 книгах.- Чернівці, 2001. – Кн. 1.– 168 с.; 2002. – Кн. 2. – 235 с.
4. Черешнюк М.М. Сповідь на світанку. – Чернівці, 2005. – 444 с.
5. Онут //Історія міст і сіл Української РСР. В 26 томах. Чернівецька область. – К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1969. – С.275.
6. Статистична картка Божик–Кривохижі Н.А. //Картотека реабілітованих історією Чернівецького обласного відділення Пошуково-видавничого агентства "Книга Пам'яті України" (далі – КРІ ЧОВПВАКПУ).
7. КРІ ЧОВПВАКПУ. Статистична картка Герасимчук М.А.
8. КРІ ЧОВПВАКПУ. Статистична картка Божика І.А.
9. Архів Міністерства внутрішніх справ України в Чернівецькій області (далі – АУМВСЧО). – ФО – 1409.
10. Державний архів Чернівецької області (далі – ДАЧО). - Ф. 1, оп. 1, спр. 118, арк. 6–7.
11. Постанова III Надзвичайного Великого збору ОУН "За що бореться Українська Повстанська Армія?" // Літопис Нескореної України. Документи, матеріали, спогади. – Львів: Просвіта, 1993. – Кн. 1. – 798 с.
12. Відозва до українців. 20 травня 1943 р. //Літопис УПА. В 10 т. Нова серія. Волинь і Полісся. УПА та Запілля 1943–1044. Документи і матеріали. – Київ–Торонто, 1999. – Т. 2. – 724 с.
13. Державний архів СБУ в Чернівецькій області , спр. 1670.
14. Книга Скорботи України, Чернівецька область. – Чернівці: Книга Пам'яті України, 2005. – 992 с.
15. Картотека ЧОВПВАКПУ, Статистична картка репресованої Давидюк Д.П.
16. ДАЧО. – Ф.2838, оп.3.

Summary

Volodymyr Pidlubniy
(Chernivtsi)

The village of Onut in the fight for independence of the Ukrainian state (1940-1950)

The author describes the history of the village of Onut in the fight for independence of the Ukrainian state (1940-1950)

УДК: 327 (478)

Галина Мельничук
(Чернівці)

РОЛЬ ТА ІНТЕРЕСИ УКРАЇНИ У ПРИДНІСТРОВСЬКОМУ КОНФЛІКТІ

Поява нових держав, які з'явились на карті світу з розпадом Радянського Союзу, супроводжувалася низкою проблем, зокрема виникненням внутрішніх конфліктів, які пов'язані насамперед з наростанням міжетнічних протиріч та соціальної напруженості. Одним з них є конфлікт у Придністров'ї.

Історично Придністров'я ввійшло до складу Республіки Молдова в 1940 р. З 1812 р. по 1917 р. Придністров'я і Бессарабія входили до складу Російської імперії. А з 1924 р. по 1940 р. Придністров'я було частиною Молдавської Автономної Соціалістичної Республіки у складі України. Конфлікт, що розгорівся на берегах Дністра в 1991 -1992 рр., загрожував появою на південно-західних кордонах України мілітаризованої держави, якою керували проросійськи налаштовані політики.

В умовах становлення Української держави і входження її як рівноправного партнера до європейського та світового співтовариства важливого значення набули питання юридичного оформлення кордонів з країнами-сусідами, зокрема з Молдовою, Румунією і Росією. Зі здобуттям незалежності невирішеними залишались питання прикордонних територій, які раніше замовчувались або висвітлювались з радянських ідеологічних міркувань необ'єктивно. До цих проблем, безумовно, можна віднести і питання Придністров'я.

Відзначимо, що за час існування України як суверенної держави значно зросла кількість праць, присвячених дипломатичній боротьбі навколо вирішення означеної проблеми.

Проблему формування українсько-румунського та українсько-молдовського кордонів розкрито в монографії В.Сергійчука „Етнічні межі і державний кордон України" [25]. Оцінюючи стан вивченості даної проблеми, слід відзначити, що на сьогоднішній день існує багато публікацій, присвячених проблемі вирішення Придністровського конфлікту, зокрема причини його виникнення розглядає у своїй монографії Г.Перепилиця [22]. З російських видань слід відзначити колективну монографію „Молдавия: современные тенденции развития", в якій три розділи присвячені державному устрою, економічній і соціальній сфері придністров'я, військовим питанням, а також дається аналіз сучасного стану відносин між Придністров'ям і Республікою Молдова [17]. Витокам війни у Придністров'ї присвячено розділ у книзі „Системная история международних отношений", яка нещодавно видана у Москві [26]. З молдовських вчених цю проблему розглядають О.Нантой, В.Радов, П.Шорников [18, 19, 24, 30]. Ситуацію навколо придністровського конфлікту і його врегулювання вивчає американський вчений і експерт по Придністров'ю Ч.Кінг. У своїй книзі він розглядає виникнення Придністровської Молдавської Республіки як результат „етнічного конфлікту і громадянської війни" і досить песимістично оцінює перспективи врегулювання придністровського конфлікту. Але вже той факт, що два розділи його книги „Як кувалась радянська молдавська нація" і „Придністровська загадка" присвячені Придністров'ю з його драматичною історією як міжвоєнних, так і останніх десятиріч, свідчить про те, що в перспективі автор не виключає можливості того, що коли-небудь Придністров'я і Молдова будуть єдиною державою [3].

Отже, для об'єктивного аналізу факторів, що сьогодні визначають стосунки між Україною і Молдовою, слід віднести і вплив вирішення проблеми Бессарабії впродовж 1914-1917 рр., складний історичний контекст формування кордонів між обома державами і наявність невирішеного конфлікту, у подоланні якого Україна бере безпосередню участь.

Перші роки, що минули після прийняття Україною „Декларації про державний суверенітет України" (1990 р.), відзначалися активізацією міжнародних контактів України з багатьма країнами світу, насамперед нашими найближчими сусідами, зокрема Молдовою. Це зумовлено необхідністю налагодження всебічного взаємовигідного співробітництва, спільними кордонами і наявністю придністровського конфлікту. Суттєвим чинником зацікавленості України у вирішенні конфлікту є те, що на території Придністров'я за офіційними даними проживає 28,8% українців [21]. Так, у прийнятій 2 липня 1993 р. Верховною Радою постанові „Про Основні напрями зовнішньої політики України", зокрема підкреслюється, що "...у зв'язку з

особливостями історичного розвитку і специфікою геополітичного і геоекономічного розташування України важливими в двосторонніх відносинах з прикордонними державами є українсько-молдовські відносини" [28, с.197].

Дипломатичні відносини між Республікою Молдова і Україною були встановлені в березні 1992 р., в період придністровського конфлікту. Перший офіційний візит президента України Л.Кравчука до Молдови відбувся 23 жовтня 1992 р. Під час візиту підписано Договір про добросусідство, дружбу та співробітництво між Україною і Республікою Молдова. Президенти Л.Кравчук та М.Снєгур торкнулися також теми придністровського конфлікту і висловили спільне прагнення до пошуку можливостей його політичного врегулювання [28 ,с.100].

Такі кроки були позитивно відзначені громадськістю та політичною елітою обох країн. Зокрема, голова парламенту Республіки Молдова Алєксандру Мошану зазначив, що „цей договір потрібно було підписати значно раніше. Якщо Україна визнає нашу незалежність і цілісність, якщо будемо співпрацювати як рівноправні держави, то ми зможемо спільно розв'язувати будь-які проблеми, в тому числі й ті, які пов'язані із становищем і бажаннями українського населення Молдови"[28, с.123].

6-17 квітня 1992 р. у Кишиневі відбулися чотиристоронні зустрічі міністрів закордонних справ Молдови, Росії, Румунії та України. На цих зустрічах вироблено рекомендації з урегулювання конфлікту на основі норм міжнародного права і принципу територіальної цілісності Республіки Молдова, а також створено змішану комісію з контролю за дотриманням угоди про припинення вогню і роз'єднання втягнутих у конфлікт сторін. Парламент Республіки Молдова провів ряд засідань, присвячених проблемі придністровського конфлікту, в яких взяли участь і депутати, обрані в Придністров'ї.

16 червня 1992 року парламент Республіки Молдова ухвалив постанову „Про основні принципи мирного врегулювання збройного конфлікту, встановлення миру і злагоди в східних районах Республіки Молдова". Тим самим забезпечено умови для унеможливлення збройних сутичок, що призводили до загибелі людей та ескалації напруги і створено передумови для переведення конфлікту в переговорне русло. Але бойові дії, що спалахнули в червні 1992 року в місті Бендерах, підірвали чотиристоронній процес – Румунію було виключено з механізму вирішення конфлікту.

Позиція України впродовж 90-х рр. не змінювалась: підтримання незалежності і неподільності Республіки Молдова та непорушність її кордонів, дотримання принципу невтручання у внутрішні справи Молдови. Але активної участі у вирішенні конфлікту офіційний Київ не брав аж до 1995 року. Насамперед це пов'язано з внутрішніми проблемами – розгортанням кримського сепаратизму. Тодішній президент України Л.Кучма був наляканий ситуацією в Криму і намагався не втручатися в придністровську проблему, бо звідти лунали заклики проукраїнських груп про приєднання цієї території до складу України. Як наслідок ініціатива у вирішенні конфлікту перейшла до Росії.

Перші намагання України стати посередником у вирішенні цієї проблеми мали місце в 1995 році. Україна стала третім офіційним посередником у придністровському конфлікті і одним із гарантів його урегулювання. Також у цьому ж році між Україною і Молдовою підписано Угоду про спільний кордон.

19 січня 1996 р. Росія, Україна і Молдова підписали спільну Заяву, за якою визнавався суверенітет і територіальна цілісність РМ. У цій Заяві президенти акцентували увагу на ключовому питанні – визначенні статусу Придністров'я у межах кордонів РМ. В Україні була затверджена офіційна посада Уповноваженого представника Президента України в переговорному процесі з політичного врегулювання придністровського конфлікту. Разом з тим підписання міждержавних Договорів з Росією і Румунією (1997 р.) відкрили можливість для більш активної участі України в урегулюванні конфлікту. Підписання двосторонніх договорів сприяло вирішенню найбільш складних і конфліктних міждержавних політичних проблем, які загрожували територіальній цілісності України [29, с.331].

8 травня 1997 р. у Москві підписано Меморандум „Про основи нормалізації відносин між Республікою Молдова і Придністров'ям". Ще раз підтверджуючи територіальну цілісність Молдови, обидві сторони і три гаранти погодились з тим, що „сторони повинні будувати свої відносини в рамках спільної держави за кордонами Молдавської РСР станом на січень 1990 р." [14, с.168]. Меморандум дозволяв Придністров'ю брати участь в реалізації зовнішньої політики „Республіки Молдова" як „суб'єкта міжнародного права в питаннях, що стосуються її інтересів", включаючи встановлення своїх власних міжнародних контактів. Росія, Україна і ОБСЄ запрошувалися брати участь у подальшому процесі як посередники.

Проект угоди ОБСЄ був представлений на розгляд у червні 1997 р., і восени 1997 р. відбулось декілька раундів переговорів між Тирасполем і Ки-

шиневом, які, як не прикро, закінчилися безрезультатно.

Спостерігалась і активність учасників переговорного процесу у вирішенні конфлікту. На 23 жовтня 1997 р. була запланована зустріч президентів Молдови – П.Лучинського, Росії – Б.Єльцина, України – Л.Кучми і ПМР – І.Смирнова, який входив до складу молдовської делегації на саміті СНД. Прес-секретар Б.Єльцина С.Ястржембський повідомив, що зустріч відбулася, але без участі І.Смирнова, який на зустріч не з'явився. Б.Єльцин заявив: „Державна політика Росії відносно Придністров'я виходить з того, що Молдова – єдина і неподільна. Тільки так і тільки з нею ми будемо мати справу. Тільки через Кишинів вирішуватимуться всі питання" [24]. Таким чином, переговори зайшли в безвихідь. Однак з підписанням в Одесі 20 березня 1998 р. Угоди про рівень довіри і розвитку контактів між РМ і Придністров'ям досягнуто прогресу в деяких другорядних питаннях, зокрема в залученні українських миротворців у зону конфлікту [24].

У листопаді 1998 р. посередники представили ще один проект угоди, але сторони не змогли знайти спільного рішення щодо варіанту тексту. Однак 16 липня 1999 р. в Києві двома сторонами і трьома посередниками підписано Спільну заяву щодо питань нормалізації відносин між РМ і Придністров'ям. Обидві сторони погодились активізувати переговори про майбутній статус Придністров'я на основі власних пропозицій, представлених на зустрічі в Києві, а також пропозицій посередників. Досягнуто домовленості про створення п'яти „спільних просторів" – спільні кордони, спільний економічний, правовий, оборонний простір і соціальна сфера. Але Придністров'я наполягало на збереженні окремих збройних сил, своєї власної зброї і боєприпасів, які знаходяться на його території. Молдова ж наполягала на спільних збройних силах [8].

Незважаючи на розходження з фундаментальних питань і елементи невизначеності у внутрішній молдовській і придністровській політиці, було досягнуто домовленості. На самміті ОБСЄ в Стамбулі (листопад 1999 р) Росія погодилася вивести свої війська і техніку до кінця 2002 р. Але, як показав подальший перебіг подій, цього не відбулося.

Нові пропозиції Молдови і Придністров'я були винесені на розгляд навесні 2000 р. Сторони погодились створити „єдину державу", але існували суперечності щодо самого поняття „єдина держава". У липні цього ж року президент Росії В.Путін відвідав Молдову і обнародував проект, за яким передбачалось розширення повноважень Придністров'я у проведенні зовнішньої політики. На противагу п'яти „спільних просторів", про які домовились в 1999 р., цей проект не передбачав спільного оборонного простору [14, с.170]. У свою чергу, Україна також створила відповідну комісію у серпні 2000 р., але ніяких документів за результатами роботи комісії не було підписано.

Навесні 2000 р. на київській зустрічі закордонних експертів сторонам запропонували створити спільну конституційну комісію для відпрацювання спеціального конституційного документа, чи створення загальнодержавної ради для узгодження, яка б мала ранг конституційного акта особливого договору. Але знову ніяких зрушень не відбулося.

Зустрічі між представниками Кишинева і Тирасполя відновились після виборів президента Молдови в 2001 р. Новообраний Президент РМ В.Воронін 16 травня 2001 р. представив нову пропозицію щодо остаточного врегулювання конфлікту. Але значного прогресу не досягли, і переговори закінчились у серпні, коли уряд Молдови прийняв ряд обмежуючих політичних заходів стосовно придністровського керівництва [5].

Активізація світового товариства у вирішенні проблеми на Дністрі розпочалась після відомих терактів у США 11 весня 2001 р., які кардинально змінили геополітичну ситуацію в світі. Складність і динамізм ситуації в Молдові вимагали від України розробки нової стратегії україно-молдовських політичних відносин у форматі Київ-Тираспіль-Кишинів, дотримання „п'ятистороннього" формату проведення переговорів. Ці пропозиції знайшли підтримку під час зустрічі представників України, Росії і ОБСЄ 22 листопада 2001 р. в Празі [15].

На початку липня 2002 р. в Києві відновились переговори між Молдовою і ПМР на рівні експертів. У повідомленнях для преси в переддень зустрічі керівник місії ОБСЄ Д. Суорц підкреслив: „Думаю і ми, посередники придністровського врегулювання, повинні відігравати активну роль, а не спостерігати пасивно і закликати сторони домовитися між собою" [20].

Конфліктуючим сторонам був запропонований принципово новий проект статусу придністровського регіону в складі РМ. В документі йшлося про конституційну систему об'єднаної федеративної молдовської держави і систему зовнішніх гарантів цієї угоди. Київський документ також містив деякі положення про зовнішні політичні, економічні і військові гарантії. Росія, Україна і ОБСЄ залишалися гарантами угоди, а відсутність Румунії серед гарантів піддалась критиці в Молдові.

1 серпня 2002 р. посол США в Молдові П.Сміт виклала офіційну позицію свого уряду щодо київської угоди: „Сполучені Штати уважно вивчили проект документа і підтримують його. Ми вважаємо, що документ є надійною основою для справедливого вирішення конфлікту" [7].

Але в середині листопада 2003 р. заступником глави адміністрації Президента Росії Д.Козаком був оприлюднений Меморандум „Про основні принципи державного устрою об'єднаної держави" [2]. Його суть полягала в наступному: республіка повинна стати федеральною територією і включати два „суб'єкти" федерації – ПМР і Гагаузію. При цьому федеральна територія складалась би з решти частини Молдови, за винятком двох вказаних суб'єктів, і мала отримати назву „асиметрична федерація". Не вдаючись у деталі, слід зазначити, що меморандум Козака зайшов достатньо далеко в питанні політичної ваги Придністров'я – ПМР надавались повноваження фактичного вето на блокування будь-якого федерального законодавства.

У відповідь Президент Молдови заявив, що „План, запропонований РФ – це відповідь на істинний компроміс між сторонами. Але зважаючи на європейський вибір РМ цей Меморандум повинні підтримати європейські і світові організації. У зв'язку з такою заявою візит Президента Росії В.Путіна, запланований на 25 листопада 2003 р., відклали на невизначений термін. Після зриву підписання „плану Козака" переговорний процес в існуючому форматі відновився тільки в квітні 2004 р.

У 2003 р. до існуючих посередників долучився Європейський Союз. У Брюселі 17 липня 2003 р. була заслухана доповідь № 157 МГПК Європа, в якій йшлося про ситуацію в Придністров'ї. Зокрема, керівництву Росії, України, Придністров'я і Молдови були дані певні рекомендації, насамперед щодо участі всіх зацікавлених сторін у вирішенні конфлікту на Дністрі [13].

2005 рік відзначився активізацією песередників у вирішенні придністровського конфлікту, насамперед – України.

22 квітня 2005 р. в Кишиневі відбувся саміт ГУАМ, на якому одним з предметів обговорення було питання врегулювання „заморожених конфліктів" на пострадянських територіях. Президент України В.Ющенко виступив з ініціативою „До врегулювання – через демократію", яка передбачала створення спеціальних військових сил ГУАМ – підрозділів, які будуть здійснювати миротворчі операції в конфліктних зонах [16]. Президент України пообіцяв оприлюднити план вирішення придністровської проблеми, сформульований з урахуванням європейських стандартів і Конституції Молдови. Цей план, що отримав назву „ініціатива семи кроків", включав створення тираспільською адміністрацією демократичної багатопартійної системи і громадянського суспільства; проведення вільних виборів, допуск міжнародних спостерігачів до моніторингу виборів і зміну складу миротворчих сил (заміну російських військових європейськими чи українськими миротворцями). Також в плані йшлося про підтримку США і ЄС в їх намірах брати участь в урегулюванні конфлікту, організувати короткотермінову місію ОБСЄ для контролю за кордоном, а також дозволити ОБСЄ моніторинг заводів з випуску озброєння, розташованих на території Придністров'я. Офіційно проект не був представлений, оскільки його не узгодили з Кишиневом, на що вказували стримані висловлювання В.Вороніна. План Ющенка щодо врегулювання конфлікту був оприлюднений дещо пізніше. На першому етапі Молдова повинна схвалити закон про основні положення статусу Придністровського регіону. На другому етапі передбачалось визначення статусу Придністров'я й відновлення переговорного процесу, коли придністровська сторона буде представлена легітимним представником.

Продовженням українського плану врегулювання конфлікту були переговори, проведені у Вінниці 16 травня 2005 р., в яких взяли участь представники міністерств закордонних справ України, Молдови, Росії, Придністров'я і місії ОБСЄ. Переговори проходили в закритому режимі, але в оприлюдненому, схваленому на зустрічі комюніке говорилося, що „це важливий крок у п'ятисторонньому переговорному процесі щодо розблокування ситуації, яка зайшла в безвихідь через небажання керівництва Молдови вести справедливий, конструктивний і рівноправний діалог. Придністровська сторона відзначала, що більшість висловлених ідей перегукуються з пропозиціями Придністров'я, які неодноразово доводились до відома міжнародної спільноти" [10].

22 липня 2005 р. парламент РМ прийняв Закон „Про основні положення особливого правового статусу населених пунктів Лівобережжя Дністра", але він абсолютно відрізнявся від документа, запропонованого українською стороною, за яким Придністров'я отримувало статус автономії, а вибори мали відбутися тільки після повного виводу російських військ. Це суттєво ускладнило реалізацію представленого В.Ющенком плану [19].

Тому 3-4 серпня 2005 р. у столиці Австрії Відні відбулася позапланова зустріч учасників перего-

ворного процесу придністровського врегулювання для вирішення ключового питання – прив'язки демократизації і демілітаризації в Придністров'ї. Зустріч проводилась у форматі „5+2" (Росія, Україна, Молдова, Придністров'я, ОБСЄ, а також США і ЄС).

Після цього 26-27 вересня відбулись так звані „одеські консультаці", на яких прийнято рішення про відновлення переговорів у новому форматі за участю США і ЄС як спостерігачів. У рамках цих консультацій відбулася незапланована подія – російська сторона вручила учасникам ще один документ під заголовком „Основні принципи, спрямування і етапи придністровського врегулювання". Молдовська делегація відмовилась офіційно прийняти цей документ, заявивши, що Кишинів не має наміру відступати від плану Ющенка. Тим не менше 5 жовтня глава МЗС ПМР В.Лицкай заявив перед Придністровською Верховною Радою, що ПМР буде вести переговори, тільки опираючись на нові російські пропозиції [4].

8 жовтня під час зустрічі з українським прем'єр-міністром Ю. Єхануровим комісар ЄС із зовнішньої політики і регіональної безпеки Х.Солана поінформував його про те, що В.Путін готовий обговорити план В.Ющенка і вручив йому низку поправок до нього. Проаналізувавши одеські документи і поправки Путіна до плану Ющенка, можна побачити, що суть їх зводиться до одного: визнання Придністров'я як держави з власними представницькими органами, визнаними міжнародним співтовариством. А далі – Парламентський Форум, створений Кишиневом і Тирасполем на принципах паритету, домовляється про основи „єдиної держави". Тобто Росія відмовляє РМ в праві на суверенітет, а також на лівобережну частину її території. Враховуючи те, що ці пропозиції були вручені Х.Солані особисто В.Путіним, то все скидається на те, що Кремль виніс урок після провалу Меморандума Козака, коли перспектива його підписання стала неприємним сюрпризом для Заходу.

Молдова і Придністров'я – це той випадок, де місцевий водорозділ через Дністер чітко співпадає з старим і новим геополітичним поділом Європи – між довоєнною радянською імперією, з одного боку, і молдованами та розширеним Євросоюзом – з другого. Це з самого початку наводить на думку, що європейським країнам доведеться активно співпрацювати в досягненні врегулювання конфлікту. На даний момент неможливо знайти рішення, політично прийнятне для обох сторін. Тому, якщо статус-кво збережеться, слід подумати, як з часом може змінитися рівновага сил між двома сторонами і їх інтереси.

Після того, як В.Ющенко запропонував план вирішення конфлікту, у переговорному процесі помітно зросла роль України. У зв'язку з проголошеною орієнтацією України на вступ до Європейського Союзу і співпрацю з НАТО невирішений конфлікт на її кордонах є суттєвою перешкодою для європейської інтеграції. Придністровська проблема загрожує українській економіці, адже через територію Придністров'я відмиваються тіньові капітали, проводяться нелегальні оборудки, йде нелегальний транзит і контрабанда. Тому на сьогоднішній день до України існує велика довіра як до країни, яка керується своїми геостратегічними інтересами і хоче навести лад на цій ділянці кордону, зокрема захистити своїх одноплеменців, які проживають на берегах Дністра.

Джерела та література

1. Декларація про державний суверенітет України // http://www.nkau.gov.ua /gateway/pravo.
2. Об основных принципах государственного устройства объединённого государства // http:www.mfa-pmr.idknet.com/documents/index.php
3. Charles King Moldovenii. România, Rusia şi politica culturala // Editura Arc. – Chişnau, 2004. – 273 p.
4. http://www.ipp.md Evenimente
5. Institute for Public Policy. Federalization Experiment in Moldova // Russia and Aurasia Rewiew.Vol.1. –2002. –
6. Moldova Azi. – 2000. –№ 4. – 16 July.
7. Moldova Azi. – 2002. – 2 августа.
8. Roper Steven D. Regionalism in Moldova – The Case of Transnistria and Gagauzia // Hughes James, Sasse Gwendolyn . Ethnicity and Territory in the Former Soviet Union: regions in Conflict. London, Frank Cass, 2002. – P. 113-114.
9. Боєчко В., Ганжа О., Захарчук Б. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан. – К.: Основи,1994. – 167 с.
10. В Виннице начались переговоры по урегулированию Приднестровского конфликта // http://www.rosbalt.ru/2005/05/18.
11. Гакман С.М. Проблема Бессарабії та Буковини в міжнародних відносинах: дипломатичний аспект (березень - червень 1940 р.) // Питання історії нового та новітнього часу: Збірник наукових статей. – Чернівці: Прут, 1997. – Вип. 5. – С. 111 - 121.
12. Галущенко О. Федерализация - как предпоследнее средство спасения молдавской государственности // http:www.iatp.md/articles/galuscenco/trans.html
13. Доклад № 157 МГПК Европа. 17 June 2004. Краткое содержание и рекомендации // http:www.crisisgroup.org/home/index.
14. Коппитерс Б., Эмерсон М., Хёйссен М. Европеизация и разрешение конфликтов: конкретные исследования европейской периферии // М.: Изд-во Весь мир, 2005. – 312 с.
15. Кулик В. Урегулирование Приднестровского конфликта как путь к созданию зоны региональной стабильности в Восточной Европе // http://old.europexxi.kiev.ua/russian/program/moldova.
16. Манекин Р. СНГ-ГУАМ: испытание Украиной // http:www.whoiswho.ru/main.

17. Молдавия: современные тенденции развития // Под ред. Е.М.Кожокина; Рос. Ин-т стратег. исслед. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2004. – 494 с.
18. Нантой О. Придністровський конфлікт і взаємини Молдови і України // Контекст. – 2001. – № 10. - С.26.
19. Нантой О.Приднестровский конфликт: состязание благодетелей // Moldova Azi. – 2005. – 11 октября.
20. Независимая Молдова. – 2002. – 4 июля.
21. Павленко В., Кулик В. Конфликт Молдавии с Украиной возник из-за Приднестровья // Зеркало недели. – 2001. – № 19 (343). – 19-25 мая.
22. Перепелица Г.Н. Конфликт в Приднестровье (причины, прогноз развития и проблемы урегулирования).- К.: Стилос, 2001. – 147 с.
23. Приднестровский вопрос: взгляд У.Хилла // Moldova Azi. – 2003. – 3 февраля.
24. Радов В. Отношения между Кишиневом и Тирасполем: http: // www.igpi.ru/monitoring/1047645476/jan1999/Moldova0199.htm
25. Сергійчук В.Етнічні межі і державний кордон України.- К., 2000. – 215 с.
26. Системная история международных отношений в двух томах. Том второй. События 1945-2003 годов / / М.: Культурная революция, 2006. – 720 с.
27. Скорейко Г.М. Буковинсько-бессарабське порубіжжя як об'єкт міжнародних суперечок кінця XVIII - XIX ст. // Збірник наукових статей. – Чернівці, 2002. – Т.5. – С.117 - 122.
28. Сорока М. Світ відкриває Україну // Про зовнішню політику Української держави у 90-х роках XX століття. Статті. Документи. Коментарі. – К.: Київська правда, 2001. – 782 с.
29. Толстов С. Перспективы урегулирования приднестровского конфликта: роли и интересы Украины и России // Politica externa a Republicii Moldova: Aspecte ale securitaţi şi colaborarii regionale // Materiale ale simpozionului ştiinţific internaţional. Chişinau, 16-17 octombrie 1997. Chişinau, 1998. – 358 p.
30. Шорников П.М. Покушение на статус // Кишинев: Наука, 1997. –235с.

Summary

Halyna Melnychuk (Chernovtsy)

Role and Interests of Ukraine Relating to the Transdniestria Conflict

The article touches upon the Ukraine's participation and its interests in solving the Transdniestria Conflict, which are stipulated by common borders and big Ukrainian Diaspora. Ukraine's great role in overcoming of the conflict's after-affect, especially with V. Yuschenko at the head is of great significance .

ДОКУМЕНТИ

Василь Ботушанський
(Чернівці)

ДОКУМЕНТ, ЩО СВІДЧИВ ПРО ЗРОСТАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ БУКОВИНСЬКИХ УКРАЇНЦІВ І ЇХ ГОТОВНІСТЬ ДО ЗАХИСТУ СВОЇХ ПРАВ

У липні-серпні 1902 р. в Галичині відбувся загальний аграрний страйк, який охопив 250 сіл, до 100 тис. учасників, які вимагали поліпшення економічних умов наймання. Це серйозно стурбувало власті не тільки Галичини, але й Буковини.

З метою попередження подібного страйку в наступному 1903 р. власті цих провінцій вже з весни цього (1903 р.) розіслали жандармів різного рангу по повітах заздалегідь з'ясувати обстановку, настрої і наміри селянства, чільних діячів, щоб виробити запобіжні заходи. Одержав таке завдання і начальник Чернівецького повітового жандармерського відділу ротмістр (капітан) Едуард Фішер (майбутній генерал-майор, за наказами якого під час Першої світової війни вішали буковинських селян за „зраду" Австрії). Він об'їхав села повіту і свої враження, висновки і рекомендації виклав у донесенні начальству крайової жандармерії від 26 лютого 1903 р. У ньому він, з одного боку, намагається довести, що немає небезпеки страйку (значить, добре працює повітова жандармерія), а з другого – висловлює свої міркування, що може викликати цей страйк, зокрема просвітницька робота українських інтелігентів серед селянства, а тому звертає увагу начальства на необхідність посилення боротьби проти українського національного руху. За його розпорядженням жандарми навіть зібрали дані по селах про розмір денної плати найманих сільськогосподарських робітників у маєтках Православного релігійного фонду Буковини в 1902 р. У своєму донесенні він згадує про таблиці, у яких відображені ці дані. Але вони містяться в іншому документі. Узагальнено ці дані такі: денна плата чоловіків коливалася в межах 1 – 1,2 крони, жінок – 0,8 – 0,9 к. підлітків-хлопців – 0,7 – 1 к., підлітків-дівчат – 0,6 – 0,8 к.

(Державний архів Чернівецької області. – Ф. 3, оп. 1. спр. 8801, арк. 29). Його пропозиція не дратувати селян різними карами за порушення т. зв. лісового закону не мала реальних наслідків.

Донесення начальника Чернівецького повітового відділу жандармерії № 1 ротмістра Фішера командуванню крайової жандармерії № 13 про соціально-економічне становище, суспільно-політичне та національно-культурне життя в Чернівецькому повіті і можливість виникнення аграрного страйку

26 лютого 1903 р.

Щодо аграрного руху мною зроблено деякі спостереження. Загалом відносини в Чернівецькому політичному (політико-адміністративному. – В. Б.) повіті є такі, що вибух загального аграрного страйку не передбачається. Бо, з одного боку, нема відповідних настроїв населення до цього, а з другого, умови оплати праці в цілому можна вважати задовільними. Отже, передумови до загального страйку з метою підвищення платні за сільськогосподарські роботи нема.

Близькість м. Чернівців, наявність великих заводів і фабричних закладів у повіті, зокрема таких, як цукрова фабрика в Денисівні, що належить до Жучки, парова лісопильня Акціонерного товариства з експлуатації лісу, комерційні відносини у повіті бідним класам населення в цьому році досить джерел для заробітків, як зокрема: вантажні роботи на залізничних станціях у Чернівцях, у Жучці і Новоселиці, нарешті, сприятливе розташування залізничної сітки, яка дає сільському населенню можливість дешево доставляти свою продукцію, особливо яйця, масло, сир, птицю і т. д. на базари у Чернівцях і Садгорі і вигідно їх продавати.

Все це створило певний тиск на роботодавців (поміщиків і великих орендаторів. – В. Б.) порівняно з попередніми роками і вони з огляду на ці обставини мусять і в Кіцманському повіті платити вищу заробітну плату, бо інакше взагалі не будуть мати робітників.

Із перегляду статистичних даних, наведених в окремих таблицях (див. вступ до документа. – В. Б.) про рівень зарплати сільськогосподарських робітників, можна бачити, що майже у всіх громадах повіту зарплата чи то поденна, чи місячна, чи річна, чи оплата натурою тих, що наймаються, відносно сприятлива. Лише в тих громадах, які межують з Кіцманським повітом, або недалеко від нього, платня помітно спадає. Причиною цього є те, що роботодавці набирають робочу силу з громад Кіцманського повіту за нижчу плату і тому в стані заробітну плату знизити. Однак і в цих громадах зарплата не є ще такою низькою, щоб побо-

ювatися, що сільське населення приступить до самозахисту (застрайкує. – В. Б.), бо умови життя для народу через дешевизну продуктів харчування є набагато сприятливіші, ніж поблизу головного міста краю. Подібне можна сказати відносно таких громад, як Чорнавка, Топорівці та інші, де робітники не мають змоги шукати роботи в сусідніх селах і тому не можуть чинити тиск на роботодавців з метою підвищення денної плати.

Як далі видно із наведених таблиць, зарплата у тих громадах, які належать до [Православного] релігійного фонду [Буковини], в цілому також менш сприятлива, ніж у тих громадах, які перебувають у приватній власності [поміщиків].

Можна також відмітити, що лихви робочою силою у Чернівецькому повіті не буває. Поодинокі випадки такого лихварства з боку малих землевласників не мають впливу на загальний аграрний рух. У кінці треба сказати, що загалом робоча сила в поодиноких селах повіту є достатньою і що найняття позакрайової сили з Галичини може бути тільки винятком.

Отже, виходячи з усього цього, можна з моїх спостережень і знання краю стверджувати, що не може прийти до загального страйку через незадовільну зарплату чи інші моменти, зв'язані з сільськогосподарськими відносинами у повіті, причому ні наступного літа, ні в наступні роки (Помилявся жандарм. – В. Б.).

Однак моїм обов'язком є звернути увагу на інші обставини, які могли би в тій чи іншій громаді викликати рух, який хтось необізнаний міг би вважати аграрним страйком, але причини якого є зовсім інші, здебільшого національного характеру. Правдивість цього погляду можна підтвердити тією обставиною, що носії цього руху не належать до селянського стану і висувають сільське населення тільки для маскування своїх справжніх намірів. У цьому напрямку існує вже агітація, яка висуває мотиви аграрного характеру.

Про це я доповідав у своїх звітах № 36 від 18 жовтня 1902 р., № 42, № 44 від 8 і 21 листопада 1902 р. на фактах, що мали місце у громадах Раранчому і Чорнавці. Детальніше робити дослідження у цьому напрямку майже неможливо, бо тоді жандармерія не виконуватиме свої службові обов'язки і втягнеться в конфлікт, що може підірвати повагу до цієї інституції і не буде служити меті. Я задовольняюсь тільки тими даними, які я одержую негласно при безпосередньому контакті з населенням.

У цьому напрямі дозволю собі насамперед згадати читальні, які існують у більшості громад. Не хочу вести мову про їх культурницьке значення, однак думаю, що не помилюся, коли скажу, що тут і там від них йде агітація чи то національного, чи часом соціального характеру, яка не відповідає призначенню цих народно-просвітніх закладів, бо ця агітація не просвічує народ, а підбурює його і діє розкладницьки на народні маси.

У тісному зв'язку з цими читальнями перебуває товариство „Січ", яке має свій головний осідок у Коломиї і свої філії у багатьох місцевостях, зокрема в Кіцмані. За статутами метою цього товариства є спортивні вправи і добровільна пожежна служба. А насправді служать ці товариства поширенню національної пропаганди і займаються агітацією. Багато читалень одержують від управління товариства з Коломиї різні газети національного спрямування безплатно.

Також товариство „Народний дім" у Чернівцях недалеко стоїть від агітації і створюється враження, що у головному місті краю існує централя для поширення агітації. У моєму звіті від 18 листопада 1902 р. за № 36 я вже підкреслював, що друковані матеріали, які стосуються аграрного страйку і повчають, як поводитися під час страйку, були доставлені до Раранчого з Чернівців.

Часто можна спостерігати, що сільське учительство займається агітацією, про що ілюструє випадок у Чорнавці. Щоправда, духовенство, особливо румунської національності, намагається виступати проти цього руху, остерігає сільське населення і повчає про небезпеки цієї агітації.

Тут і там чув я вислови, що робляться спроби поширювати між населенням соціал-демократичні догми, що можна досягти загального поділу великої земельної табулярної (поміщицької. – В.Б.) власності цілковитим відмовленням від роботи у поміщиків і тим самим їх розорити.

Хто знає рівень освіти нашого сільського населення і його ступінь розуміння законів, той може зрозуміти велику небезпеку, яка може бути наслідком поширення таких повчань.

У цьому напрямку відзначається своєю діяльністю якийсь Городинський, який живе у Горошевій у Галичині і належить до соціал-демократичної партії. Цей агітатор, який дбає також про поширення друкованих матеріалів агітаційного змісту, перебуває нібито у зв'язках з багатьма вчителями.

Усі ці описані обставини, які в даний момент ще не досягли того ступеня, щоби міг викликати загальний рух, все-таки у великій мірі є підозрілим, бо через це накопичується горючий матеріал, який при певному поштовху може легко довести до вибуху, жертвою якого стануть введені в оману несвідомі і погано поінформовані селяни. Адже відомо, що справжні ініціатори такого руху у вирішальний момент уміють зникнути.

Мимо цих загально описаних обставин можна би ще відмітити спеціальну обставину, яка могла би між сільським населенням багатьох громад Чернівецького повіту викликати особливий неспокій і настрій, який в околиці, що перебуває під небезпекою страйку, могла би мати небезпечні наслідки. Це поведінка лісних управителів у лісничих округах релігійного фонду в Ревному і Жучці, які не хотять продавати селянам сусідніх громад дрова низької якості, через те вони мусять завозити дрова здалеку, або купувати через треті руки за високими цінами.

Особливо великий неспокій існує серед населення громад Ревне, Бурдеї і Стрілецький Кут, де лісне управління ставиться до селян з драконівською суворістю. Так, лише за останню зиму у названих

громадах покарано до 200 осіб за різні лісові злочини, здебільшого дрібного характеру, як, приміром, за те, що зайшов без дозволу в ліс, за збирання хмизу і т. п.

А приблизно 200 осіб повинні стати перед судом для оштрафування за несвоєчасну сплату штрафних сум, які тягнуться роками.

Через незнання і недбалість сталося те, що цілий ряд осіб притягаються до карної відповідальності помилково. У всіх цих випадках мова йде про такі лісні злочини, як збирання хмизу, сухого листя, лісних фруктів і грибів без дозволу. Всі ці накладені грошові кари не перевищують 40 гелерів.

Особливий неспокій викликає між селянами та обставина, що була закрита лісова дорога до Драчинців, яка веде через ліс релігійного фонду і за проїзд кожний раз треба було заплатити 40 гелерів. Цими заходами була відібрана у населення можливість брати свої дрова з Драчинецьких лісів.

Народ бурчить і всі питають один одного, що робити, бо селянам не залишається нічого іншого, як завозити потрібні дрова з Галичини, хоч кругом ліси, з яких не можуть дістати дров. Ще більше обурення між селянами викликали випадки несправедливого побиття селян Якова Боднаря і Тимофія Штефаніци із Стрілецького Кута лісними наглядачами.

Жителі громад Магала, Буда і Котул-Остриця, які розташовані на краю лісу, також не дістають дров із лісів Жучки, мусять замовляти дрова з Румунії, а здебільшого покривають свої потреби в дровах крадіжками, що в цих селах процвітають.

Топорівці і Раранче розташовані серед лісів, а люди мусять покривати потребу в дровах із приватних округів Чорнавки і Добринівців. А Садгора, Рогізна, Стара і Нова Жучка покривають потреби в дровах із Ширівецького лісу. Населення Боян з Топорівецького лісу не може купити ані поліна дров, а купує їх в Румунії.

І всі ці заходи з фіскальної точки зору іншим часом могли би бути виправданими, але зараз вони є дуже небезпечними, бо викликають у сільського населення невдоволеня, якого можна було б уникнути, коли релігійний фонд піде їм назустріч, не маючи від того ніякої шкоди. Особливо не треба так суворо карати за незначні лісні злочини, як, приміром, збирання сухого листя, лісних ягід, грибів, зокрема для дітей. Зрештою, продаж сільському населенню дров (до того ж низької якості) приведе до заспокоєння населення. Адже селянам важко зрозуміти різницю між твоїм і моїм стосовно лісних продуктів, бо „Бог створив ліс, і все, що живе і росте в лісі – це для всіх і не є гріхом взяти дров з лісу для своєї потреби".

Фішер [в]ласно[р]учно
Ротмістр

Державний архів Чернівецької області. – Ф. 3, оп. 2, спр. 20329, арк. 3-7. Оригінал, Рукопис, Переклад з німецької.

Олег Ботушанський
(Чернівці)

ДОКУМЕНТИ, ЩО СВІДЧАТЬ ПРО БОРОТЬБУ ГРОМАДСЬКОСТІ БУКОВИНИ ПРОТИ ЗЛОВЖИВАНЬ У СІЛЬСЬКОМУ САМОВРЯДУВАННІ

Сільське самоврядування на Буковині за часів входження краю до Австрії (Австро-Угорщини) здійснювалося на основі крайових „Закону про устрій в громадах" та „Закону про громадський виборчий статут", схвалені 1863 р. і які набрали чинності з 1864 р. (доповнені у 1869 р.). За цими законами сільське самоврядування здійснювали громадські ради, які обиралися громадянами чоловічої статі у віці з 24 років терміном на 3 роки у складі від 9 до 35 і більше осіб (у залежності від числа жителів). З-поміж обраних (депутатів) обирався двірник (сільський староста) і його заступники. Громадські ради вирішували питання мі́сцево́го значення: управляли громадським майном, дбали про школи, санітарію, дороги, торгівлю, протипожежну, благодійну справу, організовували чергові вибори наступної громадської ради та ін.

Громадські самоврядні ради підпорядковувалися вищому крайовому самоврядному органу – Буковинському крайовому сейму і його постійному робочому органу – виконавчому комітету, або т.зв. Крайовому виділу). Тому у разі допущення в роботі грубого порушення громадською радою чи його головою Крайовий виділ (як також і Крайове управління) мали право припинити діяльність такої ради, розпустити її і призначити нові вибори. На час поки відбудуться такі вибори міг бути призначений тимчасовий голова (герент), якому належали всі повноваження ради [1].

Практика сільського самоврядування на Буковині загалом мала позитивний вплив на розгортання демократичних, конституційних засад у найнижчій його ланці. Але мали місце й недоліки, про що не раз з'являлись критичні матеріали в пресі. Не менше, а значно більше поступало їх на адресу виконавчого комітету крайового сейму й Крайового управління з проханням, а то й вимогою втрутитися в справу і допомогти усунути порушення, зловживання, помилки.

Характерні у цьому відношенні звернення і скарги членів громадської ради і голів громадських товариств с. Розтоки до виконкому крайового сейму у 1908 р. – допомогти усунути недоліки і навіть зловживання з боку голови ради Андрія Матіоса.

Звичайно, ті столітньої давності турботи, клопоти, обурення, які переживали автори заяв, скарг,

1. Детальніше див.: Ботушанський В., Чайка Г. Нелегкі кроки до самоврядування європейського типу (сільське самоврядування на Буковині у 60-х рр.. XIX – на початку XX ст.) // Питання історії України. Збірник наукових статей. – Чернівці: Зелена Буковина, 2003. – Т.6. – С. 224-237.

можуть нам видатися сьогодні дрібними, малозначними. Але з багатьох таких дрібних, на перший погляд, справ складалося тоді повсякденне життя мешканців буковинських сіл. І живучи в конституційній державі, вони не хотіли миритися з явним порушенням закону про громадське самоврядування, добивалися навіть радикальних заходів – розпуску громадської ради і усунення з посади голови – порушника (знов же – відповідно до закону).

Викладене у зверненнях проливає світло на деякі стосунки в громадах, специфіку діяльності громадської ради в гірській місцевості, стосунки з єврейським населенням. До речі, останнє у зверненнях називається так, як тоді повсюдно говорили селяни („жиди") без жодного натяку на якусь національну образу.

Разом з тим ефективність означених заяв, звернень, скарг була невисокою, вони не раз тонули у бюрократичних нетрях владних крайових інстанцій. Незважаючи на підписи багатьох поважних газдів, спритні порушники не раз успішно заперечували висунуті проти них претензії і домагання усунення з посади.

Нижче мовою оригіналу (українською) зі збереженням особливостей тогочасного правопису і лексики публікується три звернення-скарги, що характеризують типові недоліки в тодішньому сільському самоврядуванні Буковини. Відібрані вони із фонду виконавчого комітету Буковинського крайового сейму (Ф. 2), що зберігається у Державному архіві Чернівецької області [2].

Документ № 1

Звернення членів громадської ради і голів громадських товариств с. Розтоки Вижницького повіту до виконавчого комітету крайового сейму Буковини з проханням розпустити громадську раду цього села і призначити нові вибори у зв'язку із зловживаннями голови ради А. Матіоса

10 листопада 1908 р.

Високий Виділ краєвий в Чернівцях

Підписані члени ради громадської і товариств в Ростоках удаються до Високого краєвого Виділу (виконавчого комітету Буковинського крайового сейму. – О.Б.) воєводства Буковини із слідуючою просьбою:

Вже рік минув від часу, коли теперішній раді громадскій в Ростоках (нині – Розтоках. – О.Б.) скінчив ся термін єї законного урядування. Мимо того двірник (сільський староста. – О.Б.) Андрій Матіос до тепер не перевів (не провів. – О.Б.) виборів для ради громадскої і хвалить ся , що ще три роки має без вибору урядувати і через се старає ся розпорядженя і рішеня ц[ісарсько] к[оролівського] Староства (повітового управління. – О.Б.) лайкою і глумом зневажати і в той спосіб і других підбурювати до ненависти і погорди протів ц. к. Староства і Виділу краєвого.

Причини сего трівкого держаня при двірництві є ріжні неправности і надужитя в громадскій господарці (господарстві, господарюванні. – О.Б.), які мусїли би вийти на верх, наколи би через переведеня вибору вийшов новий двірник і нова рада громадска.

Неправности ті є слїдуючого рода:

Мимо того, що прелімінар (бюджет. – О.Б.) приходів громадских завше перевисшає розходи, громада зробила понад 2000 К[рон]довгу (боргу. – О.Б.), а до того ж ще й служба громадска не плачена цілими роками; так два громадскі гайдуки (охоронці. – О.Б.) не отримали платні вже від 4 років. Навіть секретар громадский скаржить ся, що за 9 місяців єму не виплачена платня. Він має залежаний (простроченний. – О.Б.) чинш (орендну плату. – О.Б.) за винаймленє кімнати для поміщеня школи.

Громада має власний земельний маєток, який міг би приносити громаді найменьше 400 К. річного доходу, але двірник, не сповняючи ухвал ради громадскої , справляє, що рада громадска не має анї сотика (гелера; 1 к.=100 гел. – О.Б.) доходу, бо споневіряє (втрачає. – О.Б.) дохід той в той спосіб, що лишає за дурно випасати худобу членів своєї партиї торговельників-гешефтярів на перекір членам-мужикам, так що громада за дурно має лиш видатків поверх 60 корон. Саму касу громадску не допускав двірник провірювати що найменьше 4 рази до року.

Урядованє двірника відбуває ся в найгіршім корчмарскім шинку, через що двірник своїм піяньством і грубими викриками причиняє ся до розпіячуваня і деморалїзациї села, і нарушує в грубий спосіб моральність і соромливість. При тім наклоняє двірник через своє налогове пяньство громадян повірених єго надзорови яко начальству полїцийному до повненя (поширення. – О.Б.) і терпіня (змирення. – О.Б.) розпусних учинків, через що розширює ся розпусту.

Рабункової (грабіжницької. – О.Б.) господарки не тілько жаден член громади, але навіть члени ради громадскої не в силї сконтролювати, бо двірник проти всяких законних постанов не то що не виставляє справозданя (звіту. – О.Б.), але таки взагалі не предкладає (не звітує. – О.Б.) раді громадскій.

Дальше двірник злоумисне, напекір постановам, законам роздає громадскі пристажі [?] і зарінки (зарінок – місце біля річки, поросле травою. – О.Б.) гешефтярским торговельникам даремно до зживаня (користування. – О.Б.) на шкоду цілої громади. Знов при всяких рішенях над публичними і будівельними справами вимушує двірник грошові заплати.

В виду того всего підписані члени старшини всіх товариств і члени ради громадскої просять Висо-

2. Державний архів Чернівецької області. – Ф. 2, оп. 1. спр. 597, арк. 1-13 зв.

кий Виділ красвий о ласкаве розвязане (розпуск. – О.Б.) ради громадскої в Ростоках і поставлене герента (тимчасового уповноваженого. – О. Б.), який би мав заряд (повноваження. – О.Б.) покласти кінець усяким надужитям двірництва і перевести (провести. – О.Б.) якнайскорше вибори для ради громадскої.

Ростоки, 10. листопада 1908.

Члени ради громадскої:	**Товариства:**
Микита Джуряк	[овальна печатка з написом]
Георгій Кантемір	„Читальня в Розтоках”
Никола Гав’юк	Сава Бурла
Іван Том’юк Данилів	Іван Том’юк
Николай Фірчук	[овальна печатка з написом]:
Марко Хіпчинский	Товариство „Січ” в Розтоках
Афтанасій Олексюк	(Буковина)
[нерозбірливо] Джуряк	[Нерозбірливо]
Николай Джуряк	Іван Том’юк
Стефан Петрюк	[штамп]: „Каса пожичкова і
Федор Господарюк	щаднича для громади Ростік,
	стов. зареєстроване з необме-
	женою порукою”
	Остафій Калинюк
	Гаврило Шемберко
	Семен Різун
	[штамп]: „Споживче товари-
	ство „Взаїмна вигода”
	зареєстроване стоваришенє з
	обмеженою порукою Андрій
	Петрюк
	Никола Гав’юк

Державний архів Чернівецької області. – Ф.2, оп.1, спр.597, арк.1-2. Оригінал. Рукопис. Мова українська.

Документ № 2

Звернення членів громадської ради і голів громадських товариств с. Розтоки до виконавчого комітету крайового сейму Буковини з проханням здійснити ревізію діяльності громадського голови А. Матіоса, розпустити громадську раду, призначити тимчасового голову і провести вибори нової громадської ради

17 листопада 1908 р.

До Високого Краєвого Виділу в Чернівцях

Підписані звертають увагу Високого Виділу (виконавчого комітету Буковинського крайового сейму. – О.Б.) на рабункову (грабіжницьку. – О.Б.) і несумлінну господарку (господарство, господарювання. – О.Б.) в Ростоках (правильно – в Розтоках. – О.Б.):

Передовсім двірник (сільський староста. – О.Б.) Андрій Матіос газдує громадским грошем після (за. – О.Б.) власної вподоби, не здаючи жодних рахунків (звітів. – О. Б.) з видатків роблених з громадского гроша. За 30 літ єго урядованя ніхто не бачив справоздань (звітів. – О.Б.) громадских. Не члени громади, які також мають після (відповідно до. – О.Б.) постанов закона мати можність вглядати в громадскі рахунки з кінцем року, але навіть члени ради громадскої не можуть діждати ся тих справоздань. Прелімінар (бюджет. – О.Б.) щорічний виказує все надвижки (надвишки. – О.Б.) в приходах, а мимо того громада має довги, з котрих деякі навіть є інтабульовані (вписані. – О.Б.) на майно громади.

Двірник самий говорить, що є до 2000 К[рон] довгу. На що затягнено (зроблено. – О.Б.) сі довги – не знає ніхто, бо за той час ніяких надзвичайних видатків громада не мала. Що більше, навіть звичайних громадских видатків двірник не платив. І так поліцеї громадскі не плачені по пів року; моша акушерка громадска (баба-повитуха. – О.Б.) не може діждати ся своєї плати вже за 4 роки. Також секретар говорить, що за кілька місяців не виплачує єму громада гроший.

В виду сего стає ясною річию, що двірник робить надужитя і обертає громадскі гроші на свої видатки і через се не робить річних обрахунків.

Ще більше несумлінно газдує двірник нерухомим громадским маєтком. Громада має великий обшар (площу. – О.Б.) лугів, на яких росте лоза. Сі луги хотів пан Методей Огроднік запахтувати (заорендувати. – О.Б.) на 5 літ, даючи 500 К. річного чиншу (орендної плати. – О.Б.), обіцюючи запровадити на тих лугах управу (вирощення. – О.Б.) лози, яка по упорядкуваню господарки могла би приносити найменьших 1000 К. річного чистого доходу. А коли двірник не згодився лугів пахтувати (здавати в оренду. – О.Б.), тоді пан Методей порадив аби громада сама запровадила на лугах плекенє (вирощення. – О.Б.) лози обіцюючи безплатно проводити рахунки і адміністрацию того придприємства (справи. – О.Б.). Йдучи за сею радою рада громадска ухвалила замкнути (припинити доступ. – О.Б.) до осени сего року луги, аби там ніхто не пас худобу і не псував лозени. Всю стару лозу мало ся відтак вирубати взимі на фашинє, а весною мало би ся провадити рацийіональне плеканє лози. А що найбільший ворог лози се худоба, яка зелені віти обгризає, то рада ухвалила наймити сторожа, який би пильнував, щоби ніхто не пускав худобу у луг, за що ухвалено сторожеви 50 К. річно і по 1 К. від кожної штуки займленої (займлення – захоплення чужої худоби за спаш з вимогою від власника відшкодуванння. – О.Б.) худоби. На сих лугах випасали собі Жиди до штук около 25 коров. Рада ухвалила, що хто би пустив корову у луг, той має заплатити 1 К. для сторожа до Каси громадскої, а 2 К. за переступленє і шкоду. Коли б, однак, шкода була велика, то має ся її шацувати (оцінювати, визначити в грошах. – О.Б.).

Жиди нічого собі з тої ухвали не робили, чого доказом, що сторож займив поверх 100 коров, за що єму громада мусить заплатити 100 К. Сі всі корови проти виразної (чіткої. – О.Б.) ухвали ради громадскої двірник випустив задурно, говорячи:

„тепер ідуть вибори, я мушу старати ся, аби жиди вибрали мене знов двірником і тому не можу їх штрафувати". Отже, за те, щоби двірник позискав (здобув, придбав. – О.Б.) собі Жидів при надходячих виборах, громада має втрати 50 К. та сторожа 100 К. за займлені корови і 400 К. чиншу за луги, бо луги є худобою цілком знищені.

Перед 12 роками зібрала громада 393 fl [флорини]тобто 786 К. за дозволом староства (повітового управління. – О.Б.) на купно (купівлю. – О.Б.) кавалка грунту для церкви. Сі гроші пропали у громаді. Дальше, двірник наражає громаду на иньші шкоди. І так: тов[ариства] „Січ", Каса „Взаїмна Вигода" і Читальня купили у громади перед 6 місяцями 2 пражини (1 пражина = 182 кв. м. – О.Б.) грунту. Громада дала товариствам контракт, а тії виплатили громаді умовлену суму 50 К. Сусїд того грунту Moses Bartfeld хотів набути собі право ходити через ту парцелю. Просив, отже, двірника, аби той, - користаючи, що задля (через. – О. Б.) недбальства нотаря та парцеля ще доси не заінтабульована (не зареєстрована, не записана. – О.Б.) на товариства, але на громаду – дав єму право сервітуту (користування. – О.Б.). Двірник згодив ся. Тоді Жид заскаржив громаду за сервітут, двірник – мимо що вже перед 6 місяцями продав сей грунт зі всіма правами товариства – приймив скаргу і признав Bartfeldowy сервітут.

Тепер товариства внесуть проти громади скаргу о відшкодованя і знов втрата для громади. Найлїпшим доказом рабункової господарки двірника є єго власне признанє. Именно каденція теперішної ради скінчила ся ще перед півтора роком. Але двірник робить всілякі перепони і воліче (затягує. – О.Б.) новий вибір вже півтора року, говорячи, що він не може допустити до вибору, бо тоді прийшов би новий двірник, якому треба би передати рахунки, а тоді прийшло би ся єму іти з грунту і платити громадскі гроші. І сей факт не перевидженя (непроведення. – О.Б.) вибору через 1 $^{1}/_{2}$ року – се просто кпини з громади і закону.

В виду того всего підписані просять: Високий Виділ Краєвий зволить якнайскоріше перевести ревізию господарки громадскої в Ростоках, а потвердженя наведених фактів поставити внесенє до правительства (Крайового управління Буковини. – О.Б.), аби оно розв'язало (розпустило. – О.Б.) теперішну раду громадску і назначило правит[ельственного] герента (тимчасового керівника сільської громади. – О.Б.), який би упорядкував громадску господарку і перевів (провів. – О.Б.) безсторонно нові вибори. Підписані просять, однак, аби ревізию переведено докладно за попередні роки з покликаням до ревізиї членів громади, які могли б ревідентові (ревізору. – О.Б.) помогчи в розлїдженю дійсного стану Каси і господарки, аби ревізия не скінчила ся на простім підписаню рахунку, який ревідентови предложить писар.

Ростоки, 17 листопада 1908

Члени ради старшини
Георгій Кантемір
Нколай Гав'юк
Іван Том'юк Данилів
Микола Джуряк
Николай Фірчук
Марко Хіпчинський
Атанасій Олексюк
Николай Джуряк
Стефан Петрюк
Федор Господарюк

Товариства:
[овальна печатка з написом по краях]
Читальня въ Ростоках
[підпис] Сава Бурла
Іван Том'юк
[овальна печатка з написом]
Товариство „Січ" в Розтоках (Буковина)
[підписи][нерозбірливо]
Іван Том'юк
[штамп] Каса пожичкова і щаднича для громади Ростік стов. зареєстроване з необмеженою порукою
[підписи] Остафій Калинюк
Семен Різун
[штамп] Споживче товариство „Взаїмна Вигода" зареєстроване товариство з обмеженою порукою
[підписи] Андрій Петрюк
Никола Гав'юк

Державний архів Чернівецької області. – Ф.2, оп.1, спр.597, арк.3-4 зв. Оригінал. Рукопис. Мова українська.

Документ № 3

Звернення членів громадської ради с. Розтоки до виконавчого комітету крайового сейму Буковини з вимогою розпустити громадську раду у зв'язку зі зловживанням службовим становищем сільського старости Андрія Матіоса

8 січня 1909 р.

До Виділу Краєвого в Чернівцях

В жовтню (за наявними даними – в листопаді. – О.Б.) 1908 року донесли члени старшини Товариств: „Січ", „Каса", „Читальня", „Взаїмна Вигода" і члени ради громадської в Ростоках до Хвального Виділу Краєвого (виконавчого комітету крайового сейму. – О.Б.) і до ц[ісарсько] К[оролівського] Правительства (Крайового управління Буковини. – О.Б.) про всїлякі надужитя теперішного двірника Андрія Матіоса, який через 30 літ свого урядованя допровадив громаду до економічної руїни. Мимо того, що щорічно ухвалюваний прелімінар (бюджет. – О.Б.) виказував все поважну надвижку приходів, мимо того, що в приходах преліїмінаря не узгляднювано (не передбачувано. – О.Б.) нїколи приходів з грунтів громадських, які могли виносити (становити. – О.Б.) річно до 500-600 К., громада зайшла в великі довги, хоть не мала жадних надзвичайних видатків. Де двїрник дївав сї гроші, се річ звісна хиба єму самому. Фактом є, однак, що двірник не покрив до тепер навіть тих зобов'язань, які предвиджені (передбачені. – О.Б.) в преліїмінари.

І так не поплатив служби громадської. Моша (баба-повитуха, акушерка . – О.Б.) громадська внесла минувшого тижня на громаду судову скаргу о виплачене сї платнї за 6 лїт в показній сумі 720 К.

Сї гроші двірник зужив на иньші ціли, не платячи моші. Знов Feibisch Stein провадить на громаду егзикуцию (примусове стягнення боргу. – О.Б.) за 115 К. і вже зробив для громади кошту 62,73 К., отже більше як половину цїлого довгу.

Така господарка (господарювання. – О.Б.) руйнує громаду і підписані роблять Виділ Краєвий відвічальний за ту господарку. Виділ Краєвий не повинен толярувати (потурати. – О.Б.) рабованє (грабування. – О.Б.) громадського майна, а з власної ініціятиви вишукувати надужитя в громадах і їх унеможливляти. А тим більше не повинен Краєвий Видїл толярувати таких надужитів, коли єму о них донесуть найповажнїйші люди в селі, а навіть члени ради громадської, як се стало ся у нашій громадї.

Сподїваючи ся, що Видїл Краєвий в якнайскоршім часї зробить конець сим надужиттям, прилучають підписані вирок судовий проти нашої громади і просять о розв'язанє (розпуск. – О. Б.) ради громадської в Ростоках

Ростоки, дня 8 сїчня 1909.

[підпис нерозбірливий
Стефан Тиманський [?]]
Данило [далі нерозбірливо]

Державний архів Чернівецької області. – Ф.2, оп.1, спр.597, арк.5. Оригінал. Рукопис. Мова українська.

Петро Брицький
(Чернівці)

ДОКУМЕНТИ ПРО ЗВ'ЯЗКИ БУКОВИНСЬКОГО УКРАЇНСЬКОГО ДІЯЧА Т.ГАЛІПА З М.ГРУШЕВСЬКИМ ТА ПОСЛОМ УНР У ШВЕЙЦАРІЇ М.ВАСИЛЬКОМ

Обставини появи цих документів упорядник (П.Брицький) виклав у статті: „Письменник Теодот Галіп – громадський діяч і дипломат", вміщеній у цьому ж збірнику (т.9) в рубриці „Історія Буковини".

(Штамп)
Адміністрація
„Народної справи"
м.Чернівці

Лист Теодота Галіпа
до М.С.Грушевського
3(16) червня 1908 р.

Високоповажний пане професоре!

Газета „Народна справа", котра поставила собі задачу ознайомлювати своїх буковинських читачів з сучасним українським національним рухом, від котрого Буковина через різні причини доволі одірвана – не маючи настільки співробітників, щоби оддавати самі оригінальні твори, старалися користуватися матеріалом, який на ту тему можна найти у передових авторів по широкій Україні!

Дуже цінна Ваша книжка „З біжучої хвилі: Галичина і Україна"... дуже відповідає нашим змаганням на Буковині.

Отже, „Народна справа" надіється, що Ви високоповажний пане професоре, не будете тому спротивні, позволите собі подати на своїх шпальтах найголовніші уступи названих статей, наперед дякуючи Вам за Вашу з нами згоду.

Прошу яко чоловік близький до редакції „Народна справа" повідомити з ласки, чи можна й іншими Вашими статтями користуватися в „Народній справі".

Прийміть високоповажний пане професоре привіт і вислів глибокого поважання від Вашого прихильника і переконаного почитателя.

Д-р Теодот Галіп.

м.Чернівці, Лелійна вулиця 3.

Центральний державний історичний архів у Києві. – Фонд 1235. – Оп.1. – Спр.400. – Арк.37. Оригінал. Машинопис. Мова українська.

Лист Надзвичайного посла,
уповноваженого міністра УНР
Миколи Василька

м.Берлін, 29 грудня 1921 р.
До пана доктора Теодота Галіпа
м.Відень

Дорогий пане докторе!

Перед кількома днями прийшов до посла Соцького (мова йдеться про Романа Смаль-Стоцького тодішнього посла УНР в Берліні. – Б.П.) підписаний Вами лист з „Протоколом віденської директорії" в прилозі, з яким я познайомився.

Якби комусь, так як мені, здавалося, що він знає розвиток Вашого життя ще з тих часів, коли я мав щастя відвідувати Вашого батька в Брідку, і досі – отже більше ніж 20 років – тому було б тяжко знайти пояснення, чому Ви дали Ваше добре ім'я для ціеї, так очевидячки в її намірах гідної осуду акції (підкреслення М.Василька).

Ви працювали, дорогий пане директоре, в моїм повнім порозумінню зі мною на протязі 15 місяців для того, щоб не зникли останки нашого державного апарату до хвилини, аби він по повороті на Україну, міг знову функціонувати.

Ви, дорогий пане Директоре, завсігди поділяли мою точку погляду, не лише в усних розмовах та звітах до мене, але також як провідник місії в Римі в нотах, які Ви посилали до чужих урядів, що поворот на Україну є єдино можливий під проводом нашого Головного Отамана та його Уряду. Бага-

то разів, усно і на письмі осуджували Ви протилежні погляди Вашого брата, а також, особливо, вчинки Макаренка.

Ви заступали, дорогий пане Директоре, своїм підписом в нотах договір, заключений з Польщею, – коротко сказавши до 7 листопада ц.р. дня, коли з огляду на ощадність я мусів зліквідувати (звільнити. – Б.П.) також і Вас, **Ви були одною з найпевніших опор уряду УНР** (виділення автора. – Б.П.).

Що сталося нового від 9 листопада ц.р., Вашого листа з цієї дати, в котрому Ви мені пишете, як Вам тяжко прощатися з Вашою дотеперішньою діяльністю (також на службі УНР) що привело Вас до того переконання, що Ви вже 12 грудня, отже, ледве через місяць – „покриваєте" своїм підписом маніфест „таких людей", котрі в цім документі відкидають і топчуть в болото, не тільки нашого високоповажного Головного Отамана, але насамперед, цілу діяльність Уряду УНР, уряду, котрому Ви, дорогий пане Директоре, служили до 7 листопада ц.р. і під діяльністю котрого Ви підписували своє ім'я перед закордоном і перед публічністю.

Дорогий пане Директоре, подібного питання я не ставив би, наприклад, д-ру Бігару, бо насамперед, він ще не має жодного „політичного минулого", зрештою він тепер працює при українській організації, яка хоч і через Габсбургську марку не може бути корисною українській справі, а лиш шкідливою, але ні в якім разі не хоче умисне шкодити нашій справі на службі ворогів, як пан Макаренко на службі у російських більшовиків. Ви, дорогий пане Директоре, маєте „політичне минуле". Вас уважали досі за твердого патріота з цілком певним напрямком і коли Ви за ніч „перекидаєтеся", то Ви зобов'язані перед публічністю пояснити Вашу переміну. Але для Вас не має жодної можливості оправдатися: коли український патріот стає комуністом, коли він стає анархістом, то може покликатися на те, що його політичні переконання розійшлися з демократичними принципами нашого уряду і що він бажає комуністичної або монархічної України.

Але ж, коли Українець сьогодні, – коли ми не стоїмо на нашій території й удержуємо за кордоном символ існування України – лише одиноко чутним іменем Петлюри, який своєю вірністю принципам проти більшовизму має повагу у друга і ворога, – хоче замінити це ім'я іменем Макаренка або Швеця, то він не може покликатися на свою політичну совість, але є безсовісним (підкреслено М.Васильком. – Б.П.). – Співробітництво в такому підприємстві означає участь в службі агентів наших ворогів.

Отже, дорогий пане Директоре, Ви не можете оправдати свою переміну політично. Лишилося б оправдання, що Ви, зліквідовані (звільнені. – Б.П.) Урядом УНР вступити на цю посаду ради заробітку на хліб.

Дорогий пане Директоре, Доктор права, письменник і літератор не може ніколи попасти в таке матеріальне становище, щоб за нужденну платню приймати участь в руйнуванню свого національного ідеалу.

З вищесказаного Ви могли би думати, дорогий пане Директоре, що я роблю Вам закиди, що Ви свідомо вступили на шлях, який може шкодити нашій святій справі. Ні, дорогий пане Директоре, я уважаю Вас і надалі тим, ким завше були, гарячим українським патріотом, але як людину, за наївне дитя, яке не бачивши того всього, що я Вам вище виложив, далося зложити таким рафінованим людям (Макаренко).

Як би я про Вас так не думав, то цього листа не було б. Як Ваш старий друг хотів я Вам відкрити очі, маючи цілковите переконання, що Ви, зваживши мої слова і слова „панів віденських директорів", скажете собі: шкода, що я перше не порадився з Васильком був би тоді заощадив собі теперішню компрометацію. Але, дорогий пане Докторе, у свій час мала блимажа, ніж на завжди „заплямований". Тому раджу Вам, як Ваш земляк, старий друг і приятель, поверніть чим скоріше назад.

Я сподіваюся, дорогий пане Директоре, що Ви не уважатимете моїх стрічок диктування наміром похитати „віденську директорію" Вашим відходом. Повірте мені, що я цілком не боюся „діяльності цих панів". Як то вони остануться при тому, що досі робили, то ціле підприємство видихається не звернувши на себе увагу, коли ці панове і далі відважаться виступати публічно, то їм може статися те, що приписано карним законом за гохштаплерство, як не слабим є мій уряд і моє мале значення як урядовця, з панами цього калібру я ще дам собі раду – я б лише не хотів, щоб Вам, який ще має перед собою життя у **Вільній Великій Україні** (виділення автора.— Б.П.), не лишилося співробітництво з цими людьми назваше як ганебна пляма.

В цім смислі і в надії, що мої приятельські слова найдуть у вас відгук, і що мені заощадиться розчарування, що така людина як Ви, не дивлячись на щире остереження, досі несвідомо зроблене „зло" продовжуватиме свідомо надалі, стискую Вам руку з найгарячішими побажаннями.

Николай Василько

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Фонд 3696 с. – Оп.2. – Спр.533. – Арк.46-48. Оригінал. Машинопис. Мова українська.

Олександр Добржанський,
Марія Никирса
(Чернівці)

ЩЕ ОДИН ДОКУМЕНТ ПРО ВИСЕЛЕННЯ ЕТНІЧНИХ ГРУП З БУКОВИНИ

Практика переселення етнічних груп була досить поширеною в Радянському Союзі в 40-х рр. XX ст. Однак, якщо про одні акції такого роду є вже чимала література, як, наприклад, депортацію кримських татар, чеченців, поляків, виселення німців (з Чернівецької області та інших регіонів) тощо, то про інші акції подібного роду поки що мало інформації, або й зовсім немає ніяких відомостей. Один з таких епізодів – виселення єврейського населення з територій, які до 1940 р. перебували під владою Румунії.

В Державному архіві Чернівецької області вдалося віднайти декілька документів про цю подію. Зокрема, дуже важливою для розуміння всього, що тоді відбулося, є постанова № 1398-102 Ради Народних Комісарів УРСР від 31 серпня 1945 р. „Про дозвіл виходу з радянського громадянства і безперешкодного виїзду із території УРСР в Румунію осіб єврейської національності, які раніше мали румунське громадянство, і проживають на даний час в Буковині та інших областях України". Як бачимо з документа, ця постанова була прийнята на виконання постанови РНК СРСР від 8 серпня 1945 р. за №2026-52500. На жаль, поки що цей документ віднайти не вдалось.

Постанова РНК УРСР констатує надання права виходу з радянського громадянства і виїзду з території УРСР в Румунію особам єврейської національності. Вся організаційна робота з оформлення документів і виїзду покладалася на органи НКВС. В постанові не пояснюється, чому в такому спішному порядку організовувалося ця акція, але на цей рахунок можна висловити декілька припущень.

По-перше, добігала кінця Друга світова війна, і Радянський Союз прагнув постати в очах світової громадськості не тільки як послідовний противник фашизму, але й як держава, яка прагне захищати євреїв, які зазнали геноциду під час війни. В той час це повинно було сприяти росту міжнародного авторитету Радянського Союзу. Зазначимо, що вже через декілька років, коли в умовах „холодної війни" потреба міжнародного визнання відпала, почалася кампанія боротьби з „космополітизмом", під час якої найбільших переслідувань зазнала саме єврейська інтелігенція.

По-друге, на новоприєднаних територіях західних областей України радянська влада почувалася ще дуже невпевнено. Тому під маркою вільного виїзду євреїв можна було позбутися неблагонадійних елементів.

По-третє, на місця, які звільняли євреї, в тому числі й квартири, влада передбачала прислати ідейно перевірених і лояльних вчителів, лікарів, інженерів, чиновників, науковців зі сходу України або з Росії.

Як видно з наступного документа „Довідка про евакуацію з Чернівецької області в Румунію осіб єврейської національності, які не мали до 28 червня 1940 року радянського громадянства", в лютому 1946 р. було прийнято ще одну постанову РНК СРСР і, відповідно, постанову РНК УРСР про заходи щодо евакуації (за тодішньою офіційною термінологією) єврейського населення в Румунію. Саме переселення було проведене в „кращих" традиціях того часу. Для організації справи була створена спеціальна комісія, для оформлення документів при відділі віз і реєстрації іноземців відкрито окремий робочий відділ, виділені автомашини з різних підприємств і військових частин, встановлені норми вивозу майна. Бажаючих виїхати було досить багато. Серед них і ті, хто належних документів для цього не мав. Таким у виїзді було відмовлено. Разом з тим 1044 особи, які мали право виїхати, відмовилися це робити. Наявність таких людей мала засвідчити добровільний характер переселення.

Важливо зауважити, що попри виселення євреїв радянська влада відправила в Румунію ще 1152 особи не єврейської національності, які раніше були підданими Румунії. За яким принципом тут здійснювався відбір, не повідомлялося. Всього, як засвідчує документ, було передано румунській владі 22307 осіб, що не так вже й мало для тодішньої Чернівецької області, населення якої становило на 1 січня 1945 р. 567 тис. осіб.

Таким чином, в березні-квітні 1946 р. в Чернівецькій області було проведено масштабну акцію по виселенню єврейського та іншого населення в сусідню Румунію. Воно стало складовою частиною переселенських акцій в СРСР в 40-х рр. XX ст.

Нижче наводиться означений документ.

Постановление № 1398-102
Совета НАРОДНЫХ КОМИССАРОВ УССР
от 31 августа 1945 года.
г.Киев.

О разрешении выхода из советского гражданства и беспрепятственного выезда из территории УССР в Румынию лицам еврейской национальности, имевшим ранее румынское подданство, проживающим в настоящее время в Буковине и в других областях Украины

Руководствуясь постановлением СНК СССР от 8.VШ-1945 г. № 2026-52500, совет Народных Комиссаров УССР постановляет:

1. Предоставить право выхода из советского гражданства и беспрепятственного выезда из территории УССР в Румынию лицам еврейской национальности, имевшим ранее румынское подданство, проживающим в настоящее время в Буковине и в других областях Украины.

2. Оформление дел указанных граждан по выходу /индивидуальному и коллективному/ из советского гражданства, а также по выезду их из территории УССР в Румынию поручить органам НКВД УССР с последующим представлением дел по выходу из советского гражданства на решение Президиума Верховного Совета СССР.

Председатель Совета
Народных Комиссаров УССР / Н.ХРУШЕВ/

Управляющий Делами
СНК УССР /В.ВЛАСЕНКО/

Джерело: ДАЧО, ф.П.1, оп.2, спр.350.

Сов. секретно
Экз. №.2

СЕКРЕТАРЮ Ц К К П/ б / У
товарищу КОРОТЧЕНКО Д. С.

СПРАВКА

Об эвакуации с территории Черновицкой области в Румынию лиц еврейской национальности, не состоящих до 28 июня 1940 года в Советском гражданстве.

Во исполнение постановления Совета Народных Комиссаров Союза ССР № 276/121/сс от 2 февраля 1946 года и постановления СНК УССР и ЦК КЦ/б/У от 26 февраля 1946 года о мероприятиях по эвакуации с территории Черновицкой области в Румынию лиц еврейской национальности, являвшихся жителями Северной Буковины, не состоявших до 28 июня 1940 года в Советском гражданстве, при областном исполнительном комитете была создана специальная комиссия в составе: заместителя председателя облисполкома /председатель комиссии/, зам. начальника областного управления МВД, зам. начальника областного управления МГБ и зам. областного прокурора, на которую и были возложены все вопросы подготовки и практического осуществления эвакуации граждан еврейской национальности, изъявивших желание выйти из советского гражданства.

Для проведения точного учета лиц, изъявивших желание эвакуироваться в Румынию, оформления эвакуационных документов и своевременного извещения эвакуирующихся о сроках и порядке выезда при отделе виз и регистрации иностранцев областного управления МВД был создан специальный рабочий аппарат, из числа работников исполкома и оперативного состава областного управления МВД.

Для обеспечения организованной перевозки эвакуирующихся был использован автотранспорт предприятий и Прикарпатского военного округа в количестве 50 автомашин. Оплата за перевозку эвакуирующихся взималась по существующему государственному тарифу.

В соответствии с постановлением СНК Союза ССР от 2-го февраля с.г. переселяющимся в Румынию гражданам было предоставлено право вывоза принадлежащего им имущества весом, не превышающим 2-х тонн на семью для сельского населения, и одной тонны на семью городского населения, за исключением предметов, запрещенных к вывозу из СССР.

Из населяющих территорию Черновицкой области граждан еврейской национальности, не состоявших в Советском гражданстве до воссоединения Северной Буковины с Советской Украиной, в возрасте от 18 лет и старше изъявили желание эвакуироваться в Румынию 17503 человека, на которых были заведены личные дела и представлены на рассмотрение областной комиссии по эвакуации.

Из рассмотренных комиссией 17503 заявлений на предмет эвакуации в Румынию было удовлетворено 17461, остальным гражданам в разрешении на выход из советского гражданства было отказано из-за отсутствия документов, подтверждающих их румынское подданство до 28 июня 1940 года.

На утвержденные комиссией 17461 дело были выписаны эвакуационные документы и по состоянию на 22 апреля с/г (последний день эвакуации) получили пропуска на право перехода госграницы 17461 человек, из которых выехали в Румынию 16261.

Количество же граждан всех возрастов, выехавших в Румынию, составляет 21155 чел., в том числе:

мужчин – 6571 чел.
женщин – 9690
детей – 4894

Кроме того, за этот же период передано румынским властям румыноподанных граждан 1152 чел., из них:

мужчин – 562 чел.
женщин – 382
детей – 208

Таким образом, за весь период эвакуации передано румынским властям бывших советских граждан и румыноподданых – 22307 чел., в том числе мужчин – 7133 чел., женщин – 10072 чел., детей – 5102 чел.

Из изъявивших желание и подавших заявления о выходе из гражданства СССР отказались от выезда в Румынию 1044 чел., которые в настоящее время восстановлены во всех правах советского гражданина.

Эвакуация еврейского населения прошла организованно и закончена в установленные Правительством сроки. Каких – либо претензий со стороны румынских властей не было.

СЕКРЕТАРЬ ЧЕРНОВИЦКОГО
ОБКОМА КП(б)У / И.ЗЕЛЕНЮК/

№ 11/107
6 мая 1946 года
г.Черновцы
Отп. 2 экз.

Джерело: ДАЧО. - Ф.П.1, оп.2, спр.353.

РЕЦЕНЗІЇ

ФІЛОЛОГІЯ ТА ІСТОРІЯ НА СЛУЖБІ В ІСТИНИ: рецензія на монографію О.Д. ОГУЯ «ІСТОРІЯ ОБІГУ ГРОШОВИХ ОДИНИЦЬ ТА ЇХ НАЙМЕНУВАНЬ НА БУКОВИНІ»: Австрійські часи (1774-1918/21). – Чернівці: Зелена Буковина, 2005. – 476 с. / Рекомендовано до друку Інститутом історії України НАН України

Наприкінці 2005 р. нарешті з'явилася друком монографія О.Д.Огуя, в якій автор рецензії був свого часу науковим редактором. Автор, доопрацювавши за цей час мої зауваження у віденських і сучавських архівах, апробував своє дослідження в Інституті історії грошей (Відень) та в Інституті історії України НАН України. Після цих апробацій монографії було надано гриф Інституту історії України НАН України. Текст монографії позитивно оцінили провідні спеціалісти відділу спеціальних історичних дисциплін заслужена діяч науки та техніки, проф. д.і.н. М.Ф.Дмитрієнко, д.і.н. І.Н.Войцехівска та інші співробітники відділу, що засвідчило достатню вагомість авторського доробку навіть на академічному рівні.

Це певною мірою зрозуміло. Загалом знаю О.Д. Огуя як надзвичайно працьовитого та здібного дослідника у різних міждисциплінарних галузях наукового знання. Значну частину свого наукового доробку (понад 100 публікацій серед наявних 350, у т.ч. 8 із 23 книг) він, мало чим поступаючись професійним історикам, завдяки доброму ознайомленню з різномовною джерельною базою, опублікував у наукових збірниках при факультеті історії, політології та міжнародних відносин Чернівецького національного університету (у т.ч. у „Питаннях історії України"), в академічних журналах Інституту історії України НАН України, в „Енциклопедії історії України" та ін.

Предмет нової монографії – історія монетної циркуляції, грошового рахунку та того, що з часом стає нумізматичною термінологією, складає значний інтерес для дослідників, а особливо для дослідників історії Буковини, що містить багато проблемних моментів, у т.ч. стосовно австрійського періоду (1774-1918/21). На жаль, дослідження подібного ґатунку практично відсутні, що робить рецензовану монографію дуже актуальною. Автор дослідження, лінгвіст за своєю основною спеціальністю (доктор філологічних наук, професор), вперше розглядає в культурологічному аспекті історію регіонального грошового обігу та, володіючи добрим десятком європейських мов, відповідних грошово-лічильних найменувань (у дослідженні - ГЛН). Іншими словами, рецензоване дослідження присвячено функціонуванню та розвитку системи грошових одиниць і їх найменувань (ГЛН) на території Буковині 1774-1918/21 рр., враховуючи становлення австрійської грошово-лічильної системи (ГЛС) у широкому контексті соціально-економічних та військово-політичних факторів як австрійського, так і світового рівня. Суть дослідження – визначення напрямків розвитку грошового обігу на Буковині з урахуванням грошово-лічильних найменувань (ГЛН). ГЛН як адаптивна терміносистема базується на поліномінаціях (актуальних термінах попередніх періодів, ужитих на позначення нового типу монет), що зберігають єдність терміносистеми. О.Огуй пропонує як лінгвіст певні закони розвитку термінів. Унаслідок поєднання лінгвістики, історії з нумізматикою та економіки дослідження є оригінальним, а отримані результати теоретично та практично новими.

Коротко характеризуючи структуру книги, відзначимо її чітку структуру та логічність її складових частин. У „Вступі" обґрунтовуються мета, завдання, наукова новизна дослідження. Перший розділ присвячено теоретико-методологічним проблемам дослідження, його джерельній базі та стану опрацювання теми. Загалом у першому розділі проводиться ґрунтовний огляд літератури та основних джерел, який радує своєю повнотою та багатством різномовних архівних та нумізматичних матеріалів. На цій основі пропонується власний системний (за автором постмодерністський голістичний) підхід до дослідження терміносистеми на основі залучення історико-лінгвістичних та кількісних методик, які використовуються для періодизації.

У наступних п'яти розділах монографії, що відповідають п'ятьом виокремленим періодам в історії Буковини (1774–1848; 1848–1857; 1857–1892; 1892–1914; 1914–1918/21), здійснюється короткий опис історичних подій, які впливали на перебіг загального історичного процесу (кожен перший підрозділ усіх розділів: 2.1; 3.1; 4.1; 5.1; 6.1); проводиться поглиблений аналіз економічних процесів у регіоні (кожен другий підрозділ усіх розділів); описуються особливості грошового обігу в регіоні на архівних та скарбових матеріалах (підрозділи 3 та 4). У наступних підрозділах (5–9) автор на підставі численних джерел зробив, на нашу думку, вдалу спробу комплексно описати терміни ГЛН (грошово-лічильних найменувань), що є цілком

логічно для нумізматико-лінгвістичних досліджень. Саме в цих підрозділах завдяки цікавим джерельним знахідкам описуються цінові показники, визначаються грошові курси в означені періоди. На підставі вагових характеристик монети і визначеного в дослідженні курсу, дані монети (з урахуванням їх вагових стандартів) співвідносяться з певними найменуваннями. Кожен розділ завершується характеристикою термінологічної системи на цей період.

Особливо радує спроба автора розглянути економічне підґрунтя (у т.ч. системи власності, банківських закладів тощо), необхідне для розгляду грошового обігу в Австрії та на Буковині. На матеріалі архівних та нумізматичних матеріалів (з наведенням цифрових величин та встановленням коефіцієнта монетизації) автор розглядає функціонування австрійської грошової системи на Буковині та визначає вплив грошових систем сусідніх країн (Молдови, Туреччини, Росії) на особливості її розвитку. З метою цілісного викладу автор розглядає вживання численних термінів на багатому ілюстративному матеріалі ціноутворення, що дозволяє визначити типи монет, виражених цими термінами. У такий спосіб автор наближається до написання соціально-економічної історії Буковини, що ще не поставала предметом детального вивчення.

Приємно вражає фундаментальний матеріал дослідження. Об'єктивність отриманих результатів ґрунтується на щонайширшому матеріалі дослідження, яким були понад 450 джерел із 10 вітчизняних (Чернівці, Львів, Київ, Одеса, Хмельницький) та зарубіжних архівів (Відень: 3, Сучава, Смольнік), а також газетні (1500 заміток) та книжкові джерела (до 700) у поєднанні з нумізматичним /боністичним/ облігаційним матеріалом музейних, приватних колекцій та салбових зібрань (близько 6000 монет, виявлених на Буковині). Цікава форма дослідження – постмодерне синтезування "мозаїчних фрагментів" економічного, історичного, лінгвістичного спрямування в єдиній гуманітарній концепції для досягнення цілісного культурологічного розуміння цього синергетичного процесу.

Вчений виявляє високу працездатність, значну ерудицію, непересічне знання джерел і літератури, уміння узагальнювати факти, явища і процеси, щоби вийти через нумізматику на міждисциплінарне цілісне розуміння історичних процесів, опираючись на дані із філософії, історії, нумізматики, економіки та культурології, одночасно задіяних у дослідженні. До цього висновку дозволяє прийти аналіз бібліографії, яка нараховує понад 700 фундаментальних досліджень із цих галузей знань, 450 архівних актів, два вагомих джерела (доповідна записка Сплені та щоденники І.М.Бажанського, опубліковані саме автором), а також 1500 газетних статей 14 іноземними мовами. Не менше захоплює читачів та користувачів книги джерельна база – близько 6000 монет, виявлених автором протягом десятка років на території Північної Буковини як серед скарбів, так і монетних жіночих прикрас.

Висновки дослідження демонструють шлях цивілізаційного становлення Буковини на основі історико-економічних особливостей її грошового обігу в австрійські часи (1774-1918 рр.). Врахування цих особливостей на мовному матеріалі дозволяє сформулювати як лінгвістичні закони поліномінації, так і особливості регіонального грошового обігу.

Гарно оформленими є додатки. До дослідження пропонуються переліки монетних знахідок на території Буковини, 28 таблиць інформативно-цифрового характеру, отримані в результаті кількісного узагальнення результатів дослідження, 20 ілюстративних таблиць, індекси цитування грошових одиниць, імен та географічних найменувань, а також резюме п'ятьма мовами (українською, російською, англійською, румунською, німецькою).

Загалом мені як дослідникові історії Буковини в її економічному ракурсі особливо імпонує: 1) спроба автора поєднати декілька міждисциплінарних тематик (історичну, нумізматичну, лінгвістичну, економічну), краєзнавчих за своїм спрямуванням, у інтегральному аналізі грошової системи та відповідних термінів-найменувань; 2) запропонований системний (у роботі голістичний чи цілісний) підхід автора до дослідження терміносистеми на основі ґрунтовного аналізу джерел з використанням історико-економіко-лінгвістичних методик, які використовуються для періодизації та опису об'єктів дослідження; 3) філологічне звернення до надійної джерельної бази, літописних та архівних матеріалів на 14 європейських мовах та історико-економічний аналіз нумізматичних знахідок, що відкриває нові перспективи історико-лінгвістичного аналізу та збагачує різні аспекти історичного знання.

Справляє гарне враження оформлення самої монографії, забезпечене як підтримкою Земляцтва буковинських німців (Landsmannschaft der Buchenlanddeutschen, Linz), так і добросовісною працею видавництва „Зелена Буковина": якісний польський папір, тверді палітурки з гарно підібраними фотографіями, форзаци з тогочасними географічними картами, численні зображення монет та їх легенд на початках відповідних розділів і в ілюстративній частині тексту.

Як бачимо, монографія ґрунтується на новому, захоплюючому краєзнавчому матеріалу, який дозволяє зробити нові оцінки в різних аспектах не лише краєзнавчих досліджень, а й історії України та культурології. Інформаційний матеріал, пропонований автором у додатку, може прислужитися у якості краєзнавчого довідника, що має безсумнівну історичну та лінгвістичну спрямованість. Можна щиро привітати дослідника з його новим звершенням і побажати нових робіт міждисциплінарного спрямування.

Василь Ботушанський
(Чернівці)

ВИЩА ОСВІТА І БОЛОНСЬКИЙ ПРОЦЕС: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / Дмитриченко М.Ф., Хорошун Б.І., Язвінська О.М., Данчук В.Д. – К.: Знання України, 2006. – 440 с.

У 2006 р. вийшла друком колективна праця співробітників Національного транспортного університету – навчальний посібник "Вища освіта і Болонський процес".

Обрана авторами тема належить до актуальних проблем сьогодення. Останніми роками своєчасною стала ініціатива ряду європейських країн щодо загальноосвітньої взаємно узгодженої й толерантної підготовки людини до життя у "новій Європі", яка відома як Болонський процес. Болонський процес – це своєрідний рух освітніх національних систем до єдиних критеріїв і стандартів, які утверджуються в Європі. Головна його мета – консолідувати зусилля наукової та освітянської громадськості й урядів для істотного підвищення конкурентоспроможності європейської вищої освіти і науки у світовому вимірі, а також для підвищення ролі цієї системи в соціальних перетвореннях. Нині Болонський процес – це 45 країн-учасниць, тисячі вищих навчальних закладів, студентство яких прагне інтегруватися.

У сучасному світі, коли незалежність України стала незаперечним фактом, а освіта – власною справою українського народу, розбудова системи освіти та її докорінне реформування мають стати основою відтворення інтелектуального, духовного потенціалу народу, виходу вітчизняної науки і техніки на світовий рівень, інтеграції України у світовий культурний та економічний простір. Сьогодні національна система вищої освіти України досягла належного рівня, що дозволило їй в травні 2005 р. на Бергенському (Норвегія) саміті міністрів освіти європейських країн-учасниць приєднатися до Болонської співдружності. Першочерговим завданням української вищої освіти нині є якнайшвидша адаптація до єдиних європейських освітянських критеріїв і стандартів. Рішення про входження України до Болонського процесу було проголошено на найвищому рівні Указом Президента України від 17 лютого 2004 р. Відповідно до останнього Кабінет Міністрів затвердив "Державну програму розвитку вищої освіти на 2005 – 2007 роки".

Видання книги є дуже своєчасною акцією, адже відповідно до наказу Міністерства освіти і науки України від 21 травня 2004 №414 з 1 вересня 2004 р. для магістрів і аспірантів запроваджено навчальну дисципліну "Вища освіта і Болонський процес", структуру програми та робочої програми якої запропоновано як зразок для побудови навчальних дисциплін за принципом кредитно-модульного навчання.

В останні роки Болонський процес та інтеграція вищої освіти України до єдиного освітянського і дослідницького простору викликали велику увагу керівництва Міністерства освіти і науки, провідних вищих навчальних закладів, стали об'єктом вивчення і дослідження науковців, цим проблемам була присвячена низка науково-практичних конференцій. Проведена значна робота зі з'ясування суті Болонського процесу та визначення шляхів інтеграції вітчизняної системи вищої освіти в єдиний європейський освітянський і науковий простір.

Разом з тим, на наш погляд, більш комплексного і глибокого осмислення потребують такі питання, як:

– визначення історичних передумов та закономірності появи Болонської декларації;

– розкриття філософсько-методологічних та теоретичних проблем розвитку освіти в умовах глобалізації;

– аналіз взаємодії процесів глобалізації та регіоналізації;

– визначення пріоритетів та основних шляхів модернізації вищої освіти України в контексті Болонського процесу;

– законодавче регулювання в сфері освіти та порівняльний аналіз вітчизняних і міжнародних засад;

– висвітлення місця і ролі громадськості в управління освітою: вітчизняний та зарубіжний (європейський) досвід;

– визначення ролі європейських університетів у Болонському процесі тощо.

Саме таке завдання визначили перед собою автори даного навчального посібника. Вони поставили за мету – створення комплексного навчального посібника з проблем євроінтеграції вищої освіти, який би розширив інформацію щодо передісторії процесу формування єдиного наукового і освітянського простору, визначив його основні чинники і складові, зробив певний порівняльний аналіз розвитку вітчизняної та зарубіжної освіти, висвітлив історичні традиції запровадження ступеневої освіти в Україні та особливості її входження до європейського простору вищої школи.

Рецензована праця складається зі вступу та п'ятьох розділів. На нашу думку, така структура є досить вдалою, оскільки дозволяє розкрити комплекс передумов, що призвели до євроінтеграції вищої освіти, головні принципи якої віддзеркалені в документах Болонського процесу, визначити місце і роль України в цьому процесі.

У „Вступі" дається детальне обґрунтування актуальності проблеми, чітко визначається предмет, мета і завдання вивчення курсу "Вища освіта і Болонський процес" у вищій школі.

В першому розділі, який називається "Сучасні принципи побудови та завдання систем вищої освіти у зарубіжних країнах. Європейська освітня інтеграція", здійснено аналіз історичної обумовленості появи євроінтеграції вищої школи. Вказано, що останнім часом зусилля наукової та освітянської громадськості й урядів країн Європи спрямовані на істотне підвищення конкурентоспроможності європейської вищої освіти і науки у світовому вимірі, а також для підвищення ролі цієї системи у соціальних перетвореннях. Адже важливість освіти й освітньої співпраці в розвитку та зміцненні стійких, мирних і демократичних суспільств універсальна і підтверджується як першочергова.

Автори належну увагу приділяють висвітленню характерних тенденцій у розвитку сучасної закордонної вищої освіти: продовження обов'язкової освіти після школи; диверсифікація структур вищої освіти; побудова суспільства, яке безперервно навчатиметься; урізноманітнення вищих навчальних закладів; вдосконалення і розширення "короткої і професіоналізованої" вищої освіти; розширення завдань вищих навчальних закладів; створення і розвиток нових університетів та інших вищих навчальних закладів на частині території з нижчим освітнім рівнем населення; якісні зміни у вимогах та умовах праці викладачів вищої школи; нові тенденції в управлінні вищою освітою та її фінансуванні; нові тенденції у взаємодії вищих навчальних закладів і промисловців; підвищення якості освіти; вдосконалення систем кваліфікаційного забезпечення вищої освіти; розширення навчання за кордоном; зростання конкуренції на світовому ринку освітніх послуг; проблема втрати молодих науковців; євроінтеграція вищої освіти, яка має на меті створення єдиного європейського освітянського і дослідницького простору (Болонський процес) і таке інше. Робиться висновок, що хід історичних трансформацій підтверджує той факт, що в останньому десятилітті XX ст. національні системи вищої освіти європейських країн фактично були підготовлені не тільки до сприйняття положень Болонської декларації, але й до практичного їхнього здійснення.

Своєрідним і цікавим є другий розділ – "Болонський процес як засіб інтеграції і демократизації вищої освіти країн Європи". В ньому аналізуються історичні передумови виникнення та основні етапи розвитку Болонського процесу. Зазначено, що навіть стислий історичний екскурс доводить, що Болонський процес не виник раптово. Процес зближення систем вищої освіти розпочався з 1950-х – початку 1960-х рр. У кінці 1992 р. було прийняте рішення про розробку спільної конвенції під егідою Ради Європи та ЮНЕСКО, метою якої було визнання кваліфікацій, навчальних курсів, дипломів та ступенів вищої освіти. Ця Конвенція була підписана 1997 р. в Лісабоні. В 1998 р. у Парижі міністрами освіти Франції, Німеччини, Італії та Великобританії була прийнята Спільна декларація "Про гармонізацію архітектури системи вищої освіти в Європі", яка одержала назву "Сорбоннської". Болонському процесу передувала діяльність Європейської комісії, Ради Європи і ЮНЕСКО, ряду європейських університетів, а також європейської мережі інформаційних центрів.

Підписання 1999 р. Болонської декларації "Про європейський простір вищої освіти" – це ще один доказ того, що зміни в освіті не якесь раптове відкриття, а скоріше – результат поступового усвідомлення взаємодії процесів європейської економічної та політичної інтеграції, результат розвитку ідей та інновацій у сфері освіти, які передували Болонській декларації та стали її основою. В Болонській декларації знайшли свою конкретизацію основні напрямки зусиль європейських університетів з урахуванням досвіду та відповідно до цивілізаційного процесу початку XXI ст. Сприяння "європеїзації" та "інтернаціоналізації" національних систем вищої освіти, формування справжнього "спільного освітянського простору" буде реалізовуватися передусім шляхом модернізації навчальних планів, міжінституційної співпраці, розвитку схем мобільності, спільних програм навчання, практичної підготовки і впровадження наукових досліджень, прийняття системи легкозрозумілих і співмірних ступенів, зокрема через упровадження „Додатка до диплома" для забезпечення можливості працевлаштування європейських громадян і підвищення міжнародної привабливості європейської системи вищої освіти.

В третьому розділі, назва якого – "Європейська кредитно-трансферна та акумулююча система організації навчального процесу (ECTS)", висвітлені характерні особливості ECTS, загальні умови її використання та шкала оцінення. ECTS – це система, в основу якої покладено систематизований спосіб описання освітньої програми шляхом призначення кредитів (балів) її компонентам. Вона визначає навчальне навантаження студентів, необхідне для виконання завдань навчальної програми, що створена на основі визначення погоджених результатів навчання та необхідного рівня знань, які потрібно отримати. Опис кредитів у системах вищої освіти може базуватися на різних параметрах, таких як обсяг роботи, результати навчання та контактні години. Використання ECTS є добровільним і базується на взаємній довірі і переконанні щодо якості навчальної роботи освітніх закладів-партнерів.

ECTS надає нові можливості тим, хто навчається. Зокрема, студенти можуть: переходити від вивчення однієї галузі знань до вивчення іншої всередині одного вищого навчального закладу; вивча-

ти дисципліни інших вищих навчальних закладів у своїй країні або за рубежем; накопичувати кредити за попереднє навчання або навички (акредитація попереднього навчання), отримані як традиційним, так і нетрадиційним шляхом, через навчання на робочому місці (акредитація попереднього навчання методом експерименту); використовувати академічні кредити як кошти отримання звільнення від іспитів (тестування) зарубіжних та вітчизняних професійних освітніх агентств, і навпаки; поєднувати навчання повного академічного дня з навчанням вечірнім; продовжувати навчання після перерви.

Важливою складовою ECTS є „Додаток до диплома", який розроблено Європейською комісією, Радою Європи та ЮНЕСКО для того, щоб установити міжнародне пересування і спростити академічне та професійне визнання кваліфікацій. Цей додатковий документ, що додають до диплома про вищу освіту, являє собою стандартний опис сутності, рівня, контексту, змісту і статусу знань, здобутих і успішно засвоєних випускником. „Додаток до диплома" забезпечує взаємозалік і керування академічними та професійними визнаннями кваліфікацій (дипломи, рівні, сертифікати тощо). Знак „Додатка до диплома" присуджують вищому навчальному закладу, який видає „Додаток до диплома" всім випускникам бакалаврського та магістерського рівнів.

Значний інтерес становить четвертий розділ – "Історія ступеневої освіти в Україні", який повністю присвячений аналізу історичного досвіду запровадження ступеневої освіти в Україні. Зокрема, автори вказують, що історія освіти в Україні тісно пов'язана з історією українського народу, а практика ступеневої підготовки фахівців була відомою ще у перших вітчизняних вищих навчальних закладах: Острозькій та Києво-Могилянській академіях, Львівському університеті. Охарактеризовано розвиток вищої освіти на західноукраїнських землях, а також модернізація освіти та системи атестації науково-педагогічних кадрів в Україні під час перебування її у складі Російської імперії та СРСР. Усього в Україні до 1917 р. діяло 27 вищих навчальних закладів, в яких навчалося понад 35 тис. студентів. Центрами наукової думки і багатоступеневої підготовки вчених та фахівців стали Харківський, Київський і Новоросійський (м. Одеса) університети, Ніжинський історико-філологічний інститут. На західноукраїнських землях до 1918 р. існувало чотири вищі навчальні заклади: університети у Львові й Чернівцях, Політехнічний інститут і Академія ветеринарної медицини у Львові.

У жовтні 1918 р. було ліквідовано всі наукові ступені та вчені звання, що існували у Російській імперії. Лише у січні 1934 р. Радою народних комісарів СРСР було прийнято Постанову "Про вчені ступені та звання", якою затверджувалися наукові ступені: "кандидат наук" і "доктор наук". В радянські часи надовго закріпились освітньо-кваліфікаційні рівні: "молодший спеціаліст" (на базі технікуму, училища) та "спеціаліст» (на базі вищих навчальних закладів), а також наукові звання професора і доцента та наукові ступені доктора і кандидата. Автори доводять, що радянський науковий ступінь "кандидат наук" за своїми основними кваліфікаційними вимогами не тільки не поступається, але й, як правило, перевершує докторські ступені більшості західних країн, зокрема американський ступінь Doctor of Philosophy (PhD). Що ж стосується прийнятого за радянських часів наукового ступеня "доктор наук", то, безсумнівно, за своїм призначенням – це найбільш висока за міжнародними стандартами наукова кваліфікація, яка може розглядатися на національному рівні як характеристика наукових досягнень вченого в тій чи іншій науковій сфері. У контексті Болонських домовленостей ця кваліфікація могла б розцінюватися як головна умова для отримання звання "професор" або "габілітований професор".

У 1980-х рр. в УРСР функціонувало 146 вищих навчальних закладів, у тому числі класичних університетів – 9, технічних вищих навчальних закладів – 50, сільськогосподарських вищих навчальних закладів – 17, вищих навчальних закладів економіки і права – 10, педінститутів – 30, вищих навчальних закладів охорони здоров'я – 15, вищих навчальних закладів фізкультури і спорту – 3, культури і мистецтва – 12. Мережу вищих навчальних закладів доповнювали також 25 філій, 7 спеціалізованих факультетів і відділень та 12 загально-технічних факультетів. Головними центрами вищої освіти в Україні залишалися Харків, Київ, Одеса і Львів.

З 1992 р. у незалежній Україні відроджена ступенева система підготовки фахівців. В Україні існують наступні освітньо-кваліфікаційні рівні вищої освіти: молодший спеціаліст, бакалавр, спеціаліст. Зберігають поки що статус-кво наукові звання професора і доцента та наукові ступені доктора і кандидата наук. В сучасній Україні існує понад тисячу вищих навчальних закладів, з яких близько 350 здійснюють освітню діяльність на III–IV рівні акредитації. З них 82 мають статус національного університету. Розвинутою є система вищих навчальних закладів недержавної форми власності.

П'ятий розділ навчального посібника – "Адаптація вищої освіти України до вимог Болонського процесу" – охоплює широке коло питань, пов'язаних з аналізом процесу гармонізації законодавства України із законодавством ЄС в освітянській сфері, визначенням основних завдань і тенденцій розвитку вітчизняної системи вищої освіти в контексті

формування загальноєвропейського освітнього простору, висвітленням процесу запровадження у вищих навчальних закладах України Європейської кредитно-трансферної та акумулюючої системи (ECTS), застосуванням інноваційних освітянських технологій, організацією самостійної роботи студентів та системи комплексної діагностики знань студентів в контексті ECTS. У розділі також представлений досвід проведення педагогічного експерименту щодо впровадження кредитно-модульної системи організації навчального процесу в Національному транспортному університеті.

Автори цілком доречно акцентують увагу на тому, що для того, щоб стати повноправним членом Болонської співдружності, Україні треба буде піти на суттєві перетворення в системі вищої освіти і науки. Ці реформи вже не зможуть бути "косметичними". Вони мають стосуватися глибинних основ нашої освіти й науки. Здійснюючи їх, ми повинні будемо відповісти на запитання: чого і як слід навчати в сучасному світі гострої конкуренції?

Цінним в роботі є досить великий іменний покажчик літератури (близько 200 найменувань), словник термінів, документи Болонського процесу, оригінальні схеми і таблиці, що значно полегшить працю читача над книгою.

Колективна праця "Вища освіта і Болонський процес" стане суттєвим і оригінальним внеском в українську педагогічну науку. Вона послужить міцним підґрунтям для науковців, викладачів і студентів вузів, а також широкого кола читачів.

Віктор Демочко,
Галина Коцур
(Чернівці)

ІНФОРМАЦІЯ ПРО НАУКОВУ ДІЯЛЬНІСТЬ КАФЕДРИ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ЧЕРНІВЕЦЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Василь Ботушанський
(Чернівці)

НАУКОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА КАФЕДРІ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ЧЕРНІВЕЦЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА У 2001-2005 рр. (Аналітичний огляд)

Кафедра історії України в Чернівецькому університеті існувала у 1944-1949 рр. З осені 1949 р. об'єднана з кафедрою історії СРСР. Відновлена у лютому 1990 р. Її очолив д.і.н., проф. П.В.Михайлина, з липня 1990 р. по грудень 2005 р. – к.і.н., доц. , згодом д.і.н., проф. В.М.Ботушанський. (З січня 2006 р. – д.і.н., проф. О.В.Добржанський).

Поряд з навчально-виховною, методичною роботою на кафедрі весь час велися інтенсивні наукові дослідження з різних аспектів вітчизняної історії. Приміром, за 90-ті роки XX ст. науковцями кафедри опубліковано 560 робіт загальним обсягом понад 600 друк. аркушів.

У наступні роки вона продовжувалася. У 2001-2005 рр. виконувалася кафедральна тема „Актуальні питання історії, історіографії та культури України другої половини XVII – XX ст." Досліджувався історичний процес в основному на західноукраїнських землях, але окремі дослідження стосувалися всієї України.

Абсолютна більшість опублікованих робіт відзначається науковою новизною, бо досліджувалися ті аспекти вітчизняної історії, які ще не вивчені, недостатньо вивчені або хоч і вивчалися в минулому, але на них був сильний відбиток відомих ідеологічних догм.

Дослідницьку роботу впродовж 2001-2005 рр. вело 19 науковців, у т.ч. 11 – впродовж 5 років, 2 – впродовж 4 років, 3 – впродовж 3 років, 1 – впродовж 1 року, 1 – впродовж 0,5 року. Одні з них перевелися на інші кафедри, в інші ВНЗ, інші поступили на кафедру впродовж зазначеного періоду.

Дослідження велися по 12 аспектах, найбільше з питань соціально-економічного розвитку, національно-культурного, суспільно-політичного, громадського життя, визвольної боротьби, міжнародних відносин, історіографії, джерелознавства, історичного краєзнавства, етнодемографії.

Соціально-економічне становище населення західноукраїнських земель у XVII – XX ст. Соціально-економічне становище населення українських земель, зокрема західного регіону, завжди займало чільне місце в дослідженнях науковців кафедри історії України Чернівецького національного університету. І хоч чимало аспектів означеної проблеми уже висвітлено у попередні роки, видано ряд значних праць, за минулі п'ять років теж опубліковано понад десять робіт, в основному присвячених аграрній історії Буковини.

Зокрема, у ряді статей знайшли висвітлення питання стосовно аграрних відносин на Буковині у другій половині XIX – на початку XX ст.: про скасування церковної десятини і пропінації, про еволюцію аграрних відносин на Буковині від феодальних до ринкових у 1848 – 1914 рр. [4] і про деякі аспекти аграрного ладу на Буковині у пореформений період [39], про сільськогосподарське населення Буковини [45] та його зайнятість за національним складом [56]. Підкреслюється повільність усунення ознак старої феодальної епохи, переважання аграрного характеру краю, труднощі перехідного періоду для малоземельного селянства (проф. В.М. Ботушанський).

З метою економічної, фінансової самодопомоги буковинських селян останні з 80-х рр. XIX ст. почали створювати різного типу селянські спілки: споживчі, збутові, ощадно-кредитні, виробничі – всього перед Першою світовою війною понад 800. Ці питання знайшли своє відображення у відповідних статтях про основні форми селянської кооперації [8], про організаційні засади спілкового руху на селі [21], про кредитування селянських спілок [58], про діяльність Центрального союзу румунських сільськогосподарських товариств на Буковині у 1903 – 1914 рр. [1] та ін. (в.о. доц. О.В. Ботушанський). З цієї проблематики у 2001 р. аспірантом кафедри О.В. Ботушанським захищено кандидатську дисертацію, а у 2002 р. у співавторстві з проф. В.М. Ботушанським опубліковано монографію: „Розвиток сільської кооперації на Буковині у 80-х рр. XIX – на початку XX ст." (Чернівці, 2002, 259 с.) [30]. Підкреслюється, що кооперативний рух на селі був ініційований селянськими масами, охопив більше 2/3 селян, він сприяв певному поліпшенню матеріального добробуту членів кооперативів, організованості селян, підвищенню їх національної і громадянської свідомості, покращенню морально-психологічних, людських стосунків між односельчанами.

І все ж частина селян, не могла задовольнити своїх елементарних споживчих життєвих потреб і змушена була шукати заробітків за межами краю, в інших країнах. Цій проблематиці теж присвячено окремі статті, зокрема про перших заокеансь-

ких емігрантів з Буковини до Канади у 1896 р. [227, 229] (проф. В.М. Ботушанський), про відхід буковинців на заробітки в Румунію в 60-ті рр. XIX – на початку XX ст. [230] і причини еміграції буковинців у другій половині XIX – на початку XX ст. [230] (здобувач кафедри Г.В. Чайка).

Ряд публікацій присвячено розвитку промисловості, транспорту і зв'язку, комунального господарства Буковини. Зокрема про виникнення і розвиток в краї цукрової промисловості [57], про прокладення водогону і каналізації в Чернівцях [59], про будівництво Львівсько – Чернівецької залізниці і її значення для входження Буковини в європейські економічні зв'язки [86], про встановлення на Буковині поштово-телеграфного зв'язку і його значення для входження краю у європейські взаємини в XIX – на початку XX ст. [147], про електрифікацію Чернівців і участь у цій справі європейських фірм (кінець XIX – початок XX ст.) [143] (проф. В.М. Ботушанський).

Досліджувалися й питання торгівлі, зокрема про зародження обміну в давнину і до XIX ст., у т.ч. й в Україні [19] (доц. В.К. Демочко), про заснування й діяльність у Чернівцях Буковинської торгово-промислової палати [124], Чернівецької продовольчої біржі у Чернівцях у 70-х рр. XIX – на початку XX ст. [125], про Петрівський ярмарок у Чернівцях [130] (проф. В.М. Ботушанський).

Отже, навіть лише окремі досліджені аспекти соціально-економічних відносин на Буковині, як і в цілому на західноукраїнських землях, засвідчують, що край, хай із певними суперечностями, суттєвою соціальною диференціацією безповоротно вступив після реформ середини і другої половини XIX ст. в Австрії у ринкові відносини.

Суспільно-політичне і громадське життя. Важливим напрямом наукових досліджень членів кафедри було суспільно-політичне і громадське життя на українських землях, особливо західного регіону України. Цій темі присвячені публікації про діяльність українських депутатів від Буковини в австрійському парламенті у 1861 – 1918 рр. [37], про ставлення українців Буковини до крайової влади в другій пол. XIX – на поч. XX ст. [76], про політичну діяльність визначного українського діяча Буковини М.Василька [40] (проф. О.В. Доброжанський).

Було започатковано дослідження цілком нового аспекту з історії Буковини і Хотинщини про становлення і розвиток місцевого самоврядування на селі [99; 100; 115; 116] (проф. В.М. Ботушанський, асп. І.Зибачинський), окремі елементи якого є повчальними і в наші дні.

Окремі науковці кафедри присвятили свої дослідження видатним особистостям української історії: формуванню суспільно-політичних поглядів І.Огієнка та діяльності останнього в польський період еміграції в 1920 – 1945 рр. [25, 63], громадсько-політичній та державницькій діяльності В.Винниченка [14] (доценти Б.Ф. Білецький та В.Л. Карпо), історичним портретам ряду політичних діячів України [118] (доц. Б.Ф. Білецький).

Не обійдено увагою і деякі аспекти політичного життя доби тоталітаризму. Оригінальним є аспект розвінчання міфу радянської пропаганди про нібито легітимність утворення СРСР. В одній із публікацій про радянський стереотип та історико-правову діяльність підкреслюється, що відомий проект договору про утворення СРСР так і залишився проектом [51] (проф. П.П. Брицький). При характеристиці тоталітарної системи в СРСР і зокрема в Україні після смерті диктатора Сталіна в іншій публікації про політичні та соціальні зміни в Україні в період лібералізації тоталітарного режиму зазначається, що при всій важливості здійснених змін, відмови від найбільш страхітливих методів терору і насилля, все ж тоталітарний режим у дещо „м'якшій" формі за своєю суттю зберігся [180] (проф. П.П. Брицький).

Активно досліджувався науковцями кафедри громадський рух на українських землях, особливо в Галичині, на Буковині, зокрема жіночий, січовий та ін. Приміром, з питань січового руху опубліковано статті про передумови зародження січового руху в Галичині й на Буковині на початку XX ст. [74, 131, 133], про козацькі традиції в січовому русі цих країв у 1900 – 1914 рр. [88], про організаційну структуру та чисельність учасників цього руху в означений період [121], про трансформацію січової ідеї в стрілецьку напередодні Першої світової війни [183] (в.о. доц. М.Р. Гуйванюк). З цієї проблематики аспірантом кафедри М.Р. Гуйванюком у 2002 р. захищено кандидатську дисертацію. В указаних публікаціях підкреслюється позитивна роль пожежно-січових товариств у гасінні пожеж на селі, у фізичному, моральному та національно-патріотичному вихованні західноукраїнської молоді на початку XX ст.

Приділялася значна увага розвитку жіночого руху, в першу чергу – в Галичині – в кінці XIX – 20-30-ті рр. XX ст. Зокрема, у цьому плані знайшли своє висвітлення такі аспекти, як діяльність жіночих організацій у міжвоєнний період в галузі охорони здоров'я [9], опікунсько-просвітницька діяльність західноукраїнського жіноцтва того ж періоду [16], роль жінок Західної України в заснуванні дошкільних закладів [156], жіноча преса міжвоєнного періоду [231], жіночі клерикально-філантропічні товариства [105], жіночий рух і товариство „Рідна школа" [157] та „Союз українок [158], боротьба українських жіночих організацій проти полонізації [185], проти бідності й неписьменності [206], жіночий рух і формування української еліти [220] (доц. П.В. Дутчак), діяльність „Жіночої громади" Буковини в 30-ті роки [134] (здобувач, працівник кафедри О.І. Погорєлова). Підкреслюється, що громадський рух українців на захід-

ноукраїнських землях став складовою частиною усього визвольного руху населення цих земель і був спрямований проти національного і соціального гноблення, за поліпшення становища українського народу на цій частині України.

Етнодемографічна ситуація. Науковці кафедри приділили певну увагу і етнодемографічним відносинам в регіоні, як також в Україні в цілому з давніх часів і до наших днів. Зокрема, досліджувалася демографічна ситуація на Буковині під час і після російсько-турецької війни 1735 – 1739 рр., вкрай негативні наслідки останньої на народонаселення краю [188] (доц. Г.М. Скорейко). Значно ширше питання народонаселення Буковини висвітлено в монографії „Населення Буковини за австрійськими урядовими переписами II пол. XIX – поч. XX ст.: історико-демографічний нарис" (Чернівці, 2002, 218 с.) [36], написаній доц. Г.М. Скорейко. В роботі дано різнобічну наукову характеристику етносів, що населяли в означений час Буковину, зміни в демографічній ситуації, міжнаціональні стосунки. Підкреслюється, що при певних неузгодженнях інтересів все ж у краї загалом панувала міжнаціональна і міжконфесійна толерантність, при якій міжнаціональні тертя ніколи не набирали крайніх гострих форм. Більш детально окремі аспекти цієї теми показано авторкою у статті про зайнятість населення м. Чернівці в кінці XIX – на поч. XX ст. [93]. До цієї публікації примикає і стаття про зайнятість населення Буковини за національним складом за переписом 1910 р. [56] (проф. В.М. Ботушанський, здоб. Г.В. Чайка). Цікавилися дослідники етнодемографічними процесами і у Північній Бессарабії (Хотинщині) – нині складовій частині Чернівецької області, зокрема про формування національного складу Хотинського пов. [84] (проф. В.М. Ботушанський, проф. О.В. Добржанський). Висвітлювалися стосунки між буковинськими українцями і буковинськими поляками та євреями у другій половині XIX ст. [49, 238] (проф. О.В. Добржанський).

Цінними видаються публікації про становище українців у міжвоєнний період під окупацією Польщі, Румунії та Чехословаччини, де вони на своїх споконвічних землях були перетворені панучими режимами в національні меншини [43, 215] (проф. П.П. Брицький, доц. Т.С. Яценюк).

Становище євреїв Північної Буковини у міжвоєнний період (1918 – 1941 рр.) було дещо кращим, але з посиленням проявів фашизму в кінці 30-х рр. XX ст. ця етнічна група краю все більше зазнавала дискримінації [223] (аспір. О. Суровцев).

Досліджуються міжнаціональні етнодемографічні процеси і в сучасній Україні, зокрема в статтях про мовні проблеми [161], про національні меншини в Україні [163] (доц. Г.М. Скорейко). Питання міжетнічних відносин в минулому проектуються й на сучасність, тому їх дослідження залишаються актуальними.

Національно-визвольна, революційна боротьба. Чи не найбільше уваги було приділено науковцями національно-визвольній боротьбі українського народу, національному руху, боротьбі проти іноземного поневолення у різні періоди вітчизняної історії, змаганням за українську державність.

Хронологічно найбільш ранніми є наукові розвідки про діяльність Дмитра Вишневецького [226] (доц. Т.С. Яценюк), про Переяславську раду 1654 р., у якій дається об'єктивна зважена оцінка цієї події в історії українського народу [119, 150] і про українську козацьку державність після смерті Б.Хмельницького, про Семена Палія – визначного ватажка селянсько-козацького повстання 1702 – 1704 рр. (до 300-річчя події) [85] (доц. Б.Ф. Білецький), про участь українського козацтва у боротьбі проти турецької агресії [65, 172, 232] (проф. В.М. - Ботушанський, асп. О. Суровцев, асист. А.В. Федорук), про Конституцію Пилипа Орлика (до 295-річчя цього документа), державотворчу діяльність української політичної еміграції [165, 177, 190, 209, 225, 233] (асп. Г.М. Яценюк, доц. Т.С. Яценюк). З цієї проблематики аспіранткою Г.М.Яценюк у 2005 р. захищено кандидатську дисертацію.

У зв'язку з 100-річчям першої російської революції з нових методологічних засад висвітлено у кількох публікаціях вплив цієї революції на Буковину, зокрема пожвавлення боротьби буковинців за свої політичні та національні права [171, 118] (проф. В.М. Ботушанський).

Знайшла своє відображення у дослідженнях науковців і така специфічна тема, як діяльність Союзу визволення України під час Першої світової війни, зокрема щодо використання військовополонених українців російської армії з метою „визволення" України [187] (доц. Г.М. Скорейко), щодо створення Легіону січових стрільців [235] (асист. А.В. Федорук).

У міру розвитку визвольної боротьби зміцнювалося в українського народу національне самоусвідомлення, українська національна ідея. Науковці кафедри досліджували і цей складний феномен українського менталітету, українського національного відродження і подальше розгортання визвольної боротьби. З цієї проблеми опубліковано ряд робіт, зокрема про поняття „національне відродження та його періодизацію [18, 24], про український націоналізм 20-х років як національну і політичну течію [52] (доц. А.П. Коцур). З цієї проблематики доц. А.П. Коцуром у 2003 р. захищено докторську дисертацію (нині він зав. кафедрою в Київському університеті ім. Т.Шевченка).

До цієї проблематики примикають і дослідження з національного руху в Галичині, на Буковині, зокрема про Ю.Федьковича, М.Василька та С.Смаль-Стоцького як ідеологів українського національного руху на Буковині [184, 236, 237], про основні риси українського національного руху на Буковині [38, 242] (проф. О.В. Добржанський).

Справі зростання масштабів українського національного руху сприяла і просвітницька діяльність українських товариств „Руська бесіда" [239] (асп. С.О. Добржанський), „Просвіта" [148] (доц. Б.Ф. Білецький).

Дотичні до цієї проблеми і наукові розвідки про українських діячів національного руху В.Сімовича [122, 201, 122] (проф. П.П. Брицький), І.Сандуляка [216] (в.о.доц. М.Р. Гуйванюк), О.Поповича [239] (здобув. О.І. Погорєлова), які будили національну свідомість українців, утверджували в них дух національної гідності, необхідності добивання своєї національної державності.

Результатом цієї довготривалої просвітницької діяльності була активна участь буковинських українців у 1918 р. в боротьбі за створення своєї держави і об'єднання з Великою Україною, про що йдеться у двох параграфах колективної монографії „Буковина в контексті європейських міжнародних відносин (з давніх часів до середини XX ст." (Чернівці, 2005) [168] (проф. В.М. Ботушанський). Про події національно-демократичної революції в Україні і участь у них буковинців, бессарабців у 1917 – 1920 рр. йдеться також у історичному нарисі про уродженця Хотинщини, визначного військового діяча П.Болбочана, його заслуги перед УНР і трагічну загибель [241], у статті про причини невдач Волинської групи у другому зимовому поході [5] (проф. П.П. Брицький).

Новим складним етапом визвольних змагань українського народу був міжвоєнний, воєнний і післявоєнний періоди, пов'язані з діяльністю ОУН і УПА. У цьому напрямку досліджень важливим науковим доробком стала брошура „Організація українських націоналістів та Українська повстанська армія: історія і сучасність" (Чернівці, 2002) [33], у якій об'єктивно і ґрунтовно, але у популярній формі висвітлено причини, мету, методи і шляхи боротьби цієї організації за самостійну соборну Українську державу (проф. П.П. Брицький).

Проблематиці становища України, зокрема західних її областей у воєнне лихоліття 1941 – 1945 рр. присвячені статті про Україну в роки Другої світової війни [202] (проф. П.П. Брицький), про окупаційний режим в Чернівцях у 1941 – 1944 рр. [149] (доц. Б.Ф. Білецький, доц. В.К. Демочко), про трагічну долю єврейського населення Буковини [243, 244, 255] (асп. О.А. Суровцев).

Культурне, духовне життя. При дослідженні питань культури науковці кафедри першорядне значення надавали освіті. У зв'язку з відзначенням 125-річчя і 130-річчя Чернівецького національного університету було опубліковано окремі статті [13, 213] та монографію [169] (проф. Ботушанський В.М.), у яких подано історію заснування, становлення і розвитку цього вищого навчального закладу в минулому і його сучасний стан, підкреслено зрослі масштаби його діяльності в умовах незалежності України. Цим же ювілеям були присвячені IV і V Буковинські міжнародні історико-краєзнавчі конференції, матеріали яких кафедра підготувала до друку (наук. редактор В.М.Ботушанський). Матеріали IV видано [245] у 2001 р., 55 друк. а., 2 томи Матеріалів V – у 2005-2006 рр.

Опубліковано ряд статей з історії розвитку освіти у Північній Бессарабії (на Хотинщині), зокрема про церковнопарафіяльні школи [221], про єврейську освіту в цьому краї у другій половині XIX – на початку XX ст. [79, 159] (асп. І.В.Зибачинський). З цієї проблематики аспірантом І.В.Зибачинським у 2005 р. захищено кандидатську дисертацію.

Ряд статей присвячено розвитку освіти в західному регіоні України у повоєнні роки (друга половина 40-х – перша половина 50-х), про професійну підготовку кадрів [151], про становище учительства в умовах протиборства радянської влади і ОУН-УПА [181, 204], а також про визначного педагога Я.Чепігу [247], про вченого В.М.Даниленка [102] (в.о. доц. С.В.Герегова). З цієї проблематики асист. кафедри С.В.Герегова у 2004 р. захистила кандидатську дисертацію.

Зважаючи на виняткову роль інтелігенції в житті українського суспільства, окремі науковці кафедри присвятили свої дослідження з'ясуванню справи підготовки і діяльності української інтелігенції взагалі і західних областей України зокрема. Актуальною і нині є, приміром, проблема дерусифікації інтелігенції України у 1920-ті рр.; внесок української інтелігенції у розвиток української освіти і культури серед українців інших республік СРСР [199] (асист. В.Д.Бачинський). Велися дослідження про приборкання сталінським режимом гуманітарної інтелігенції західних областей України [101], про підготовку кадрів інтелігенції [17], про художню інтелігенцію [2], про педагога І.Карбулицького [3], про визначення поняття „інтелігенція" [12] (доц. Т.В.Марусик). З цієї проблематики докторантом Т.В.Марусик у 2002 р. опубліковано монографію „Західноукраїнська гуманітарна інтелігенція: реалії життя і діяльності" (Чернівці, 2002, 464 с.), а у 2003 р. нею захищена на цю тему докторська дисертація. (Зараз Т.В.Марусик проректор з навчально-виховної роботи та член кафедри міжнародних відносин цього ж факультету).

Цікавою видається наукова розвідка про уродженця Буковини Войцеха Рубіновича – видатного фізика Польщі [137] (асист. А.В.Федорук, доц. О.М.Масан).

В окремих працях висвітлюються репресивні заходи сталінського режиму щодо науковців України [249] (проф. П.П.Брицький), діячів культури [123] (асист. С.В.Герегова). З більш раннього періоду в одній з публікацій висвітлюється широка кампанія за часів Австрії щодо проведення на Буковині Шевченківських днів [146] (проф. В.М.Ботушанський).

В останні роки значно зріс інтерес науковців до історії церкви в Україні, духовного життя мирян у різні періоди вітчизняної історії – з XVI по XX ст. Зокрема, опубліковано статті про братський рух і його значення для збереження православної церкви в Україні в кінці XVI – XVII ст. [90], про роль козацтва у відновленні та розвитку церковного життя в Україні у першій половині XVII ст. [120], про релігійну політику Б.Хмельницького [217], про конфесійний фактор у становленні козацтва як суспільного стану в кінці XVI – першій половині XVII ст. [205], про регламентивну функцію православної церкви у низовому війську Запорозькому [154], про православну церкву України в умовах самодержавства (першій половині XIX ст.) [218] (доц. В.К.Демочко), у яких підкреслюється важливе значення церкви у багатьох моментах політичного, національно-державного життя в період існування козацтва, козацької державності і перетворення її згодом у виконавицю волі царського самодержавства. Стосовно більш пізнього періоду певний інтерес становлять опубліковані статті про греко-католицьку церкву на Буковині в кінці XVIII – на початку XX ст.[92] (доц. Г.М.Скорейко), [42, 44] (проф. Т.В.Марусик), про боротьбу за відродження української православної церкви в умовах національно-визвольної революції (1917-1920 рр. [11] (доц. Б.Ф.Білецький, доц. В.Л.Карпо), про релігійну політику окупаційних властей на території України в 1941-1944 рр. [162](доц. Г.М.Скорейко), у яких знов-таки йдеться про зв'язки церкви з політикою. Опубліковано наукову розвідку про діяльність греко-католицького духовенства західних областей України у підпіллі у другій половині 40-х – на початку 60-х рр. XX ст. [77] (проф. Т.В.Марусик).

Україна, Буковина у міжнародних відносинах. Неодноразово науковці кафедри зверталися і до питань місця й ролі українських земель, України в цілому в системі міжнародних відносин з часів середньовіччя до наших днів. Хронологічно щодо висвітлених питань більш раннього періоду є публікація про прагнення українського гетьмана Дмитра Вишневецького зайняти молдавський престол у 1563 р. і його трагічну загибель у Стамбулі [226] (доц. Т.С. Яценюк). Наступною за хронологією є стаття про українську дипломатію напередодні Переяславської угоди 1654 р. [87] (доц. Б.Ф. - Білецький), у якій висвітлено пошук Б.Хмельницьким союзника у Визвольній війні. Серія статей присвячена дипломатичній боротьбі українських гетьманів першої половини XVIII ст., зокрема про таємні переговори між українським гетьманом І.Мазепою і королями: польськими – Станіславом Лещинським і шведським – Карлом XII [234], про дипломатичну діяльність українського гетьмана в екзилі Пилипа Орлика [129, 209, 246, 250] (аспір. Г.М. Яценюк). Авторка аргументовано доводить об'єктивну необхідність таких дипломатичних кроків у тодішніх умовах перебування України у лещатах царського самодержавства.

Висвітлено й окремі аспекти дипломатичної боротьби навколо західноукраїнських земель, зокрема Буковини, участь у дипломатичних акціях дипломатів – уродженців Буковини. Про це йдеться у статті про австро-турецьке прикордонне розмежування на Буковині за Баламутівською конвенцією 2 липня 1776 р. [10] (проф. В.М. Ботушанський) після приєднання Буковини до Австрії у 1774 р., про російсько-австрійське суперництво і загострення відносин на бессарабсько-буковинському порубіжжі в кінці XVIII – на початку XX ст. [78] (доц. Г.М. Скорейко), про австрійсько-французьке протистояння і його відлуння на Буковині [20] (доц. Г.М. Скорейко).

Відомо, що керівництво Російської імперії, розглядаючи українців Галичини, Буковини і Закарпаття як „русское население", активно діяло через свої консульства у Львові, Чернівцях на українське населення, на його громадські об'єднання, товариства шляхом підкупу і агітації за приєднання до імперії Романових, готуючись водночас і до воєнного захоплення цих земель (Перша світова війна підтвердила згодом це). У плані показу цієї експансіоністської царської політики на кафедрі виконано і опубліковано статті про російське консульство у Чернівцях і український національний рух на Буковині [54], про російські консульства на західноукраїнських землях і ставлення останніх до українців Галичини і Буковини у другій половині XIX – на початку XX ст. [251], про російські консульства в Австрії і підтримку ними москвофільського руху у другій половині XIX – на початку XX ст. [250] (проф. О.В. Добржанський).

Коли ж вибухнула Перша світова війна, то російські плани інкорпорації Буковини до складу Російської імперії з розрахунком на підтримку країн Антанти дістали практичне здійснення, про що опубліковано відповідну статтю [142] (проф. В.М. Ботушанський).

Стосовно української дипломатії 20-30-х рр. XX ст. слід відзначити ряд статей науковців кафедри, зокрема про діяльність Надзвичайної дипломатичної місії УНР в Румунії у 1919 – 1923 рр. [15] (проф. В.М. Ботушанський, доц. І.А. Піддубний), про дипломатичну діяльність Романа Смаль-Стоцького (сина С.Смаль-Стоцького) на користь української держави [252] (проф. П.П. Брицький), М.Василька [22, 40] (проф. О.В. Добржанський).

Цікавляться співробітники кафедри й сучасними міжнародними відносинами. З цієї проблематики опубліковано статті про сучасні українсько-молдовські [160, 176, 186, 253, 254] (здобувач Г.Л. - Мельничук) та українсько-румунські відносини [178] (проф. В.М. Ботушанський).

Найбільш значним успіхом у дослідженні питань міжнародних відносин стала публікація у 2005 р. комплексної фундаментальної, об'ємної (44

друк. арк.) колективної монографії „Буковина в контексті європейських міжнародних відносин (з давніх часів до середини XX ст.)" [168] за участю членів кафедри проф. В.М. Ботушанського як автора проекту, наукового і літературного редактора і співавтора (ним написано половину тексту) та доц. Г.М. Скорейко (співавтори інших кафедр: проф. Ю.І. Макар, доценти О.М. Масан, І.А. Підубний, С.М. Гакман); технічне оформлення монографії, покажчики підготували і здійснили працівники, здобувачі, аспіранти кафедри Г.Л. Мельничук, О.І. Погорєлова, Г.В. Чайка, Г.М. Яценюк. У монографії висвітлюються важливі питання державної приналежності краю в різні історичні періоди, численні факти у зв'язку з цим претензій, суперечок, дипломатичних демаршів, війн, вимог, ультиматумів, компромісів, угод, так чи інакше пов'язаних з Буковиною, Хотинщиною. Книга дістала високе схвалення у фахівців.

Отже, політики, дипломати України, незважаючи на порівняно короткі періоди її державності, не раз вели активну міжнародну політику від імені своєї вітчизни – фактичного суб'єкта міжнародного права, намагалися утвердити Україну як члена європейської державної спільноти. Водночас у дослідженнях досить повно відображено й Буковину як об'єкт міжнародних відносин в різні періоди історії.

Історичне краєзнавство. У означеному періоді досліджувалися й деякі аспекти історичного краєзнавства як нормативної спеціальної історичної дисципліни.

Окремі статті були присвячені конкретним подіям біля конкретних населених пунктів, наприклад, про Ставчанську битву 17 серпня 1739 р. біля с. Ставчани між турецько-татарською і російською арміями і перемогу останньої , взяття м. Хотина, Хотинської фортеці [136] (асист. А.В. Федорук). Ряд статей висвітлюють розвиток конкретних господарських об'єктів Чернівців [57, 59, 143, 124, 125, 130] (проф. В.М. Ботушанський].

В одній із статей висвітлюється розвиток січового руху в Снятинському повіті [81] (проф. О.В. - Добржанський, в.о. доц. М.Р. Гуйванюк), в іншій – про розвиток земської медицини в Хотинському повіті у 70-х рр. XIX – на початку XX ст. [115] (аспір. І.В. Зибачинський).

Найбільш значним успіхом історичного краєзнавства можна вважати опублікування у 2002 р. колективної монографії „Хотинщина: історичний нарис (Чернівці, 2002, – 464 с.), у написанні якої взяв участь проф. кафедри О.В. Добржанський. У ній досить детально висвітлено історію і сьогодення 4-х східних районів Чернівецької обл. (колишньої Північної Бессарабії) [34].

Помітною подією в історичному краєзнавстві Буковини стало також перевидання у 2004 р. німецькомовної книги видання 1899 р. „Буковина. Загальне краєзнавство". Ця велика праця перекладена українською мовою і видана синхронно німецькою і українською мовами великим обсягом (57 друк. аркушів) з великою передмовою і за наукового редагування проф. кафедри В.М. Ботушанського [31, 32, 117].

У 2005 р. за активної участі членів кафедри в університеті у зв'язку з 130-річчям його заснування проведено V Буковинську Міжнародну історико-краєзнавчу конференцію за участю істориків, краєзнавців з Чернівців, Чернівецької та інших областей України, а також з Румунії і Польщі. Членами кафедри проф. В.М. Ботушанським та в.о. доц. М.Р. Гуйванюком матеріали конференції підготовлено до друку. (Опубліковано у 2005 р. 1-й том, 60 друк. арк., у 2006 р. - 2-ий, 36 друк. арк.).

Історіографія та джерелознавство. Науковці кафедри займалися й історіографічними дослідженнями, прагнучи об'єктивно оцінити внесок того чи іншого історика в розробку певних проблем історичної науки. Зокрема, опубліковано низку праць статей про українську історіографію історії Буковини [6], про етнічний склад населення Буковини кінця XVIII – I пол. XIX ст. в сучасній історіографії [23], про Буковину в історії України [75], про буковинознавчі дослідження в Україні в 1991-2000 рр., про висвітлення історії України кінця XVIII – поч. XX ст. на сторінках діаспорного журналу „Український історик" [261], про національні відносини на Буковині австрійського періоду в сучасній історіографії [170] (проф. О.В.Добржанський); про історіографічні образи в контексті історії історичної та суспільної думки України кінця XVIII – початку XIX ст. [70], про теоретико-методологічні підходи до вивчення стану історичної науки в Україні кінця XIX – поч. XX ст. [7], про українську історичну думку та формування українських наукових центрів українознавства Наддніпрянщини в I пол. XIX ст. [67] (доц. А.П.Коцур); про В'ячеслава Липинського як основоположника державницької школи в українській історіографії [64, 71] (доц. Білецький Б.Ф.); про історіографію січового руху в Галичині [127] (в.о.доц. М.Р.Гуйванюк); про сучасну оцінку в українській історіографії (зокрема у працях О.П.Реєнта) революційних подій 1905-1907 рр. в Україні [203] (проф. П.П.Брицький); про сучасну історіографію українського національного руху на західноукраїнських землях другої половини XIX – початку XX ст. [41] (проф. О.В.Добржанський, доц. Т.С.Яценюк); про дослідження голодомору 1932-1933 рр. в сучасній українській історіографії [191] (доц. Т.С.Яценюк).

Деякі праці присвячені видатним українським історикам – „і мертвим, і живим" – до „круглих дат". Зокрема, опубліковано статті до 100-річчя від дня народження О.Оглоблина (про його вплив на розвиток української історичної науки на Заході) [114] (доц Т.С.Яценюк), до 100-річчя від дня народження Ф.П.Шевченка – історика, який вболівав за майбутній розвиток історичної науки (проф.

П.П.Брицький), до 70-річчя історика професора Чернівецького університету Ю.І.Макара [122] (проф. О.В.Добржанський), до 100-річчя від дня народження видатного українського історика В.О.-Голобуцького [175] (асист. А.В.Федорук), до 80-річчя історика П.В.Михайлини [97] (проф. О.В.-Добржанський).

Більше половини викладачів кафедри займалися публікацією документів, їх науковою інтерпретацією. Це були в основному архівні джерела, які використовувалися дослідниками при виконанні кафедральної теми. Частина публікацій мала джерелознавчий характер, тобто характеристика опублікованих джерел різних періодів. На цю тематику опубліковано, примірѣм, статті про відомості німецьких мандрівників і послів як важливе джерело історії українського народу [256], про етнографію Слобідської України у щоденнику німецького вченого Йоганна Коля [257] (проф. П.П.Брицький). Джерелознавчий характер мають також статті про записки Якуба Собеського як джерело для вивчення історії Хотинської війни 1621 р. [207] (доц. Г.М.Скорейко), про документи російських архівів з історії України [155], у яких йдеться про запорозьке козацтво 1613-1620 рр. (доц. В.К.Демочко), про австрійські урядові переписи другої половини XIX – початку XX ст. як джерело вивчення історії західноукраїнських земель [36] (доц. Г.М.Скорейко); про спогади полковника Євгена Побігущого як джерело з історії УПА [135] (доц. Г.М.Скорейко). Такого ж характеру статті опубліковано про січовий рух, зокрема про неопубліковані джерела з історії січового руху в Галичині й на Буковині у 1900-1914 рр. [103], про друковані джерела з історії січового руху Галичини і Буковини у 1900-1914 рр. [128, 153] (в.о. доц. М.Р.Гуйванюк), про єврейське населення Буковини [48] (проф. О.В.Добржанський). Як своєрідне джерело з історії радянського періоду характеризується позацензурна (самвидавна) українська преса 60-80-х рр. XX ст. [26, 104] (доценти В.К.Демочко, А.П.Коцур).

У навчально-методичному і науково-теоретичному плані щодо джерелознавства як нормативної дисципліни у ВНЗ важливе значення мала публікація у 2003 р. конспекту лекцій доц. Г.М.Скорейко „Джерелознавство з історії України" (Чернівці, 137 с.) [80].

Члени кафедри налагодили й публікацію документів відповідно до вимог публікації у перекладі з різних мов на українську. У кафедральному збірнику „Питання історії України" відведено один розділ під назвою „Документи", де щороку публікуються документи з історії України. Зокрема, було продовжено публікацію праці французького сенатора Казимира Делямара про український народ, його походження і становище [258] (проф. П.П.Брицький), про сільську кооперацію на Буковині [126, 145, 214] (в.о. доц. О.В.Ботушанський), про історію Хотинщини, Буковини першої половини XX ст. [98, 144] (проф. В.М.Ботушанський), про споконвічну єдність українців Галичини і Буковини [259] (проф. О.В.Добржанський). Помітним успіхом у цьому напрямі була публікація у 2003 р. збірки документів „Нації та народності Буковини у фондах Державного архіву Чернівецької області (1725-1940)" [260] (проф. О.В.Добржанський), у якій наведені цінні документи про різні етноси Буковини.

Значну кількість документів (175) з історії Буковини вміщено у колективній монографії "Буковина в контексті європейських міжнародних відносин (З давніх часів до середини XX ст.)" [168] (проф. В.М.Ботушанський, доц. Г.М.Скорейко та ін.), у яких міститься інформація щодо претензій, заяв, військових акцій, міжнародних угод стосовно Буковини.

Опубліковані джерела, перекладені з різних мов українською мовою з відповідними науковими коментарями, розширюють джерельну базу історичних досліджень як з історії західноукраїнських земель, так і почасти з історії України, дають можливість їх творчого використання, авторського тлумачення і написання об'єктивних історичних праць.

Кафедра сприяла підготовці молодих науковців з числа обдарованих студентів, публікації їхніх статей, доповідей на наукових конференціях, зокрема І.Зибачинського, Г.Яценюк, О.Бильцан, С.Добржанського, О.Руснака, О.Філіпчука, Х.Яворської, Т.Яцишиної та ін.

Висновки. В цілому за 2001-2005 рр. членами кафедри опубліковано понад 260 праць, в тому числі 11 монографій, 1 збірник документів, 20 підручників, посібників, методичних рекомендацій; статей у центральних журналах – 3, статей у центральних збірниках, енциклопедіях – 7; статей у збірниках, вісниках – 125; матеріалів наукових конгресів, симпозіумів, конференцій – 45, статей у „Буковинському журналі" – 11, публікацій документів у збірниках – 7, рецензій на книги – 21, передмов до книг – 6, інших публікацій – 5. Серед публікацій – 13 належать аспірантам кафедри.

За означений період опубліковано 4 кафедральні збірники наукових праць і матеріали IV-V Буковинських конференцій загальним обсягом 247 друк. арк. Всього друкованої продукції – понад 540 друк. арк.

Більшість праць опубліковано у Чернівцях, решта – в інших містах, зокрема у Києві – 17 публікацій, у Тернополі, Переяславі-Хмельницькому і Коломиї – по 7, Івано-Франківську – 5, Кам'янці-Подільському і Хотині – по 3, Москві, Львові, Рівному, Сучаві (Румунія), Хмельницькому – по 2, Відні (Австрія), Варшаві (Польща), Едмонтоні (Канада), Марбурзі (Німеччина), Жешові (Польща), Ужгороді, Вижниці, Острозі, Черкасах – по 1.

За 2001 – 2005 рр. членами кафедри захищено 2 докторські і 5 кандидатських дисертацій. Крім того, з числа прикріплених до кафедри захистили дисертації 10 здобувачів.

На кафедрі за 5 років обговорено і рекомендовано до захисту 60 докторських і кандидатських дисертацій.

За звітний період науковці кафедри вели наукові дослідження в основному в межах кафедральної теми.

Дослідження питань соціально-економічного розвитку засвідчують, що західноукраїнські землі, зокрема Буковина, досить повільно розставалися з феодальним минулим у сільському господарстві. Реформи затяглися на довгі десятиліття, що для малоземельних селян мало своїм наслідком подальшу економічну залежність від великих землевласників, відробіткову кабалу, дорогу суборенду землі, пасовиськ.

З метою економічної самодопомоги селяни створили досить широку сітку кооперативних спілок: споживчих, збутових, кредитних, виробничих, якими було охоплено не менше 2/3 селянських господарств. Ті ж, хто не бачив відрадної перспективи, відправлялися в еміграцію: сезонну і переселенську.

У суспільно-політичному житті після буржуазно-демократичних реформ середини і другої половини XIX ст. істотно пожвавилася діяльність крайових і місцевих органів самоврядування, буковинці дістали також можливість обирати депутатів і до центральної влади – австрійського парламенту, де вони добивалися деяких рішень на користь Буковини. Водночас досліджувалося політичне життя і в інших регіонах України, діяльність видатних українських політиків періоду УНР, їх внесок в розбудову української державності.

Підкреслюється нелегітимність договору про утворення СРСР, збереження у м'якшій формі тоталітарної системи і в часи реформ М.С. Хрущова.

У дослідженнях громадського руху найбільше місце зайняв січовий і жіночий рух як складові загальнодемократичного руху у 1900 – 1939 рр.

В результаті досліджень етнодемографічної ситуації на Буковині підтверджено багатонаціональний склад населення краю і загалом толерантне міжнаціональне співжиття.

У багатьох дослідженнях національно-визвольної боротьби підкреслено, що ще з часів козаччини і до початку 50-х рр. XX ст. український народ мужньо відстоював свою національну незалежність, прагнув до створення самостійної Соборної Української держави.

У галузі культурного життя підкреслено визначну роль в історії Буковинського краю Чернівецького університету, показано певні зрушення в галузі початкового навчання у Північній Бессарабії і Буковині в XIX ст., в західних областях України у другій половині 40-х – 50-х рр. XX ст., вирішальну роль інтелігенції в культурному житті і водночас суворі обмеження, які накладала тоталітарна система в усіх сферах національно-культурного життя щодо інтелігенції.

При дослідженнях історії релігії і церкви підкреслено позитивне значення останньої у визвольній боротьбі українського народу на всіх її етапах, сприяння її створенню української держави.

Дослідження місця і ролі Буковини в зовнішній політиці європейських держав засвідчили, що ця територія не раз ставала об'єктом гострого суперництва, конфліктів, воєн, мирних угод, а в даний час як складова частина України здійснює плідне прикордонне співробітництво.

Історико-краєзнавчі дослідження мали своїм наслідком підвищення інтересу до історії „малої батьківщини", „мікроісторії", появу чималої кількості статей з цієї проблематики, проведення V Буковинської Міжнародної історико-краєзнавчої конференції, у якій взяли участь десятки науковців з різних міст, смт і сіл України та з-за кордону.

Дослідження в галузі історіографії та джерелознавства сприяли поглибленню розуміння історичного процесу, об'єктивній оцінці досягнень вітчизняної історіографії, розширенню джерельної бази досліджень і, відповідно, появі нових історичних досліджень.

Результати досліджень можуть бути використані при написанні узагальнюючих праць з історії України, при читанні нормативних і спеціальних курсів у ВНЗ.

Для подальших досліджень слід було б зайнятись вивченням історії Буковини XV – XVII ст. – періоду, по якому зовсім мало є якихось ґрунтовних праць.

Варто було б у зв'язку з наближенням 600-річчя першої писемної згадки про Чернівці розширити і поглибити дослідження історії цього міста, його європейські зв'язки в минулому.

Хоч з історії розвитку промисловості Буковини і формування робітничого класу уже було раніше дещо опубліковано, однак варто би цю проблему в умовах свободи наукової думки вивчити з нових методологічних засад.

Варто було б розширити історико-краєзнавчі дослідження з написання історії окремих сіл, селищ, міст.

Посилання

1. Ботушанський О.В. Діяльність центрального союзу румунських сільськогосподарських товариств на Буковині (1903-1914 рр.) // Галичина. – 2001. – № 5-6. – С.164-168.
2. Маруник Т.В. Художня інтелігенція західних областей України на початку радянізації (1939-1941 рр.) // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. стат. – Вип. 4. – К., 2001. – С.346-360.

3. Марусик Т.В. Іларій Карбулицький – визначний буковинський педагог та громадський діяч // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. - К.: Ін-т історії України НАН України, 2001. – Вип.5. – С.319-330.
4. Ботушанський В. Еволюція аграрних відносин на Буковині у пореформений період (1848-1914 рр.) // Міжнародний Науковий Конгрес Українська історична наука на порозі XXI століття Чернівці, 16-18 травня 2000 р.: Доповіді та повідомлення, 2001. – Т.1. – С.169-171.
5. Брицький П., Сідак В. Причини невдач волинської групи у другому зимовому поході // Там само. – С.264-272.
6. Добржанський О. Українська історіографія історії Буковини // Там само. - С.335-339.
7. Коцур А. Теоретико-методологічні підходи до вивчення стану історичної науки в Україні кінця XIX - початку XX ст. // Там само. – С.345-348.
8. Ботушанський О. Основні форми селянської кооперації на Буковині (кінець 80-х років XIX - початок XX ст.) // Там само. – С.234-237.
9. Дутчак П.В. Громадська діяльність західноукраїнського жіноцтва міжвоєнного періоду в галузі охорони здоров'я // Там само. – С.240-246.
10. Ботушанський В., Сайко М. Австро-турецьке прикордонне розмежування на Буковині за Баламутівською конвенцією 2 липня 1776 р. // Там само. – С.252-264.
11. Білецький Б., Карпо В. Боротьба за відродження української православної церкви в умовах національно-визвольної революції (1917-1920 рр.) // Міжнародний Науковий Конгрес "Українська історична наука на порозі XXI століття". Чернівці, 16-18 травня 2000 р.: Доповіді та повідомлення, 2001. – Т.2. – С.15-20."
12. Марусик Т. До питання визначення поняття "інтелігенція України" // Міжнародний Науковий Конгрес "Українська історична наука на порозі XXI століття". Чернівці, 16-18 травня 2000 р.: Доповіді та повідомлення, 2001. – Т. 3. – С.129-133.
13. Ботушанський В.М. Чернівецький університет: історія й сучасність //Матеріали IV Буковинської Міжнародної історико-краєзнавчої конференції - Чернівці: Золоті литаври, 2001. – С.12-16.
14. Білецький Б., Карпо В. Громадсько-політична й державницька діяльність В.Винниченка (До 120-річчя від дня народження) // Там само. – С. 70-74.
15. Ботушанський В.М., Піддубний І.А. До питання про діяльність надзвичайної дипломатичної місії УНР в Румунії (1919-1923 рр.) // Там само. – С. 87-91.
16. Дутчак П.В. Опікунсько-просвітницька діяльність західноукраїнського жіноцтва у міжвоєнний період // Там само. – С. 111-116.
17. Марусик Т.В. Деякі аспекти формування "нової" інтелігенції у західному регіоні України (друга половина 40-х - початок XX ст.) // Там само. – С. 140-143.
18. Коцур А.П. Поняття українське національне відродження в історіографії XX ст. // Там само. – С.186-189.
19. Демочко В.К., Пиріг О. Зародження і розвиток ідей щодо торгівлі в господарському житті людського суспільства (з давніх часів до XIX ст.) // Там само. – С.190-192.
20. Скорейко Г.М. Воєнна тривога на Буковині у 1806-1809 рр. // Там само. – С.280-282.
21. Ботушанський О.В. Організаційні засади спілкового руху в буковинському селі наприкінці XIX - на початку XX ст. // Там само. – С.287-293.
22. Добржанський О.В., Піддубний І.А. Дипломатична діяльність М.Василька у Швейцарії // Там само. – С.324-328
23. Добржанський О.В. Етнічний склад населення Буковини кінця XVIII – першої половини XIX ст. в сучасній історіографії // Там само. – С. 367-373
24. Коцур А.П. Національна ідея у сприйнятті українських інтелектуалів початку XX ст. // Національно-духовне відродження України XIX-XX ст.: Матеріали науково-практичної конференції 10-11 травня 2001 р. – Коломия, 2001. – Ч.1. – С.11-20
25. Білецький Б.Ф., Карпо В.Л. Формування суспільно-політичних поглядів І.Огієнка // Там само. – С.20-29
26. Демочко В.К., Коцур А.П. Запровадження незалежної української преси у надрах системи компартійних засобів масової інформації (1985-1991 рр.) // Там само. – С.47-50
27. Марусик Т.В. До питання щодо формування "нової" інтелігенції у західних областях України (40-ві рр. XX ст.) // Там само. – С.42-50.
28. Добржанський О.В. Українські депутати від Буковини в австрійському парламенті (1861-1918 рр.) // Там само. – С.181-189.
29. Скорейко Г.М. Передмова // Коротка історія села Борівці. – Чернівці: Прут, 2001. – С.5-6
30. Ботушанський В. М., Ботушанський О.В. Розвиток сільської кооперації на Буковині у 80-х рр. XIX – на початку XX ст. – Чернівці: Зелена Буковина, 2002. – 259 с.
31. Ботушанський В.М. Буковина: загальне краєзнавство. Топографічний опис населених пунктів (Передмова) // Зелена Буковина. – № 1-2, 2002. – С.83-88.
32. Ботушанський В.М. Буковина: загальне краєзнавство. Населення Буковини (Передмова). – Чернівці, Зелена Буковина, 2000. – С. 7-9.
33. Брицький П.П. Організація українських націоналістів та Українська повстанська армія: історія і сучасність. – Чернівці, Рута, 2002. – 47 с.
34. Добржанський О.В., Макар Ю.І., Масан О.М. Хотинщина: історичний нарис. – Чернівці: Молодий буковинець, 2002. – 416 с.
35. Марусик Т.В.Західноукраїнська гуманітарна інтелігенція: реалії життя й діяльності(40-50-ті рр. XX ст.). – Монографія. – Чернівці: Рута, 2002. – 464 с.
36. Скорейко Г.М. Населення Буковини за австрійським урядовим переписом II половини XIX – початок XX ст.: історико-демографічний нарис. – Чернівці: Рута, 2002. – 218 с.
37. Добржанський О. Українські депутати від Буковини в Австрійському парламенті (1861-1918рр.) //Австрійсько-український огляд (Відень). – 2001. – №11. – С.46-53.
38. Dobrzans'kyj Oleksandr. Analiza comparativa a miscarii nationale ucrainene in Bucovina si Galitia in cea de-a doua jumatate a secolului al XIX-lea si la inceputul secolului al XX-lea //Procese politice, sociale, culturale si economice in Bucovina,1861-1918.Aspecte edificatoare pentru o Europa unita? - Suceava: Editura Universitatii din Suceave, 2002, – S.147-157.
39. Ботушанський В.М. Деякі аспекти аграрного ладу Буковини пореформеного періоду (друга половина

XIX - початок XX ст.) // Procese politice, sociale, culturale si economice in Bucovina,1861-1918.Aspecte edificatoare pentru o Europa unita? – Suceava: Editura Universitatii din Suceave, 2002. – P.73-83.
40. Добржанський О. Микола Василько – політичний лідер і дипломат // Буковинський журнал. – 2001. – Ч. 3-4. – С.187-203.
41. Добржанський О., Яценюк Т. Сучасна історіографія українського національного руху на західноукраїнських землях другої половини XIX - початок XX ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2001. – С. 352-356.
42. Марусик Т. Греко-католицькі священики та духовенство на Буковині в другій половині XIV - третій чверті XVIII ст. // Буковинський журнал. – Ч. 3-4, 2002. – С.181-191.
43. Яценюк Т., Макар В. Політика властей щодо українців Польщі (1944-1989) // Український альманах 2002. Об'єднання українців у Польщі. – Варшава 2002. – С.386-388.
44. Марусик Т.В. Еліта як духовно-інтелектуальний феномен суспільства // Релігійні та національні еліти: Хто формує політику? – Чернівці: Букрек, 2002. – С.178-183.
45. Ботушанський В.М. Сільськогосподарське населення Буковини у другій половині XIX- на початку XX ст. // Дар служити науці. – Ужгород - Патент – 2001. – С.68-93.
46. Коцур А.П., Білецький Б.Ф., Демочко В.К., Коцур Г.Г. Методичні рекомендації та завдання для самостійної роботи з курсу історії України (для студентів неспеціальних факультетів). – Чернівці, 2002. – 48 с.
47. Коцур А.П., Білецький Б.Ф., Коцур В.П. Історія України: Програма курсу (для студентів неспеціальних факультетів). – Чернівці–Переяслав-Хмельницький, 2002. – 38 с.
48. Добржанський А., Никирса М. Документы Государственного архива Черновицкой области о еврейском населении Буковины австрийского периода // Материалы Девятой Ежегодной Международной Междисциплинарной конференции по иудаике. Тезисы. – М.: Проблем-2000, 2002. – С.77-79.
49. Добржанський О. Українсько-польські взаємини на Буковині у другій половині XIX ст. //Польська культура в житті України. Історія. Сьогодні: Матеріали II Міжнародної наукової конференції. Київ, 6-9 листопада 1997 р. – К., 2000. – С.128-135.
50. Скорейко Г.М., Гриценко І.А. Хотинська війна в записках Якуба Собеського // Хотинська війна 1621 р. (до 380-річчя) Матеріали Міжнародної наукової конференції присвяченої 380-річчю Хотинської війни. ? Чернівці: Прут, 2002. ? С.16-21.
51. Брицький П.П., Юрійчук Є.П. Утворення СРСР: радянський стереотип та історико-правова дійсність // Питання історії України: Збірник наукових статей. – Чернівці: Золоті литаври, 2002. – Т. 5. – С. 54-73.
52-53. Білецький Б.Ф., Коцур А.П. Український націоналізм 20-х років XX ст. Там само. – С. 82-87.
54. Добржанський О.В. Російське консульство у Чернівцях і український національний рух на Буковині в другій половині XIX - на початку XX ст. – Там само. – С.130-137.
55. Гуйванюк М.Р. Утворення перших галицьких та буковинських „Січей" на початку XX ст. Січова атрибутика. – Там само. – С. 143-151.
56. Ботушанський О.В., Чайка Г.В. Зайнятість населення Буковини за національним складом за переписом 1910 р. – Там само. – С.137-143.
57. Ботушанський В.М. Штрихи до європейської економічної інтеграції Буковини (До 100-річчя заснування і діяльності Чернівецького цукрового заводу.). – - Там само. – С.164-182.
58. Ботушанський О.В. Кредитування селянських спілок Буковини. – Там само. – С.199-201.
59. Ботушанський В.М. Чернівецький водогін // Буковинський історико-етнографічний вісник. – Чернівці: Золоті литаври, 2002. – Вип.4. – С.106-109.
60. Федорук А.В., Михайлина П.В. (рецензія) Грабовецький В. Берестецька битва 1651 року та історія створення пантеону і музею-заповідника "Козацькі могили". – Івано-Франківськ: Плай, 2001. – 44 с. – Питання історії України: Зб. наук. статей. – Чернівці: Золоті литаври, 2002. – Т.5. – С.208-210.
61. Яценюк Т.С. (Рецензія). Добржанський О.В., Масан О.М., Макар Ю.І. Хотинщина. Історичний нарис. - Чернівці: Молодий Буковинець, 2002. - 424 с. – Там само. – С.210-212.
62. Білецький Б., Коцур А., Федорук А. (рецензія) Українське козацтво: Мала енциклопедія. - К.: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2002. – 568 с.
63. Білецький Б.Ф., Коцур А.П. Діяльність Івана Огієнка в польській період еміграції (1920-1945) / Науковий вісник Чернівецького університету. – Вип.123-124. – Чернівці, 2002. – Вип.123-124. – С.172-181.
64. Білецький Б.Ф. В'ячеслав Липинський - основоположник державницької школи в українській історіографії (До 220- річчя від дня народження) // Наукові записки з української історії: Збірни наук. статей. - Переяслав-Хмельницький, 2002 – Вип.13. – С.314-323.
65. Федорук А.В. Участь охотницьких полків Гетьманщини у війнах Росії з Османською імперією (1710-1713 рр.) та Персією (1722-1723 рр.) // Наковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових праць. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – Чернівці: Рута, 2002. – Вип.123-124. – С.117-125.
66. Федорук А.В. До питання про найманство в Галицькій Русі у XIV ст. (За даними розкопок городища в с. Зелена липа) // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології: Збірник наукових праць. – Чернівці: Золоті литаври, 2002. – Т.1. – С.140-149. (у співавторстві: Пивоваров С.В.).
67. Коцур А.П. Українська історична думка та формування наукових центрів українознавства Наддніпрянщини в першій половині XIX ст. // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – Тернопіль, 2002. – Вип.1. – С.159-168.
68. Коцур А.П., Білецький Б.Ф., Федорук А.В. Рецензія на кн.: Українське козацтво: Мала енциклопедія. – К.: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2002. – 568 с. // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – Тернопіль, 2002. – Вип.3. – С.204-207.
69. Коцур А.П. Наукові презентації / Рец. на кн.: Українське козацтво: Мала енциклопедія. – Київ: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2002. – 568 с. // Український вісник. – 2002. – № 9-10. Вересень.
70. Коцур А.П., Демочко В.К. Історіографічні образи в контексті історії історичної та суспільної думки Ук-

раїни кінця XVIII – початку XIX ст. // Наукові записки з української історії: Зб. наук. статей. – Переяслав-Хмельницький, 2002. – Вип. 13. – С.222-234.
71. Коцур А.П., Білецький Б.Ф. В'ячеслав Липинський – основоположник державницької школи в українській історіографії (до 120-річчя від дня народження) // Там само. – С.314-323.
72. Коцур А.П. Рец. на кн.: Чеховський І. Демонічні вірування і народний календар українців Карпатського регіону. - Чернівці: Зелена Буковина, 2001. – 303 с. // Там само. – С.442-444.
73. Брицький П.П. Кожолянко Г.К. Етнографія Буковини. – Т.2. (Рецензія). – Чернівці: Золоті литаври,2001. – 424 с. // Питання історії України. Зб. наук. статей. – Чернівці: Золоті литаври, 2002. – Т.5. – С.211-215.
74. Гуйванюк М.Р. Передумови зародження січового руху в Галичині й Буковині на початку XX ст. // Науковий вісник Чернівецького університету. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – Чернівці: Рута, 2002. – Вип. 123-124. – С.404-413.
75. Добржанський О. Буковина в історії України // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. – Кам'янець- подільський: Оіюм, 2001. – С. 459-474.
76. Добржанський О. Буковинська крайова влада і українці в другій половині XIX - на початку XX ст. // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. – Серія. Політологія і етнологія – Вип.18. – С.51-61.
77. Марусик Т.В. Діяльність греко-католицького духовенства західних областей України у підпіллі (друга половина 40-х - початок 60-х років XX ст.) // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових праць. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – Чернівці: Рута, 2002. – Вип.123-124. – С.207-219.
78. Скорейко Г.М. Буковинсько-бессарабське порубіжжя як об'єкт міждержавних суперечок кінця XVIII – початку XIX ст. // Питання історії України: Збірник наукових статей. – Чернівці: Золоті литаври, 2002. – Т. 5. – С. 117-123.
79. Зыбачинский И.В. Еврейство и образование в Северной Бессарабии второй половины XIX – начала XX века // Материалы Девятой Ежегодной Международной Междисциплинарной конференции по иудаике. Тезисы. – М.: Сэфер, 2002.
80. Скорейко Г.М. Джерелознавство історії України: Конспект лекцій, методичні рекомендації та плани практичних занять. ? Чернівці, 2003. – 137с.
81. Добржанський О., Гуйванюк М. Січовий рух у Снятинщині на початку XX ст. // Краєзнавець Прикарпаття. ? 2003. ? № 1. –С.43-45.
82. Федорук А.В. (Співавтор М. Чучко) Післяслово. „Козмин": історична розвідка Е. Фішера про польсько-молдавську війну 1497 року // Зелена Буковина. Науковий і науково-популярний журнал. ? №1-2, 2003. Серія „Історія та краєзнавство – С.69-78.
83. Яценюк Т.С., Віднянський С.В. (рецензія) Буковина: історичний нарис. Чернівці. – Зелена Буковина. – 1998. – 416 с. // Український історичний журнал. – 2003. – № 1. – С.142-144.
84. Добржанський О.В., Ботушанський В.М. Європейські етноси і формування національного складу населення Хотинщини // Роль націй і народів у формуванні історико-культурної спадщини Хотинщини. Матеріали Міжнародної наукової конференції. – Чернівці: Прут, 2003.
85. Білецький Б.Ф. Семен Палій - ватажок селянсько-козацького повстання 1702-1704 рр. (До 300-ліття від дня початку повстання) // Матеріали V конгресу Міжнародної асоціації україністів. Історія: Збірник наук. статей. - Чернівці: Рута, 2003. - Ч.1. – С.310-315.
86. Ботушанський В.М. Будівництво Львівсько-Чернівецької залізниці як засобу європейської економічної інтеграції Буковини // Буковинський історико-етнографічний вісник. - Матеріали VI Всеукраїнської історико-краєзнавчої конференції „Буковина - мій рідний край" (м. Чернівці, листопад 2003 р.). - Чернівці: Прут, 2003. - Вип. 5. – С.84-92.
87. Білецький Б.Ф., Коцур А.П. Українська дипломатія напередодні переяславських угод 1654 р. // Актуальні питання українського державотворення. Матеріали науково-практичної конференції, 12-13 травня 2003 р. – Коломия, 2003. – Ч.1. – С.7-13.
88-89. Гуйванюк М.Р. Козацькі традиції в січовому русі Галичини й Буковини (1900-1914 рр.) // Актуальні питання українського державотворення. Матеріали науково-практичної конференції, 12-13 травня 2003 р. – Коломия, 2003. – Ч.1. – С.18-22.
90. Демочко В.К. Братський рух і його значення для збереження православної церкви в Україні наприкінці XVI – пер. пол. XVII ст. // Актуальні питання українського державотворення. Матеріали науково-практичної конференції, 12-13 травня 2003 р. – Коломия, 2003. – Ч.1. – С. 3-7.
91. Демочко В.К. Чернівці і чернівчани у мороці воєнного лихоліття (1941-1944 рр.) // Актуальні питання українського державотворення. Матеріали науково-практичної конференції, 12-13 травня 2003 р. – Коломия, 2003. – Ч.1. – С. 128-133.
92. Скорейко Г.М. Осадчук С. Греко-католицька Церква й поліконфесійність Буковини у кінці XVIII - на початку XX ст. // Ковчег. Наук. збірник із церковної історії. - Львів: Вид-во Українського Католицького Університету, 2003. - Число 4. – С.136-146.
93. Скорейко Г.М. Зайнятість населення міста Чернівці в кінці XIX - на початку XX ст. // Буковинський історико-етнографічний вісник. - Матеріали VI Всеукраїнської історико-краєзнавчої конференції „Буковина - мій рідний край" (м. Чернівці, листопад 2003 р.). - Чернівці: Прут, 2003. - Вип. 5. – С.138-143.
94. Федорук А.В., Пивоваров С.В. Археологічні дані про арбалетне озброєння на Буковині (За матеріалами розкопок городища в с. Зелена Липа) // Музейний щорічник. (Матеріали науково-практичної конференції „Музей та музейна справа на початку III тисячоліття". м. Чернівці, 14 травня 2003 р.) – Чернівці: Золоті литаври, 2003. – Випуск 2. (24). – С.85-93.
95. Білецький Б.Ф., Демочко В.К., Коцур А.П., Коцур Г.Г. Історія України: Методичні рекомендації та завдання для самостійної роботи (Для студентів неспеціальних факультетів). – Чернівці, 2003. – 48 с.
96. Скорейко Г.М., Федорук А.В. Історія України: Програма, плани семінарських занять та методичні рекомендації до курсу для студентів неспеціальних факультетів. – Чернівці, 2003. – 55 с.
97. Ботушанський В.М , Добржанський О.В., Макар Ю.І., Масан О.М. Павло Михайлина – дослідник героїчної доби історії України // Питання історії Ук-

раїни: Збірник наукових статей. – Чернівці: Зелена Буковина, 2003. – Т. 6. – С.11-18.
98. Ботушанський В.М. Джерела до вивчення історії Північної Бессарабії (Хотинщини) початку XX ст. // Питання історії України: Збірник наукових статей. – Чернівці: Зелена Буковина, 2003. – Т. 6. – С. 346-354.
99. Ботушанський В.М., Чайка Г.В. Нелегкі кроки до самоврядування єврейського типу (Сільське самоврядування на Буковині у 60-х рр. XIX – на початку XX ст.) // Питання історії України: Збірник наукових статей. – Чернівці: Зелена Буковина, 2003. – Т.6. – С.224-237.
100. Ботушанський В.М., Ботушанський О.В. Двірські обшари в системі австрійського самоврядування на Буковині // Питання історії України: Збірник наукових статей. – Чернівці: Зелена Буковина, 2003. – Т.6. – С.237-242.
101. Герегова С.В., Марусик Т.В. Ідеологічне приборкання західноукраїнської інтелектуальної еліти (друга половина 40-х – початок 50-х рр. XX ст.) // Питання історії України: Збірник наукових статей. – Чернівці: Зелена Буковина, 2003. – Т.6. – С.157-162.
102. Герегова С., Ковальчук О. Даниленко Віктор Михайлович // Енциклопедія історії України: В 5 т. / Редкол.: В.А.Смолій (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 2003. – Т.2. – С.287-288.
103. Гуйванюк М.Р. Неопубліковані джерела з історії січового руху в Галичині й на Буковині (1900 – 1914 рр.) // Питання історії України: Збірник наукових статей. – Чернівці: Зелена Буковина, 2003. – Т.6. – С.310-314.
104. Демочко В.К., Коцур Г. Позацензурна, самвидавна література та преса України 60-80-х рр. XX ст. // Питання історії України: Збірник наукових статей. – Чернівці: Зелена Буковина, 2003. – Т.6. – С.166-171.
105. Дутчак П.В. Клерикально-філантропічні товариства в Західній Україні (20-30-ті рр. XX ст.) // Питання історії України: Збірник наукових статей. – Чернівці: Зелена Буковина, 2003. – Т.6. - С.154-157.
106. Федорук А.В. (Співавтор Масан О.М.) Руcько-молдавський загін в битві під Грюнвальдом (З історії міжнародних зв'язків населення Буковини на початку XV ст.) // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології: Збірник наукових праць. - Чернівці: Прут, 2003. - Т.2 (16). – С.59-67.
107. Білецький Б.Ф., Коцур А.П., Федорук А.В. (Рецензія). Іванцов І.О. Повстання українського народу проти шляхетської Польщі 1635 – 1638 рр. – К.: Академперіодика, 2002. – 315 с.: Наукові записки з української історії. Збірник наукових статей. – Переяслав-Хмельницький: П-Х., ДПУ. – 2003. – Вип.14. – С.481-485.
108-109. Федорук А.В., Масан О.М. Участь українсько-молдавського загону в битві під Грюнвальдом // Питання історії України: Збірник наукових статей. – Чернівці: Зелена Буковина, 2003. – Т.6. – С.193-197.
110. Білецький Б.Ф. (Рецензія). Тамара Марусик. Західноукраїнська гуманітарна інтелігенція: реалії життя та діяльності (40-50-ті рр. XX ст.). – Чернівці: Рута, 2002. – 463 с. // Питання історії України: Збірник наукових статей. – Чернівці: Зелена Буковина, 2003. – Т. 6. – С.359-361.
111. Білецький Б.Ф., Карпо В.Л., Волощук А.Р.(рецензія) Микола Плав'юк. Україна – життя моє. – К.: Видво ім. Олени Теліги, 2002. – Т.1. – 352 с.: Т.2. – 608 с.; Т.3. – 1088 с. // Питання історії України: Збірник наукових статей. – Чернівці: Зелена Буковина, 2003. – Т.6. – С.361-363.
112. Брицький П.П., Яценюк Т.С., Білецький Б.Ф. (Рецензія). Гаврилюк С.В. Історичне пам'яткознавство Волині, Холмщини і Підляшшя (XIX – початок XX ст.): Монографія. – Луцьк: РВВ „Вежа" Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2002. – 532 с. // Питання історії України: Збірник наукових статей. – Чернівці: Зелена Буковина, 2003. – Т.6. – С.356-358.
113. Яценюк Т.С. (Рецензія). Ботушанський Василь, Ботушанський Олег. Розвиток сільської кооперації на Буковині у 80-х рр. XIX – на початку XX ст. – Чернівці: Зелена Буковина, 2002. – 276 с. // Питання історії України: Збірник наукових статей. – Чернівці: Зелена Буковина, 2003. – Т.6. – С.358-359.
114. Яценюк Т.С. Олександр Оглоблин та розвиток української історичної науки на заході // Науковий вісник Чернівецького університету. Збірник наукових праць. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – Чернівці: Рута, 2003. – Вип.173-174. – С.49-57.
115. Зибачинський І.В. Розвиток земської медицини та ветеринарії Хотинського повіту Бессарабії у пореформений період (70 рр. XIX – поч. XX ст.) // Питання історії України: Збірник наукових статей. – Т.6. – Чернівці: Зелена Буковина, 2003.
116. Зибачинський І.В. Хотинське земство і вирішення соціально-економічних проблем краю // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія: Історія. – Тернопіль, 2003. – Вип. І.
117. Ботушанський В.М. Передмова. Примітки // Буковина. Загальне краєзнавство. - Чернівці: Зелена Буковина. - 2004. [488 с., 56,73 д.а.]
118. Білецький Б.Ф., Коцур А.П., Коцур Г.Г. Історичні портрети державних та політичних діячів України. Навчально-методичний посібник. - Київ-Переяслав-Хмельницький, 2004. - 48 с.
119. Білецький Б.Ф., Карпо В.Л. Переяславська рада: історія і міфи // Буковинський журнал. - 2004. - Ч.1. – С.162-184.
120. Демочко В.К. Роль козацтва у відновленні та розвитку церковного життя в Україні у першій половині XVII ст. // Історія України. – 2004. – № 38.
121. Гуйванюк М. Січовий рух у Галичині (1900-1914 рр.) (Організаційна структура та кількісний вимір) // Краєзнавець Прикарпаття. - 2004. - № 3. – С.16-17.
122. Брицький П.П., Юрійчук Є.П. Професор Василь Сімович на службі українського народу // Буковинський журнал. – Чернівці, 2004. – Ч.3-4. – С.109-127.
123. Герегова С. Хризант Кудринський – буковинський актор і громадський діяч // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. Зб. наук. ст. – Вип. 7. – К.: Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України, 2004. – Вип. 7. (У співавт. Марусик Т.). – С.390-395.
124. Ботушанський В.М. Буковинська торгово-промислова палата у Чернівцях // Етнокультура у контексті світової історії: Матеріали VI Міжнародного наукового семінару „Черезовські читання", Чернівці, 20 березня 2004 р. – Чернівці: Прут, 2004. – С.66-71.
125. Ботушанський В.М. Чернівецька зернова (продовольча) біржа у системі торговельних зв'язків Буковини (70-ті рр.. XIX - XX ст.) // Р.Ф.Кайндль і українська історична наука. Матеріали Міжнародного наукового семінару „Кайндлівські читання", 22-23

травня 2004 р. - Ч.1. - Вижниця: Черемош, 2004. – С.28-31.
126. Ботушанський О.В. Важливе джерело для вивчення історії сільської кооперації Буковини початку XX ст. // Матеріали V конгресу Міжнародної асоціації україністів. Історія: Збірник наукових статей. – Чернівці: Рута, 2004. - Ч.2. (У співавторстві). – С.195-207.
127. Гуйванюк М.Р. Історіографія січового руху в Галичині й Буковині // Матеріали V конгресу Міжнародної асоціації україністів. Історія: Збірник наукових статей. – Чернівці: Рута, 2004. - Ч.2. – С.407-416.
128. Гуйванюк М.Р. Друковані джерела з історії січового руху Галичини й Буковини (1900-1914 рр.) // Питання історії України: Збірник наукових статей. - Чернівці: Зелена Буковина, 2004. - Т.7. – С.174-179.
129. Яценюк Г.М. Пилип Орлик та російсько-турецька війна 1735-1739 років: З історії діяльності українського емігрантського уряду в другій чверті XVIII століття // Ставчанська битва 1739 року в контексті європейської історії XVIII століття: Матеріали Міжнародної наукової конференції. – Чернівці: Прут, 2004. – С. 67-73.
130. Ботушанський В.М. Петрівський ярмарок у Чернівцях // Буковинський історико-етнографічний вісник. - Матеріали VII Всеукраїнської історико-краєзнавчої конференції „Буковина - мій рідний край" (м. Чернівці, грудень 2004 р.). - Чернівці: Прут, 2004. - Вип.6. – С.67-70.
131-132. Гуйванюк М.Р., Вересюк В. Зародження Товариства Українських Січових Стрільців // „...А ми тую стрілецькую славу збережемо...": До 90-річчя утворення Легіону Січових Стрільців / Тези і матеріали студентської наукової конференції / Чернівці, 21-22 грудня 2004 року. – Чернівці, 2004. – С.13-15.
133. Гуйванюк М.Р. Пожежно-гімнастичні товариства „Січ" на Буковині: Передумови та процес виникнення // Буковинський історико-етнографічний вісник. - Матеріали VII Всеукраїнської історико-краєзнавчої конференції „Буковина - мій рідний край" (м.Чернівці, грудень 2004 р.). - Чернівці: Прут, 2004. - Вип.6. – С.63-67.
134. Погорєлова О. Діяльність товариства „Жіноча громада" в 30-ті роки XX ст. // Буковинський історико-етнографічний вісник. - Матеріали VII Всеукраїнської історико-краєзнавчої конференції „Буковина - мій рідний край" (м. Чернівці, грудень 2004 р.). - Чернівці: Прут, 2004. - Вип.6. – С.74-77.
135. Скорейко Г.М., Гевюк Н. Спомини полковника Євгена Побігущого як джерело з історії Української галицької армії // „...А ми тую стрілецькую славу збережемо...": До 90-річчя утворення Легіону Січових стрільців / Тези і матеріали студентської наукової конференції / Чернівці, 21-22 грудня 2004 року. – Чернівці, 2004. – С.83-86.
136. Федорук А.В., Филипчук О. Ставчанська битва 1739 року як приклад реалізації військових поглядів генерал-фельдмаршала Б.К. Мініха: до 265-ліття Ставчанської битви // Буковинський історико-етнографічний вісник. - Матеріали VII Всеукраїнської історико-краєзнавчої конференції „Буковина - мій рідний край" (м.Чернівці, грудень 2004 р.). - Чернівці: Прут, 2004. - Вип.6. – С.53-58.
137. Федорук А.В., Масан О. Войцех Рубінович – видатний польський фізик з Чернівців // Буковинський історико-етнографічний вісник. - Матеріали VII Всеукраїнської історико-краєзнавчої конференції „Буковина - мій рідний край" (м. Чернівці, грудень 2004 р.). - Чернівці: Прут, 2004. - Вип.6. – С.77-82.
138. Коцур А.П., Білецький Б.Ф., Коцур Г.Г. Історичні портрети державних та політичних діячів України. Навчально-методичний посібник. - Київ-Переяслав-Хмельницький, 2004. – 48 с.
139. Дутчак-Столащук П.В. Актуальні питання історії України XX століття: Методичні рекомендації (для студентів педагогічного факультету спеціальностей: „Початкове навчання", „Українознавство", „Музична педагогіка та виховання", „Дошкільне виховання"). - Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2004. – 52 с.
140. Дутчак-Столащук П.В. Історія української культури. Спеціальний курс: Методичні рекомендації (для студентів історичного факультету спеціальності „6.030300 - Історія"). - Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2004. – 72 с.
141. Скорейко Г.М., Федорук А.В., Марусик Т.В. Методичні рекомендації з курсу історії України (для студентів неспеціальних факультетів). - Чернівці, 2004. – 108 с.
142. Ботушанський В.М. Російські плани інкорпорації Буковини (1914-1916 рр.) // Наук. вісник Чернівецького університету: Збірник наук. статей. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – Чернівці: Рута, 2004 – Вип.229-230. – С.27-30.
143. Ботушанський В. Електрифікація Чернівців та участь в ній європейських фірм (кінець XIX - початок XX ст.) // Питання історії України: Збірник наукових статей. - Чернівці: Зелена Буковина, 2004. - Т.7. – С.120-122.
144. Ботушанський В.М. Документи з історії перебування Північної Буковини у складі королівської Румунії (1919-1934 рр.) // Питання історії України: Збірник наукових статей. - Чернівці: Зелена Буковина, 2004. - Т.7. – С.208-212.
145. Ботушанський В.М. , Ботушанський О.В. Важливе джерело для вивчення історії сільської кооперації Буковини початку XX ст. // Питання історії України: Збірник наукових статей. - Чернівці: Зелена Буковина, 2004. - Т.7. – С.195-207.
146. Ботушанський В.М. З історії проведення Шевченківських днів на Буковині (початок XX ст.) // Матеріали V конгресу Міжнародної асоціації україністів. Історія: Збірник наукових статей. – Чернівці: Рута, 2004. - Ч.2. – С.291-294.
147. Ботушанський В.М. Встановлення на Буковині поштово-телеграфного і телефонного зв'язку та його значення для входження краю в європейські взаємини (XIX - поч. XX ст.) // Матеріали V конгресу Міжнародної асоціації україністів. Історія: Збірник наукових статей. – Чернівці: Рута, 2004. - Ч.2. – С.95-103.
148. Білецький Б.Ф. "Просвіта" в національному житті українців Галичини періоду визвольних змагань (20-30-ті роки XX ст.) // Питання історії України: Збірник наукових статей. - Чернівці: Зелена Буковина, 2004. - Т.7. (У співавторстві). – С.58-63.
149. Білецький Б.Ф. Чернівці і чернівчани у мороці воєнного лихоліття (1941-1944 рр.) // Питання історії України: Збірник наукових статей. - Чернівці: Зелена Буковина, 2004. - Т.7. (У співавторстві). – С.128-133.
150. Білецький Б.Ф., Коцур А.П. Переяславська рада і „переяславський міф" // Переяславська рада 1654

року: історичне значення та політичні наслідки. Зб. наук. статей. – Переяслав-Хмельницький, 2004. – С.6-24.

15153. Герегова С.В. Професійна підготовка кадрів в західноукраїнському регіоні в другій половині 40-х - першій половині 50-х рр. XX ст. // Питання історії України: Збірник наукових статей. – Чернівці: Зелена Буковина, 2004. – Т.7. – С.78-84.

154. Демочко В.К. Регламентативна функція православної церкви у низовому Війську Запорозькому // Науковий вісник Чернівецького університету. Збірник наук. праць. Філософія. - Чернівці: Золоті литаври, 2004. - Вип.203-204. (У співавторстві). – С.224-227.

155. Демочко В.К. Документи російських архівів з історії України. Том 1. Документи до історії запорозького козацтва 1613-1620 рр. – Львів, 1988.// Часопис української історії. Збірник наукових статей. Випуск 1. Київський національний університет ім. Тараса Шевченка. Кафедра української історії та етнополітики. Київ – 2004. – Випуск 1. (У співавторстві - Коцур А.П.). – С.123-124.

156. Дутчак П.В. Внесок національних товариств у розвиток дошкілля в Західній Україні (20-30-ті рр. XX ст.) // Питання історії України: Збірник наукових статей. - Чернівці: Зелена Буковина, 2004. - Т.7. - С.53-57.

157. Дутчак П.В. Товариство „Рідна школа" крізь призму західноукраїнського жіночого руху (20-30-ті рр. XX ст.) // Часопис Української історії: Збірник наукових статей. - К.: Національний університет ім. Т.Г. Шевченка, 2004. - С.68-75.

158. Дутчак П.В. З історії просвітницько-оздоровчої діяльності „Союзу українок" у Західній Україні (20-30-ті рр. XX ст.) // Наук. вісник Чернівецького університету: Збірник наук. статей. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – Чернівці: Рута, 2004 – Вип. 229-230. –С.48-52.

159. Зибачинський І.В. Розвиток єврейської освіти у Північній Бессарабії у другій половині XIX – на початку XX ст. // Питання історії України: Збірник наукових статей. – Т.7 – Чернівці: Зелена Буковина, 2004.

160. Мельничук Г. Зовнішня політика Молдови у 90-х рр. XX ст. // Наук. вісник Чернівецького університету: Збірник наук. статей. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – Чернівці: Рута, 2004 – Вип. 229-230. – С.214-218.

161. Скорейко Г.М. Проблема національної та мовної ідентичності в Україні: політичність чи біполярність // Наук. вісник Чернівецького університету: Збірник наук. статей. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – Чернівці: Рута, 2004. – Вип. 229-230. – С.72-77.

162. Скорейко Г.М. Релігійна політика окупаційних властей і українське православ'я (1941-1944 рр.) // Питання історії України: Збірник наукових статей. - Чернівці: Зелена Буковина, 2004. - Т.7. - С.69-73.

163. Скорейко Г.М. Національні меншини в Україні: статистика та історична ретроспектива // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології: Збірник наукових праць / Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, кафедра етнології, античної та середньовічної історії. - Чернівці: Прут, 2004. - Том 2 (18). – С.130-138.

164. Федорук А.В. (Рецензія). Майоров А.В. Галицко-Волынская Русь. Очерки социально-политических отношений в домонгольський период. Князь, бояре и городская община. - СПб.: Университетская книга, 2001. -640 с. (У співавторстві). // Питання історії України: Збірник наукових статей. - Чернівці: Зелена Буковина, 2004. - Т.7. – С.213-215.

165. Яценюк Г.М. Доля козацької старшини після Полтавської катастрофи // Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки. – Черкаси, 2004. – Вип. 61. – С. 17-22.

166. Яценюк Т. (Рецензія). Любомир Роман Винар. Козацька Україна. Вибрані праці / Редактор Валерій Степанков, упорядник Алла Адаменко. - Київ-Львів-Нью-Йорк-Париж, 2003. 677 с.; Іл. // Наукові записки тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. - Тернопіль. - 2004. - Вип.2. – С.243-246.

167. Яценюк Т. (Рецензія). Степан Качараба. Еміграція з Західної україни (1919-1939). - Львів: Львівський національний ун-т ім. І.Франка, 2003. - 416 с. // Наукові записки тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. - Тернопіль. - 2004. - Вип.2.– С.253-255.

168. Ботушанський В. (Співавт. Скорейко Г., Масан О., Макар Ю., Піддубний І., Гакман С.) Буковина в контексті європейських міжнародних відносин (з давніх часів до середини XX ст. – Чернівці: Рута, 2005. – С. 5-8, 169-488, 246-298, 643-710.

169. Ботушанський В.М. Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. Імена славних сучасників. – Київ, 2005. – С.14-35, 92-104.

170. Добржанський О.В. Національні відносини на Буковині австрійського періоду в сучасній історіографії // Polska Evropa świat XX wieku. – Rzeszow, 2005. – С.837-844.

171. Ботушанський В.М. Перегук революцій (До 100-річчя першої російської революції 1905-1907 рр.) // Український історичний журнал. – 2005. – № 4. – С.107-113.

172-173. Ботушанський В.М. Хотинська війна 1621 року – визначна сторінка у боротьбі українського і польського народів проти турецько-татарської агресії // Зелена Буковина. – 2005. – № 1-2. – С.92-105.

174. Добржанський О.В., Струтинській С., Фісанов В. Per aspera ad astra // Буковинський журнал. – 2005. – Ч.1. – С.96-105.

175. Федорук А.В., Михайлина П. Видатний український історик XX століття (До 100-річчя від дня народження В.О.Голобуцького) // Буковинський журнал. – 2005. – Ч.1. – С.77-83.

176. Мельничук Г.Л., Стрельчук Н.В., „Помаранчева" революція у Молдові не відбулася // Форум: суспільно-політичний журнал. Свобода – український вибір. – 2005. – № 1. – С.106-108.

177. Яценюк Т. Маніфест української незалежності (До 295-річниці Конституції Пилипа Орлика // Буковинський журнал. - №№ 2-3. – 2005. – С.130-143.

178. Ботушанський В.М. Буковинське прикордоння у співпраці // Р.Ф.Кайндль. Вікно в європейську науку. Матеріали II Міжнародного наукового семінару „Кайндлівські читання", 28-29 травня 2005 р. – Чернівці: Прут, 2005. – С.9-15.

179. Бачинський Д.В. Проблема дерусифікації складу інтелігенції України в 1920-ті роки // Матеріали V конгресу міжнародної асоціації україністів. Історія:

Збірник наукових статей. – Чернівці: Рута, 2005. – Ч.3. – С.119-124.

180. Брицький П.П. Політичні та соціальні зміни в Україні в період лібералізації тоталітарного режиму в СРСР // Матеріали V конгресу міжнародної асоціації україністів. Історія: Збірник наукових статей. – Чернівці: Рута, 2005. – Ч.3. – С.277-284.

181. Герегова С.В. Західноукраїнське учительство у протиборстві тоталітаризму і націоналізму (друга половина 40-х – перша половина 50-х рр. XX ст.) // Матеріали У конгресу Міжнародної асоціації україністів. Історія. Зб. наук. ст. – Чернівці: Рута, 2005. – Ч.3. – С.272-276.

182. Герегова С. Вишневська С. Українська діаспора в Росії (90-ті роки XX ст.) // Р.Ф.Кайндль. Вікно в європейську науку. Матеріали II Міжнародного наукового семінару „Кайндлівські читання", 28-29 травня 2005 р. – Чернівці: Прут, 2005. – С.137-142.

183. Гуйванюк М.Р. Трансформація січової ідеї в стрілецьку напередодні Першої світової війни // Р.Ф.Кайндль. Вікно в європейську науку. Матеріали II Міжнародного наукового семінару „Кайндлівські читання", 28-29 травня 2005 р. – Чернівці: Прут, 2005. – С.36-42.

184. Доброжанський О.В. Юрій Федькович і початки українського національного відродження на Буковині // Р.Ф.Кайндль. Вікно в європейську науку. Матеріали II Міжнародного наукового семінару „Кайндлівські читання", 28-29 травня 2005 р. – Чернівці: Прут, 2005. – С.30-35.

185. Дутчак-Столащук П.В. Співпраця українських організацій у боротьбі проти полонізації національного шкільництва в Західній Україні (міжвоєнний період) // Матеріали V конгресу Міжнародної асоціації україністів. Історія: Збірник наукових статей.– Чернівці: Рута, 2005. – Ч.3. – С.139-145.

186. Мельничук Г. Розпад СРСР та проголошення незалежності республіки Молдова (1989-1991 рр.) // Р.Ф.Кайндль. Вікно в європейську науку. Матеріали II Міжнародного наукового семінару „Кайндлівські читання", 28-29 травня 2005 р. – Чернівці: Прут, 2005. – С.94-102.

187. Скорейко Г.М., Мінаєва Т., Скакун І. Створення окремих таборів для полонених українців російської армії на теренах Австро-Угорщини та Німеччини Союзом визволення України (кінець 1914 – 1915 рр.) // Р.Ф.Кайндль. Вікно в європейську науку. Матеріали II Міжнародного наукового семінару „Кайндлівські читання", 28-29 травня 2005 р. – Чернівці: Прут, 2005. – С.90-95.

188. Скорейко Г.М., Філіпчук О. Соціально-економічні наслідки російсько-турецької війни 1735-1739 років для України: демографічний аспект // Р.Ф.Кайндль. Вікно в європейську науку. Матеріали II Міжнародного наукового семінару „Кайндлівські читання", 28-29 травня 2005 р. – Чернівці: Прут, 2005. – С.107-111.

189. Федорук А.В., Михайлюк В. Озброєння і спорядження арбалетника в Галицько-Волинському князівстві (XIII – початок XV ст.) // Р.Ф.Кайндль. Вікно в європейську науку. Матеріали II Міжнародного наукового семінару „Кайндлівські читання", 28-29 травня 2005 р. – Чернівці: Прут, 2005. – С.147-151.

190. Яценюк Т.С. Державотворчі ідеї першої української політичної еміграції // Наукові записки Національного університету „Острозька академія": Історичні науки. – Вип. 5.: Матеріали Першої міжнародної наукової конференції „Українська діаспора: проблеми дослідження". – Острог – Торонто – Нью-Йорк, 2005. – Вип.5. – С.230-248.

191-192. Яценюк Т.С. Дослідження голодомору 1932-1933 років: здобутки і проблеми // II Міжнародний науковий конгрес українських істориків „Українська історична наука на сучасному етапі розвитку." Кам'янець-Подільський, 17-18 вересня 2003 р. Доповіді та повідомлення. – Кам'янець-Подільський – Київ – Нью-Йорк – Острог: Вид-во НаУОА, 2005. – Т.1. – С.461-466.

193. Дутчак П.В. Історія України: методичні рекомендації (для студентів неспеціальних факультетів). – Івано-Франківськ: Нова зоря, 2005.

194. Дутчак П.В. Актуальні питання історії України XX століття: Методичні рекомендації (для студентів педагогічного факультету). – Івано-Франківськ: Нова зоря, 2005.

195. Білецький Б.Ф., Демочко В.К., Федорук А.В. Методичні рекомендації та завдання для самостійної роботи з курсу історії України (для неспеціальних факультетів) – Чернівці: Книги – XXI, 2005.

196. Скорейко Г.М. Герегова С.В. Методичні рекомендації з курсу історії України для студентів неспеціальних факультетів. - Чернівці, 2005. – 102 с.

197. Скорейко Г.М., Возний І.П., Карпо В.Л. Пам'ятка студентам І курсу: Інформаційно-довідкове та методичне видання. – Чернівці, 2005. – 57 с.

198. Ботушанський В.М. Революція 1905 року і Буковина // Історія України. Маловідомі імена, події, факти (Збірник статей). – Київ – Хмельницький. 2005. – Вип.32. – С. 50-59.

199. Бачинський Д.В. Роль української інтелігенції в національно-культурному розвитку українців республік СРСР (20-ті – поч. 30-х рр.) // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. Зб. ст. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – Вип.8. – С.107-119.

200. Білецький Б.Ф., Коцур А.П. (Рецензія). Гриценко - Г.А. Нехворощани (Життя і долі селян Надросянського краю в XIX – XX ст.) – Чернівці: Золоті литаври, 2004. – 306 с. / Часопис укр. історії. Зб. наук. статей. – Київ, 2005. – Вип.2. – С.138-139.

201. Брицький П.П., Юрійчук Є.П. Василь Сімович та відродження української державності // Наукові записки Тернопільського націон. педагог. універ-ту. Серія: Історія. – Тернопіль, 2005. Вип.1. – С.229-241.

202. Брицький П.П. Україна в Другій світовій війні // Історичний календар. Вип.1.

203. Брицький П.П., Філінюк А.Г. Революційні події 1905-1907 років в Україні в оцінках професора О.Реєнта (За матеріалами монографії „Україна в імперську добу (XIX – поч. XX ст.)" // Історія України. Маловідомі імена, події, факти (Збірник статей). Вип.32. – Київ – Хмельницький. 2005. – Вип.32. – С.45-51.

204. Герегова С.В. Західноукраїнське учительство у повоєнний період (1944 – 1950 рр.) // Історико-політичні проблеми сучасного світу: Збірник наукових статей. – Чернівці: Рута, 2005. – Т.10-11. – С.95-106.

205. Демочко В.К. Конфесійний фактор у становленні козацтва як суспільного стану (кін. XVI – пер. пол. XVII ст.) // Зелена Буковина. Наук. і наук.-популярний журнал. Серія „Екологія та краєзнавство". – № 1-2. – 2005. – С.216-227.

206. Дутчак П.В. Проблеми бідності та неписьменності у національному жіночому русі Західної України (20-30-ті рр. XX ст.) // Історико-політ. Проблеми сучасного світу: Збірник наук. статей. – Чернівці: Рута, 2005. – Т.10-11. – С.119-128.
207. Скорейко Г.М., Гриценко І.А. Хотинська війна у записках Якуба Собеського // Зелена Буковина. – 2005. – № 1-2. – С.165-170.
208. Федорук А.В. Білецький Б.Ф. Дослідження, повернуті із забуття // Зелена Буковина. – 2005. – № 1-2. – С.257-260. (Рецензія)
209. Яценюк Г.М. Діяльність Пилипа Орлика в період так званого "Солунського сидіння" 1722-1734 рр. Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені В.Гнатюка. Серія: Історія /За заг. ред. М.М.Алексієвця. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В.Гнатюка, 2005. – Вип.1. – С.215-221.
210. Яценюк Т. Голодомор 1932-1933 років в Україні: історіографія трагедії // Історико-політичні проблеми сучасного світу: Зб. наук. статей. – Чернівці: Рута, 2005. – Т.10-11. – С.173-182.
211. Білецький Б.Ф., Коцур А.П. (Рецензія). Гриценко І.А. Нехворощани (Життя і долі селян Надросянського краю в XIX – XX ст.) (Чернівці, 2004) // Питання історії України. Зб. наук. статей. – Чернівці: Зелена Буковина, 2005. – Т.8. – С.308-309.
212. Білецький Б.Ф., Карпо В.Л. (Рецензія).Фостій І.П. Північна Буковина і Хотинщина у Другій світовій війні 1939-1945 рр. (Чернівці 2005) // Питання історії України. Зб. наук. статей. – Чернівці: Зелена Буковина, 2005. – Т.8. – С.309-311.
213. Ботушанський В.М., Марусик Т.В. Чернівецький університет (До 130-річчя заснування) // Там само. – С.193-207.
214. Ботушанський О.В. Статутні засади сільської кооперації на Буковині в кінці XIX – на початку XX ст. // Там само. – С.305-306.
215. Брицький П.П., Юрійчук Є.П. Українці на становищі національних меншин у Польщі, Румунії та Чехословаччині у міжвоєнний період // Там само. – С.143-155.
216. Гуйванюк М.Р. Іван Сандуляк – визначна постать національного руху галицьких українців кінця XIX – початку XX ст. // Там само. – С.81-85.
217. Демочко В.К., Скорейко Г.М. Релігійна політика Богдана Хмельницького та його уряду (1648-1657 рр.) // Там само. – С.57-61.
218. Демочко В.К., Коцур А.П. Православна церква України в умовах самодержавної уніфікації (перша пол. XIX ст.) // Там само. – С.65-69.
219. Добржанський О.В. Слово про Учителя // Там само. – С.27-29.
220. Дутчак П.В. Формування української еліти в Другій Речі Посполитій крізь призму національного жіночого руху // Там само. – С.123-129.
221. Зибачинський І.В. Церковнопарафіяльні школи Північної Бессарабії другої половини XIX – початку XX ст. // Там само. – С.219-225.
222. Скорейко Г.М., Мельничук Г.Л. Індекс друкованих праць проф..В.М.Ботушанського. Публікації про ювіляра та його праці. Участь у наукових конференціях. Дисертації, захищені під керівництвом проф. В.Ботушанського // Там само. – С.32-46.
223. Суровцев О.А. Становище єврейського населення Північної Буковини та Хотинщини у 1918-1941 рр. / / Там само. – С.244-249.
224. Федорук А.В., Михайлина П.В. (Рецензія). Буковина в контексті європейських міжнародних відносин (З давніх часів до середини XX ст.) (Чернівці, 2005) // Там само. – С.61-65.
225. Яценюк Г.М. Городовики та запорожці: проблеми політичних взаємин в козацькому середовищі першої політичної української еміграції // Там само. – С.61-65.
226. Яценюк Т.С. Молдавський напрям діяльності Дмитра Вишневецького // Там само. – С.52-57.
227. Ботушанський В.М. Піонери буковинської заокеанської еміграції // Історико-політичні проблеми сучасного світу: Зб. наук. статей. – Чернівці: Рута, 2001. – С.10-17.
228. Ботушанський В.М. Скасування церковної десятини і пропінації на Буковині у другій половині XIX – на початку XX ст. // Слов'янський вісник. Наук. збірник. – Рівне, 2001. – Вип. 2. – С.102-111.
229. Ботушанський В.М. Початки буковинської еміграції в Канаду // Міграційні рухи з Західної України до Західної Канади. Матеріали спільних конференцій. – Едмонтон, 2002. – С.77-82.
230. Чайка Г.В. Сезонна еміграція буковинців у Румунію (60-ті рр. XIX – поч. XX ст.) // Питання історії України. Зб. наук. статей. – Чернівці: Зелена Буковина, 2004. – Т.7. – С.114-120.
231. Дутчак П.В. Становлення і розвиток жіночої преси в Західній Україні (20-30-ті рр. XX ст.) // Науковий вісник Чернівецького університету. Зб. наук. праць. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – Чернівці: Рута, 2002. – Вип. 123-124. – С.160-171.
232. Суровцев О.А. Морські походи запорожців: до причин козацьких війн 20-30-х рр. XVII ст. в Україні // Зелена Буковина. – 2005. – № 1-2. – С.208-215.
233. Яценюк Г.М. Боротьба за скарб гетьмана Івана Мазепи // Питання історії України. Зб. наук. статей. – Чернівці: Зелена Буковина, 2004. – Т.7. – С.26-28.
234. Яценюк Г.М. Таємні переговори між українським гетьманом Іваном Мазепою та королями – польським Станіславом Лещинським і шведським – Карлом XII // Матер. V Конгресу МАУ. Історія. Зб. наук. статей. – Чернівці: Рута, 2004. – Ч.2. – С.30-33.
235. Федорук А.В., Мудеревич В. І. Від Ягольниці до Дунаєва: Бригада УСС Галицької армії в Чортківській офензиві // Конференція до 90-річчя утворення Легіону січових стрільців 21-22 грудня 2004 р. – Чернівці, 2004. – С.47-49.
236. Добржанський О.В. Степан Смаль-Стоцький – ідеолог українського національного руху на Буковині / / Микола Плав'юк: Україна – життя моє. – К.: В-во ім.. О.Теліги, 2002. – С.197-198.
237. Добржанський О.В. Буковинський провідник української справи (До 135-річчя від дня народження Миколи Василька) // Українознавство. – 2003. – Календар-щорічник. – К.: Поліграфкнига, 2002. – С.197-198.
238. Добржанський О.В. Еврейские общества на Буковине во второй половине XIX – первой половине XX в. // Десятая ежегодная междисциплинарная конференція по нуданке. Секция „Региональные исследования". История еврейских общин. Тезисы. – М.,2003. – С.5.
239. Добржанський С.О. Видавнича діяльність товариства „Руська бесіда" в Чернівцях у 1869-1714 рр. // Питання історії України. Зб. наук. статей. – Чернівці: Зелена Буковина, 2005. – Т.8. – С.238-241.

240. Погорєлова О.І. Просвітницька діяльність Омеляна Поповича // Питання історії України. Зб. наук. статей. – Чернівці: Зелена Буковина, 2004. – Т.7. – С.241-244.
241. Брицький П.П., Юрійчук Є.П. Політика і особа Петра Болбачана в українській революції // Чернівці, Рута, 2004. – 79 с.
242. Dobrzanskyj O. Entwicklung der ukrainischer nationalen Bewegung in der Bukowina: Grundzüge und Forschungsprobleme // Identitätenwandel und nationale Mobilisierung in Regionen etnischer Diversität. – Marburg: Verlag Herder-Institut, 2004. – S.133-146.
243. Суровцев О.А. Доля європейської громади Північної Буковини після подій холокосту // Питання історії України: Зб. наук. статей. – Чернівці: Зелена Буковина, 2004. – Т. 7. – С.133-137.
244. Суровцев О.А. Особливості перебування буковинських євреїв у таборах гетто Трансністрії (1941-1944) // Буковинський історико-етнографічний вісник. – Чернівці: Прут, 2003. – Вип. 5. – С. 145-148.
245. Матеріали IV Буковинської історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 125-річчю заснування Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. – Чернівці: Золоті литаври, 2001. – 428 с. (наук. редактор проф. В.М. Ботушанський).
246. Яценюк Г.М. Політична діяльність Андрія Войнаровського (1709-1716 рр.) // Питання історії України. Зб. наук. статей. – Чернівці: Зелена Буковина, 2003. – Т.6. – С.86-89.
247-248. Герегова С.В. Яків Чепіга – „народний вчитель" і громадський діяч (До 130-річчя від дня народження) // Питання історії України. Зб. наук. статей. – Чернівці: Зелена Буковина, 2005. – Т.8. – С.118-123.
249. Брицький П.П. Умови праці науковців у період сталінського тоталітарного режиму // Питання історії України. Зб. наук. статей. – Чернівці: Зелена Буковина, 2003. – Т.6. – С.31-33.
250. Яценюк Г.М. Дипломатична діяльність гетьмана в екзилі Пилипа Орлика під час його подорожі в 1720-1722 рр. // Дні науки Національного університету "Острозька академія" 12-14 травня 2004 р. IX Наукова викладацько-студентська конференція. – Острог, 2004. – С.105-107.
250.а. Російські консульства в Австрії і розвиток москвофільського руху в Галичині та на Буковині в II пол. XIX – на поч. XX ст. // Матеріали V конгресу МАУ. Історія. Зб. наук. статей. – Чернівці: Рута, 2004. – Ч.2. – С. 283-290.
251. Добржанський О.В. Російські консульства на західноукраїнських землях та українці Галичини й Буковини у II пол. XIX – на поч. XX ст. // Проблеми історії України XIX – поч. XX ст. – К., 2003. – Вип. 5. – С. 112-123.
252. Брицький П.П. Роман Смаль-Стоцький: Дипломатична, громадсько-політична та науково-педагогічна діяльність // Буковинський журнал. – 2004. – Ч. 2. – С.119-134.
253. Мельничук Г.Л. Україна-Молдова: Проблеми та перспективи двосторонніх відносин (90-ті рр. XX – поч. XXI ст.) // Питання історії України. Зб. наук. статей. – Чернівці: Зелена Буковина, 2004. – Т.7. – С.98-105.
254. Мельничук Г.Л. Нейтральні країни у світових військово-політичних інтеграційних процесах (На прикладі України і Молдови) // Питання історії України. Зб. наук. статей. – Чернівці: Зелена Буковина, 2005. – Т.8. – С. 184-187.
255. Суровцев О.А. Хрещення як спосіб вижити (врятуватись) буковинських євреїв у роки Другої світової війни // VII Всеукраїнська історико-краєзнавча конференція молодих дослідників, студентів та науковців „Буковина – мій рідний край", 11 грудня 2004 р. – Чернівці, 2004.
256. Брицький П.П. Відомості німецьких мандрівників і послів – важливе джерело історії українського народу // Пам'ять століть. – 2003. – № 6.
257. Брицький П.П. Етнографія Слобідської України у щоденнику німецького вченого Йоганна Коля // Р.Ф. Кайндль і українська історична наука. – Вижниця: Черемош. – 2004. – Ч.2.
258. Брицький П.П. Французький сенатор про росіян // Питання історії України. Зб. наук. статей. – Чернівці: Золоті литаври, 2002. – Т. 5. – С. 201-207; 2003. – Т.6. – С.337-346.
259. Добржанський О., Никирса М. Документи про споконвічну єдність українців Галичини і Буковини // Питання історії України. Зб. наук. статей. – Чернівці: Зелена Буковина, 2003. – Т.6. – С.335-337.
260. Добржанський О., Масіян Н., Никирса М. Нації та народності Буковини у фондах Державного архіву Чернівецької області (1775-1940). Довідник. – Чернівці: Золоті литаври, 2003. – 172 с.
261. Добржанський О.В. Історія України кінця XVIII – початку XX ст. на сторінках „Українського історика" // Науковий вісник Чернівецького університету. Зб. наук. праць. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – Чернівці: Рута, 2003. – Вип. 173-174. – С. 30-39.

2005

МОНОГРАФІЇ, ПОСІБНИКИ, МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ

1. **Ботушанський В.М.** Передмова // Буковина в контексті європейських міжнародних відносин (з давніх часів до середини XX ст.). – Чернівці: Рута, 2005. – С. 5-8.
2. **Ботушанський В.М.** Приєднання Буковини до Австрії в контексті австро-турецько-російських відносин // Буковина в контексті європейських міжнародних відносин (з давніх часів до середини XX ст. – Чернівці: Рута, 2005. – С. 169-245 (співавтор О.І.Масан)
3. **Ботушанський В.М.** Буковина і Хотинщина в період російсько-турецького протистояння (кінець XVIII – початок XIX ст.). Край під владою двоголових орлів // Буковина в контексті європейських міжнародних відносин (з давніх часів до середини XX ст. – Чернівці: Рута, 2005. – С. 246-298 (співавтор Г.М.Скорейко).
4. **Ботушанський В.М.** Буковина і Хотинщина в зовнішній політиці європейських держав у роки Першої світової війни і боротьби українців краю за українську державність // Буковина в контексті європейських міжнародних відносин (з давніх часів до середини XX ст. – Чернівці: Рута, 2005. – С. 299-488.
5. **Ботушанський В.М.** Північна Буковина і Хотинщина в зовнішній політиці воюючих держав в роки Другої світової війни та в період післявоєнного врегулювання // Буковина в контексті європейських міжнародних відносин (з давніх часів до середини XX ст. – Чернівці: Рута, 2005. – С. 643-710.
6. **Ботушанський В.М.** Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. Імена славних сучасників. – Київ, 2005. – С. 14-35, 92-104.
7. **Білецький Б.Ф., Демочко В.К., Федорук А.В.** Методичні рекомендації та завдання для самостійної роботи з курсу історії України (для неспеціальних факультетів) – Чернівці: Книги – XXI ст., 2005. – 96 с.
8. **Брицький П.П., Юрійчук Є.П.** Жертва Української революції: Трагічна доля полковника П.Болбочана. – Чернівці: Золоті литаври, 2005. – 111 с.
9. **Дутчак-Столащук П.В.** Актуальні питання історії України XX століття: Методичні рекомендації (для студентів педагогічного факультету). – Івано-Франківськ: Нова зоря, 2005.- 48 с.
10. **Дутчак-Столащук П.В.** Історія України: методичні рекомендації (для студентів неспеціальних факультетів). – Івано-Франківськ: Нова зоря, 2005. – 76 с.
11. **Скорейко Г.М., Герегова С.В.** Методичні рекомендації з курсу історії України для студентів неспеціальних факультетів. – Чернівці, 2005. – 102 с.
12. **Скорейко Г.М., Возний І.П., Карпо В.Л.** Пам'ятка студентам І курсу: Інформаційно-довідкове та методичне видання. – Чернівці, 2005. – 57 с.

НАУКОВІ СТАТТІ, РЕЦЕНЗІЇ

1. **Ботушанський В.М.** Перегук революцій (До 100-річчя першої російської революції 1905-1907 рр.) // Український історичний журнал. – 2005. – № 4. – С. 107-113.
2. **Ботушанський В.М.** Хотинська війна 1621 року – визначна сторінка у боротьбі українського і польського народів проти турецько-татарської агресії // Зелена Буковина. – 2005. – № 1-2. – С. 92-105.
3. **Ботушанський В.М.** Революція 1905 року і Буковина // Історія України. Маловідомі імена, події, факти (Збірник статей). – Вип. 32. – Київ – Хмельницький, 2005. – С. 50-59.
4. **Ботушанський В.М.** Буковина у зовнішній політиці України //Україна Соборна. Зб. наук. статей. Історична регіоналістика в контексті соборності України. – К., 2005. – Вип. 2. – Ч.3. – С.262-269.
5. **Бачинський Д.В.** Роль української інтелігенції в національно-культурному розвитку українців республік СРСР (20-ті – поч. 30-х рр.) // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. Зб. ст. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – Вип. 8. – С. 107-119.
6. **Білецький Б.Ф., Коцур А.П.** (Рецензія) Гриценко Г.А. Нехворощани (життя і долі селян Надросянського краю в XIX – XX ст.) – Чернівці: Золоті литаври, 2004. – 306 с. / Часопис укр. історії. Зб. наук. статей. – Київ, 2005. – Вип. 2. – С. 138-139.
7. **Білецький Б.Ф., Коцур А.П.** Переяславська рада і „переяславський міф" // Переяславська рада 1654 року: історичне значення та політичні наслідки. Зб. наук. статей. – Переяслав-Хмельницький, 2004. – С.6-24.
8. **Білецький Б.Ф., Федорук А.В.** (Рецензія) Дослідження, повернуті із забуття // Зелена Буковина. – 2005. – № 1-2. – С. 257-260.
9. **Брицький П.П., Юрійчук Є.П.** Василь Сімович та відродження української державності // Наук. записки Тернопільського націон. педагог. університету. Серія: Історія. – Тернопіль, 2005. Вип. 1.
10. **Брицький П.П., Юрійчук Є.П.** Українці на становищі національних меншин у Польщі, Румунії та Чехословаччині у міжвоєнний період // Питання історії України. Зб. наук. ст. – Чернівці: Зелена Буковина, 2005. — Т.8.- С. 143-155.
11. **Брицький П.П.** Місце сім'ї Січинських (Сіцінських) у культурній спадщині України // Володимир Січинський – історик, мистецтвознавець, архітектор, педагог України і української діаспори. Зб. наук. праць. – Кам'янець-Подільський, 2005. – С.19-23.
12. **Брицький П.П.** Політичні та соціальні зміни в Україні в період лібералізації тоталітарного режиму в СРСР (1953-1964 рр.) // Матеріали V конгресу Міжнародної асоціації україністів. Історія: Зб. наук. статей. – Чернівці: Рута, 2005. – Частина 3. – С.277-284.

13. **Брицький П.П.** Нарком був патріотом // Державна справа. – 2005. – № 5. – С.178-180.
14. **Брицький П.П., Юрійчук Є.П.** Буковинець Осип Безпалко – міністр праці Української Народної Республіки // Матеріали V Буковинської Міжнародної історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 130-річчю заснування ЧНУ. Історія України. Краєзнавство. – Чернівці: Книги-ХХІ, 2005. – Том 1. – С.387-393.
15. **Брицький П.П.** Україна в Другій світовій війні // Історичний календар. – К., 2004. – Вип. 1.
16. **Брицький П.П., Філінюк А.Г.** Революційні події 1905-1907 років в Україні в оцінках професора О.Реєнта (За матеріалами монографії „Україна в імперську добу (XIX – поч. XX ст.)" // Історія України. Маловідомі імена, події, факти (Збірник статей). – Київ – Хмельницький. 2005. – Вип. 32. – С.45-51.
17. **Герегова С.В.** Західноукраїнське учительство у повоєнний період (1944 – 1950 рр.). // Історико-політичні проблеми сучасного світу: Зб. наук. статей. – Чернівці: Рута, 2005. – Т. 10-11. – С.95-106.
18. **Герегова С., Ковальчук О.** Даниленко Віктор Михайлович / Енциклопедія історії України: В 5 т. / Редкол.: В.А.Смолій (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 2003. – С.287-288.
19. **Демочко В.К.** Конфесійний фактор у становленні козацтва як суспільного стану (кін. XVI – пер. пол. XVII ст.) // Зелена Буковина. Наук. і наук.-популярний журнал.. Серія „екологія та краєзнавство". – 2005. – № 1-2. – С. 216-227.
20. **Дутчак-Столащук П.В.** З історії просвітницько-оздоровчої діяльності „Союзу українок" у Західній Україні (20-30-ті рр. XX ст.) // Наук. вісник Чернівецького університету: Зб. наук. статей. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – Чернівці: Рута, 2004. – Вип. 229-230. – С.48-52.
21. **Дутчак-Столащук П.В.** Проблеми бідності та неписьменності у національному жіночому русі Західної України (20-30-ті рр. XX ст.) // Історико-політ. проблеми сучасного світу: Зб. наук. статей. – Чернівці: Рута, 2005. – Т. 10-11. – С.119-128.
22. **Мельничук Г.** Зовнішня політика Молдови у 90-х рр. XX ст. // Наук. вісник Чернівецького університету: Зб. наук. статей. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – Чернівці: Рута, 2004. – Вип. 229-230. –С.214-218.
23. **Скорейко Г.М.** Проблема національної та мовної ідентичності в Україні: політичність чи біполярність // Наук. вісник Чернівецького університету: Зб. наук. статей. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. –Чернівці: Рута, 2004. – Вип. 229-230. – С.72-77.
24. **Скорейко Г.М., Гриценко І.А.** Хотинська війна у записках Якуба Собеського // Зелена Буковина. – 2005. – № 1-2. – С. 165-170.
25. **Федорук А. В.** Російський військовий проект 1655 р. щодо реформування війська Б.Хмельницького // Науковий вісник Українського історичного клубу. – Москва, 2002. – Т. VI. – Ч. І. – С.99-100.
26. **Федорук А. В.** V Буковинська Міжнародна історико-краєзнавча конференція // Питання історії України: Зб. наук. статей. – Чернівці:Зелена Буковина, 2005. – Т.8. – С.320-321.
27. **Федорук А.В., Михайлина П.В.** (Рецензія). Буковина в контексті європеських міжнародних відносин (З давніх часів до середини XX ст.) // Кол. моногр. В.М.Ботушанський, С.М.Гакман, Ю.І.Макар та ін.. За заг. ред.. В.М.Ботушанського. – Чернівці: Зелена Буковина, 2005. – 744 с. // Питання історії України: Зб. наук. статей. – Чернівці: Зелена Буковина, 2005. – Т.8. – С.313-315.
28. **Яценюк Г.М.** Доля козацької старшини після Полтавської катастрофи // Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки. – Черкаси, 2004: – Вип. 61. – С. 17-22.
29. **Яценюк Г.М.** Діяльність Пилипа Орлика в період так званого "Солунського сидіння" 1722-1734 рр. Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені В.Гнатюка. Серія: Історія /За заг. ред. М.М.Алексієвця. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В.Гнатюка, 2005. – Вип. 1. – С. 215-221.
30. **Яценюк Т.** (Рецензія) Любомир Роман Винар. Козацька Україна. Вибрані праці. – Київ – Львів – Нью-Йорк – Париж, 2003. – 677 с. // Наук. вісник Чернівецького університету: Зб. наук. ст. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – Чернівці: Рута, 2004. – Вип. 229-230. – С.267-270.
31. **Яценюк Т.** Голодомор 1932-1933 років в Україні: історіографія трагедії // Історико-політичні проблеми сучасного світу: Зб. наук. статей. – Чернівці: Рута, 2005. – Т. 10-11. – С.173-182.

УЧАСТЬ У НАУКОВИХ КОНГРЕСАХ, КОНФЕРЕНЦІЯХ

Матеріали міжнародних конференцій

1. **Ботушанський В.М.** Буковинське прикордоння у співпраці // Р.Ф.Кайндль. Вікно в європейську науку. Матеріали II Міжнародного наукового семінару „Кайндлівські читання", 28-29 травня 2005 р. – Чернівці: Прут, 2005. – С.9-15.
2. **Ботушанський В.М.** Європейські заробітчани на Буковині (60-ті рр. XIX – початок XX ст.) // II Міжнародний науковий конгрес українських істориків „Українська історична наука на сучасному етапі розвитку". Кам'янець-Подільський, 17-18 вересня 2003 р. – Кам'янець-Подільський, 2005. – Т.2. (співавтор Г.В.Чайка).
3. **Бачинський Д.В.** Проблема дерусифікації складу інтелігенції України в 1920-ті роки // Матеріали V конгресу Міжнародної асоціації україністів. Історія: Збірник наукових статей. – Чернівці: Рута, 2005. – Частина 3. – С. 119-124.
4. **Брицький П.П.** Політичні та соціальні зміни в Україні в період лібералізації тоталітарного ре-

жиму в СРСР // Матеріали V конгресу Міжнародної асоціації україністів. Історія: Зб. наук. статей. – Чернівці: Рута, 2005. – Частина 3. – С. 277-284.
5. **Герегова С.В.** Західноукраїнське учительство у протиборстві тоталітаризму і націоналізму (друга половина 40-х – перша половина 50-х рр. XX ст.) // Матеріали У конгресу Міжнародної асоціації україністів. Історія. Зб. наук. ст. – Чернівці: Рута, 2005. – Частина 3. – С. 272-276.
6. **Герегова С., Вишневська** С. Українська діаспора в Росії (90-ті роки XX ст.) // Р.Ф.Кайндль. Вікно в європейську науку. Матеріали II Міжнародного наукового семінару „Кайндлівські читання", 28-29 травня 2005 р. – Чернівці: Прут, 2005. – С.137-142.
7. **Гуйванюк М.Р.** Трансформація січової ідеї в стрілецьку напередодні Першої світової війни / / Р.Ф.Кайндль. Вікно в європейську науку. Матеріали II Міжнародного наукового семінару „Кайндлівські читання", 28-29 травня 2005 р. – Чернівці: Прут, 2005. – С.36-42.
8. **Добржанський О.В.** Юрій Федькович і початки українського національного відродження на Буковині // Р.Ф.Кайндль. Вікно в європейську науку. Матеріали II Міжнародного наукового семінару „Кайндлівські читання", 28-29 травня 2005 р. – Чернівці: Прут, 2005. – С. 30-35.
9. **Дутчак-Столащук П.В.** Співпраця українських організацій у боротьбі проти полонізації національного шкільництва в Західній Україні (міжвоєнний період) // Матеріали V конгресу Міжнародної асоціації україністів. Історія: Зб. наук. статей. – Чернівці: Рута, 2005. – Частина 3. – С. 139-145.
10. **Мельничук Г.Л.** Розпад СРСР та проголошення незалежності республіки Молдова (1989-1991 рр.) // Р.Ф.Кайндль. Вікно в європейську науку. Матеріали II Міжнародного наукового семінару „Кайндлівські читання", 28-29 травня 2005 р. – Чернівці: Прут, 2005. – С.94-102.
11. **Скорейко Г.М. Мінаєва Т., Скакун І.** Створення окремих таборів для полонених українців російської армії на теренах Австро-Угорщини та Німеччини Союзом визволення України (кінець 1914 – 1915 рр.) // Р.Ф.Кайндль. Вікно в європейську науку. Матеріали II Міжнародного наукового семінару „Кайндлівські читання", 28-29 травня 2005 р. – Чернівці: Прут, 2005. – С. 90-95.
12. **Скорейко Г.М., Філіпчук О.** Соціально-економічні наслідки російсько-турецької війни 1735-1739 років для України: демографічний аспект // Р.Ф.Кайндль. Вікно в європейську науку. Матеріали II Міжнародного наукового семінару „Кайндлівські читання", 28-29 травня 2005 р. – Чернівці: Прут, 2005. – С. 107-111.
13. **Федорук А.В., Михайлюк В.** Озброєння і спорядження арбалетника в Галицько-Волинському князівстві (XIII – початок XV ст.) // Р.Ф.Кайндль. Вікно в європейську науку. Матеріали II Міжнародного наукового семінару „Кайндлівські читання", 28-29 травня 2005 р. – Чернівці: Прут, 2005. – С.147-151.
14. **Федорук А.В., Демочко В.К.** Релігійний фактор у Національно-визвольній війні українського народу середини XVII ст. // Матеріали V Буковинської Міжнародної історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 130-річчю заснування ЧНУ. Історія України. Краєзнавство. – Чернівці: Книги-XXI, 2005. – Том 1. – С.87-92.
15. **Федорук А.В.** Бій під Іова 1636 р.: особливості тактичного мистецтва козаків у Тридцятирічній війні //II Міжнародний науковий конгрес українських істориків „Українська історична наука на сучасному етапі розвитку". Кам'янець-Подільський, 17-18 вересня 2003 р. Доповіді та повідомлення. – Кам'янець-Подільський; Київ; Нью-Йорк; Острог: Вид-во На УОА, 2006. – Т.2. – С.460-463.
16. **Федорук А.В., Білецький Б.Ф.** Дослідження, повернуте із забуття // (Рецензія). Іванцов І.О. Повстання українського народу проти шляхетської Польщі 1635-1638 рр. – К.: Академперіодика, 2002 // Зелена Буковина. – 2005. – № 1-2. – С.257-260.
17. **Яценюк Г.М.** Пилип Орлик та російсько-турецька війна 1735-1739 років: з історії діяльності українського емігрантського уряду в другій чверті XVIII століття // Ставчанська битва 1739 року в контексті європейської історії XVIII століття: Матеріали Міжнародної наукової конференції. – Чернівці: Прут, 2004. – С. 67-73.
18. **Яценюк Т.С.** Державотворчі ідеї першої української політичної еміграції // Наукові записки Національного університету „Острозька академія": Історичні науки. – Матеріали Першої Міжнародної наукової конференції „Українська діаспора: проблеми дослідження". – Острог – Торонто – Нью-Йорк, 2005. – Вип. 5. – С. 230-248.
19. **Яценюк Т.С.** Дослідження голодомору 1932-1933 років: здобутки і проблеми // II Міжнародний науковий конгрес українських істориків „Українська історична наука на сучасному етапі розвитку." Кам'янець-Подільський, 17-18 вересня 2003 р. Доповіді та повідомлення. – Кам'янець-Подільський – Київ – Нью-Йорк – Острог: Вид-во НаУОА, 2005. – Т.1. – С. 461-466.

Матеріали українських конференцій

1. **Ботушанський В.М.** Петрівський ярмарок у Чернівцях // Буковинський історико-етнографічний вісник. - Матеріали VII Всеукраїнської історико-краєзнавчої конференції „Буковина - мій рідний край" (м. Чернівці, грудень 2004 р.). - Чернівці: Прут, 2004. - Вип. 6. – С. 67-70.
2. **Гуйванюк М.Р., Вересюк В.** Зародження Товариства Українських Січових Стрільців // „...А ми тую стрілецькую славу збережемо...": До 90-річчя утворення Легіону Січових Стрільців /

Тези і матеріали студентської наукової конференції / Чернівці, 21-22 грудня 2004 року. – Чернівці, 2004. – С.13-15.

3. **Гуйванюк М.Р.** Пожежно-гімнастичні товариства „Січ" на Буковині: передумови та процес виникнення // Буковинський історико-етнографічний вісник. - Матеріали VII Всеукраїнської історико-краєзнавчої конференції „Буковина - мій рідний край" (м. Чернівці, грудень 2004 р.). - Чернівці: Прут, 2004. - Вип. 6. – С.63-67.
4. **Погорєлова О.** Діяльність товариства „Жіноча громада" в 30-ті роки XX ст. // Буковинський історико-етнографічний вісник. - Матеріали VII Всеукраїнської історико-краєзнавчої конференції „Буковина - мій рідний край" (м. Чернівці, грудень 2004 р.). - Чернівці: Прут, 2004. - Вип. 6. – С.74-77.
5. **Скорейко Г.М., Гевюк Н.** Спомини полковника Євгена Побігущого як джерело з історії Української Галицької Армії // „...А ми тую стрілецькую славу збережемо...": До 90-річчя утворення Легіону Січових Стрільців / Тези і матеріали студентської наукової конференції / Чернівці, 21-22 грудня 2004 року. – Чернівці, 2004. – С.83-86.
6. **Федорук А.В., Мудеревич В.** Від Ягольниці до Дунаєва: БригадаУСС Галицької Армії в Чортківській офензиві (7-28 червня 1919 р.) // „...А ми тую стрілецькую славу збережемо...": До 90-річчя утворення Легіону Січових Стрільців / Тези і матеріали студентської наукової конференції / Чернівці, 21-22 грудня 2004 року. – Чернівці, 2004. – С.47-49.
7. **Федорук А.В., Филипчук О.** Ставчанська битва 1739 року як приклад реалізації військових поглядів генерал-фельдмаршала Б.К. Мініха: до 265-ліття Ставчанської битви // Буковинський історико-етнографічний вісник. - Матеріали VII Всеукраїнської історико-краєзнавчої конференції „Буковина - мій рідний край" (м. Чернівці, грудень 2004 р.). - Чернівці: Прут, 2004. - Вип. 6. – С. 53-58.
8. **Федорук А.В., Масан О.** Войцех Рубінович – видатний польський фізик з Чернівців // Буковинський історико-етнографічний вісник. - Матеріали VII Всеукраїнської історико-краєзнавчої конференції „Буковина - мій рідний край" (м. Чернівці, грудень 2004 р.). - Чернівці: Прут, 2004. - Вип. 6. – С.56-61.

ЗАХИСТ ДИСЕРТАЦІЙ

На засіданні спеціалізованої вченої ради у Чернівецькому національному університеті імені Юрія Федьковича 28 жовтня 2005 р. аспіранткою кафедри історії України Яценюк Галиною Миколаївною захищено кандидатську дисертацію „Українська політична еміграція і Гетьманщина в 1710-1742 рр.: політико-дипломатичний аспект". Науковий керівник д.і.н., проф. Ботушанський В.М.

На засіданні спеціалізованої вченої ради у Чернівецькому національному університеті імені Юрія Федьковича 25 листопада 2005 р. аспірантом Зибачинським Ігорем Володимировичем захищено кандидатську дисертацію „Соціально-економічний, суспіспільний та культурний розвиток Північної Бессарабії у другій половині XIX – на початку XX століття". Науковий керівник д.і.н., проф. Добржанський О.В.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

1. **Адамович Сергій Васильович** – к.і.н., доц. кафедри теорії та історії держави і права Юридичного інституту Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.
2. **Бильцан Оксана** – вчитель ЗОСШ № 1 м. Чернівці.
3. **Білецький Борис Федорович** - к.і.н., доц. кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича (далі - ЧНУ).
4. **Богачик Тамара Степанівна** – здобувач кафедри історії України ЧНУ.
5. **Боднарюк Богдан** – к.і.н., доц. кафедри етнології, античної та середньовічної історії, докторант ЧНУ.
6. **Ботушанський Василь Мефодійович** - д.і.н., проф. кафедри історії України ЧНУ.
7. **Ботушанський Олег Васильович** – к.і.н., в.о. доц. кафедри історії України ЧНУ.
8. **Брицький Петро Павлович** - д.і.н., проф. кафедри історії України ЧНУ.
9. **Возний Ігор** – к.і.н., доц. кафедри релігієзнавства та теології ЧНУ.
10. **Герегова Світлана Володимирівна** - к.і.н., доц. кафедри історії України ЧНУ.
11. **Гуйванюк Микола Романович** - к.і.н., доц., кафедри історії України ЧНУ.
12. **Демочко Віктор Кузьмич** - к.і.н., доц. кафедри історії України ЧНУ.
13. **Добржанський Олександр Володимирович** – д.і.н., проф., декан факультету історії, політології та міжнародних відносин, зав. кафедрою історії України ЧНУ.
14. **Добржанський Сергій Олександрович** – аспірант кафедри історії України ЧНУ.
15. **Жулканич Неля** – к.і.н., доцент, докторант Київського національного педагогічного університету ім. П.М.Драгоманова (м.Ужгород).
16. **Зуляк Іван Степанович** – к.і.н., доц. кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
17. **Карпо Василь Леонтійович** – к.і.н., доц. кафедри міжнародної інформації ЧНУ.
18. **Кузь Анатолій** – студент III курсу факультету історії, політології та міжнародних відносин ЧНУ.
19. **Ліщук Дмитро Савич** – методист Чернівецького обласного інституту післядипломної педагогічної освіти.
20. **Масан Олександр Миколайович** – к.і.н., доц. кафедри етнології, античної та середньовічної історії ЧНУ.
21. **Місінкевич Леонід Леонідович** - к.і.н., доц. Хмельницького університету управління та права.
22. **Мельников Дмитро Олександрович** – к.і.н., доц. кафедри українознавства Вінницького національного технічного університету.
23. **Мельничук Галина Леонідівна** - здобувач кафедри історії нового та новітнього часу ЧНУ.
24. **Мизак Нестор Степанович** - к.і.н., асистент кафедри історії України ЧНУ.
25. **Михайлина Павло Васильович**– д.і.н., професор.
26. **Мойсей Антоній Аркадійович** – к.і.н., асист. кафедри етнології, античної та середньовічної історії ЧНУ.
27. **Огуй Олександр Дмитрович** - д.філол.н., проф., завідувач кафедри англійської мови для неспеціальних факультетів ЧНУ.
28. **Піддубний Ігор Андрійович** - к.і.н., доц. кафедри історії нового і новітнього часу ЧНУ.
29. **Підлубний Володимир Миколайович** - аспірант кафедри історії України ЧНУ.
30. **Плекан Юрій Васильович** - к.і.н., асист. кафедри соціально-економічних і природничих дисциплін Коломийського інституту Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.
31. **Проскурняк Василина** - вчитель ЗОСШ № 5 м.Чернівці.
32. **Сандуляк Іван** - краєзнавець, здобувач кафедри історії України ЧНУ.
33. **Сич Олександр Максимович** – доц. кафедри державного управління Івано-Франківського національно-технічного університету нафти і газу.
34. **Скорейко Ганна Михайлівна** - к.і.н., доц. кафедри історії України ЧНУ.
35. **Стрельчук Наталія Василівна** – к.і.н., доц. кафедри політології та державного управління ЧНУ.

36. **Суровцев Олег Андрійович** - аспірант кафедри історії України ЧНУ.

37. **Филипчук Олександр** – студент V курсу факультету історії, політології та міжнародних відносин ЧНУ.

38. **Федоряк Юлія Іванівна** - вчитель історії ЗОСШ № 5 м. Чернівці.

39. **Фостій Іван Петрович** - керівник, головний редактор Чернівецького обласного відділення Пошуково-видавничого агентства "Книга пам'яті України".

40. **Храбатин Наталія** – асистент кафедри політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

41. **Чайка Галина Василівна** - м.н.с., ст. лаборант кафедри міжнародних відносин ЧНУ, здобувач кафедри історії України ЧНУ.

42. **Чучко Михайло Костянтинович** – к.і.н., доц. кафедри етнології, античної та середньовічної історії ЧНУ.

43. **Шологон Лілія Іванівна** – к.і.н., асист. кафедри історії України Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

44. **Яценюк Галина Миколаївна** - к.і.н., асист. кафедри історії України ЧНУ.

45. **Яценюк Тадей Степанович** - к.і.н., доц. кафедри історії України ЧНУ.

Наукове видання

ПИТАННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Збірник наукових статей

Том 9

Літературний редактор *Ботушанський В.М.*
Технічний редактор *Квасецький А.Т.*
Комп'ютерний набір: *Мельничук Г.Л.*
Дробіна Л.М.
Комп'ютерна верстка: *Перейма П.Ф*

Підписано до друку 12.11. 2006.
Формат 60x84/8. Папір офсетний. Гарнітура Таймс. Ум. друк. арк. 31,68.
Зам. 06-28. Тираж 500 прим.

Друк видавництва редакції журналу "Зелена Буковина",
58012 м. Чернівці, вул. Некрасова, 27. Тел. (0372) 58-48-59.

Свідоцтво ДК № 563 від 10 серпня 2001 р.